

Oxuculara təqdim olunan bu kitabda M.Ə.Rəsulzadənin 1923- 1931-ci illərdə Türkiyədə nəşr edilmiş "Yeni Qafqasiya", "Azəri Türk", "Odlu Yurd" jurnallarındakı və "Bildiriş" qəzetindəki yazıları toplanılıb. Onun 1934-cü ildə İstanbulda nəşr edilmiş "Azərbaycan Yurd Bilgisi" jurnalındakı "Milli Azərbaycan hərəkatının xarakteri" məqaləsi də bu cildə daxil edilib. Kitabda Azərbaycanın tarixi, müstəqillik mübarizəsi, 1918-1920-ci ildə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti haqqında geniş məlumatlar vardır. Eyni zamanda, müəllif bu əsərlərində sovet rejiminin işğalçı mahiyyətini, xalqları əsarətdə saxlayan, onları azadlıqdan məhrum edən siyasətini kəskin edir. Kitabdən Azərbaycan və XX əsr tarixini araşdıran tədqiqatçılar, siyasətçilər, diplomatlar, mətbuat təmsilçiləri ciddi faydalana bilərlər.

İnsanlara hürriyyət,  
millətlərə istiqlal!



9 789952 369076



QANUN NƏŞRİYYATI  
Kitab sifariş (012) 431-16-62  
və [www.qanun.az](http://www.qanun.az) saytında



[www.fb.com/qanunpublishing](http://www.fb.com/qanunpublishing)



[www.instagram.com/qanunpublishing](http://www.instagram.com/qanunpublishing)

00.00<sup>^</sup>

MƏHƏMMƏD ƏMİN  
RƏSULZADƏ

II

ƏSƏRLƏRİ  
(MÜHACİRƏT DÖVRÜ)

*"Yeni Qafqasiya", "Azəri Türk", "Odlu Yurd", "Bildiriş" dəki yazıları*



MƏHƏMMƏD ƏMİN  
RƏSULZADƏ

ƏSƏRLƏRİ  
(MÜHACİRƏT DÖVRÜ)

*"Yeni Qafqasiya", "Azəri Türk", "Odlu Yurd", "Bildiriş" dəki yazıları*

Nəşrə hazırlayan: Nəsiman Yaqublu

II



**Məhəmməd Əmin Rəsulzadə**  
**(1884 - 1955)**



**MƏHƏMMƏD ƏMİN  
RƏSULZADƏ**

**ƏSƏRLƏRİ**  
**(MÜHACİRƏT DÖVRÜ)**

**“Yeni Qafqasiya”, “Azəri Türk”, “Odlu Yurd”,  
“Bildiriş”dəki yazıları**

**II CİLD**

**Nəşrə hazırlayan: Nəsiman Yaqublu**

Bakı - 2021

Əsərləri toplayıb nəşrə hazırlayan, ön sözlün və məqalənin müəllifi, lüğəti və izahları tərtib edən, redaktor:

**Nəsiman Yaqublu**

tarix elmləri doktoru, professor

Məsləhətçilər: **Yavuz Akpınar** - Egey Universitetinin professoru (Türkiyə)

**Səbahəddin Şimşir** - Balıqəsir Universitetinin professoru (Türkiyə)

**Cəmil Ünal** - Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Başqanı (Türkiyə)

Transliterasiya redaktoru - **Samir Xalidoğlu**

Mətnin yığıcısı: **Nəzakət Muradova**

Korrektor: **İradə Quliyeva**

Rəssam: **Rəis Rəsulzadə**

**Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. ƏSƏRLƏRİ (Mühacirət dövrü), 2-ci cild**

“Qanun” nəşriyyatı, 2021, 680 səh.

Çapa imzalandı: 30.01.2021

*Oxuculara təqdim olunan bu kitabda M.Ə.Rəsulzadənin 1923- 1931-ci illərdə Türkiyədə nəşr edilmiş “Yeni Qafqasiya”, “Azəri Türk”, “Odlu Yurd” jurnallarındakı və “Bildiriş” qəzetindəki yazıları toplanılıb. Onun 1934-cü ildə İstanbulda nəşr edilmiş “Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalındakı “Milli Azərbaycan hərəkətinin xarakteri” məqaləsi də bu cildə daxil edilib. Kitabda Azərbaycanın tarixi, müstəqillik mübarizəsi, 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti haqqında geniş məlumatlar vardır. Eyni zamanda, müəllif bu əsərlərində sovet rejiminin işğalçı mahiyyətini, xalqları əsarətdə saxlayan, onları azadlıqdan məhrum edən siyasətini kəskin tənqid edir. Kitabdən tədqiqatçılar, tarixçilər, siyasətçilər, diplomatlar, mətbuat təmsilçiləri ciddi faydalana bilərlər.*

“Qanun” nəşriyyatı

Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., 76

Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18

Mobil: (+994 55) 212 42 37

e-mail: info@qanun.az

www.qanun.az

www.fb.com/Qanunpublishing

www.instagram.com/Qanunpublishing

ISBN 978-9952-36-907-6

© Nəsiman Yaqublu, 2021

© “Qanun” nəşriyyatı, 2021

## İÇİNDƏKİLƏR

<b>M. Ə. Rəsulzadənin mühacirətdəki əsərlərinin nəşri</b> .....	12
M.Ə.Rəsulzadənin yazılarının nəşr edildiyi qəzet və jurnallar: “Yeni Qafqasiya”, “Azəri Türk”, “Odlu Yurd”, “Bildiriş”, “Azərbaycan Yurd Bilgisi” .....	15
<b>“Yeni Qafqasiya” jurnalı (1923-1927)</b> .....	29
Atəş çalan Prometey ( <i>imzasız</i> ) .....	29
Bolşeviklərin tələşi ( <i>Azəri</i> ) .....	34
Azərbaycanda latın əlifbası ( <i>Azəri</i> ) .....	37
Şərqi nasıl qurtaracaqlar? ( <i>Azəri</i> ) .....	42
Zəruri bir izah ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> ) .....	44
Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyin bir məktubu ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> ) .....	48
Şahidləri kimdir? ( <i>Azəri</i> ) .....	52
Musa Cərullah əfəndinin tövqifi ( <i>Azəri</i> ) .....	55
Bolşevik Firqəsində ixtilal əlaməti ( <i>Azəri</i> ) .....	59
Lenin öldükdən sonra ( <i>M.Ə.</i> ) .....	67
Azərbaycan darülfünunları ( <i>Azəri</i> ) .....	69
Rəis Vilsonun vəfatı münasibətilə ( <i>M.Ə.</i> ) .....	71
Kamburu məzar doğruldur ( <i>Azəri</i> ) .....	73
Azərbaycanda “əmələ harsı” ( <i>Azəri</i> ) .....	75
Mavərayi-Qafqas konqresində qopan şikayətlər ( <i>Azəri</i> ) .....	79
İranda cümhuriyyət ( <i>M.Ə.</i> ) .....	88
Yövmi-Məşuma aid vəsiqələr ( <i>imzasız</i> ) .....	95
Azərbaycan Komunist Firqəsi nədir? ( <i>Azəri</i> ) .....	97

Erməni məsələsi ( <i>Azəri</i> ) .....	101
Azərbaycan Məclisi-Məbusanında ( <i>imzasız</i> ) .....	106
“İstiqlal” qəzetəsinin bir məqaləsi ( <i>imzasız</i> ).....	109
Şuray- Milli rəisinin bir nitqi ( <i>imzasız</i> ).....	111
Türkiyə əleyhində rus propaqandası ( <i>Azəri</i> ).....	113
Azərbaycanda milliyyət məsələsi ( <i>Azəri</i> ) .....	116
Hər kəsə köpək havlar, bizə çaqqal ( <i>Azəri</i> ).....	124
Seyrü - Səfər Qərarnaməsi münasibətilə ( <i>Azəri</i> ) .....	127
Rusiya-İngiltərə itilafı haqqında ( <i>M.Ə.</i> ) .....	129
İkinci ilə keçərkən ( <i>imzasız</i> ) .....	133
Hacı Zeynalabdin ( <i>Azəri</i> ).....	138
Ziya Göyalp ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> ) .....	144
Gürcüstan qurbanları ( <i>Azəri</i> ).....	149
Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyin xitabəsi ( <i>imzasız</i> ) .....	152
Yeni Türkiyə Cümhuriyyətləri haqqında ( <i>Azəri</i> ).....	155
Müasir İranın həqiqi çöhrəsi ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> )..	159
Bolşeviklər köydə ( <i>Azəri</i> ) .....	166
Trotski müxalifətdə ( <i>M.Ə.</i> ) .....	171
Böyük Millət Məclisi Rəyasəti-Aliyəsine ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> ) .....	175
Trotskisizmlə mücadilə ( <i>Azəri</i> ).....	175
Bolşevik əkməyinə yağ sürənlər ( <i>Azəri</i> ).....	179
Azərbaycan köylüsünün çəkdiyi məzalim ( <i>Azəri</i> ).....	183
Bolşeviklərin bir manevrası ( <i>Azəri</i> ).....	187
Daşnaksütyun Firqəsinin iflası ( <i>Azəri</i> ).....	190
Mart faciəsi ( <i>Azəri</i> ) .....	195
“Vətən” mühərriri Bakıda ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> ).....	200
Müsavat Firqəsi və bolşeviklər ( <i>Azəri</i> ).....	205

Türkiyənin dostları ( <i>Azəri</i> ).....	208
Şəkürinin qurşunu ( <i>Azəri</i> ).....	210
Sosyalist konqresi ( <i>Azəri</i> ).....	212
Üçüncü il başında ( <i>imzasız</i> ).....	215
İran şahçıları və bolşeviklər ( <i>M.Ə.</i> ).....	217
Havlama davam ediyor ( <i>Azəri</i> ).....	220
Cümhuriyyət bayramı ( <i>imzasız</i> ).....	224
Petrolsuz Bakı büdcəsi ( <i>Azəri</i> ).....	228
Yersiz əndişələr ( <i>imzasız</i> ).....	230
Şərqdə milliyət cərəyanı ( <i>Azəri</i> ).....	236
Müşahidələrə qarşı tərəşşühlər ( <i>Azəri</i> ).....	242
Azəri mətbuatının şanlı xatirəsi ( <i>imzasız</i> ).....	247
Zərdabi Məlikzadə Həsən bəy ( <i>imzasız</i> ).....	251
Amerikaya qarşı Avropa ( <i>Azəri</i> ).....	254
İran hadisətinin seyri ( <i>M.Ə.</i> ).....	257
Bolşevik yalançıları ( <i>Azəri</i> ).....	260
Kazan türkləri ( <i>M.Ə.</i> ).....	264
Əsarət fəlsəfəsi ( <i>Azəri</i> ).....	269
Acı xatirələrdən: Qəzetəçi Seyid ( <i>M.Ə.</i> ).....	273
Ruslar... o ruslardır ( <i>M.Ə.</i> ).....	274
Azərbaycan köylərində siyasi fəaliyyət ( <i>Azəri</i> ).....	278
Türkiyə - İran dostluğu ( <i>M.Ə.</i> ).....	282
Həzin bir bayram ( <i>Azəri</i> ).....	285
Bolşevik rəqəmləri ( <i>M.Ə.</i> ).....	289
Əmin bəyin nihayi-nitqi ( <i>imzasız</i> ).....	292
Musa əfəndinin sonki nəşriyyəti ( <i>Azəri</i> ).....	295
Vəzirzadə Nəcəf bəy ( <i>Azəri</i> ).....	302
İstiqlal məhkəməsində Azərbaycan məsələsi ( <i>Azəri</i> ).....	305



Kitabiyat: Gürcü qonşularımızın Amerika propaqandası ( <i>Azəri</i> ) .....	311
Dördüncü il ( <i>imzasız</i> ) .....	315
Avropa ittihadı ( <i>Azəri</i> ) .....	317
Avropa istiqrarı və Rusiya ( <i>M.Ə.</i> ).....	321
Qazinin heykəli ( <i>Azəri</i> ) .....	324
Ziya Göyalp bəyin irtihalı ildönümü ( <i>imzasız</i> ) .....	326
Türk harsı təhlükədə ( <i>M.Ə.</i> ).....	329
Mutat bolşevik yavələri ( <i>Azəri</i> ) .....	332
Türk harsı və milliyyətçiliyi əleyhində bir nümayiş ( <i>M.Ə.</i> ) ...	334
Türkiyə əleyhində nəşriyyat ( <i>Azəri</i> ).....	350
Ukrayna və Rusiya ( <i>Azəri</i> ).....	359
Mavərayi-Qafqasiya və Rusiya ( <i>Azəri</i> ).....	362
Azərbaycanda fikri həyat: bir ideoloji bəhsi ( <i>M.Ə.</i> ) .....	365
Azərbaycan Sovetlər konqresində ( <i>Azəri</i> ) .....	370
Böyük faciə ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> ) .....	372
Milli hars uğrunda mücadilə ( <i>Azəri</i> ) .....	375
Ocaq Yasasının tədili ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> ).....	380
Milliyyət məsələsinin müxtəlif tərzirüyəti ( <i>M.Ə.</i> ).....	386
Millət məfhumu və istiqlal ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> ).....	393
İnqilab nəğmələri, yaxud həbsxana şeirləri ( <i>Azəri</i> ) .....	397
Salam Türkiyəyə ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> ) .....	403
Azərbaycan İstiqlal Gününün təsidi ( <i>imzasız</i> ) .....	405
Bolşevikcə üsuli-münaqişə ( <i>Azəri</i> ) .....	408
Beşinci ilin başlanğıcında ( <i>imzasız</i> ).....	411
İkisinə də lənət ( <i>Azəri</i> ) .....	415
İxtilalçı sosializmin iflası (1) ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> )	418
İxtilalçı sosializmin iflası (2) ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> )	424

İxtilalçı sosializmin iflası (3) ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> )	428
İxtilalçı sosializmin iflası (4) ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> )	431
İxtilalçı sosializmin iflası (5) ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> )	436
Milliyyət məbdəinin Avropada qələbəsi (1) ( <i>M.Ə.</i> )	441
Milliyyət məbdəinin Avropada qələbəsi (2) ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> )	448
Milliyyət məbdəinin Avropada qələbəsi (3) ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> )	451
Milliyyət məbdəinin Avropada qələbəsi (4) ( <i>M.Ə.</i> )	457
Milliyyət məbdəinin Avropada qələbəsi (5) ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> )	462
<b>“Azəri Türk” jurnalı (1928)</b>	469
Tutduğumuz yol ( <i>Rəsulzadə Məhəmməd Əmin</i> )	469
Milli harsa qarşı bolşevik səfəri	472
Rusiyada vəziyyət	478
Avropa məktubları: I Rusiyada milliyyət məsələsi	484
Böyük yalan	490
Avropa məktubları : II Rusların əndişəsi	493
Avropa məktubları: III Fransada seçkilər	497
1918 - 28 May - 1928 / On sənəlik əzm və cihad	506
Avropa məktubları: IV Almaniyada seçkilər	511
Solovkidəki sürgünlərimiz haqqında	520
Petrol işləri haqqında ifşaat (Paris müxabiri-məxsusimizdən)	523
Hərif inqilabı müvacihəsində	528
Beynəlmiləl Şərq bayramı	532
Ziya Göyalp bəy. Vəfatının ildönümü münasibətilə ( <i>Azəri</i> )	535
On birinci sənədə	536

Bir bəyannamə münasibətilə (M.Ə.).....	541
Əməkdaş haqqında.....	542
<b>“Odlu Yurd” jurnalı (1929-1931)</b> .....	<b>545</b>
Çöhrəmiz (imzasız).....	545
Əfqanıstan faciəsi (M.Ə.Rəsulzadə).....	549
Trotski İstanbulda (M.Ə.).....	553
Kitabiyat qismi: Türk ili (Azəri).....	557
Haram mal ticarəti (Azəri).....	559
Milliyyət məsələsi təzahürlərindən (M.Ə.Rəsulzadə).....	561
Abdin Mir-Qasım (M.Əmin).....	566
Öyrədən bir müsibət (M.Ə.Rəsulzadə).....	568
İstila qurbanları (M.Əmin).....	571
Bu günün ilhamı (M.Ə.Rəsulzadə).....	577
“Milli gecə” haqqında (Azəri).....	581
Təmmuz hadisəsi münasibətilə (M.Ə.Rəsulzadə).....	584
Keçmiş olsun (M.Ə.Rəsulzadə).....	589
Nadir xanın zəfəri (M.Ə.Rəsulzadə).....	591
Rusiya köləliyində (M.Ə.Rəsulzadə).....	593
Nə “kübrə”, nə də “məlzəmə” (Kerenskilərə cavab) (M.Ə.Rəsulzadə).....	600
Nakamlardan biri (M.Ə.Rəsulzadə).....	606
Üsyanlar haqqında (Azəri).....	607
Açılan parlamentarizm dövrü (M.Əmin).....	612
Qafqas Birliyi şüarı altında (M.Ə.Rəsulzadə).....	615
Milli motiv saiqilə beynəlmiləliyyət (Azəri).....	624
Rəsulzadə M.Əmin bəy əfəndinin Gürcüstan ricalindən Parisdə öldürülən N.Ramişvilinin məzarı başında söylədiyi nitq.....	633
Tarixçiyə qarşı siyasi (M.Ə.Rəsulzadə).....	636

Bugünkü matəmin acısı ( <i>M.Ə.Rəsulzadə</i> ).....	640
Mayıs günləri ( <i>M.Ə.Rəsulzadə</i> ) .....	643
Xalq Firqəsinin proqramı ( <i>M.Ə.Rəsulzadə</i> ).....	647

**“Bildiriş”(1930-1931) qəzeti**

Rəsulzadə M.Əmin bəy əfəndinin Gürcüstan ricalindən  
 Parisdə öldürülən N.Ramişvilinin məzarı başında söylədiyi nitq  
 Tarixçiyə qarşı siyasi (*M.Ə.Rəsulzadə*)

*(Bu yazular “Odlu Yurd” jurnalında da nəşr edilib: səh.633-636)*

<b>“Azərbaycan Yurd Bilgisi”(1932-1934) jurnalı</b> .....	653
Milli Azərbaycan hərəkatının xarakteri ( <i>M.Ə.Rəsulzadə</i> ) .....	653
<b>Adlar, izahlar</b> .....	658

## M. Ə. RƏSULZADƏNİN MÜHACİRƏTDƏKİ ƏSƏRLƏRİNİN NƏŞRİ

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi, Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının böyük ideoloqu M. Ə. Rəsulzadənin mühacirətdəki əsərlərinin sistemli və ardıcıl olaraq nəşrinə başlamışıq. Buraya onun 1920-ci ildən 1955-ci ilə qədərki əsərləri daxil olunacaq. Ümumilikdə, 10 cildi əhatə edəcək bu əsərləri müxtəlif dövrlərə bölmüşük:

1. Türkiyə dövrü: 1922-1929-cu illər (nəşr edilən kitabları və məqalələri, çıxışları).
2. Avropa dövrü: Fransa, Almaniya, Polşa - 1929-1939-cu illər.
3. Rumıniya - Almaniya: 1940-1947-ci illər.
4. Türkiyə dövrü: 1948-1955-ci illər

Beləliklə, M. Ə. Rəsulzadə mühacirətdə (buraya Türkiyə və Avropa ölkələri - Fransa, Polşa, Almaniya və Rumıniya daxildir) olduğu ölkələrin hər birində ciddi siyasi, mətbu və ictimai fəaliyyət göstərmişdir (qeyd edim ki, M. Ə. Rəsulzadənin 1908-1911-ci illərdə İranda fəaliyyəti və burada nəşr etdiyi yazıları, eləcə də 1911-ci ildə Türkiyədə yazdığı “İran Türkləri” “Əsərləri”nin I cildində (1903-1909; B., 1992) və II cildində: (1909-1914; B., 2001) çap olunub).

Bu nəşri reallaşdırmaqda başlıca məqsədimiz onun həmin ölkələrdəki əsərləri ilə Azərbaycan oxucularını tanış etməkdir. Məhz bu əsərlərin təqdimatından sonra oxucular M. Ə. Rəsulzadənin Azərbaycanın azadlığı uğrunda, həqiqətən, böyük mücadilələr apardığının şahidi olacaqdır.

2016-cı ildə M.Ə.Rəsulzadənin mühacirətdə yazdığı əsərlərin I cildini nəşr edib oxuculara çatdırdıq. Oxuculara təqdim olunan I cildə M. Ə. Rəsulzadənin 1922-1929-cu illərdə Türkiyədəki fəaliyyətinə aid əsərləri daxildir (bu dövrə aid çıxışları və 1922-ci ildən Türkiyədən yazdığı məktubları sonrakı cildlərdə ayrıca olaraq toplanıb çap ediləcək).

M.Ə.Rəsulzadənin I cildə toplanan əsərləri müxtəlif illərdə Azərbaycanda kiril və latın hərfləri ilə nəşr edilib. Lakin həmin nəşr

edilmiş əsərlərin mətnini bir daha yığdırmış, oxumuş, redaktə etmiş, orijinala dəqiqləşmələr aparıb müəyyən nöqsanları aradan qaldırmışdır. Bu cilddəki əsərləri aşağıdakılardır: 1) **“Azərbaycan Cümhuriyyəti: keyfiyyəti - təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti”**; 2) **“Əsrimizizin Siyavuşu”**; 3) **“İstiqlal məfkurəsi və gənclik”**; 4) **“Rusiyada siyasi vəziyyət”**; 5) **“Milliyyət məsələsində bolşevik nəzəriyyəsi ilə əməliyyatı”**; 6) **“Bolşeviklərin Şərq siyasəti”**; 7) **“İxtilalçı sosializmin iflası və demokrasiyanın gələcəyi**; 8) **“Qafqasiya Türkləri”**.

Oxucular II cildə M.Ə.Rəsulzadənin “Yeni Qafqasiya”, “Azəri Türk”, “Odlu Yurd” jurnallarında və “Bildiriş” qəzetindəki yazıları ilə tanış ola biləcəklər. Qeyd edim ki, bu cildə “Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalında M.Ə.Rəsulzadənin 1934-cü ildə nəşr edilmiş bir məqaləsini - “Milli Azərbaycan hərəkatının xarakteri”ni də daxil etdik və bununla da onun Türkiyədəki fəaliyyətinin birinci dövrünə aid yazılarını toplayıb yekunlaşdırdıq. Bu cildin hazırlanmasında yaxından köməklik göstərmiş dəyərli tədqiqatçılara - **Yavuz Akpinara, Səbahəddin Şimşirə, Ömər Özcanə və Samir Xalidoğluna** dərin sayğılarımı bildirirəm.

M.Ə.Rəsulzadənin “Yeni Qafqasiya” jurnalındakı yazılarını nəşrə hazırlayarkən Y.Akpinar, S.Türkyılmaz, Y.Özqayanın 2017-ci ildə Ankarada nəşr etdirdikləri “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - “Yeni Qafqasiya” yazıları (1923-1927)” kitabını əsas götürdük və dəqiqləşmələrdə isə orijinal mətnlərdən faydalandıq. “Yeni Qafqasiya” jurnalındakı yazıların bəzilərində dəyərli tədqiqatçı Y.Akpinarın əhəmiyyətli qeydlərini də olduğu kimi saxladığımız - “red.Y.A”.

M.Ə.Rəsulzadənin yazılarında bəzi sözlərin asan oxunulması üçün Azərbaycan türkcəsindəki yazılışına üstünlük verdik, məsələn: bən - mən; degil - deyil; eylədiyi - eylədiyi; denilən - deyilən; baxalım - baxalım; isyan - üsyan və s. Bəzi sözlərin isə orijinal mətnindəki yazılışlarını saxladığımız: internasional - internasyonal; sosializm - sosializm və s.

Kitabda yazıların asan oxunması üçün 1000-dən çox ərəb və fars sözlərinin lüğətini tərtib etdik, məqalənin sonunda tarixləri miladi təqviminə çevirib “red” (yəni redaktor) olaraq açıqladıq.

Kitabın nəşrə hazırlanmasında etdiyi köməyə görə tanınmış ziyalımız, millət vəkili **Cavanşir Feyziyevə** təşəkkürümü bildirirəm.

Bu cildin nəşrindən sonra M.Ə.Rəsulzadənin Avropada nəşr edilmiş yazılarını toplayıb çap edəcəyik. Bu haqda məlumatları oxuculara 3-cü cildin təqdimatında çatdıracağıq.

**Redaktordan.**

## **M.Ə.Rəsulzadənin yazılarının nəşr edildiyi qəzet və jurnallar: “Yeni Qafqasiya”, “Azəri Türk”, “Odlu Yurd”, Bildiriş”, “Azərbaycan Yurd Bilgisi”**

Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixinin öyrənilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Uzun illər müddətində Sovet İttifaqının ideoloji basqıları altında yaşamış Azərbaycanda mətbuatımızın bu maraqlı dövrünün öyrənilməsi qeyri-mümkün olmuşdur. Azərbaycandakı mövcud sistem bu mövzuda araşdırmaların aparılmasına imkan verməmişdir.

1923-cü il sentyabrın 26-da İstanbulda böyük mütəfəkkir M. B. Məmmədzadənin də qeyd etdiyi kimi, yalnız azərbaycanlıların deyil, eləcə də bolşevik işğalına məruz qalmış bütün türklərin xaricdə çıxardıqları ilk jurnal - “Yeni Qafqasiya” işıq üzü gördü<sup>1</sup>.

“Yeni Qafqasiya” jurnalının nəşrə başlaması ilə Azərbaycan mühacirət mətbuatının əsası qoyulmuşdur.

Jurnalın ünvanı: Cığaloğlu küçəsi, Amdı mətbəəsi. Jurnal hər on beş gündən bir nəşr olunurdu. Abunə şəraiti: illik qiyməti 120 quruş; altı aylığı 60 quruş; xaricdə 1 nüsxəsi 5 quruş. Ədəbi-ictimai və siyasi bir jurnal olan “Yeni Qafqasiya”nın ilk sayının başlanğıcında bu cümləyə rast gəlmək mümkündür: Məsləkimizə müvafiq yazılar məmnuniyyətlə qəbul və nəşr olunur.

Jurnalın “Yeni Qafqasiya” adlandırılmasının səbəbi isə sovet rejiminə qarşı daha geniş sahədə mücadilə aparıldığını bildirmək idi. Jurnalda acar və gürcülərin də imzalarına rast gəlinməsi həm də bununla bağlı idi. Dağıstanlılar arasında böyük nüfuzu olan Seyid Tahirin jurnalın imtiyaz sahibi olmasının da bu fikirlə bağlılığını söyləmək mümkündür.

Jurnalın ilk sayının imtiyaz sahibi və məsul müdiri Seyid (Məhəmməd) Tahir olmuşdur. Seyid Tahir məsul müdirlik vəzifəsini 1925-ci il 15 dekabra qədər yerinə yetirmişdir. Seyid Tahir haqqında belə

---

<sup>1</sup> M.B.Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. B., Nicat, 1992, s.185



məlumat da vardır: “Dağıstanlı Səid Əfəndi 1925-ci ildə, Avropa papaqlarının Türkiyədə geyilməsi əleyhinə təbliğat apardığına görə həbs edilmişdi. 1926-cı ilin fevralında bəraət almasına baxmayaraq, Türkiyə Cümhuriyyətinin o zamankı qanununa əsasən redaktor vəzifəsində çalışa bilməzdi”.<sup>1</sup>

Elə bu səbəbdən də 1926-cı il 6 fevral tarixindən məsul müdir vəzifəsini Əhməd Həqqi yerinə yetirmişdir.

Jurnalda M.Ə.Rəsulzadənin ilk imzalı yazısı (“Azəri” təxəllüsü ilə) “Bölsheviklərin təlaşı” adlanır. Bu yazı jurnalın ilk sayında çap olunub.

Jurnalın əsas yaradıcısı M. Ə. Rəsulzadə olmasına baxmayaraq, onun rəsmi adına ilk dəfə 1923-cü il 15 noyabr tarixli 4-cü sayında dərc olunmuş “Zəruri bir izah” (İdarəyə məktub) başlıqlı məqalədə rast gəlinir. Daha sonra “Yeni Qafqasiya”nın 1924-cü il 28 may tarixində üz qabığında M. Ə. Rəsulzadənin şəkli olan xüsusi nüsxə nəşr olunmuşdur.<sup>2</sup>

“Yeni Qafqasiya” dərgisində M.Ə.Rəsulzadənin imzalı və imzasız yazılarının sayı türkiyəli təsəqqatçı S.Şimşir tərəfindən 215 olaraq göstərilir. Biz bu nəşrdə M.Ə.Rəsulzadənin öz imzası ilə çap olunan və bəzilərinin isə imzasız olsa da(həmin yazıların sayı 17-dir) ona məxsusluğu təsdiqlənən yazılarını toplayıb oxuculara təqdim etdik: “Yeni Qafqasiya”dakı belə yazılarının sayı 108-dir. Bu yazılarını o, “Rəsulzadə Məhəmməd Əmin”, “M.Ə”, “Azəri” imzaları ilə oxuculara təqdim edib.

Bu nəşrdə onun “Azəri” imzalı yazılarını da çap etdik. Buna əsas isə onun “Odlu Yurd” jurnalının 1929-cu ilin aprel ayında, 2-ci sayındakı “Haram mal ticarəti” məqaləsindəki bir qeydidir. M.Ə.Rəsulzadə bu qeydində “Azəri” imzasının ona məxsus olduğunu belə açıqlayır: “Parisdə mükim (bir yerdə yaşayan) azərbaycanlılardan biri dəxi yazılarına “Azəri” deyə imza atıyor və bu imza ilə burada intişar edən bir məcmuəyə məqalə vermişdir. İştibahı mucib olmasın

<sup>1</sup> X.İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991). B., Elm, 1996, s.119

<sup>2</sup> S.Şimşir. Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və kültürel fəaliyyətləri (1920-1991). Ankara: 2001, s.43

deyə orada yazan Azərinin məndən başqa birisi olduğunu qeydinə zərurət hasil olmuşdur”.

Professor Y.Akpınar M.Ə.Rəsulzadənin İstanbuldan Ceyhun Hacıbəyliyə yazdığı 7 may 1931-ci il tarixli məktubda da “Azəri” imzasının ona məxsusluğunu qeyd edir.

“Yeni Qafqasiya” jurnalı ümumilikdə 95 sayından sonra 15 oktyabr 1927-ci ildə Sovetlər Birliyinin ısrarlı təzyiqləri nəticəsində bağlanmışdır.

S.Şimşir M. Ə. Rəsulzadədən və oxucu məktublarından başqa “Yeni Qafqasiya”dakı imzaları belə açıqlayır: “A. Battal, Ə.Cavad, Ə.Həmdi, Ə. Şeyxülislamzadə, Əbdülqadir, Dr. Abdullah Cövdət, Acarlı Əhməd Zəki Vəlidi, Əli Mənsur, Əli Mərdan, Ayaz İshaki, Əli Kamal, Azəri, Cəfər Sadiq, Dəmirçioğlu, Əlif Çəlbək, Ərdoğan, Gültəkin, Xəlil Xasməmməd, Hüseyinzadə Qara, İdil Oğlu, İsmayıl Zühti, Qafqasyalı, Kazanlı, Kazım, Kamal, Kırmılı Cəfər Seyid Əhməd, M. Qərib, Mahmud Fuad, Məmmədəli Saleh, Məmməd Fuad Toktar, Mustafa Çökəyoğlu, Müzəffər Şərif, Nafilə Şükrü, Şəfi, Şin Əlif, türkistanlı Əhməd Naim”.<sup>1</sup>

Jurnalın ilk sayında “Atəş çalan Prometey” (Proqram məqaləsi əvəzinə) yazısı imzasız olaraq çap olunsa da, üslub və proqram xarakteri daşmasına görə M.Ə.Rəsulzadəyə məxsusluğunu qeyd etmək mümkündür. M. Ə. Rəsulzadə bu məqalədə yazırdı: “İlk nüsxənin baş məqaləsi, əl-ül-üsul proqram məqaləsi olmalı idi. Burada, məcmuəmizin təsisi ilə təqib eylədiyimiz məqsəd təşrih olunmalı idi.. Mövzumuzu düşünürkən, Qafqasiya, bu gözəl məmləkət Bəhri-Xəzər ilə Qara dəniz arasındakı bu tarixi bərzəx, əski yunanilərin “Altın Yun” deyə təbir etdikləri bu zəngin ölkə gözümüzün önündə canlandı: o, pək zəngin mazisi ilə, pək daşqın halı ilə və hətta çox parlaq istiqbalı ilə müxəyyiləmiş qarşısında seri bir rəsmi-keçid yaptı.

Bəhri-Xəzər sahilindən başlayan ilk mənzərə qüvvətli bir aydınlıq təşkil ediyordu. Bu, səmalara doğru yüksələn bir atəş idi. Azərbaycan-

<sup>1</sup> S.Şimşir. Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və kültürel fəaliyyətləri (1920-1991). Ankara: 2001, s.46

can isminin müsəmmasını təşkil edən atəş... O atəş ki mədəniyyəti-bəşəriyyətdə ilk əvvəl onun yaptığı ocaq başında təəssüs edilmiş, o atəşi-müqəddəs ki, Prometey kəndisini çalaraq yer üzünə qaçırdığı üçün hala əzab çəkməkdə, cəsərət və üsyanının cəzasını görməkdədir”<sup>1</sup>.

“Yeni Qafqasiya”nın aşağıdakı maddələrdən ibarət olan proqramı belə idi:

- “Yeni Qafqasiya” milliyyətçi, radikal və demokratikdir.

- “Yeni Qafqasiya” türkcüdür. Türklərin mədəni tərəflərini, mədəni əlaqələrini, mənəvi vəhdət və istiqallərini hədəf seçir.

- “Yeni Qafqasiya” türk davasının Azəri cəbhəsini müdafiyyəyə mükəlləf Azərbaycan istiqalçılarının ümumi fikridir.

- “Yeni Qafqasiya” Qafqasiya millətlərinin Rusya əsarətindən xilas olmasını və baş verə biləcək Rusya istilasına qarşı müvəffəqiyyətə durmasını təmin üçün Qafqasiyanın konfederasiya şəklində birləşməsi tərəfdarıdır.

- “Yeni Qafqasiya” yalnız azərbaycançılıq, türkcülük və qafqazyaçılıqla qalmaz; o, Şərqdəki milli istiqal hərəkatını da, hər hansı bir fikirlərini də mənimsəyir, Şərqi radikal bir surətdə əsirlənməsini bütün səmimiyyətilə müasirləşməni seçir;

- “Yeni Qafqasiya” xüsusilə Rusya imperializminə qarşı mücadilə edər, o çarizmi olduğu qədər bolşevizmi də Türk dünyası üçün zərərli və Qafqasiyaya düşmən görür”<sup>2</sup>.

“Yeni Qafqasiya” yalnız Türkiyədə deyil, eləcə də İranda, Misirdə, Əfqanıstanda yayılır, geniş maraq doğururdu. Jurnal gizli yolla Azərbaycana gətirilib xalq arasında yayılırdı.

Qeyd edək ki, “Yeni Qafqasiya”ya qarşı bütövlükdə sovet təbliğat şəbəkəsi işləyirdi. “Pravda”, “Qızıl Orenburq” kimi qəzetlər, “Noviy Vostok” elmi orqanı “Yeni Qafqasiya”dakı yazıları təkzibə çalışsalar da, bir fayda olmamışdır.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> M.E. Rezulzadə. Ateş çalan Promete //“Yeni Qafqasiya”, 1923, N 1, s. 2-3.

<sup>2</sup> “Yeni Qafqasiya”. Üçüncü yıl başında, 3 təşrihi əvvəl 1341 / 15 rəbiyül əvvəl 1344, yıl:3, sayı: 1, s. 1-2

<sup>3</sup> N.Yaqublu. Müsavat Partiyasının tarixi. B., Ay-Ulduz, 1997, s.188-190

“Yeni Qafqasiya”nın fəaliyyəti Sovetlər Birliyini ciddi narahat edirdi. Tədqiqatçı Səlcuq Önal bu barədə yazırdı: “Azərbaycan mətbuat tarixində mühacirlik dövrü kimi yeni bir mərhələ başlamışdır. İstila altında inləyən dərdli vətənin fəryadlarını əks etdirən bu hür səs bolşeviklərin rahatlığını qaçırdı”.<sup>1</sup>

Sovet hökuməti hər vasitə ilə “Yeni Qafqasiya”nı bağlamağa çalışırdı. M. Ə. Rəsulzadə başda olmaqla azərbaycanlı mühacirlərin gərgin, yorulmaz mübarizələrinə baxmayaraq, Türkiyə dövləti Sovet hökumətinin təsiri ilə “Yeni Qafqasiya”nın nəşrini qadağan etdi. Bunun səbəbini isə 1921-ci ildə RSFSR-lə Türkiyə, 1925-ci ildə isə Sovetlər Birliyi ilə Türkiyə arasında imzalanmış müqavilələrin nəticəsi kimi qeyd etmək olar. Belə ki, 1921-ci il martın 16-da Moskvada RSFSR-lə Türkiyə arasında dostluq və qardaşlıq haqqında müddətsiz müqavilə imzalandı. Həmin il oktyabrın 13-də eyni məzmunlu müqaviləni Türkiyə Sovet Azərbaycanı, Sovet Gürcüstanı, Sovet Ermənistanı ilə bağladı.

1925-ci ildə Sovetlər Birliyi ilə Türkiyə arasında üç il müddətinə hücum etməmək və neytrallıq haqqında daha bir müqavilə imzalandı. 1927-ci ildə isə “Yeni Qafqasiya”nın nəşri dayandırıldı. M.Ə.Rəsulzadə isə jurnalın müəyyən müddətə dayandırılmasının səbəbini texniki səbəblərlə izah edirdi.

Azərbaycanın tanınmış mühaciri M. B. Məmmədzadə gərgin mübarizə yolu keçmiş, 95 sayı işıq üzü görmüş “Yeni Qafqasiya”nı yüksək qiymətləndirir və bu məcmuənin gələcək nəsillər üçün milli istiqlal tariximizdən bəhs edən bir sənəd olduğunu qeyd edirdi: “Yeni Qafqasiya” ilə başlayan milli nəşriyyat milli istiqlal savaşımızın tarixi sənədləri kimi qalacaq və gələcək nəsillər millətimizin qızıl istila altındaki izzət və əsarət dövrünü bu sənədlərdən öyrənəcəkdir”.<sup>2</sup>

“Yeni Qafqasiya”dan sonra azərbaycanlı mühacirlərin nəşr etdiyi ikinci mətbuat orqanı “Azəri Türk” jurnalıdır. Ədəbi-ictimai, elmi və siyasi, milliyətçi bir jurnal olan “Azəri Türk” 1928-ci il fevra-

<sup>1</sup> N. Yaqublu. Müsavat Partiyasının tarixi. B., Ay-Ulduz, 1997, s.34

<sup>2</sup> M.B.Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. B., Nicat, 1992,s. 185

lin 1-də İstanbulda, Sultan Əhməddə nəşr olunurdu. Jurnalın abunə şəraiti belə idi: illiyi 200 quruş, altı aylığı 110 quruş, bir nüsxəsi 10 quruş, xaricdə bir nüsxəsi 10 quruş, məcmuə on beş gündən bir nəşr olunurdu. Bu jurnalın 20 sayı ərəb əlifbası ilə, sonrakı sayları isə latın əlifbası ilə nəşr olunmuşdur. Ərəb əlifbası ilə olan saylar “Orhaniyyə” mətbəəsində çap edilmiş, latın əlifbası ilə olan sayların çap olunduğu mətbəə isə məlum deyildir.

Qeyd edək ki, “Azəri Türk” jurnalının 20 sayı ərəb əlifbası ilə nəşr edilib. Jurnal 21-ci saydan 1930-cu ilin fevralında nəşr edilən sonuncu-30-cu sayına qədər isə latın əlifbası ilə çap olunub. Jurnalın bu saylarında isə M.Ə.Rəsulzadənin yazıları yoxdur.

“Azəri Türk”də dərc edilmiş, müəllifi M. Ə. Rəsulzadə olan ilk baş məqalənin adı “Tutacağımız yol” adlanır. Müəllif yazırdı: “Məcmuəni bundan 4-5 il əvvəl başqa şərait daxilində çıxarmış olsaydıq, tutduğumuz yolu kafi surətdə izah edə bilmək üçün bəlkə daha ziyadə təfəsilat vermək ehtiyacı hiss edərdim. Fəqət indi bizdən əvvəl olan nəşriyyat və bu nəşriyyat sayəsində bildirilən bir mühiti nəzərə alaraq tutduğumuz yolun çox qısa cümlələrlə izah oluna biləcəyinə ümid edirik.

Gedəcəyimiz yol əski zaman şairlərinin iftixar etdikləri kimi “rəhi-narəbdə” (gedilməyən yol) deyildir. Əksinə, bu yol çox müşkül və tikanlı olmaqla bərabər, gedilmiş şanlı bir yoldur. Bu həqq yolu və millət yoludur. Bir yol ki, Avropa 18, bir-xassə 19-cu əsrdə getmişdir. Bir yol ki, müasir şərq hal-hazırda o yolla davam ediblər. Bir yol ki, sabiq Rusiya imperatorluğu daxilində yaşayan məhkum millətlər də o yola getmişlərdir. Bir yol ki, onun son hədəfi istiqlalıdır!”<sup>1</sup>

“Azəri Türk” jurnalının fəaliyyət proqramı belə idi:

1. “Azəri Türk” Azərbaycan istiqlal davasını müdafiə etmək və zifəsini öhdəsinə götürən milliyyətçilərin ümumi fikirdir.
2. Əsarətdə olan türk qurtuluş və istiqlallarını qoruyar.
3. “Azəri Türk” xüsusilə rusluqla mücadilə edər.
4. Qafqasiya millətlərinin, Rusya əsarətindən qurtuluşunu və gələcək Rusyanın istilasına qarşı birləşmələrinə tərəfdardır.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> M.Ə. Rəsulzadə. Tutduğumuz yol // Azeri Türk, 1928, N 1, s. 1

<sup>2</sup> S.Şimşir. Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və kültürel fəaliyyətləri (1920-1991). Ankara: 2001, s.51

“Azəri Türk”də yazıları çap edilmiş müəlliflərin imzalarını S. Şimşir aşağıdakı kimi açıqlayır: Ə. Cəfəroğlu, Atilla, Ayın Həmidzadə, Azəri, Azəri Əsgər, Coşqun, Əlif Uran, Əlif Mim, Əlif Nun, Ərtuğan, F. Özdəmir, Federalist, H. Mustafa, Həməzə Azəri, İsgəndər Azəri, Kamal, Kırımlı Cəfər Seyid Əhməd, M. Sisyanlı, Məmməd Sadiq, Məmmədzadə Mirzə Bala, Mir, Mim, Mustafa, Özdəmir, R. Əmircanlı, R. Coşqun, Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, S. Tekin, Sadıqzadə Əmin, Şəfi, Y. Əli, Yusifbəyli Niyazi.<sup>1</sup>

“Azəri Türk” jurnalının səhifələrində Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi ideyası müxtəlif məqalələrdə öz əksini tapırdı.

“Azəri Türk” jurnalı “Qafqasiya xəbərləri” başlığı altında bu məmləkətlərdə baş verən hadisələrlə də oxucuları tanış edirdi. Jurnalda mühacir şairlərimizdən Coşğunun, Atilla və başqalarının vətən həsrətli şeirləri çap olunurdu.

“Azəri Türk” jurnalı gizli yollarla Azərbaycana gətirilir, xalq arasında yayılırdı.

Azərbaycan problemlərinin, ölkədə baş verən hadisələrin Türkiyə ictimaiyyətinə çatdırılmasında bu jurnalın böyük rolu vardı.

1929-cu ilin martın 1-də imtiyaz sahibi A. Kazımzadə, məsul müdiri Kamal, baş redaktoru M. Ə. Rəsulzadə olan “Odlu Yurd” jurnalı nəşr edilməyə başladı. “Odlu Yurd” özündən əvvəlki nəşrlərdən fərqli olaraq bütövlükdə latın əlifbası ilə çap olunan ilk jurnal idi. İlk sayı 1929-cu ilin martın 1-i tarixində nəşr edilən jurnalın son sayı (il 3) 1931-ci il (30-31) N5-6 avqust tarixinə aiddir. “Odlu Yurd” öz səhifələrində başda Azərbaycan olmaqla, Rusiya işğalında qalan digər xalqların problemləri ilə yanaşı, Qafqaz, islam dünyası və beynəlxalq məsələlərlə bağlı mövzulara da üstünlük verirdi.

Tədqiqatçı S. Şimşir “Odlu Yurd” jurnalındakı imzaları belə açıqlayır: A., A. Arazlı, A. B., A. Bat, Ə. Cəfəroğlu, Ələddin Mətin, A. Mir Qasım, A. T., A. Uran və bəzən də A. Oran, Abdullah Cövdət, Alptəkin, Azəri, Azərbaycanlı Bayqara, Bir Türk, Cəfər Sadiq, Dəmirçioğlu, Əşrəf, F. A., Gültəkin, H. H., H. Hulki, Həmdullah Suphi,

<sup>1</sup> S.Şimşir. Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və kültürel fəaliyyətləri (1920-1991). Ankara: 2001, s.52

Hilal Münşi, Kamal, Kırımlı C., Seyid Əhməd, M., M. Ağa oğlu, M. Çələbioğlu, M. Ş. Əfəndizadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Məmməd Sadıq, Mir, Mirzə Bala, Mustafa, Mustafa Çökəyoğlu, N., Nağı, Nəcəti, Noy Jordaniya, O. T., Y. Əli, Yey Əlif, Yusifbəyli Niyazi, Şimşir.<sup>1</sup>

“Odlu Yurd” jurnalı demokratiyanın, demokratik millətçiliyin işğalçı bolşevik istibdadına qarşı müdafiəsində dayanan bir jurnal idi.

Jurnalda milli istiqlal davasından geniş bəhs edən digər bir yazı isə M. Ə. Rəsulzadənin ilk sayda çap etdirdiyi “Çöhrəmiz” məqaləsidir: “Milliyyət və istiqlal davası əsrin ən qüvvətli və ən hakim bir şüarıdır. Başda Cümhuriyyət Türkiyəsi olmaqla bütün Şərqi bu böyük yolla gedir. Bu şanlı tarix dəstəsinin ilk yolçularından biri də Azərbaycan türkləridir. Bu türklər 1918-ci ildə öz istiqlallarını elan etmiş və bir il on bir ay müstəqil bir həyat yaşadıqdan sonra yalanların ən böyüyünə layiq olan qəsbkar bir qüvvət tərəfindən təkrar istila altına alınmışdır. Milli Azərbaycan bu gün işte bu istilayı başından atmaq və oğurlanmış istiqlalını geriye almaq qayəsilə çalışır və ümidlə yaşayır.

... İstiqlal- budur Azərbaycan milliyyətçilərini məşğul edən ən aktual bir məsələ...”<sup>2</sup>

“Odlu Yurd” jurnalında Azərbaycanın istismar olunub Rusiyaya daşınan neftindən, qazından, digər sərvətlərindən də bəhs edən məlumatlar çap edilirdi.

“Odlu Yurd”da “Qanlı icraatlar”, “Salyan süngüsü”, “Kollektivləşmənin səmərəsi”, “Həbslərin səbəbi”, “Solovkidə”, “Kommunistləri öldürürlər” başlığı altında verilən yazılarda Azərbaycanın ümumi vəziyyəti, sovetlərin işğalı ilə bağlı müstəqil və azad yaşamaq haqqından məhrumluğu göstərilirdi.

“Odlu Yurd” jurnalı bolşevik əsarətində yaşamaq məcburiyyətində qalan Azərbaycanın işğalını bütün dünyaya çatdırırdı. Azərbaycandan isə “Odlu Yurd”a müxtəlif vasitələrlə məktublar, məlumatlar, xəbərlər göndərilirdi.

<sup>1</sup> S.Şimşir. Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və kultural fəaliyyətləri (1920-1991). Ankara: 2001, s.55

<sup>2</sup> M.E.Rəsulzadə. Çəhrəmiz // Odlu Yurd, İstanbul, 1929, N 1, s. 2-3

“Odlu Yurd” Azərbaycan mühacirlərinin Türkiyədə çıxardığı son siyasi jurnal idi.

“Odlu Yurd” jurnalındakı yazıları belə qruplaşdırmaq mümkündür: 1) Siyasi yazılar; 2) Elm və ədəbiyyatla bağlı yazılar; 3) Mətbuat və kitabiyətlə bağlı yazılar; 4) Xəbərlər bölümü; 5) İstila qurbanları.

Jurnalın siyasi mövzuda nəşr edilən məqalələrinin əsas müəllifləri M. Ə. Rəsulzadə və M. B. Məmmədzadə idi.

Jurnalda nəşr edilən “Siyasi” mövzuya aid olan məqalələrin ən əhəmiyyətliələrinin başlıqları belə idi: a) M. B. Məmmədzadə: “Çin-Rus ixtilafı”; b) A. Battal: “Beynəlmiləl həyatdan”; Mirzə Bala: “Sovetlərin aqibəti”; c) C. S. Əhməd: “Qızıl istila”; ç) A. Cövdət: “Azərbaycanın müqəddəs yarası”.

Jurnalda “Elm və ədəbiyyat” başlığı altında nəşr olunan yazılar belə təqdim edilirdi: a) M. B. Məmmədzadə: “Azərbaycan tarixinə aid notlar”; b) M. Ş. Əfəndizadə: “Sabirə aid xatirə”; c) Ə. Cəfəroğlu: “Tarixdə Azərbaycan-Rus münasibəti”.

Jurnalın “Mətbuat və kitabiyət” bölməsindəki yazılar belə nəşr edilirdi: a) “Qiyəmətli bir əsər”; b) Müəllifsiz: “H. Sübhü bəyin bir xitabəsi”; c) Müəllifsiz: “Gürcü sosialistlərinin pozisionu”; d) Müəllifsiz: “Türküstanda milli mücadilə”.

Jurnalın “İstila qurbanları” başlığı altında isə aşağıdakı yazılara rast gəlinirdi: a) M. Emin: “Yusifbəyli Nəsib bəy”; b) Azəri: “Mehmet Bağır bəy”;

Jurnalın “Xəbərlər bölümü” başlığında isə müxtəlif məlumatlar, xəbərlər verildirdi: a) Azərbaycanda; b) Türkiyə həyatı; c) İranda; ç) Türküstanda; d) Mühacirlər arasında; e) Poçta.

Türkiyədə üç ilə yaxın müddətdə nəşr edilən “Odlu Yurd” jurnalı mühacirlərin Azərbaycan istiqlalı uğrunda apardıqları mübarizəyə ciddi dəstək verib əhəmiyyətli rol oynadı.

Qeyd edək ki, günlük olaraq yayımlanan “Odlu Yurd” bülletenində M.Ə.Rəsulzadənin yazıları çap olunmayıb. Bülletəndə daha çox xəbərlər nəşr edilib.



Qeyd edək ki, tanınmış mühacir M. B. Məmmədžadənin redaktorluğu ilə İstanbulda nəşrə başlayan “Bildiriş” Azərbaycan mühacirlərinin çıxardıqları ilk siyasi həftəlik qəzet oldu.<sup>1</sup>

1930-cu ilin 7 avqustunda nəşr olunmağa başlayan bu qəzetin ilk sayının imtiyaz sahibi A. Kazımzadə, məsul müdiri Kamal olmuşdur. Lakin qəzetin 45-ci sayından məsul müdir vəzifəsini B. Süleyman, 56-cı saydan etibarən isə ümumi nəşriyyat və yazı işləri müdirliyini M. B. Məmmədžadə yerinə yetirmişdir. “Orhaniyyə” mətbəəsində nəşr edilən qəzet 37-ci sayından başlayaraq “Öztürk” mətbəəsində nəşr edilmişdir. Qəzet həftədə bir dəfə cümə axşamı dörd səhifədən ibarət olaraq nəşr olunurdu. Qəzetin son sayı 1931-ci il 10 sentyabr tarixinə aiddir.<sup>2</sup>

M. B. Məmmədžadədən başqa “Bildiriş” qəzetinin səhifələrində M. Ə. Rəsulzadənin, Kırmılı Cəfər Seyid Əhmədin, B. E. Ağaoğlunun, H. D., H. Ovçuköylünün, V. Murskinin və başqırdıstanlı Əbdulqadirin imzalarına rast gəlmək olar.<sup>3</sup>

Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə məqsədilə fəaliyyət göstərən “Bildiriş” qəzetinin ilk sayındakı baş məqalədə qəzetin məqsəd və siyasəti aşağıdakı kimi izah olunurdu: “Bu gündən etibarən hər həftə müntəzəm çıxacaq olan “Bildiriş” qəzeti Yaxın, Orta və Uzaq Şərqdə, əsasən türk dünyasında cərəyan edən siyasi, milli, mədəni və ictimai hərəkatlər haqqında ətraflı məlumat verməklə Türk ictimaiyyətini bilgiləndirməyə çalışacaqdır.

Türk dünyasının yeganə müstəqil dövləti və şərqlin yeganə cümhuriyyəti olan Türkiyədəki cahanşümul islahat hərəkatını qiymətləndirməklə “Bildiriş” bu xüsusda və Türkiyənin əsas iqtisadi, mədəni, ədəbi və ictimai yenilikləri haqqında oxucularına məlumat verəcəkdir.

“Bildiriş” Azərbaycan, Türkiyə, İdil-Ural, Şimali Qafqasiya, Kırım, Gürcüstan və Ukraynada cərəyan edən hadisələri bildirməklə

---

<sup>1</sup> “Bildiriş” qəz., İstanbul, 1930, N 1

<sup>2</sup> N. Yaqublu. “Odlu Yurd” jurnalının və “Bildiriş” qəzetinin nəşri // Dil və ədəbiyyat, 2010, №2 (73), s. 317-321

<sup>3</sup> N. Yaqublu. Azərbaycan mühacirət mətbuatı. B., 2014 s. 18

bərabər, Sovet Rusiyasına aid siyasi, iqtisadi, ictimai həyat səhifələrini göstərən olaylar haqqında da oxucularını məlumatlandıracaqdır.

“Bildiriş” İran, Əfqan, Hind kimi şərq məmləkətləri haqqında məlumat verəcəyi kimi, Misir, Suriya, Fələstin, Hicaz kimi ərəb dünyasındakı hadisələrə öz sütunlarında yer verəcək və Avropada cərəyan edən mühüm hadisələri çatdırmağa çalışacaqdır... Verəcəyimiz məlumat, Türk millətinin ana beşiyi olan qardaş Türkiyəyə, Türkiyə ilə Anadolu arasında uzanan zəngin və gözəl Azərbaycana, Xəzər imperatorluğunun, Altıncı sultanlığının yerində duran və Kazanla Başqırdıstandan ibarət İdil - Ural türklüyünə, Qara dənizin şimalında Anadolu ilə qarşı-qarşıya duran sevimli və gözəl Türk Kıbrısına və şimali Qafqasiyaya aid olacaq, 40 milyon türkün yaşadığı bu ərazidə cərəyan edən hadisələri, milli istiqlal mücadilələrini təsvir edəcəkdir”.<sup>1</sup>

Qeyd edək ki, qəzet nəşrə başladığı ilk dövrdə yalnız xəbər vermək məqsədi ilə fəaliyyət göstərirdi. Qəzetin ilk sayında Tbilisidə keçirilən Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan Kommunist Partiyalarının 6-cı konfransı haqqında məlumat, Sovet Rusiyasındakı ümumi vəziyyətlə bağlı yazılar verilmişdir. “Son xəbərlər” guşəsində Qarabağın Zəngəzur bölgəsində baş verən üsyandan danışılır, Hüseyn bəyin başçılıq etdiyi partizanların Qızıl Ordu hissələrini məğlub edib silahlarını aldığı bildirilirdi.

Qəzetin saylarında “İranda”, “Şimali Qafqasiyada” “Millətlər cəmiyyəti” başlığı altında məqalələr, informasiyalar toplanmışdı.

“Bildiriş”in 9-cu sayından başlayaraq B. Ağaoğlunun “Solovkide gördüklərim” başlığı ilə silsilə yazıları verilib.<sup>2</sup>

Solovki həyatını yaşamış bu azərbaycanlı sovet həbs düşərgələrinin dəhşətlərindən, insanları əzablar içərisində saxladığından yazırdı. “Solovkide gördüklərim” yazılarında “buzlu cəhənnəmdə” dünyasını dəyişən çoxlu həmvətənlərimizin adları qeyd olunub.

Qəzətdə Azərbaycanda baş verən silahlı üsyanlar, partizan hərəkatları ilə bağlı da geniş yazılar verilirdi.

<sup>1</sup> “Bildiriş” qəz., İstanbul, 1930, N 1

<sup>2</sup> B. Ağaoğlu. Solovkide gördüklərim. “Bildiriş” qəz., İstanbul, 1930, N 10

“Bildiriş” qəzeti azərbaycanlı mühacirlərin Türkiyədə nəşr etdikləri sonuncu siyasi yönümlü mətbuat orqanı idi. Qəzetdəki yazılar məzmun və xarakterinə görə fərqlənsə də, əsasən, Azərbaycandakı proseslərə, xalqın öz istiqlalının bərpası uğrunda mübarizəsinə diqqət yetirilirdi.

“Bildiriş”də çap edilən yazıları mövzusa görə belə qruplaşdırmaq olar: 1) Yaxın və Uzaq Şərqdə baş verən hadisələrlə bağlı yazılar; 2) Türk dünyası ilə əlaqəli məqalələr; 3) Qafqazla bağlı yazılar; 4) Azərbaycanda baş verən hadisələrlə ilgili məlumatlar; 5) Azərbaycanın Milli İstiqlal tarixi ilə əlaqəli yazılar; 6) Sovet dövlətinin və Kommunist Partiyasının yürütdüyü siyasətin tənqidi.

“Bildiriş” qəzetində aşağıdakı rubrikalar vardı: “Son xəbərlər”, “Beynəlmiləl həyat” və s.

Qeyd edildiyi kimi, “Bildiriş” qəzetinin yalnız Azərbaycanda deyil, eləcə də, Yaxın və Uzaq Şərqdə, əsasən də, türk dünyasında baş verən siyasi, milli, mədəni hadisələr haqqında məlumatlar verməsi çox əhəmiyyətli idi.

1932-ci ilin yanvar ayında Türkiyədə “Azərbaycan Yurd Bilgisi” adlı yeni jurnal nəşr olunmağa başladı. Jurnal İstanbulda “Bürhanəddin” mətbəəsində Azərbaycanın tanınmış alimi Əhməd Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə nəşr edilirdi. İllik qiyməti 240 quruş, satışı 20 quruş olan bu aylıq elmi jurnal azərbaycanlı mühacirlərin maddi və mənəvi yardımı ilə Bəyazid Universitetinin Türkiyə İstitutunda çap olunurdu. Bu mətbuat orqanı özündən əvvəlkilərdən fərqli şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Jurnal 1932-ci ildə yanvar ayında nəşr edilmiş ilk sayında öz məqsədini bu şəkildə açıqlayırdı: “Elmi münasibətin millətlər arasında gündən-günə sıxlaşması və bir-birini bu vəs ilə daha çox tanıya bilməsi əvvəlcə böyük millətlərin mövzu daxilində qalan yurdumuzun artıq müstəqilən tədqiqini bir zərurət olaraq tələb etməkdədir. Öz-özünü şəxsən tədqiq etməyə millətlər başqa millətlərin etnoqrafik tədqiqi mövzusunda başqa bir şey olmamışdır. Halbuki Azərbaycan bu iptidai dövrəsini artıq üzərindən atmış və qapısını da elmi kapitülasyondan çoxdan bağlamışlar...”<sup>1</sup>

<sup>1</sup> “Azərbaycan Yurd Bilgisi”. İstanbul, 1932, yıl:1, s.1;

Jurnalda M. Ə. Rəsulzadənin, Ə. Cəfəroğlunun, M. B. Məmmədzadənin və başqa azərbaycanlı müəlliflərin yazıları çap edilirdi. M. Ə. Rəsulzadənin “Milli Azərbaycan hərəkətinin xarakteri”, M. B. Məmmədzadənin “Dövlətlər arası münasibətlərə dair vəsiqələrdə Azərbaycan”, Ə. Cəfəroğlunun “Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi tədqiqləri” məqalələri oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanırdı.

Tanınmış alim Ə. Cəfəroğlunun “Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi tədqiqləri” başlıqlı yazıları böyük diqqətə malik idi:

“Azərbaycan Yurd Bilgisi”nin məqsəd və qayəsi yalnız Azərbaycanı hər bir xüsusda yaxından bilən və tanıyanlara bir tədqiq kadrosu hazırlayaraq mədəni tədqiqi ilə məşğul olmaqdan ibarət olmayıb, eyni zamanda, onu bu ölkə ilə əlaqədar irqdaş və dostlarına tanımaqdır. Məcmuəmiz bununla da kifayətlənməyəcək və müştərək Türk mədəniyyətinin hələ aydınlaşmamış olan nöqtələrini işıqlandırmağa çalışacaqdır”.<sup>1</sup>

“Azərbaycan Yurd Bilgisi” əvvəlki nəşr edilən məcmuələrdən fərqli olaraq Azərbaycan davasını deyil, türk mədəniyyətinin təbliğini əsas olaraq götürürdü. Daha doğrusu, əvvəl nəşr olunan mətbuat orqanlarının hədəfi Azərbaycanın yenidən müstəqilliyini qazanması idi. Bu dəfə məqsəd türklərin yaşadığı böyük coğrafi ərazini təsvir etmək, türk mədəniyyətini elmi bir baxışla və bu mövzunu tədqiq etmiş şəxslərin yazıları ilə oxucuya çatdırmaq idi. “Azərbaycan Yurt Bilgisi”ndə aşağıdakı müəlliflərin yazılarına rast gəlmək mümkündür: Abdullah Battal, Əbdülqadir, Abdullahoğlu Həsən, Əbdülqadir Süleyman, Əhməd Tələt, Prof. Əhməd Zəki Vəlidi, Əli Dəhri, Əli Nəzərli, Əli oğlu, M. Əli, Əlizadə Məmməd, Aşıq Məmməd, Ayaz İshaki, Əziz Özər, Vahabzadə Sadıq, Bəsim Atalay, Cəfəroğlu Əhməd, Habib Sahir, Əfəndizadə İbrahim, Dr. Hakim bəy, A. N., Prof. Xəlil Nemətullah, Xəlil Xasməmmədli, Xeyrəddin İlhami, Fəvziyə Abdullah, Kırımlı Cəfər Seyid Əhməd, Qivaməddin, Prof. Körpülüzadə, M. Fuad, Mahmud Rəqib, Dr. M. Əhməd, M. Həqqi Türkəqul, M. B. Məmmədzadə, M. Şakir, Prof. M. Şərafəddin, Ma-

<sup>1</sup> A. Caferoğlu. Şərqedə və Qərbdə Azəri lehçəsi tehkikləri // Azərbaycan Yurd Bilgisi, 1933, N 27, s. 25-29

raşlı Əsat, Məbrurə Rahim, Məhəmməd Xalid, Maral Okay, Mirzadə M., Fəxrəddin, Dr. Məhərrəm Ergin, Mustafa Vəkilli, Mükrimin Xəlil, Nağı Şeyxzamanlı, Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, Rəsuloğlu Məhəmməd Əli, Sadıx Sənan, Sadəddin Nüzhəm, Seyidli Mir Əziz, Səlim Rəfiq, Süleyman Təkinər, Şəfi Rüstəmbəyli, Şərafəddin Ərəl, Talıbxanbəyli Sürəyya, Zeynal Ağqoç, Zeynal A. Saray, Ziyaəddin Fəxri.

“Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalının son sayı 35-36, nəşri tarixi isə 1934-cü ilin yanvar ayı olub. Bu müddətdə jurnalın 36 sayı çap edilib. 1954-cü ilin fevralında yenidən nəşr edilən bu jurnalın 37-ci sayı əldə edilən ilk və son sayıdır.

“Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalının mühacirət mətbuatı tariximizdə başlıca əhəmiyyəti türk mədəniyyəti tarixini və dəyərlərini elmi əsaslarla oxuculara çatdırmasında olmuşdur.

Qeyd edək ki, “Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalının yaranmasında və fəaliyyətində Ə. Cəfəroğlunun xüsusi xidmətləri olub.

Qeyd edək ki, Azərbaycan mühacirət mətbuatı haqqında ilk məlumatlar N.Yaqublunun 1991-ci ildə nəşr edilən “Məmməd Əmin Rəsulzadə” kitabında çap olunmuşdur. Sonrakı illərdə digər tədqiqatçılar da bu mövzunu geniş araşdırıb.

**Nəsiman Yaqublu,  
Tarix elmləri doktoru, professor**

# “YENİ QAFQASIYA” JURNALI (1923-1927)

## ATƏŞ ÇALAN PROMETHEY <sup>1</sup> (*Proqram məqaləsi əvəzinə*)

İlk nüsxənin baş məqaləsi əl-ül-üsul proqram məqaləsi olmalı idi. Burada məcmuəmizin təsisi ilə təqib eylədiyimiz məqsəd təşrih olunmalı idi...

Mövzumuzu düşünürkən, Qafqasiya, bu gözəl məmləkət Bəhri-Xəzər ilə Qara dəniz arasındakı bu tarixi bərzəx, əski yunanilərin “Altın Yun”<sup>2</sup> deyə təbir etdikləri bu zəngin ölkə gözümüzün önündə canlandı: o, pək zəngin mazisi ilə, pək daşqın halı ilə və hətta çox parlaq istiqbalı ilə müxəyyiləmiz qarşısında seri bir rəsmi-keçid yapırdı.

Bəhri-Xəzər sahilindən başlayan ilk mənzərə qüvvətli bir aydınlıq təşkil ediyordu. Bu, səmələrə doğru yüksələn bir atəş idi. Azərbaycan isminin müsəmmasını təşkil edən atəş... O atəş ki mədəniyyəti-bəşəriyyətdə ilk əvvəl onun yapıdığı ocaq başında təəssüs edilmiş, o atəşi-müqəddəs ki, Prometey kəndisini çalaraq yer üzünə qaçırdığı üçün hala əzab çəkməkdə, cəsərət və üsyanın cəzasını görməkdədir.

Məlum olduğu vəchilə Prometey Apollon mənzuməsindən əsətiri bir ilahdır. Atəşi səmələrdən çalaraq insanlara gətirdiyi üçün Zevs tərəfindən Qafqasiya dağlarında zəncir-bənd olmuş və bir siyah qartal kəndisini didməyə mütəvəkkil olmuşdur. Bu qartal hər gün zavalının köksünü dələrək ürəyini parçalarsa da, Prometey təkrar kəsbi-afiyyət edər və təkrar parçalanır.

Əsətir, atəş səriqi bulunan bu üsyankar ilahı atəş yurdu Azərbaycana nəzir bulunan Qafqasiya dağlarında deyil, başqa yanda zən-

---

<sup>1</sup> Bu məqalə imzasız olsa da, M.Ə.Rəsulzadəyə məxsusdur (red.Y.A).

<sup>2</sup> Altın Yun: Türkiyə türkcəsində “Altın post”: Yunan mifolojisində zənginliyi və iqtidarı simvolizə edir. Bu postun məkanı olaraq Qara dənizin güney doğu sahilləri (Qafqasiya) nəzərdə tutulur(red.Y.A).

cirbənd etmiş olsaydı, onu bulub təkrar buraya gətirməli idi, çünki Qafqasiyanın tarixini, son əsrdəki güzəran edən əhvalını və bilxassə şimdiki vəziyyətini tərmiz etmək üçün bundan daha münasib bir rəmz bulunamaz.

Zevsin haqqı vardı. Asimanlardan çalınan atəş yerə gəlincə kəndisinə rəqib çıxmış, insanlar ona tapınmış, kəndisini təqdis eyləmişlərdi.

Tarixi qədimin təqdis eylədiyi atəşə müməssil əsri-hazırın ilə eylədiyi şey petroldur.

Atəşpərəstlik dövrünün ən böyük atəş-gədələri Qafqasiyada, Azərbaycanda bulunduğu kibi, petrolpərəstlik əsrinin ən sehrkar ocaqları da buradadır.

Prometeyi didən xunxar quş qartal idi. Bir əsrdən bəri Qafqasiyanın köksünü didən və ciyərini parçalayan Rusiya imperyalizminin tuğrası dəxi bir qartal deyilmirdi?!

Prometey təkrar parçalanıyor, təkrar afiyət kəsb ediyordu. Qafqasiya əqvamı da zaman-zaman hərəkətə gəliyor zindəgi əsəri göstəriyor, təkrar iki başlı rus qartalına zəbun oluyordular!...

Böyük Şamilin bir rübi-əsr sürən şanlı qəzaları ilə məğlubiyyəti, şanlı Cavad xanın unudulmaz müdafiəsi ilə şəhadəti və ilk fürsətdə təəssüs edən Qafqasiya Cümhuriyyətlərinin keyfiyyəti təşəkkülü ilə şimdiki vəziyyətləri, istiqlal və hürriyyət yolunda Azərbaycanda, Gürcüstanda və Dağıstanda vüqu bulan üsyanlar, verilən qurbanlar, tökülən qanlar işbu Prometey-qartal mücadiləsinin müxtəlif cümlələrindən başqa bir şey deyildir.

\*\*\*

Əsatirdəki atəş səriki ilə qanlı qartal mücadiləsində, məşhur Hürmüzd-Əhrimən mübarizəsinə bir növü müşabihət vardır.

İrani-qədim fəlsəfi-diyənətinə ziya və hürriyyət məbdəi bulunan Hürmüzd ilə zülmət və əsarət məbdəini təşkil edən Əhrimən arasında ibtidayi xilqəttən bəri davam edən mübarizə,ən nəhayət, Hürmüzdün qələbəsilə tamam olacaqdır.

Bu iki rəmz arasındakı şəklə aid müşabəhəti mənalarına dəxi təşmil edərsək, Prometeyin də bir gün gəlib zəncirini qıracağına

və kəndisini didən siyah qartal cəngindən tamamilə xilas olacağına iman etməliyiz.

Hürmüzdün qələbəsilə dünya nasıl Yezdanı bir nicata nail olacaqsas, Prometeyin xilasını ilə də Qafqasiya öylə bir səadətə nail olacaqdır.

\*\*\*

Bugünkü bolşevik Rusiyanın tuğrasını artıq qartal deyil, çəkiclə orağ təşkil ediyor. Bunu görənlərdən bir çoxu, ehtimal ki, zahirə aid olan bu təbəddülə nəzərən, artıq Rusiya imperyalizminin də qalxdığını və Qafqasiya vücudunun bir daha didilmədiyini təsəvvür edərələr.

Yəqin ki, Qafqasiya Şuralar Federasyonu namilə təəssüs edən və Rusiya Federasyonunun bir cüzini təşkil edən bugünkü Qafqasiya, Yeni Qafqasiya deyə tələqqi edənlər vardır və ehtimal ki, məcmuəmizin ismi ilə bugünkü bolşevik Qafqasiya arasında bir münasibət təsəvvür edənlər olur.

Hər növi iştibah və sui-təfəhhümlərə mahal buraxmamağ üçün Yeni Qafqasiyayı kəndimizə nasıl təsəvvür etdiyimizi ərz edəlim:

Rusiya tuğrasının dəyişməsindən Qafqasiyanın yenilənməsinə məsafə daha çoxdur. Qafqasiyanın hürriyyətini təmin edən şey rus saldatının qiyafəsindəki yenilik olamaz. Rus saldatı, Qafqasiya silsileyi-cibalinin ötəsində bulunmadıqca, kəndisinə qızıl belə deyilsə, siyah qartal vəzifəsindən başqa bir rol oynayamaz!

Qafqasiyanın yeniliyi ancağ əsrimizə hakim olan və bunun Şərq millətlərini mütəhəyyic bulunduran hakimiyyəti-milliyə və istiqlal fikirlərinin məmləkətdə dəxi kamilən təəssüs etmələri ilə təmin olunur.

“Qafqasiya qafqasiyalıdır” şüarı təhəqqüq etdiyi gündür ki, “Yeni Qafqasiya” vücud bulacaq.

Bugünkü Qafqasiya “qartal” Rusiyasının deyilsə də, “orağ” Rusiyanıdır, fəqət qafqasiyalıların deyildir.

Azərbaycan, Dağistan və Gürcüstan vücudi-milliləri qara imperyalizmi təmsil edən qartalın qaçası ilə deyil, qızıl imperyalizmin əlamətini təşkil edən çəkiclə əzilir və orağla kəsilsə, bundan Yeni Qafqasiya naminə nə fayda hasil olur?!



Çarizm yerinə bu gün Rusiyada başqa bir qüvvət qaim olmuşdur. Bu qüvvət yalnız qartal deyil. Çarizmin şəkil və zahirə aid bilcümlə əlamətlərini dəyişdirmişsə də mənə və batinə aid bütün xislətlərini kamilən ibqə eyləmişdir və nəticədə çarizm zamanındakı əski Qafqasiya idarəsi ilə şimdiki Qafqasiya idarəsi arasında, Qafqasiya millətlərinin həqiqi hüriyyət və hakimiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən, qətiyyəən bir fərq qalmamışdır.

\*\*\*

Hərbi-ümumidə iştirak edən Türkiyənin, kəndi münəqqidlərinə qarşı müsakit bir cavadı vardı. Osmanlı imperatorluğunun tərəkəsini bölüşmək üçün zühur edən bir hərbe Türkiyə laqeyd qalmazdı. Hərbdə iştirak edincə dəxi, qayət təbii olaraq Rusiyanın bulunduğı bir tərəfi iltizam edəməzdi.

Osmanlı imperatorluğu girişdiyi bu hərbdə məğlub oldu; fəqət imperatorluq ənqazı içindən yeni və zində bir ruhla doğan Türkiyə xalq hökumətinin aləmlərə dəyər bir qazancı vardı:

Çarizm devrilmişdi. Rusiya, Qafqasiya dağlarının mavərasına atılmışdı. Rusiya ilə Türkiyə arasında haili hökumət olmaq üzrə, Qafqasiya Cümhuriyyətləri təəssüs etmişdi. Müasir Yəcuc və Məcuclara qarşı əfsanələrdə gördüyümüz ahənin səddin binası qoyulmuşdu.

Məəttəəssüf bu set arzu olunduğı kibi təhkim ediləmədi. Sövqi-tarix qərib bir cilveyi-talehlə, təkrar rusları Qafqasiyaya gətirdi.

İstirdad etdiyimiz Qars qalası kəndisini Şimala qarşı müdafiə etmək lüzumuna qane müstəqil bir Qafqasiya hüduunda deyil, əskərlik sövqül-ceyş nöqtəyi-nəzərindən Rusiya cəbhəsinə dayanmışdır.

Qafqasiya hökumətlərinin təşəkkülü və bu hökumətlərin kəndi aralarında sıxı və səmimi bir ittihadla bağlanmaları Türkiyənin ən böyük mənəfeyi-milliyəsini təşkil edər.

Rus əskərini, rus nüfuzunu və rus idarəsini əsatirin kühi-kafi bulunan Qafqasiya silsileyi-cibalından aşağı buraxmayan İskəndər Şura Qafqasiyadır ki, bizcə yeni bir Qafqas deyə qəbul oluna bilir.

Hali-hazırda Rusiya ilə sıxı bir vəhdət təşkil edən Qafqasiya Şuralar Federasyonu Türkiyənin mənəfeyi-milliyə və həyatiyəsi ilə

qabili-təlif bir yeni Qafqasiyamıdır, yoxsa zahiri bir taqım təbəddülat ilə bərabər, əvvəlkindən pək də fərqli olmayan əski Qafqasiyamıdır?

“Yeni Qafqasiya” iləridəki nəşriyyatı ilə Türkiyə əfkari-ümumiyyəsinin laqeyd qalmaqacağı bu məsələnin biletiraf tənvirinə bilxassə həsr-ovqat edəcəkdir.

\*\*\*

Türk hərəkatı-hürriyyət-pərvəranəsilə pək mühüm və pək ciddi bağlarla mərbut bulunan Qafqasiya məsələsi eyni zamanda bütün Şərqi təhyic edən milli-istiqlal hərəkatı uzmasının dəxi bir cüzüdür. Bu mülahizə ilə məcmuəmizin mündəricatı “Qafqasiya” kəlməsinin coğrafi mənası ilə təhdid edilməyib “Yeni Qafqasiya” məfhumunun mənəvi şümulundan dəxi mülhəm olaraq tərtib olunacaq, Şərq və Qərbdəki məsaili-mühümməyi mümkün olduğu qədər təqib və tənvir edəcəkdir.

*“Yeni Qafqasiya”, 26 eylul 1339 /  
səfər 1341<sup>1</sup>, il:1, №1, s. 1-3*

Bərzəx - birləşmə xətti  
Seri - qiymətli  
Müsəmması - adı  
Səriqi - oğrusu  
Təqdis - müqəddəs  
Müşabihət - oxşarlıq  
Diyanətincə - dindarlığı ilə  
Məbdə - mənşə, prinsip  
Tuğra - rəmz  
Silsileyi-cibal - sıra dağlar  
Mütəhəyyic - həyəcanlı  
İbqa - olduğu kibi saxlamaq  
Müskit - susduran

---

<sup>1</sup> Bu tarix yanlışdır. 1341 deyil, 1342 (1923) olmalı (red.Y.A.).

Tərəkə - miras  
Ahənin - dəmir kimi möhkəm  
Sövsül-ceyş - qoşunu qovma  
Təhyic edən - həyəcanlandırın

*Red: 26 eylul 1339 /  
səfər 1342 - 26 sentyabr 1923*

## BOLŞEVİKLƏRİN TƏLAŞI

Son zamanlarda İstanbul mətbuatında Qafqasiya əhvali umümiyyəsinə və bilavasitə Azərbaycan vəziyyətinə aid nəşr olunan bitərəfanə yazılar və bilxassə sabiq Azərbaycan Şurayı Millisi rəisi Rəsulzadə Məhəmməd bəyin İstanbulda tab və nəşr etdirdikləri *“Azərbaycan Cumhuriyyəti”* namilə kitab Qafqasiya bolşeviklərini pək ziyadə həyəcana gətirmişdir. Bakıda nəşr olunan türkçə *“Kommunist”* və rusca *“Bakinski Raboçi”* ilə Tiflisdə çıxan türkçə *“Yeni Fikir”* və rusca *“Zarya Vostok”* qəzetələrində bu xüsusa aid tədafö məqalələr nəşr olunaraq kommunist siyasətinin qüdsiyyəti isbat edilməkdədir. Azərbaycanın sabiq Maarif komisarı olub da, şimdiki halda ziraət komisarlığında bulunan Bünyadzadə Dadaş *“Yoldaş müsavəvatçılar”* ünvanı ilə başladığı silsiləi məqalədə Müsavat Firqəsinin türkpərəstliyini çürütməklə başlamışdır. Hökuməti milliyənin Ankaraya hökumətinə müavinətini cəbhədən təkzib edəməyən Dadaş diyor ki: *“Əvət, Ankaraya müavinət olmaq üzərə para göndərmişsiniz, amma İstanbuldakı nüməyəndəniz Mir Yusifin cibində qalmışdır. Ankaraya göndərilən müavinət parasının məhəllinə vusül olduğu və vusuluna aid vəsiqənin əl-yevm İstanbulda bulunan sabiq Azərbaycan hökumətinə mənsub eşhas nəzdində mövcud olduğunu təhqiqatımız əsnasında öyrəndik. Mir Yusifin cibində qalan paranın nə kibi təxsisatdan ibarət olduğunu komisar əlində bulunan arxivə nəzərən, daha ziyadə sərahətlə söyləyə bilməzlərmi? Bir də bilmiyoruz ki, ko-*

misar Dadaş hansı məntiqlə bir səfirin hərəkəti ilə bütün bir fırqə və ya hökuməti məsul tutmaq istiyor? Bu üsul əsas olaraq qəbul olunursa, o zaman hesaba gəlməyən bihesab sovet səfir və müməssillərinin hesabını görə bilirlərmi?”

Dadaşdan başqa İstanbul ilə Bakıda iniqad edən Komunist Fırqəsi dəxi məşğul olmuşdur. Fırqənin 12-ci Bakı Konqresində milliyət məsələsi mövzusu-bəhis imiş. Bu xüsusda fırqə katiblərindən Ruhulla Axundov məruzədə bulunmuşdur. Ruhulla Axundovdan sonra Qafqasiya vilayət heyəti mərkəziyyəsi əzasından Komunist Fırqəsinin kədəmli xadimlərindən, Qafqasiya cumhuriyyətlərinin həqiqi diktatoru Orconikidze müfəssəl bir nitq irad eyləmişdir. Orconikidze bu nitqində bilxassə Türkiyə ilə İranda bolşevik siyasəti əleyhinə icra olunduğunu təxəyyül etdiyi propaqandaya əhəmiyyət vermişdir. Məzkura görə bu propaqandayı müsavətşilər icra ediyörlərmış. Onun mütaliəsincə bu propaqanda ilə düşmənlər bolşeviklərin milliyət məsələsində tətbiq etdikləri siyasəti əqvami Şərqiyyə nəzdində etibardan iskat və isbat etmək istiyorlarmış ki, bu gün müstəqil bir Azərbaycan yoxdur. Azərbaycanı idarə edənlər ruslardır. Bunu isbat etmək için o, dəfələrlə Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyin nəşr etdiyi kitabından bəhs ediyör: “Rəsulzadənin kitabı cüzdanimdadır, diyor; burada müəllif bütün diqqətini bir şeyi isbata həsr ediyör. Diyör ki, əvvəlcə Azərbaycan üçün Denikin təhlükəsi vardı, indi isə Lenin təhlükəsi vardır”.

Orconikidzenin iddiasına görə, Rəsulzadələrin məntiqi pək bəsitdir. Onlarca Azərbaycanda Bakı heyəti icraiyyə rəisi Kirilov ilə Azərbaycan Komunist Fırqəsi katibi ümumisi Kirovdan başqa kimsə yoxdur. Bunlar da rus imiş. “Əvət bunlar var, həm də olacaqlar” deyə natiq məsələyi izah ediyör: “Onlar bizi təlim üçün burada bulunacaqlar. İştə bunu onlar anlamıyör və anlayamıyörlər. Biz bunu isbat etməliyiz. Rəsulzadənin bəyanatından dolayı deyil, kəndi əsas məsələmiz olduğı üçün isbat etməliyiz”.

Bu keyfiyyəti isbat üçün natiqin təklif eylədiyi tədbir Rəsulzadənin iddiasını həməh-həməh isbat eyləməkdədir. Natiq bütün ciddi-

yətlə türkcənin lisanı rəsmi olaraq tətbiqini tələb ediyor. Demək ki, bugünə qədər tətbiq olunmadığı bir həqiqətdir. Fəqət Azərbaycanın ən böyük və ən amil müəssəsi olan Azərbaycan Komunist Firqəsinin kongresində bu hökmün tətbiqi nə vaxt icra olunacaq və Bakı Sovetinin 70%-i qeyri-türk olan bu mühitində bu nitqin təsiri nə olacaq? Bunları burakalım, natiqi dinləyəlim; “hökmən və hatmən lazımdır ki, Bakı qəzasından gələn köylülərlə anladıqları bir lisanla görüşülsün”. Demək ki, bugünə qədər zavallı türk köylüsü müstəqil təsəvvür olunan kəndi cumhuriyyətinin müəssəsələrində türkcə müamilə görməsi üçün fəvqəladə tədbir ittihazına məcburdur. Fəna istiqlal deyildir.

Orconikidze bizə bir taqım rəqəmlər də göstəriyor. Bu rəqəmlərdən anlıyoruz ki, Azərbaycandakı məmurinin yüzdə ancaq 30-u türkdür. Təsrif etməliyiz ki, bu bu nisbət dəmir yol əmələsinə aiddir. Digər məmurin haqqında isə Orconikidzenin lisanı şu surətlə idarə olunuyor: “Gürcüstanda məmurinin 70%-i, Ermənistanda 85%-i və ya 90-ı yerlilərdəndir. Azərbaycanda isə hal məəttəəssüf böylə deyildir”. O halda nasıldır? Dəmir yol haqqında cavab var; fəqət ödəkilər haqqındakı cavabsızlıq bittəbi nisbətənin daha fəna oluşundan irəli gəlmiş olacaq.

Azərbaycan köylüsünün halı yalnız bununla qalmıyır. Yenə Orconikidzedən öyrəniyoruz ki, petrol səltənətinin Qazax istasyonunda bulunan köylüləri dahmalarını işıqlandırmaq üçün qaz yağı bulamıyordularmış.

İştə Rəsulzadəni təkzib edərkən bu pək manidar etirafda bulunan sovet natiqi kıssadan hissə çıxararaq diyor ki: “İştə arkadaşlar, bu nöqsanlarımızı islah edəlim, idarələrimizə yerli məmurlar alalım, iqtisadiyyatımızı yüksəldəlim, o zaman bizə milliyətpərvərlərin holliganca propaqandaları qorxunc olamaz”.

Fəqət idarələri milliləşdirmək propaqandasını Azərbaycan köylüsü ilk dəfə deyildir, görüyor. Bundan üç sənə əvvəl dəxi bu məqsədlə bir “Beşlər” heyəti intixab olunmuşdu. Bu heyət Azərbaycan idarələrini üç ayın ərzində milliləşdirəcəkdə. Üç ay deyil üç sənə sonra biz ancaq Orconikidzenin nitqini dinliyoruz. Ruslaşmış bir gürcü bizə

türkcədən bəhs ediyorsa da köylülər, müraciət etdikləri idarələrdə ruscadan başqa bir şey bulamıyolar.

Azərbaycanın milliləşdirilməsi üçün ən radikal çarə məmləkəti Rusiyadan gələn qeyri mədov hamilərin vəsayətindən alaraq kəndi halına buraxmaq, kəndi milli qüvvətləri ilə kəndisini idarə etmək imkanı bəxş etməkdir.

Burada bir şeyi dəxi qeyd etmədən keçəməyiz ki, o da xaricdə vaqi olan nəşriyyatın bilxassə bu qardaş mühitində göstərilən ciddi əlaqənin Azərbaycan müqəddəratı üzərində təsirsiz qalmadığıdır.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 26 eylul 1339 / səfər 1342,  
il:1, №1, s. 9 -10*

Tədafö - müdafiə, qorunma

Eşhas - şəxslər

Sərahət - aydınlıq

İniqad - bağlanma, təşkil edilmə

Kıdəm - vəzifə, görəv

İskat - sakitləşdirmə, ayırma

Müamil - rəftar

Məzkur - adı çəkilmiş, yuxarıda danışılmış

Təsrüh - açıq söyləmək

Holigan - sataşan, zərər verən

*Red: 26 eylul 1339 /*

*9 səfər 1341 – 26 sentyabr 1923*

## **AZƏRBAYCANDA LATİN ƏLİFBASI**

Qafqasyada nəşr olunan bolşevik mətbuatından görüldüyü vəchlə Sovet hökuməti latın əlifbasının bir an əvvəl tətbiqinə qərar vermişdir. Bu tətbiqati ihzar etmək üzərə bolşeviklər latın hərfi ilə

çıxardıqları **“Yeni Yol”** məcmuəsindən əlavə birtəqim rəsmi və feili təşəbbüslərə dəxi başlamışlardır. Bakıdan **“Zarya Vostok”** qəzetinə çəkilən bir telqrafa nəzərən Bakı Xalq Maarif şöbəsi türk məktəblərinin bil-cümlə müəllimlərinə işbu sənəyi tədrisin ibtidasından latın əlifbasının tədrisini əmr etmişdir. Yenə eyni qəzetin verdiyi məlumata nəzərən, Ali İqtisad Şurasının qərarına görə yeni latın əlifbasını tətbiq edən komitənin işlərini təqviyə etmək üzərə yenidən 3.000 altun rubl təxsis edilmişdir.

Bolşevik qəzetlərinin iqnainə rəğmən latın hərfinin tətbiqi əfkarı umümiyyəcə pək çox etiraza səbəb olmaqda və aldığımız xüsusi məlumatı xüsusiyyəyə nəzərən müəllimlər və gərək mütəəllimlər tərəfindən etiraza məruz qalmaqdadır. **“Zarya Vostok”** qəzetində bu mövzuya aid rusca məqalə yazan Bəhram Bəhramov “yeni türk əlifbasının” məruz qaldığı vəziyyətdən bəhs edərəkən diyor ki:

“Mühafizəkarların etirazı iki mülahizəyə münəcər oluyor: ya ittihadı İslam və ya ittihadı Ətrək. Yeni əlifbanın muarizləri diyorlar ki: “Latın hərfinin tətbiqi üzündən aləmi İslam ilə olan rabitəmiz münqəte oluyor. Fəqət bunların əsasən unudduqları və yaxud qəsdən muqələta etdikləri bir keyfiyyət vardır ki, o da latın hərfinin tətbiqi ilə latın lisanının tətbiqi məsələlərini qarışdırmalarıdır. Halbuki tətbiq olunan latın lisanı deyil, hərfləridir. Hərfləri dəyişməklə məlum ki, lisan dəyişməz (**“Zarya Vostok”**, 9 təmmuz №130)”.

Möhtərəm cənablar, iqtibas eylədiyimiz bu sətirlərdən bir millətin əlifbasını dəyişmək kibi harsi ənənəti milliyəsini islah etmək surəti ilə pək böyük məsələlərlə məşğul olanların nə cahil kimsələr olduqları haqqında bir fikir hasil edə bilirlər. Muarizlərini təchil edən bu bolşevik “alimi” latın hərfinin tətbiqi ilə münqəte olacaq rabitəyi islamıyyədən bəhs edənləri təhdidə qalxışıyor: “Cahillər bilmiyorlar-mış ki, latın hərfini tətbiqlə türk lisanı dəyişməz”.

Əvət, latın hərfi ilə yazılarkən türk lisanı dəyişməz, bunu Bəhram Bəhramov kibi hər cocuq bilir, fəqət təsəvvür olunurdu ki, ərəb hərfiylə yazmaq israrında bulunanların məqsədinin dəxi bütün müsəlmanları bir lisan ilə söylətmək olmadığını bolşevik mühərrirləri bilirlər. Məğərsə böylə deyilmiş.

Bəhramovlara bu sadə həqiqəti söyləmək lazım gəliyor ki: Əfəndim, Azərbaycan latın hərfiylə yazıb-oxumağa başlarsa, İstanbulda çıxan kitabları oxumaqdan məhrum qalar, elə də Bakıda nəşr ediləcək əsərləri Anadolu oxuyamaz.

İslam və türk ittihadını düşünənlərin inqitasından qorxdularla əlaqə budur. Bu, harsı rabitədir.

Bu harsı rabitəyi vaxtiylə çarizm dəxi qət etmək istiyordu. Onun sistemi başqa idi. O, Qafqasiyaya nə Türkiyədən, nə də İrandan müəllimlər buraxmazdı. Türkcəni məktəblərdən qovardı. Qəti və şiddətli bir ruslaşdırmaq siyasəti təqib edərdi. Əgər bu sistemi ilə bərabər o cəbrən, latın hərfini də tətbiq etdirəydi, bugünkü milliyətpərvərlikdən və milli mədəniyyətdən bir əsər belə qalmazdı. Qüvvətli rus təzyiq və təmsilinə müqabilə edən qüvvət, Türkiyə ilə münasibətdə olan yerli mətbuat idi. Bu mətbuat, hərf ayrılığı üzündən Türkiyə ilə harsı münasibətdə bulunmaqdan istər-istəməz məhrum olar və bugünkü simayı millisini dəxi qeyb edərdi.

Fəqət bəhramovlar bu harsı əhəmiyyəti kalə almıyorlar. Onlara müştərək irfandan, elmi və harsı xarabətdən bəhs edərkən istehzaya qalxışıyorlar: “Əvvələn mədəniyyətdən və harsı millidən bəhs etmək gülüncmüş, çünki əmələ ilə köylünün 99%-i cahilmış və saniyə nərədə mədəniyyət, harada o hars?!”

İslam mədəniyyətinin, türk harsının “bir quruş dəyəri yoxmuş”. Onlarca, “vaxtiylə Bağdad məmur və islamda da bir mədəniyyət bəlkə varmış, fəqət şimdi tarixə keçmiş bu mədəniyyətdən kimsəyə bir fayda yoxmuş!”

İştə Azərbaycan latınçılarını təhrək edən amili-ruh, bir ruhi-səfil!

Yeni əlifba ilə Azərbaycanın cahil kəndlisi az zamanda bütün Şərqə rəhbər olacaq qədər işıqlanacaq və Türkiyə ilə rəqabət edəcəkmış. Bu fikri biz Komunist Firqəsinin katibi olan Ruhulla Axundovun nitqində buluyoruz. Bu “rəcül-i siyasi”nin fikrincə “Şərqdə bir az “mədəniyyət” varsa, o da Türkiyədədir”.

Türkiyəyə bu qədərcik bir lütüfdə bulunduqdan sonra Axundov əlavə ediyor ki, “Şərqi təmdin üçün iki rəqib vardır: biri milliyətpərvər, burjua Türkiyə, digəri də sosialist komunist Azərbaycan. Çalış-



malı, əmələ və köylü harsının daha yüksək və daha müsmir olduğunu isbat etməliyiz!”

Kəndisini Türkiyənin “burjua” mədəniyyətindən müstəğni sanan bu rus düşkünü kommunist, eyni nitqində türkcənin bütün idarələrdə tətbiqini təmin üçün daha çox zaman lazım gələcəyini söylərkən deyirdi ki: “Bir idarədə yazılan türkcəni digər bir idarədə anlamıyolar. Hər kəs bir cür istilah uyduruyor”.

Əvət, “burjua Türk aləmi” ilə hər növ harsı və mədəni münasibəti qət edən “yoldaş”ların hər idarəyə məxsus bir “istilah” uydurmasına biz qətiyyənlə heyrat etməyiz. Bir kərə istilahatı elmiyyə və fənniyyəni az-çox tərcümə edə bilən yerli münəvvəran məhbəslərə tıkladıqdan, hüdudi milli xaricinə çıxarıldıqdan, “burjua” deyə qurşuna düzüləkdən, Türkiyədəki elmi və harsı müktəsəbə xor baxıldıqdan sonra “Bolşevik Türkçülər”in belə maneələrə məruz qaldıqları qərib deyildir.

Dəfələrlə dedik, yenə diyoruz: Çar Rusiyasının “mən və təhdidat” sistemi ilə yapamadığını Bolşevik Rusiyası “müsaidə və tovsı” üsulu ilə icra edəcəkdir.

Harsi milli azaddır. Lisanı milli, lisanı rəsmidir, fəqət bir şərtlə! Bu şərti biz “Rusiya Sosialist Cəmahiri Müttəfiqəsi”nin katibi ümumisi bulunan Yenukidzenin lisanından eşidiyoruz. O, diyor ki: “Muxtar və müstəqil cumhuriyyətlər kəndi həyatı milliyələri ilə inkişaf edəcəklər, yerli lisan rəsmi lisan olacaq, məktəblərdə milli lisan üzrə tədris olunacaq, müəssəsələrdə yerli lisan kullanacaqdır. Yalnız bütün bu məmləkətlərdə Oktyabr İnkilabının lisanı olan rusca, vəsi bir hüquqa malik olacaq, məcburi olaraq oxutdurulacaq və özünə yerli lisan ilə musəvi bir hüquq təmin ediləcəkdir.”

Ruscanın bugünkü Rusiya ittifaqı ərazisində mövcud olan hər-hanki digər bir lisana nisbətə harsən yüksək və zəngin bulunduğu məlumdur. Hələ Azərbaycan və Türkistan kibi türk xalqı ilə məskun olan yerlərdə rusca ilə türkcənin qüvvət və qabiliyyəti harsiyə və təmsiliyyələri qeyri-kabili-kıyastır.

Bu zəaf bir də latın hərfinin tətbiqi ilə tazif olunursa, o zaman bütün hüquq və səlahiyyətə malik bulunan rusca ilə “latın türkcəsi”nin

nə sürətlə rəqabət edəcəyini və belə bir rəqabətdə meydanın kimə qalacağına artıq kəndiniz təsəvvür ediniz.

İşğal hökuməti Azərbaycanın əskəri, siyasi, iqtisadi istiqlalını imha eylədiyi kibi, latın hərfinin tətbiqi ilə harsı istiqlalını dəxi imha ediyor.

İştə bu sui-qəsdı duyan Azərbaycan gəncliyi bütün qeyrəti ilə latın hərfinin feilən tətbiqinə mane oluyor. Bundan dolayı Çeka bodrumlarında oturan münəvvərin az deyildir.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 15 təşrini- əvvəl 1339 /  
4 rəbiyülvəvəl 1342, il:1, №2, s. 4-6*

Vəchlə - üz, surət, üsul

İqna - qənaətləndirmə

Mütəəllim - elm öyrənən, təhsil alan

Müncər - axıra çatan, nəticələnən

Münqəte - kəsilməmiş, üzülmüş

Təchil - başqasını cahil saymaq

İnqita - kəsilmə, qopma

Kalə - diqqətə almamaq

Təmdin - şəhərləşdirmək

Tıklamaq - doldurmaq

Müktəsəb - qazanılan

Kabili-kıyas - qəbul edilən, düşünülə bilən

İmha - məhv etmə

*Red:15 təşrini- əvvəl 1339 /*

*4 rəbiyülvəvəl 1342 - 15 oktyabr 1923*

## ŞƏRQİ NASIL QURTARACAQLAR?

Bolşeviklər Şərqi xilaskarı və həqiqi dostları olduqlarını münasibətli-münasibətsiz söyləyib dururlar. Bu xilaskarlıq və dostluqlarının ən bariz misalı isə Azərbaycandakı tətbiqatlarıdır. Bunu zəatən kəndiləri də etiraf edirlər. Azərbaycandakı xilaskarın təşəbbüsündən biri də latın hərfinin tətbiqidir. Azərbaycan türklüyünü, ümumi türk harsı mühitindən təcrid etməyə mətuf bulunan bu hərəkətin Azəri gəncliyində tövliid eylədiyi müxalifəti məcmuəmizin ikinci sayında yazmışdıq. Bu dəfə məzkur müxalifətin ta kommunist səhlərinə qədər nüfuz edən təsirindən bir nümunəsini aşağıda dərc edirik.

Rusiya Kommunist Fırqəsinin 12-ci Konqresi milliyət məsələsi ilə məşğul olmuşdur. 12-ci Bakı Fırqə Konqresi dəxi işbu məsələyə həsr eyləmişdir. Bu konqresdə məruzədə bulunan Ruhulla Axundova, konqre əzasından biri əzcümlə belə bir sual soruşmuşdur: “Siz bir tərəfdən Şərq ilə sıxı rabitədə bulunmayı və bu qiymətdar rabitəni mühafizə etmək lüzumunu təklif edirsiniz, digər tərəfdən isə bütün Şərq məmləkətləri arasında ümumi və müştərək bulunan əlifbanın ilqasını tərviç edirsiniz. O halda məntiq nərədə qaldı?”

*Milliyət Məsələsi* namıyla Kommunist Fırqəsinin Bakı təşkilatı tərəfindən nəşr olunan bir məqalədən iqtibas eylədiyimiz bu suala qarşı, yenə eyni mənbədən alınmış olmaq üzrə, Axundovun verdiyi cavabı eynən aşağıya nəql edirik. Axundov bolşevik məntiqinin fəvqələdə şahkar bir əsərini təşkil edən cavabında diyor ki: “Mütəəssifənə bu məsələ qərradla bitərəflər ictimaində də, fırqə yığıncaqlarında da qaldırılmışdır (eynən iqtibas edirik): Mən, əlbəttə, bu sualı verən yoldaşı müsavətçılıqda ittiham etməm, amma bərayı məlumat o yoldaşa təkidlə bildiririyorum ki, bu sözləri eynən Rəsulzadə dəxi öz kitabında yazıyor. O diyor ki, Azərbaycan ilə qardaş Türkiyə, İran və sairləri arasında son və yeganə ümumi bir şey qalmışdı ki, o da yazılarımızın ümumilyi idi. Bolşeviklər onu da dəf etdilər. Yeni türk əlifbası tətbiq etdilər ki, Azərbaycan ilə sair Şərq məmləkətləri arasında ümumi heç bir şey qalmasın<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Bolşevik müdəqqiqinin Rəsulzadənin əsərindən iqtibas etdiyi fikrə məal etibarıyla doğru isə də parantez içərisinə alınan iqtibaslarda riayət edilməsi üsuldan olan eyniyətə qətiyən ri-

Məncə burası tam uydurma və məsələni düzgün anlamamaqdan ibarətdir. Nəhayət, bir komunistin məsələyə belə yanaşması əslə məhəl verilməz şeylərdəndir (caiz deyildir demək istiyor). Böylə çıxıyor ki, guya hər tədbirimiz xüsusunda Şərq millətləri ilə, yaxud heç olmasa, başda duran hökumətlərlə məsləhətləşməli və soruşmalıyız ki, filan tədbiri görməmişə izn veriyorlarmı, ya yox? Nəhayət, biz Azərbaycanda Şura hökuməti qurduqda İran Xariciyə nazirindən soruşduqmu ki, razıdır, ya yox? Yaxud Türkiyə nazirlərini, ya türk camaatını sorduqmu? Əlbəttə xayı, bizə Şərq ilə rabitə lazımdır, dedikdə elə düşünüyürük ki, burada elə yüksək mədəniyyət yaratmalıyıq ki, bütün Şərq məmləkətlərindən yaxşı olsun və həmin mədəniyyəti oraya da aparmalıyız. Rabitə barəsində isə biz onları öz tərəfimizə çəkmək istiyoruz, nəinki özümüz doğru yoldan çıxaraq onların tərəfinə getmək!”

İştə Şərqi qurtaracaqları üsul! “Kəndi tərəflərinə çəkmək!”, kəndi düşüncələrinə müti, kəndi əmrlərinə məmur, kəndi siyasətlərinə tabe, kəndi mənfəətlərinə xadim etmək deməkdir!

Nasıl ki, qızıl Azərbaycan, kəndisi “Rusiya tərəfinə çəkilmişdir”, nasıl ki, Moskvanın əmrinə məmur olmuşdur, nasıl ki, Üçüncü İnternasionalın siyasətinə tabe olmuşdur, nasıl ki, Veliko Rusiyanın mənfəətinə xadim olmuşdur, öylə də bütün Şərqi kəndisi kibi Moskva mərkəzinə “çəkməyə” məmurdur.

Əcəba, İngilis imperializminin Hindistan ilə rabitəsinin növü bu bolşevik “rabitə”sindən başqamıdır?

Əcəba, Avropa imperializmi Şərqi rəyini sormadan, kəndisi ilə hesablaşmadan onu kəndi tərəfinə “çəkmiyor”mu?

---

ayət edilməmişdir. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyin əsərində bu məsələ(yə) tətbiq edilən fikir bundan ibarətdir: “Əgər sırf türk yazısı ilə çıxan mətbuata türkcə mətbuat deyilirsə, indiki Azərbaycanda bu var. Yox, milli mətbuatdan məqsəd yalnız zahiri deyil, ruhi, mündəricatı dəxi murad isə, o halda bolşevik Azərbaycanında milli mətbuat yoxdur. Vaxtiylə ağ padişahdan bəhs edib durur. “Türkistan Vilayətinin qəzeti” adlı, misyoner Ostroumof tərəfindən nəşr olunan türkcə bir qəzet ilə qızıl Lenin mənaqıbından və Komunist Fırqəsi nəzəriyyəsiindən başqa bir şey bilməyən Azərbaycan komunist türk mətbuatı ilə müş-tərək bir şeyi varsa, o da yazısındaki ərəb hərfləridir. Fəqət bolşeviklər bu fərqi də ortadan qaldırırlar. Azərbaycan hökuməti hazırda latın hərfinin tətbiqinə aid qərar vermiş və buna təşəbbüs etmişdir. Bu təşəbbüs tamamilə tətbiq olunursa, o zaman Azərbaycan ilə digər türk mətbuatı arasında nə batinən bir münasibət qalacaq, nə də zahirən bir müşabəhət!” Azərbaycan Cumhuriyyəti, səyfə 129.

Fəqət şərqililər, Azərbaycan da daxil olduğu halda, artıq özlərinə müsəlləd olan bu yabançı “mədəniyyətçilər”dən kəndilərini varəstə görmək istərlər. Onlara və onların Axundov kibi cahil uşaqlarına deyərlər ki: kölgə etmə, başqa ihsan istəməm!

*Azəri*

*“Yeni Qafqasıya”, 15 təşrini- sani 1339  
/ 6 rəbiyülxır 1342, il:1, №4, s. 5-6*

Mətuf - əyilmiş

Tövlid - dünyaya gətirmə, törətmə

Əzcümlə - o cümlədən

Tərviç - rəvac vermə

Mütəəssifanə - təəssüflənmək

Varəstə - xilas olmuş, azad

*Red: 15 təşrini - sani 1339 /  
6 rəbiyülxır 1342 – 15 noyabr 1923*

## ZƏRURİ BİR İZAH

*(İdarəyə məktub)*

**Tehranda müntəşir “Mihən”-i - yövmiyyə qəzetəsi, Ruşəni bəyin keçənlərdə İran haqqında verdiyi bir konferansdan bəhs edərkən “Azərbaycan Cümhuriyyəti” nam risalənin müəllifi olmaq hesabılə, acizlərini dəxi təhdi-müaxizəyə almışdır.**

“Azərbaycan Cümhuriyyəti”ndən bəzi iranilərin naməmnun qaldıqlarını ağızdan-ağıza eşidiyordum. Fəqət ədəmi-məmnuniyyətin Ruşəni bəyin “Türk Ocağı” heyəti-idarəsinin dəxi mucibi-təəssür və infial olan heysiyyəti şikən nitqindən daha ziyadə mucibi-təəssür və əndişə olduğunu qətiyyəən xatir və xəyala gətirməmişdim.

Ruşəniyə müqabilə edən “Mihən” qəzetəsi Türkiyə və türklük haqqında qullandığı lisanı təhqirdə tərəfi müqabilinə rəhmət oxutdu-

racaq bir məharət göstərdikdən sonra bir taqım şikayətlərdə buluna-raq, əz-zümlə diyor ki:

“... axirən maarif nəzarətinin müsaidəsilə Rəsulzadələr tərəfindən İran əleyhinə yazılan kitablar və İran azərbaycanlılarının türk olduqlarını tərənnüm etdirmək məsələyə başqa bir əhəmiyyət verməkdədir”.

Bu surətlə, münəqişəyi Ruşəni bəhsindən Rəsulzadə məbhəsinə nəql etdikdən sonra “Mihən” qəzetəsinin mühərriri bir az da bizi oxucularına tanıtmaq zəhmətinə qatlanmışdır.

Əbdi aciz “ilk dövreyi-məşrutiiyyət”də Tehrandə bulunmuş, İran bayrağının himayəsinə sığınmış, ən böyük “İrani-nov” qəzetəsinin baş mühərrirliyi mənə tövdi olunaraq məmləkətin siyasətinə müdaxiləm caiz görülmüş və sonra İrani tərək ilə bir müddət İstanbulda oturduqdan sonra Qafqasiyaya övdət eyləndiyimdə ilk işim “İran ilə ziddiiyyətdə olmuş və Bakıdakı Müsavat hökuməti zamanında bu ”müqəvvə» hökumətin rüəsasında bulunmuş, Azərbaycan ismini İrandan çalmış, şimdi də İstanbuldakı türk əfəndilərime xoş gəlmək üçün “Azərbaycan Cümhuriyyəti” namında bülənd və balə bir kitab təlif, bu kitabda Azərbaycan ismini hər iki Azərbaycana təşmil edərək, ismi kibi İran Azərbaycanının cismini çalmanın dəxi kolay bir iş olduğunu təsəvvür etmişdir».

Məntiq zəifini, söyüş qüvvətilə təviz edən mühərririn təzyiflərinə qarşı müqabilə etməyi bittəbii özümə rəva görməm. Yalnız, zikri keçən vəqayenin surəti-cərəyanına aid xüsusatın pək yanlış olaraq təsbitini caiz görənmədiyimdən bəzi təshihata lüzum hiss ediyorum.

Əvvəla, münsif iranilərin dəxi təsdiq edəcəyi vəchilə, Tehran mənə böyük bir qəzetənin mühərrirliyini həvalə etmədi. Biləks, mən ilk dəfə olaraq böyük, Avropa karı və yövmi bir qəzetəyi - “İrani-nov” təsis edərək Tehranı tərək etdim.

Saniyə, qüvvətim yetdiyi qədər İran istiqlalına hizmət eylədiyim halda, mətəəssüf, İran bayrağı məni himayə edəmədi. Və rus səfərətinin cəbiranə müdaxiləsi üzərinə, bir həftə əsnasında İrani tərək etmək zərurətində qaldım, İstanbula isə rus təzyiqindən sığınmaq üçün gəldim.

Salisən, “Azərbaycan Cümhuriyyəti” nam kitabımı maarif nəzarətinin müsaidəsi ilə yazmadım. Biləks sensor tərəfindən müsaidə edilib edilməyəcəyi üzərinə pək çox düşündüm.

Bir kaç kəlmə də əsl mövzu üzərinə söyləyəlim:

Bu məqalədən də anlaşıldığı vəchilə iranlı dostlarımızın ən çox kızıdıqları şey mənim azərbaycanlıların türk olduqlarını iddia edimidir. “İran əleyhindəki iqdantım” da qaliba bundan ibarət olacaq. Fəqət bu iddiaya kızmaqdan daha bayağı bir şey təsəvvür etməm. Bir xalqın milliyyətini tədqiq edərkən konuşduğu lisanın əhəmiyyəti varsa, bu etibarla Azərilər türkdür. Azərilərin fars ikən lisanları cəbrən alınıb da yerinə türkcə qonulduğu iddiasının vəxim olduğu aşıkardır.

“Mihən” qəzetəsinin də zikr etdiyi vəchilə nə Bakı ətrafındakı “tat köyləri”, nə də Suraxanıdakı Atəşgədə Təbriz ilə ətrafının türkcə konuşulduğunu inkar etməzlər. Təbrizlilər bir çox saıqlər taxtında kəndilərini iranlı bilirlər. Sözün mənai-siyasisi ilə iranidirlər də. Fəqət heç kimsə İran türklərinin dəxi mövcud olduğunu inkar etməz. Bir İran türklüyü vardır, azərbaycanlılar türkcə söylüyorlar. Təbriz ilə həvalisindəki xalq ədəbiyyatı, folklor, xalq lisanı, xalq adət və əxlaqı Bakı ilə Gəncə ətrafındakılardan başqa deyildir. Aşiq Kərəm ilə Koroğlu dastanları Qafqasiya ilə Anadoluda olduğu kibi, İran Azərbaycanında da mütədavildir. “Dədə Korqud”un lisanı bu gün Erivan ilə Təbrizdə söylənən lisandan pək də fərqli deyildir.

**Bütün bunlara cavab almaq üzrə “Çingizin təbrizliləri fars ikən türk yapmağını” söyləmək qədər qeyri-ciddi bir cavab təsəvvür olunamaz. Hələ “kəndilərini Çingizə mənsub bilənlərin təbrizlilərin intiqamından (kəndilərini türk ədd etməzlərsə) qorxduqları” kibi mülahizələr məntiqi bir cavab olmaq üzrə on para etmədiyi kibi bir “şahiya” da dəyməz.**

Vaxtilə qardaş İran xalqının hürriyyət və istiqlalpərvəranə mücadilatına əlimizdən gələn qədər müavinətdə bulunduq. Sıra kəndi məmləkətimizə gəldi. Onun xilası üçün çalışırıq. Bildiyimiz və bacardığımız kibi mübarizə etdik. Bu mübarizədə iranlı qardaşlarımız bizə ümid etdiyimiz müavinəti göstərmədilər. Bəlkə də mənzur

idilər. Fəqət zülüm və istibdadını pək çox daddıqları və hala da dadmaqda olduqları Rusiya kibi ənud bir düşməyə qarşı məruz qaldığımız fəlakət üzərinə “Mühən”lərin yaralarımıza duz tökəcəklərinə də qətiyyəən ümid etməzdik.

Fəqət İran əfkari-ümumiyyəsi üzərindəki mövqeyinin nə olduğunu bilmədiyimiz “Mihən” qəzetəsinin nəşriyyəti zənn etməyiz ki, mütəfəkkir iranilərin dəxi iştirak edəcəyi bir lisan olsun. Nasıl ki, Ruşəninin lisanı dəxi “Varlıq” qəzetəsinin söylədiyi kibi, ciddi türk əfkari-ümumiyyəsinə tərəcəman olamaz.

***“Azərbaycan Cumhuriyyəti” nam əsərin müəllifi***  
***Rəsulzadə Məhəmməd Əmin***  
***“Yeni Qafqasiya”, 6 rəbiyülaxır 1342/15 təşrinini - sani 1339,***  
***il:1, №4, s. 12-14***

Yevmiyyə - gündəlik

Nam - ad

Təəssür - bir şeyin təsiri altında olma

Müaxizə - sorğu-sual

İnfial olan - coşan

Məbhəsi - mövzusu

Əbdi - hesablama

Tövdi - təslim etmə

Balə - qosqoca

Təviz - əvəz

Təzyif - saxtakarlıq

Təshihat - asanlaşdırma

Vəxim - dəhşətli

Saiq - sövq edən

***Red: 6 rəbiyülaxır 1342 /***  
***15 təşrinini - sani 1339 - 15 noyabr 1923***



## RƏSULZADƏ MƏHƏMMƏD ƏMİN BƏYİN BİR MƏKTUBU

Sabiq Azərbaycan Milli Şurası rəisi və milliyətpərvər Müsavat Fırqəsi lideri mühərrir və siyasilərindən Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalı üzrə bir çox məcarələr keçirərək, nəhayət, Moskvaya göndərilmiş, iki illik həyatı mənfadan sonra icabını bularaq Avropaya firar etmişdir. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy doqquz aydan bəri müsafirətən İstanbulda iqamət ediyolar. Əmin bəyin bolşevik çəkəsindən xilas şəraiti məxsus təxtində vəqe olmuşdur. Həyatı təhlükədə ikən əski dostlarından və bu gün pək məruf bolşevik komisarı bulunan Stalinin müdaxiləsi ilə Moskvaya aparılmış və orada ikən sərbəst həyatı kəndilərinin himayəsi ilə təmin olunmuşdur. Firar ilə Avropaya gəldikdən sonra Məhəmməd Əmin bəy tərəfindən Stalinə bir məktub göndərilmişdir. Bu məktubun bəlkə mürsəlünileyhinə vasil olmamışdır mülahizəsiylə Əmin bəy tərəfindən “**Yeni Qafqasiya**” vasitəsilə nəşrinə lütfən müsaidə edilmişdir. Çox mühüm bir mahiyyəti siyasiyyəyi mühtəvi bulunan bu məktubu eyni ilə dərc ediyoruz:

### “**Möhtərəm Stalin!**”

İstihlasım dostlarım üzərində xoş bir təsir bəxş etmişdir. Təbii onlar haqlıdır. Əmələdən bir çoxunu məhz müsavətçi olduqları üçün qurşuna düzmədilərmi?! Şu şərait daxilində, məzkur fırqənin rəisi bulunmaq sifətiylə mənim istihlasım bir növü möcüzə imiş. Vaqənin tərifi bu təbirə layiqsə, insaf tələb edər. Qeyd edəlim ki, bu möcüzənin səbəbi kəraməti Siziniz. Çünki əski ehibbalığı unutmayaraq<sup>1</sup> məni Bakı zindanından ixrac etməyə lüzum gördünüz.

Moskvada bulunduğum iki sənə əsnasında ehibbalığınızdan istifadə etdim. Birtaqım məhrumiyyətlərə məruz qaldımsa da, bunlar hər kəsin aləl-ümum təhəmmül etlədiyi məhrumiyyətlərdən ibarət olub, mənə aid bir xüsusiyyəti haiz deyildi. Biləkis bəzən olurdu

---

<sup>1</sup> Rəsulzadə Əmin bəylə Stalin 1905 sənəsi ixtilal əsnasında çarizmə qarşı mücadiləyi siyasiyədə təşriqi məsai etmiş, hətta o zaman mövquf bulunan Stalinə Bakı həbsxanasından qaçırmaq üçün Əmin bəyin pək mühüm müavinət və fədakarlığı vəqe olmuşdur (İdarə).

ki, mən birtəqım imtiyazdan belə müstəfid oluyordum. Bunun üçün Sizə təşəkkür edərim.

Moskvadan çıxarkən Sizinlə görüşmədim. Çünki Rusiyanı məhrəmanə bir surətdə tərək etməyə qərar vermişdim, işbu hərəkətimdə Sizə qarşı ehtiramsızlıq görməyəcəyinizi ümid edərim. Müsafirətim üçün müsaidə istəmədim. İşin mənfi cəhətini nəzəri-diqqətə aldım. Bəlkə Siz müsaidə etməzdiniz, o zaman hər nə surətlə olsa da, Rusiyanı tərək etmək haqqındakı qərarımdan, bittəbii, nükul etmək lazım gəlirdi. Halbuki bu nükul mənim üçün qeyri-mümkün idi. Çünki bu kəndi-kəndimi rədd etmək və əbədi surətdə tam bir ədəmi fəaliyyətə məhkum qalmaq deməkdi. Eyni zamanda bu, Rusiyada cərəyan edən vəqayin və hüsulə gələn halın lal bir müşahidi qalmaq olurdu.

Hali hazırda Rusiyada hüsula gələn hadisələr isə bundan yüz sənə müqəddəm cərəyan edən hadisələrdən başqa deyildir. Yüz sənə əvvəldə olduğu kibi şimdiki də Rusiya müstəmləkələri bir araya toplanılmaqdadır.

Sovqi-qədərle mevqi-iqtidara gələn Komunist Firqəsi bil-cümlə məfkureyi cəbhələrindən ricat edə-edə əski rus imperiyasının ehyası fikrində dayandı. Bu fikir isə firqənin məfkurəvi şüarlarından ziyadə hakim olduğu mühitin cahangiranə təmayüllərindən nəşət edən birtəqım mənəfe və hədəflərə malikdir. Bir hökumətin rəsmi məfkurəsi əsil zadəgan şovinizmindən əmələ kosmopolitizminə təbəddül edərsə, bundan zət məsələ pək o qədər dəyişməz və ən sonda geridə qalmış və az inkişaf eyləmiş millətlərin milliyyətlərindən iskatı (de nasyonalizə olması), digər milliyyətdə təmsilləri (assimilizə olmaları) kibi bir nəticəyə iktiran edər. Yerli əmələ (proletariat) qisminə istinad iddiasıyla əldə silah olaraq Qafqasiya ilə Türkistan kibi kənar vilayətlərdə təəssüs edən demokratik təşəkkülatı siyasiyyəyi işğal etdiyiniz zaman, aləl-ümum sabiq imperatorluğun çarizm siyasətiylə ruslaşdırılmış müstəmləkə şəhərlərindəki rus əmələsindən ibarət bir əqəliyyəti kəلیلə arzusuna tövfiqən əzim bir əksəriyyət təşkil edən əhaliyi məhəlliyyənin pək məşru bir haqqını qaba bir surətdə çiyənmiş oluyorsunuz. Əmələnin Azərbaycan və ya Türkistanda diktatura

elan etməsinin Moskva diktaturasından başqa bir şey olmadığı günəş kibi aşikardır.

Əski Petroqrad dövrünün siyasəti dəxi bundan qeyri deyildi. Kənar vilayətlərin muxtariyyət şəklindəki zahiri görünüşü isə ciddi bir şey ifadə etməz. Azərbaycan xanlıqlarının ilk Qafqasiya “Namestnik”ləri (canışın Vis-ruva) zamanındakı istiqlalları şimdiki Qafqasya cumhuriyyətlərinin Zakraykom (Mavərayı Qafqas Vilayəti Komitəsi) katibi ümumiləri zamanındakı istiqlallarından heç də az deyildi. Ortadakı fərq olsa-olsa şimdiki cümhuriyyətlərin inhilalındakı hərəketin o zamankı xanlıqların inhilalındakı hərəkətdən daha səri olmasından ibarətdir.

Bolşevik Firqəsinin mərkəziyyətçi olduğunu bildiyimdən bu firqənin növü kəndinə məxsus bir imperialist olduğunu sezmiş və zəruri bir istihala keçirəcəyini daha əvvəlcə söyləmişdim. Qeyri-ixtiyari müşahid vəziyyətində bulunduğumdan bu istihalə gözlərimin önündə vəqə oluyordu. Moskvada bulunduğum iki sənə əsnasında mən Şərq millətlərinin və bilxassə türk əqvamının nicatları yalnız kəndilərində, kəndi təarüfi milliyələrində olduğuna qəti surətdə qane oldum. Bunun üçün sisteminizdə millətin kəndi kəndinə bəslədiyi bu imanın ta kökündən imha edildiyini və milli təaruf məfhumunun milli inhilal məfhumuna təbdil edildiyini<sup>1</sup> soyuqqanlıqla görəmiyordum.

Sizin istədiyiniz bu mübadilə husul-pəzir olamaz. Şərq millətləri komunist həyatı ilə deyil, kəndi həyatı milliyələri ilə yaşamaq istərlər. Bu məqsədlə də onlar kəndilərini əsir edən qüvvələrə qarşı mücadilə edirlər və bu mücadilələrində kəndilərinə zahir olacaq müttəfiqlər arıyrlar. Bir zaman onlar Vilsonun prinsiplərinə inandırlar, sizin şüarlarınız isə kəndilərinə daha ziyadə səhhar göründü. Fəqət heyhat, Vilson prinsipləri Versailiz, Triyanon və Sevr muahədələrinə müncər olduysa, sizin şüarlarınızla Ukrayna, Türkistan və Qafqasyanın yenidən istilasını ilə nəticə-pəzir oldu. Buna görədir ki, vətənim

---

<sup>1</sup> Bolşeviklərcə milliyət keçici bir dövrdir. Milliyətpərvərlik tərvic edilməz. Ona yalnız təhəmmül olunur. Bir millət özünü tanımaya və sevməyə deyil, milliyət sevgisi xəstəliyini çəbuq keçirməyə və hissiyatı milliyəyi inhilal etdirməyə müvəzzəfdir.

Azərbaycanın Sizin işğal və əsarətinizə qarşı mücadiləyə qəhrəman Türkiyənin Antantaya qarşı icra etdiyi mücadilə qədər müqəddəs bir haqqı vardır.

Kəndi əqaidi siyasiyyəmə sadıq qalmaqla bərabər, mən, eyni zamanda Sizin də mühibbiniz qalıyır, şəxsinizə qarşı hissi ehtiram bəsliyorum. Nəticədə mənə qarşı göstərdiyiniz əlaqəni heç bir zaman unutmayacağıma inanmanızı rica ilə Sizə iyi bir xidmət göstərmək fürsətini can və dildən təmənna etdiyimi ərz edirəm.

*Ehtirami tamamlı  
Qanuni- sani 1923  
Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*

*“Yeni Qafqasiya”, 24 rəbiyülxır 1342/1 qanuni - əvvəl 1339,  
il:1, №5, s. 6-8*

Mənfə - sürgün yeri  
Mürsəlünileyh - alacaq olan şəxs  
İstihlas - xilas  
Ehibbalıq - dostluq  
Nükul - vaz keçmək  
İskat - məhrum olma  
İktiran - səbəb, yaxınlaşma  
Əqəliyyət - azlıq  
Kəlil - az görün, ən kiçik  
Tövfiq - uyğunlaşdırılaraq  
İnhilal - bölünmə, parçalanma, dağılma  
Səri - tələsik, tez  
İstihalə - dəyişiklik  
Təarüf - anlam, tanımaq  
Mühibbiniz - xeyirxahınız, dostunuz

*Red: 24 rəbiyülxır 1342 /  
1 qanuni - əvvəl 1339 - 1 dekabr 1923*

## ŞAHİDLƏRİ KİMDİR?

Rus bolşeviklərinin Azərbaycanı hənzur istila eylədikləri günlərdəydi. Nəriman Nərimanov Qızıl Ordunun kəndisinə qarşı icra eylədiyi, qayət mütəntən bir istiqbal nəşəsi ilə daha sərməst idi. Kəndisinin böylə milliyət və din düşməni rus əli ilə təxtnişin olduğunu xalq nəzərində təbriə üçün söylədiyi bir nitqində vəd ediyordu ki:

“Bolşeviklərcə milliyət keçici bir dövrdür. Milliyətpərvərlik tərvic edilməz. Ona yalnız təhəmmül olunur. Bir millət kəndisini tanımaya və sevməyə deyil, milliyət sevgisi xəstəliyini çabuq keçirməyə və hissiyyati-milliyəyi inhilal etdirməyə müvəzzəfdir.

Camaat, biz komisyon intixab eylədik, bu komisyon sabiq hökumətin işlərini təhqiq ediyor. Təhqiqat yaxında qurtaracaq: nəticəsini qəzetələrlə elan edəcəyiz, o zaman görəcəksiniz ki, nə kibi xainlər sizləri idarə ediyormuş!»

Günlər, həftələr, aylar, hətta illər keçdi. Nərimanın komisyonu sabiq hökumətin xəyanətini isbat edəcək bir vəsiqə bulamadı.

Vəsiqə yoxsa da iddia mövcud idi. Müsavatçılar, şübəhsiz, xain idilər, hər gün iddia olunuyordu. Hala da iddia olunuyor, fəqət bu iddianın şahidi kim, sübutu nə?

Qızıl rus imperyalistlərinin bu xüsusdakı əli boşluqlarını qara rus imperyalizminin mütəəssif məfkurəçilərindən Baykov təlafı eyləmişdir.

Baykov məşhur Rus Nasyonal-Demokrat firqəsinə mənsub advokatlardandır. O firqəyə mənsubdur ki, rəisi Milyukovdur. O Milyukov ki komunistlər oktyabr ixtilalının müqəddəməsi olmaq üzrə onun hökuməti-müvəqqətdə işğal elədiyi xariciyyə nəzarətindən tərdini tələb ediyorlardı. O Milyukov ki çarizmin xarici siyasətini bilxassə Türkiyə və İstanbul haqqındakı planlarını tamamilə təsdiq və təqib ediyordu.

Bu türk düşməni müsəlman əleyhdarı Baykov sənələrdən bəri Bakıda yaşayıb orada advokatlıq edərdi. Mavərayi-Qafqasiyanın rus əlində olması, Bakının bir rus vilayət mərkəzi halında bulunması onun kibi kiçik adamların cövlanına müsaidə ediyor, vilayət

tin məşhur bir adamı olmalarına imkan veriyordu. Halbuki Mavərayi-Qafqazın Rusiyadan ayrılması, Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalı, rus imperyalizminin mübəşşiri bulunan bu kibi zəvata heç də xoş gəlmirdi. Çünki hakim millətin mümtaz bir fərdi ikən ələdə bir vətəndaş dərəcəsinə düşmək şöven ruhlarına girən gəldiyi kibi Rusya vilayətlərindəki birincilikləri Azərbaycan paytaxtında ikinciyyətə enmək üzündən keyfləri də mütəzərrər oluyordu. Buna qızıyor, küfr ediyor, dünki məhkum “tatarvanın”<sup>1</sup> bu gün kəndisinə təhəkküm etməsini çəkəmiyordu. Bütün bunlara əlavə olaraq onun xüsusi bir acısı da vardı. Cümhuriyyət əleyhindəki xəyanəti təhəqqüq etdiyindən milli hökumət, kəndisini Azərbaycandan tərd və əmlakını da həcz eyləmişdi.

İştə bütün bu acıların öcünü almaq üçün məhud Baykov Mavərayi-Qafqaza aid rusca bir xatirə nəşr eyləmişdir. Rusca nəşr eylədiyi bu xatirəsində Baykov yeddi dərənin suyunu bir araya toplayaraq isbat etmək istəmişdir ki, “Azərbaycan istiqlala layiq deyildir. Azərbaycan köylüsü Rusiyadan başqa bir hökuməti arzu etmiyord; Azərbaycan hökuməti xalqın arzusu xilafına olaraq bir taqım macərəpərəstlər tərəfindən yalnız kəndi iqbal və mənfəətlərini təmin üçün təsis olunmuşdu, bu hökuməti idarə edən Müsavat firqəsi, başda bir-iki yüz macərəpərəst ilə aşağıda hər növü əmr və nüfuzə koru-koruna tabe olmaqdan başqa bir şey bilməyən Azərbaycan köylüsündən ibarətdir. Azərbaycan ricalının istiqlalpərvərliyi böyük Rusiya miqyasında rol oynayacaq bir iqtidara malik olmayıb, kiçik Azərbaycan miqyasında isə iqbalpərəstlik edəcəkləri saiqə ilə əmələ gəlmişdir».

İştə qara rus şovinistinin böhtan, yalan və ədavətdən ibarət zəhərli səyfələri yuxarıdakı ana fikirləri “isbat” etdiyi üçün bolşeviklərin işinə gəlmiş, mal bulmuş məğribi kibi, istifadəsini unutmamışlardır.

Nə yapsınlar əllərindəki övraq və vəsəiti tədqiq üçün intixab eylədikləri komiyon milliyyətərvərlərin xəyanətini isbata yarar bir şey bulamadı, heç olmazsa Baykovdan faydalansınlar.

---

<sup>1</sup> Rusların türkləri təhqir edərəkən istifadə etdikləri söz.

Bakıda müntəşir “Komunist” qəzetəsi də öylə yapmışdır. Böyük hərflərlə qəzetənin səkkiz sütununu işğal edən bir fikrənin başına “Müsavat” hökumətini idarə edənlər kimlər imişlər? - deyər Baykovun məhud kitabından iqtibaslarda bulunmuşdur.

Kitabın milliyyətçilər əleyhinə istişhad eylədikləri bu adam vaxtilə əllərinə düşsə idi şübhəsiz ki, “proletaryat düşməni” deyər qurşuna düzərlər idi. Fəqət şimdiki bu adamın “Azərbaycanın Rusiyadan ayrılmağa haqqı yoxdur, istiqlal davasında bulunan münəvvərlərin macərəpərəst adamlardan ibarətdir” müddəasını “isbat edən” kitabı pək mühüm bir “Vəsiqə” kibi istifadə olunuyor.

Əvət, Azərbaycan, istiqlalının rəsmən dəxi ilğa olunduğu bu günlərdə “bu istiqlalın zatən mövcud olmayıb xalqın da bizzat bu istiqlalın istəmədiyini” iddia edən nə qədər xuliqan varsa, bolşeviklərin dostu onların mütəmadi işlərinə yarar şahidlərdir.

Qızıl imperyalizm rus imperyalizminin əsaslarına sadıq qaldıqca kəndisinə lazım olan şahidləri qara imperyalizmin məfkurəçiləri arasından da ala bilir.

Qara Baykovun bayquş nühusəti ilə ötən mənfur səsi Azərbaycan istiqlal binasını zülümkar əllərlə təxrib edən qızıl komunistlərin qulaşına pək munis gəliyor. Qara rus imperyalizminin dərdi ilə tərənüm edən musiqi qızıl rus imperyalizminin simasını oxşuyor. Öylə ya: “Aşına danət sədə-yi aşına!” (Dost dostu səmindən tanır).

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 1 qanuni - əvvəl 1339 /  
24 rəbiyülaxır 1342, il:1, №5, s. 9-10*

Təxtnişin - taxtda oturan hökmdar

Təbriə - ifadə etmək

Tərvic edilməz - rəvac verməz

Təhəmmül - dözmək

İnhilal - bir-birindən ayırma

Müvəzzəf - bərcəlu

Həcz - müsadirə  
Məhud - aşna  
Fikrə - köşə yazısı, başlıq  
İstişhad - şahiddurma  
Nühusət - nəhslik

*Red: 1 qanuni - əvvəl 1339 /  
24 rəbiyülxır 1342 - 1 dekabr 1923*

## MUSA CƏRULLAH ƏFƏNDİNİN TÖVQIFI

Helsinkfors imamı Vəli Əhməd Hakim Əfəndidən idarəmizə gələn bir teleqraf Rusiya islamı arasında pək mühüm əsərləri və islam yolundakı qələmi mücahidələri ilə məşhur Musa Cərullah Əfəndi Bigiyev həzrətlərinin Petroqrad Çekası tərəfindən təhti tövqivə alındığını işar ediyor.

Hali-hazırda Petroqrad imamı vəzifəsini ifa edən Musa Əfəndi ilə bərabər bir çox petroqradlı müsəlmanların tövqifinə mucib olan səbəb, əfəndi müşarünileyhin axirən Berlində nəşr etdirdikləri bir kitabdır.

“Dini, ədəbi, ictimai, siyasi məsələlər və tədbirlər haqqında” islam millətlərinə müraciət və xitabdan ibarət olan bu kitab təqribən iki ay əvvəl Berlində tab olunmuşdur. Musa Əfəndinin bu əsərini poçtadan yenicə almış, mütaliəsini hələ bitirməmişdik ki, yuxarıdakı müəssif teleqrafnaməyi aldıq.

Əsas etibarıyla komunizm əfkar və umdələrinə müqabilə məqsədilə düşünölmüş, islam və milliyət fəlsəfəsinə istinadla dini, ədəbi, ictimai və siyasi məsələlər haqqında bir çox umdələr və formullar vaz etmiş bulunan bu kitabın ilk səhifəsi iştirak fəlsəfəsinin mülkiyəti inkar edən umdəsinə müqabil “Təbarəkəlləzi biyadihil-mülk və hüve ala külli şeyin kadir” mübarək ayəti ilə təzyin olunmuşdur.

Müəllif yaşadığımız günlərin pək dərin bir böhran günləri olduğuna qanedir. Hərbi ümumi “qiyamətindən” sonra uluhiyyət, dəyanət,



cəmiyyət, dövlət və intizam düşməni Karl Marksın “cinni tədbirləri” ilə hazırlanan ixtilali-kəbir “bu böhranın dəhşət-amiz əlamətlərindəndir”.

Rusiya ixtilali icrayı hökm etdiyi yerlərdə, bütün müəssəsəti mədəniyyəyi təxrib etdi. “İnsanların təbiətləri yenə vəhşət hallarına qayıtdı”. Bunu isə, Cərullah Əfəndi, “mədəniyyətin əksəriyyətinə, səfalətdən və cəhalətdən başqa bir vermədiyinə qarşı ədalətli bir cəza” kibi görüyor.

Kitabının müqəddiməsindəki mütaliələrinə görə, aləmi islam niyyətini nə Avropanın “mütəfəssih” mədəniyyətindən, nə də kommunizmin “zülmkar” fəlsəfəsindən bəkləyəmiz. “Tövrətin, Əhdi-Ədiqin ən sadıq bir bəndəsi olan” qızıl Marksın mədəniyyət aləminin siyasi və ictimai görünüşünü tənqidini pək mucib bulan müəllif, Marksizm nəzəriyyəsinin müsbət cəhətlərini pək zəif buluyor. “Mədəniyyət nizamlarını intikatda çox mahir olan Karl Marks kommunizmin istiqbalına, adətən, çocuqca bir nəzərlə bakıyor”.

Rusiya çarizminin süqutu islamiyətin faydasıdır. Fəqət yeni təşəkkül edən kommunizm əskəri də “yeç bir vaxt türk dostu, islamiyət dostu, islam məmləkətlərinin dostu olamaz, olmaz”.

Kommunizm hakimiyyətinin əsaslarını təhlil edən Musa Əfəndi burada üç əsasın əsl olduğunu təsbit edir: 1) Proletar diktaturası; 2) Əksəriyyətin hüquqi ictimaiyyədən tamamilə məhrumiyəti; 3) Xüsusi mülkiyyətin ilqası.

Musa Əfəndi hüriyyəti əfkara çox sadıq bir mütəfəkkirdir. Kommunizmin bütün məzəliminə bəlkə də təhəmmül edərdi. Fəqət “heyəti ictimaiyyə nizamlarını hüquqdan məhrumiyət əsaslarına təsis etmək, cəmiyyət içində fərdlərin hüriyyətlərini, istiqlallarını tamam səlb etmək qətiyən caiz görülməz!”

“Burjuaziya əlindən qurtulmaq üçün inqilab lazım imiş, fəqət əmələ diktaturasından xilas olmaq üçün üsyan yapılamazmış”. Leninin böylə məşhur vəhşiyənə məntiqinə Musa Əfəndi bütün vicdanı ilə üsyan ediyor. Marksizmin, bilxassə leninizmin cəmiyyətin tərəqqisini, siniflər arasındakı mücadiləni təşdid etməkdə görmələrini, qəbul

deyil həzm edəmiyor. “Heyəti ictimaiyyə iki mütəadi; biri digərinə düşmən iki sinifdən müqərrib deyil, bəlkə biri digərinə müavin, biri digərinə yardımçı mütəaddid siniflərdən ibarətdir” – deyir.

Müəllif marksistlərin kitabı olan “**Kapital**”ı da, Leninin şah əsəri olan “**Hökumət və inqilabı**” da kommunistlərin “əbcədidini” təşkil edən “komunist əlifbası”nı da oxumuş və bu qənaətə gəlmişdir ki; “Bizi qurtaracaq yalnız islam qüvvəti və türk imanıdır”. “İslam dünyası bundan son yalnız islam dünyasına etimad edər. Türkiyə islam məmləkətlərinin hər birinə nümunə olub rəhbər olur, imam olur”.

Müəllifin Sevr Müahidəsini yırtan türk dühayı əskəriyyəsinə, Anadolu mücahidinin yılmaz əzm və imanına çox böyük itminan və imanı vardır. Bu iman, Musa Əfəndi fəlsəfəsinin həyəcanını təşkil edər. Bu həyəcandır ki, o, “komunizm əlifbası”na müqabil “**islamiyyət əlifbası**” namı verdiyi bu kitabını “şanlı türk əskəri şərəfinə” təlif etmiş və “bütün hasilatı Cahan müharibəsində şəhid olmuş türk əskərlərinin yetimlərinə” sərf olunmaq üçün nəşr etmişdir<sup>1</sup>.

“İslamiyyət əlifbası”nın mündəricatı ilə bit-tamam şərik olmasaq, hadisatı aləmi seyr üçün müəllifə məxsus zaviyyəyi - ruyəti pək müvafiq bulmasaq belə, Rusiya türklüyünü kommunizmin təxribkar təsirlərinə qarşı müdafiə etmək məqsədilə bu əsərə sərf olunan əməyi təqdir etməmək əlimizdə deyildir.

Şübhə yoxdur ki, işbu bu əsərini hər nasıl olsa da, çap və nəşr etdirən Musa Əfəndi yaxanı Çeka əlinə verəcəyini düşünmüşdür. Böylə ikən, tərəddüd etmədən, nəşr etdiyi əsəri ilə kəndisini əfkarına fəda edəcək bir rəşadəti mədəniyyə göstərmişdir.

Bu rəşadətinin “cəza”sı olaraq Musa Əfəndi, şimdiki Petroqrada Çekasinin bodrumunda oturur. Təhəmmül edəmədiyi əsarət havası

---

<sup>1</sup> Kitab, təlxis etdiyimiz belə bir müqəddimədən sonra Rusiya müsəlmanlarının nə kimi bir idarəyə tabi tutulmalarını və bu idarənin nə kimi umdələrə istinad etdiyini mübəyyin səyflərə inhisar edər. Bu səyflərdə; 1-Ümumi əsaslar, 2-Şu günkü mühüm hacətlərə görə tədbir ola biləcək maddələr, 3-Millətin hüquqi təşviyələrinə, şəraitin tədvininə dair maddələr, 4-Əhli- islamın təvünlərinə aid maddələr, 5-Əhli- islamın ittihadına aid maddələr, 6-Xilafət islamiyyə məsələsi, 7-Müharibə hallarına dair maddələr, 8-Qadınların hüquqlarına və vəzifələrinə dair maddələr, 9-Fəhlə, hüquq, mülk, ərazi məsələlərinə dair maddələr, 10-Əhəmiyyətli tədbirlərə dair maddələr kimi fəsillər vardır ki, bu fəsillərin bir-bir təhlil və tərifini tətvili makali mucib olur.

içində müztərib olan mənəviyyatı bu surətlə, bir növ itminan bulsa belə, onsuz da nəhif bulunan vücudu ikinci dəfə olaraq uğradığı bu işkəncəyə təhəmmül edəcəkmimi?!..

Musa Əfəndini bundan iki sənə əvvəl dəxi Daşkənd Çekası tövqif eyelmiş, dost və qohumlarının müdaxiləsi hesabına xilas ola bilmişdi.

Teleqraf bu dəfəki tövqivin yuxarıda təlxis etdiyimiz əsərdən dolayı icra olunduğunu işar ediyor. Möhtərəm qareyin görəcəyi vəchilə bu əsər, elmi və nəzəri bir taqım mülahizə və mütaliədən ibarət olub, sovet hökuməti əleyhinə əməli heç bir şey ifadə etməz. Böylə ikən Leninin “əmələ diktaturası” deyə vücuda gətirdiyi istibdad üçün pək böyük bir aləmin təqdir etdiyi möhtərəm bir alimi təhqir və məhkum etmək işdən belə deyildir.

Şayanı təşəkkür və imtinandır ki, mətbuatı məhəlliyyə Musa əfəndi namıyla mərbud bulunan bu vəqaya laqeyd qalmayıb, Rusiya türklərinə qarşı tətbiq olunan bu şeni siyasətin Türkiyə əfkari ümumiyyəsi üzərində sui təsir hasil etdiyini, qadirşinasanə bir surətdə qeyd etdi.

Könül arzu edərki ki, mətbuatın bu xüsusda ibraz eyelədiyi əlaqədarlıq daha müttərid bir şəkil iktisab eyeləsin də Moskva cəlladlarına ixsas etdirsən ki, rus komunistlərindən başqa düşünən türk və islam mütəfəkkirlərini kolay-kolay tənkil etmək olmaz.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 15 qanuni - əvvəl 1339  
/ 7 cəmədiyələvvəl 1342, il:1, №6, s. 8-10*

Tövqiv - həbs

Müşarünileyhin - adı çəkilənin

İşar - xəbər

Müəssif - təəssüflü

Ümdələr - dayaqlar

Təzyin olunmaq - bəzənmək

Üluhiyyət - Allahlıq

Diyanət - dindarlıq  
Mütəvəssih - ortabab  
İlqa - ləğv  
Mütəəddid - çoxlu  
İtminan - etimad  
Zaviyyəi-ruyəti - səbirsizlik bucağı  
Müztərib - həyəcanlı  
Nəhif - zəif  
Şeni - pis  
Müqərrib - yaxınlaşdırın  
Müttəriq - müntəzəm, dəyişməyən  
Tənkil - başqalarına ibrət olacaq cəza vermək

*Red: 15 qanuni- əvvəl 1339 /  
7 cəmədiyəl əvvəl 1342 - 15 dekabr 1923*

## **BOLŞEVİK FİRQƏSİNDƏ İXTİLAL ƏLAMƏTİ**

İçində bulunduğumuz siyasi vəqəələrin ən mühümlərindən biri də qonşumuz Rusiyanın keçirməkdə olduğu böhrandır. Rusiyanın mübtəla olduğu böhranlar çoxdur. Fəqət ən mühüm və şayani- diqqət olanı Rusiyanı sıx və şədid əllərində tutan Bolşevik Firqəsinin keçirməkdə olduğu böhrandır. Məmləkəti hər növ hürriyyət və sərbəstidən məhrum edən Komunist Firqəsi sözdə əmələ dikturasını təsis etmiş bulunmuşsa da, işlə firqəni təşkil edən külliyyət dəxi kəndi rüyəsasının həqiqi istibdadından xilas olmamışdır.

Komunist Firqəsinin müarizi olan sosialistlər “bu hökumət əmələ dikturası deyil, Komunist Firqəsinin əmələyə tətbiq etdiyi diktaturadır” derlər. Halbuki şimdi firqə içərisində təşəkkül edib də rəislərə qarşı üsyan bayrağı açan “əmələ müxalifəti” yalnız əmələnin deyil, firqəyə mənsub əzanın da istibdad altında inlədiyini bəyan ediyorr.

Kıdəm, rəislik və pişvalıq ünvanı ilə firqə təşkilatının makinəsinə təsahüb edən komunist ricalı “mütəxəssis ixtilalçı” ünvanıyla firqə içərisində bir oliqarx vücuda gətirmiş və bütöv tali təşkilatın başına təyin eylədikləri kəndi adamlarına istinad edən fiəi qalilə firqənin siyasətini istədiyi kibi çevirmişdir. Nə qədər ki cahan ixtilalının yaxın bir zamanda təhəqqüq edəcəyinə inanılırdı, nə qədər ki idarə edən fiəi qalilənin başında Leninin nüfuzu mənəvisi duruyordu. Bu oliqarxa müqabil, müxalifətdə bulunanları təskin etmək və firqə xalqını ovutmaq üçün həm kəndisindən bəhs olunacaq müxəyyəl və müğfil bir mövzu, həm də bu xəyal və iğfalı təlqin edəcək səlahiyətli bir baş vardı. Almaniyada Komünizm inqilabı təsəvvürünün suya və Komünizm baş rahibinin məfluç bir halda yatağa düşməsi komünizm səflərindəki müxalifət axınlarına vəsi bir məcra verdi. Kəndisinə “demokrasi mərkəziyyəti, əmələ müxalifəti” namını verən bir qrup firqə əzasına xitabən bir bəyannamə nəşr eylədi. Bu bəyannaməsində müxalifət qrupu, firqənin kəndisinə tətbiq olunan heyəti mərkəziyyə istibdadından şikayət edərək bu gedişlə firqənin çürüdü-yünü bəyan etmiş və çarə olmaq üzərə demokrasi prinsipinin tətbiqini təklif eyləmişdir. Bu təklifin mahiyətini anlaya bilmək üçün söyləmək lazımdır ki, hal-hazırda Komünist Firqəsinin 80%-i ixtilaldan sonra firqəyə intisab edənlərdən ibarət ikən yalnız 20%-i ixtilaldan əvvəlki əzadan təşəkkül etməkdədir. Firqə heyəti ümumiyyəsinde əqəliyyət təşkil edən bu zümrə biləkis təşkilatdakı məsul mövqeləri işğalda qəti bir əksəriyyət ihraz etməkdədir. **“Pravda”** qəzetində firqə təşkilatına aid məqalələr nəşr edən Bobenov vilayət komitələri kitabətində onların 50%-nin əski firqəçilərdən ibarət olduğunu qeyd eyləmişdir. Mərkəzi idarə və heyətlərin isə ehtimal ki, 80%-i əski firqə ricalı tərəfindən işğal edilməkdədir. Müxalifət zümrəsinin ən çox ədəmi məmnuniyyət ibraz eylədiyi şey bu firqə makinəsidir. Firqə makinəsinin təbdili firqədə demokrasi tələb edənlərin başlıca tələbini təşkil ediyor. Bobenovun təbirincə müxalifətin bu tələbi doğrudan-doğruya “firqənin ruhunu təşkil edən əski inqilabçılara tovcih edilmişdir ki, ən təhlükəli olanı da budur”. İş firqə içərisindəki faiqiyyətlə qalsaydı, ehtimal “müxalifət zümrəsi” bu tələb üzərində

çox o qədər israr eyləməz idi. Fəqət firqədə komanda mövqelərini sıx tutan “əski ixtilalçılar” eyni zamanda hökumət makinəsindəki “hökumət mütəxəssisliyi” rütbələrini də əksəriyyətlə kəndilərinə inhisar eyləmişlərdir. Bu inhisar isə kommunizmdən ricət etmək surətilə tətbiq olunan “Yeni İqtisadi Siyasət” mühitinin təsiri ilə yalnız siyasi bir iqtidar deyil, eyni zamanda iqtisadi bir rifah da təmin eyləməkdədir. Bütün məmləkətdəki sinifi- əhaliyi hər növ hüquq və əhliyyətdən təcrid edən Komunist Firqəsində zühur edən zümrələr arasında hali yerində olan rəislər zümrəsi ilə halları pərişan bulunan məruslar zümrəsi meyarında təbii bir mücadilə zühur ediyor. Zamanın iqtizati ilə həyata hesab verməyi lazım görən rəislər sağa doğru mütəmayil olub, “kapitalizm”ə doğru getdikləri halda, mərus zümrəsini təşkil edənlər sola çəkərək “komunizm”ə doğru dönmək əzmini göstəriyorlar.

Komunist Firqəsindəki nizamata görə firqə içərisində zümrə təşkil etmək məmnudur. Bu məmnuiyyət sayəsində bir kərə hakimiyyətini təsis edən rəislər zümrəsi kəndisi ilə cidal əzmində bulunanlara qarşı daima faiq bir mövqedədir. Müqabilində mütəşəkkil bir müxalifətə təhəmmül etməz. Eyni səbəblərin eyni nəticələr doğurduğu məlumdur. Aşkar müxalifət zümrələrinə cəvaz verməyən firqə içərisində həfi surətdə təşəkkül etmiş və bu təşkilat Rusiya Komunist Firqəsinin Demokratiya Mərkəziyyət Qrupu namına bir bəyannamə nəşr eyləmiş və eyni zamanda “**Raboçaya Pravda**” namında gizli bir qəzet nəşrinə də başlamışlardır. Rusca qəzetlərin təvatürən nəşr eylədikləri məlumata nəzərən müxalifət zümrəsinə məxsus olan bu gizli mətbəə Moskvada kəşf olunaraq bir çox kommunistlər həbs edilmişlərdir. Bu cümlədən olaraq fəhlə müxalifətinə rəyasət edən Myasnikov dəxi əvvəlcə nəfy və mənfəsindən övdət etdikdən sonra həbs olunmuşdur.

Anlaşılan bu müxalifət yalnız cəbr və həbslərlə önünə keçiləcək bir mahiyətdə deyildir. Almaniya ixtilalına bağlanan ümidin suya düşməsi və gündən-günə şiddətlənən mali və iqtisadi böhranın təsiri ilə qüvvətlənən bu hərəkata qarşı rəislər bir çox mənəvi tədbirlər görmək lüzumuna dəxi qane olmuşlardır. Bu cümlədən olaraq heyə-

ti-mərkəziyyə namına hərəkət edən Zinovyev “Müxalifət bəyan-naməsi”nə növ-umma bir cavab olaraq firqənin rəsmi vasitəyi nəşri əfkarı olan **“Pravda”** qəzetində firqə əzasına xitabən bir məqalə nəşr etmiş və bu məqaləsində firqə təşkilatına aid məhəlli təşkillərdə sərbəst münaqişətə başlanması üçün tövsiyələrdə bulunmuşdur. Bu tövsiyə üzərinə hər tərəfdə münaqişət başlandığı kibi **“Pravda”** qəzetinə dəxi bir çox məqalə və məktublar yağmağa başlamışdır. **“Pravda”** idarəsinə gələn bu məqalələr Komunist Firqəsinin nə kibi mənəvi bir iflas səfhəsində olduğunu haqqıyla göstərməkdədir. Bunlardan bir kaç cümləni dinləyəlim: “Firqədə zində nə varsa, qoxumuş bir leşə dönməkdədir”, - V.İvanov. “Firqənin fəaliyyəti dönüyor, firqə, birtəqim firqəçi mütəxəssislər ocağına, bir növ kahinlər məbədinə təhəvvül ediyor”, -Nezamrayons. “Firqədə çalışanların qismi mühümmi məmur halına gəliyor, yuxarıdan gələn əmrdən başqa bir şey tanımaq istənilmiyör”, - A.Boberov. “Firqə əzasından qismi mühümmi firqəyə yalnız məmuriyyət hissi ilə mərbuddur. Firqə heyəti ümumiyyəsi dərin bir sükut içərisində qərarnamələri süni bir surətdə dinliyor, firqə içtimaları sönük və ruhsuzdur”, -Ksenefondov. “Məğzlərə komanda<sup>1</sup> etmək üsulu hərbi bizdə daha çox qüvvətlidir”, - M.Krasin. “Nəticədə firqə əzası meyanında yalnız yuxarıdan təklif olunan qərarları makul görmək adəti təəssüs etmiş”, - Kəlimov. “Firqə əzası, bir qrupa intisab edilir vəhmiylə bəyanı rəy etməkdən istinkaf ediyorlar”, - Reyk. “Bir tərəfə təmayül göstərmək bizim üçün təhlükəyi mucib isə, hər növ təmayüldən məhrum bulunmaq, rəy və nəzəriyyə sahibi olmamaq daha artıq mühlikdir”, - M.Çar.

Firqə əzasının şu surətlə “mən”liyindən məhrumiyəti bir tərəfdən “kiçik”lərin hər növ heysiyyətdən təcridini, digər tərəfdən də “böyük”lərin kibir və qürurunu müstəzim olmuşdur. İ.Vasilyev namında birisinin eyni **“Pravda”** səyflərində yazdığına nəzərən “çox oluyormuş ki, firqə arkadaşlarından birisi telefon vasitəsilə “böyük”lərdən birisi ilə görüşmək istərkən makina qarşısında mütəbəs-süm və mütəvazi bir tavr taxınaraq qalxıyor və təzim ediyormuş”. Eyni zatın rəvayətinə görə “yoldaş” təbiri yalnız böyüklər tərəfindən kiçiklərə xitab edildiyi zaman sərbəstcə kullanılıyor, kiçik böyüklər-

<sup>1</sup> “Əmr etmək”, ruscadır (red.).

dən birisinə “yoldaş” xitab edincə, bu xitabın kəndisinə aid olduğunu həmən fərq edəməzmiş!..<sup>1</sup>

Zinovyev kəndi təklifi üzərinə daşan bu tənqid cərəyanından ürkmüş olacaq ki, “**Pravda**”ya gələn bu qəbil məqalələrin bundan sonra özünə göndərilməsini tələb etmiş. Firqə həyatı qismini idarə edən mühərririn protestosuna rəğmən sensor edilmək üçün, özünə göndərilən yüz məktubdan yalnız dördünün dərci üçün müsaidə vermişdir. Zinovyevin bu müdaxiləsi isə qismi məzkur mühərririnin istefasını mucib olmuş, yerinə təyin olunan digər birisi qəza sərbəstisi elan olunan bir münaqişəyə heyəti mərkəziyyə əzasının füzuli müdaxilələrinə təxəmmül edəməyərək, sələfi kibi o da idarəni tərk etmişdir. Demək ki, firqənin rəsmi vasitə nəşri əfkarı bulunan qəzet kəndi mətbuuna qarşı üsyana lüzum görmüşdür.

Buraya qədər nəql etdiyimiz həvadis rəsmi firqə mətbuatına edən inikas xüsusatdır. Bu açıq münaqişəyə pək təbii olaraq həfi birtaqım münaqişə təqəddüm etmişdir. “**S.Vestnik**” qəzetinin Moskva müxbirindən aldığı məlumatə nəzərən, firqə “böyük”ləri arasındakı ixtilaf “kiçik”lərlə “böyük”lər arasındakı münaqişədən daha maraqlıdır. Trotskinin firqəyə xitabən qələmə aldığı bir məqaləni siyasiyyət şöbəsi nəşr etməyə buraxmamışdır. Siyasiyyət şöbəsi Komunist Firqəsi heyəti mərkəziyyəsi nəzdində, siyasi böyük məsələləri idarə edən bir kaləmdir. Bu kaləm Kamenev, Zinovyev və Stalin-dən mütəşəkkil “üçlər”dən ibarətdir. O üçlər heyəti xəstə və dövlət işlərinə müdaxilədən aciz bulunan rəis Leninin yerinə təyin olmuş bir müəssəsədir. Siyasi kaləm tərəfindən ədəmi müvəffəqiyyətə uğrayan Trotski, kəndi fikri üzərində israr edərək yazdığı xitabəni təyid üçün müxaliflərdən 62 kişinin imzası ilə təklifini təsdiq etmişdir. “62-nin məruzəsi” namını alan bu yazını imza edənlər meydanında Yasinski, Petakov kibi maruf simalar dəxi vardır. Altmış ikilər, siyasi kaləmdən, təklif olunan “xitabə”nin müzakirəsi üçün ya heyəti mərkəziyyənin və yaxud firqə konqresinin dəvətini tələb tələb etmişlərdir. Bu xitabə müxalifətin istədiyi kibi firqə içərisində demokrasia tələb edərək, üçlər diktaturasını şiddətli surətdə muahizə və

<sup>1</sup> Bu sətirləri “Sosyalistiçeski Vestnik” məcmuəsindən iqtibas edirik.



fövqəladə surətdə qabaran “müxalifət”ə qarşı tətbiq olunan təzyiqlik siyasətini protesto etmişdir. Müxalifət məsələsindən dolayı məhbus bulunan kommunistlərdən bir qisminin bu “xitabə” üzərinə xilas olunduğu rəvayət olunduğu kimi, heyəti mərkəziyyənin bu məsələ üçün konqres dəvətinə lüzum görmədiyi dəxi şayıdır.

“Əmələ müxalifəti” məsələsi iqtisadi böhran məsələləri ilə dəxi sıxı surətdə mərbuddur. Bu məsələnin həlli üçün Kamenev tərəfindən milliləşdirilmiş bulunan bir çox müəssəsələrin təkrar sərbəst buraxılması kimi tədbirlər təklifini mütəzəmmin bir təqirədə olduğuna müqabil Buxarin tərəfindən digər bir təqirə verildiyi iddia olunuyor. Bu müqabil təqirində Buxarin biləkis Yeni İqtisadi Siyasət haqqında birtəqim təqyidat təklifində bulunuyor.

İxtilaf yalnız siyasi və mülki sahələrə münhəsir deyildir. Kommunist Fırqəsinin əskəri cəhətində dəxi şiddətli mübahisələrin davam etdiyi söylənməkdədir. Deyirlər ki, “üçlər” heyəti Trotskiyə qarşı təqib etdiyi siyasətiylə ordu içərisində dəxi fəaliyyət göstərməkdədir. Kommunist bulunan böyük zabitan arasında Trotski əleyhinə şiddətli təbliğat davam ediyor. Buna müqabil Trotski “orduyu inhilal” mahiyyətində bulunan bir intriqanın durdurulmasını tələb etmişsə də, rədd cavabı almış, o da bunu “mədə xəstəliyi” ilə müqabil edərk rəsmi keçiddə hazır bulunmamışdır.

Buraya qədər biz rəislər arasında gizli davam edən münəqişələri qeyd etdik; fəqət bu münəqişə heç də gizli qalmamışdır. Trotski öz arkadaşları tərəfindən gördüyü hücumlara müqabilə məqsədlə “**Pravda**” qəzetinə yazdığı bir məktubla mübahisəyə ələnən müdaxilə və kəndisini müdafiə etmişdir. Trotskinin bu məktubu isə Zinovyevin müqabiləsinə məruz qalmış, nəhayət iş Trotskinin heyəti- mərkəziyyə əzalığından istefasına qədər getmişdir. Son alınan teleqraflar isə Sovet Hərbiyə nazirinin iki ay müddətə məzuniyyətə getdiyini xəbər veriyorlar.

Başda Trotski olduğu halda cərgələrində sabiq heyəti -mərkəziyyə əzası və pək mühüm mövqələrdə bulunmuş böyük bolşeviklər bulunan müxalifətə qarşı “üçlər”dən Zinovyev “biz mərkəz komitəsi rütbəsinə iki əllə sarılmaq istəyənlərdən deyiliz, fəqət bu mövqedə

bulunduqca müxalifət edən kim olursa-olsun, Lenin yoldaşın tövsiyəsinə sadıq qalaraq kəndiləri ilə mücadilə edəcək, firqə daxilində fraksiyon təşəkkülünə imkan verməyəcəyiz” deyir.

Kəndi diktatorlarını böylə bir israrla müdafiəyə əzm etmiş olan rəislərə qarşı köpürən müxalifətin nə kibi bir lisan kullandığı isə aşağıdakı iqtibasdan anlaşılmaqdadır: Komunist tələbədən bulunan bir zat Moskvada iniqad edən firqə ictimalarından birində demişdir ki: (**“Pravda”da** müqtəbəsdir) “Biz mənsub bulunduğumuz özəkdə bir məsələ üzərində çox düşündük: “Əcaba,- dedik,- üsulu idarəmiz əmələ diktaturasımıdır, yoxsa Komunist Firqəsinin əmələyə təsəlludumudur?” Yoldaş Martinov yarım saat davam edən nitqində bizə irtişalardan, sui-müamilələrdən, ixtilaslardan bəhs etdi və Moskva məhkəmələrinin qərarı ilə təəyyün edən bu sui-müaməlat nəticəsində 19 milyon altun rubləyə mümasil bir məbləğin xəzinəyi -dövlətdən çalındığını isbat etdi. 19 milyon deyib də keçməyiniz, bu məbləğ beş yüz min əmələni geyindirməyə kafi gəlidiyi kibi, Moskvadan Kiyevə qədər bir şimendifer inşasına kifayət edəcək qədər mühüm bir məbləğdir. Bu da sizə heyəti- mərkəziyyəimizin bərəkətli fəaliyyəti!”

Komunist Firqəsi ömründə bəlkə çox böhranlar keçirmişdir. Fəqət budəfəki böhran keçmişdəkilərə bənzəməz, heç bir zaman firqə kəndi arkadaşlarını həbsə qədər getməmiş, heç bir zaman naməmnun qruplar gizli mətbəə təsisatına qədər iləriləməmişlərdi.

Məmləkətin görmədiyi bir surətdə düşar olduğu böhran mali müvacihəsində hakim firqənin giriftar olduğu bu müdhiş ixtilaf, rəislər arasında görülən bu qorxunc münəqişə hər bir komunisti düşündürməkdə, ortaya bir növ şaşqınlıq verməkdədir. Çox ağızlardan “ah, İliç... (yəni Lenin) əgər o salamat olsaydı, bu işlərə bir çarə bulurdu!..”- təhəssürü duyulmaqdadır. Fəqət İliç artıq işlərə çarə edəcək bir halda deyildir.

**Azəri**

**B.T.:** Son alınan poçtada Komunist Firqəsinin rəsmi qəzeti olan **“Pravda”**dan nəqlən rusca qəzetlərdə rəsmən dərc olunan bir firqənin iqtibas olunmuş parçasından əvvəlcə firqədən ixrac olunan Myas-

nikov ilə Kuznetsov tərəfindən təşkil olunub da kəndisini Komunist Firqəsi, əmələ diktaturası və Sovet hökuməti əleyhinə müqabil tutan “əmələ qrupu”na son zamanlarda daxil olan firqə əzasından bir çoxunun, onuncu konqresin firqə daxilində qrup təşəkkül etmənin məni haqqındakı qərarına müxalifət eylədiklərindən dolayı, firqədən ixrac edildikləri mərkəzi heyəti müfəttişə tərəfindən elan olunuyor.

*“Yeni Qafqasiya”, 15 qanuni - sani 1340 /  
7 cəmədiyəlaxır 1342, il:1, №8, s. 4-7*

İnhilal - bir-birindən ayrılma  
Şayani - diqqət- diqqət çəkən  
Şədid- şiddətli, çox ağır,sərt  
Müariz - qarşılığı,qarşı qoyanı  
Kıdəm - bir vəzifədə , rütbəcə köhnəlik.  
Tali - ikinci dərəcəli  
Fiəi qalilə - çox olmayan,az  
Müxəyyəl – xəyala gətirilən  
Məfluç –iflic  
Müğfil – aldadan  
İntisab -təyin etmə, mənsub olma  
İbraz- təzahür etdirmə  
Təsahüb - yiyələnmə, sahib olma  
İstinkaf - rəddetmə  
İniqad - bağlanma, təşkil edilmə

Makul - ağıla, məntiqə uyğun  
Fuzul - lüzumsuz  
Mütəzəmmın - içərisinə alan, əhatə edən  
Münhəsir - məhdud, hasarlanmış  
Təqyid - qeyd etmə  
İxtilas - oğurluq  
Kaləm - büro  
İrtişa - rüsvətxorluq  
Müamilə - rəftar  
Təəyyün - əyan olma, özünü böyük göstərmə  
Şimendifer - dəmiryolu  
Müvacihə - üzləşmə, üz-üzə gəlmə

*Red:15 qanuni - sani 1340 /  
7 cəmədiyəlaxır 1342 - 15 yanvar 1924*

## LENİN ÖLDÜKDƏN SONRA

Lenin aləmşümul iddiası etibarı ilə qeyb etmiş bir sosialist, məhəlli icraatı etibarı ilə qazanmış bir ixtilalçıdır.

Tərifimizdə təzad görülməsin: Lenin Bolşevik Fırqəsinin lideri olaraq yaptığı ixtilalda, kəndisi müdrik olsun-olmasın, Rusiya köylü ixtilalının iqtiza etdiyi radikal bir müvəffəqiyyəti əldə etdi: pək müthiş və amansız bir surətdə əski feodal baqiyatından ibarət bulunan dvoryanlıq və əsilzadəlik rişəsini ta kökündən kəsib atdı. Əski mənasilə, çarizmə bir daha övdət imkanını buraxmadı. Fəqət o, Rusiyanın bulunduğu mərhələyi-tarixiyə ilə mütənasib bulunan bu məqsədlə iktifa etmədi. Həqiqətdə köylü ixtilal fırqəsinin vəzifəsini görür ikən, ruhunun bütün inikasatı ilə əski rus idealistlərinə təvərus edərək mütəxəssis inqilabçılar nəzəriyyəsini ortaya atan bu adam marksizm metodunu təsahüb etməsi və nəzəriyyatını bu məktəb istilahatına uydurması ilə şəklən sosialist və aləmşümul bir ixtilal dahisi kibi göründü.

Yeni iqtisadi siyasət tətbiqatı ilə başlayan ricət Rusiya ixtilalının ədəmi-müvəffəqiyyətə uğramış xəyaldan, imkan daxilində bulunan həqiqətə qarşı yapılan bir ricət idi. Bu ricət lüzumunu Leninlə bərabər bəlkə sairləri də təqdir ediyordular. Böylə bir ricətin lüzumunu məmləkətdəki köylü müqaviməti, Kronştadt üsyanı şəklinə təzahür edən israrı ilə, zətən təlqin ediyordu. Fəqət bu ricətin başlanması və onun müvəffəqiyyətlə icrası heç şübhəsiz ki, Leninin fırqə üzərindəki qəti nüfuzuna mədyundur. Bu ricət halı-hazırda şiddətli bir böhran keçirməkdə, fırqə içərisində dərin bir ixtilafı, ənud bir mücadiləyi dəvət etməkdədir. Bu böhranı atlamaq üçün afaqi iddialarını fəda ilə həyatın şəni tələblərinə doğru daha ziyadə təkamül göstərmək zərurətində bulunan Komünist Fırqəsi, görən gözü və dərk edən əqli hökmündə bulunan Lenini qeyb etdikdən sonra haqqı ilə dərk edə biləcəkmə?

Buna komünistlər cavab veriyorlar: Leninin bir sənədən bəri zətən işlərə müdaxiləsi yoxdu. Halbuki Komünist Fırqəsi yıxılmadı. Əvvələn, bu bir sənədə Komünist Fırqəsinin yıxılmasını təsri edəcək

hadisələr az deyildir. Sonra bir sənəlik qeybubəti əsnasında Leninin hər zaman iş başına övdət edə bilməsi ehtimalı, ruhi pək böyük bir amil olmuşdur. Halbuki şimdi bu ruhi amil tamamilə zail olmaqla bərabər onun yerinə digər bir amil qaim olmuşdur. Bu amil Leninə vərəsət məsələsidir. Firqədə ikinci Lenin yoxdur. Leninlik iddiasında bulunanlar isə az deyildir. Bunlar arasındakı rəqabət üçün firqə içərisindəki mücadilələr dəxi az zəmin hazırlamamışdır.

Leninin ixtilalçı olmaq sifətilə həqiqi müvəffəqiyyətlərindən birisi də inzibati möhkəm bir firqə “mütəxəssis ixtilalçılar kasiti” vücuda gətirə bilməsidir. Fəqət əksərən bu kibi kasitlərin vəhdəti baş rahibin vücudu ilə qaim olur, baş getdikdən sonra ixtilaf başlar. Lenin daha xəstə ikən başlayan ixtilaf, kim təmin edər ki, kəndisinin vəfatından sonra daha ziyadə inkişaf etməsin.

**M.Ə.**

***“Yeni Qafqasiya”, 1 şubat 1240/25 cəmədiyəlaxır 1342,  
il:1, №9, s. 4***

İqtiza - tələb

İktifa - ardınca getmə

Təvarüs - varislik

Təsahüb - himayə

Ricət - geriyyə dönüş

Mədyun - minnətdar, borclu

Ənud - inadçı

Kasit - bilərəkdən güdülən istək, niyyət

***Red:1 şubat 1240 /  
25 cəmədiyəlaxır 1342 - 1 fevral 1924***

## AZƏRBAYCAN DARÜLFÜNUNLARI

İstanbulda rus səfirliyi bolşeviklər üçün çox da xeyirli olmadı, burada yaptıkları ilk ixtifal Leninin matəminə təsadüf etdi. Bu ixtifalda söz söyləyən sairləri meyanında bir də li-məsləhətin Azərbaycanca söyləmək lazım gəlmiş; bu vəzifeyi bundan bir kaç ay əvvəl “sürəti fəvqəladə” ilə buradan əzimet edən Camalbəyov dərəhdə aylamışdır. Camalbəyov Leninin böyüklüyünü, tarixi qiymət və əhəmiyyətini isbat etmək üçün Azərbaycanda “əvvəlcə heç yox ikən Leninin dörd darülfünün təsis aylədiyini” zikr aylamış və iddiasına inanmayanları Azərbaycana qədər ixtiyar-zəhmət etmək təklifilə iqna etmək istəmişdir. Camalbəyov kəndisinə inanmayanları Azərbaycana qədər getmək kibi çox müşkül bir macərəyə soxacağına daha iyi olmazmıydı ki, Azərbaycanı görmüş olanların şəhadəti ilə iktifa ədəydi. Belələrinin şəhadətinə görə Azərbaycanda dörd deyil, yalnız bir darülfünün vardır. Bu darülfünunu da Lenin deyil, Müsavat hökuməti təsis aylamışdır. Müsavat zamanında darülfünün tələbələrinin milliyət etibarilə türk bir əksəriyyət təşkil etməsinə səy ədilməkdə ikən, bolşevik idarəsindəki darülfününün nə dərəcəyə qədər türk müəssəsəsi olduğunu seyr ədəlim: 1923-cü sənəsinə məxsus rəsmi statistikaya görə Bakı darülfünunu tələbəsindən 478-i yəhudi, 452-si rus, 425-i erməni olub, 386-sı türk imiş. Demək ki, Azərbaycan darülfününün tələbəsi meyanında Azəri Türk tələbəsi yüzdə yalnız 23 nisbətindədir. Halbuki Azərbaycan ilə heç bir əlaqəsi olmayan yəhudilər yüzdə 33 nisbətini ehraz ədiyörlər.

Bolşevik idarəsinin Bakı darülfünununa əlavə ətdiyi bir şey varsa, o da “əmələ fakultəsi”dir; əmələ fakultəsi təsisindən daha hansı millətin daha ziyadə müstəfid olduğunu aşağıdakı ərqamı rəsmiyə göstəriyör. Eyni statistikaya görə 300 tələbədən 165-i rus, 69-u türk, 42-si erməni, 19-u yəhudi, 5-i digər millətlərə mənsubdur. Azəri köylüsünün məsarifi ilə təsis olunan əmələ fakultəsindən yüzdə 60 nisbətində istifadə ədən rus əmələsi olub, türkə isə bundan ancaq yüzdə 23 bir istifadə hasil oluyör.

Ehtimal ki, Camalbəyov, darülfünun derkən aləl-ümum məktəbi aliyəyi qeyd etmişdir. Bu etibarla dəxi Azərbaycanda dörd darülfünun yoxdur. Bolşeviklər əskidən qüvvədə mövcud olub da onların zamanında feilə gətirilən ali sənaye məktəbi təsisini kəndilərinə çıxarıb bilirlər. Bakalım bu məktəbdən türk tələbəsinin hissəyi- intifayı nədir? Eyni statistika bizə bu xüsusda bir məlumat vermir. Burada tələbənin yalnız bitərəflər ilə firqə mənsubları arasındakı nisbəti göstərilmişdir. Milliyətlər arasındakı nisbət isə göstərilməmişdir. Bunu da biz göstərelim: 1600-ə qərib tələbədən yalnız 70-i türkdür ki, yüzdə 4 deməkdir.

Hökuməti kommunist olsa da, ali bir məktəb tələbəsinin milliyəti arasındakı belə fahiş bir nisbət hər kəsi düşündürəcək bir mahiyyətdədir. Ehtimal ki, bu mahiyyəti nəzərə alaraq bolşevik statistikasına belə bir nisbəti göstərməyə lüzum görməmişdir.

Bir millət üçün ali məktəbi -aliyə təsis etmək, heç şübhəsiz ki, şayanı-təqdir. Fəqət bir millətin məsarifi ilə təsis olunan ali məktəbi-aliyəyi əcnəbi ünsürlər faydasına istismar etmək nə dərəcədə böyüklükdür?!..

Təqdir edərsiniz ki, bu, artıq böyüklük deyil, zorbalıqdır.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 1 şubat 1240/7 cəmədiyəlaxır 1342, il:1,  
№9, s. 11-12*

Dəröhdə - bir işi etmək, üzərinə götürmək

Darülfünun - universitet

Ehraz - qazanma, nail olma

Müstəfid - faydalanan

Şayanı - təqdir - bəyənilən

*Red: 1 şubat 1240 /  
7 cəmədiyəlaxır 1342 - 1 fevral 1924*

## RƏİS VILSONUN VƏFATI MÜNASIBƏTİLƏ

Mənəvi ölümün təbii ölümü intaç edəcəyinə bir misal aranırsa, şübhəsiz ki, bu misalı rəis Vilson təşkil edəcəkdir!

Tarixə gömülən “14 Maddə” sahibini topraqlara təslim edərkən Mütarikə zamanlarını təhəttür edəlim. Sina vadisində yol azan Bəni İsrail üçün Musa ilə Uhudi-Əşirəti nə idisə, Hərbi Ümumidən yorğun və bitkin çıxmış millətlər üçün Vilson və onun “Maddə”ləri də adətə öylə idi. Vilson dünyanın ən məruf ismi olmuş, cahani-mədəniyyət nicatını onun bulunduğu “Bəyaz Ev”dən bəkləmişdi. Hələ məğlub millətlər Amerika Rəisi Cümhurişini, elan elədiyi maddələrinə nəzərən, böyük bir müncəvi və bir məsih kibi tələqqi eyləmişlərdi.

Məğlub millətləri Versal Müahidənaməsi zillətinin bütün təhkiratına qatlandırmayqda ,heç şübhəsiz ki, Amerika aeroplanları və avtomobilləri ilə təchiz olunan Antanta ordularından daha müəssir bir amil Vilson “maddə”ləri ilə müsəlləh bulunan Avropa diplomatiyası olmuşdur. Lloyd George İngiltərəsi ilə Klemanso Fransası, Vilson Amerikasını məğlub düşmənlərinin qüvveyi-mənəviyyələrini gövşətmək üçün istifadə edərək əllərindəki son silahi-müdafiələrini aldıqdan sonra Versal Təzəllünaməsinə kəndilərinə imza etdirməyə müvəffəq oldular.

Nə fəci bir nəticə: Vilson siyasi bir Məsih rolu oynarkən İuda vəzifəsini görmüş oldu!... O söylənəməz ki, dünyayı aldatmaq istədi, fəqət heç şübhə yoxdur ki, aldandı və bu “sadələvliqi” ilə bütün dünyayı aldatmış oldu!...

Amerika, hər nə qədər “İsa”lıq şöhrətini kəndi rəisi ilə bölüşdü isə də “İuda”lıq sifətində kəndisi ilə şərik olmaq istədi. Versal Müahidəsini rədd etdi!

Vilson süqut etdi. Bu süqutu mənəvisi cismani xəstəliyinə dəxi mücib oldu. Nəhayət, iştə, öldü! Vilson prinsiplərindən bu gün baqi qalan bir kölgə varsa, o da bugünkü hal və əczə ilə fəqət istehzayimücib olan Cəmiyyəti Əqvamdır.

Vilson prinsipləri mütəvəffa Amerika Rəisi Cümhurunun naminə itlaq olunsa da. həddi-zatında bu prinsiplər onun malı-məxsusi de-



yildi. Bunlar zaman əfkari-ümumiyyəsinə hakim olan fikirlərin bir xülasəsi idi. Bu fikirlər, maddi zəfər və qələbələrinin əsiri-mənəvisi bulunan cahangir Avropa ricalının hırs və tamahına qurban olduysalar da, qiyməti-həyatıyyəyə və mənəviyyələrini tamamilə qeyb etmiş dəxi olmadılar.

Məlum olduğu vəchilə, dünya dəxi əski müvazinəsini bulamamışdır. Versal Müahidəsinin Şərq millətləri haqqında tətbiq etmək istədiyi Sevr əsasatını Türkiyə parlaq zəfəri ilə yırdtı, atdı. Avropa müvazənəsi isə daha təəssüs etməmiş, cahan iqtisadiyyatı dərin bir böhrandan qurtaramamışdır.

Versal Müahidəsini əqd edən ricaldan heç biri nə dünyanın, nə də kəndi məmləkətinin məhəbbətini qazanmamışdır. Bu gün Amerika da, İtaliya da, İngiltərə də və hətta Fransa da səri-karda bulunan ricalı Versal Sülhünün şu və ya bu surətdə əleyhindədirlər.

Bu hal göstəriyor ki, Versal Sülhü adil olmadıqca dünya həqiqi sülh üzü görməyəcək!

Həqiqi sülh isə,qənaətimizcə, yalnız millətlərin kəndi müqəddəratlarına malik olmaları ilə təhəqqüq edəcək. Bu məlikyyəti isə təc-rübə göstərdi ki, nə mövqəindən istifadə etməyi bilməyən Amerika, nə də hər şeyi məqsədi yolunda istifadə etmək istəyən Sovet rəisi kibi “rəhbər”lər deyil, millətlərin kəndi qüvvətləri, kəndi əzim və iradələrini təmsil edən qaziləri təmin edəcəklərdir.

*M.Ə.*

*“Yeni Qafqasiya”, 8 rəcəb 1342/15 şubat 1340,*

*il:1, №10, s. 4-5*

Məruf - məşhur

Müncəvi - xilaskar

Təzəllülnamə - məğlubıyyətnamə

Mütəvəffa - məhrum

İtlaq - xilas

Rical - kişi

Hırs - acgözlük

Səri-karda - baş vəzifədə  
Təhəqqüq edəcək - meydana çıxacaq

*Red: 8 rəcəb 1342 /  
15 şubat 1340 - 8 fevral 1924*

## **KAMBURU MƏZAR DOĞRULDUR**

Bolşeviklərdən ziyadə xaricdə bulunan rusca qəzetələr, əksi ixtilal qəzetələri Qafqasiya məsələlərinə əhəmiyyət veriyorlar. Bunlarca Türkiyə Rusiyaya qarşı gizli bir taqım tədabir ittixaz etməkdədir. Qafqasiya cəbhəsinə külliyyətli əskər sövq olunuyormuş. Bu xüsusda “Posledniye Novosti” qəzetəsi ilə “Novoye Vremya”nın Lozan Müahidəsinin imzası zamanına təsadüf etdirdikləri məqalələrini vaxtilə nəql etmişdik. Bu dəfə də Berlində çıxan “Dni” və Reveldə intişar edən “Posledniye İzvestiya” qəzetələri bu mövzuu təcdid etmişlərdir. Bu iki qəzetə müxabiri, hər nə qədər zahirdə Rusiya və Qafqasya mənafe-i aliyəsinə acıdığına ibraz ediyorsa da, həddi zatında “ilk həmlədə imha olunacaq” və qonşuları arasında “inqisama uğrayacaq” zavallı Ermənistandan bəhs etməsilə müxbirinin hansı “bitərəf” mənbədən gəldiyini pək əla göstərməkdədir. Bu müxbirin “İstanbul mətbuatına” ətf etdiyi nəşriyyata nəzərən Türkiyə Mavərayi-Qafqas Federasyonunu parçalamaq niyyətində imiş. Bu məqsədlə İstanbulda sabiq Azərbaycan Şurayi-Millisi rəisi və “Müsavat” Firqəsi lideri Rəsulzadə ilə bərabər Dağıstan Xariciyyə naziri Bammətov və məşhur doktor Sultanov bir taqım təşəbbüsətdə və türklər ilə müzakirətdə bulunuyorlarmış. Gürcü şovənləri dəxi bunlarla tərki-məsai ediyorlarmış.

Bu məlumatın nə qədər ciddi olduğu Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyə ətf olunan bir fikrədən anlaşılmaqdadır. Rəsulzadə buraya gəldikdən sonra “kəndisini qızıl boya ilə boyamış” imiş, rusca qəzetə lisanında bu təbir komunist və yaxud sosialist qiyafəsinə girənlər

haqqında istemal olunur. Halbuki Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyin buradakı nəşriyyatı ilə hökm ediləcək olursa, bolşevik qiyafəsinə girmədiyi aşikardır. Bolşeviklər isə kəndisini çoxdan “bəyaz qiyafələr” cüzünə itxal eyləmişlərdir. Sonra bolşevik Qafqasiyasını dağıtmaq üçün “qızıl qiyafəyə” girib də İstanbulda icrayi fəaliyyət etmək nə dərəcədə müvafiqdir...? Burasını bir qədər təhəmmül eyləsəydi “Dni” kibi kəndisinə tərəqqipərvər və sosialist süsü verən bir qəzetə nə kibi dedi qodularla məşğul olduğuna qızardı.

Azərbaycanlılar, dağıstanlılar və gürcülər, heç şübhəsiz ki, məmləkətlərinin bir an əvvəl Qızıl Rusiya istilasından xilas olmasını istərlər və heç şübhəsiz ki, bu xilasdan sonra təkrar “Dni” və yaxud “Revel” qəzetələrinin bəslədikləri arzunun qüvvədən feilə gəlməsi üçün bəzi müqəddərat edər. İkinci dəfə “bəyaz” və yaxud “siyah” Rusiyanın əsarətinə girməmək üçün nə lazımsa yaparlar. Nəzəriyyət etibarını ilə hər hanki fikir adamı üçün şayani-qəbul və ehtiram görülən bu haq, təbii böyük rusiyaçı “fikir adamları” tərəfindən qafqasiyalılar haqqında caiz görülməsə belə, bu “ədəmi-təhəmmül” kəndilərinə böhtan və fitnə ilə məşğul olmaq haqqını verirmi?!

7-8 min rus mühacirini kəndi sinəsində bəsləyən İstanbula bir kaç qafqasiyalının iqamətini çox görən bu müfəttislər, sovet Rusiyasının, Türkiyə təcavüzatına qarşı möhtəriz davrandığını bir lisanı təəssüflə qeyd edirlər. Guya ki Moskva şu sırada Türkiyə ilə müsadimədən təvəqqi eylədiyi üçün, Ankara mütacavizləri getdikcə cəsarət peyda edirlər və Rusiyanı adətə təhqir edirlərmiş.

Fəqət məsaili-ruzmərriyi bitərəfanə bir nəzərlə tədqiq edərsək, Erivan hadisəsində olduğu kibi ağır bir təcavüzə məruz qaldığı halda müsadimədən təvəqqi edən bir qüvvət varsa, zənn etməyiz ki, bu qüvvət Rusiya olsun.

“Bismillah” ilə “şeytan” kibi yekdigərindən uzaq olduqları halda, min qeyri haqqın, Qafqasiyanı istila edən bolşevikləri bu hizmetlərindən dolayı iltizam edən bilcümlə rusçu firqələr görünür ki, tarixdən heç də dərs almamış ,yeni heç bir şey əldə etməmiş, həmən “əski hamam içində əski tasla” qalmışlardır.

Bu zehniyyəti görəncə sərnəmei-məqal ittixaz etdiyimiz bir rus zərbi məsələni xatırlatdı:

- Kamburu məzar doğrultur!

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 15 şubat 1340/8 rəcəb 1342,  
il:1, №10, s. 10-12*

Kamburu məzar doğruldur - qozbeli qəbir düzəldər

İxtilal - inqilab

İttixaz - əxz etmə, qəbul etmə

Təcdid - təzələmə, yeniləmə

İnqisam - bölünmə parçalanma

Təşriqi-məsai - ortağ səy

İthal - içinə alma

Ətf - əymə, yönəltmə, çevirtmə

Müqəddərat - götür-qoy

Caiz - haram, qadağan

Möhtəriz - çəkinən

Məsaili ruzmərrəyi - gündəlik işimizi dəfələrlə

*Red:15 şubat 1340 /  
8 rəcəb 1342 – 15 fevral 1924*

## **AZƏRBAYCANDA “ƏMƏLƏ HARSİ”**

Bolşeviklər hər şeyi dəyişdirmək istədikləri kibi, burjua aləminin harsını dəxi dəyişdirmək istədilər. “Əmələ harsı” ilə tərcümə edə biləcəyimiz proletkult məktəbi ihdas etdilər. Bu məktəbcə ədəbiyyat, burjua əsarətindən qurtularaq sərbəst məsai mühəssələsi olacaq, həm şəkil, həm də mənə etibarilə mövcud ədəbiyyatın fəvqünə çıxacaq idi.

Bu əmələ harsının Rusiyada, rus ədəbiyyatında nə kibi qəribələr, futurizm, kubizm və imajenizm məsləklərinin qabaca tətbiqindən

ibarət nə əcaib şəkillər, nə heyrətamiz töhfələr doğurduğu üzərində duracaq deyiliz. Ünvanımızdan göründüyü vəchilə, bu yeni məktəbi inqilabın Azəri türk ədəbiyatı üzərindəki təsirlərini göstərmək istəriz.

Azəri ədəbiyyatı Azərbaycanın bulunduğu tarixi mərhələ və yaşadığı həyati ictimaiyyənin dərəcəyi inkişafı ilə mütənasib milli və demokratik bir ədəbiyyat idi. Bu ədəbiyyat daha yeni inkişaf ediyordü. Yeni inkişaf edən bu ədəbiyyat qüvvəti- cərəyanını bir tərəfdən milliyətpərvərliklə məşbu cidalı- istiqlaldan, digər tərəfdən də xalqçılıqla yoğrulmuş demokrasi ənənələrindən alıyordu.

Qızıl istila Azərbaycan milliyətpərvərliyi ilə demokrasi xalqçılığının “küfrünü” elan və bu fikirdə olan Azəri mütəfəkkir və mühərrirlərini həbs, qətl və tərd eylədikdən sonra meydan türədilərə qaldı.

Bu türədi “gənclər”in “əmələ harsına” xidmət edən bu ixtilal şair və ədiblərinin vücuda gətirdikləri “ədəbiyyat”ın qiyməti Tiflisdə müntəşir **“Yeni Fikir”** qəzetinin ildönümü münasibətilə yazdığı sitayişnamələrlə təqdir olunursa, “şura üsulunun bərəkətindən türk mətbuatı böyük addımlarla tərəqqi eyləmişdir”. Bu tərəqqinin şahidlərindən biri də **“Yeni Fikir”**dir. O, Azərbaycan maarif və mədəniyyətinə etdiyi xizmətlərindən dolayı, “Azərbaycan türk ədəbiyyatının tarixində şərəfli bir mövqə tutacağına” əmindir. Sonra xizmətləriylə o, “Şərqdə ixtilal müqəddimətil-ceyşi olan Mavərayı Qafqasiya və bilxassə Azərbaycanın” vasitəyi nəşri- əfkarı olmaq hesabıylə də məğrurdur.

Pək böyük roluna məğrur olan bu qəzetə mühərrirlərinin fotoqraflarını əlavə şəklində nəşr eylədiyi kibi, “ailə fikriyə”ni təşkil edən “şair”lərinin də ufaq bir “məcmuəyi əşar”ını nəşr eyləmişdir. Bakalım “Azərbaycan tarixində şərəfli mövqə tutacaq” bu məcmuə nə kibi sünühatın məhzəri ilhamı olmuş ki, bolşevik Qafqasiyasına Şərqdə “ixtilal rəhbərliyi” şanını qazandırısın?

**“Yeni Fikir”** “inqilab-pərvəranə” şeirlərini iqtibas etmədən əvvəl müsaidənizi istəyəcəyiz. “Elmdə şerm yoxdur” diyorlar. İştə **“Yeni Fikir”** ədəbiyyatından şəkil etibariylə yazıya bir az bənzəyən **“Yadımdamı?”** ünvanını daşıyan şeirin bir parçası:

Yazdığım ilk məktubumu,  
Alcaq bildin mətlubumu,  
Yadımdamı məni görəcək,  
Dedin: "Ancaq rican bumu?"

Çoxaldıqca görüşümüz,  
Artıyordu sevişimiz,  
Yadımdamı qapınızın  
Önündə ilk öpüşümüz?!..

Axşamlar şəhrin bağında,  
Qaranlıq bir bucağında,  
Yaq kimi uyuduğun  
Aşiqinin qucağında?!..

Dənizdə pək uzaqlarda,  
Sevişərək qayıqlarda,  
Yadımdamı buna həsəd  
Ediyordu balıqlar da?!..

Yaşıl çəmənlər içində,  
Gül, yasəmənlər içində,  
Yadımdamı gün keçirtdik  
Nəşələr, şənlər içində?!..

Lənətlər olsun fələyə!  
Saldı səni xəstəliyə.  
Yadımdamı gəldim sizə  
Gözyaşımı tökə-tökə!..

İndi hanı o günlərim?  
Mənim sevgili dilbərim!..  
Ölmüş ,əvət, ölmüş, ona  
Matəm tutar şeirlərim!..

“Mürşid” namıyla müstəarını daşıyan bu inqilab “şairi” qapı ağzında “öpmək”, şəhər bağında “dərağuş etmək”, qayıq içində “sevmək”, “çəmənlərdə nəşələndirmək” surətilə iğfal etdiyi sevgilisinin “xəstəliyini” fələkdən görür, fəqət fələyi ittiham etmədən əvvəl kəndisini hazık bir doktora müayinə etdirirsə “fələy”in məsum çıxmayacağı nə məlum?!

Fəqət bitərəfanə hərəkət edəlim: məcmuədə əvvəli “öpüş”, sonu “məzar” olmayan parçalar da var. Fəqət bəriki heç olmasa məvzun idi. Məmafih ötkilərdən də bir nümunə alalım:

“Eşq səhrasında yam, Kəbəm mənim meyxanədədir,  
Qəflət əhlindən kənaram, məskənim viranədir”.

Deyəcəksiniz ki, bu “mətlə”in ixtilal ilə nə münasibəti? Bu, qürüni-vustayi- divan qəzəlinin ən mübtəzəl bir təqlidindən başqa nədir?

O halda qoyun ilə konuşan “nəqqaş”ı dinləyin. Bax, şair qoyunu belə söylətməmiş, heyvan kəndisinə demiş ki:

“Köhnə libasımız sizə fəxri libas olur,  
Qəflət çöldə sərçə kimi daldalanmısan!”

Sərçə çöldə necə saxlanır? Bunu artıq sormayın, çünki məluma, Əl-mənafi batnüş-şair deyərlər.

“Sözün həqiqəti”ni istərsəniz “Şakiri” söylədin. Bolşevik şairi olduğu halda o, bu ruzgarı “bəd ruzgardır” deyə yazıyor və diyor ki:

“İnanma bu güruha, bunlar da bivəfadır”.

Bu kiçik iqtibaslardan cənablar, “ixtilal şeiri” deyə təqdim olunan “ədəbiyyatın” nə ayarda bir “qüvvət” olduğunu özləri təqdir edərlər. Bizə düşən vəzifə Şərqə rəhbərlik iddiasında bulunan bu “vəqit qəhrəmanları”nın “əsəri-düha”sından bir nümunəcik göstərmək idi.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 15 mart 1340/25 rəcəb 1342,*

*il:1, №11, s. 11-12*

Hars - mədəniyyət  
İhdas - ortaya atmaq  
Məsai - çalışma

Futurizm(gələcək) - 1910-1920-ci illərdə İtaliya və Rusiyada yaranmış bədii cərəyandır.Ədəbiyyatda futuristləri məzmunundan daha çox forma maraqlandırırdı.Onlar daha çox yeni sözlər, məşhur jarqonlar,afişalar düşünüb tapırdılar.

Kubizm (fr. Cubisme) - XX əsrin əvvəllərində təsviri incəsənətdə, xüsusilə də rəssamlıqla yaranmış modernist cərəyan.

İmajenizm - XX əsr rus poeziyasında məşhur ədəbi məktəb

Məşbu - doymuş, tox

Tərd - qovmaq, çıxarmaq

Türədilər - hardan ortalığa çıxdığı bilinməyən

Sünühat - qəlbə gələn məna, ilham

Məhzər - mətləb,məqsəd

İqtibas - sitat gətirmək

Şerm - utanma

Müstəar - gizli imza, taxma ad

Dərağuş etmək - bağına basmaq

İğfal - aldatma

Məvzun - düzgün, ahəngli

Məmafih - bununla birlikdə

Mətlə - sözün məna tutumu

Qüruni-vusta - orta əsrlər

Mübtəzəl - sürüklənmək, bayağı

Hazık - usta, bilgili,uzman

*Red: 15 mart 1340 /  
25 rəcəb 1342 - 15 mart 1924*

## **MAVƏRAYİ-QAFQAS KONQRESİNDƏ QOPAN ŞİKAYƏTLƏR**

Bir sənə əvvəl Moskvanın əmri ilə Bakıda mütəntən bir konqre vasitəsilə təəssüs edən Mavərayi-Qafqas Konfederasyonu qanuni-sani ibtidasında ikinci mütəntən konqresini Tiflisdə əqd eyləmiş-



dir. Keçən sənə federasyonun binası vəz olunan Bakıda “Azərbaycan ricali inqilab” bu şərəfin kəndi hissələrinə isabət etdiyi üçün “iftixar” ediyordular. Bu dəfə isə Tiflisə pək acı sızılar və sərzenişli itablarla getmişlərdir. Fəqət biz bu xəbərlərin nə mahiyyətdə olduğunu görmədən əvvəl konqrenin heyəti- ümumiyyəsi haqqında bir fikir edəlīm:

Bu konqre 574 kişilik bir qələbəlikdən ibarətdir. Əksəriyyəti əmələ ilə məmurindən və cüzi bir qismi köylüdən ibarət olan bu qələbəlik 80%-ni köylü təşkil edən Mavərayi-Qafqas mühiti-ictimaiyyəsinə həqqi ilə təmsil etmiyorsa da, unutmamalıyız ki, mövzu bəhsimiz əmələ diktaturasıdır. Milliyyət etibarilə konqre 29% nisbətində gürcü, 26 nisbətində erməni, 25,5 nisbətində türk, 11,5 nisbətində rus və 8 nisbətində sair millətlərdən təşəkkül etmişdir (“Yeni Fikir”, nömrə:5). Təbii heyrət ediyorsunuz: Mavərayi-Qafqasiyada digər millətlərə nisbətlə əksəriyyəti ehraz edən türklər nasıl oluyor da konqredə əqəliyyəti təşkil edən ermənilərdən daha az bir nisbətdə bulunuyorlar?

Bu konqredə, hər hanki digər konqredə olduğu kibi, federasyon hökuməti-heyəti-ümumiyyəsi namına, sonra da müştərək komissarlıqlar namına birər məruzədə bulunmuş, mahaldan gələn delegələr dinlənmiş və nəhayət, “İnternasyonal” oxunmuş, “Yaşasın Cahan inqilabı” bağırılmış, hər şey təqdir və təhsin olunaraq gələn yerlərinə dönmüşlərdir. İşin rəsmi cəhəti böylə olmaqla bərabər bolşevik senzurası və firqə inzibatını yararaq mətbuata inikas edən məlumat məmləkətin federasyon icraatından pək də məmnun olmadığını göstərməkdədir. Vilayətlərdən gələn delegələrin nitqləri şikayətlərlə malidir. Hələ Azərbaycan delegələri bir şikayət sızısıdır qoparmışlar, federasyondakı məğduriyyətlərindən məzlumanə bir surətdə bəhs eyləmişlərdir.

Dağılmış Azərbaycan şəhərlərinin xarab bir halda bulunmasından, Kür nəhrinin daşaraq pozduğu sahillərinin hala təmir edilməməsindən, irva və isqa idarəsinin Azərbaycan ovalarını suvarmaqda göstərdiyi ehmalından, Azəri köylüsünün ucuz manifaktura almasından, pambıq işində yandığından, hökumətə pudu 4 rublə qiyy-

mət olunan pambığın möhtəkir məmurlarca pudu 2 rublə müqabilində əlindən çıxarıldığından, Azərbaycan dəmir yollarında sıx-sıx zühur edən fəlakətlərdən və duzluq əraziyə pambıq əkmək kibi digər bir çox “mərifət”lərdən bəhs edən müxtəlif nitqlər miyanından nəzəri-diqqəti cəlb edən ikisini qopan şikayətlərin mahiyyətini göstərmək üçün aşağıda dərc edirik:

Delegelərdən Tağı Şahbazi federasyon tərəfindən Azərbaycana təsis olunan maliyyə fondunun miqdarı və ötəsi keyfiyyətində göstərilən haqsızlığı təsviri ilə diyor ki: Təqdim etdiyimiz məsarif büdcələri şiddətli surətdə kəsir edildiyi halda və isehsalı üçün dəxi hər ay Tiflisə məxsus bir heyət göndərmək zərurətində qalıyoruz. Natiqin rədd olunamayan iddiasına görə Azərbaycan məmur kadrosunu Tiflis fəna halda tənki ediyor. Böylə ki, Gürcüstan Ədliyyə komisarlığının 700-dən fəzlə məmuru olduğu halda, Azərbaycan Ədliyyəsinin yalnız 350 məmuru varmış. Gürcüstanda xalq məhkəmə rəislərinin sayı 71, Azərbaycanda isə 21-dir. Gürcüstanda 44 müstəntiq varkən, Azərbaycanda yalnız 20-si vardır. Məmur kadrosu bu nisbətdə olduğu kibi maliyyə təsisatı da öylədir. Gürcüstana 2 milyon buçuq çernones rubləsi verildiyi halda, Azərbaycana yalnız bir buçuq milyon verilmişdir. Sonra məmurların maaşı da vaxtında verilmiyor, məsələ, müəllimlərin maaşı daima bir ay sonra veriliyormuş. Bunlardan əlavə, natiq Azərbaycanda nə dəmir yollarının münəqalatının intizamını, nə də şose yollarının islahını bir həqiqət olaraq qəbul edəmiyor. Sıx-sıx vüquya gələn fəlakətləri, şose yollarının təmir edilmədiyini iddia ediyor. Azərbaycan köylüsü hər şeydən məhrumdur. Öhdəsinə qoyulan vergini verdiyi halda kəndisinə baxan yoxdur.

Sızlayan azərbaycanlılar miyanında Səhiyyə komisarı vəkili Kazımovun bəyanatı həqiqətən də mucibi-riqqətdir. Ehtimal ki, kəndisini bir daha firqədən ixrac etdirməmək üçün yumuşaq təbirlər və hücumdan ari şəkillərdə söylədiyi bu nitq insanı sarsıdan rəqəmlərlə təyid edilmişdir. Doktor Kazımov demişdir: “Azərbaycanda iki milyon yarım əhalidən milyon yarımı isitmə xəstəliyinə mübtəladır. Malyariya ilə mücadilə üçün bataqlıqları qurutmaq lazımdır.

Azərbaycanın ikinci afəti əmrəzi-zöhrəviyyədir. Tədqiqat göstərir ki, yalnız Ağdaş qəzasında 25 min, Zaqatalada 28 min adam əmrəzi-zöhrəviyyə ilə məluldu. Fəqət Azərbaycan Səhiyyə komissarlığı bu afətlərlə mücadilə etməkdən acizdir. Komissarlıq əmrəzi-sariyyə ilə mücadilə üçün bir heyəti-tibbiyyə dəxi ezam edəmiyor”.

Səhiyyə komissarlığına verilən 4160 rublə ilə nə yapmaq olar? - deyə acı bir sual veriyor. Kazımovun anlatmasına görə, Azərbaycan xəstəxanalarında yatanlar kafi dərəcədə iaşə olunamıyorlar. Hər xəstənin iaşəsi üçün gündə yalnız 16 qəpik (8 quruş) və hər xəstənin müdavəsi üçün gündə yalnız 10 qəpik veriliyormuş, halbuki buna ən azı 30 qəpik sərf olunmalıdır.

Federasyon komissarlar heyəti naminə məruzədə bulunan Orakxelaşvili vaqe olan bu şikayətlərə cavab vermişdir. Federasyon rəisinin bu cavabını iki kəlmə ilə tərif etmək lazım gəliirsə, bu, iflas etmək üzrə bulunan dükançının müştərilərinə və borclularına verəcəyi cavaba pək bənzər. Hərhankı arzu və hərhankı haqlı bir mütəlibə verilən cavab, bir “yoxdur”dan ibarətdir.

Bu “yoxsuzluğu” Azərbaycan delegələrinin, əlbəttə, bilməsi icab edərdi. Onlar Bakı “petrollarının pulsuz” və “hesabsız” olaraq top əndaxti Rusiyaya “hədiyyə” göndərirkən işbu “yoxdur” cavabına məruz qalacaqlarını kəsdirməli idiər. Yoxdur, anladıq, fəqət nədən Gürcüstana çox, Azərbaycana az veriliyor? Orakxelaşvili işte bu marağı təskin etmək üçün söylüyor: “Azərbaycan nümayəndələrinin şikayət eylədiyi digər bir məsələ vardır, o da cümhuriyyətlərin müsəvi surətdə təxsisat almadıqlarıdır. Məsələ Gürcüstan Azərbaycandan fəzlə aliyor. Bu, doğrudur, həm də böylə olmalıdır. Çünki Gürcüstan əhalisi Azərbaycandan çoxdur”.

Bu səbəb ilk nəzərdə doğru görünüyor. Halbuki həqiqətdə iş böylə degildir. Fərz edəlim ki, bugünkü hər tərəfdən məqaslanan Azərbaycanın nüfusu az olsun. Fəqət bu rəqəm yenə Kazımovun nitqindən görüldüyü vəchilə 2,5 milyondur. Halbuki Orakxelaşvili Gürcüstanın 2,6 milyon nüfusu olduğunu söyləmişdi. Ortadaki fərq yalnız 100 mindən ibarət ikən Şahbazinin nitqində təxsisatı maliyyə fərqinin bir milyondan ibarət olduğunu görüyoruz.

Fəqət bitərəfli iqtizası ilə söyləməliyiz ki, Orakxelaşvili bu ədəmi-müsavətə izah edərkən başqa səbəblər də göstərmişdir. Bu səbəblərdən birisi, qalibə əskəri olacaq ki yalnız kinayə ilə söylənmişdir. “Burada bizə aid olmayan başqa səbəblər də vardır” demişdir. Gürcüstana “həqqi-məsai” deyilən məmurin və əmələ maaşı çox veriliyor, çünki onun əmələ və məmurları çoxdur. Azərbaycana az veriliyor, çünki əmələsindən bir qismi maaşını Azərbaycan neft idarəsindən alıyor ki, hesabı Mavərayi-Qafqas hesabına girməz. Gürcüstan suvarma işinə fəzlə para verilmişdir, çünki birləşmədən əvvəl burada inşaata başlanmışdı və bunu natamam buraxmaq olmazdı. Bu kibi izahat yanında hökumət rəisinin isitmə haqqında verdiyi izahat həqiqətən də şahkardır. “Azərbaycanda isitmənin şiddəti var. Bu doğrudur. Fəqət unudulmasın... bu xəstəlik şimdi yalnız Azərbaycana münhəsir olmayıb bütün dünyayı bürümüşdür. Hətta daxili Rusiyada bulunan Penza vilayətində belə isitmə vardır. Biliyormusunuz, bu Hərbi-Ümumi nəticəsidir. Bu müdhiş xəstəliyi əskərlər hər tərəfə götürdüyündən, dünyada müdhiş xinin böhranı zühur eyləmişdir. Azərbaycanda isitmə var, çünki dünyada xinin yoxdur”.

Demək azərbaycanlılar müstərih olsunlar bütün dünya ilə bərabər xəstələniyorlar, yalnız deyildirlər. Səhhət ümidini də bəsləməsinlər, çünki əvvəla dünyada “xinin” qalmamışdır və sonra...

“Sonra zənn etməsinlər ki, isitməyə müqabil mücadilə üçün hökumətin kafi miqdarda para vermədiyi, istəmədiyindən iləri gəliyor. Xayı, bunun yeganə səbəbi para yoxsulluğudur. Bu xüsusata komisyonda belə intixab edilmişdir. Fəqət para bulunmadığından komisyona bir iş yapamamışdır”.

Pəkəla, bunları da anladıq, hökumətin burda nə qəbahəti? Nə xinin varmış, nə də para, bu dərddə nasil olur çarə!?

Fəqət Gürcüstandakı xəstəxanələrə nə deyirsiniz? Heç olmazsa o qədəri Azərbaycanda da bulunamazmıydı? Bu suala qarşı komisar əfəndi diyor ki: “Əvət, haqqınız var. Gürcüstandakı tədavixanələr Azərbaycandakılardan fəzlədir, fəqət Gürcüstandakı tədavixanələri ki qapatmaq olmaz!”.

Xəstəxanələr haqqında yürüdülmən bu məntiq digər xüsurlərdə dəxi icrayi-hökm ediyor. Məktəb və müəllimlərdə dair ədəmi-müsəvatı izah edərəkən eyni metodla mühakimə yürüdən komissar diyor ki:

“Əvət, Gürcüstəndə əhli-savad çoxdur. Öylə yerlərdə var ki əhalinin həpsi oxuyur və yazır. İxtilaldən əvvəl Gürcüstən “sovetizə” olduğı zaman Gürcüstən müəllimlərdə digər Mavərayi-Qafqas cümhuriyyətlərdənin müəllimlərdəndən daha çox idi. Gürcüstəndə 12 min müəllim var. Bunların ki hesabını azaltmaq olmaz”.

Mavərayi-Qafqas iqtisadiyyatı haqqında müarizlərdə cavab verən komissar Miyasnikovun cavabından anlıyoruz ki, Azərbaycan delegelelərdən Talıblı Mavərayi-Qafqasyanın milli məsələlərdə pək fəna birləşmiş olmasından bəhs eyləmişdir. Bu fənalığı nədən ibarət olduğı Azərbaycan delegelelərdə tərəfindən cəsərət və sərəhətlə söylənəmiyorsa da, Orakxelaşvilinin məntiqi məsələyi bir az izah eyləmişdir. Bu qərib məntiqə görə Gürcüstənə çox müəllim lazımdır. Çünki Gürcüstəndə çox məktəb vardır. Gürcüstənə çox təbib lazımdır, çünki Gürcüstəndə çox xəstəxəna vardır. Gürcüstənə su təxsisatı lazımdır. Çünki Gürcüstən suvarılmışdır. Halbuki iş əksinə olmalıydı. Azərbaycənə çox müəllim lazımdır. Çünki məktəb azdır. Çox təbib gərəkdir, çünki xəstə çoxdur. Su təxsisatı çox verilməlidir, çünki az suvarılmışdır. Anlaşılan Mavərayi-Qafqas Federasyonu, Mavərayi-Qafqasiyyayı həmahəng bir surətdə emar üçün deyil, əskidən mövcud olan inşaatı mühafizə üçün yapılmışdır. Çünki əldə mövcud olan sərmayə vücudu zəruri bulunan yeni inşaatı deyil, yalnız mövcud müəssəsətin mühafizəsində sərflə olunuyormuş. Çar naiblərdə zamanında dəxi böylə deyilmiydi? Bakı vilayətindən xüsusi vergilərlə Qarsdakı rus mühacirlərdənin ehtiyacı dəfə olunmuyordumu?!

Bu konqredə dəxi dəfələrlə təkrar olunduğı vəchilə Azərbaycan Cümhuriyyəti digər cümhuriyyətlərdən ən zəngini və sənayə etibarlı ilə ən mütərəqqisidir. Neft məmulatını<sup>1</sup> ixrac etdikdən sonra belə Mavərayi-Qafqas büdcəsindənin ən mühüm varidat fəslini, şübhəsiz ki,

<sup>1</sup> Bu kəlmə mətnin anlamına uyğun deyil. Qənaətimizcə “məmulatını” şəklində olmalıydı (red.Y.A.).

Azərbaycan varidatı təşkil etməkdədir. Öylə ikən vəziyyətinə baxınız!

İnsaniyyətdən, arkadaşlıqdan və qardaşlıqdan bəhs edən və kəndisi ilə təşriki-müqəddərat edən kommunist arkadaşına xəstəlikdən ölüyürəm deyir: cavabında: “Nə yapaalım, biz ki xəstəxanəmizi qapayamayız” deyirlər.

Bu cavab müqabilində başqaları olsa, köpürürdü. Halbuki Azərbaycan delegeləri susuyorlar. Müttəfiq cümhuriyyətlərdə, təşriki müqəddərat etmiş dostlar arasında qədəmlərin təvazünü şərtidir! - deyə israr etmək xətlirlərinə gəlmiyor. Onlar “siz xəstəxanənizi əksiltməz, müəllimlərinizi tənqis edəməzsiz, biz nədən sərvətimizi verəlim, kəndi ehtiyacımıza sərf etməyəlim” demək iqtidarı göstərmiyorlar. Ehtimal buradakı şikayətləri də məhzən Azərbaycan köylüsü ilə üz-üzə gəlirkən “bax sənin dərdinə ağıladıq” demək üçün söylənmiş bir növü propağanda təbiyyəsidir.

Əgər hər şeydən əvvəl kəndini düşünmək əsil isə, acından ölən arkadaşə ağızındakı əkməyi vermək caiz deyilsə, o zaman qafqasiyalı kommunistlər səmimi olsunlar, zavallı xəstə və cahil köylüyə “para yoxdur” deməklə qalmasımlar, bila-bədəl Rusiyaya axıdılan sərvəti durdursunlar. O zaman Gürcüstan xəstəxanələri qapanmadan Azərbaycan köylüsü də xəstələrini yatıracaq bir yer bulur! Yoxsa Azərbaycan nə qədər zəngin olsa da qoca Rusiya ilə bərabər bütün Qafqasiyayı doyuramaz!

\*\*\*

Orakxelaşvili ümumi məruzəsində dəmir yollarının milliləşməyə doğru tərəqqi eyelədiyini söyləmişsə də, Bakıda müntəşir “Kommunist” qəzetəsinin 21 qanuni-sani tarixli nüsxəsində bu mövzuya aid aşağıdakı sətirləri buluyoruz:

“Keçənlərdə bir yoldaş işbu səyfələrdə “Dəhşətli rəqəmlər” sərlövhesilə Azərbaycan Türklərində hökümran olan savadsızlığı müdhiş rəqəmlərlə göstərmişdi. Şimdi mən də bu qəbildən İkinci bir rəqəmdən bəhs etmək istiyoram. Bu günlərdə Tiflisdə vəqə olan İkinci Mavərayi-Qafqas Sovetlər Konqresində türüq və məqbir komisarı Eliada yoldaş məruzəsində işbu rəqəmlər göstərilmişdir. Yol-

daşın göstərdiyinə görə bütün Mavərayi-Qafqasiya dəmir yollarında çalışan əmələnin milliyyətcə miqdarı - bər vəchi atidir: 11.898 və yaxud 48% gürcü, 4.115 və yaxud 15% erməni və yaxud 2.248 və yaxud 8% türkdür<sup>1</sup>(yəqin ki,bunlar da travers daşıyanlardır). Xətlər müdiriyyəti-ümumiyyəsinde ancaq bir türk var. Mərkəzi dəmir yol idarəsində 1% nisbətində olsa da türk yoxdur”.

Bu,həqiqətən də, müdhiş bulunan rəqəmləri zikr eylədikdən sonra məqalə sahibi konqredəki Azərbaycan delegelərinin əhvalını qeydlə “şayəni-heyətdir” diyor, konqredə olan Azərbaycan nümayəndələri tüccar və pambıq məruzələrinə əhəmiyyət verdikləri halda, bu rəqəmlərə əsla diqqət etməmişlər və əhəmiyyət verməmişlərdir. Hətta məruzənin bila - mübahisə qəbuluna belə yol verməklə dərdimzi söyləməyə belə imkan buraxmamışlardır”.

Nəticədə dəmiryolçu “Qızıl Azərbaycanın qızıl da dəmiryolçusu olmalıdır” diyor. Sadədil adam, bir düşünmüyor ki, Azərbaycanın kəndisindən dəmiryolçusu olursa, o zaman rus, gürcü, erməni və ələlümum azərbaycanlı olmayan fəzlə dəmiryolçuları nə olur?..

“Onları ki işdən çıxarmaq olmaz!!!”

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 15 mart 1340/11 şaban 1342,*

*il:1, №12, s. 8-11*

Mavərayi - Qafqas - Zaqafqasiya

Mütəntən - təntənəli

Qanuni-sani - yanvar

Azərbaycan ricali inqilab - Azərbaycan inqilab xadimləri

İtab - məzəmmət,qınamaq

Mali - dolu

Sızı - fəryad

Məğduriyyət - haqsızlıq

İrva - sulama

İsqa - su vermə

<sup>1</sup> Mütəbaqi yüzdə 29-u rus və sairə olması təbiidir.

Ehmal - səhlənkərlıq  
Ötəsi - aralıq  
İsehsal - düzəltmək  
Tənkis - başayaq  
Münəqalat - tabeçilik  
Sıx-sıx - tez-tez  
Mucibi-riqqət - qəlbə toxunan  
İsitmə - malyariya  
Əmrəzi-zöhrəviyyə - zöhrəvi xəstəliklər  
Əmrəzi-sariyə - yoluxucu xəstəliklə  
Müdavəsi - dərmanı  
Tərif etmək - anlatmaq  
Mütəlibə - tələbə  
Əndaxti - atılması ilə  
Məqas - qayçı  
İqtiza - lüzum  
Həqqi-məsai - çalışma haqqı  
Müstərih - arxayın  
Xinin(kinin) - malyariya xəstəliyi üçün vasitə  
Delege - nümayəndə  
Təşriki - ortağ  
Təvazü - tarazılıq  
Tənqis - azaltmaq  
Təbiyyə - tabeçilik  
Əkmək - çörək  
Türuq - yollar  
Məqbir - keçidlər  
Travers - şpal(fransızca)

*Red: 15 mart 1340 /  
11 şaban 1342 - 15 mart 1924*



## İRANDA CÜMHURİYYƏT

Şərqlə dərin bir inqilab keçiriyor. Əsirlərdən bəri bəqa bulmuş müəssisələr yekdigəri əqəbindən çöküyor. Dün Qərb ilə Şərqlə üçün pək böyük bir bimü ümid xeyulasını təşkil edən xilafət bu gün tamamilə qalxdı, dün Osmanlı imperatorluğunun ta ibtidasından bəri hökmüran olan bir sülalə isqat olundu. Bu gün də sıra İrana gəlmişdir. Daraların, Xosrovların məmləkəti cümhuriyyət propağandasına tutulmuşdur. Hətta bir kaç gün əvvəl şəhərimizdəki İran səfərxanəsində Novruzu təsəd məqsədilə toplanan iranilər, cümhuriyyəti alqışlamaq üçün hazırlandılar və avans olaraq alqışladılar belə...

Novruz bayramında cümhuriyyət təsidi!

Əsrimizin bundan daha rümuzi bir şüarı olamaz. Novruz iranilərin kaç min sənələrdən bəri təsəd etdikləri milli bir gündür. Bəşəriyyətin ən ibtidai bir bayramı olub, təbiətin təcəddüdünü istiqbaldan ibarət bulunan bu günün iranilərcə digər bir ismi də “Novruzi Sultani”dır: Sultana, yəni hökümədar və şaha nisbət edilən bu bayram ənənəsi iranilərin əfsanəvi şahlarından ta Cəmsidə qədər varır. İslamiyyəti qəbul eylədikdən sonra dəxi İran zehniyyəti bu bayramı Həzrəti Əli əleyhissəlamın yevmi cülüsü deyə təqdis edər. Məlum olduğı üzrə, qədim iranilər padişahlarını uluhiyyət dərəcəsinə müqəddəs bilirdi.

Şərqlə bütün böyük hökumət və mədəniyyətlərində əsil olduğı kibi, İran mədəniyyətinin əslini də monarşi ümdəsi təşkil edər. İranın ən böyük abideyi-mədəniyyəti “Şahnamədir”. Şahnaməyə hakim olan ruh, ismindən də bəlli olduğı kibi, şahpərəstlikdir. Şahpərəstlik İran tarixinin ruhudur. Midiya sərdarı Artabanın yunanlı bir filosofa söylədiyi söz, İran tarixinin hüdutu-əsliliyyəsini təşkil eyləmişdir. Artaban demişdir ki: “Biz iranilər padişahımızın əmirlərinə tabe olmağı sizin hürriyyət dediyiniz anarşiyyə tərcih edəriz”.

Hər sənə təbiətin təcədüdünü elan edən Novruz kaç min sənəlik müddəti-ömründə, Artaban furmulunu tamamilə ilğa edəcəkdir bir hadisəyi bu günə qədər qeyd edəməmişdir. Novruzun infisal günləri

olmuşdur və zaman olmuşdur ki, iranilər Novruz ayinini gizli olaraq icra etmişlərdir. Fəqət Cəmşidin ismini zikirdən mən edilən iranilərin ilk fürsətdə yaptıkları şey Firidunu taxtına isad etməkdən ibarət olmuşdur.

Şimdi olduğumuz inqilabatın əzəmətinə bununla qiyaş edəlim ki, İran min sənələrdən bəri təqdis etdiyi şahlığa “dəf ol!” demək üçün şahənə bir gün intixab etmək istəmişdir.

\*\*\*

Novruz, İran və şah kəlmələri yan-yanə gəlincə nəsir yazmaq eti-yadında bulunan bir qələm belə, istər-istəməz şeirdən, “Şahnamə”-dən bəhs etmək istər, fəqət iş cümhuriyyətə gəlincə bunun təşəürlə pək də həll olunacaq bir məsələ olmadığı, əlbəttə, təqdir olunur.

İran qəzetələri cümhuriyyət propağandasına germi vermişlər, qaç zamandır ki, bu xüsusda məqalələr nəşr ediyörlər. Bunlardan bir qismi Qacar sülaləsini qaralamaq, şah ilə vəliəhdi tərzil etməklə məşğuldur. İranın bütün bədbəxtliyi Qacar sülaləsinə ətf olunuyor. Digər qismi isə, hər tərəfdə cümhuriyyət elan olunduqdan sonra təbiətilə iranilərin də cümhuriyyət tərzil idarəsini qəbulda muztar qalacaqlarını iləri sürüyörlər. Hər iki tərəfcə də təsəvvür olunuyor ki, Əhməd şah atılır, onun yerinə cümhuriyyət idarəsi elan olunursa, İran həmən təriqi tərəqqidə sürətli qədəmlərlə iləriləyəcəkdir.

Əksər İran qəzetələrinin yazdığına görə “Əgər Əhməd şah Avropada səyahət edəcəyi yerdə Əmir Əmanullah xan kibi işinin başında olub məmləkəti ilə əlaqədar olsaydı, ehtimal ki, vəziyyəti sarsılmazdı. Əgər həmcivar dövlətlərdə, bilxassə Türkiyədə, inqilab böylə bir sürətlə iləriləməyə idi. Tehran cümhuriyyətçiləri də bu qədər əcələ etməzlərdi”.

Avropayı bir zehniyyətlə təsəvvür edəcəyimiz cümhuriyyət idarəsinin, yalnız İran deyil, iranlı bir qəzetənin pək mühiq bir etirafı vəc-hilə, İrandan fərsənlərlə iləridə olan Türkiyədə<sup>1</sup> belə, həqqilə tətbiq olunacağı üçün çox sənələr bəkləmək lazım gələcək<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> “İranşəbr”, Berlin, nömrə 5-6.

<sup>2</sup> Əsl mətnədə cümlə pozuqdur (red.Y.A.).

Ən mütəkamil bir şəkli hökumət olmaq həsəbilə cümhuriyyət şayani-təbrikdir. Mötəqidati- siyasiyyəməiz miyanında cümhuriyyət üknumu dəxi bulunduğundan Şərq məmləkətlərində bu üsuli-idarənin təəssüs etdiyi gün bizim üçün bayramdır. Əsrimiz icabı dərin bir həyəcan və geniş bir hərəkəti-milliyəyə tutulan Şərq üçün əcnəbi istilasını atmaqla bərabər kəndini fəlc bir hala qoyan əski müəssisatını yıxmaq dəxi fərzdır. Bu mücadilədə kəndinə rəhbər olan sinif, məmləkət daxilindəki istehsal qüvvətləri və bu qüvvətləri əsri üsullarla tənzim edə bilən zümredir. Halbuki millətlərin başında duran sülalələr inhitat və fitrət dövrünün icabına görə məmləkəti əcnəbiyə qarşı müdafiə deyil, onları ram etmək ənənəsinə sadıqdırlər. Hələ feodal bir təşkilati-ictimaiyyə ilə yaşamaqda olan İranda, müxtəlif vilayətlərin birər şahı məqamında bulunan xanların əcnəbi sərmayəsinin vasitəyi-hüsulu olduqları əmsiləsi ilə sabitdir.

Əsri və qüvvətli bir İran hökuməti vücuda gətirmək üçün 3 şey lazımdır: 1) Ordu təşkili. 2) Mədəni bir məcəllənin tədvin və tətbiqi. 3) İran köylüsünün sərbəsti və tərifi.

Birinci maddə haqqında Rza xanın məşkur təşəbbüsləri vüqu bulmuşdur. İran ordusunun təsisinə başlanmış və kəndisindən bəklənən ilk nəticə dəxi əldə edilmişdir. Məmləkətdə məhəlli qüvvətlərə istinad edən sərkeşlər tamamilə mərkəzə tabe və hökumət nüfuzu hər tərəfə cari olmuşdur.

İkinci maddənin islahı isə İranın ən müzmin bir dərдинə təmas etməkdir. Mədəni bir məcəllə tədvinini, İran üləması ilə mücadilə etməkdir. İranda ədliyyə deyə bir müəssisə varsa da, ədalət tamamilə molla, axund və müctəhid deyilən din üləmasının əlindədir. Bu zümərənin nə surətlə icrayi-ədalət eylədiyini “İranşəbr” məcmuəsi “Türkiyədə bundan 40 sənə müqəddəm tədvin olunan “Məcəlləi-Əhkami-Ədliyyə” üzərinə icrayi ədalət edilməkdə ikən bizim məmləkətdə camüş şərait bir müctəhid olmadığı halda, hər molla və hər axund kəndiliyindən bir hökmi-məxsus verərək kəndi ictihadı ilə digərinin verdiyi hökmü nəqz ediyor” - deyə təsvir və buna təəssüf ediyor. Yalnız ədalət deyil, qüvvəyi təşriyyə belə din üləmasının kont-

roluna tabedir. İran məşrutıyyət qəvanini-əsasıyyəsində mündəric maddeyi-məxsusəyə binaən Məclisən keçən hər hankı bir qanun, Məclis əzasından beş müctəhidin rəyi inziməm etmədikcə rəsmiyyət kəsib edəməz. Şimdiki intixablarda belə üləmadan bir qismi bu maddənin bilaşərt və qeyd icrayi-hökm eyləməsini tələb etməkdə imiş.

Üçüncü maddə həll edilməyincə kəndisinə cümhuriyyət deyil, cümhuriyyətdən daha ali və daha mütəkamil bir isim versəniz belə həqiqi bir hakimiyyəti-milliyə təsis ediləməz. Kəndi vətəndaşları miyanında hüquqi-siyasiyyə, qəzaıyyə və sərbəstiyi məsəidə müsavata malik bulunmayan bir fərd bulununcaya qədər cümhuriyyətdən və xalq hakimiyyətindən bəhs olunamaz. Halbuki İran köylüsü,həqiqətən, zikr etdiyimiz bu hüquqdan məhrumdur. Böyük mülkdar məzrəəsində çalışan köylü yalnız mülksüz və torpaqsız qalmaya məhkum deyildir. Mülkdar onu yalnız iqtisadən dəxi istismarla qalmaz, köylüyə, sözün hər mənası ilə təhəkküm edər. Kəndisini döyər, həbs edər, mühakimə edər, bir əsir və qul kibi kəndi faydasına çalışdırır. Böylə qüruni-vüstai bir hal davam etdikcə əsri bir şəkli-hökumət elanı ilə iktifa etmək şübhəsiz ki kafi gəlməz.

Cümhuriyyət elanı, sözün mədluli həqiqisinə görə, tam bir demokrasiyin təsisi deməkdir. Demokrasiyin təəssüs etdiyi bir yerdə köylü ilə mülkdar, xan ilə rəıyyət, “şah ilə gədə” nəzəri qanunda müsəvi olmalıdır. Məmləkətdə yalnız bir hökumət olmalı, bir qanun və bir ədalət təəssüs etməlidir.

İran qəzetələri cümhuriyyət lüzumundan, şahın siyyati-əməlinədən bəhs eylədikləri sırada, vəhdəti- milliyə lüzumundan və bunun təmini üçün lisan vəhdətini tərvicindən bəhs ediyörlər.

Bir dövlət təsisi üçün harsi və mədəni təşəbbüslərin lüzumuna qane olmaqla bərabər, qeyd etmək zəruriyyətindəyiz ki, bu vəhdəti hər şeydən əvvəl iqtisadiyyatda, millətin, təbiri caiz isə, maddi ictimaiyyatında aramalıdır. İran Cümhuriyyəti köylünün maddi səfalətini dəf və müxtəlif qitaəti məmləkətlər arasındakı iqtisadi təcərrüdü rəf etməzsə, müxtəlif sinif arasındakı təsanüdü təmin edəməz. İrandə səfalətə məhkum yüz minlərcə köylülərlə, yüzlərcə köylərə malik

mürəffəh mülkdarlar durduqca qüvvətli bir xalq hökumətinin təsisi qabil olamaz və arzu olunan vəhdəti-milliyə dəxi pək çox müşkülata uğrar.

Tədad etdiyimiz bu əsaslı islahatın həqiqi İran millətpərvərlərinin də əxzi amalı olduğuna qaneyiz. Səmimi cümhuriyyətpərvərlər bu kibi məsələlərin həllini,əlbəttə, istəyəcəklərdir. Bu məsələlər həll olunmadıqca nə İran Cümhuriyyəti təəssüs edər, nə də əsri bir İran milləti vücud bulur.

Bütün bunları nəzərə aldıqda cümhuriyyət tətbiqatının İranda Türkiyədən daha müşkül olacağını təqdir etməliyiz. İran liberalları həqiqi cümhuriyyət proqramını tətbiq edərkən qarşılarında sülaləyə mənsub şahzadələrlə bərabər böyük mülkdarlar sinfi ilə üləma sinfini dəxi bulacaqlardır.

İrandakı üləma sinfinin eyni zamanda mülkdar olduğunu dəxi nəzərə alırsaq bu iki sinfin nə dərəcədə sıxı bir ittihad təşkil edəcəklərini təxmin edə bilirik. Rza xan diktaturasından yedikləri zərbənin təsiri ilə müxtəlif İran əsirət bəylərinin dəxi bu müqabil inqilab zümərəsinə iltihaq edəcəklərini təxmin etməlidir.

Məməfih cümhuriyyət tərəfdarları da zəif deyildirlər. İranın ən mütərəqqi sinfini təşkil edən tüccar sinfi bu kibi islahatın ən hərr tərəfdarıdır. Məmləkətin qüvayi-istehsaliyyəsinə fəlc bir hala qoyan bu müəssisətin bir an əvvəl dəf edilməsi onun mənafe iqtizasındandır. Üləmadan irticaya tərəfdar olanları yalnız böyük rütbəli “müctəhid”lərdir. Məşrutıyyət hərəkətində olduğu kibi bu dəfə də ufaq üləma ilə tələbe iulumun hərəkəti milliyə lehində olacağı təxmin oluna bilir. Sonra İran, az da olsa, münəvvərin zümərəsinə malikdir. Bu zümərənin tərəqqi lehində olacağı mühəqqəqdır. Cümhuriyyətin ən böyük qüvvəti isə Rza xanın təşkil eylədiyi əskəri qüvvətdir. Qırx mini təcavüz edən bu qüvvət vəziyyətə hakimdir. Şahın bu surətlə süqutu işbu qüvvətə qarşı aldığı mütəhasim bir vəziyyətdən iləri gəlmişdir. Rəvayət olunuyor ki, Tehrandə cümhuriyyət lehinə alınan bu sərkarlara belə şahın məmaliki əcnəbiyyədə Rza xan əleyhinə bir taqım intriqalar çevirdiyinin çox təsiri olmuşdur.

\*\*\*

Cümhuriyyət elanının İranda, Türkiyədən daha çox məvaneyə məruz qalacağı haqqında sərd əylədiyimiz mülahizat son günlərdə İrandan alınan havadisələrlə dəxi təyid olunmaqdadır.

Novruz günü cümhuriyyətin elanı bəklənməkdə ikən Novruzu mütəəqib alınan teleqraflar pək mütənasib xəbərlər gətirdilər. Bu xəbərlərdən sərih olaraq anlaşılan bir şey varsa o da Tehranın cümhuriyyət lehində və əleyhində olaraq ikiyə inqisam etmiş olmasından ibarətdir. Hər tərəfdən cümhuriyyəti tərvic üçün teleqraflar gəlməkdə və yeni iftitah edən məclisdə əksəriyyət firqəsi cümhuriyyət lehinə bir təqir verməkdə ikən, məbusan dairəsinin cümhuriyyət əleyhdarları tərəfindən işğal edildiyi haqqında heyrətəngiz bir teleqraf dəxi bütün qəzetələri dolaşdı. Tehran sokaklarında yekdigərinə müxalif bulunan partilər arasında qanlı müsadimələr vüqu bulduğı dəxi xəbər verilməkdədir.

Cümhuriyyətçilərin nə kibi şüarlarla hərəkət əylədiklərini biliyoruz. Bunlar hər şeydən əvvəl Qacariyənin əleyhində olub Əhməd şahın Qıyan tacını firəng şaposunu təbdil etdiyini təşhir ediyolar. Cümhuriyyət əleyhdarı bulunan zümrənin nə kibi şüarlarla hərəkət əylədiyini bilmək üçün Tehrandan Moskvada müntəşir “Pravda” qəzetəsinə çəkilən bir teleqraf şayani-qeyddir. 9 mart tarixilə çəkilən bu teleqrafda “cümhuriyyətçilərin geniş xalq kütləsini kəndi lehlərinə cəlb üçün tərtib əylədikləri mitinqin əqim qaldığı” xəbər veriliyor. Cümhuriyyət əleyhdarlarının təşviqi ilə cümhuriyyətçi natiqlərə söz söyləmək imkanı verilmədiyini kibi cümhuriyyətçilərin təşviqi ilə qapanan bazar, dükən cümhuriyyət əleyhdarlarının təzyiqi ilə təkrar açılmışdır. Müxbirin söyləməsinə görə, cümhuriyyətçilərin bu ədəmi-müvəffəqiyyəti kəndilərinin ingilis tərəfdarlığı ilə məşhur olan zəvatdan ibarət bulunması imiş.

Tehrandakı siyasi cərəyanların əskidən bəri ingilis və yaxud rus qütbünə mənsub görülmək etiyadınca bu teleqrafa nəzərən cümhuriyyət əleyhdarlarının rus hesabına hərəkət etməsini təxmin etmək icab edər. Rus mətbuatının cümhuriyyəti məşrut bir sürətdə iltizam etməsinə rəğmən rus diplomatiyasının zətən əskidən bəri Rza xan islahatına pək o qədər tərəfdar olmadığını bilməz deyiliz.

Sanki həvadis cümhuriyyət məsələsinin yalnız hal şəklində nəticəpəzir olduğunu bildirməkdədir. Məclis, şahı hal və iki yaşındakı oğlunu nəsb etmişdir. Bittəbii kiçik yaşlı şahı niyəbət etmək üçün naibüs-səltənə intixabını bəkləmək icab edər.

Şu surətlə intixab olunacaq naibüs-səltənənin bir az sonra rəisi cümhura tərki mövqə edəcəyi isə mühəqqəqdır.

**M.Ə.**

**“Yeni Qafqasiya”, 11 şaban 1342/1 nisan 1340,**

**il:1, №13, s. 3-6**

Bəqa bulmuş - davam etmiş

Əqəbi - arxası

Büm - ölkə

Xeyul - xəyal

Təsüd - təbrik

Rümuz - rəmz

İlğa - ləğvetmə

İnfisal - qeyd edilməyən

Təşəür - şairlik iddiasında olmaq

Germ - səy

Tərzil - rüsvay

Muztar - çarəsiz

Mütəkamil- kamil

Mötəqidati- dindar

İnhitat - tənəzzül

Fitrət - durğunluq

Tədvin - qüvvədə olan qanunları sistemə salma

Tərfihi - rifahını yüksəltmə

Məşkur - yaxşı

Müzmin - köhnəlmiş

Nəqz - ləğv

Təşriyyə - izah etmə

İnziməm - əlavə

Məzrəəsində - əkin yerində

Qüruni-vüstai - orta əsr  
Mədluli - aydın olan  
Siyyati-əməlindən - pis işlərindən  
Təcərrüd - gerilik  
Mürəffəh - gen, bolluqda yaşayan  
Tədad etmək - saymaq  
Hərr - hərarətli  
Mütəhasim - düşmənçilik  
Məvane - maneə  
Əqim - nəticəsiz  
Məşrut - şərtli  
Niyabət - vəkillik  
Naibüs-səltənə - hökmdarı əvəz edən

*Red: 11 şaban 1342 /  
1 nisan 1340 - 1 aprel 1924*

## **YÖVMİ - MƏŞUMA AİD VƏSİQƏLƏR**

### ***MƏHƏMMƏD ƏMİN BƏYİN BİR NİTQİ***

Hüdudu keçən bir düşmən ordusu, düşməni dürüst tələqqi etdir-mək vəzifəsilə zehinləri şaşırtdan xain bir propaqanda, bu propaqandanı təqibən xainanə bir surətdə huruç edən daxili düşmənlərin və vəfasız çıxan “dostlar”ın vücuda gətirdiyi ağır və əzici bir havayı nəsimi içərisində iniqad edən Azərbaycan Məclisi Məbusanı Azərbaycan Komunist Firqəsi namına verilən bir ultimatumu müzakirə ediyordu (27 Nisan 1920).

Bu xüsusda məruzədə bulunan Azərbaycanın fasid zəkası Məhəmməd Həsən Hacınskini mütəaqib müxtəlif şəkillərdə məruzənin məalına ruyi müvəfəqət göstərən natiqlərdən sonra xitabət kürsüsünə gələn Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy çox böyük bir təsir və həyəcanla məali aşağıda məzkur nitqi irad etmişlərdir:



“Əfəndilər! Mütəcasir bir ultimatum qarşısında bulunuyoruz. Burada təslimdən bəhs ediyolar. Fəqət əfəndilər, təslim nə demək!.. Kimə tərki mövqe ediyoruz?..

Bizə diyolar ki, hüdudumuzu keçən ordunun başında Nəcati namında bir türk komandanı durmuşdur. Rusiyadan gələn bu təcavüzkar ordu, təmin ediyolar ki, həyat və məmat mücadiləsində bulunan Türkiyəni xilas üçün koşuyor.

Əfəndilər, Türkiyə Azərbaycanın xilaskarıdır, amali milliyəmizin təbcil eylədiyi müqəddəs bir məmləkətdir. Onun xilasına gedən qüvvəti biz məmnuniyyətlə istiqbal və təşyi edəriz, fəqət, bir şərtlə ki, bu qüvvət bizim hürriyyətimizi, istiqlalımızı çeynəməsin!

Halbuki əfəndilər, bizə sormadan hüdudumuzu keçən hər hansı bir qüvvət dostumuz deyil, düşmənimizdir!

Duyduğumuz bu propaqanda düşmən propaqandasıdır. Bizi işğal ediyor. Yalandır. Gələn ordu rus ordusudur. Fərəzə komandanı bir türk olsa da, yenə rusdur, istila ordusudur. Onun istədiyi 1914-cü yıl hüduduna qonmaqdır. Anadolu imdadına gedəcək bəhanəsi ilə yurdumuza girən bu işğal ordusu buradan bir daha çıxmaq istəməyəcəkdir.

Qızıl Rusiya bəhəməhal anlaşımaq üçün hökuməti mütləq bolşeviklərə təslim və ultimatumu qəbul etmək zillətinə qatlanmağa ehtiyac yoxdur. Bu mütəcasiranə ultimatumu kəməli nifrətlə rədd etməlidir. İxtilalçı Rusiya ilə mübariz Türkiyənin müvasala və təsanüdünü təmin etmək zərurəti ilə radikal bir hökumətin məbusan tərəfindən təşkili və bu hökumətə səlahiyyəti-vəsia buyurulması ilə tədili siyasət etmək qabildir. Məbusan zatən böylə bir təşəbbüslə məşğuldur. Bu surətlə həm Rusiya ilə bir lisanı ümumi bulunur, həm də istiqlali millimiz rəhnədar olmaz. Eyni zamanda Anadoluya imdad məqsədi də hasil olur.

Başqa dürlü yapılan hər hanki bir güzəşt, hüquqi milləti təslimdən ibarət olur ki, buna qatlanmaq mühili şərəf olduğu kibi, böyük bir fəlakəti dəxi mucibdir!..

İstiqlalımızı göz bəbəyi kimi müdafiəyə qərar verən bir məclisə dinlədiyi ultimatumu qəbul etmək hökuməti kəndi əliylə dost kis-

vəsinə bürünmüş bir düşməyə təslim etməkdir! Biz buraya millətin iradə və arzusuyla gəldik, bizi buradan yalnız qüvvət və süngü çıxarmalıdır!..”

*“Yeni Qafqasiya”, 22 ramazan 1342/27 nisan 1340/1924,  
il:1, №15, s. 8-9*

Yovmi- məşum - qara gün  
Huruç - çölə çıxma, çıxış, ayaqlanma  
İniqad - bağlanma, təşkil edilmə  
Məzkur - yuxarıda adı çəkilməmiş  
Fasid - doğru olmayan, yanlış olan  
Mütəcasir - xain, milli varlığa xor baxan  
Məmat - ölüm  
Fərəzə - tutalım ki  
Təbcil - ucaltma, tərifləmə  
Koşuyor - gedir  
Bəhəməhal - hər vəziyyətdə, nə olursa- olsun  
Müvasal - çatan, qovuşan  
Rəhnədar - tarü-mar, dağıdılmış  
Mühil - bir işi həvalə edən  
Kisvə - libas

*Red: 22 ramazan 1342 /  
27 nisan 1340/1924 - 27 aprel 1924*

## **AZƏRBAYCAN KOMUNİST FİRQƏSİ NƏDİR?**

Sovet diplomatları imperialist olduqları üzlərinə vurulduğu və Azərbaycana əskəri qüvvət və istila surətilə girdikləri iddia olunduğu zaman sovet üsul-idarəsinin Azərbaycan əmələ və köylüləri tərəfindən təsis olunduğunu və Qızıl Ordunun qiyam edən Azərbaycan əmələ və köylüsü namına dəvət olunduğunu irəli sürüyorlar.

Azərbaycan sovet idarələrindəki məmurların 70%-i rus, yəhudi, erməni və sair türk və azəri olmayanlardan ibarət olduğunu **“Yeni Qafqasiya”** dəfələrlə yazmışdır.

Fəqət sovet diktaturasının həddizatında Komunist Firqəsinin dikturası demək olduğunu nəzərə alaraq, Azərbaycan Komunist Firqəsinin nə sürətlə təşəkkül eylədiyini iki cəbhəyi- rəyətdən görmək əhəmiyyətdir.

Bir kərə Azərbaycan Komunist Firqəsi ilə Rusiya Komunist Firqəsi arasındakı münasibət və rəvabiti təşhis etmək lazımdır:

Azərbaycan Komunist Firqəsi müstəqil bir məmləkət və millətin partisi deyildir. Fransa, Almaniya və sair müstəqil məmləkətlərin kommunist firqələri kibi Azərbaycan Komunist Firqəsinin Rusiya ilə olan münasibəti beynəlmiləl bir müəssəsəyi- tövhid olan Üçüncü İnternasyonal vasitəsilə deyildir. Azərbaycan kommunistləri sair eşləri bulunan Gürcüstan, Ermənistan və Ukrayna kommunistləri kibi doğrudan-doğruya Rusiya Komunist Firqəsinə tabedirlər. Direktivlərini İnternasyonaldan deyil, Rusiya Komunist Firqəsi heyəti mərkəziyyəindən alıyır və ümum Rusiya firqəsinin konqreslərində iştirak ediyir və heyəti mərkəziyyələrinin katibi ümumiləri Moskvadan, Rusiya Firqəsi heyəti mərkəziyyəindən göndərilir. Şöylə ki, Azərbaycan Komunist Firqəsi milli və müstəqil bir təşkilat olmayıb, məhəlli və Rusiyaya mənsub bir üzviyyətdir.

Hər nə qədər Azərbaycan sovet hökuməti nəzəri olaraq müstəqil bir hökumət kibi bir mucibi muahədə, Sovetlər İttihadına daxil oluyorsa da, bu müstəqil hökumətin müdiri bulunan Komunist Firqəsi idarə eylədiyi müəssəsənin haiz olduğu nəzəri- istiqlala dəxi malik deyildir.

Rusiya kommunistlərinin internasyonal kisvəsi altında rus vəhdəti və rus siyasəti tətbiq eylədiklərini isbat edən ən canlı dəlillərdən birisi də, bu əski Rusiya hüdudu daxilində təşəkkül edən milli kommunist firqələrinə, kommunist məntiq və dairəsində olsa da, istiqlal vermədikləridir.

Əski Rusiyanı deyil, yeni sovet cumhuriyyətləri vəhdətini təmin etmək istədiklərini iddia edən Moskva müstəvlilərinə Azərbaycan,

Ermənistan və Gürcüstan komunistlərinə nədən müstəqil birər fırqə təşkil etmək istiqlalı verilmiyor, sualını sormağ icab edər.

Nədən bir alman, bir bolqar, bir Türkiyə Komunist Fırqəsinin Üçüncü İnternasyonalda milli bir üzv olaraq haqqı iştirakı var da, bir Azərbaycan, bir Gürcüstan bir Tükistanın buna haqqı olmayıb, səlahiyyəti- təmsiliyyəsinə Rusiya Kommunist Fırqəsinə tərək eyləmişdir?..

Bu sualın cavabını hər şeydən ziyadə Azərbaycan Komunist Fırqəsi deyilən təşkilatın nə kibi ənasırı milliyədən təşəkkül eylədiyini tədqiq etməklə vermək olur.

Məlum olduğu üzərə, Azərbaycanın 80%-ni türk ünsürləri təşəkkül ediyor. Böylə ikən, Azərbaycanı idarə edən Komunist Fırqəsinin heyəti ümumiyyəsi milliyət etibarilə əksəriyyətlə başqa milliyət müməssillərindən ibarətdir. Sözümlüzün təsdiqi üçün Komunist Fırqəsinin kəndi məlumatına müraciət edəlیم:

1923 sənəsinə aid rəsmi statistikaya nəzərən, Azərbaycan Komunist Fırqəsinin Bakı təşkilatının milliyət etibarilə təşəkkülü aşağıdakı nisbətdə imiş<sup>1</sup>; rus: 1931; türk: 974; erməni 489; sairə: 313 (2733 əcnəbi ünsürə qarşı 974 türk. Bu türklərin də nə qədəri yerli azərilərdən ibarət olduğu bəlli deyil).

Demək ki, Azərbaycanı idarə və müqəddəratını həll edən müəssəsinin yalnız 25%-i türk namını daşıyor.

Fırqənin hakimiyyət deyil, müxalifət zamanında olan vəziyyətini bilmək daha maraqlıdır. Baxalım, Azərbaycan əmələ və köylüsü və aləl-ümum “zəhmətkeş xalqı” namına Rusiyanı “dövət” edən “Azəri müəssəsesi” kimlərdən ibarət imiş. Bu maraqlı təskinedici məlumatı biz Azərbaycan Komunist Fırqəsi Bakı təşkilatının gizli çalışan əzası haqqında verilən statistikadan istihrac ediyoruz; eyni mənbənin məlumatına görə 141 əzadan ancaq 36-sı türk imiş ki<sup>2</sup>, yenə 25% deməkdir.

---

<sup>1</sup> 12-ci Fırqə konfransı üçün Azərbaycan Komunist Fırqəsi Bakı komitəsinin materialları. Bakı, 1923.

<sup>2</sup> Türk təbiri yalnız azəriləri deyil, iranlı, türkiyəli və Volqaboyu türklərdən olub Azərbaycanda müvəqqəti yaşayanları da əhatə edir.

Heyəti ümumiyyəsi ilə 25% türk və daha az azəri əzaya malik bulunan bu təşkilatın yəhudi və ermənidən sərfi-nəzər yalnız rus əzasını nəzərə alırsa, təqribən 60% nisbətində olur.

Məlum olduğu üzərə, bir müəssisənin hansı ünsür lehinə çalışmasını təyin üçün yalnız aləladə əzası meyanındakı nisbəti ədədiyəyi deyil, o müəssəsə üzərində icrayı nüfuz və emal hökmedən əvamil arasındakı nisbəti dəxi meddi nəzərdə tutmalıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycan Komunist Firqəsindəki “məsul işçi” təbir olunan müdirlərinin milliyyət etibarıyla nisbəti ədədiyələrini təhqiç edəlim:

1923 statistikasına nəzərən Bakı təşkilatında məcmuu 354 məsul işçi varmış. Bunlardan 197-si rus, 71-i türk, 29-u erməni olub, mütəbaqisi miləli- sairədən imiş. Bu rəqəmlərdən görülyür ki, Bakı kommunistlərindən məsul mövqələrdə olanların 20%-i türk olub, 60%-i rusdur.

Bu nisbəti biz Bakı kommunist özəkləri katiblərinin ədədlərində dəxi görüyoruz. Məsələn, katiblərdən 106-sı rus ikən, yalnız 32-si türk və 37-si miləl sairədəndir. Rusların bu sahədəki əhəmiyyəti 70%-i belə tutmaqdadır.

İştə Azərbaycan firqəsi deyə türk əmələ və köylüsü namına hərəkət edən Komunist Firqəsi böylə bir etibarla 25%, digər etibarla 20% türk ismini daşıyan əqəlliyyətə malik bir rus müəssəsəsidir.

28 nisan 1920 tarixində Moskvaya müraciətlə qiyam edən Azərbaycan köylüsü və əmələsi namına rus ordusunun Azərbaycana dəvəti üçün teleqraf çəkən firqə böylə bir firqə idi! Azərbaycan namıyla təsni olunan bu teleqrafla Bakıda bulunan ruslar Azərbaycan xalqının haqqını payimal edən mütəcaviz Qızıl Ordunun Azərbaycanda bulunmasına cahan mədəniyyəti və bilxassə Şərq əfkari ümumiyyəsinə aldatmaq üçün “məşru” bir şəkil vermək istəmişlərdir. Nütəkim Çiçerin kəndisinə vaqe olan etirazlar zamanı mütəəddid dəfə söyləmişdir ki: “Azərbaycanı biz istila etmədik, qiyam edən Azərbaycan əmələ və köylüsü bizi dəvət etdi, biz də imdada gəldik!” Bu “dəvət”in Qızıl Ordunun hüdudu keçdikdən sonra vaqe olduğu ilə bərabər dəvət edənlərin dəxi, salifüz-zikr ərqama nəzərən, kimlərdən ibarət olduğu nəzərə alınarsa, o zaman sovet diplomatının

bu izahının beynəlmiləl hiylə və yalanın nə parlaq nümunəsi olduğu aşkar olur.

Azərbaycan Komunist Firqəsi dediyimiz şey işlə sovet diplomatiyasının bu kibi qırmızı yalanlarını örtmək üçün tasarlanmış siyah bir müəssəsidir.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 27 nisan 1340/22 ramazan 1342,  
il:1, №15, s. 12-13*

Röyət - görmə, göz qoyma, nəzarət

Əvamil - amillər

Eş - dost,yoldaş

Mücib - səbəb

Haiz - sahib, qoruyan,əhatə edən

Kisvəsi - qiyafə,zahiri görkəm

İstihrac - çıxarmaq

Meddi - təbii uzatma

Təbir - söz, kəlmə,yozulan

Mütəbaqi - artıq qalan

Miləl - millət

Təsni - süni etmək, uydurmaq

Nitəkim - həqiqətən,gerçəkdən

Mütəəddid - çoxlu, saysız

Tasarlanmış - düşünülmüş, nəzərdə tutulmuş

*Red: 27 nisan 1340 /*

*22 ramazan 1342 – 27 aprel 1924*

## **ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ**

Bəhs edəcəyimiz şey bu günlərdə mətbuat səyfələrini işğal edən məruf məsələ deyildir, əsl erməni məsələsidir. O erməni məsələsi ki, türklük üçün pək böyük əngəllərə mücbib olmuşdur. O məsələ ki,

Türk-Rus mücadiləyi tarixiyyəsində pək məşum bir rol oynamışdır. Türk dünyasına zərər yetirmişdir. Ermənilər üçün də mucibi fəlakət olmuşdur.

Bolşeviklər iddia ediyolar, ehtimal, bəziləri də inanıyorlar ki, çarizmin kullandığı siyasəti bolşevizm artıq tətbiq etmiyor. Milli məsələləri təmamiylə başqa bir yolda həll ediyor. Demək ki, erməni məsələsi də başqa dürlü həll olunuyor. Halbuki, dəyişən yalnız rəng və ünvanıdır. Qızıl Rusiya tətbiq etdiyi siyasətdə, dönə dolaşa qara və yaxud bəyaz Rusiyanın üsullarını kullanıyor.

Lozanna konfransı əsnasında son təşəbbüs edilmiş, ”erməni yurdu” haqqında bir qeyrət daha göstərilmişdi. Bu təşəbbüs boş çıxınca Çiçerin, erməni mürəxxələrinə Rusiyada bir “yurd” təklif etmişdi. Bu yurd Don nəhri həvalisində təsəvvür olunuyordu. Don vilayətinin mərkəzini təşkil edən Rostov şəhəri yaxınlığında Naxçıvan namıyla bir şəhər vardır. Bu şəhər ermənilərlə məskundur. Bu ermənilər əski sənələrdə Hərbi Ümumidə olduğu kibi yenə Rusiya tərəfindən Türkiyə əleyhinə qiyama sövq olunan və nəticədə yersiz-yurdsuz qalan mühacirlərdir. Demək ki, tarix təkərrür ediyor. Vaxtiylə çarizmin yerləşdirdiyi erməni mühacirləri şindi də bolşevizm tərəfindən himayə olunuyorlar. Çarizm yalnız Don vilayətində erməni qəsəbəsi vücuda gətirməklə qalmamışdı, Mavərayı Qafqasdakı erməniliyi dəxi təqviyə etmişdi. Türkiyədən hicrət edən erməniləri buralara yerləşdirmişdi. Çarizmin Qafqasiyada istinad etdiyi millət ermənilər idi. Rus kapitalizminin, rus kolonizasyonunun yol başçısı erməni ürəfası və erməni möhtəkirləri idi. Çarizmin müavinət və himayəsi ilə onlar gərək Tiflis və gərək Bakını erməniləşdirməkdə idilər. Şimdiki halda dəxi bolşevik Çekasının, Moskva tröstlərinin, komunist müəssisələrinin ən sadıq ajanları ermənilərdir. Erməni partiyaları, ictimai təşkilat müəssəsələri təmamiylə Rusiya ağışuna atılmışlardır, nicatlarını Rusiyadan görüyorlar. Daşnaksanların rəsmən inhilal edib Komunist Fırqəsinə iltihaq eylədikləri bir əmri-vaqedir. Bunların rəislərindən və məfkurəçilərindən bulunan Kaçaznuni bir risalə nəşr eyləmişdir. Bu risaləsində o, Rusiyadan və komunistdən başqa erməniləri

qurtaracaq bir nicat yolu qalmadığını isbat ediyormuş. Amerikada, Bolqarıstanda və s. məmləkətlərdə nəşr edilən müxtəlif erməni qəzetələri bolşevik Rusiya ilə anlaşmanı təviiç ediyolar. Daşnaklardan bir qismi Ermənistan istiqlalı üçün hələ israr ediyormuş. Bunlar şimdi bir əqəliyyət təşkil ediyolar. Amerikada çıxan erməni **“Paykar”** qəzeti bu məsələni izah ediyordu. Diyordu ki: “Rusiya əleyhində olmaq üçün bolşevik sisteminin müvəqqəti olduğunu iddia kafi deyildir. Bolşevizm müvəqqəti ola bilir, fəqət Rusiya daimidir”.

Bu millət nə qədər talesizdir ki, rəisləri kəndisini qonşuları ilə vuruşdurdular. Rusiyaya güvəndilər. Hadisələrin faciəsi və fəlakətli cərəyanına tərki edildilərsə da, ayılmadılar. Yalnız türklərin deyil, gürcülərin dəxi ədavətini qazandılar.

“Mühacir ermənilərə yurd vermək insani bir təşəbbüsdür. Bunun çar icraatına bənzəməsi heç bir şey ifadə etməz. Suri bənzəyişlərin mənəsi başqa-başqa ola bilir” deyə bilir. Fəqət sovet hökumətinin erməni məsələsində ittixaz eylədiyi hərəkət tərzi bu qəbildən deyildir. Tədqiq olunarsa, görünür ki, bu şəbahət yalnız nəticələrin təsadüfi bənzəyişindən ibarət qalmaz.

1918-ci sənədə Oktyabr İxtilalını mütəaqib, daha Petroqradda ikən Sovet hökuməti, Mavərayı Qafqasiya Baş komissarlığına Stepan Şaumyan namıyla bir erməni təyin eylədi. Bunun da bir təsadüf halı olduğu iddia oluna bilir, fəqət, biz bu iddianı qəbul etməməkdə məzuruz. Aşağıda dərc etdiyimiz mühüm bir vəsiqə bu özrümüzün nəyə istinad eylədiyini göstəriyor. İştə vəsiqə:<sup>1</sup>

“Xalq Komissarları Şurasının dekreti

13- Türkiyə Ermənistanı haqqında:

“Əmələvə əskəri mürəxxəsləri məlumatı”, nömrə: 1

1 qanuni sani 1918

Xalq Komissarlar Şurası, erməni xalqına elan ediyor ki: Rusiya tərəfindən işğal olunan Türkiyə ərazisindəki erməni xalqının istiqlalı tam elan etmək surətiylə kəndi müqəddəratını təyin etmək səlahiyyəti olduğunu qəbul edər. Xalq Komissarlar Şurası erməni xalqının

---

<sup>1</sup> Millətlər Komissarlığının nəşr etdiyi rəsmi məcmuədən iqtibas olunur.



tam bir hüriyyətlə bəyan rəy edə bilməsi üçün; 1) Türkiyə Ermənistanı daxilində bulunan əskərlərin ixracını mütəaqib erməni xalqının əmniyyəti şəxsiyyə və ümumiyyəsinə təmin üçün erməni xalqı millisinin təşkilini; 2) Dünyanın müxtəlif tərəflərində pərakəndə bulunan erməni mühacirlərinin Türkiyə Ermənistanına gəlmələrini; 3) Hərbi Ümumi zamanında məmləkətin içərilərinə təhcir olunan ermənilərin təkrar Türkiyə Ermənistanına gətirilməsi (bu xüsusda Sovet hökuməti Türkiyə ilə icra edəcəyi müzakirə əsnasında bilxassə ısrar edəcəkdir); 4) Sovetlər və erməni komitəsi şəkliində olaraq Türkiyə Ermənistan hökuməti müvəqqətasının təşkili kibi əvvəlki tədbirinin təminini lazım bilir. Fövqəladə Qafqasiya komissarı təyin olunan Stepan Şaumyana 2 və 3. maddələrin qüvvədən feilə gətirilməsi üçün Türkiyə Ermənistanı əhalisinə hər növ müavinətdə bulunmaq və oradakı rus əskərlərinin müntəzəmən ixracı məqsədi ilə məhəlli komisyonlar təşkili üçün səlahiyyəti kamilə veriliyor.

**Qeyd:** Türkiyə Ermənistanının hüdudu, erməni əhalisinin mütəməssilləri ilə həm-hüdüdü bulunan digər əhalinin (müsəlman və sairə) mütəməssilləri və Qafqasiya fəvqəladə komissarının iştirakı ilə təyin olunur.

Xalq Komissarları Şurası Rəisi  
Ulyanov-Lenin  
Millətlər İşləri Xalq Komissarı  
Cuqaşvili-Stalin”

Türkiyə Ermənistanı haqqındakı bu dekret sovet siyasətinin müstəsna cilvəsi deyildi. Bu dekret çarizmdən təvərus edən bir məsələni təsviyə etmək istiyordu. Hərbi Ümumidə Petroqrada hökuməti erməni ixtilal komitələrindən kəndi lehinə kullanmışdı. Vətənləri Türkiyəyə qarşı icra eylədikləri xəyanətə müqabil Ermənistanın istiqlalı ermənilərə vəd edilmişdi.

Qafqasiya daha bolşevik ixtilalını tanımamışdı. Burasını təsəlüdüne keçirmək istəyən yeni rus hökuməti erməni təşkilatından istifadə yolunu düşündü. Daşnaksakan təşkilatlarının təvəccöhünü cəlb üçün Türkiyə Ermənistanı haqqında yuxarıdakı dekreti nəşr ey-

lædi. Bu dekretlə Lenin hökuməti Nikolay hökumətinin vədini tutmuş oluyordu. Nikolayın vədini tətbiq edəcək zat erməni tərəfdarı Vorontsov-Daşkov idi. Leninin dekretini isə erməni Şaumyan tətbiq edəcəkdi. Erməni olduğuna görə Şaumyan gərək Daşnak və gərək də sair erməni təşkilatları ilə daha ziyadə anlaşı bilirdi. Nitəkim öylə də oldu. Ermənistana istiqlal vəsiqəsi gətirən bu adam Bakıda ermənilərlə bolşeviklərin ittifaqını təsis etdi. Bu ittifaq o zaman muxtariyyət almaq təmayülündə olan azərilərə qarşı qətliam verdi.

Görünüyor ki, Qafqasiyaya təyin olunan fəvqəladə komissara hər şeydən əvvəl Türkiyə Ermənistanının müqəddəratını təyin etmək vəzifəsi tövcih edilmişdir.

Bu surətdə Qafqasiya komissarının erməni olması təsadüf əsəri olmayıb, siyasi bir hikmətə müstənidir.

Bunun bir təsadüf deyil, çarizmdən təvəris edərək təcib edilmək istənilən bir siyasət olduğu sonradan müşahidə olunan vəqələrlə də isbat edilmişdir. Rza Nur bəyin yeni nəşr etdiyi kitabından öyrəniyoruz ki, Ankara hökuməti tərəfindən ilk dəfə olaraq Moskvaya göndərilən heyət “Van və civarının Ermənistana tərki təklifi” ilə övdət etmişdir (səyfə. 207). Bu heyət məlum olduğu üzərə, 1920-ci sənədə - Azərbaycan istilasından sonra getmişdi.

Yusif Kamal bəy təhti rəyasətində gedən ikinci heyətlə əqd olunan Moskva Müahədəsi ermənilərin protestosunu mucib olmuşdu. Sızlayan erməni komitələrinə təsəlli verən Moskva qəzetlərinin nəşriyyəti dəxi qalibi diqqətədi. “**Pravda**” erməni “yoldaşlar”a mətanət və təhəmmül tövsiyə ediyordu. Diyordu ki, bu müahədə dəxi Brest-Litovsk Müahədəsi kibi müvəqqətdir, tənəffüs üçün yapılmış bir şeydir.

“**Pravda**” qəzetinin bu sözləri “mütəəssir” erməniləri təskin üçün söylənmiş boş bir təsəlli deyə tələqqi edilməsin. Şimdiki Sovet İttihadını təşkil edən bütün cümhuriyyətlərlə Rusiya sovetlərinin əvəlcə birər müahədəsi vardı? Nə oldu? Qars Müahədəsi nərədədir?!..

İlk fürsətdə Qars Müahədəsini kəənləmyekün hökmünə gətirən bolşevik siyasəti əski rus siyasətinə doğru getmişdir. Nasil ki, bugünkü hadisə belə bunu göstərməkdədir.

Sovetlərin erməni məsələsindəki istiqaməti dəxi Rusiyanın əski-  
dən bəri məruf olan siyasətidir!..

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 15 mayıs 1340 /  
12 şəvval 1342, il:1, №16, s. 6-9*

Məruf - məşhur, tanınan  
Mucib - lazım gələn  
Təkərrür - təkrarlanma  
Tröstlər - inhisarçılar  
İnhilal - bir-birindən ayrılma  
Tərviç - rəvac vermə  
Əqəliyyə - azlıq  
Suri - həqiqi və ciddi olmayan  
İttixaz - əxz etmə, qəbul etmə  
Cilvə - iştartı, parıltı  
Təvarüs - varis olma  
Təsvi - bərabər etmə; ləğv etmə  
Təvəccöh - diqqət, rəğbət  
Vəqa - hadisə  
Övdət - qayıtma, geri dönmə  
Kəənləmyekün - sanki, heç olmamış kimi

*Red: 15 mayıs 1340 /*

*12 şəvval 1342 - 15 may 1924*

## **AZƏRBAYCAN MƏCLİSİ - MƏBUSANINDA**

“Türk Ocağı”nın təşəbbüsüylə vüqu bulan salifüzzikr İstanbul təzahüratı ilə Akçuraoğlu Yusif bəyin dərc eylədiyimiz nitqini mucib olan böyük vəqa Bakıda, məclisi məbusanda münəqəd xüsusi bir cələsə iniqadı ilə də təsəd edilmişdi.

14 qanuni - sani 1920 tarixi ilə iniqad edən bu cələsədə Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyin əksəriyyət firqəsi Müsavat ilə demokrat bitərəflər qrupu namına söylədiyi və məclisi məbusan kürsülərinin bil-ittifaq alqışladığı<sup>1</sup> nitqini 30 qanuni - sanidə darülfünun konfrans salonunda izhar olunan fikri, bəyan və ibraz olunan hissiyatı ərzə vəsilə olduğundan eyni ilə aşağıda dərc ediyoruz<sup>2</sup>.

“Şimdidən böylə artıq cahanca da təsdiq olunmuş hürr Azərbaycan məbusları! Bu gün Müsavat Firqəsi ilə demokrat bitərəflər qrupu namına sizi Azərbaycan xalqının ehraz eylədiyi qalibiyyəti- tamam münasibəti ilə təbrik edərim. Azəri türklərinin bu zəfər və nailiyyəti münasibətilə, möhtərəm arkadaşlar, sizləri təbrik edərkən gözlərimi bir sənə əvvəlinə, Azərbaycan məbusanının mütəntən surətdə iftitah etdiyi tarixi ana döndərmək lüzumunu hiss ediyorum.

Əfəndilər, əlbəttə xatırlarsınız ki, o zaman sokaklarda şimdi duyduğunuz bu gurultu yoxdu. Əvət, xalqın kəndi məbuslarını Biçeraxof sürüsünün möhtəməl hər dürlü təcavüzlərindən siyanət və müdafiə etməyə mühəyya olduqlarını isbat edən bu şənlik və bu hərəkət yox idi. O zaman sokaklarda vəziyyətindən əmin xalq numayişçiləri deyil, İngiliz zirehli avtomobilləri ilə zabtiyə nəfərləri vardı. Bütün Azərbaycan xalqı o zaman sanki bu salona tıkılmışdı. Şimdi isə biləkis məclisi məbusan kibi bütün məmləkət də geniş bir nəfəs almaqdadır.

O zaman İngiliz komandanlığı məclisi məbusanı möhtəməl hərəkəti həsmanəyə qarşı müdafiə eyləmək təşəbbüsündən ötəyə gedəməmişdi. Şimdi isə İngiliz müməssilini məclis lojasında görüyoruz.

Fəqət, arkadaşlar, iyiliyi unutmayan mütəşəkkir Azərbaycan xalqı istiqlalini təsdiq edən düvəli muəzzəməyə vəzifeyi şükranını əda edərkən, istixlas və istiqlalımız yolunda canlarını fəda edən o böyük qəhrəman və fədakar qardaşlarını heç bir zaman unutamaz! (“Yaşasın Türklər!” sədası ilə sürəkli və gurultulu alqışlar).

Bu mərd mücahidlərin hürriyət yolunda ibraz eylədikləri fədakarlıq və onların qəhrəmanca fədayı- nəfs etmələri ruhumuzu təqviyə

<sup>1</sup> Mətdə “alqışlandığı” (red.Y.A.).

<sup>2</sup> Rəsmi “Azərbaycan” qəzetinin 15 qanuni nisani 1920 tarixli nüsxəsindən nəql edirik.

etməli, türk vətəninin istiqlali üçün yapacağımız, yapmak məcburiyyətində olduğumuz, mücadilədə əzminizin mətanətini mücib olmalıdır (alqışlar).

Əfəndilər, bir millətin hürriyyəti o millətin kəndi işidir. Kəndi həyatı milliyəsi ilə yaşamaya əzm edən və bu əzmi sarsılmaz bir iman şəklinə qoyan bir millət qətiyyəən məhv ediləməz, daima müzəffər olur.

Milli idealın böylə bir zəfərinə bağladığım imanla, bundan bir buçuk sənə muqəddəm işbu məclisi iftitah edərəkən müəzzəz bayrağımıza xitabən “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” demişdim. O zaman siz bunu alqışlamış və bu alqışlarınızla bütün Azərbaycan xalqının ümid və hissiyyatına tərcüman olmuşdunuz. Şimdi isə nə bəxtiyarız ki, bizimlə bərabər istiqlalımızı bütün dünya alqışlıyor (gurultulu alqışlar).

Əfəndilər, şu səadətli gündə öhdəmizə dəxi ağır vəzifələr tərəttüb etdiyini də unutmayalım, qəlblərimiz mətin olsun, imanımız sarsılmasın, yılmaz bir əzmlə çalışalım və inanalım ki, bu müəzzəz bayraq başımızın üzərində əbədiyyən ihtizaz edəcək (sürəkli alqışlar).

*“Yeni Qafqasiya”, 28 Mayıs 1340/25 şəvval 1342,  
il:1, №17, s. 13-14*

Münəqid - bağlanmış, baş tutmuş  
Cələsə - iclas, müşavirə  
İniqad - başlanma  
İbraz - təzahür etdirmə  
Ehraz - qazanma, əldə etmə  
Mütəntən - təntənəli  
Möhtəməl - ehtimal olunan  
Siyanət - qorunma, himayə, mühfizə  
Mühəyya - hazırlanmış  
Müməssil - təmsilçi  
Düvəli - dövlətlər  
İstixlas - xilas olma

İftitah - başlarkən

Müəzzəz - əziz

Tərəttüb - tərtib olunma, sıralanma

İhtizaz - titrəşmə, hərəkət

*Red: 28 Mayıs 1340*

*/ 25 şəvval 1342 – 28 May 1924*

## “İSTİQLAL” QƏZETƏSİNİN BİR MƏQALƏSİ

Bakıda müntəşir türk milliyətpərvər Müsavat Firqəsinin vasitəyi nəşri - əfkarı bulunan **“İstiqlal”** qəzetəsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə imzasıyla **“Türkiyə məsələsi”** ünvanlı vaxtilə **“Təsviri Əfkar”** rəfiqimiz tərəfindən iqtibas olunan bir məqaləni dəxi salifüzzikr nitq ilə həmayar olduğundan aşağıya dərc ediyoruz:<sup>1</sup>

“Həlli gözləməkdə olan dünya məsələləri arasında bizi ən çox əlaqədar edən ana məsələlərdən biri, yox birincisi, heç şübhəsiz ki, Türkiyə məsələsidir.

Türkiyə məsələsi heç bir zaman biz azərbaycanlılar üçün ürəyimizə ən nazik pərdələri ilə hiss olunur bir məsələ halından xaric olmamışdır. Aləmi islamın hər zamandakından daha həssas, daha rəqiq və daha həyəcanlı olaraq duyduğu bu məsələ bizim için həm türk, həm də azərbaycanlı olmaq etibariylə, daha incə və daha müəssir bir duyğu və qayğı halını iqtisap eyləmişdir. Biz qəddar düşmən əlində biaman düşüb də “Ay haray, imdad!..” diyə bağırdığımız ümitsiz bir zamanda “harayımıza” yetişən “dil və din” qardaşlarımızın əndişəli günlərini nasıl duymayız?!.. Burada, Bakı xilasında, şəhid düşən qazilər və orada İstanbulu müdafiə üçün sinələrini sipər edən fədailərin eyni vəzifə, eyni əməl və məqsəd yolunda öldüklerini nasıl unuduruz?!..

---

<sup>1</sup> Bu məqaləyi “İstiqlal” qəzetəsi əlimizdə bulunmadığından 11 mart 1336 tarixli “Təsviri Əfkar” qəzetəsindən nəql ediyoruz. “Təsviri Əfkar” “Hər mənasiylə qardaş səsi itlakına səzavər” gördüyü bu məqaləyi kəsəti mündərcət etibariylə yalnız qismən dərc eyləmək məcburiyyətində qaldığına bəyami təəssüf eyləmişdir.

Antantanın Azərbaycan istiqlalının təsdiqi xəbəri yas içində bulunan İstanbulda toy kibi tələqqi edilmiş, istiqlalımızı təsdiq günlərində yaptığımız şənliklərdə İstanbulun türklərdən alınacağına aid çıxarılan qara xəbərlər, xalqımıza toy içində bir yas təsiri hasil etmişdi.

Azərbaycan xalqının türklük, müsəlmanlıq əlaqəsi bir yanda, sadə haqqpərvəliyi və insani düşüncəsi belə bu qədər miknət, mətanət və mərdlik göstərən Anadolu türkünü haqqı təbiisindən məhrum bir halda görməyi qətiyyənlə təsəvvur edəməz. Çünki bunu nə hövsələsinə sığdırır, nə də vicdanı bəşərə rəva görür. Çünki o, bütün ideallara rəğmən, Anadolu türk qaradaşında böyük bir həyat qabiliyyəti görür. Bunun dəlili olmaq üzərə də Türkiyənin bugünkü halını göstərir. “Xəstə adam” tələqqi olunan bu məmləkət, bütün talehsizliyinə rəğmən, məğlubiyətin acı təsirlərinə Rusyadan da, Avstriyadan da daha ziyadə təhəmmül göstərdi, qəvami-ictimaiyyəsinə dağıtmadı, şirazeyi- binasını pozmadı.

Son posta ilə alınan mətbuat, ingilis nöqtəyi nəzərinin İstanbul haqqında getdikçə kəsbi vüzuh etməkdə olduğunu göstəriyordu. Nəhayət, axirki günlərdə alınan telqraflar qəti surətdə göstəriyor ki, İstanbul məsələsi türklərin faydasına olaraq həll edilmişdir<sup>1</sup>.

Fəqət bir İstanbul, bir İzmir məsələlərinin fəvqündə bir də Anadolu türklüyünün haqqı istiqlali və iqtisadi inkişafının təmini məsələsi vardır. Türkiyə əski ərazisindən: Rumelisindən, Misirindən, Tunisindən, Fasından, Hicazından, İraqından, Bəynan-nəhreyindən həpsindən keçər, beşərtə ki, Anadolu təkrar kapitülasyonlara məruz qalmasın, beşərtə ki, artıq kəndi qanını, canını kəndi yurduna, kəndi evladına sərf edən Türk məhmətçiyi yurduna sahib olsun.

Ümid edəlim ki, böylə olacaq. Çünki türk milləti böylə istiyor. Çünki vicdanı bəşəriyyət böylə əmr ediyor!”

*“Yeni Qafqasiya”, 28 mayıs 1340 / 25 şəvval 1342,  
il:1, №17, s. 14-15*

---

<sup>1</sup> O sıralarda böylə bir rəvayət çıxmışdı.

İqtisab - əldə etmə, qazanma  
Salifüzzikr - irəlidə deyilmiş, adı çəkilən  
Nazik - həssas, incə sayğılı  
Rəqiq - diqqətli  
Şirazeyi - binasını - nizam-intizamını  
Miknət - güc, qüvvət  
Kəsbi-vüzuh - şübhəlik

*Red: 28 Mayıs 1340 /  
25 şəvval 1342 - 28 May 1924*

## ŞURAYI- MİLLİ RƏİSİNİN BİR NİTQİ

1918 sənəsi 16 həziranda əqd eylədiyi tarixi cələsəsində Azərbaycan Şurayı-Millisi, ikinci Fətəli xan kabinəsini təşkil və bütün hüququnu məzkur hökumətə tərk edərək əhvalı fəvqəladə həsəbiylə tətili fəaliyyət eyləmişdi. Gəncədə vüqu bulan bu hadisə bir taqım siyasi mübarizələr nəticəsində hüsul bulmuşdu. İşbu mübarizə məmləkət üsuli-idarəsinə aid demokratik cərəyanlarla aristokratik zehniyyətlər arasında vüqu buluyordu.

Demokratik qüvvələr Şurayı-Milli daxilində ikən aristokratik cərəyanlar xaricdə icrayi-nüfuz etməkdə idilər. Azəri qardaşlarının yardımına gələn türk ordusu komandanlığı elan eylədiyi “bitərəfliklə” Şurayı-Milli əleyhdarlarını təqviyə etmiş oluyordu. Bu hal isə, bittəbii Şurayı-Milli əzası üzərində iyi bir təsir icra etməmişdi. Məəmafih, hər tərəfdən düşmən bir qüvvətlə muhat bulunan məmləkətdə daxili mübarizələrə meydan buraxmamaq üçün, Şurayı-Milli səlahiyyəti-vəsiayi haiz bir hökumət təşkili ilə elani-tətil eyləmişdi.

Bu hadisədə Azərbaycan Şurayı-Millisinin hansı ideal naminə mütəhərrik olub və nə kibi hislərlə mütəhəssis olduğunu göstərmək üçün Şurayı-Milli rəisi Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyin ixtitami nitqini qismən buraya nəql edirik:<sup>1</sup>

<sup>1</sup> 1919-cu sənələrdə Bakıda tab olunan “İstiqlal” məcmuəsindən müktəbədir. Bu nitq eyni sənədə və eyni şəhərdə türkcə və rusca Azərbaycan qəzetələrində daxi mündəricdir.



“...Əvət, əfəndilər, Azərbaycanın paytaxtı mövqeyini bulunan Gəncədə naqis də olsa, hakimiyyəti-milliyəyi təmsil edən bir müəssisənin şü surətlə meydandan çəkilmək məcburiyyətində qalması, heç şübhəsiz, demokrasinin bir ricəti və qüvəyi-mürtəcenin bir müvəffəqiyyətidir. Bu ricət ağ və pak qüvvətlərə müqabil, qara və napak qüvvətləri təqviyə edəcəkdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən baxınca ilk nəzərdə bizim halımız o qara binanın halına pək bənziyor kibi-dir. Bu hallar bizdə Rusiya məqasidi-inqilabiyəsinin iflasına dair bir əqidə hasil ediyor. Fəqət, əfəndilər, zəvahirlə qalmıyalım, səthi düşünməyəlim, pək də məyus olmuyalım, Rusiya inqilabi-əzimi hər nə derlərsə desinlər, qətiyyəni iflas etmədi. Rusiyada inqilab nə yapacaqdı? Bu suala “Böyük Rusiya” fikri ilə məsmum olan rus inqilabçıları nöqtəyi-nəzərindən degil, inqilabın kəndi təbiətini təhlil edərək cavab verməlidir. Böylə baxılırsa, Rusiya inqilabı məzlum və məğdur siniflərlə məhkum millətləri azad etməlidir. Məğdur siniflər təqdir edəlim ki, istədiklərindən fəzləsini aldılar. Millətlər isə birə-birə kəsbi-istiqlal ediyorlar. Əvət, dünyanın altıdan birini tutan böyük Rusiya yaratmaqlamı müvəzzəf idi. Qətiyyəni degildi. Ətrafa gedən sinif hürriyyətləri, əlbəttə ki, təqdir olunacaq və mötədil bir şəkllə girəcəkdir. Çünki bu hürriyyətin şəkli-haziri, heç şübhəsiz ki, hürriyyət deyil, bir afətdir. Fəqət bu yolda yapılacaq ricət əminəm ki, hər halda inqilabdan əvvəl mövcud olan hüdudun ötəsində deyil, büryəsində tövqif edəcəkdir. Demək, əhval əvvəlkisinə nisbətllə hər halda iyi olacaqdır.

Əfəndilər, mən sabiq Rusiya ərazisində güzəran etməkdə bulunan vəqayə böylə baxıyoram. Buna görə də hala ümidlərimlə bərabər yaşıyoram. Biliyoram əfəndilər ki, Azərbaycan Rusiya inqilabının vəz etmiş olduđu müsbət nəticələrə, elan etdiyi əqanimi-hürriyyətdən son dərəcədə istifadə edəcəkdir. İştə müstəqil bir Azərbaycan siyasətən kəsbi-hürriyyət və istiqlal edəcək, Azərbaycanda ictimai hürriyyətlər və hüquqi-bəşərə aid düsturlar hər halda müstəbid Rusiya zamanından daha geniş, daha əlverişli olacağına şübhə etməm. Hətta əfəndilər, söyləmək istərəm ki, Azərbaycan Qafqasiyada ən hürriyyətpərvər və inqilabçı təsəvvür olunan Gürcüstandan daha məsuddur. Çünki burada bizim daxili hürriyyətlərimizə icrayi-nüfuz

edən və edəcəyi mütəsəvvir bulunan qüvvət yabancı bir qüvvət deyil, öz qüvvətimizdir (alqışlar). Burada istiqlal böyük və şanlı bir millətin müxtəlif şöbə və budaqlarını tövhidə doğru gedəcək ki, eyni məqsədimizdir (alqışlar). İctimai və hüquqi hürriyyətlərdə bərfərz qayıb etsək belə, siyasətən qazanacaq, tələfi-məfûqət edəcəyiz. Halbuki Ukrayna və ya Gürcüstanın halı öylə deyildir<sup>1</sup>.

Əvət, əfəndilər, pək də naümid olmayalım. Tarixin amali-milliyəmiz nöqtəyi-nəzərindən müsaid bir zamanında olduğumuzu, türk ittihadı üçün fürsət ələ keçdiyini unutmayalım. Bütün məsaimizi bu hürriyyəti-siyasiyyənin təsbitinə sərf edəlim. Bunun üçün də hər dürlü fədakarlığa amadə bulunalım”.

*“Yeni Qafqasiya”, 25 şəvval 1342 / 28 mayıs 1340,  
il:1, №17, s. 15-17*

Həziran - iyun

Cələsə - iclas

Təqviyə - qüvvətləndirmiş

Səlahiyyəti-vəsiayi - geniş

Mütəhərrik - hərəkət edən

İxtitam - son

*Red: 25 şəvval 1342 /  
28 Mayıs 1340 - 28 May 1924*

## **TÜRKİYƏ ƏLEYHİNDƏ RUS PROPAQANDASI**

Trotskinin məruf nitqini min türlü təvil və təvsirlərlə bir daha izah və nəşr edən sovet mətbuatı əfkarı- umumiyyəyi Türkiyə əleyhinə təhrik üçün hər türlü bahənəyi istifadə ediyor. Qafqasiyada müntəşir komunist qəzetələri Türkiyədə yaxayı ələ verən komunist casus və müşəvviqlərinin hüdudi milli xaricinə çıxarılmasına doğrudan doğruya hücum etmək imkanında olmadıqlarından işi muqalataya

---

<sup>1</sup> Bu cumhuriyyətlər o zaman Almanıyanın təxti işğalında idilər.

çevirərək bir məsələ çıxarmış və bunu əldə bəhanə edərək Türkiyə Cumhuriyyətinə atəşlər püskürməyə başlamışlardır. Guya ki Bulqarıyadan qaçaraq Türkiyəyə iltica edən kommunistləri Türkiyə hökuməti tutmuş, Bulqarıya hökumətinə təslim eyləmişdir.

İştə bu məsələyi bahənə edən Üçüncü İnternasyonal heyəti idarəsi tərəfindən “Bulqarıya qaçqınlarını müdafiə ediniz” ünvanıyla bir bəyannamə nəşr edilmişdir. Bütün dünya işçi və köylülərinə və Türkiyə işçi xalqına xitab edən bu bəyannamənin Bakıda müntəşir **“Kommunist”** qəzetəsində təsadüf eylədiyimiz mətnindən bəzi parçalarını aşağıya dərc edirik.

Bu bəyannamədə kommunistlərin Bulqarıya və Türkiyə məhbəslərində əziyyətlər çəkməkdə olduqlarından bəhsilə deyilir ki: “Kəndilərini cumhuriyyətçi və inqilabçı adlandıran hökmüran paşalar, qaniçən sultanların zamanını ehyə ediyər və Bulqarıya xalqının qatilləriylə xainənə surətdə itilaf etməkdən utanmıyolar. Bu işləri ilə onlar fəqət həqiqi inqilab hərəkətinə qarşı getdiklərini isbat etmək deyil, eyni zamanda kəndi xalqlarının dəxi yarınki cəlladları olduğunu isbat etmiş oluyolar”.

Türkiyə hökuməti cumhuriyyəsinin möhtərəm zimamdarları haqqında böylə ədəpsizcəsinə bir lisan qullandıqdan sonra bəyannamə bütün dünya işçilərini Bulqarıya hökumətiylə bərabər Türkiyənin əleyhinə protesto etməyə dəvət, “Türkiyə işçi və köylüləriylə sadıq inqilabçları”nı dəxi hökumət əleyhinə təhrik etdikdən sonra diyor ki: “Dəf olsun Sofya qaniçənləri və onların Türkiyədəki yardımçıları! Yaşasın Bulqarıya və Türkiyə işçi və köylülərinin mücadiləsi!”

Üçüncü Beynəlmiləl bəyannaməsinə təyidən sovet mətbuatı bir çox məqalələr nəşr və birqəç gün əsnasında bütün qəzetələr bundan bahseyləmişlərdir. Əz-cümlə Bakıda müntəşir **“Kommunist”** qəzetəsi **“Türkiyə hökumətinə!”** ünvanı ilə nəşr eylədiyi bir başməqalədə “cumhuriyyətpərvər Mustafa Kamal hökuməti bu hərəkətiylə kəndisini müstəbid çar jandarma hökumətiylə cizvid İspaniya, Almaniya və Avstirya cəllad hökumətləri dərekəsinə endirdi” təhqirini həyasızca fırlatdıktan sonra məsələyi xüsusiildən çıxarmış, kin və ədavətini bütün Türkiyə sisteminə təşmil edərək “bugünkü Türkiyə cumhuriyyət üsuli idarəsinin sabiq səltənət mülkdər və hökümədar

Türkiyəsinin müstəbid generallar və valiləri əlində bir pərdə və alət olduğu anlaşıldı” demişdir.

Daha sonra Bakıda çıxmasından istifadə edən bu qəzetə füzuli bir surətdə, utanmadan, Azərbaycan namına dəxi bir kaç təvəvvühatda bulunmuş, demişdir ki “Türkiyə xalqının xatiri üçün bugünkü hökumətinə dəfələrlə mümaşat göstərən Azərbaycan işçiləri artıq bu məzalimə təhəmmül edəmiyor. Bulqar məhbuslarının xilasını qəti surətdə tələb ediyorlar!”

Bolşeviklər türk milliyyətpərvərliyinin ələmdarı bulunan Türkiyə əleyhində, süni olsa da, bir hərəkət vücuda gətirmək için kəndi uşaqları bulunan qəzetəçilərin dərşini verməkdən əlavə ümumi bir “xalk hərəkəti” ixdas etməyi dəxi unutmamışlardır. Böylə bir hərəkət ihdası isə əllərindədir. Həməən komunist təşkilatına əmrlər verilmiş, hər tərəfdən “müstəbid paşalar” əleyhinə “protestolar yağmaya” başlamışdır. Məsələ, böyük bir protestonun Gəncə “türk əhalisi” tərəfindən gəldiyini 4 nisan tarixli **“Komunist”**də buluyoruz. Bu protestoda “ümmü işçilərin xüsusən məzlum Şərqin, başda Üçüncü Beynəlmiləl olduğu halda, yeganə müdafiə bulunan Komunist Firqəsi müntəsiblərinin həbs və nəfy edənlər təlin, Bulqaryaya cəlladları ilə türkiyəli yardıqçılıarı da təqdir” olunmaqdadır.

Komunist əfkar umumiyəsini Türkiyə əleyhinə körükləyən bu ədavətkarənə propaqanda eyni zamanda Türkiyəyə qarşı birtaqım tədafö vəziyətlər almaq lüzumundan bəhs məqalələrlə təkmil olunuyor. Moskvada müntəşir **“İzvestiya”**dan mənqul bir məqaləsində eyni qəzetə Türkiyə mətbuatının vilayəti şərkiyyədə icra olunacaq manevralara aid nəşriyyatı ilə Beserabya məsələsi və Fransa siyasəti arasında bir münasibət görərək Trotski nəqəratını təkrar edib duruyor.

Qəribdir ki, Rusiyada Türkiyə əleyhdarlığına aid zaman-zaman zühur edən bu ədavətkar ruhu duyduqları halda, bəzi muhərrirlər hələ hazırkı Rusiyada qıymətli bir dost həssası görmək istiyorlar.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya, 28 mayıs 1340 / 25 şəvval 1342,  
il:1, №17, s. 22-23*

İtilaf - anlaşma, uyuşma  
Zimamdar - idarə etmə  
Müşəvviq - təşviq edən  
Cizvid - xristianlıqda təriqət  
Təvəvvühat - münasibətsiz söz  
Mümaşat - yoldaşlıq, yalandan öymə  
Təhəmmül - dözmək  
Tədəfö - müdafiə, qorunma

*Red: 28 Mayıs 1340 / 25 şəvval 1342 - 28 May 1924*

## **AZƏRBAYCANDA MİLLİYYƏT MƏSƏLƏSİ** *(Komunist təşkilatının müqərrəratı münasəbət ilə)*

Nisanın sonları və mayıs ibtidalarında iniqad edən Bakı Komunist Konqresi ilə Azərbaycan Komunist Firqəsi konqresi bilxassə milliyyət məsələsi ilə məşğul olmuşdur. Bakı qəzetələrinin mütaliəsindən hasil olan intibaya görə bu məsələ komunist təşkilatının epey məşğul eyləmiş və iki qismə bölünən natiqlərə az külfət verməmişdir. Hələ Bakı konfransının bu xüsusdakı münəqişələri bilxassə hərarətli və gurultulu olmuşdur. Bolşevik diktaturası, firqə və hökumət qəzetələrdən başqa müstəqil və bitərəf mətbuat intişarına dəxi müsaid olsaydı, şübhəsiz ki, biz milliyyət məsələsi ətrafında birikən müxalifətin nərələrə qədər iləriləmiş olduğu haqqında daha sərih vəsiqələrə və daha qabarıq tablolarla malik olurduq. Məəmafih Azərbaycandakı milliyyətpərvərliyin mahiyyətini və bu məsələ haqqında ittixaz olunan qərarların mənasını həqqiylə dərk edə bilmək üçün bolşevik təhriratını oxuya bilən bir adam “Bakinski Raboçi” ilə “Komunist” qəzetələrinə tərəşşöh edən məlumatla da iktifa edə bilər.

Məsələni, Bakı konfransı ilə Azərbaycan konqresində mövzu bəhs olmadan daha əvvəl kəndisinin həddi bir şəkil almış olduğunu sezdirməkdə idi. Türk komunistlərindən bir qismi münasibət gəldikcə dəfəllərlə təhti-qərara alınan “idarələri milliləşdirmə” siyasətinin eh-

mal edildiyindən, mərkəzi müəssisələrin kamilən rus və qeyri-türk olan məmurların əlində bulunduğundan şikayət ediyor. Əksəriyyəti Azəri türkükdən ibarət olan bir məmləkətdə yerli məmurların əqəliyyətdə bulunduqlarını pək mütərəddid bir lisan ilə olsa da protesto etməkdə idilər<sup>1</sup>.

Məsələn, sabiq Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi rəisi Muxtar Hacıyev Azərbaycan qəzalarını dolaşaraq əhalinin fəna bir vəziyyətdə olduğunu, ümumi səhiyyənin pozulduğunu, əlbisələrin fənəliğini, ərazinin suvarılmadığını görmüş, hər nasıl olsa da, canı acımış və böylə bir acının sızısı ilə məmurların türk olmadıqlarını kinayə eyləmişdir ki, “Bu işləri yapmaq üçün dil bilən və ürəyi yanan lazımdır”.

“Müstəqil” bir cümhuriyyətdəki türk əhaliyi “dil bilən və ürəyi yanan” məmurlar vasisətilə idarə etməyə əcəba maneələrmə vardır və bu maneələr kimdir? Məsələyi olduğu kibi bəsit görənlər üçün bu suala veriləcək cavab dəxi bəsitdir. Məmləkət işğal və istila təhdindədir, rus idarəsindədir. Məncə də budur. Fəqət “beynəlmiləlçi əfəndilər üçün məsələ bu qədər bəsit deyildir, pək mühümdür. Bütün qüsur “şovenlərdə”dir. Bu şoven də kim olsa bəyənərsiniz, Baksoyuz katibi Romrantsev. Qafqasiya həyatına və bolşevik istilalarına aşına olmayan qarelərimizə izah etməliyiz ki, Baksoyuz Azərbaycanın ən mühüm müəssisələrindən biridir. Bakı kooperativlərinin heyəti mərkəziyyəsidir. Öylə bir mərkəz ki, bu gün bütün məmləkətin həyatı iqtisadiyyəsinə təsir və icrayi-nüfuz edərək mübadiləyi o tənzim edər. İdarələrin türkləşməsinə nəzarət edən komisiyon rəisi sifətilə “Komunist” qəzetəsində məqalə yazan məhud Qarayev “Şoven ünsürlərin cilovunu çəkmək lazımdır” ünvanlı məqaləsində bütün ruspərəstliyinə rəğmən, Baksoyuz katibinin bir mərifətinə dayanamayaraq Romrantsevin evlərinə yazdığı bir məktubda “Türkləşdirmə siyasətinə” eşəkləşdirmə namını vermək küstaxlığında bulunduğunu “ifşa” eyləmişdir.

İşdə bir tərəfdə “dil bilən və ürəyi yanan” məmurlar istəyən bir cərəyan, digər tərəfdə də bu cərəyanı qeyri-qəbuli-təhəmmül nəzəri-istixkarla görən bir qüvvət?...

<sup>1</sup> Bu cümlədəki pozuqluq əsil məndən qaynaqlanmaqdadır (red.Y.A.).

Bu iki qüvvət arasındakı təzad və bu təzaddan doğan mücadilənin əsbabi-ictimaiyyəsi “marksist” mühərrirlərin mütləsinə şəylə izah olunuyor:

Azərbaycan kütlei-siyasiyyəsi etibarı ilə türkdür. Fəqət bu türk kütlə tarixin müdhış bir qədərinə uğramışdır. Sənaye müəssisələrində və fabrikalarında çalışan proletariat qismi türk deyildir, əksəriyyətlə rusdur. Bu xüsusda əksəriyyəti-əzimesi köylüdən ibarət olan Azərbaycanın mərkəz vilayəti olan Bakı ilə münasibəti qeyri-təbiidir. Bakı ayrı, Azərbaycanda ayrı bir aləmdir. Bakı xaricindəki Azərbaycan bu yekparə türk köylü dünyası, şimdiki halda əvvəlkindən daha ciddi bir surətdə milli bir vəhdət və həyəcan dövrü keçiriyor. Feodalizm baqiyatının əsərini bir zərbə ortadan qaldıran ixtilal, Azərbaycan qəzaları arasında əski bir əlaqə və mübadiləyi icab etdirmiş və Yeni İqtisadi Siyasətin ilticaatı ilə zühur edən ufaq köy burjuaziyi bu köylü dünyasının mühərrik və müəssiri mövqeyinə keçmişdir. Halbuki Bakı “Amerkanizə” edilmiş pək mühüm bir sənaye şəhəridir. Buradakı əmələ əksəriyyətlə qeyri-türk ənasirindən (daha doğrusu ruslardan) ibarət olub. Türk olan qismindən bir çoxunun belə Azərbaycan köylüsü ilə münasibət və rabitəsi yoxdur. İranilər, Şimal türkləri və sairə kibi köydə zühur edən yeni burjua sinfinin düşməni bulunan şəhər əmələsinə təhrikatda bulunması təbiidir. Böylə hərəkət köylüsü ilə şəhərlisi ayrı millətdən olan daxili Rusiyada “mücadiləyi-sinfiyyə” dairəsindən ötəyə keçmədiyi halda Azərbaycanda zikr olunan səbəblərdən dolayı milli bir rəng oluyor. Türk Azərbaycan “beynəlmiləl” Bakıya qarşı mühəssim bir vəziyyət almış oluyor.

Türk münəvvərləri bitəbii bu mücadilədə Azərbaycan köylüsünün tərəfini iltizam ediyorlar. Onların bu pək təbii bulunan təmayüllərinə komunist mühərrirləri “şovenlik” sifəti taxıyorlar. Məsələn, Həbib Cəbiyev milliyyət məsələsinə həsr etdiyi bir məqalədə “Türk münəvvərləri bir gün və yaxud bir ay əsnasında bütün müəssisələrin milliləşməsini tələb ediyorlar ki, bu tələblərilə onlar yalnız heyvani bir məqsəd təqib ediyorlar” diyor. Həm də milliyyət məsələsi-

ni “heyvani surətdə həll etmək” istəyənlər yalnız müsavətçilərdən ibarət olmayıb, “Komunist” firqəsində də vardır”.

Milliyyət məsələsi yalnız “milliyyətini” idrak edən münəvvərlərin mənafeini anlayan türk köylüsünün “üzə durması” ilə deyil, “türk əmələsinin gündən-günə artan ehtiyacati-mədəniyyə və hürryyəsi” ilə də qüvvətli bulmaqda imiş. Bakı müəssisatında türk əmələsinin mövqei heçdir. Azərbaycan xəzinəsindən əmələnin mədəni və harsi ehtiyacatına sərf olunan məbləğ türk olmayan müəssisələrə sərf olunan məbləğdən pək azdır. Bakı Sovetində maliyyə müdiri bulunan Andreyev yoldaşın maarif büdcəsində yaptığı təsərrüf, türk kommunistlərinin belə protestosuna mucib olmuşdur.

Bu mühüm və “müşkül” məsələnin həllini “şoven” türk mühərrirləri ilə bərabər “azğın” türk kommunistləri dəxi ciddyyətlə tələb ediyolar. Fəqət müstövli rus bolşeviklərilə “sadiq” türk kommunistləri dəxi “bu məsələnin əleyhində deyildirlər”. Onlar da “əmələ və beynəlmiləl” Bakı ilə “köylü və milli” Azərbaycan arasını “təlif” etmək üçün nə lazımsa yapmaq əzmindədirlər. Milliyyətçilər də beynəlmiləliyyətçilər də mütaviqdirlər ki,

1- Türk əmələsinə Bakı müəssisələrində mühüm bir mövqe verilsin.

2 - İdarələr türkləşdirilsin və

3 - Köylərdə kooperativlər təsis edilsin.

Sözdə heç bir fərq yoxdur, fəqət tətbiqata gəlinə iş başqalaşiyor. “Xalis” kommunistlər “böyük müəllim”lərin təlim eylədiyi düsturlara sadiqdirlər. Bu düsturca “Milliyyət məsələsi mühümdür. Fəqət əmələ diktaturasına təbii bir məsələdir. “Milliyyətçi” kommunistlər isə Azərbaycan türk məmləkətidir. Türk əmələsi kəndisinə məxsus imtiyazlara malik olmalıdır” diyorlar. Nəzəri şəkildə ifadə olunan bu formulların tətbiqatı sahəsindəki fərqi isə bundan ibarətdir: “Milliyyətçilər” diyorlar: Neft idarəsində, seyri-səfain idarəsində, kooperativlərdə, əmələ sandıqlarında türk əmələsi yoxdur. Bu müəssisələrə bir an əvvəl türk əmələsi qəbul edilməlidir.

Bu məqsədin ifası üçün azərbaycanlı və türk olmayan əmələyi çıxarıb yerinə türkləri qəbul etdirməkdə israr etməlidir. Neft idarə-



sinin rəisi Serebrovskinin türk əmələsini çıxarıb yerlərinə rus əmələ təyin etməsi bunları iğzab ediyor. Azərbaycanda Sovet hökuməti təşəkkül etdiyindən bəri idarələrinin milliləşməsi və təhriratının türkləşdirilməsi haqqında alınan min türlü qərarlara rəğmən bu proqramın hala qövlən-fələ gətirilmədiyini, onlar ədəmi-imkanından ziyadə hüsnə-niyyətin mövcud olmadığına çıxıyor. Kolonizatorların müdriklikləri ilə izah ediyorlar. 12-ci firqə konqresində milliyət məsələsinə bilxassə əhəmiyyət vermək lüzumu təhti qərara alınmış ikən Azərbaycan Komunist Firqəsi katiblərindən Xanbudaqovun 93 nömrəli “Komunist”də mündəriç məqaləsindən anlıyoruz ki, bu işin bill-feil icrasına təşəbbüs olunmamış və 12-ci firqə qurultayının bu xüsusdakı qərarları həyata tətbiq olunmayıb nəzəri-əhəmiyyətə belə alınmamışdır. Mühərrir “Bu hal olduğu kibi davam edərsə, Velikorus nasyonalizminin başqa millətlər üzərində hakim olacağını görmüş olacağıız” diyor.

Buna qarşı mücadilə vəziyyətini alan ruscu komunistlər hər şeydə tədric bəkləmək üsulunu iləri sürərək milliyət məsələsində də ifrata gedilməməsini tələb ediyorlar. Məsələn, yuxarıda göstərilədiyi kibi türk münəvvərlərinin idarələrin bir an əvvəl türkləşməsini tələb eyləmələri “şovenlik” imiş. Müəssisatdakı qeyri-türk əmələnin dərhal türk əmələyə təbdili də “hamankıdır”<sup>1</sup>, əmələ arasına iftira salmaqdır”. İdarələrə türk məmur və türk əmələ qəbul edilməli, fəqət mövcud kadroyu pozmamış şərtilə. İdarələrin milliləşməsi, inkişaf və tərəqqi edəcək sovet sənaye və ticarəti hesabına olub yalnız istiqbala aid ola bilər. Yoxsa yerini yumşaq bulan rusiyalı yoldaşı rahatsız etmək beynəlmilliyətçiliyə və leninizmə uyumaz bir təəssüb olur. Komunist türkcəsi ilə “azğın” namını alan bu kibi mütəəssiblər isə Bakı konfransında çox kırbaçlanmış və kəndilərilə mücadilə etmək üçün şiddətli bir qərar dəxi ittixaz olunmuşdur. “Milli məsələ əksi bolşeviklik azğınlığı haqqında qərar” ünvanı qəribi altında 6 Mayıs tarixli “Komunist” qəzetəsində oxuduğumuz sətirlərdə görüyoruz ki:

“Müttəfiq Şuralar Komunist Firqəsi 12-ci qurultayının milli məsələ haqqındakı” naməsinin guya yüzdə bir hissəsinin də həya-

<sup>1</sup> H.Cəbiyevin məqaləsi, “Bakinski Raboçi”, nömrə 93.

ta keçirilmədiyi haqqında yoldaş Xanbudaqovun mətbuat vasitəsilə çıxışını konfrans əsassız və açıq bir təfriqəbazlıq ədd edər. Bu çıxış başda Xanbudaqov kəndisi bulunduğu halda, kiçik bir qrup təşkil edən yoldaşlar tərəfindən firqə konfransından daha çox əvvəl idamə etdirilmiş bir fraksiyonçuluq və fitnəkarlıq əsəridir. Bu qrupa daxil olan akqadaşlar daima milli məsələyi kəndi fraksiyon mənafeləri və mücadilələri üçün mücadilə və mübarizə aləti ittixaz etməyə çalışmışlardır. Bu kibi yoldaşlar mücadilələrində o qədər korluq və qəflət əsəri göstərmişlərdir ki, firqəmiz daxilindəki beynəlmilliyətçilik əsasını pozduqlarınının fərqi belə varmamışlardır”.

Xanbudaqov qrupunun milliyət məsələsindəki qərarların kağız üzərində qalib həyata tətbiq olunmadığı haqqındakı ısrarını, firqənin vəhdət və təsanüdünü pozmaq məqsədilə yapılan bir manevra kibi tələqqi edən bu qərar, bu qrupa mənsub olan əzayi “Komunist firqəsi içərisində mövcud təcrübəsiz yoldaşlar üzərinə milliyət ruhu ilə ufaq burjua sinfinin icra eylədiyi mənfə təsirlərə qapılmış insanlar” deyə mühaizə ilə komunizmi çürüdəcək bir zehniyyətə qarşı bütün firqəyi mücadiləyə dəvət ediyor.

“Fitnəkar” xanbudaqovçularla “Vəhdətçi” mirzoyanların Bakı konfransındakı “duellosu” Bakı mühitində pək böyük inikasat və intibat doğurmuş olacaq ki, məzkur konfransın diktatoru Mirzoyan “müxalifətləri” iskat eylədikdən sonra əfkari-ümumiyyəyi dəxi “təskin” etməyə lüzum görmüş, “Bakı” dükənçiləri tərəfindən izam olunan ixtilafın şayani əhəmiyyət olmayıb, “Komunist düşmənlərinə əlverişli olan hər türlü azğınlığın tam bir qətiyyətlə dəf ediləcəyinə” hər kəsi iqna eyləmişdir.

Milliyətçi qrupun şu surətlə “tədibi” ilə bərabər Azərbaycan Komunist Firqəsi heyəti-mərkəziyyəsi hasil olan təsirin izaləsi üçün milliyət məsələsinə aid 32 maddəlik əməli bir proqram layihəsi dəxi tərtib eyləmişdir. Bu layihəyə görə: 1) Azərbaycan köy ziraəti ehya və daxili ticarət, kooperativlər vasitəsilə tənzim olunacaq; 2) Sənaye müəssisələri ehya olunub yeni istehsal mərkəzləri vücuda gətiriləcək; 3) Türk əmələsinə mövcud müəssisələrdə yer veriləcək və türk əmələ sinfi ehdadasına səy olunacaq; 4) Türk əmələsindən

müdürlər yetişdiriləcək; 5) Cümhuriyyət idarələri ələlümum türkləşdiriləcək; 6) Fırqə siniflərilə idarələri türk ünsürlərlə təyid olacaq; 7) Bisavadlıq ilğa və türk harsı təqviyə olunacaq; 8) Hər növü itizal və şovenlikdən ari milliyyət politikası tətbiq olunacaq.

32 maddəlik müfəssəl bir kaç sütunu işğal edən bu layihənin milliyyətin təmini üçün təklif eylədiyi qərarlar ilk dəfə söylənmiş və yazılmış maddələr deyildir. Bununla altıncı dəfədir ki, kommunistlər Azərbaycanı milliləşdiriyor və bir dürlü müvəffəq olamıyorlar. O dərəcədə ki, ədəmi-müvəffəqiyyətləri kəndi içlərindən zühur edən müxalifətlərin üsyanına belə mucib oluyor, “azğınlıq” göstəriyorlar. “Himari-natiq” olmaq istəmiyorlar. Fəqət hər dəfə olduğu kibi bu dəfə də milliyyət məsələsinə aid qərarlardan yalnız “ufaq burjua təəssüatına qapılan azğınlar” haqqındakı qərar, kəməli şiddət və əsabiyyətlə tətbiq olunub ötəkilər isə, sadə, bolşevik məhəzən övraqının yeni bir cildini təşkil etmək şərəfinə nail oluyorlar.

Bütün bu münaqişə və qərarları xülasə edən 6-cı Azərbaycan Bolşevik Konqresi milliyyət məsələsi haqqındakı təqirində təkrar ediyor ki:

“Azərbaycan Kommunist Fırqəsi Altıncı qurultayı, milli məsələ haqqında Mərkəz Komitəsinin əməli təkliflərini və 13-cü Bakı fırqə konfransının aləti bolşevik təmayülü xüsusundakı təqirini təsdiq etməklə təsbit ediyor ki, fırqəyi dağıdıcı qruplaşmaya doğru atılan bir qrup yoldaşların hərəkəti, ümumiyyətlə, fırqəyi Bakı ilə Azərbaycan köyü arasında qəti əlaqəyə doğru götürəcək və Azərbaycan əməkçi köylülərinin kommunist rəhbərini Bakı təşkilatı qarşısına çıxarmaqla bütün Azərbaycanda və Bakı proletariyası içərisində milli münasibətlərin gərginləşməsinə mucib olacaq bir mahiyyətə haiz idi. 6-cı qurultay bu kibi təşəbbüsləri qəti surətdə rədd edərək bu işi fırqə əleyhinə hesab edər”.

Bütün bu münaqişələrdən və “marksizm” ləffazlığı ilə süslənmiş mühakimələrdən anlaşılan yeganə bir həqiqət varsa ,o da budur ki, Azərbaycan xalqı, türk köylüsü, türk münəvvəri kommunizmin bütün təşviqat və tərtibatına rəğmə, milli bir ruha məclubdur. Bakının daha çarizm zamanında “dönasyonalize” edilən mühiti ictimaiyyə-

sinə bilxassə komunizm üsulunda əhəmiyyət peyda edən rus əmələsinə istinad edən Üçüncü İnternasyonal müstəmləkəçiləri bu ruha qarşı müqavimət edə bilmək üçün hər növ tədbirə təvəssül ediyor, dikdaturanın təmin eylədiyi hər növ şiddətlə milliyyət cərəyanının amillərini imha etməklə məşğuldur.

Fəqət nə heyrət ki, milliyyətərpərvər zümrələrdə öldürəmədikləri bu ruh, kəndi səflərini də istila ediyor. Dün nərimançılar vardı, bu gün xanbudaqovçular zühur ediyor. Titrək bir səslə olsa da, aldandıqlarını mutərif bir acı ilə Velikorus istilasına qarşı protesto ediyorlar.

Bu protestolar bu gün firqəyə müsəllət olan müstəmləkəçi komunistlər tərəfindən müənnidanə bir surətdə yatışdırılmış, milliyyətini müdafiə etmək cəsərətində bulunanların alınına “fitnəkər” damğası yapışdırılmışdır. Fəqət bununla zənn edilməsin ki, məsələ həll edilmişdir.

Kəndi mənafeini duyan, milliyyətini dərk edən və məqsədinə hüsul üçün hər türlü fədakarlığa hazırlanan Azərbaycanı yalançı bir taqım projelərlə ovutmaq artıq qabil deyildir. Bu projelər komunist məfkurəsinin muğfil şüarlarına qapılmış xanbudaqovları belə işğal etmiyorsa, bu yalan girdabından pək uzaqda bulunan həqiqi milliyyətərpərvərləri qətiyyəən işğal edəmməmiş və edəməz də!

Onlar pəkəla bilirlər ki, Azərbaycanın xilasını Bakını istila edən bir taqım yabançı ünsürlərlə Azərbaycan köylüsünün barışması ilə hasil olamaz. Çünki bu barışıq bir kərə vüqu bulamaz! Azərbaycan xalqı kəndisini məqsədə erişdirəcəək yolun iadəyi-istiqlal ilə rus təhdi vəsəyetindən qurtarmaqdan başqa bir yol olmadığını pəkəla bilir, başqalarının Üçüncü İnternasyonal məfkurəçilərinin xilaskarlığı haqqında iştibahları var idisə, şimdiki həqiqəti görsünlər, aldıkları “fitnəkərlik” rütbəsilə müftəxir olub bəsirət gözü ilə baxsınlar, vəqəədən ibrət alsınlar.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 1 təmmuz 1340 / 29 zılqədə 1342,  
il:1, №19, s. 7-10*

Müqərrərat - qərarlar  
Külfət - zəhmət  
Tərəşşöh - sızan  
Şoven - şovinst  
Seyri-səfain - gəmiçilk  
İğzab etmək - qəzəbləndirmək  
Himar - eşşək  
İqna - qənaətləndirmə  
Təyid - təkid etmə, qüvvətləndirmə  
İlğa - ləğv etmə  
Təvəssül - xahiş etmə, yaxın olma  
İğfal - aldatma

*Red: 1 təmmuz 1340 /  
29 zilqədə 1342 - 1 iyul 1924*

## HƏR KƏSƏ KÖPƏK HAVLAR, BİZƏ ÇAKKAL

Tiflində müntəşir mahud “**Yeni Fikir**” qəzetəsinin 13-cü sayısında Qasım bəy Camalbəyov imzası ilə Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyə xitab edən bir həzəyan-naməyi görüncə Azərbaycanın ölməz durubi əmsalından birisini xatırladıq:

“Hər kəsə köpək havlar, bizə çakkal!..”

Çakkalın havlamasına məruz qalan bizim 9-cu sayımızdır. Burada “**Azərbaycan Darülfünunları**” ünvanıyla bir məqaləmiz vardı. Bu məqalədə mahud Camalbəyovun İstanbuldakı Rusiya səfərinə də Leninin vəfatı münasibətiylə tərtib olunan bolşevik ictimaiində söylədiyi bir nitqi təhlil və müddəiyyatını təkzib eyləmişdik. Bittəbii biz o məclisdə bulunmazdıq. Vətənimizin xainləri, millətimizin cəlladları ilə həmbəzm olmazdıq. Binənəleyh “Giç Qasım<sup>1</sup>”ın ukalaca nitqini dəxi bizzat eşitmək külfətindən varəstə idik.

Biz bu nitqin məalını ertəsi sabah intişar edən İstanbul qəzetələrindən öyrənmişdik.

---

<sup>1</sup> Məmləkətləri Naxçıvanda Qasım bəyin xalqca məruf olan şöhrəti böylədir.

Məqaləmizin mövzusu bundan ibarət idi ki:

“Camalbəyov yalan deyir: Azərbaycanda dörd deyil, yalnız bir darülfünun var vardır. Bunu da bolşeviklər deyil, milliyyətçilər təsis etmişdir. Həm də bolşeviklər tərəfindən təsis olunan məktəblərdə Azərbaycan məsərifinə olaraq, əksəriyyətlə türklər-azərilər deyil, qeyri türklər – ruslar oxutduruluyorlar”.

Yalanın üstü açılmış olduğundanmı, yoxsa İstanbuldan ikinci dəfə sürüldüyünü bizdən gördüyündənmidir, nədir, biləməyiz, bizim pək sakin bir əda ilə yazılan və bolşevik ərkanına istinad edən bu iddiamıza şiddətli surətdə köpürən Qasım bəy, əvvəla “Mən Azərbaycanda dörd darülfünun güşad edildiyini iddia etmədim” deyə ağılnca bizi təkzib ediyor. Sonra da “Bir millətin hesabına digər millətləri oxutmanın böyüklükmü, yoxsa zorbalıqmı?” sualına “Biz darülfünunda oxuyanları milli deyil, sinifi noqteyi- nəzərdən ölçüyoruz” deyə cavab veriyor və “Bizim üçün nə rus var, nə də türk!” şüarını təkrar ediyor.

Fəqət söyləməyə ehtiyaç varmıdır ki, bu təkzibləri ilə “Giç Qasım”, bizim iddialarımızı tamamıyla təsdiq etmiş oluyor?!..

Əvət, kəndi ayarındaki “giç”lər için rus və türk fərqi olmadığını biz pəkala biliyoruz. Bu fərqi gözətmiş olaydı o, nə Rusiya hesabına casusluq edər, nə də “it məscitdən qovulduğu gibi” İstanbuldan sürülərdü.

Şüphəsiz ki hərfi ən çox qızdıran da bu “tərd” məsələsidir. Çünki bu “tərd” onun yalnız “izzəti-nəfsi”ni hırpalamamışdı. İzzəti-nəfsi olsaydı, bir kərə qovulduğu yerə ikinci dəfə artıq gəlməzdi. Anlaşılan adamın, Azərbaycan təbirincə, “atası yanmış”, pək mühüm bir ehtikar planı suya düşmüşdür. Nitəkim bu planın təzmini üçün şimdidi də ya Qars və ya Tehrana getmək için israr edib durduğu rəvayət olunuyor.

İstanbuldan qovulması ilə əlindən çıxan “qazanc” kəndisini o dərəcədə zıvanadan çıxarmış ki, milliyyətçipərvər Azərbaycan muhacirlərini çəkişdirirkən bu məqsəd üçün bolşeviklər arasında qərarlaşdırılan məşhur “parola”yı belə unutmuşdur. Bolşevik ədəbiyyatında

daima “ingilislərdən və fransızlardan para alaraq kafəşatanlarda keyf sürən” adamlar şəklində təsvir olunan Müsavat ricalı Camalbəyovun qələmində həyatını qazanmaqdan aciz adamlar gibi göstərilmiş, hət-  
da içlərindən bəzilərinin Sirkəcidə “patates” satmaqla məşğul oldu-  
ğu, kəndisi gibi müştərilərə məxsus bir zəhir-hənd ilə zikredilmişdir.

Fəqət millətini, vətəninə və bütün müqəddəsətini paraya satmaq adətində alışqan olanlar zümrəsindən olan bu alçaq hərif, ağına belə gətirməmişdir ki, millət yolunda yürüyən və haqq üçün mücadələ edən fədakar insanlar hər növü məşəqqət və ələmlərə təhəmmül edər, qüvvəti- layemudla keçinir, hini- zərurətdə “patates” də satarlar, fəqət Camalbəyov və arkadaşları gibi “havyar” yeyib də vətənlərini satmazlar!

\*\*\*

Məsələyi münaqişə edən, “**Yeni Qafqasiya**”nın bir mühərriri ikən “Giç Qasım”ın bilxassa Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyə xitab eylədiyi şayani təməldür. Burasını düşünərkən rus hekayə-nəvisi məşhur Kırilovun məruf “Köpəklə fil” əfsanəsi xatırımıza gəldi:

Bax, şu yavru köpəyə bax, nə qədər qüvvətli imiş ki, filə havlı-  
yor!..

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 1 ağustos 1340 / 2 məhərrəm 1343,  
il:1, №21, s. 13-14*

Müntəşir - nəşr edilən

Mahud - bilinən, məlum olan

İctima - bir yerə toplaşma, yığışma

Binəənəleyh - buna görə

Ukalaca - özünü hamıdan bilgili saymaq

Vərəstə - xilas olmuş, azad

Məsarif - xərc, məxaric, çıxar

Güşad - açılış, açılma

Ehtikar - möhtəkirlik

Zıvana - hövsələdən çıxmaq, əsəbləşmək  
Layemudla - ölməz, ölümsüz

*Red: 1 ağustos 1340 /  
2 məhərrəm 1343 - 1 avqust 1924*

## SEYRÜ - SƏFƏR QƏRARNAMƏSİ MÜNASİBƏTİLƏ

Gərək Türkiyə Cümhuriyyəti təbəəsindən və gərək əcnəbilərdən olub Türkiyə hüdu di millisi daxilinə girənlər və hüdu dlardan çıxanların tabe olacağı üsul və şəraiti təsbi d etmək üzərə Daxiliyə Vəkaləti tərəfindən tən zim və heyəti vəkilə qərarıyla təsdi q olunan Seyrü -Səfər Qərarnaməsi nəşr və mövqeyi məriyyə tə qoyulmuşdur.

Qərarnamənin 14-cü maddəsində deyiliyor ki: “Bədəma Türkiyəyə bəyaz rus qəbul ediləməz. Bunlardan müslüman olanlar, mültəcilər haqqındaki ehkami - tabeiyə t şərtiyə qəbul olunur”<sup>1</sup>.

17-ci maddə də böylə təhrir edilmişdir: “Əl-yövm Türkiyədə mövcud mültəce rus müslümanlarının əfradı ailəsi qəbul edilir”.

Bu iki maddənin ehtiva eylədiyi mənadan bəyaz rus mültəcilərdən “Müslüman olanlar” için hususi bir imtiyaz və istisna gözətildi yi aşikardır. Fəqət böylə olmaqla bərabər sabiq Rusya İmperatorluğu təbəəsindən olan hər hanki bir müslümana “müslüman rus” yaxud “rus müslümanı” demək caizmidir? Sonra siyasi mültəci olaraq Türkiyəyə sığınmış azərbaycanlılar, gürcülər və dağıstanlılar vardır ki kəndilərini Rusiyaya tabe bilmiyorlar və “rusiyalı” olmadıqlarını bütün cahana qarşı bağırııyorlar. Bütün bu kimsələr<sup>2</sup> acəba, Türkiyəcə, “rusiyalı” dəxi deyil, “rus” mültəçisimi ədd olunuyor. Bizim bildiyimizə görə Türkiyə, Qafqasiya hökumətlərinin, əz-cümlə,

<sup>1</sup> Qərarnamənin 11-ci maddəsində deyilmişdir ki: “Aləl-umum siyasi miltəcilər ilk vasıl olduqları liman və ya şəhirdə və ya hudud üzərində qəbul və Daxiliyə Vəkalətinə təyin olunacaq məhəlli iqamətlərinə sevg olunur”.

<sup>2</sup> Mətdə pozuqluq vardı, anlamı pozmayacaq şəkildə köşəli parantez içindəki qisim əlavə edildi (red.Y.A.).



Azərbaycanın istiqlalını tanımışdır. Qars Muahədəsi, Sovet İttihadının qurnazlığı ilə feilən keenləmeykin hökmünə gəlmişsə də, Türkiyə tələqqiyatı hüquqiyəsinə görə hökümdən iskat edilməmişdir. Hər halda edilməməsi icab edərdi. Əcəba bir azərbaycanlı, bir gürcü dəxi məzkur Seyrü - Səfər Qərarnaməsi mucibincə “müslüman rus mültəcisi” və yaxud “rus mültəcisi”mi tələqqi olunacaq?..

Rus olmayan bütün ənasır ilə birlikdə Rusiya türkləri daha çar zamanında ikən “rus qanunu”, “rus hökuməti” “rus təbəəsi”, “rus duması” kibi təbirləri caiz görməyib “rus” kəliməsi yerində bil-iltizam “Rusiya” kəliməsini kullanıyor, bu kəlimənin qanuniyyət peyda etməsi için mücadələ ediyordlardı. Nə qərib bir təcəllidir ki, hali-hazırda mövcud sovet qəvanini əsasiyyəsinə tamamiylə həzf olunan bu “izafət” Türkiyə qəvanini tərəfindən qəbul və tətbiq olunuyor. Rusiyanın bugünkü ismi rəsmiyyəsi ”Sosyalist Sovet Cümhuriyyətləri İttihadı” ikən, qəribə deyilmidir ki, Türkiyə istiləhatı hüquqiyəsində “rus” ismi hələ büyük bir etina ilə mühafizə olunub sabiq Rusiya təhti- idarəsində yaşamış olan türk və müslümanların hüquq və hissiyatları belə nəzəri diqqət və etinaya alınmıyor.

Bizim anladığımızı görə sabiq Rusiya imperatorluğu daxilində yaşayan və qismən bu imperatorluğun ənqazı üzərində hüquqi-milliyə və tarixiyəsindən bil-istifadə təkrar təsisi hakimiyyət edən “müslümanları” bil-feil himayə etmək istəyən Seyrü-Səfər Qərarnaməsinin vəziləri işin hüquqi və hissi cəhətlərini dəxi düşünməli idilər. Biz zənn etməyiz ki, hər nöqtəyi-nəzərdən (hətta kəndisi ilə dost keçinmək istənən sovet hökumətinin qəvanini əsasiyyə tələqqiyatı hüquqiyəsi nöqtəyi-nəzərindən belə) kəndisinə, məsələ, “mən azərbaycanlıyım” deyən və Azərbaycan Türk Cümhuriyyətinin pasportunu iradə edən bir türkə, bir müslümana Türkiyə Cümhuriyyəti müəs-səsatında, polis idarələrində bir türk məmuruna, “yox, sən rüssan!” deyə kəndisini rədd eyləsin!..

Halbuki Seyrü - Səfər Qərarnaməsinin salifüzzikr maddələri ilə bir türk məmuruna qorxdığımız bu “küfr”ü söylədəcək bir təvil mahiyyət və qabiliyyətindədir.

Biz məqamətü aidəsinin nəzəri- diqqətini bu xüsusa ətf etdirməklə lazım gələnlərə təlimatı mütəmmimə itasını intizar ediyor, bilxassə Rusiya və Qafqasiya əhvali ilə aşına möhtərəm türkçü məbuslarına nəzəri diqqət və etinalarını bu məsələyə cəlb ediyoruz.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 15 ağustos 1340 / 17 məhərrəm 1343,  
il:1, №22, s. 10-11*

Seyrü səfər - səyahətnamə  
Mövqei-məriyyət - istifadə  
Bədəma - bundan sonra  
Mültəcə - pənah gətirən  
Tabeiyyət - tabeçilik  
Əlyövm - bugünkü  
İskat - təsdiq  
Qurnazlıq - hiyləgər, bic  
Keenləmyekin - heç olmamış kimi  
Ənasir - ünsürlər  
Qəvanini - qanuni  
Vazi - yerləşdirən, ortaya qoyan  
İraə - göstərmə, təqdim  
Təvil - uzun, çox sürəkli  
Mütəmmim - tamamlayan, bitirən  
İta - ödəmə

*Red: 15 ağustos 1340 /  
17 məhərrəm 1343 - 15 avqust 1924*

## **RUSIYA – İNGİLTƏRƏ İTİLAFI HAQQINDA**

Yaşadığımız fəvqəladə günlərin qərib bir cəlvəsini gördük; inkita xəbəri hər tərəfə yayılmışkən itilaf edildiiini öyrəndik. Aylardan bəri sürünən Rusiya – İngiltərə müzakəratı, nəhayət, bir itilafa müncər oldu. Tərəfeyncə müahədə imza olundu.

İmza olunan vəsiqələrin mahiyyəti hüquqiyyəsi qismi məhsusumuzda mündəric məqalədən öyrəniləbilir. Burada hər şey əsasən riyazi bir müadələ rumuzu ilə həll olunaraq elmi hesaba mütəallıq ərqamın təyini sonraya təliq edilmişdir.

Sovetlər hərbdən əvvəlki borcları tanıyacaq və miqdarını təyin edəcəklər. Sovet dekretlərindən mütəzərrir olan ingilis sərmayədarlarının həsəratı şu və ya bu şəkil ilə təzmin olunacaq, iki dövlətin yek-digərinə qarşı mövcud olan tələbatının növü və miqdarı təspid ediləcək, o zaman İngiltərə hökuməti Rusiyaya yeni bir istiqraz verilməsini təmin üçün məbusana təklifatı qanuniyyədə bulunacaqdır. Bu istiqrazın miqdar və şəraiti isə qəza təyin olunmamışdır.

Görürük ki, burada həp “olacaq” diyə, sigai müzari ilə məram olunmuşdur. Bu olacaqlar nə vəqit olacaq və nasıl olacaq? Nasıl olacağı haqqında imza olunan müahədələr birtaqım mühtəlid komisyonların təşəkkül edəcəyini bildirməktədir. Nə vəqit olacağı isə cəvabı kolay verilir suallardan deyildir.

Sovet mətbuatı məsələnin şimdilik əməli deyil, nəzəri bir şəkildə həll edildiyinə də bittəbi, məmnundur. Çünki daha Cenevrə və Lahay konferansları zamanından bəri bin ricalarla qəbulunu istədikləri formülün, nəzəri də olsa təslimi kəndiləri için bir əsəri müvəffəqiyyətdir. Fakat bu müvəffəqiyyətlərdən yüksək bir lisanla bəhsədən sovet mətbuatı aynı zamanda, “iləridə daha pək çok müşkülət mövcud olduğuna” qanedir. “İngiltərə kibi dünyanın ən müəzzəm sərmayədar dövlətlərindən birinin sovet üsul və sisteminin kəndi üsul və sistemi ilə müsavi haqqa malik bir müəssəsə olduğunu” qəbul etməsi, Moskva qəzetələrinin keyfini gətiriyorsa, asıl para kəsəsini əlində bulunduran City məhafilinin bu şəraitlə kimsəyə para verməyəcəyi haqqında qopardığı yayqara dəxi pək büyük əndişələrini də mucip olmaqdadır.

Rusiya ilə şəraiti məhsusa təhtində imza eylədiyi bu itilaftan dolayı Makdonald hökuməti kəndi mövcudiyyətini büyük bir sual altına almışdır. Məlum olduğu üzərə, Makdonald hökuməti İngiltərə məbusanında əksəriyyəti haiz deyildir. O aləl-umum liberal və bazan da muhafazakar firkalarına istinadla təmini əksəriyyət ediyor. Halbuki

məbusanda cərəyan edən müzakərat liberalların də konservatorların də bu itilaf əleyhində olduklarını göstərdi. Əskidən bəri sovetlərlə anlaşmaq tərəfdarı olan və Cenevrə Konfransının bilhassa mütəşəbbis və lideri bulunan Lloyd George bilə bu itilafnamənin ən böyük münəqqidlərindən kəsildi. Konservatorlar tərəfindən itilafnaməyi tənqid və rədd için söz söyləyən Mcneil (Hector) dəxi 1921-ci sənədə Rusiya-İngiltərə ticarət müqaviləmənsini imza edən zat idi.

Əmələ Firqəsinin sol cinahını təşkil və bu itilafnamənin imzası için Makdonald hökuməti üzərində pək böyük tazyikat icra edən bu qisimdən başqa, bütün İngiltərə məhafili siyasiyyəsi imza olunan bu itilafı şiddətlə tənkit etməktə və böylə bir vəsikayl, məbusanın kabul etmək imkanında olmayacağını söyləməkdədirlər. Əfkarı ümumiyyə Makdonald hökumətinin bu məsələdə məclisi- məbusanı fesh və yeni intihabat icra etmək zərurətində qalacağını təhmin eyləməkdədir. Heç bir zaman İngiltərə hökuməti, bir məsələi xariciyyədə bu dəfə olduğu kədər məmləkət əfkarı ümumiyyəsi ilə qarşı qarşıya gəlməmişdi.

Daha Lahey konfransında ikən bolşeviklər “Siz bizi bir kərə bil-hüquq tanıyınız. O zaman biz kəndimiz sərmayədarlarla müzakərəyə girişir, kəndilərinə təminatı kafiyə vermək surətiylə istikraz yaparız” diyorlardı. Bu kərə bolşevik mürəhhəslərinin Londradakı üç-dörd aylıq müzakirələri rəsmi hökumət mürəhhəslərindən ziyadə City ricalı maliyyəsi ilə vüqu bulmuş və nəticədə İngilis hökumətinin sovet istiqrazının təmini üçün bilhassə israr eyləmişlərdir. Fəqət şübhə yoxdur ki, təmini vəd olunan bu istiqrazın şərait və miqdarını təyinə gəlincə, bolşeviklər, təkrar City məhafilinin rəyi ilə hesablaşmaq zərurətini duyacaqlardır. Çünki sovet ricalinin dərdinə çarə varsa, o da “muadələyi riyaziyyə”şəklində müəyyən bir şey ifadə edəməyən iki üç parça kağız deyil qiyməti müqəddəresi şübhəli olmayan İngilis fondlarının Moskvaya nəqlindən ibarətdi. Bu fondlar isə Makdonald olmadığı kibi “Rusiya təcrübəsinə pək böyük bir təvəccüh bəsləyən Ponsonbyde<sup>1</sup> dəxi mövcud deyildir.

<sup>1</sup> İtilafnaməyi məbusanda müdafiə edərkən Ponsonby demişdir: “Rusiyada yapılan təcrübəyə istehza ediyorlar. Təcrübeyi yapmaqdan aciz olanların işi daima təcrübə yapanlara

Bu mülahizə ilədir ki, bəzi zehinlərə, madamki bolşeviklərə para verilmək ehtimalı vardır, o halda bu paraya qarşı bolşeviklərdən təminat dəxi istənilmiş və bu xüsusda söz alınmışdır, deyə bir mülahizə yerləşmişdir.

Bu təminatın keçənlərdə bəzi qəzetələr vasitəsilə intişar edən “Qafqasiya və Türkiistan Projesi” şəklində olduğunu təsəvvür etmək bizcə mövzu bəhis olamaz. Ponsonby, Qafqasiyanın sovetlərdən təcridini deyil, milliləşdirilmiş müəssəsələrin bila-şərt və qeyd sahiblərinə iadəsi için sovet hökuməti nəzdində təşəbbüs etməyi bilə, “Böyük bir millətin umuru dahiliyəsinə müdaxilə” şəklində tələqqi eylənmiş və bunu İngiltərə demokratiyasına yaqıştıramamışdır. Digər tərəfdən sovet qəzetələri Almaniyaya tətbiq olunan kontrol üsulunu belə qabil deyil, Rusiya üçün qəbul edəməyəcəklərindən bəhs ediyolar. O halda, təminat olaraq, nə qalıyor. Əcəba, sovet idarəsinin xüsusiyyəti mülkiyə tanımayan qasib idarəsi və Çekanın yırtıcı ruhu Rusiyada baqi qaldıqca Avropalı bir sərmayədar hanki təminatla biriktirdiyi paralarını hər növü təhlükələrə məruz, sovet məmləkətinə tökər də “inqilabdan çıxmış yeni Rusiyanın etibarını təcrübə” edər. Bu kibi “təcrübə”ləri həqiqətperəst sərmayədarlar, xəyalperəst “əmələ nazırı” kibi, pək o kədər da sevəməzlər. Həm Rusiyanın iqtisadən imar və ihyasi için lazım olan sərmayə, öylə ufaq-təfək bir məbləğ deyildir ki, onunla böylə təhlükəli “təcrübə”lərə girişilsin. Rusiyanın yenidən imarı için 3.224.000.000 altın rublə lazımdır. Bu qədər böyük bir məbləği deyil, bunun onda birini belə havaya atacaq ingilis sərmayədarı təsəvvür oluna bilirmi?

İştə bunun üçündür ki, Makdonaldın bu xüsusda sovetlərə verdiyi nəzəri vəd belə İngiltərə məhafili maliyəsi ilə bu məhafilə mərbud dəvairin şiddətli protestolarını mücib oluyor, “pək müsəməhəkar” davranan əmələ hökumətinin başına atəşlər püskürüyorlar. Və yenə bunun üçündür ki, Moskov qəzetələri, Londrada ehraz eylədikləri zəfəri təsid etməklə bərabər, əsil müşkül məsələnin iləridə qaldığını təqdir ediyolar. Çünki bolşeviklərə lazım olan şey, müahədə deyil, paradır.

---

istehza olmuştur. Kim bilir, bu təcrübələr bəşəriyyətə nə qədər fayda verəcəkdir”.

Bu parayı alabiləcəklərimidir? Baxalım daha Makdonald hökuməti mövqeində qala biləcəkmidir?!..

*M.Ə.*

*“Yeni Qafqasiya”, 3 səfər 1343 / 31 ağustos 1340,  
il:1, №23, s. 2-4*

İnkıta - kəsilmə, kəsinti

İtilaf - anlaşma, uyuşma

Tərəfeyncə - iki tərəfli

Müahədə - əhdnamə, bağlaşma

Müadilə - bərabərlik

Rumuz - gizli olan

Müzari - ortaq, bənzər

Fesh - pozmaq, hökmsüz buraxmaq

İntihab - ayıraraq seçmək

Təvəccüh - diqqət etmək, dəyərləndirmək

Müsaməhəkar - xoş görünən

*Red:3 səfər 1343 /*

*31 ağustos 1340 -31 avqust 1924*

## İKİNCİ İLƏ KEÇƏRKƏN

“Yeni Qafqasiya” ikinci ilinə qədəm basıyor. Hər müəssəsinin həyatında bir hesab devrini təşkil edən sənə başını “Yeni Qafqasiya” pək müstəsna bir zamanda dərk ediyor.

Əvət, biz bu sətirləri yazarkən, qanlı hadisələrə səhnə olan Qafqasiya qanına qəltan bir halda çırpınıyor, şimalın o qanlı və mənhus canavarı, yaralı köksünü istiqlal hissi ilə iltiyam edən və intiqam əzmi ilə canlanan Prometeyi təkrar parçalıyor.

Qızıl Rus kabusu, başda Gürcüstan olmaq üzərə, bütün Qafqasiyanı cəhənnəmi bir dəhşət altına alaraq vəhşətlər icra ediyor. Bütün cahən mədəniyyətinə qarşı Sovet İttifaqının təşəkkülünə, ittifaqa

daxil olan bütün millətlərin bil-feil razı olduqlarını iddia edən Moskva diplomatiyasının yüzünə, Qafqasiya üsyanı, müdhiş bir təkzib toqatı kibi əşkedildi. Hər kəs anladı ki, başqa əsir millətlərin hürriyyət və istiqlalına yardım etmək şüarı ilə ehtikar yapan Moskva politkanları kəndiləri bizzat istilakar və qanlı bir qüvvətdirlər.

Həqiqətin bu şəkildə olduğu Türkiyə əfkarı ümumiyyəsinə də artıq təhəqqüq etmiş kibidir. Gürcüstan və ümum Qafqasiya üsyanı xəbərlərinin şüyuu üzərinə Türkiyə mətbuatı tərəfindən göstərilən əlaqə türkün qəlbini, həqiqi təmayülatını bilənlər üçün pək təbii görülməklə bərabər, bu həqiqətə pək də vaqif olmayan bir qism qafqasyalılar üçün qeyri-müntəzir bir hadisə kibi tələqqi edilmişdir. **“İqdam”** rəfiqimiz Qafqasiya üsyanına aid baş məqaləsində “Azərbaycan türklərinin və bəhusus ərbabı ürfanının uğradıqları fəcayi” tükələrimizi ürpədiyor. Tökülən qadın, çoluq-cocuq qanının acısıyla icrayı məzalim edənlərə lənət oxuyoruz. İnsaniyyətdə müştərək olduğumuz hesabılə gürcülərə də o qədər aciyoruz. Qəlbimiz daş deyil ki, duyğusuz olalım” deyə yazmışdır. Bu sətirləri oxumuş bir gürcü münəvvəri kəməli həssasiyyətlə “bunu bit-tərcümə Makdonalda göndərməli, vəzifeyi-insaniyənin türklərdən öyrənməsini kəndisinə göstərməlidir” diyordu.

Xristian bir qafqasiyalı üzərində bu dərəcədə dərin bir təsir icra edən nəşriyyata bundan bir sənə əvvəl təsadüf edilməzdi. O zaman Türkiyə məhafili hələ Üçüncü İnternasyonalın füsunkar şüarları ilə məşhur olub qızıl sözləri eşidir, fəqət qara işləri haqqıyla görəmiyordu. Bu bir sənə zərfində Türkiyə əfkari ümumiyyəsinin bolşevik idarəsi həqiqi mahiyyəti haqqında pək çox tənəvvür etdiyi bir həqiqət, bir əmri vəqedir. Bu əmrin vüquuna zamanın və vüquatın pək büyük təsiri olmuşdur. Fəqət bununla bərabər bir sənəlik həyat əsərini təlxis edən **“Yeni Qafqasiya”** bu xüsusda kəndisinə bir şərəf hissi də təsəvvür etmək istər. Bolşevik siyasəti və Qafqasiya hadisat və həyatına aid mətbuatı mövqutəmizdə ara-sıra intişar edən məqalələrdən nəşriyyatımızın bihudə olmadığını məmnuniyyətlə görüyor, əfkari-ümumiyyədə xeyirli bir təsir icra eylədiyimizi xüsusi

təmaslarımız əsnasında da kəməli-məsərrətlə hiss edirik. Bundan mədə Anadolu'nun çar ətrafına, İranın, Misirin, Hindin, Əfqanın və sair şərq məmləkətlərinin mühüm mərkəzlərinə gedərək bolşevik zülmü altında inləyən türk və islam millətlərinin düçar olduğu qədr və zülm haqqında həzin xəbərlər götürən **“Yeni Qafqasiya”**, türk məhafili milliyəsi ilə qareləri arasında da olduqca rəğbət və etinə görmüşdür. Belə ki, **“Türk Ocağı”** mərkəzi heyəti bütün şöbələri üçün məcmuəmizə abunə olmaq əlaqədarlığında bulunmaqla bizi mənən təşviq buyurmuşdur. Bu vasitə ilə bizə məmləkətin müəzzəz ruhunu təşkil edən milli hüceyrələr (ocqlar) vasitəsilə dərdimizi Türkiyənin həssas qəlbinə (türkcü zümrəyə) mütəmadiyyə ehsas etdirmək imkanını vermişdir.

Azərbaycanda, Dağıstanda, Türkiyəstanda, şimalda və Kırımдаki türk və müsəlmanların Qızıl Rusiyadan çəkdiqlərini, Gürcüstanda və ümum Qafqasiyada davam edən istiqlal mücadiləsinin keçirdiyi qanlı və çətin səfahətini Şərq əfkarı- ümumiyyəsinə ərz etmək Qafqasya daxilində də pək mühüm təsirata mucib olmuşdur.

**“Yeni Qafqasiya”** ilk nüsxəsindən etibarən bolşevik mətbuatının pək şiddətli tənqidinə, küfrlərinə hədyanlarına məruz qalmışdır. Gün yoxdur ki, Bakı və ya Tiflis mətbuatı **“Yeni Qafqasiya”**nı şətm kəndilərini ona qarşı müdafiə etməsinlər. Bu kibi munaqişələri ilə və müdafiədən aciz biçarələrə məxsus hiddətli söyüşləri ilə, bil-məyərək, lehimizə propaqanda yapan bu nəşriyyatdan sərfi-nəzər, **“Yeni Qafqasiya”** tənqidatının siyasəti-cariyə üzərinə təsiratı mühimmə icra eylədiyi də mühəqqəqdır. Milli maarifin az çox təqviyəsi və idarələrin milliləşməsi haqqında nəşriyyatı vəqamızın pək mühüm təsirlər bəhs eylədiyini məmnuniyyətlə xəbər alırıq. Bu, qayət də təbii bir şeydir. Xaricdə intişar etsə də, hür bir qəzetənin istibdada qarşı təsiri əşkardır. Türk komunistlərindən biri **“xaricdəki milliyətpərvər nəşriyyat olmasaydı, Moskva idarələri türkləşdirmək məsələsini tamamilə ehmal edərdi”** demişdir. Bakı Sovetində söz söyləyən Orcenikidze Azərbaycanın milliləşdirilməsindən və türkləşdirilməsindən bəhs edərkən **“Biz bunu Rəsulzadə söylədiyi**



üçün deyil, kəndi arzumuzla yapıyoruz”<sup>1</sup> derkən, şübhəsiz ki, İstanbuldakı nəşriyyatın Bakıdakı inikasatına zimni bir cavab vermişdir.

Nəşriyyatımız hazır şərait daxilində, qismən olsun, Avropa məhəfil və mətbuatında da Azərbaycan və Qafqasiya haqqında mənbəyi həvadis rolunu oynaya bilmişdir.

Fəqət məcmuəmizin ən böyük bir məmnunluq hissi ilə tələqqi eylədiyi şey əməlpərvər və milliyyətpərvər Azərbaycan gəncliyi üzərinə icra eylədiyi təsirdir.

Məcmuəmizin “bolşevizya”da sıx Çeka təhdidi altında yaşayan, mühacirət həyatının çəkilməz ələminə təhəmmül göstərən Azərbaycan gəncliyi üçün bir növ mənəvi təşkil mərkəzi olduğunu görməklə bilsəniz nə qədər məsuduq! Tehrandan, Təbrizdən tutaraq ta Berlinə və Parisə qədər müxtəlif məmləkətlərə dağılan gəncliyin məcmuəmizə maddətən və mənən göstərdiyi mərbutiyyət bizə müfid bir işlə məşğuliyətimizi ehsas etdiriyor və o nisbətdə dərin bir mənəvi zövq veriyor.

Biz ta ibtidai təəssüsündən bəri məcmuəmizi yalnız Azəri türklüyünə deyil, milli hüddud xaricində bulunan bütün türklərə həsr eyləmiş və onların müavinəti təhririyyə və müşarəkəti - mənəviyyasına ərzi-əhtiyac göstərmişdik. Rusiya təhti əsarətində yaşayan türk dünyasının bəlli başlı ərbabı qələmlərindən mühacirət həyatında bulunan həmin kəffəsinin “**Yeni Qafqasiya**”da iştirakları bu hüsusda da məcmuəmizin müvəffəqiyyətində dəlil ola bilər. Finlandiya türklərinin “**Yeni Qafqasiya**”ya göstərdikləri əlaqə hər halda Azərbaycan türklərinin əlaqəsindən az deyildir. Bu hal şimalı qardaşlarımızın zindəliyini göstərdiyi kibi, məfkurənin qüvvət və qüdrətini də göstərir.

Qarelərimiz biliyorlar ki, biz yalnız Qafqasiya dərdlərini nəşr ilə qalmayıb, başda Türkiyə olmaqla şərqdə cərəyan edən pək mühüm hadisələrə də mümkün olduğu qədər laqeyd qalmaq istəməmişiz. Türkiyədə bu sənə içərisində əsrlərə sığmayan tarixi pək böyük hadisələrə aid nöqtəyi- nəzərimizi təsbit ilə bərabər, şərqin ikinci qədim dövlətini təşkil edən İran həyatını da müntəzəm təqib etmişiz. Şərq

<sup>1</sup> “Yeni Qafqasiya” 1-ci sayına müraciət.

millətlərinin keçirməkdə olduqları istihalə zamanının milli hüriyyət və istiqlal dövrü olub, bu dövrdə qəti təsanüd və ittifaqa möhtac olduqlarını bildiyimizdən buna əngəl olacaq hər növ nəşriyyatı müzir bilmiş, əlimizdən gəldiyi qədər şərqilərin bir-birindən uzaqlaşmasına deyil, yek-digərinə yaxınlaşmasına səy etmişiz. Bu xüsusda cüzi də olsa, bir müvəffəqiyyət qazandıgımıza qane olmaq istəriz.

Qarelərimizin hüsni-təvəccöh və müavinətləri və əlifbamızın xüsusi surətdə göstərdiyi əlaqə bir yaşını tamam edən məcmumiz, ikinci yaşına girdikdə bittəbi yeni proqram zikrinə ehtiyac görməz. Proqramımız bir sənəlik təcrübəmizdir. Bu sənə hədəf etdiyimiz qayə keçən sənə xidmət etdiyimiz qayənin eynidir. Milliyyət və istiqlal qayəsi: Qafqasiyanın xilas, Azərbaycanın istiqlalı! İştə məcmuəmizin bütün səmimiyyəti ilə təqib eylədiyi əsas amall!

Bu amalına ərmək üçün məcmuəmiz mündəricatının daha ziyadə tövsi, tənəvvü və ciddiiyyətinə əhəmiyyət verəcək, heyəti təhririyyə bu xüsusda əlindən gələni bütün əzmiylə sərf edəcəkdir. Fəqət məcmuəmizin məslək və məqsədi ilə kəndi məslək və məqsədləri arasında mənəvi bir vəhdət hiss edən qarelərimizə düşən bir vəzifəni də burada zikr etmədən göstərməyəcəyiz.

Milliyyətəpərvər bir Azəri, istiqlalçı bir qafqasiyalı, vəhdəti mənəviyyəsinə mömin bir türkiyəli, şərq təsanüdünün lüzumuna qail bir iranlı və yaxud bir şərqli salifüzziqr ümdələrin təhəqqüqünü ciddən arzu edərsə, **“Yeni Qafqasiya”**nı mənimsəməli, onun dəvamı intişarını təmin üçün şü və ya bu fədakarlığı göstərməlidir.

Fəqət bu xüsusdakı vəzifənin ən böyüyü bittəbii azərilərə tərətüb edər. Əvət, ey azərilər, yazmaq bizdən, oxumaq və oxutdurmaq sizdən!

*“Yeni Qafqasiya”, 8 rəbiyüləvvəl 1343 /  
4 təşrini - əvvəl 1340, il:2, №1, s. 1-3*

İltiyam etmək - sağaltmaq

Süyyu - bəlli olması

Məhafil - yığıncaq

Tənəvvür etmək - parılatmaq

Maəda - başqa  
Ehsas - hiss  
Şətm - qaba söz, söyüş  
Zimni - güman edilən  
Qare - oxucu  
İstihal - bir haldan başqa hala keçmə  
Təsanüd - keçid  
Müzir - zərərli  
Tövsi - genişləndirmə  
Tənəvvü - çeşid-çeşid olma

*Red: 8 rəbiyülvəvəl 1343 /  
4 təşrini - əvvəl 1340 - 4 oktyabr 1924*

## HACI ZEYNALABDİN

Müəssif xəbəri irtihalini keçən sayımızda dərc etdiyimiz Hacı Zeynalabdin Tağıyev Azərbaycanın ən məruf simalarından idi.

Hacı cahanca məruf bir milyoner idi: Bakı milyonerləri meydanında ən məşhur bir isim daşıyan bu adam ölürkən artıq milyoner deyildi. Azərbaycanı istila edən Rusiya bolşevikləri hər kəs kibi onu da soymuş, soğana döndərmişlərdi. O, son günlərini Avropanın hər hansı möhtəşəm qonaqlarına meydan oxuyacaq dərəcədə mükəlləf və müzəyyən olan “sarayında” deyil, pək ucuz bir fiyatla kiraladığı müvəqqəf bir odada keçirmişdir. Əvət, bolşeviklər onun bütün varını almışdılar, qazandıqlarından kəndisinə bir şey buraxmamışdılar. Fəqət onun, bolşeviklər də daxil olduğu halda, kimsə tərəfindən zəbt olunamayacaq qazanları vardı. Bu qazanlardır ki, bizi onunla məşğul ediyor. Yoxsa onun bir milyoner oluşu bizi pək o qədər də əlaqədar etməz. Məcmuəmizin təsis tarixindən bəri ölən azərbaycanlı milyoner fəqət Tağıyev deyildir.

Hacı yalnız maddətən deyil, mənən də milyoner idi. O, heyrət və həsənətə ilə məruf bir sima idi. Azərbaycan tərəqqi və irfan tarixində

Hacının tutduğu mövqe bülənt, bu xüsusda göstərdiyi fədakarlıqlarla mütənasibdir. O, millətin tərəqqi və təailisinə pək çox yardım etmişdir, pək çox yararlıqlar göstərmişdir. Müvərrix, Azərbaycan tərəqqiyatını tədqiq edərkən, burjuaziya dövrünün şəxsi amillərini ararkən, Tağıyev ismi üzərində istər istəməz, duracaq və yazacağı hər hansı fəsildə bu şəxsdən bəhs etmək lüzumunu hiss edəcəkdir. O görəcək ki, bu şəxs sadə əmələlikdən yetişərək cəmiyyətin ən yüksək zirvəsinə çıxmış, sərvəti ilə məşhur olduğu kibi heyrət və həsənəti ilə də əfkarı- əmmədə böyük bir hörmət və mövqe əxz etmişdir. Əvət, ümmi və əvamı sırf olduğu halda, Hacı Zeynalabdin kəndisi ilə məşğul olmaya dəyər pək mühüm və maraqlı bir “tip”dir.

Azərbaycan hərəkatı ictimaiyyəsi əsri məktəblərə davam etmək surətiylə başlamışdır. Bu məbhası tədqiq edən zat, biz-zərurə Hacı ismi üstündə duracaq və onun hesabına təhsili elm edən yüzlərlə tələbəyə təsadüf edəcəkdir. Hacı yalnız müxtəlif darülfünunlarda və edadi məktəblərdə təhsil etmək istəyən tələbələrə yardımla iqtifa etməyib, kəndisi bizzat məktəblər təsis eyləmiş və müxtəlif məktəblərin hamisi olmaq sifətilə maarifə xizmət eyləmişdir. Türklərə məxsus təsis eylədiyi ziraət məktəbi ilə islami bir tərzi memaridə yapılarq Bakının ən gözəl binasını təşkil edən Darülmüəllimat bu xizməti təyid edən birər abidədir.

Azərbaycan ürəfasının hər hansı təsəddüt-pərəstanə təşəbbüsünün ən cəsur bir hamisi rolunu ifa edən Hacı salifüzzikr Darülmüəllimatı təsis etməklə hürriyyəti-nisvan məsələsinin təməl daşını qoymuş, mutəəssiblərin küfr və şetmlərinə baxmayaraq müsəlman qızların tərbiyəsinə mühüm bir vəsilə olmuşdur. İlk sənəi-təsisində mutəəssib xalqın küfrünə məruz qalaraq tələbə bulmayan bu Darülmüəllimat on sənə sonra kəndisinə hücum edən tələbatı qəbul edəməyəcək dərəcədə hüsnə -qəbula məzhər olmuş və Hacı ölmədən erkək cocuqlarla qız cocuqlarının da ibtidai məktəbə, təliyə və aliyeyi doldurduqlarını görmüşdür. Azərbaycan ədəbiyyat, mətbuat və teatrosu da bu mütəşəbbis adamın pək böyük yardımlarını görmüşdür. Bir çox müəlliflərin əsərlərini nəşr etdirdiyi kibi bu möhtərəm zat mütəədid qəzetə və məcmuələrin də sahib və naşiri olmuşdur. Topçubaşov

Əli Mərdan bəyin idarəsində rusca **“Kaspi”**, Ağaoğlu Əhməd ilə Hüseyinzadə Əli bəylərin idarəsi ilə çıxan türkcə **“Həyat”**, mərhum Haşım bəy tərəfindən təhrir olunan **“Yeni Həyat”** qəzetələri ilə yenə Hüseyinzadə Əli bəyin qələm əsəri olan **“Füyuzat”** məcmuəsi kibi Rusiya və Qafqasiya türklərinin siyasi və ictimai mənafeələrini müdafiə, mənəvi və ədəbi ehtiyaclarını təmin edən qəzetə və məcmuələr hər bu adamın himməti ilə təəssüs etmişdir.

Yalnız mətbuat mövqeyində deyil, ədəbi əsərlərin intişarı ilə türk teatrosunun inkişafına da, mərhum Hacınin pək çox yardımı toxunmuşdur. Şimdi bolşevik ricalindən bulunan Nərimanovun mütəəddid qələm əsəri də daxil olduğu halda, bir çox “dram” əsərlərini nəşr etdirən mərhum, ilk dəfə olaraq, Bakıda bir teatro binası da yapdırmışdır.

Müxtəlif cəmiyyəti-xeyriyyətlərin rəisi, müəssis və fəxri üzvü olmaq hesabılə Hacınin Azərbaycan türklüyünün ictimai təşəkküllərinə göstərdiyi xizmət də şayanı qeyiddir. Bakı mühitində türk irfanının nəşri üçün pək böyük təşəbbüslərdə bulunan **“Nəşri-Maarif”** cəmiyyətinin rəisi də kəndiləri idi. Bu cəmiyyətin məqsədi köylərdə və məhəllələrdə təsis olunan ibtidai məktəblərə türkcə müəllimləri ihzar etmək idi. Bu məqsədlə **“Nəşri-Maarif”** müəllimlər kursu təsis etmiş və ilk dəfə olaraq Türkiyədən dəyərli müəllimlər cəlb olunmuşdu. Bu kursun müdirliyi Türkiyənin dəyərli müəllimlərinə Əhməd Cövdət bəyə həvalə olunmuşdu.

Hacınin mütəəssib axundlara və din adına satılan xurafata qarşı mücadiləsi və bu xüsusda daha zəif bir halda bulunan münəvvərin qismini himayəsi də həqiqətən unudulmaz hadisələrdəndir. Cahanndan bixəbər “üləma”yı bir az tənvir eyləmək məqsədiylə Qafqasiyanın müxtəlif nukatında yaşayan mollalar, sənələrlə bədava olaraq Kəlkütdə müntəşir farsicə **“Həblül-Mətin”** qəzetəsini almış və bu qəzetənin kimin tərəfindən göndərildiyini bir çox zaman kəndiləri belə bilməmişlərdi. Bu surətlə Hacı mollaları mənus olduqları bir lisanda qəzetə oxumağa alışdırmışdı.

Türk mətbuatının təsisi ilə nəşr və təmimə başladığı ictimai fikirlərdən biri də şiə və sünni ixtilafının rəfi idi Bu fikrin qüvvədən feilə

gəlməsi üçün yapılan ilk nümayişin mütəşəbbüsü yenə Hacı Zeynalabdin olmuşdu. 1915-ci sənədə Bakıda bu məqsədlə dəvət olunan üləma nədvəsi, Xeyriyyə Cəmiyyəti rəisi olmaq sifətiylə, Hacı tərəfindən açılmış və fikri vəhdət nümayiş etdirilmişdi.

Hacının fəaliyyəti ictimaiyyəsi yalnız mətbuat və ictimaiyyətə münhəsir olmayıb, iqtisadi sahədəki fəaliyyəti daha ziyadə müsmir və mütənəvvi idi. Bakıda Hacının iştirak etmədiyi ticari və iqtisadi bir müəssisə və ya şirkət bulunmazdı. Əksər bankalarda əshamı mühimməyə malik olan bu mütəşəbbis adam, müsəlman sərmayəsi ilə təəssüs edən bankanın yardımı ilə sərmayələri milli olan bir çox şirkətlər təşkil ediyər, türklər iqtisadi rəqabətə əsri üsullarla mücəhhəz olaraq giriyorlardı. Bu xüsusda Hacı türk sərmayədarlarınınin rəhbəri olub bilxassə erməni sərmayədarlığına qarşı mücadilə olunuyor, Gürcüstanda olduğu kibi, Azərbaycan ərazi və əbniyyəsinin erməni möhtəkirlər əlinə keçməsi mən olunuyordu. Bütün Qafqasiyada yeganə mənəsuat fabrikası Bakıda kəndisinin olub, son sistemli mütəəddit dəyirmanlara, seyri- səfain idarəsinə və seydi mahi müəssisatına sahib idi.

Çarizm zamanındaki Rusya əhalisinin ictimai həyatı bələdiyyələrdə cərəyan edərdi. Bakı bir müsəlman şəhəri olduğu halda buradakı müsəlman vəkillər qayət məhdud bir səlahiyyətə malik idilər. Şəhər idarəsi süni surətdə Rusiya qanunlarınınin xristianlara təmin eylədiyi rüçhanla erməni əksəriyyətinin əlində idi. Bu inhisara qarşı türk xalqı müşkül və çətin bir mücadilə etməliydi. Bu çətin mücadilədə də Hacının nüfuzu məxsus idi.

Hacı malik olduğu zəkavəti fitrisi ilə rus hökumətinin Qafqasiya islamlarından əskər almadığı keyfiyyətinə vaxtilə diqqət eyləmiş, bunun, bir zaman gələcəkdə zərərini çəkəcəyiz, diyordu. Bu xüsusda o, bir çoxlarınınin hiddət və adəmi məmnuniyyətini mucib olsa da, Qafqasiya islamlarından əskər alması üçün siyasi bir təşəbbüs belə etmişdi. Bu fikrin nə dərəcədə mucib olduğu sonki hadisat əsnasında zahir oldu. Azərbaycan istiqlal elanı edərəkən hökuməti idarə edəcək münəvverənə, milli iqtisadi təşəkkülə qismən malik olduğu halda,

əskəri təşəkkülatdan tamamiylə məhrum idi. Bu məhrumiyət bax-tiylə əskəri mükəlləfiyyətdə bulunmadığından iləri gəliyordu.

Bir zaman vardı ki, növ-zühur azəri burjua sinfi üçün Hacı nü-munəyi imtisal bir şəxsiyyət idi. Onun yalnız ictimai həyatındakı təşəbbüslərini deyil, xüsusi həyatındakı zövq və səliqələrini də təq-lid ediyordardı. Hər kəs evinin təfrişatında belə Hacıya bənzəmək is-tiyordu. Xudayı-nabid olmasına rəğmən, Hacı bu xüsusda həqiqətən də, şayanı- təqlid bir əsəri zövq göstərə biliyordu. Bakıya varid olan müstəsna və yüksək müsafirləri qəbul etmək üçün Hacıya qonağın-dan daha münasib bir yer bulmaq təsəvvür olunamazdı.

Bu qədər sərvətə Hacı səfalətin ən acı günlərini dadaraq etmişdi. Bununla bərabər o, təbiətin kəndisinə bəhs eylədiyi bir nemətə də malik idi. Bu da tül ömür idi. Yaşda Zaro Ağa<sup>1</sup> bir az fərqli ola-raq tərki- həyat edən bu zəki adam sonrakı günlərdə keçirdiyi bütün ələm və iztirablarına rəğmən, qayət zində bir ruh ilə mətanətini mü-hafizə eyləmişdir.

Bir rəvayətlə 117 yaşında ikən vəfat edən bu müstəsna adam Azərbaycan tarixində Rusiya dövrü fəslinin canlı bir şahidi idi. Xan-lıqların süqutundan sonra Azərbaycan Cümhuriyyəti elanına qədər təşəkkül və təəzzüv edən Azəri Türk vəhdətinin keçirdiyi səfahət onun gözü önündən keçmiş və bu səfahətin mühüm qismində bizzat iştirak eyləmişdir.

Daha bər-həyat ikən haqqında bir qism ədəbiyyat vücuda gəti-rilən bu ümmi adamın, darı uqbaya təşyii başqa bir şərait daxilində, şübhəsiz ki, müstəsna bir hadisə təşkil edərdi. Şimdi isə yəqin ki so-vet mətbuatı bu “böyük burjua”nın tabutu hüzurunda bir “burjua”ya söylənəcək mənfə isnatat nə varsa, həpsini söyləyəcəklərdir.

Fəqət Hacıya ruhu bu isnatatdan mütəəssir olmaz. Onun böyük təsəllisi və ümidi vardır. Tül ömrü, o ümidini bizzat görmək imka-nını kəndisinə vermədi. Fəqət ruhu əmin ola bilir. Əsarət zəncirini qıraraq təkrar iadəi hürriyyət edən millət onu heç bir zaman digər “burjuy”lar sırasında tutmayacaq, çünki o, baqiyat, səlihət sahibidir.

<sup>1</sup> Zaro Ağa əsrimizin ən uzun ömürlü (150 sənə) bir acibəi xilqətidir. İstanbulda hamallıq edər.

Öylə baqiyət ki, bolşevik həczi də onu məhv edəməmiş, hər növü təərrüzdən məsun qalmışdır.

Maddətən o da, digər burjuylar kibi, soyuldu, fəqət mənən, onlar kibi üryan qalmadı, xatirəyi- millətə iflas etmədi!..

Cənabı haqq ruhunu şad eyləsin!

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 18 rəbiyüləvvəl 1343 / 19 təşrini əvvəl 1340,*

*il:2, №2, s. 9-12*

Məruf - tanınmış

Müzəyyən - bəzənmiş

Müvəqqər - hörmət edilən, sayılan

Həssənət - gözəl işlər

İrfan - bilim

Əfkarı - ümmə - cəmiyyət

Bizzat - özü

Darülmüəllimat - Qadın Müəllimlər Seminariyası

Ürəfa - arif

Təsəddit - pərəstanə - işə başlama

Salifüzzikr - irəlidə deyilmiş

Nisvan - qadınlar

Aliyeyi - yüksək, uca

Şətm - söymək, küfləmək

Məzhər - təzahür, nail olma

Mütəəddid - çoxlu, saysız

İntişar - yayılan

Münhəsir - məhdud

Müsmir - faydalı

Mütənəvvə - türlü, çeşidli

Müçəhhəz - hazırlanmış

Əbniyə - bina

Qayət - çox

Zəkavət - ağıl, fərasət



Müciib - səbəb, bais  
Şayanı - təqdir- bəyənilən  
Təəzzüv - formalaşma  
Baqiyat - əbədilik, həmişəlik  
Səlihət - yaxşı, yararlı

*Red:18 rəbiyülvəvəl 1343 /  
19 təşrini əvvəl 1340 - 19 oktyabr 1924*

## ZİYA GÖYALP

16 təşrini - sanidə<sup>1</sup> türk münəvvəranının duşu ehtiramında əbədiyyət aləminə köçən Ziya Göyalp bəy türk dünyasında məruf müasir fikir ərbabından ən mümtaz olanıdır.

Türk dünyası Türkiyə qismində olduğu kibi siyasi və milli bir hürriyyət və istiqlala malik bulunsaydı, şübhəsiz ki, Ziyanın müəssif xəbəri irtihali İstanbuldan tutub da Çin hüduduna qədər hər tərəfdə dərin və həzin bir təəssür təlid edər və bu təəssürat gərək mətbuatda və gərək ictimalarda böyük təzahürata mucib olurdu.

Tarixin şahid olduğu müəzzəm türk imperatorluqlarından sonuncusu Osmanlı İmperatorluğunun da məhlutai əqvamdan mürəkkəb digər imperatorluqlar kibi məhkumi zəval olduğunu, bu əzəmətin nigahbanı olmaq israrı ilə sabanından ayrılaraq daima silah başında bulunmaq zərurətiylə fəqir düşən türk köylüsünün “hakim” ikən nə qədər məhkum bir sinif təşkil eylədiyini Ziya bəy qədər, bəlkə başqaları da görmüşlərdir, fəqət, kimsə bu məsələni onun kibi təhqiq və vəziyyəti onun qədər təhlil edəməmişdir.

Ziya bəy Türkiyədə sosioloji elminin ilk tətbiqatçısı və türko-lojinin ilk nəzəriyyətçisi olmaqla bərabər, elmin ən böyük hasləti olan təhlil və təsnif üsulunun da pək mahir bir ustadı idi. Əsri nəzəriyyə və fənni bir metodla mücəhhəz olan ustad öyrənmək istədiyi

<sup>1</sup> Ziya Göyalp, 25 ekim 1924-də vəfat etmişdir(red.Y.A.).

məsələləri kolaylıqla əldə edə bildiyi kibi, malik olduğu bənan və bəyan sayəsində də bildiklərini öyrətməkdə müşkülət çəkmiyordu. Fikrinin aydınlığı, üsulunun mətinliyi ilə oxucularının xitab etməyi bacaran ustad məfkurəyə mərbutiyyətinin səmimiyyəti və imanının hərarətiylə xitab etdiyi mühitin qəlbini də təhyic və təşhir edə biliyordu.

Ziya bəy nisbətən daha gənc ikən rəhmətə qovuşdu. 48 yaşında ikən dari-üqbaya köçən ustad həyatı daha müntəzəm keçsə idi, bəlkə daha iyirmi sənə fəal bir həyatı fikriyyə ilə yaşardı. Məamafih bu az müddəti həyatında əfkar və nəşriyyəti ilə Türkiyə siyasəti əməliyəsinə kəndisi qədər dərin bir təsir icra edən digər bir mütəfəkkir bulunmamışdır.

TənziMAT fikrinin osmançılığından, İttihadı-İslam fikrinin xilafətçiliyindən təcərrüdlə əsri milliyyət fikri üzərinə təəssüs edən şimdiki xalqçılıq Ziya bəyin tərvic etdiyi məfkurənin əsəri və onun əməli tətbiqatından başqa bir şey deyildir.

Ziya bəy yeni Türkiyənin, müstəqil Türk Cümhuriyyətinin məfkurəçisi idi. İnciləbə Türkiyənin cəsuranə icraatıyla tətbiq olunan iqtisadi siyasət Ziya bəyin eyni cəsarətlə ifadə etdiyi fikri umdələrdə mövcuddur.

\*\*\*

Ziya bəy mərhumu ilk dəfə Nuruosmaniyyədəki “**Türk Yurdu**” idarəxanasında görmüşdüm. Sakit, durğun, qısa boylu və şişman olan bu zat zahiri ilə üzərimdə pək müəyyən bir təsir buraxmamışdı. Halbuki, o zamanlarda gərək İstanbulda və gərək Bakıda mətbuatı mövqutəni məşğul edən islahi- lisan məsələsi üzərinə yazdığı təhlil və elmi məqalələrini oxumuş, bu yazıların pək dərin bir qüvvəyi iknəiyyə, pək ətraflı düşünölmüş bir fikir mühəssələsi olduğunu görmüşdüm. Bir az sonra “**Türk Yurdu**”nda nəşr olunan “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” məqalələri məni adətən vəcdə gətirmişdi.

Bakıya ovdət etdim. Mətbuat, lisan məsələsi ilə məşğul idi. Bu məsələdə Ziya nəzəriyyəsinin müdafiəçisi oldum. Türkçülüüyü tərvic

üçün Hərbi Ümumi əsnasında təsis eylədiyimiz “**Açıq Söz**” qəzetəsinin başına Ziyanın sepaye təfəkkürünü bir “deviz” olaraq qoyduq. Daha sonra Ziyanın son zamanlarda “türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, qərb mədəniyyətindənəm” şəklinə ifraq etdiyi bu “deviz” türkçülük və xalqçılıq ümdələri üzərinə təşəkkül edən milliyətpərvər Müsavat Firqəsinin proqram müqəddiməsində yer buldu. Nəhayət, Azərbaycan istiqlal elanı ediyordu. Rus pəncəyi-istibdadından mütəfərrik xanlıqlar şəklində deyil, müttəhid və milli bir kütlə surətiylə nicat bulan Azərbaycan türklüyü bu istiqlalını tərmiz edəcək bayrağa əsri məfkurəsi ilə mütənasib bir mənə vermək istiyordu. Bu mənəni həməən “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” məfhumlarında buldu. Bayrağını mavi, yaşıl və al rəngli qumaşlardan yapdı.

Görünüyor ki, Ziya bəyin yalnız Türkiyə siyasiyyatı üzərinə deyil, Azərbaycan əfkarı- siyasiyyəsi üzərinə də qatı təsirləri olmuşdu.

Ziya bəyin əski türk ənənələrinə, mənqabələrinə, əfsanə və dastanlarına rücu edən romantik ruhu da Azəri gəncliyində dərin təsirlər buraxmış, şair Məhəmməd Əmin bəylə<sup>1</sup> Ziya Göyalp bəyin mənzumələri ən çox oxunmuş və təqlid edilmişlərdir. “Altın ərnağan” Bakı milliyətpərvər gəncliyi arasında əziz dosta veriləcək ən giran-baha bir ərməğan idi.

“**Türkçülüğün Əsasları**” ünvanı, mövzu və tərzı təsnifi ilə “**Kommunizm əlifbası**” ilə zəhərlənən sovetlərdəki türk gəncliyini mənən təqviyə edəcək pək gözəl bir panzəhirdir.

Hərbi Ümumi əsnasındakı təhəssüatını və Türkiyənin hərbe müdaxiləsini ancaq türkləri xilas üçün hərbe eyləməsi qayəsiylə təcviz eylədiyini

“Rusya dağılıb viran olacaq

Türkiyə böyüyüb Turan olacaq”

beyti ilə nə bəliğ bir surətdə ifadə edən ustad, yazıq ki, Rusiya çarlığının dağıldığını görməklə mütəsəlli olduysa da, “Turan”ı yenə təhti əsarətdə buraxaraq getdi.

---

<sup>1</sup> Böyük Türkiyə şairi Məhəmməd Əmin Yurdaqul (red.).

İstambula son gəlişlərində kəndilərini, darülfünunda verdikləri konfransdan sonra ziyarət etmişdim: “Bolşeviklər imperialistdir-lər” deyirdi.

İştə bu imperialistlər əlində əsir qalan “Turan”ın müqəddər xilasını dörd gözlə bəkləyən türk gəncləri, türklüyün mübəşşir fəvzə-fəlahı bulunan böyük ustadın əsəfi üful xəbərini ikiqat bir təəssür və tələhhüflə alacaqlardır.

Sovet müməssili Suriç türk xalqının ümumi təəssür və təhəssürünü kəndisinə istifadə etmək məqsədiylə Ziya bəyin irtihalı ilə türk millətinə üz verən matəmdən dolayı, hökumətə müraciətlə bəyanı təəssür və təziyətlə etmişdir.

Ziya bəy milliyətpərvərliyin mürəvvici və türkçülüyn mürşidi idi. Halbuki bolşeviklər bu iki fikrin ikisini də əfkarı dəlalədən ədd ilə, rəvaclarını kəndi məmləkətlərində mən etmiş, bilxassə mərhumun əsərlərini kitabxanalardan tərd etmişlərdir. Moskvada türkcə olaraq intişar edən **“Qızıl Şərq”** ilk nüsxəsində dərc etlədiy-i proqram məqaləsində milliyətpərvərlərin “məsai ərbabını hürriyyəti- milliyə şüarı altında yerli ticarət və sənəət burjuaziyası, mürtəcə mülkədarlar və mühafizəkar kapitalistlərin fikirlərinə bulaşdırdıqlarını və bu surətlə kəndilərini burjuə mənasiylə “müasirləşmək, müstəqil milli mədəniyyət kibi vəhi fikirlər arxasından qoşdurduqlarını” yazdıqdan sonra məcmuənin “Pantürkist” əfəndilərin iç üzünü açmaq və ayıblarını saçmaq fikriylə intişara başladığını” sərəhətlə təsbit ediyor. Fəqət Suriç beynəlmiləl nöqtəyi- nəzərindən türk xalqının həyəcan və təəssürünə ehtiramən “Türkçülük fikri dəlaləli” mübəşşirinin irtihalına bəyanı təəssür etmək zərurətinə düşdü-yü kibi, şübhəsizdir ki, bu gün komünizm dəlaləti altında yaşamaq iztirabında bulunan türk gəncləri çox çəkməz ki, üzərlərinə çökən bu kabusdan qurtuluur, milliyət və istiqlal ziyası ilə tənəvvür edərlər.

Böyük məfkurəçi, ən son görüşümüzə “iyirmi sənə keçməz ki, Şərq müstəmləkə olmaq zillətindən qurtulur!” deyirdi.

Qənaətlərini havaya deyil, pək ciddi təhlilat və tədqiqat üzərinə söyləyən bu böyük milliyətpərvərin ömrü vəfa etsəydi, bəlkə bu əməlinin təhəqqüqünə də şahid olurdu!..

Fəqət bu böyük səadətənin də şahidi olmaq bizzat kəndilərinə müqəddər olmadıysa da onun kibi bir eşq ilə, elm eşqi, milliyət eşqi və hürriyyət eşqi ilə çalışacaq Şərqi gəncliyi, bilxassə “Sovet imperializmi”nə məhkum türk gəncliyi, şübhəsiz ki, bu böyük günün şahidi olacaq və və o zaman böyük ustadı həqiqi əzəmət və qiyməti ilə anacaq və təqdis edəcəkdir!

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Yeni Qafqasiya”, 1 təşrihi sani 1340 / 7 rəbiyülxır 1343,*  
*il:2, №3, s. 1-3*

Müəssif - üzücü üzgünlük verən  
İrtihali - vəfatı  
Nigahban - bəkləyən, gözləyən  
Müəhhəz - hazırlanmış  
Təhyic - həyəcana gətirmə  
Təşhir - şöhrətləndirmə, yayma  
Mütəfərrik - dağınıq  
Müttəhid - birləşmiş  
Rücu - sözündən dönmə  
Panzəhir - bir virusu önləyən, təsirini azaldan maddə  
Təhəssüat - duyğu, istək  
Əsəfi - təəssüflü  
Üful - yoxluq  
Tələhhüf - kədərli olmaq, həsrət və kədər içində yanmaq  
Tərd - qovma, uzaqlaşdırma  
Tənəvvür - işildama, parıldama

*Red: 1 təşrihi sani 1340 /*  
*7 rəbiyülxır 1343 - 1 noyabr 1924-cü il*

## GÜRCÜSTAN QURBANLARI

Gürcüstan ixtilali sovet cəlladlarına qan tökmək hırsını tətmin üçün yeni bir fürsət verdi. Əsrimizin Sisiyanovu<sup>1</sup> bulunan Orcenikidze<sup>2</sup> Gürcüstan heyəti icraiyesində söylədiyi bir nitqində üsyan münasibətilə tökülən qanlar meyanında məsum bir çoxlarının da bulunduğunu etiraf etmişsə də, daha ziyadə töküləcək bihudə qanların önünə keçmək üçün “Bu şiddət və sürətə lüzum vardı” demişdir.

Təvatürlə yetişən rəvayətlərə görə, Gürcüstanda ən azı 3000 adam qurşuna düzölmüş, yüzlərcə köylər təhrib olunmuş, on min ailə sürölmüşdür... Bundan daha ziyadə axıdılacaq qan hankisidir ki, Gürcüstanın xain övladı onun önünə keçmək üçün tökülən bu qədər məsum qanları satılıq bir qəlb soyuqluğuyla ifadə ediyor?!

Bolşeviklər fürsətdən bil-istifadə “Gürcüstan menşeviklərinin bir dəfəlik kökünü kəsməyə” qərar vermişlərdir. Bunu cəllad Orcenikidze salifüzzikr nitqində təsbit etmişdir. Fəqət bəsbəlli ki, “Menşevik” kəlməsi burada sadə bir pərdə rolunu oynuyor. “menşevizmi” kal və kam etmək bəhanəsilə, Qızıl rus istilası hər nasılsa, salamat qalan gürcü münəvvəranını təmizləmək, milliyyətərpərvər ənasiri məhv etmək istiyor.

Qanlı bolşevik çəkəsinin biaman pəncəsində fədayı can edən gürcü milliyyətərpərvər münəvvəranı haqqında möhtərəm qarelərimizə bir fikir verdirə bilmək üçün biz, edam cəzasına uğramış ricali ixtilaldan üç qurbanın müxtəsər tərcümeyi halını aşağıya dərc ediyoruz:

### **Noye Homeriki**

43 yaşında. Huristan<sup>3</sup> vilayətindən bir köylünün oğludur. İbtidai təhsilini Gürcüstan fəlahət məktəbində almışdır. Bu məktəbi bitirdikdən sonra Huristanda böyük bir çiftlikdə baxçıvanlıq etmişdir. 1900 sənələrində Batumda əmələ inqilab hərəkəti başlanması münə-

<sup>1</sup> Sisiyanov: bundan yüz sənə müqəddəm Qafqasyayı istila edən rus imperializm hizmetində bulunub Qafqasyadakı şiddət və xunxarlığı ilə məruf olan gürcü ələsil rus generalıdır (Павел Дмитриевич Цицианов, Pavel Dimitriyeviç Tsitsianov, 1754-1806. (red.Y.A.).

<sup>2</sup> Orcenikidze rusçu gürcü bolşeviklərdən olub, Qafqasiyayı istila edən Qızıl Ordu müdiranındandır.

<sup>3</sup> Gürcüstanın bir bölgəsi (red.Y.A.).

sibətiylə o, Huristanın ufaq köylüləri arasına girərək dərhal Sosial Demokrat Firqəsinə iltihaq etmiş və inqilab hərəkatına vəqfi nəfs etmişdir. Fövqəladə istedad və atəşin bir idraka malik olduğundan müstəsna bir təşkilatçı rolunu oynamışdır. 1904-cü sənədə ikinci dəfə həbs olunduqda müstəhfizlər əlindən qaçmış, 1905-ci sənədə ən fəal inqilabçılardan olmuşdur. 1905 ixtilalı basdırıldıqdan sonra da mu-maileyh, bir dəqiqə olsa da, ixtilal hərəkatından sərfi nəzər etlənmiş və hali fəaliyyətdə ikən tövqif olunaraq Sibirə nəfy olunmuş və 1917-ci sənəyə qədər mənəfada qalmışdır. 1917 ixtilalını mütəaqib o, Gürcüstana gəlmiş və köylü məsələsi ilə məşğul olmuş, Mavərayı Qafqaz köylü təşkilatının başında durmuşdur. Sonra Rusiya Məclisi Müəssisan, Mavərayı Qafqaz Seymi üzvlüyünə, Mavərayı Qafqaz hökumətində, sonra da Gürcüstan hökumətində Ziraət nazirliyinə intixab olunmuşdur. Gürcüstan Ziraət naziri ikən topraq məsələsi-ni həll etlənmiş və bu xüsusda bir qanun nəşr və tətbiq etdirmişdir. Onun **“Gürcüstanda toprak məsələsi”** adlı əsəri Avropa lisanlarına dəxi tərcümə edilmişdir. Gürcüstanın Rusiya bolşevikləri tərəfindən təhti işğala uğraması üzərinə o da digər bəzi mültəcilərlə Avropaya gəlmiş, burada bir az qaldıqdan sonra təkrar Gürcüstana dönmüş və həfi olaraq orada bir sənədən ziyadə təşkilat işləri ilə uğraşmışdır. Nəhayət 1923-cü sənədə həbs olunub, o zamandan bəri Tiflisdə Çeka həbsxanasında mövquf idi. Gürcüstan üsyanını mütəaqib Avqustun 31-də edam edilmişdir.

### **Bünyamin Çikişvili**

43 yaşında. Əski bir inqilabçı. 1905-ci sənədə Huristanda çarizm əleyhinə zühur edən ixtilalə rəyasət etlənmişdir. 1906-cı sənədə həbs olunmuşdur. “Huristan Cumhuriyyəti” işi ilə məruf siyasi müha-kimədə kürək cəzasına məhkum olmuş və bir çox sənə məhkum hə-yatı yaşamışdır. 1917-ci sənədə Sibirdən məmləkətə övdət etlənmiş, Gürcüstan Məclisi Müəssisanına üzv və Tiflis Bələdiyyəsinə rəis ola-raq intixab edilmişdir. Gürcüstan istilasından sonra məmaliki əcnə-biyəyə gəlmişsə də, son zamanlarda Gürcüstana övdət ilə orada gizli təşkilat işləri ilə məşğul və ixtilaldan daha iki buçuk ay əvvəl həbs edilmişkən avqustun 31-də edam olunmuşdur.

## **Valiko Çureli**

37 yaşında. Əski ixtilalçı. Daha tələbə ikən 1905-ci sənədə Moskvada zühur edən üsyanda iştirak etmişdir. Atəşin bir həyəcan, gözəl nitq və cəsarət sahibi idi. İxtilal sənələrinin ən müşkül zamanlarında fəvqəladə cəsarət tələb olunan mövqelərdə bulunuyordu. 1917-ci sənədə rus ordusunun inxilalı üzərinə təşəkkül edən milli Gürcü alayı başına keçdi. 1921-ci ildə rusların Gürcüstana tərüzüləri əsnasında məcruh düşdü. Məmaliki əcnəbiyyəyə gəldikdən sonra təkrar, bərayı fəaliyyət, Gürcüstana ovdət etdi. Avqustun 6-da həbs olunaraq, 31-də edam edildi.

Gərək bunlar, gərək bu qəbildən digər inqilabçılar bolşevik cəlladlarının qurşununa hədəf olmuşlardır.

Gürcü ixtilalı qurbanları, salifüzzikr üç zətin kiçik tərcümeyi-hallarından da göründüyü kimi, fəaliyyəti əhraranələri ilə gürcü gəncliyinin məhəbbət və əlaqəyi qəbiyyəsinə cəlb etmiş simalardır ki, bu qəbildən qurbanların acısını bir millət kolaylıqla unudamaz.

Gürcüstanda axıdılan bu qanlar qismən gürcü xainlərinin, əksərən erməni casuslarının əliylə axıdılmışsa da bu vəhşət, rus imperializmi adına icra edilmişdir. Nütəkim Fəvqəladə Tənkil Komisionunun üzvləri mücərrəb Moskva cəlladlarından təşəkkül etmişdir! Əgər Rusiyada vüqu bulan vəhşətlər ictimai birtəqim prinsiplər namıyla təbriyə edilə bilirsə, bu dəfəki Gürcüstan vəhşətində “esbab-i muhəffifə” dən olan bu səbəb də yoxdur. Gürcülər gürcü olduqları üçün və Rusiyayı tanımaq istəmədikləri üçün öldürülüyorlar.

Bunu başqaları görməsə də, biz görüyoruz; sadə görmək deyil, bütün vücudumuzla hiss ediyörüz!

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 1 təşrihi sani 1340*

*/ 7 rəbiyülxır 1343, il: 2, №3, s. 3-4*

Hırs - sonsuz qızğınlıq

Salifüzzikr - irəlidə deyilmiş

Kal - ortadan qaldırma, qoparma

Kam – arzu, istək



Fələhət - əkinçilik  
Nəfy - sürgün  
Mənfə - sürgün yeri  
İntixab - seçmə  
Həfi - gizli  
Mövquf - saxlanmış, bağlı  
Məcruh - yaralı yaralanmış  
Mücərrəb - təcrübədən, sınaqdan çıxmış  
Muhəffif - azalma, zəifləmə

*Red: 1 təşrini - sani 1340 /  
7 rəbiyülxır 1343 - 1 noyabr 1924*

## **RƏSULZADƏ MƏHƏMMƏD ƏMİN BƏYİN XİTABƏSİ**

Böyük Türk milliyyətpərvər və alimi, türkçülərin mürsədi mərhum Ziya Göyalp bəyin baqiyəsi məzara tevdi olunarkən Azərbaycan türkləri adına Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy tərəfindən irad olunan xitabəni aşağıda dərc edirik:

“Möhtərəm huzzari kiram! Böyük türk rəhbərni dəri- bəqaya göndərdiyimiz şu həzin dəmdə Türkiyə hüdudu xaricində yaşayan türklərin hissiyat və təəssüratına hüsurunuzda tərcüman olmaq şərəfiylə mübahiyəm.

Ziya bəy inqiraza məhkum bulunan Osmanlı imperatorluğunun sevqi tarixlə çökən ənqazı altında qalan türk nəslinə bu fəlakətdən mütəvəllid yas və hüznə qapılmayıb yeni bir şövq ilə yaşamaq və çalışmaq ümidini təlqin etdi. Onun milliyyətpərvərlik və türkçülük sahəsində vüqu bulan elmi təbliğatı qəlblərə çökən qara hüznü dağdı. Bunun yerində milli ümid işığı aydınladı. Hazırkı türk nəslinə vücuda gətirdiyi binayı istiqlal üçün Ziya bəyin təmsil etdiyi milliyyət fikrinə mədyundur.

Əfəndilər, Ziya bəyin təbliğatı yalnız Türkiyə üföqlərinə münhəsir qalmış bir fikir deyildir. “Türk Yurdu” və “Türk Ocağı”nın tərviç eylədikləri əfkarın mübəşşiri bulunan Ziya bəy türkçülük məfkurəsini türkiyəçilik şəklində anlamıyordu. Türklük yalnız Türkiyəyə münhəsir olmadığı kibi, türkçülük də türkiyəçilik deyildir. Bütün türk ölkələri ilə bərabər Azərbaycan türkləri də milli məfkurə atəşi ilə tutuşmuşlardır. Türklüyün müxtəlif növdən bulunan düşmənləri, əbəs deyildir ki, ilk həmlədə bu atəş ocaqlarını söndürmək istəmişlərdir. Gözəl İstanbul o mənhus Mütəriqə sənələrində müstəvlilərin əlinə düşdüyü zaman burada ilk təcavüzə uğrayan müəssəsə “Türk Ocağı” olmuşdu. Azərbaycanda kəza, Bakını işğal edən düşmənin ilk yapıdığı iş Azərbaycan “Türk Ocağı”nı qapamaq olmuşdur.

Fəqət, əfəndilər, İstanbulda qəhr edilməyən türklük məfkurəsi, Bakıda da qəhr ediləməz!..

Ziya bəy ta ibtədaı təbliğatından bəri türklüyü mənəvi bir külli vahid şəklində tələqqi eyləmişdir. Mənzum bir dastanında türklərin məfkurəvi qayələrini təmsil edən qızıl almanı əsri ırfanı bulan aşıqlərin biri Anadoludan çıxan bir gənc, digəri də bakılı bir qızıdır. Göyalp böyük ustad, türk elinin bu iki mühüm qolu arasındakı sehriyyəti mənəviyyəyi nə gözəl tərmiş eyləmişdir!

Azərbaycan türklüyü şimdiki halda milliyətpərvərliyi əfkarı dalledən əddədən yabançı bir qüvvətin yedi istilasındadır. Gəncliyi “**Komunizm əlifbası**” xaricində hər şeyi oxumaqdan mən edən bu zalim qüvvət kitabxanalardan gərək Ziya bəyin, gərək M.Ə.Yurdaqulun əsərlərini qaldırmışdır. Fəqət mübariz Azərbaycan gəncliyi bütün bu məvaniyə rəğmən istila məfkurəsinə qarşı qoyuyor, “**Komunizm əlifbası**”nı deyil, “**Türkçülüyün Əsasları**”nı əzbərliyor.

Türkiyə türkləri böyük Zıyanın üfölundən duyduqları təəssürlərini kəmalı hürriyyətlə bəyan etmək imkanıyla məsutdurlar; Azərbaycanı və Rusiya təhti əsarətində bulunan digər türk ellərinin yas və təəssürü bu nöqtədə bir qat daha təzayüd edər. Çünki onlar türkün böyük və vətənpərvər aliminin yadını, istədikləri kibi, tərhim etmək imkanında deyildirlər. Bakıda hür və milli mətbuat olsaydı, ustadın xəbəri irtihali o mühidə nə böyük təzahüratı həzini mucib olurdu!..

Fəqət bu kibi hüzn və yas dəmlərini Ziya bəyin maskatı rəsi bulunan Anadolu ilə bizzat ustad kəndiləri dəxi keçirmədilərmi? Nə böyük səadət ki, məfkurəsinin Türkiyədə təhəqqüq etdiyini gördükdən sonra irtihal etdi.

Türkiyəlilərin böyük məfkurənin təhəqqüqü yolunda göstərdikləri ecazkar fədakarlıqlardan hüsni misal alaraq milliyyət fikri ilə məşbu bulunan Azərbaycan gəncliyi qaranlıq və çətin yolunu böyük məfkurənin məşəli ilə ziyalandırıdığca bu məsud nıcatın kəndisi üçün də müqəddər olduğuna əmindir.

***Bizdən, məfkurənin təhəqqüqünü çeşmi həsrət və ümidlə bəkləyən istilazədə türklərdən sənə, ey böyük mübəşşiri hürriyyət, ey böyük ölü, minlərlə rəhmət və ehtiram!***

***“Yeni Qafqasiya”, 1 təşrihi sani 1340 /  
7 rəbiyülxır 1343, il:2, №3, s. 7-8***

Huzzari kiram - möhtərəm toplantı iştirakçıları

İnqiraz - tənəzzül, sonu kəsilən

Mütəvəllid - doğan

Mədyun - borclu

Əfkar - ictimaiyyət

Mübəşşir - xoşxəbər

Tərmiz - səciyyələndirən, rəmzləndirən

Təzayüd - artma, çoxalma

İrtihal - həyatdan köçmə, ölüm

Müqəddər - təyin olunmuş, bəxt, tale

Mütərəqə - atəşkəs

Kəza - bunun kimi, həmçinin

Tərhim - rəhm etmə, yazığı gəlmə

Maskatı rəsi - doğum yeri, vətəni

Məşbu - doymu, tox

***Red:1 təşrihi sani 1340 /  
7 rəbiyülxır 1343 - 1 noyabr 1924***

## YENİ TÜRKİSTAN CÜMHURİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

*(Komunizm siyasətinin yeni bir cilvəsi)*

Buxara və Xivə (Xarəzm) hökumətlərinin inhilalı ilə Türkistanda yeni türk cümhuriyyətlərinin təşəkkül elədiyi haqqında gündəliklərdə Avropa ajanlarından nəqlən müxtəsər bir həvadis dərc edilmişdi. Son posta ilə gələn sovet mətbuatı məzkur məsələnin Sovetlər İttihadı konqresində mövzui-bəhs edilməsi münasibətilə təfəsilat veriyorlar. Bu təfəsilata nəzərən, əvvələn Buxara ilə Xarəzm Xalq Sovet Cümhuriyyətləri kəndilərinin artıq Sosialist Sovet Cümhuriyyətləri halına gəlmək zamanının verdiyinə, sonra da Mərkəzi-Türkistan heyəti-icraiyyəsi ilə bərabər müxtəlif milliyyətlərdən təşəkkül edən və bu günə qədər Sovet İttihadına daxil olmayan Buxara ilə Xarəzm hökumətlərinin inhilalı luzumuna qane olmuşlardır. Bu “qənaətin nəticəsində” Buxara hökumətinin ünsiri-əslisini təşkil edən özbəklər Xarəzm ilə Türkistanın digər yerlərində məskun olan millətdaşları ilə birləşərək Özbək Sosialist Sovet Cümhuriyyəti təşkil edəcəklər. Buxara ilə Xivə və Türkistan Cümhuriyyəti daxilindəki türkmənlər dəxi eyni surətlə vəhdətlərini təmin edərək bir Türkmən Sosialist Sovet Cümhuriyyətini vücuda gətirəcəklərdir. Buradakı qırğızlar Rusiya Federasyonuna daxil və əvvəlcə mövcud Qırğız Cümhuriyyətinə və qara qırğızlar dəxi muxtar bir cümhuriyyət şəklində Rusiya Federasyonuna iltihaq edəcəklərdir. Bütün bunlar bittəbii “kəndi arzu və istidaları” ilə Ümumsosyalist Sovet Cümhuriyyətləri İttihadına daxil olub onunla sıxı bir vəhdət təşkil edəcəklərdir.

Bu vaxta qədər Türkistan muxtariyyət və Buxara ilə Xarəzm müstəqil birer cümhuriyyət şəklində, yenə Sovet Rusiyasının idarə və istismarı təhtində yaşayan bu türk əqvamı bundan sonra, aralarındakı qövmi fərq üzərinə idarə olunub əsaslı üç (Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızistan) məmləkət şəklində (həm felən, həm də hüquqən) Rusiya vəhdəti daxilində yaşayacaqlardır. Bu üç “milliyyət”dən maəda Türkistanda Özbək Cümhuriyyəti daxilində mux-

tariyyəti-məxsusəyi haizi olmaq üzrə bir də Tacik muxtariyyəti təsis olunacaqdır.

Bizim siğayi-müzariylə nəql etdiyimiz bu təsəvvürlər artıq bir əmri-vaqə kibi tələqqi olunmaq icab edər, çünki bu, Buxara, Xarəzm və Türkiстан konqrelərinin müttəhid və müvafiq bir qərarı şəklində Sovetlər Konqresinə ərz ilə təsdiq və qəbulu (Buxara naminə Feyzulah xoca, türkmənlərin də naminə axtabəyovlar tərəfindən) müstəməndənə bir surətdə rica olunmuş və konqre dəxi bu ricayı məmnunən və təbəkkürən qəbul eyləmişdir.

Bu surətlə təşəkkül eyləyən Özbək Cümhuriyyətinin məsafeyi-səthiyyəsi ilə hüdud və nüfusu bər-vəchi atidir: Özbək Cümhuriyyəti 350.000 mürəbbe verst saheyi-səthiyyə ilə 6 milyona qərib nüfuzu ehtiva edər. Əhalisinin yüzdə 60-65-ini özbək, 15-ni tacik, 8-ni qırğızlarla qara qırğızlar, 10-nu da ruslarla sair millətlər təşkil edər.

Özbək əhalisi əksəriyyət etibarilə oturaqdır (köçəbə müqabili). Özbəkistan ziraət və heyvan bəsləməklə keçinir və məhsulati-ziraiyyəsi cümhuriyyət varidati-ümmumiyyəsinin sülüsünü təşkil edər. Feyzullah xocanın məruzəsinə görə halı-hazırda Sovet Asiyası Vustasından (Sovet Orta Asiyasından) çıxan pambıq məhsulunun 100-də 90-nını Özbəkistan veriyormuş. Türüq məəbir cəhətin cədə Özbəkistan Asiyayi-Vüsta (Orta Asiya) Cümhuriyyətlərinin ən zənginidir. Türkiстан dəmir yollarından 1850 versti bu cümhuriyyət hissəsinə gəliyor.

Türkmən Cümhuriyyəti isə Türkiстан, Buxara və Xarəzm ərazisindən və buradakı türkmənlərdən təşəkkül edər. Türkmən Cümhuriyyəti İran, Özbəkistan və Qırğızıstan ilə məhduddur. Nüfusi-ümmumiyyəsinin bir milyon 100 min olduğunu söyləyən Axtabəyov bir o qədər türkmənin İran ilə Əfqanıstanda yaşamaqda olduqlarını əlavə eyləmiş, demişdir ki, “Bunun üçün Türkmən Cümhuriyyətinin şəklini təyin edərkən coğrafi vəziyyətini, qövmi irtibatını və proletariat ixtilalının mənafeyini nəzəri-diqqətə almalıdır”. Bu dəlil ilə də natiqə “Türkmən Sosialist Sovet Cümhuriyyətinin Sosialist Sovet Cümhuriyyətləri İttihadına qəbulu” zəruri görünüyör. Sonra xatib

Sovetlər İttihadının böyük bir məmləkəti qəbulda faydamənd olacağını isbat ilə demişdir ki, “Pək sıcaq istəyən pamuq ziraətinə sənədə 150 hərərətli gün lazım ikən burada bu hal 230 gün davam edir. Pamuğun yetişməsi üçün ən azı 3.200 dərəcə hərərət lazım ikən burada 5.000 dərəcəyi bulur. Fəzlə hərərət qiymətdar ziraət istehsalı ilə birinci növdən pamuq yetişdirməsini dəxi təmin edər. Amu Dərya nəhri vasitəsilə suvarılan bu torpaqlar desyatin başına 1.400 put məhsul veriyor. Halbuki tarixi şöhrətilə məruf olan Nil vadisinin hasil-hızlılığı desyatin başına 600 putu keçməz. Bundan başqa natiq Moskvaya götürdüyü hədiyyənin qaragül, Bəhri-Xəzər sahilindəki saydi-mahi və sairə kibi cahana məruf digər qiymətdar məhsulati dəxi mövcud olduğunu saya-saya bitirəməmişdir.

Təbiidir ki, Sovetlər Konqresi bu qədər yağlı bir loxmayı kəməli-məmnuniyyətlə qəbul eyləmiş və onu kapitalist cahangirlərin “əsərətindən” və “avropalıların istismarından” qurtarmışdır. Şübhəsizdir ki, şimdi Buxara ilə Türkistandan gəlir kibi göstərilən bu istida əvvəlcə Moskvadan Komunist Firqəsinin bir təqrir və əmri şəklində Buxara, Xivə və Daşkəndə getmiş, məhəllində bir çox təyziqat və “müzakirat”dan sonra xalqın istidası şəklində təkrar Moskvaya dönmüşdür. Daha doğrusu, xalqın xəbəri olmadan oradan komunist ajanlarının tasarladığı məhəlli konqrelər namina göndərilmişdir. Yoxsa daha dün əlində silah olaraq Moskvadan ayrılmaq istəyən və bu yoldakı mücadilatını hala davam etdirən bir xalqın bu gün Moskvaya iltihaq arzusunda olduğunu qəbul etmək qədər budalalıq olmaz.

Üçüncü İnternasyonal bir daşla iki quş vuruyor. Həm Buxara ilə Xivə hökumətlərinin hökmən olsa da, əskidən bəri mövcud olan istiqlallarını məhv ediyor, həm də Türkistanı daha kolay bir surətdə istismar etmək yollarını təmin ediyor. Bu yol Sovet Konqresində söylənən rəsmi mülahizələrdən maəda bir də Türkistan əqvamının harsı və mədəni inkişafına ayrı-ayrı vəchələr verməklə təmin olunuyor. Türk millətinin müxtəlif qövmlərini təşkil edən türkistanlılar mədəniyyətcə mübtədi bir haldadırlar. Onların bu hallarından bil istifadə kəndilərini lisanlarındakı şeyvə fərqlərinə nəzərən kömələyən

komunizm imperyalizmi, harsı inkişaflarında, onlara ayrı-ayrı istiqamət vermək istiyor ki, bu surətlə şimdi artıq komunizm mədəniyyəti hökmünə girən rus harsın “müqəddəs Oktyabr lisanına” daha çabıq tәмəssül edəcəkləri tәmin edilmiş olsun.

Kəndilərini harsən yüksəltmək bəhanəsilə Türkistandakı türk milli vəhdətinə əsl hars cəbhəsində şiddətli bir iftiraq zərbəsi endiriyor. Məlum a, Qızıl imperyalizm pəmuq məmləkətini idarə etmək istiyor.

Qəribədir ki, Mavərayi-Qafqasiyada ayrı-ayrı milliyyət, din, mədəniyyət və hars zümrəsinə malik olduqları halda Azərbaycan ilə Gürcüstan və Ermənistan cümhuriyyətlərini Rusiya İttihadına müstəqil birər cümhuriyyət şəklində deyil, müttəhid bir federasyon şəklində qəbul üçün israr edən Moskva, eyni irq, eyni din, eyni hars və mədəniyyət zümrəsinə mənsub olan türkiistanlıları üç yerə bölmüş və kəndilərini müstəqil birər mövcudiyyət halında Sovet İttihadı daxilinə almışdır.

Buradakı hikməti idarə kəndiliyindən aşikardır. O qədər aşikardır ki, artıq təfsir və izaha belə möhtac deyildir.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 16 təşrini sani 1340 /  
22 rəbiyülxır 1343, il:2, №4, s. 2-4*

İnhilal - ayrılma

İttihad - ittifaq

Maəda - başqa

Siğayi-müzariylə - keçmiş düşüncə ilə

Sülüsünü - üçdə birini

Türuq - yollar

Məabir - keçidlər

Saydi-mahi - qızıl balıq

İstida - ərizə

*Red: 16 təşrini sani 1340 /  
22 rəbiyülxır 1343 - 16 noyabr 1924*

## MÜASİR İRANIN HƏQİQİ ÇÖHRƏSİ

Bu çöhrə, bəzilərinə tərif olunduğu kibi, pək də kərih deyildir. Bir məmləkətin həqiqi çöhrəsi məhud metoddla zatən kəşf ediləməz. “İç üz” deyə İrana ətf olunan məyub sifətlərdən bir çoxu, mələsəf, bütün Şərq millətlərini gəmirən illətlərdəndir ki, ifşası, üzləri qızartdığı zaman bizim də yanaqlarımıza az qırmızılıq verməz!...

Bir məmləkətin həqiqi üzünü tamamilə görə bilmək üçün bulunduğumuz halını yalnız statistik bir şəkildə deyil, dinamik bir tərzdə dəxi tədqiq etməlidir, statistik bir təsniflə biz, cəmiyyətdə mövcud müxtəlif qüvvət və amillərin kəmiyyətini təsbit edəriz, dinamik bir təhlil isə, bizə, bu kəmiyyətlərin keyfiyyətlərini kəşf ilə hərəkətlərini və mütəqabil təsirlərini göstərir. Yalnız böylə bir təsnif və təhlil nəticəsindədir ki, biz bir cəmiyyətin vəchi-istiqlamətini kəşf edər və o vasitə ilə məzkur cəmiyyətin (təbiri digərlə millət və ya məmləkətin) hansı mərhələyi-tarixiyyədə bulunduğunu həqqi ilə dərk edəriz.

Tarix dediyimiz zaman, bittəbii, miladi və ya hicri, şəmsi və ya qəməri sənələri qəsd etmiyoruz. Cəmiyyətlər, bünyei-ictimaiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən müxtəlif dövrlərdə bulunurlar. Bu dövrlər bir cəmiyyətin tabe bulunduğu iqtisadi sistemlərə görə dəğişir. Bir məmləkət kəndinə hakim olan iqtisadi sistem nöqtəyi-nəzərindən hansı bir dərəcəyi inkişafda isə, ictimaiyyət, əxlaqiyyət və mənəviyyətinə aid “üzü də” onunla mütənasib olur. Şəhərləri, kiçik əsnaf bazarından ibarət olub müstəqil birər iqtisadi vahidi təşkil edən feodal məmləkətlərin üzü başqa, sənəyi-cəsiməyə sahib olub istehsalatı artıq kəndi hüdudi-millisinə sığamayan kapitalist məmləkətlərin üzü də başqadır.

Millətlərin kəndilərinə məxsus mənlidləri, harsi xüsusiyyətləri vardır. Bu mənligin mühafizəsi naminədir ki, milliyyətərpərvərliyi təqdir və istiqlalı milli qayəsini təqdis edəriz. Fəqət hadisatı-ictimaiyyəyi, bilatədqiq aldığımız zaman biz, əksəriyyəyə yanılıyoruz. Müəyyən bir dövrü tarixdə hər hansı bir millət üçün ümumi və müştərək olan hadisələri milli bir rəngdə görüyoruz. Şərq ilə Qərb arasındakı müqayisəmizdə bu üsul yanlışlığına qapıldığımız kibi, Şərqdəki



qonşularımız haqqında mühakimə yürüdürkən bu qəflətə bilxassə tutulmuş oluyoruz.

Müasir İrənin üzünü görə bilmək üçün biz Tehrandakı əmrazi zöhrəviyyə xəstələrinin ədədi, tiryək çəkənlərin miqdarı və yaxud kiçik yaşında “siğə olan” qızların faciələrinə fəzlə əhəmiyyət verir və bunları qonşumuza məxsus “milli bir sifət” deyə tələqqi edərsək, yanılır, həqiqəti görəməyiz. Həqiqi üzünü görə bilmək üçün İrənin hansı dövrü tarixdə, nə kibi iqtisadi zümrələrə malik və bu zümrələrin hansı münasibəti mütəqabilədə olduqları ilə vəcheyi istiqamətlərinin nə kibi inkişaf və təkamül təmayülləri göstərdiklərini tədqiq etməliyiz.

Bu metodla İrənin və yaxud hər hansı bir məmləkətin iç üzünü öyrənmək, təqdir etməlidir ki, pək çox tədqiqat və təhqiqa mütəvəqqif bir məsələdir. Kiçik bir qəzetə məqaləsində mövzunun ciddiyyətilə mütənasib vəqayi və həqayiq zikr etmək imkanı olmadığından ixtisar və icmal təriqini iltizam etmək zərurətində bulun-duğumuzu möhtərəm qarelərimizin nəzəri-müsəmməhlərinə ərz edəriz. İlk məqaləmizdə müasir İrənin haqqında mükəmməl bir fikir söyləyə bilmək üçün aşağıda yürütdüyümüz mühakimələrin kafi gələcəyini ümid ilə iləridə İrana aid yazacağımız məqalələrdə qareləri əlaqədar edəcək məlumat verməyə dəxi çalışacağız.

\*\*\*

İrənin yaylasının nə qədər nüfus ehtiva eylədiyi çox ixtilafli bir məsələdir. İxtilaf 7 milyon ilə 15 milyon arasındadır. Biz bunu 8-9 milyon miqdarında təxmin edərsək, ehtimal ki, həqiqətə pək o qədər qarşı gəlməyiz. Bundan 3-4 milyon köçəbədir. Mütəbaqi qismin əksəriyyəti əzimesini köylü təşkil edib digər qismi isə şəhərlərdə əsnaflıq və ticarətlə yaşarlar.

Almaniyanın 3 misli 42.470 fərsəng vəsi bir məsaha üzərinə yayılan bu nüfus hər yerdə eyni kəsafətdə deyildir. İrənin yaylasının qismi-mühümmi, bilxassə mərkəzi qismi geniş qum səhrələrindən, əkiinə yaramayan vadilərindən ibarətdir. Məmləkətin məskun qismi, əksəriyyəni dağ ətəkləri ilə sahillər və dərələrdir. İrənin şəhərləri yekdigərindən ya böyük dağlar və ya vəsi səhrələrlə ayrılmışdır.

İran sənət və sənayeinin məhsulu deyə tanıdığımız əmtəə, başlıca birər vəhəb mərkəzini təşkil edən bu şəhərlərdən yetişdiyi kibi, “İran mədəniyyəti” deyə bəllədiyimiz şeylər də yalnız buralara münhəsirdir.

Şəhərlərin kəndi başına müstəqil birər əsnaf bazarından ibarət olması əfkari-ümumiyyənin bütün məmləkətə aid olmayıb hər şəhərin kəndi mühitinə məxsus pək bariz intibalar vücuda gətirdiyi, yaxın zamana qədər müxtəlif vilayətlərin kəndilərinə məxsus eyzən məqadirdir hətta sikkəyə belə malik olmaları feodalizmin şəhərlərə aid bir xüsusiyyətini təşkil eylədiyi kibi, vilayətlərin hakimi-mütləqi olan xanların, kiçik bir hökmdar kibi hər növü səlahiyyət və iqtidara malik birər əmiri-mütləq halında olduqları dəxi bunu göstərməkdə idi.

Bir vilayət daxilində, rəyasət eylədiyi əşirətin çıxardığı müsəlləh qüvvətə istinadən, dərəbəyligi edən xan, bulunduğu məmləkətin “kiçik bir şahı” idi. İran bu qəbildən mütəəddid “şahlıqlara” bölünmüşdü. Nitəkim mərkəzi məmləkətdə yaşayan şaha da “Şahənşah” deyilirdi.

Paytaxtın nüfuzu və şahın iqtidarı tam olduğu zamanlarda belə, onların bu böyük xana biəti İran vəhdətini üzvi deyil, süni bir tərzdə təmin ediyordu.

Kapitalist Avropa ilə ilk təmas və münasibətə gəldiyi zamanlarda İran xanlıqları iqtisadən cins mübadiləsi ilə məşrut ibtidai bir tərti-istehsal dövründə idilər. Şimdi belə İran iqtisadiyyatında bu üsulun pək çox müəssir olduğunu qəbul etməliyiz. Bu üsulun icabca “xanlıq”larda İran milliyyətərvərliyindən ziyadə vilayət hiss və əxlaqları mövcud idi. Şah kəndi nüfuzunu icra və məmləkətin vəhdətini təmin üçün xanlar və ellər (əşirətlər) arasındakı rəqabəti “hüsni-idarə” etmək siyasətini bilməli, böyük ərazi sahibi xanlarla əşirət rəislərinə, köylü ilə tüccar üzərindəki təhəkkümlərinə göz qapayaraq istinad etmək hikmətini dərk etməliydi. Bu şərait daxilində köylü hər hankı bir hüquqi-bəşəriyyədən məhrum olduğu kibi, tüccar qismi də heç bir zaman kəndisini amanda görəmiyordu. O, sənələrlə yığıdığı sərvətini xanın “qəzəbinə” və ya tamahına uğrayıb bir anda qeyb etmək təhlükəsindən heç bir zaman əmin deyildi.

İran qapıları Avropayı fabrika əmtəsinə açıldıqdan və xariclə mübadilə çoxaldıqdan sonra cins mübadiləsinə müstənid və məhəlli bazara çalışan əsnaf şiddətli bir zərbə yemiş oldu. Avropanın təzyinat əşyasına məclüb olan xanların israf və məsrafları daha ziyadə artdı. Bunun ağırlığı da bittəbii köylüyə yükləndi. İran Türkiyə kibi deyildi. Tüccarı başqa cinsdən deyil, kəndindən idi. Ermənisi, rumu yox kimi idi. Cənubda ingilislərin, şimalda rusların təşəbbüsü ilə olsa da, yapılan şose yolları İran mübadilatına az-çox inkişaf veriyordu. Para tədavülü üzərinə inkişaf edən mübadilədə tüccar sinfi kəsbi-əhəmiyyət etməyə başlayırdı. Getdikcə iflas edən mülkdər feodal sinfi hesabına kəsbi-sərvət edən fəal bir burjua sinfi təşəkkül ediyordu. Bu sinif dərəhdə eylədiyi mübadilə vəzifəsi ilə İran “yəh-va”larının yekdigərinə ittisalarını təmin etmək istedadını göstərdiyi kibi, feodalizmin icab etdiyi hər növü məhəlli təhdidatın ilğası ilə qüdrətli bir hökumət təşkilinə və ehkamı hər tərəfdə söylənən cari olan qəvanın vəzinə tərəfdar oluyor. İran hərəkəti tərəqqi-pərvanəsi vücuda gəliyordu.

İrandakı məşrutıyyət hərəkəti, pək maddi düşünürsək, İran tüccarının hərəkəti idi. İran hərəkəti məşrutıyyət-pərvəranəsi tədqiq olunursa, bu hərəkətə ən fəal və zi-şüür bir rol oynayan sinif mühüm mərkəzlərdəki tüccar olmuşdur. Müzəffərəddin şahı qəvanini-əsasıyyə ətasına icbar edən qüvvət Tehran bazarının qrevi olmuşdur. İstibdada qarşı aylarla və bəlkə sənələrlə müqavimət edən Təbriz mücahidinin ön səflərini bazarlılar təşkil eyləmişlərdir. İxtilal məfkurəçiləri belə qismən İstanbul və Qafqasiyaya mühacirət edən tüccar arasından yetişmişdir. Nəsirəddin şahı qətl edən Mirzə Rza bu sinifdən yetişdiyi kibi Atabəyi öldürən fədai Abbas Ağa dəxi Təbrizli bir əsnaf idi. Məşrutıyyət hərəkətinin gömrük tarifəsi üzərinə bilxassə infilaq etdiyi bu hərəkətin İran ticarət burjuaziyası ilə nə dərəcədə mərbut olduğunu göstərir. İran ixracatının zərərinə tərtib olunan gömrük tarifəsini Tehran bazarı qanlı nümayişlərlə protesto etmişdi.

Məmləkətdəki zində və tərəqqipərvər ənasiri içinə alan bu hərəkət sinifi olmaqla bərabər milli idi. Çünki vəchəyi-istişaməti feoda-

lizm iftiraqını ortadan qaldırmaq əsri və vahid bir məmləkət vücuda gətirmək idi. O, ədalət istiyor, qanun istiyor, ordu istiyor, əmniyyət istiyor, istiqlal istiyordu. Fəqət bu məqsədin istehsalı üçün sənələr-cə davam edən qanlı mücadilələr İrana məşrutə bir hökumət şəkli vermək müvəffəqiyyətinə nail olduysa da, əcnəbi müdaxiləsi, bu mücadilələri nəticəyi məntiqiyyəsinə varmaqdan mən etdi. Feodallarla şəhər burjuası arasında davam edən bu cidal demokrasiinin təmini-hakimiyyəti ilə olmasa da, qüvvətli bir hökumət təsisi ilə nəticələncək, yeni bir dövlət vücuda gətirəcəkdə. Diqqət edilsin, dövlət vücuda gətirəcəkdə, diyoruz. Çünki, sözün əsri mənasilə, feodal İranda nə bir millət vardı, nə də dövlət...

Əvət, İran məşrutə namını qazandıysa da, tamamilə təşəkkül etmiş əsri bir dövlət halına daha gələmədi.

Bu natamam halıyla İran Hərbi-Ümumiyyəti dərk eylədi. Hərb əsnasında fəlan müharib, rəsmən bitərəf bir vəziyyət içərisində qalan məmləkət müharibənin xitamında, bir hökumət olaraq yalnız sözdə qalmışdı. İştə isə məmləkət tamamilə bir hərcü-mərc içində puyan idi. Hər vilayət bir dərə bəyinin əlində və yaxud sərkeş bir komitənin təhdi-idarəsində bulunuyordu. Bir tərəfdən ingilis əskəri, digər tərəfdən də bolşevik çetələri məmləkəti çeynəməkdə idilər. Şu sırada, qazaqxanə nəfərliyindən yetişmə Rza xan Tehran üzərinə yürüməkdə olan bolşevik hücumunu dəfilə şöhrət qazanmış və nəticədə yekdigərini təvali edən İran kabinələrində, mövqei sarsılmaz hərbiyə naziri sifətilə 3-4 sənə mütəəssil çalışmış 30-40 min miqdarında müntəzəm əskəri bir qüvvət vücuda gətirməklə məmləkətin hər tərəfində zühur edən təcərrüd davalarını və əskidən bəri mövcud olan feodaloizm sərkeşliklərini birər-birər tənkil eyləmiş, məmləkətə bu vaxta qədər görmədiyi bir əmniyyət və mərkəziyyət vermişdir.

Bir tərəfdən Avropa imperyalizminin daxili bir çox qayələrlə məşğul olması, digər tərəfdən də Rusiya çarizminin çökməsi ilə Şimal müdaxiləsinin daha bir kaç sənə üçün bərtərəf İran olması qüvəyi-ictimaiyyəsinə sərbəsti hərəkətini təmin eyləmişdir. Rza xanın başlıca İran qüvəyi-əskəriyyəsinə tənzim ilə iş başlaması əldə edilən bu fürsətdən ciddi bir surətdə istifadəyə başladığını göstərir.

İranın şimdiki halda ərz eylədiyi çöhrə Hərbi-Ümumi əsnasında və sonunu mütəaqib günlərdə göstərdiyi çöhrəyə qətiyyən bənzəməz. Hərbi-Ümumi zamanında məmləkət yabançı qüvvələrin cövləncağı olub, fərdayi müharibədə dəxi felən İngiltərənin himayəsinə girmiş, istiqlalını qeyb etmişdi. İngiltərənin bu fürsətçiliyinə qarşı bütün hiddət və ciddiiyyətilə qarşı qoyan ünsür yenə tüccar sinfi olmuşdu. Bazar İngiltərədən qurtulmaq üçün hətda bolşeviklərə belə meyl etmişdi. Fəqət Şimali İrana girən Qızıl Ordu Rəşt bazarına apdığı müamiləsi ilə İran burjuazisini qorxutduqca qorxuddu. İki atəş arasında qalan İran üçün yeganə çareyi-nicat tarixi fürsəti qaçırmayaraq kəndi qüvvətilə meydana atılmaq, milli nicat və səadətini kəndi təmin eyləməkdə. Bu hərəkətin ələmdarı isə sövqi tarixlə sərdar Rza xan oluyordu.

Göstərdiyi fəvqəladə yararlıqla sərdari-sipəh rütbəsinə qazanan və sədr əzim məqamına yüksələrək bütün iqtidarı kəndi əlində mərkəzləşdirən Rza xan yeni İran burjuaziyasının can və dildən istədiyi vəzifəyi ifa eyləmiş, feodallar əlində parçalanan İrana bir dövlət şəkli verdirmək əzmini göstərmişdir.

Şəkil etibarını ilə bir diktator kibi görünsə də, Rza xanın icraatı tərəqqi və iləriyə doğru atılmış bir qədəmdir. Müxtəlif feodalların qal və kamı bahasına təəssüs edən müqdədir bir hökumət hər hansı bir şəkil alsada, İran üçün bir faydadır. Qəribədir ki, mürtəcə olduqları şübhə götürməyən bir çox zəvat, Rza xanın diktaturasına qarşı nifrət etdikləri məşrutiiyyət və qəvanini-əsasiyyə təərəfdarlığı ilə müqabilə ediyolar.

Fərzən kəndisinə əcir olaraq çalışan köylüyü əski ixtiyarat üzərinə, ağaca bağlatdıraraq ölüncəyə qədər döydürən vilayət mütəğəllibələrinə bir xanın məzkur vilayətdəki karnizon komandanı təərəfindən tövqif və cəzalandırılmasını Tehran əyan və əşrafı “Va-məşrutiiyyəta!” yayqarası ilə qarşıliyorlar. Halbuki “dəvairi-əskəriyyənin ümuri-mülkiyyəyə qarışmasını” protesto surətində, şəklən, haqlı görünən bu nara həddizatında heç də səmimi deyildi. Çünki köylü ağaca bağlandığı zaman xilafi-məşrutiiyyət olduğu mühəqqəq olan bu hala qarşı işbu zəvati-möhtərəm qətiyyən bir səs və səda çıxarmamışlardı.

İşbu məsrudatımızdan görülcəyi vəchilə, İranın bu günlərdə ərz  
eylədiyi çöhrə, az-çox bir fərqlə, bütün Şərq məmləkətlərini istila  
edən bir hərəkət çöhrəsidir. Bu hərəkətin həqiqi üzü isə iki kəlmə ilə  
tərsim oluna bilər:

Feodalizmdən kapitalizmə!...

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Yeni Qafqasiya”, 1 qanuni- əvvəl 1340*  
*/ 8 cəmədiyəl əvvəl 1343, il:2, №5, s. 4-7*

Kərih - yaraşıqsız  
Məhud - dostluq  
Məyub - nöqsanlı  
Əmrazi - cinsi  
Mütəvəqqif - əlaqədar  
Nəzəri-müsəmməh - qiymət vermək  
Fərsəng - ağac  
Vəsi - geniş  
Məsaha - ərazi  
Kəsafət - sıxlıq  
Vəhəb - hədiyyə  
Məqadir - miqdarları  
Təzyinat - bəzək şeyləri  
“Yəhvə”lər - “allah”lər  
İttisaları - birləşməsi  
Qrevi - tətili  
Zində - həyati ruhlu  
Ənasir - ünsürlər  
İftiraq - pərakəndə  
Puyan - yeriyən  
Sərkeş - itaətsiz  
Tənkil etmək - uzaqlaşdırmaq  
Təcərrüd - ayrılma  
Fərdayi - ertəsi gün  
Qal - mübahisə

Kam - istək  
Əcir - muzdur  
Mütəğəllibələr - hakimlər  
Nara - dərd, qəm  
Məsrudət - izah

*Red: 1 qanuni - əvvəl 1340 /  
8 cəmədiyələvvəl 1343 - 1 dekabr 1924*

## **BOLŞEVİKLƏR KÖYDƏ**

Bolşevik propaqandasının hal-hazırda ən çox məşğul olduğu məsələlər köy məsələsidir. Bu məsələ Komunist Fırqəsi katibi ümumilərdən Molotovun firqə heyəti mərkəziyyəsidəki məruzəsini təmamilə işğal etmişdir. Zətən bu məsələ hər sənə- vergi toplan- dığı son bahar mövsümündə, daima təkrar olunuyor. Çünki “sənin hökumətinəm” deyə başına qonan diktaturanın nə yaman məram anlamaz, hissiz bir idarə olduğunu, köylü bilxassə bu zamanda hiss edər. İştə son bahar olmaq münasibətilə ağır vergilərin altından bir türlü çıxmayan rus köylüsünün təkrar sıxışdığı bu günlərdə komu- nist ricalı ciddiyyətlə düşünməyə başlamışlardır. Molotovun etira- finca köylünün hal və hissiyyatında bir başqalıq vardır. Bu başqalı- ğın başlıca səbəbi hər dəfə olduğu kibi, bittəbii vergi mövsümüdür. Fəqət bundan mədə bolşeviklərin köydəki “mədəni fəaliyyətləri ilə siyasi icraatlarının” təsiri də mühüm imiş. Məsələn, dini və mil- li məsələlərdəki komunist propaqanda və siyasətinin “köy üzərində pək böyük bir əksi təsiri” varmış.

Köylünün hal və hissiyyatında görünən təbəddülata ən böyük dəlil olmaq üzərə Komunist Fırqəsi katibi ümumisi, Gürcüstan üsyanını göstərir. Onun fikrincə bu üsyanın kökü köylünün ədəmi məmnuniy- yətindədir. Nütəkim “xaricdə bulunan müqabili ixtilal rus təşkilatla- rının Kırımdakı gizli fəaliyyətləri” də bununla izah olunuyormuş. Bu ilə bərabər, yenə Molotovun təsdiqinə görə, köylülər arasında çox

eşidilən köylü təşkilatı və köylü sindiqası (ittifaqı) fikrinin iləriləməsini, zehinləri işğal etməsini də tam bir ciddiyyətlə təqib etməli imiş. “Köylülərin, əmələnin mümtaz bir sinif təşkil etdiyi və Sovet hökumətində fəzlə hüquq və səlahiyyətə malik olduqları haqqındakı propaqanda da qətiyyətlə kəsilməyər, günü gündən artırır”<sup>1</sup> imiş.

Köylünün “gərək iqtisadən və gərək siyasətən yüksəlməyə başlayan fəaliyyəti” ilə bu intibahı, katibi ümumi, ancaq bu qədərlik təsəvvür və etiraf edə bilməmişdir. Fəqət biz köylünün kommunist hökumətinə qarşı takındığı müxalifət tövrü haqqında yenə kommunist mənbələrinə alaraq daha ziyadə təfəsilat verə bilərik. Bu təfəsilatı bizə Moskvada xalq kütlələri üçün nəşr olunan **“Bednota” (Füqara)** qəzetəsi veriyor.

28 oktyabr tarixi ilə intişar edən nüsxəsində bu qəzetə Zinovyevin icra edilməkdə olan köy intixablarının “daha ziyadə hürriyyətlə” təmini üçün nəşr etdiyi bir bəyannaməsi ilə bərabər, ehtimal bu bəyannamədən mütləq olaraq köy həyatı haqqında bir taqım qiymətdar etirafatı muhtəvi yazılar dərc etmişdir. Kommunistlərlə komsomollar və Sovet hökumətinin köydə nə kibi mövqe və ehtiramə malik olduqlarını göstərən bu yazılardan bir qismini aşağıya dərc ediyoruz:

Gənc kommunistlərdən komsomol Laçkov yazıyor :

“... Firqənin köydə heç bir nüfuzu, etibarı yoxdur. Bu, boş bir xəyaldən ibarət olan nüfuz və etibar təsəvvüründən qətiyyətlə vaz keçməlidir. Köydə yaşamış olan bir firqəçi və ya komsomol, sizə ancaq bunu söyləyə bilər. Hər köylü qeyri məmnundur. Fəqət sən bunu görə bilərsən, istəmirsən; çünki, həzər ediyor, çünki cəsarət etməyor və düşməncə sözlər söylüyorlar”.

Kommunist İsmirdov diyor:

“Bir kommunistin yapıdığı haqsızlıqlarını ifşa etmək üçün qəbul deyil bir mujiqi söyləməzsəniz. Döysəniz belə, söyləməz. Mujiqin kommunistdən çəkdiyi olsa da bir şey söyləməz, der ki sən onu (kommunisti) boğamazsın, fəqət o, sonra mənim dərimə saman tıxar. Mujiq mühakiməsində haqlıdır...”

<sup>1</sup> “Pravda”, nömrə 250.



İsmirdov, “əhval şimdi bir az iyiləşmişdir. Halbuki əvvəlcə həbslər, hacizlər, zəbtlər, hətta edamlar vardı... Öylə vəqalar oluyordu ki, bir vətəndaşın inəyini hacz edib gözünün önündəcə kəşiyor və Oktyabr İxtilalı şərəfinə tərtib eylədikləri ziyafətdə yeyorlardı” diyor.

Qubernatorov namında digər bir komunist yazıyor ki: “Bitərəf bir köylü firqədən qorxuyordu belə. Komunist havzası əzası icratlarında iqnayla deyil, təhdidlə hərəkət ediyor, köylərə təşhiri silah ediyorlardı.

Osip Sarpın namında bir komunist, bir köylüyə “Biz sizə hökumət verdik” dedikdə o, buna “Başınıza dəysin verdiyiniz hökumət, atımı almasanız daha iyi olurdu!” deyə cavab vermişdir. Bu vəqa bir az əskidir, 1920-ci sənəsində vüqu bulmuşdur. Bu sənədə vüqu bulan hadisə daha ranadır. Komsomollar Votski vilayətində kain Briks köyünə gəlmiş qəza firqə komitəsinə müraciətlə məhəlli kilsəni istəmişlərdir. Tiyatro yapacaqlarmış. Mahal komitəsi kəndilərinə demiş ki, “təbliğatınızı ilərilətiniz, dindarları iqna ediniz də, kəndiləri kilsəyi sizə təslim etsinlər”. Fəqət Samarov namında komsomol buna qane olmamış, işin ən kolayını bulmuşdur. Bacardığı qədər qafayı tüstüləndirdikdən və bu sayədə cəsərət aldıqdan sonra firqə havzasındaki tufəngi alaraq kilsə civarına gəlmiş, əvvəlcə çancıyı hədəf ittixaz edərək tufəngi boşaltmış, sonra da kilsəyə girərək içəridə 7-8 kişi ilə birlikdə qalan papazı nişan alaraq öldürmüş və qaçmışdır.

Çernov namında bir köylünün hekayəsi isə ömürdür:

“Lunaçarski qəzasında vəqe Qavrilovo köyünə giriyorum. Bu, ən sadə bir köylünün izbəsidir. Şundan bundan bəhs ediyorum:

- Sizin köydə komunist varmıdır?
- Allah rəhm eyləmiş, deyə qocası cavab veriyor.
- Biz iyi yaşıyoruz,- deyə qadın müdaxilə ediyor.
- İyi yaşamanızın cəhəti nə?
- Bütün qonşu köylər bizə qibtə ediyor. Siz nə səadətli adamlarsınız,- diyorlar, köyünüzdə komunist yox.

Mən suallar sormaya davam etdim. Fəqət qocası sezdi ki, çox da boşboğazlıq etmək olmaz. Dodağını dişləyərək qadına göz vurdu.

“Bu kibi səadətlilərin qəzalarda və köylərdə pək çox olduğunu” da ravi əlavə etməkdədir.

İştə, rəsmi bir kommunist qəzetəsinə görə, sovet hökuməti ilə Bolşevik Firqəsinin Rusiya köylüsü nəzərində qiymət və etibarı!.. Buna, yəni etibarsızlığa bir çarə olmaq üzərə, Molotov salifüzzikr məruzə-sində birtaqım tədbirlər təklif ediyor:

Əvvəla köydəki firqə çalışanlarının hazırlığı nöqsan imiş, onlar deyil Marksizm, aləladə siyasi məsələlər haqqında da kafı dərəcə-də məlumata malik deyil imiş. Bu nöqsanı rəfilə köylərdə təcrübə-li və bilgili adamlar təyin etməli imiş. Sonra bitərəflərlə firqəçilər arasında böyük uçurum varmış. Bu uçurumu doldurmalı, bitərəfləri firqəyə yaxınlaşdırmalı imiş. Fəal və mütəşəbbis kommunistlər bitərəf köylülərin içinə girməli də onlarla sıxı rabitədə bulunmalı imişlər. Gürcüstan misalında görüldüyü kibi, bu məsələ şimdı ən mühüm bir məsələ imiş. Bunun da çarəsi firqə ətrafında kommunistlərə mütəma-yil bir bitərəf köylü mühiti vücuda gətirməklə olurmuş. Bu vaxta qə-dər köylülərə gələn əmələ rəhbərlər pək də müsmir olmadıqlarından köylülər kəndisindən kommunistlər hazırlamalı imiş.

Saniyən şəhər ilə köy arasındakı iqtisadi uçurumun rəfinə baxma-lı imiş ki, bu da əmələ ilə köylünün siyasi anlaşmasına mucib olub əmələnin köylüyü idarə etməsini təşkil edərmiş.

Salisən din propaqandası haqqındakı bolşevik üsulu da tədil olun-malı imiş. Bu vaxta qədər komsomol təşkilatının din əleyhinə yap-dığı daşqınlıqlar fayda deyil, zərər veriyormuş, köylüyü ürküdüyor-muş. Bunun üçün də ayqırı birtaqım propaqandalardan vaz keçməli, köylünün hissiyyatını nəzərə alaraq o surətlə kəndisinə yanaşmalı imiş.

Və bu qəbildən digər bir çox tədbirlər. Bu tədbirlər meyanında pək mühüm gördüyümüz birisini də qeyd edəlim:

Zinovyev təklif ediyor ki: “Bu dəfə intixab olunacaq icra heyəti əzası meyanına hər vilayətdən la-əkall bir bitərəf köylüyü dəxi əlavə etməlidir”. Molotovun mülahizəsincə bu tədbir, həqiqətən də, hö-kumət makinəsi ilə bitərəf köylülər arasında bir irtibat və üns peyda etdirilmiş. Sonra məmləkətdə icra olunan ictimai və siyasi məsələlə-

rin kaffəsi firqə naminə deyil, hökumət naminə, sovetlər naminə icra olunmalı imiş... Xülasə, bir çox “imiş”...

Vergilərin toplandığı şu sırada söylənməsi zəruri birtaqım ovuducu sözlər qəbilindən olan bu projelərin Rusiyadakı qeyri-təbii idarənin islahı nöqteyi-nəzərindən beş para etməyəcəyi mühəqqəqdır. Rusiya köylü məmləkətidir. Bugünkü rus hökuməti isə əqəlli qalil təşkil edən əmələ namıyla icrayı hökm edən bir zümrənin hökumətidir ki, ruhi əslisi etibarıyla köylüyə aiddir. Bir köylü, hər şeydən əvvəl, kiçik bir malikdir və malik də qalmaq istər. Halbuki kommunist hökuməti mülkiyyəti münkirdir. Açıqgöz rus mujikinin bir kommunistə söylədiyi hərhanki müstəhsil bir köylünün müstəhlik şəhərli qəsəbələrə söyləyəcəyi yeganə doğru sözdür:

“Hökumət qafana dəysin, əlimdəki atı alma!”.

Qoca marksistlər – maddi tarixçilik məktəbinin bu məfrud şagirdləri bilməlidirlər ki, köylünün könlü propaqandanı şu və ya bu şəkllə soxmaqda alınmaz. O, bir sinifdir. Kəndi sinfinə məxsus mənafeyi, ehtiyacatı və əməlləri var ki, heyəti- ümumiyyəsi ilə onun təbiətini təşkil edər.

Kronştadt hadisəsi isbat etdi ki, bu təbiəti zorlamaq muhlikdir. Nitəkim sonra təvil edən hadisələr, Türkiistan, Qafqasıya və sair nöqtələrdə yer-yer zühur edən üsyanlar da göstərdi ki, Yeni İqtisadi Siyasət kibi yarım tədbirlər də bu təbiəti dəyişdirəməz...

Kəndilərini zorla sevdirmək istəyən bolşeviklərə köylülərin bütün hadisat ilə təyid olunmuş yeganə sözləri vardır:

- Kölgə etmə, başqa ehsan istəməm!

*Azəri*

*“Yeni Qafqasıya”, 1 qanuni - əvvəl 1340 / 8 cəmədiyəvvəl  
1343, il:2, №5, s. 7-9*

İqna - qənaətləndirmə

Rana - gözə xoşgörünən

İttixaz - əxz etmə, qəbul etmə

Salisən - üçüncüsü

Əqəlli qalil - azlıq, az

Münkir - inkar edən  
Müstəhsil - istehçalçı  
Məfrud - qovulmuş, uzaqlaşdırılmış  
Muhlik - öldürən, öldürücü  
Təvil - üzün, çox sürəkli

*Red: 1 qanuni - əvvəl 1340 /  
8 cəmədiyə əvvəl 1343 - 1 dekabr 1924*

## TROTSKİ MÜXALİFƏTDƏ

İşbu nüsxəmizi təqib edən qarelər 7-ci sənəyi davamiyəsini hə-nuz bayram edən Sovet Rusiyasında köylü ilə kommunistlər arasında zühur edən ixtilafın nə böyük bir əhəmiyyət kəsb eylədiyini göstərə-cəkdir. Köylə şəhər arasında açılan və bir türlü doldurulamayan bu uçurum, Trotski ilə Lenin şagirdləri namıyla məruf əski kommunist qafadarları arasında təkrar başlayan mübahisə və mücadilə ilə daha ziyadə dərinləşməkdədir. Bu mücadilə, Trotski tərəfindən nəşr olun-muş yeni bir kitab münasibətilə başlamışdır. Bu kitab sovet hərbiyə nazirinin külliyyəti əsərindən üçüncü cildini təşkil edərək “1917” na-mını daşımaqdadır. 1917 sənəsinə aid məqalət və mühərrəratı cəmi olan bu cildə Trotski tərəfindən 60-70 səyfəlik bir müqəddimə ilə bəzi haşiyələr yazılmışdır ki, əsl qeylü-qala səbəb olan da bunlar-dır. “Oktyabrdan alınan dərslər” ünvanını daşıyan bu müqəddimədə Trotski, təfəvvüqlərini çəkəmədiyi Zinoviyev ilə Kamenevin 1917-ci sənədə Oktyabr İxtilalının ihzarı əsnasında, böyük bir xəta-yı siyasi işləyib Leninin ixtilal xüsusundakı israrlarına qarşı gəldiklərindən, halbuki kəndisinin o zaman Leninin əfkar və xətti hərəkətindəki isa-bəti qavramış olduğundan bəhs eyləmişdir.

Şu günlərdə Rusiyada bütün ehzanı məşğul edən bu əsərdə Tro-tskinin daha nələrdən bəhs eylədiyini biləmiyoruz. Çünki kitabı görəmədik. Həm görəcəyimizi də pək ümid edəmiyoruz. Çünki əsər Siyasi Büronun əmri ilə zəbt olunmuş imiş. Əsərin mündəricatına

aid bu məlumatı da, fəqət əleyhində yazılan rəddiyələrdən öyrəniyoruz. İlk rəddiyə **“Pravda”**nın təqribən bir səyfəsini işğal etmiş və imzasız yazılmışdır. Bu yazıda Trotskinin bu əsərdən məqsədi, keçən sənəki “mübahisə”də yediyi məğlubiyyət dərbəsinə qarşı bir intiqam almaqdır, deyilir. Trotski, vaxtiylə Lenin əleyhinə gedən və böyük xətayı siyasi işləyən adamlar, şimdiki Rusiya Komunist Fırqəsi ilə Üçüncü İnternasyonalı idarə edirlər, deməklə “Nə məlum ki, şimdiki xəta etmirlər” demək istiyor və bu fikri tərviç ilə yeni bir mübahisə açıyormuş.

**“Pravda”**nın münəqqidi böylə “jüzvid<sup>1</sup> bir manevra” ilə təkrar meydanı cidala çıxmaq istəyən Trotskini müqabil ittihamlarla ilzam etmək istiyor. Əvət Oktyabrda bəzi arkadaşların xətası olmuşdur. O zaman Trotski, Lenin ilə əsəri təsadüf olaraq, bir rəydə olmuşlardır, fəqət, bir arkadaşın rəhbərliyə yarar adam olub olmadığını yalnız bir imtahan ilə təyin etmək qəbulmudur? Təbii deyildir. Bunun üçün də yalnız Oktyabr təcrübəsi kafi deyildir; çünki Oktyabr fırqənin silsilə tarixində yalnız bir mərhələdir. Bu mərhələyə təqəddüm və təəhhür edən hadisələr tədqiq olunmadan, yalnız bir mərhələyə görə, hökm vermək caiz deyildir. Halbuki Trotski, Oktyabrdan əvvəl və sonra nə qədər xətalər irtiqab etmiş, nə mühüm dəlalətlərdə bulunmuş, Lenin “həzrətlərinə” qarşı nə qədər “ağ” olmuşdur. “Kəndisindən böyük adam bilməyən Lenin belə pək müşkülətlə kəndi ayarında görən “bu” arkadaş” hər şeydən əvvəl bir “məşevik idi”. Vətən burjuvazisinə qarşı müharibə şüarını bir çox zaman qəbul etmiyordu və sonra Brest-Litovskda Leninə qarşı müariz imiş. Bu imiş, şu imiş... Keçən sənə də ufaq burjuvayı fırqə əleyhinə ayaqlandırmaq istiyormuş.

Trotskinin, Almaniya ilə Bolqarıstan ittilallarını və Üçüncü İnternasyonalı idarə edən bu zəvatin hüsni idarə etməyib qeyb etdikləri töhmətinə qarşı **“Pravda”** pək şədiddi təbirlərə muqabələ etmiş, bu iddianın dəxi vəhi olduğunu isbat etmişdir.

Məsələ bununla qalmamışdır. Trotskinin təkrar təərrüz tədarükündə olduğunu kəşf edən “rəislər” bu “rahat verməyən” müarizə qarşı gəncliyi hərəkətə gətirmişlərdir. Komunist Gənclər İttifaqının

---

<sup>1</sup> “Cizvid” (red.Y.A).

heyəti mərkəziyyəsi, Petroqrاد və Moskva komitələrinin imzası ilə bir bəyannamə nəşr etmişdir. Bu bəyannamədə gənc kommunistlər ixtiyar Trotskiyə dərs veriyorlar. Onun, “Gəncələr, Oktyabrı tədqiq ediniz!” deyə vaqə olan dəvətinə, “əvət, Trotski arkadaş, biz Oktyabrı tədqiq edəriz, fəqət Sizin təklif etdiyiniz şəkildə, mücərrəd olaraq deyil, kəndisinə təqəddüm və təəhhür edən hadisələrlə birlikdə tədqiq edəriz” deyə cavab vermişlərdir. Gənc kommunistlər qoca Trotskiyə bu qədərək bir cavabla qalmamışlar, kəndisini hodkamlıqla, firqə tarixini təhriflə, təfərrüd göstərməklə, Lenin isminə kafi dərəcədə ehtiram göstərməməklə, mücərrəb və dəyərlü rüesayı ləkələmək kibi qərəzkarlıqlarla və şəxsinə aid fəhiş xətalari örtmək kibi bir çox sifətlərlə ittiham eyləmişlərdir.

Kommunist gənclərinə Trotski 1917-ci sənədəki sollarından 1924-cü sənədəki sağlığı namına istifadə etmək istiyormuş; fəqət, bihudə, gəncələr firqə tarixini öyrənmək ehtiyacındadırlar. Yalnız bunu Trotskinin üsulu ilə deyil, Lenin üsulu ilə öyrənəcəklərmiş!..

Bu məsələyə dair kommunist qəzetələrindən öyrənə bildiyimiz yalnız bu qədərdir. Sərahətən ancaq bu qədər yazılmışdır. Fəqət kinayələr də yox deyildir. Zinovyev Əmələ Sendikalarının 6-cı Konqresində irad eylədiyi bir nitqdə “Leninçilik”dən inhiraf edənləri iki zümərəyə bölmüşdür: bunlardan biri səmimiyyətlə aldananlar, digəri də qərəzlə çalışanlardır. Nətiq, birincilərə qarşı təhəmmül və kəndilərini yumşaqılıqla irşad tövsiyə etdiyi halda, ikincilərə qarşı amansız bir mücadilə təklifində bulunmuşdur. Aşikardır ki, qərəzlə inhiraf edən zümərin ələmdarı Trotskidir. Kəndisinə qarşı tətbiq olunan amansız mücadilənin təzahüratından birisi kitabının müsadirəsi, ikinci də “gəncliyin” kəndisinə nəsihətidir. Daha nə kibi amansız tədbirlər ittihaz edildiyini bittəbii biləmiyoruz. Əcnəbi qəzetələrində görülən xəbərlərə inanmaq olursa, Moskvada nümayişlər icra edilmiş, Trotskini tövqif belə etmişlər imiş!

Möhtərəm qarelər, Trotskinin məşhur mübahisə nəticəsində “bərayı müalicə” Qafqasiyaya getdiyini və o zaman firqəni ikiyə ayıracaq qədər ilərilənmiş olan bu mübahisənin yalnız Leninin vəfatı üzərinə qapadıldığını bilirlər.

Bu mübahisə təkrar baş göstərir. Trotski müxalifət bayrağını açmış oluyor, ehtimal ki, bu dəfə də məsələ qapanır və Trotski təkrar “təbdili hava” edər. Fəqət bir tərəfdən cahan əleyhdarlığı, digər tərəfdən də köylünün müqavimət və adəmi məmnuniyyəti ilə məşrut olan bu mübahisələr, şübhəsiz ki, müdhiş diktatura makinasının cidi bir sarsıntı ilə sallandığına pək böyük bir dəlildir.

**M.Ə.**

**“Yeni Qafqasiya”, 1 qanuni - əvvəl 1340 /  
8 cəmədiyələvvəl 1343, il:2, №5, s. 9-11**

\*\*\*

Avropa mətbuatında əks edən və bir qismi də (Ana. A.)sı (Anadolu Ajansı) tərəfindən nəql olunan rəvayətlərə nəzərən Trotski, hərbiyyə komisarlığından əzledilmiş, bu azil Qızıl Ordu qıtaatı meyyanında ədəmi məmnuniyyəti mucib təzahürata səbəbiyyət vermiş, hətta Trotski tövqif belə edilmiş imiş.

Qare - oxucu

İlzam - cavab verə bilməz duruma gətirmək, susdurmaq

İhzar - hazır, hazırlamaq

İsabət - hədəfə çatma, çox münasib

Münəqqid - tənqidçi

İrtiqab - bir işə girişmək

Müariz - etiraz edən

Təqəddüm - irəliləmək

Təəhhür - geri qalmaq, gecikmək

Hodkamlıq - özünü düşünən, bəyənen

**Red: 1 qanuni - əvvəl 1340 /  
8 cəmədiyələvvəl 1343 - 1 dekabr 1924**

## BÖYÜK MİLLƏT MƏCLİSİ RƏYASƏTİ - ALİYƏSİNƏ

Qardaş Türkiyənin böyük məfkurəçi Göyalp bəyin müəssif irtihalindən mütəvvəlid təəllumatına Azərbaycan türklərinin də təəssürlə iştirak etdiyini əzrlə qəsbi şərəf eylərim, əfəndim.

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*

*8 cəmədiyələvvəl 1343 /*

*1 qanuni - əvvəl 1340, il:2, №5, s. 13*

### TROTSKİZMLƏ MÜCADİLƏ

Bu məsələ haqqında keçən nüsxəmizdə bəhs eyləmiş Sovet hərbiyə komissarının “kitabı müxalifət” münasibətiylə başlayan “mübahisə”dən bir az məlumat vermişdik. Keçən bu on beş gün müddətində Trotski isminin ətrafında pək çox şeylər dolaşmışdır. Kəndisinin firqədən ixracı, komisarlıqdan əzli, bəzən kəndisinə sadıq qalan qitaət başında Moskva üzərinə yürüməsi, bəzən də təhti tövqifə alındığına dair pək həyəcanlı və müxtəlif xəbərlər alındı. Bu xəbərlərin nəfsi Moskvada belə min türlü təfsilat ilə işaa edilib əfkarri-ümumiyyəyi ziyadəsiylə məşğul eylədiyini də Kamenevin lisanından eşidirik. Kamenev Trotskinin əzlinə, firqədən tardına, kitabının müsadirəsinə və lehdarlarına qarşı şiddət tətbiqinə aid şeyləri təkzib etməklə bərabər “Trotskizm”in kəndisini “Leninizm” mövqeyinə qaim etdirmək xüsusundakı məqsədi ilə hər növ mücadiləyə mühəyyə olduqlarını bəyan etməkdədir. Həqiqətən də biz Moskvada müntəşir qəzetələrin mütaliəsindən “Trotski itizali”nə qarşı başlanan mücadilənin ciddi bir şəkil aldığı görürük. Trotskinin “oktyabr dərsləri”ni tənqid və kəndisinin hələ menşevik dəlalətində qaldığını isbat edən böyük məqalələrdən maəda qəzetələrin qısmi məxsusunda Sovet məmləkətlərinin hər tərəfindən yağın dürlü-dürlü müqərrərat dərc edilməkdə, bu müqərrəratda Trotskinin “firqə tarixini təhrif, inzibatını istihfaf və vəhdətini rəhnədar eylədiyi” kəmalı- hərəratlə təkbih olunmaqdadır.



Məsələ yalnız ikinci dərəcəli firqə mühərrirləri ilə “komsomol” təşkilatı və əmələ mitinqlərinin qərarı ilə qalmayıb, nəhayət, Trotskinin tənqid və ifşaatına mühatab olan “Üçlər” ərkanı da bizzat meydanı cidalə atılmışlardır. Bunlardan Kamenev ilə Stalinin sindiqalar heyəti mərkəziyyəsində irad eylədikləri nitq **“Pravda”**nın dörd böyük səyfəsini tutmuş və üçüncü rükn Zinovyevin eyni qəzetinin digər bir nüsxəsində nəşr eylədiyi məqalə də qəzetənin nısfını işğal etmişdir.

Leninin ən sadıq şagirdləri olmaq iddiasıyla kəndilərinə Lenin Heyəti Mərkəziyyəsi ünvanını verən firqə rüəsası, Trotskinin vaxtiylə “Bu yoldaşlar Leninin əleyhində idilər, onun fikirlərini anlamamışlardı” deməsini qətiyyəən kəndisinə əff edəmiyorlar. Buna müqabil Leninin əsərləri aranmış, Trotski əleyhinə nə zaman, nə yazmışsa, həpsi qəzetə səyfələrinə keçirilmişdir. Kamenevin iki səyfə işğal edən nitqi iştə bu “Kalə<sup>1</sup> Lenin”lərdən ibarətdir. Bəni İsrail şagirdliyinə xas bir zehniyyətlə təkrar edilən bu “kale”lərdə Trotskinin daima menşevik olub, hər zaman Lenin tərəfindən tənqiddə və pək mühüm zamanlarda kəndisi ilə bolşevizm və leninizm arasında ixtilaf zühur eylədiyi isbat ediliyor.

Bu “daima sol ləfizlər altında sağ mənalar güdən” adamı Lenin hər zaman “şübhəli” bulmuşdur. İştə bu “şübhəli adam” şimdiki halda Kamenevin təhlilinə görə, kəndi müdrək olsun-olmasın - “Kommunist Firqəsi içərisindəki müxalifət cərəyanlarına qayət təbii bir məcra oluyor”.

Kamenevdən sonra Stalin Trotskinin müxtəlif zamanlarda bolşevizm və leninizm haqqında vəqə olan çıxışlarını tədad edərək, məsələn: məzkurun 1913 sənəsinə aid nəşriyyatdan “Leninizm yalan və gillü gışş üzərinə müstənid olub, təfəssühünün mənşələrini kəndisində daşır bir binadır” növindən müdhış “küfür”lərini çıxarıb ortaya töküyor və əlavə ediyor ki: İştə bu əski “münafiq” xətti hərəkətinin məğlubıyyəti üzərinə firqəyə iltihaq etmiş ikən təkrar rol oynamaq istiyor və bu məqsədlə Lenin şagirdlərini “Leninizm”i və hətta Leninin kəndisini belə etibardan düşürmək üçün ara-sıra mübahisələr

---

<sup>1</sup> Kalə (ərəbçə): dedi, söylədi (red.Y.A.).

açıyor. “Trotskizm bolşevizmi iskat etmək istiyor, trotskizmi dəfn etmək isə firqənin vəzifəsidir”.

Zinovyev isə qarelərinə trotskizmin nədən ibarət olduğunu anlatıyor: Trotskizm Rusiyada əleyhdarlığı nə varsa, bunların həpsinə bir dərəcəyə qədər makes oluyor. Trotski kəndi düşüncələrini daha müntəzəm və müttərid bir proqram şəklində söyləməmişsə də, onun müxtəlif zamanlarda müdafiə eylədiyi xüsuslar və ara-sıra münaqişə eylədiyi əsaslar həddi zatında trotskizmin nələrə müncər olacağını göstəriyormuş: onun düşüncəsinə firqə pək tarıcıq<sup>1</sup> mütəəssib və sekter bir ruhla məhdud və bir zümrənin əmri altında idarə olunuyormuş. Bu ruhundan təcərrüd edib də firqə- firqə hür və sərbəst qrupların itilafından mütəşəkkil bir təəzzüv halına gəlməlidir. Firqə kəndi içərisində müxtəlif fraksiyalara təhəmmül etməlidir. Bu mühakimə sonuna qədər götürülərsə, demək oluyormuş ki, Komunist Firqəsi (nə ayıb şey!) İngiltərədəki Leybour Parti (Əmələ Firqəsi) kibi bir şəklə doğru getməlidir. Sonra firqə kəndisini təqviyə üçün əmələdən ziyadə gəncliyə, tələbəyə istinad etməlidir.

Bütün bu təmayüllərdə Zinovyev Trotskinin firqəni “Bolşevizmə müxalif ənasirə doğru götürmək” istədiyini sezməkdədir. O, Trotskinin müxtəlif zamanlarda dərməyan eylədiyi əsasları firqə nəzəri etibara alsaydı: 1) Əmələ sindiqalarını dövlət müəssisəsi halinə vəz; 2) Dövlət makinəsini firqə kontrolundan təbid; 3) Mütəxəssislərə daha fəzlə nüfuz və etibar təmin; 4) Siyasi firqənin məkatibi aliyə mizanül-hərarisini ilə hərəkətini tənzim; 5) Maliyə islahına yanaşmayaraq məmləkətin məruzə fəlakətdə olduğunu elan; və 6) Firqə müdüranı əleyhinə yarım menşevik kampanyası təsis edəcəkdə,- diyor.

Zinovyevcə Trotski firqədə sağ bir cinah təşkil etməklə Yeni İqtisadi Siyasət mucibincə ixtilal şəraiti içərisindən çıxan yeni bir burjuvazinin və yeni münəvvərlərin istər-istəməz faydasına çalışıyor və “təsadüfi deyil ki, onun hər çıxışı bolşevik əleyhdarları arasında böyük bir məsərrəti mucib oluyor”.

Üçüncü İnternasyonal rəisi hər nə qədər Trotskinin bu dəfə əvvəlki sənələrdə vaki olan çıxışları əsnasındakından tərəfdarlarına

---

<sup>1</sup> Daraçıq? (red.Y.A).

daha az olduğunu iddia ediyorsa da, Komunist Firqəsinin bütün cəbhələrincə açılan şiddətli mücadilə, müqabil tərəfin pək də zaafını göstərəməz, zənnindəyiz.

Hə halda müxaliflərinin kəndisinə isnad etdikləri ümdələr şiddətli bir böhran keçirən Rusiya şəraiti daxilində Trotskinin qüvvətini təşkil edən əsaslardır. Yalnız bu əsasların Trotski tərəfindən nə sürətlə vəz olunub və nə şəkildə müdafiə olunduğunu və trotskistlərin sərahətən nə istədiklərini haqqıyla təqib edəmiyoruz, çünki bir aydan bəri trotskizmi şərh üçün səyflər dolusu yazı yazan Sovet mətbuatında iki sətirlik olsun nə Trotskinin, nə də trotskistin yazısına təsadüf ediliyor. Anlaşılan kəndilərinə müdafiə haqqı verilməmişdir.

Rəsmi bolşevik mətbuatına baxılırsa, Trotski yalnız daxildə deyil, xaricdə də “zahiri sol, batini sağ” bir xətti hərəkət təqib ediyor, Zinovyevin anlatdığına görə “sülh və demokrat cərəyanlarına fəzlə qiymət veriyor, Amerika sərmayəsinin Avropa üzərindəki təsirətini haqqında da yanlış təxminlərdə bulunuyormuş”.

Halbuki Leninin bu həqiqi naibincə bütün dünya bolşevizə edilməli, cahan ixtilalı heç durmadan iləriləməlidir. Fəqət nə yapmalı ki, dünya deyil, Rusiya belə tamamiylə “bolşevizə” ediləmiyor; Rusiya deyil, Bolşevik Partisi belə “bolşevizə edilməyə çox möhtac”.

Leninin mötəbər şagirdləri hər nə qədər “etibar”larına qarşı açılan bu mücadilədə Trotskini firqə tədabiri ilə susdurmağa müvəffəq olsalar da, ara-sıra trotskizm şəkildə nüksedən infisah xəstəliyindən xilas olmayacaqları mühəqqəqdır.

*Azeri*

*“Yeni Qafqasiya”, 25 cəmədiyələvvəl 1343 /  
18 qanunu - əvvəl 1340, il:2, №6, s. 8-10*

*Son alınan mühəqqəq məlumata nəzərən, Trotski təkrar xəstələnmiş və bərayı müalicə Qafqasiyaya göndərilmişdir.*

İşaa - bir xəbəri yaymaq, duyurmaq

Təkbih - bəyənməmək, qınamaq

Muhatab - söyləyəni dinləyən, özünə xitab edilən

İstihfaf - aşağılamaq, təhqir etmək  
Rükn - əsas, dayaq, qüvvət  
Nısfı - yarım, yarı  
Ləfızlər - sözlər, mənalar  
Tədad - sadalama  
Məzkur - yuxarıda adı çəkilmiş  
Gıllı gışş - kin, ədavət, düşmənlik  
İskat - susdurma  
Tarıçıq (daracık) - çox dar, kiçik  
Sekter - bir düşüncə, inanca kor-koranə bağlı  
Nüksedən - bir xəstəliyə yenidən başlamaq

*Red: 25 cəmədiyələvvəl 1343 /  
18 qanuni - əvvəl 1340 - 18 dekabr 1924*

## **BOLŞEVİK ƏKMƏYİNƏ YAĞ SÜRTƏNLƏR**

Bolşeviklərin kəndi müxaliflərinə qarşı pək amansız olduqları ilə bərabər, əleyhdarlarına qarşı kullandıqları mübarizə üsulları da pək müxtəlifdir. Öldürmək, qorxutmaq, aldatmaq, tamahlandırmaq, satın almaq və sairə kibi üsulların həpsi onlarca mübahdır, fəqət bütün bu sistemlərin başında, mücadilə və mübarizə üsullarının fəvqündə digər bir üsulları da vardır ki, o, bolşevik muharibəyi daxiliyyəsinin ən canlı və ən əsaslı nöqtəsini təşkil edir. Bu üsul, müqabil firqələrdən ən qüvvətli və zi-həyat olanını təyin ilə mənəvi və maddi bütün dərbələri, başlıca, bu hədəfə tövcih etməkdən ibarətdir.

Üçüncü İnternasionalın tabeyəciləri bu hədəfi ən çox çəkəmədikləri demokratik firqələrdə, kəndilərinə qarşı barışmaz bulunan köylüdə, ufaq burjuvazidə və münəvvərin qismi üzərində nüfuz və təsirə malik olan təşəkküllər arasında ararlar. Bu məqsədlədir ki, onlar Rusiyada sosialist revolyutsionerləri, Gürcüstanda menşevikləri, Azərbaycanda da müsavətçiləri kəndi dərbələrinə yeganə bir hədəf ittixaz eyləmişlərdir.

Qızıl Ordu, qarelərimizcə məlum, məruf hüdası ilə Azərbaycanı təxti istilaya aldıqdan sonra mətbuatı, mitinqləri, hər növ təşviqat və təftinatı ilə bütün qüvvət və məharətini türk milliyətpərvər Müsavat Xalq Firqəsini ittihama və onu etibardan düşürməyə həsr etmişdi. Mənəvi mücadilə sahəsində böylə olduğu kibi, maddətən də Çekal-lar, Osobı Otdellərin<sup>1</sup> ən çox təqib etdikləri zəvat Müsavat Firqəsi-nin müntəsibləri idi. Edam olunanların qismi əzami müsavətçilərdən ibarət olub bir çox qismi də, müsavətçi olmasalar da, müsavətçi deyə ittiham və edam olunuyordu.

Bu qayət təbii idi. Çünki məmləkətdə təşəkküli siyasi namına bir qüvvət olaraq bolşeviklər yalnız Müsavatı tanıyırlardı. Müsavətçilər idi ki, 1918-ci ildə sosialistlik damğası daşımadiqları halda, Bakı əməlləri arasında icra olunan intixabatda, Bolşevik Firqəsini qahir bir əksəriyyətlə məğlub eyləmişlər idi. Onlar Müsavat Firqəsini “əmələyi iğfal edəcək dərəcə”də milliyətpərvər və demokratik bir təşəkkül olaraq təcrübə eyləmiş, bu mənəvi nüfuza qarşı mücadilə edə bilmək üçün kəndisinə “mürtəcə bəy və xan firqəsi” damğasını taxmışlardı. Yenə bu Müsavat idi ki, Məclisi müəssisənə intixabatı əsnasında Mavərayı Qafqas türklüyü rəyinin sülusini qazanmış və nəfsi Bakıda müslüman əmələsinin on minə baliğ rəyindən yalnız birkaç yüzünü yabançı firqələrə qaçırtmışdı. Yenə bu firqə idi ki, pək namüsaid şərait içərisində təşəkkül edən Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin ən qüvvətli bir istinadgahını təşkil edib, milliyət və istiqlal şüarları ilə Azəri xalqının tuta biləcəyi yeganə təriqi səlaməti göstərmişdi.

Məruf bolşevik komisarlarından birinə, “önünüzdə nəzəriyyəti-nizə tovfıqən, daha mürtəcə zümrələr, daha qara qüvvələr varkən, nədən bütün acılarınızı Müsavat Firqəsinə töküb, hər yanda bir hərəkət zühur edərsə, həmən bu hərəkəti, doğru-yanlış onlara isnad ediyor, təərrüz və təcavüzə keçiyorsunuz?”-deyə sormuş; “çünki qarşımızda bizi təbdil edə biləcək yeganə qüvvət onu görüyoruz; nasıl ki yaxın bir təcrübə də bunu göstərdi” cavabını almışdım.

<sup>1</sup> Osobı Otdel: Bolşeviklərin XI Ordusunun xüsusi şöbəsi. O dövəmdə Pankratova bağlı idi (red.Y.A.).

Bolşeviklər hələ bu zehniyyətlə yaşayırlar, hər səndələdikcə qarşılı- rında bir “Müsavat xəyalası” görürlər. Bakıda çıxan **“Komunist”**, **“Bakinski Raboçi”** kibi qəzetlər, Tiflisdə çıxan **“Yeni Fikir”** və **“Zarya Vostoka”** kibi nəşriyyat gün yoxdur ki, Müsavatdan, müsava- vatçılıqdan və müsavatçılardan bəhs etməsinlər. Bunlar yalnız bəhs- lə qalmıyor: Azərbaycan milliyətçiliyinə ələn etdikləri müsavat- çılığı feilən də təqib ediyirlər. Eser və menşevik fırqələrinə tətbiq eylədikləri bütün məzalimi bunlar haqqında da tətbiq edərək bir gün saxta bəyannamələrlə fırqənin inhilalını elan edər, bir kaç gün sonra isə sənələrdən bəri nəşriyyatda bulunan gizli “İstiqlal” mətbəəsini kəşfilə müsavatçıların hələ məfkurə arxasında olduqlarını heyretlə öyrənirlər. Təkrar həbslər, təqiblər, işgəncələr, nəfylər başlar: fəqət Müsavat təhlükəsi bir an üçün olsun, bolşevik mətbuatından əksil- mək. Bu mövzuda yapılan münaqişənin nə kibi səfahət göstərdiyi qarelərimizcə bəllidir. Qısmi məxsusumuzda mündəric bir fikrədən də görəcəksiniz ki, bolşeviklər yalnız mətbuatlarında deyil, mitinqlər- rində də hələ müsavatçılarla mücadilə etməkdədirlər. “Bütün cahən həqiqəti bilsin, Müsavat yalanlarına inanmasın!” İştə, Azərbaycan müstəvililərini müstəvililərini daima məşğul edən bir əndişə! Bu ən- dişədən kəndilərini qurtaran bir qüvvət olsaydı, bolşevik cəlladları nə məmnun olur, nə böyük mükafat verirlərdi!!..

Məlum olduğı üzərə bolşeviklərin əcnəbi məmləkətlərə iltica edib kəndilərinə qarşı mətbuat və fikir sahəsində mücadilə edənələr haqqında qullandıqları üsuldan birisi də mühacirin arasını bozuşdur- maq, səflərinə rəhnə salmaqdır. Bu məqsədlə onlar vaxtiylə Berlində **“Nakanune”** namıyla rusca bir qəzetə nəşr ediyor və vəsi miqyasda “təbdili qayəçilik” məsləkini tərviç ediyorlardı. Daha sonra bu üsu- lu onlar Qafqasiya cümhuriyyətlərinə müntəsib mühacirin mühitinə də tətbiq etdilər. Əz-cümlə Parisdə ermənicə və gürcücə bolşevik qəzetələri təsis eylədilər. Gürcücə qəzetənin başında əskidən Gür- cüstan istiqlalı-millisi müdafilərindən olan Veşapeli namı ilə bir zat durmaqdadır.

Fəqət bolşevik bozğunçuluğı yalnız bu kibi nəşriyyat işlərinə in- hisar etməz. Onlar mühacirətin yıpradıcı təsiratına məhkum bir mühit

arasında kəndi məramlarına xidmət edəcək zəvət aramada da qüsur etməzlər. Bu təəssüsləri ilə onların əldə etmək istəyəcəkləri başlıca məqsəd həqiqi düşmənlərinin nüfuz və etibarını qəsr etdirəcək əvəmi arzuları vəchilə sövq etməkdir. Parisdə Komunist “**Humanite**” qəzetəsinin yanı başında çıxan gürcüce “**Yeni Gürcüstan**”a mümasil azərbaycanca müntəşir bir qəzetə yoxsa da, İstanbulda bir-iki qəzetənin bu məqsədlə istifadəsi üçün bolşeviklərcə birtaqım tədabir ittixaz edildiyini bilməmiş deyiliz. Azərbaycan istiqlal məfkurəsi ilə mücadilə etmək üçün bolşeviklərin çevirmə birtakım hərəkatlarda bulunduqlarını da biliyoruz. Bu çevirmə hərəkat kəndi qəzetələrində, daxili mücadilələrində daima təcavüzə məruz tutduqları Müsavat Fırqəsini xaricdə də müşkülata soxmaq, kəndisinə qarşı müxalifət cərəyanları doğurmaqdır. Əlimizdə mövcud bir vəsiqə bizə böylə bir hərəkətin başladığını ehsas etdiriyor. Ehtimal ki, şəxsi hissələrinə qapılıb təfərrü göstərmək xəstəliyiylə əlil olan bəziləri şu və ya bu çıxışları ilə nə kibi bir nəticə əldə edəcəklərinə vaqif deyildirlər və ehtimal ki, bəziləri də zəif, tərəddüd və səciyəsizlikləri ilə bu hərəkətin kəndilərini nərəyə götürdüklerini haqqıyla dərk edəmiyorlar. Şərq məmləkətlərində Azərbaycan milliyətçiliyi əleyhinə ələnən çıxmaq bolşeviklərin işinə gəlməz. Onun üçündür ki, bunlar bu fikri təmsil edən ən qüvvətli cərəyana qarşı gəliyor, doğrudan doğru millətçiliyə deyil, müsavətçılığa hücum ediyorlar. Bu hücumlarını da daxildə olduğu kibi açıq deyil, fitnəcuyanə bir surətdə icra ediyorlar. İranilər nəzərində kəndisini İran təmamiyyəti mülkiyəsinə düşmən bir fırqə kibi göstərmək üçün saxta Müsavat təşkilinə qədər irtiqabi cinayətlə bu fırqəyi pantürkizmlə ittiham, Türkiyədə isə biləkis türk ziddi bir qüvvət kibi göstərməyə çalışıyorlar.

İştə bütün bunları nəzərə alaraq Müsavat Fırqəsi əleyhində şu və ya bu surətlə hərəkətdə bulunanlar, iyi bilməlidirlər ki, kəndiləri istəməsələr də düşməni sevindiriyor, bolşevik əkməyinə yağ sürtüyorlar!..

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 1 qanuni sani 1340 /  
9 cəmədiyəlxır 1343, il:2, №7, s. 7-9*

Əkmək - çörək  
Mübah - izn verilən  
Qare - oxucu  
Təftinat - ara qarışdırma  
Qahir - üstün  
İğfal - aldatma  
Sülusi - üçdə biri  
Nəfsi - xüsusən  
Ələm - dərd  
İnhilal - dağılmaq  
Fikrədən - yazıdan  
Müstövli - işğalçı  
Vəsi - geniş  
Təbdili qayəçilik - məqsədi dəyişdirmə  
Ehsas - hiss  
Təfərrü - özbaşınalıq

*Red:1 qanuni sani 1340 /  
9 cəmədiyəlaxır 1343 - 1 yanvar 1925*

## **AZƏRBAYCAN KÖYLÜSÜNÜN ÇƏKDİYİ MƏZALİM**

Sözü ta başdan bolşeviklərin kəndilərinə verəlim. Siz şübhəsiz ki, kommunistlərin köylülərə topraq verdiklərini eşitmişsinizdir. Halbuki Azərbaycan kommunistlərinin sər-amədanından olub firqə heyəti mərkəziyyəsinin katibi-məsulu mövqəində bulunan Ruhullah Axundov məsul bir firqə ictimaində söylədiyi nitqində “köylüyə daha topraq vermədiklərini” etiraf eyləmişdir (“Bakinski raboçi”, № 268), 20 təşrini - sani tarixli “Trud” (Bakıda intişar edər) qəzetəsi “ərazi təqsimatına aid işlərin hala ikmal etmədiyi” üzündən köylülər arasında daimi ixtilafı zühur etdiyindən bəhs ediyor.



Azərbaycan ziraət şəraiti ilə aşına olanlar bilirlər ki, bu məmləkətdə topraqdan ziyadə su məsələsi vardır. Azərbaycan ziraəti suvarma inşaatına bağlıdır. Halbuki bolşevik istilasından sonra suvarma inşaatı təmir görmədiyindən kanallar pozulmuş, makinalar durmuş, nəticədə zavallı köylünün əli qarnında qalmışdır. Eyni Axundov eyni nitqində “Su məsələsinin də hala həll edilmədiyinə” mütəəssivdir. “**Trud**” qəzetəsi isə bu xüsusda eyni ilə şunları yazmışdır: “Köylərin əksəri susuzluqdan müztəribdirlər və bütün ümidlərini yağmura bağlamışlardır. Xarab bir hala gələn su kanallarını, bəndlərini və axarlarını təmir etmək lazım”.

Toprağı nöqsan, suyu yox köylünün, ziraətin üçüncü mühüm unsurünü təşkil edən amili nə halda? Heyvanı varmıdır? Axundovun məlum nitqində bu cəhəti təsvir edən bir cümlə vardır: “İmperyalist və milli müharibələr nəticəsində atsız qalan köylülərin sayı xeyli artmışdır”. Rıkov Moskvada söylədiyi nitqlərindən birisində atsız köylülərin yüzdə iyirmi və bəzi yerlərdə yüzdə qırx nisbətində olduğunu göstərmişdir. Axundov bu xüsusda rəqəm və nisbət göstərmiş olsaydı, bu nisbətən Azərbaycan lehinə olmayacağı mühəqqəq görülürdü. Həm Azəri köylüsünün bu məhrumiyyəti deyildiyi kibi, imperyalizm və milli müharibələr nəticəsində deyil, Qızıl Ordunun istilası və bu ordunun iqa eylədiyi daxili müharibələr üzündən iləri gəlmişdir.

Topraqsız, susuz və heyvansız bir halı-pərişanda bulunan Azərbaycan köylüsü bu sənə hökumətə “büdcə”nin təyini ilə 6 milyon rubləyə qərib vergi verməli idi. Bu, sözdə köylüdən istizah olunan yeganə vergi idi. İsmi belə ora qəzetələrinin təbirincə “vahid köy təsərrüfat vergisi”dir. Bu “vahid” vergiyi köylüdən ala bilmək üçün nə kibi tədbirlərə təvəssül edildiyini və nə vəhşətlər icra olunduğunu biz keçən nüsxələrimizdə səbt etmişdik. Vergisini verməyən köylünün hökumət tərəfindən evinə atəş verildiyi kommunist mətbuatınca da tövsiq olunuyor. “Bakinski Raboçi”nin təşrini-əvvəl tarixli nüsxəsində “Salyan zorbaları” ünvanı ilə yazılan bir fəqərədə “Kəndisini istənilən vergini ifayə məcbur etmək üçün nahiyə milis komandanı,

Kərbəlayi Hüseyn Rüstəm oğlunun evini yaxmışdır” deyilir. Vergi təxsildarlarının köylüyə rəva gördüyü işkəncə, məzalim və təhqir nəticəsində eyni qəzetə “köylülərin evlərini tərk etməklə ormanlara qaçışdıqlarını” da təsvir edir.

Təsvir olunan böylə bir halı-pərişanidə adambaşına üç altun rubldan ibarət olan vergini, heç şübhəsiz ki, bir köylü kolaylıqla verəməz. Fəqət məsələ bu üç rubləyə inhisar etmiş olsaydı, bəlkə də köylü nə köyünü tərk edər, nə də evini yaxdırar idi. Anlaşılan vergi yalnız göstərilən bu 6 milyon miqdarında deyildir. Verginin ismi “vahid” isə də, həqiqətdə, yenə bolşevik mətbuatından anlıyoruz ki, bu, fəqət bir sözdən ibarətdir. Köylü ən azı on türlü vergiyə tabedir. (“Trud”, 20 noyabr) Bunlardan əlavə köylü “kəndi arzusu” ilə bir taqım “kөнüllü vergilər” verir. Fəqət bu “arzu”nun “icbari” pərdələməkdən başqa bir şey olmadığını yenə Bakı qəzetələri kəndiləri mütərifdirlər. Bunlardan başqa Azərbaycan köylüsü postanın şövqi yollarını təmiri və kommunist məmurların nəqli kibi biyar mükəlləfiyyətlərini dəxi ifa etməkdədir (“Bakinski Raboçi”, №261).

İştə bütün bu vergi və təkəllüfə ödəmək üçün qarısının həbsindən, evinin yanmasından yaxasını sıyıran köylü var-yoxunu bazara çıxarmaq zərurətində qalır. Bu zərurətlə o, 300 rubləyə dəyər atını 50 rubləyə, 15 rubləyə gedən qoyununu 5 rubləyə, 60 rubləyə gedər inəyini 20 rubləyə satır (“Komunist”, 17 noyabr).

Çəkilməz vergini bu qədər zaiyətlə tədiyə edən köylü sovet idarəsinin ufaq ticarətə ehmal eylədiyi təkalif üzündən dəxi mütəzərrər olmadadır. Məlum olduğu üzrə, hökumət xüsusi ticarəti min türlü tədbirlərlə meydandan çıxarıb təvziati kooperativlər vasitəsi ilə icra etmək əməlinədir. Bu əməlin qüvvədən feilə gətirilməsi üçün Azərbaycan Sovet hökuməti yalnız 30 min köylüyü kooperativə əza yapa bilmişdir (Axundovun nitqindən). Azərbaycanda isə 2 milyonu mütəcaviz köylü var. Demək ki 1.970.000 köylü hala xüsusi tacirlərin müştərisidir. Mahut Axundov bizə kooperativ fiatları ilə xüsusi ticarət fiatlarının fərqi göstərir. Kooperativdə petrolun funtu 4-7 qəpik ikən dükanda 20 qəpik imiş. Şəkər kooperativdə 40 qəpik ikən

dükanda 90 qəpik imiş. Demək ki, hökumətin zorla tətbiq etdiyi kooperativ siyasəti daha nəticədə köylü üzərinə təhmil edilmiş bir növü qeyri- müstəqim vergi hökmü alır.

İştə bolşevikləri “köylü hökuməti” deyə tələqqi edənlərə köylünün, kəndilərindən çəkdiyi bəlanın səbəblər səbəbini təşkil edən iqtisadi sıxıntısı! Təbiidir ki, bu sıxıntı ilə o, maddətən qabil deyil, məmnun olamaz. Mənəviyata gəlincə, camii klub halına qonulan bir köylünün halını artıq siz düşününüz. Bu isə bizim uydurduğumuz bir istinad deyil, eyni Axundovun etirafatı cüzində təsbid edilmiş bir həqiqətdir. Kənd özəklərinin müşavirəsində irad eylədiyi nitqinin bir yerində Axundov eyni ilə şu sözləri söyləmişdir: “Köylərin bəzilərində məscidləri klub etmək kimi hallar vüqə gəlmişdir. Məsələ, Şamaxı kibi mütədəyyin və mütəəssib bir qəzadə bəzi köylərdə məscidləri döndərib klub etmişdirlər. Və yoldaşlar diyorlar ki köylülər kəndiləri buna razı olmuşlar. Halbuki türkcə bu söz, həqiqətən, bir az uzaq görünür. Məscidin klub edilməsinə mütədəyyin və mütəəssib köylülərin razı olduğunu demək doğru deyil” (“Komunist”, №264).

Qəribədir ki, Axundov Moskvada Molotov “köylülərin hissiyyəti-diniyyəsinə qarşı cəbhədən hücum etmək fayda vermədi” tezisini ortaya qoymadıqca “məscidin kuluba döndürülməsi caiz olmayacağıni” qətiyyənlə ağına gətirməmişdir. Şimdi isə “köylülər razı olursa, məscidi yalnız məktəbə döndərməyi” caiz görüb, klubu qətiyyənlə yaxın buraxmayıv və “din ilə mübarizədə pək ehtiyatlı olmalıyıv” deyir.

Fəqət nə qədər ehtiyatlı olsanız da, köylü artıq sizin nə qansız, imansız və vicdansız xainlər olub kəndinə yabançı və müsəllət bir qüvvət olduğunuzu kafi qədər anlamış, malını satdırdıqdan, evini yandırdıqdan, ailəsini süründürdükdən, müqəddəsətini xırpaladıqdan sonra bu mürai sözlərə inanmaz və göstərəcəyiniz “ehtiyat” manevralarına qətiyyənlə inanamaz, isinəməz!...

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 15 qanuni - sani 1340 /  
24 cəmədiyəlaxır 1343, il:2, №8, s. 3-4*

Sər-amədan - başçı  
Təşrini sani - noyabr  
İqa - vurma, salma  
İstizah - tələb  
Təşrini-əvvəl - oktyabr  
Təkəllüf - rəsmiyyətçilik  
Təvziat - əvəzi  
Mahud - məlum  
Mürai - riyakar

*Red: 15 qanuni - sani 1340 /  
24 cəmədiyəlaxır 1343 - 15 yanvar 1925*

## **BOLŞEVİKLƏRİN BİR MANEVRASI**

Rusiya köylüsü, bütün münəqqidlərcə, ətalət dövrünü keçirir. O, diktaturanın kəndini himayə edəcək, mənafeyini güdəcək bir hökumət olmadığını anlamış (görünüyor<sup>1</sup>).<sup>2</sup>

Köylərə qarşı diktaturanın xətası çoxdur. Halbuki Lenin “köylülər haqqında rəva görülən kiçicik bir xəta 100 Kolçak, 100 Denikin, 100 Vrangeldən daha mühliqdir” demişdi. Köylülərə qarşı xəta işlədiklərini etiraf etməklə bolşeviklər pək böyük bir təhlükəyə məruz bulduqlarını görürlər. Bunların köylü təhlükəsinə pək ciddi bir əhəmiyyət verdikləri, kəndisi ilə mücadilə etdikləri Trotskini köylü düşməni şəklində təsvir etmələri ilə də sabitdir. Bu “nankor menşevik”in düşündüyü plana baxınız ki, “köylüyü qətiyyənlə hesaba almıyordı”. Onun fikirdaşları isə “köylüyü adətə quruni vüsta əsirləri kibi qullanmaq istiyorlar”. Halbuki həqiqi leninçilər əmələ ilə köylü ittihadı xaricində Sovet hökumətinin bir gününü təsəvvür belə etmiyordularmış...

---

<sup>1</sup> Mətnə bu son kəlmə “gəliyor” şəklində idi. Mətnə uyğun olaraq tərfimimizdən yorumlanmışdır (red. Y.A.).

<sup>2</sup> Müjikin hürucuna aid həvadis əvvəlki nüsxələrimizdə təsnif edilmişdir.

Bu məqsədlə onlar son günlərdə dəvət etdikləri məxsus bir müşavirədə sovet idarəsinin islahı ilə uğraşdılar. Bu müşavirədə də ittixaz olunan müqərrəratın nədən ibarət olduğunu öyrənmək üçün Rıkov və Kalinin kibi sovet “rəis”lərinin nitqlərini dinləyəlim.

Bunlardan Rıkov demişdir ki: “Sovetlərdə kommunistlərin bitərəflər tərəfindən təbdil edilməsindən qorxmayalım. Biləkis çox zaman və çox məkanda, Komunist Firqəsi üçün aşağı sovet makinələrinə hökumətin bitərəflər əlində olması, firqə mənsublarında bulunmasından daha xeyirlidir. Sovet hökumət makinəsi bitərəflər əlində olunca kommunist özəkləri (ən ufaq firqə cüzi tamları) bir müxalif kibi hərəkət edib köyün ən fağır qismi ilə köylü əmələsini və qadınları təzzüv etdirməklə məşğul olurlar. Bu şu sırada firqə üçün bilxassə müfit olur. Çünki kiçik mahal sovetləri köyün hars və iqtisadi ehtiyaclarına cavab vermək iqtidarından çox uzaqdırlar. Köylərin bu geriliyi firqəcə izalə ediləməz, çünki “Bizim mədəni qüvvələrimiz yalnız hökumətin baş idarələrini təşkilə kafi gəlmişdir, aşağıdakı hökumət makinəsini təşkilə isə iktifa etməz”. Bunun üçün xalqın ədəmi məmnuniyyəti izalə ediləməyəcəyindən kommunist özəklərinin köylü şikayətlərinə məruz qalacaqları yerdə müxalifəti idarə etmələri daha faydalıdır.

Rıkov eyni zamanda kulak deyilən köy mütəqabillərindən də qorxmayalım demişdir. Kulak kəlməsi firqə əzasına yersiz olara kullanılıyormuş. Əksərən bir az miknətlicə və işini iyi bilir köylülərə kulak deyilirmiş. Halbuki bunlar kulak deyil, sovetlərin “ən iyi müavinləri, ən iyi köylüləri və kommunistlərin ən iyi dostları” imişlər. Kəndilərini təqib deyil, biləkis təşviq etmək lazım imiş. Kulak yalnız başqasının sayını istismar edənlərdir. Fəqət məhəlli hökumət həqiqi kulakların əlinə keçsə belə, bundan da böyük bir təhlükə mütəsəvvər deyilmiş. Kommunist özəyi təzzüv etdirdiyi köy müxalifəti başında bulunduqca bundan heç də qorxulamazmış.

Kalinin də eyni sözləri təkrar eyləmiş: “Köylərdə ixtilal qanununun tətbiqi haqqında” ittixaz olunan tədbirin ciddiyyətlə tətbiqini təvsiyə eyləmişdir. Kalinincə bolşeviklərin xətası propaqanda deyil, tətbiqatındadır. Tətbiqatın islahı isə yalnız əsaslı tənqidlərə

məruz qalmaq surətilə mümkündür. “Tətbiqatın tənqid edilməsindən qorxan; hüriyyəti mətbuat iyidir, yalnız bundan sonra toxunmasın; tənqid iyidir fəqət, buna aid olmasın deyən zəvat, qısa görür adamlar imiş” (“**Pravda**”, №11).

“**Ekonomiçeski Jizn**” qəzetəsinin 6 qanuni- nisani tarixli nüsxəsində Kalininin eyni müşavirənin ilk cəlsəsində söylənmiş bir nitqi mündəricdir. Bu nitqində “Rusiya baş kahyası”<sup>1</sup> demişdir ki:

“Biz geniş köylü kütlələrinə anlatmalı və aqıllarına yerləşdirməliyiz ki, gərək dövlət işlərini və gərək yerli işləri bitərəflər idarə ediyorlar”. Kalinincə buna bir çox əsəbdən dolayı ehtiyac vardır. Bu, bilxassə onun üçün lazımdır ki: “Umuri idarə xətasız olmaz. Zəruridir ki, firqəsizlər də bu xətalarda iştirak etsinlər, bu xətəların kəndi xətəları olduğuna qail olsunlar. Demək ki, məsələnin və zamanın ən böyük əhəmiyyəti, sovetlərin bitərəf qismini də sovet idarəsinin məsuliyyətində iştirak etdirməkdir. Bu, bittəbi, məzkur qismə birtaqım vəzifə verməyi icab etdirir”.

Fəqət bunun, vəziyyəti ümumiyyənin qarışıqlığı məşrut olduqca, muğlak bir məsələ olduğu da natiqə mühəqqəddir. Bu “muğlak məsələ”nin nə surətlə həll edilməsi isə Kalinincə tamamıyla “aydın” deyildir.

Məmafih Sovet mətbuatı diqqətlə oxunursa bu “muğlak məsələ” şimdilik böylə həll edilmişdir:

Bu günə qədər hər tərəfdə idarənin “məğz”i də “kavli” də komunistlərdən ibarət idi. Komunist özəyi qərar veriyor, komunist espravniki (köy zəbtiyəsi) də icra ediyordu. Anlaşılan şimdiki “özək” kəndi əmirlərini verməklə bərabər bu əmri bitərəf bir “espravnik” vasitəsiylə icra etdirəcək. Yəni zalim diktatura ilə məzlum köylü arasında “bitərəf” bir zülm aləti ihdas olunacaqdır. Böylə bir alətin ihdası komunistlərə köy müxalifəti tərəfindən gələn hücumları, qalibə “bitərəf müdirələr”ə tovcih etdirmək imkanını verəcək!

Həddizatında köylü müxalifətinə qarşı bir növü güzəşt manevrası təşkil edən bu qərar vəzifə başına gətirilən bitərəf köylüyü komunist məsuliyyətlərində qismən iştirak etdirməklə bərabər, diktaturaya

<sup>1</sup> Kalininə əvam tərəfindən verilmiş ünvan.

qarşı qabaran köylü fəaliyyətini də bolşeviklərin istədiyi məcraya sövq edə bilirmi? Burası pək şübhəli!

Hər cəmiyyət kibi, bugünkü bolşevik Rusiyası da mənfəətləri müşəhhəs ictimai zümrələrdən mütəşəkkildir. Bitərəf namıyla məşhur köylülər haddizatında pək tərəfdar birər mənfəət zümrəsini təşkil edərlər. Bu zümrələrin təmamiylə təskini isə yalnız iqtisadi və siyasi hürriyyətlərin təmini ilə qabil olur.

Güzəşt və müsəhələyə bənzər bu tədbirlərlə bolşeviklər müxalifəti gevşətmək istiyorlarsa yanılıyolar. Bi kibi tədbirlər hər kəsdən ziyadə kəndilərini gevşədir, “əlif”i söylədikdən sonra “be”yə də gəlirlər.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 1 şubat 1341 /  
8 rəcəb 1343, il:2, №9, s. 2-4*

Münəqqid - tənqidçi

Təəzzüv - formalaşdırma

İktifa - kifayətlənmə

Mütəqabil - qarşılıqlı, qarşı-qarşıya

Zəvat - adamlar

Muğlak - anlaşılmaz məsələ

*Red: 1 şubat 1341 /*

*8 rəcəb 1343 – 1 fevral 1925*

## DAŞNAKSÜTYUN FİRQƏSİNİN İFLASI

Bolşevik qəzetələri erməni Daşnaksütyun firqəsinə aid qayət mühüm xəbərlər nəşr ediyolar. “**İzvestiya**” qəzetəsi Daşnaksütyun Firqəsi liderlərindən sabiq Ermənistan hökuməti milliyəsi rəisi Kaçaznununin bir kitabından bəhs ediyordu. “**Daşnaksütyun Firqəsinin iflası**” namını daşıyan bu kitabında daşnakların bu əski əməkdar lideri firqələrinin sənələrdən bəri təqib eylədiyi siyasətin iflasını elan və “erməni xalqına xizməti kəndilərində şərəf əddedənləri mənasız

xülyalardan vaz keçərək Ermənistana ovdətlə sovet hökuməti tərəfindən başlanan icad və ehya işinə iştiraka” dəvət ediyormuş.

Keçən sənə Vyanada iniqad edən Daşnaksütyun Konqresində Kaçaznununin bolşeviklərlə anlaşmaq tezini müdafiə eylədiyini biliyordu. Görünüyor ki, o, artıq firqəsinin iflasına təmamiylə qənaət gətirmiş, Bakı qəzetələrində oxunduğuna nəzərən, Ermənistana dönmək və “son sənələrini Sovet Ermənistanına həsr etmək” istəmişdir.

Ənənəvi Daşnaksütyun siyasəti ilə aşına olanlar bu siyasətin taibtidadan iflasa məhkum olduğunu bilirlərdir. Rusiya imperializminin əzəmətinə güvənərək qonşuları hesabına “Böyük Ermənistan” xülyalarını daşıyan, bu əzəmətin çökdüyünü gördükdən sonra da qaynar bir həyat kibi fısqıran türk milliyətpərvərliyini heçə sayıb Sevr Muahədəsinə güvənən bu siyasətin sonu əlbət ki, iflasdı. Erməni hərəkətinin tarixçəsi Rusiya hesabına çalışmaq, şimal istilasının cənubda kılavuzluğunu yapmaqdan ibarətdir. Hərbi Ümumidə işbu ənənəvi siyasətlərinin qurbanı olaraq müdhiş bir aqibətə uğradıqlarına müqabil erməni politikaçılarının bütün ümidi Rusiyanın bu hərbdə qalib çıxacağına və bu surətlə “Böyük Ermənistan” təşəkkül edəcəyinə bağlı idi.

Hesab doğru çıxmadı. Rusiya səfi hərbdən çıxdı, çar ordusu pərişan oldu. Qafqasiya elanı istiqlal ediyordu: Mavərayı Qafqas Seym Məclisinin istiqlal elanına təxsis etdiyi günü xatırlıyoruz: Kaçaznuni kürsüyə gəldi. Rəngi qaçmışdı. Dodağı titriyordu: “Tarixi əhəmiyyət və məsuliyyətini dərk edərək biz də bu qərara iltihaq ediyoruz” dedi və bütün ümidlərini gömmüş bir adam kibi məlul və məhzun kürsüdən endi.

Kaçaznuni daha o zaman bu “müciz” bəyanı və “həzin” ifadəsi ilə Daşnaksütyun siyasətinin ifasını növ ümmə elan ediyordu. Daşnaksütyun Rusiyaya dayanacaq, konşularının arzularına baxmayacaq, Türkiyə və Azərbaycan (bəlkə də Gürcüstan) hesabına “Böyük Ermənistan” olacaqdı. Halbuki nərədə... “Türkiyənin təzyiği və Müsavat Firqəsinin sövqiylə Rusiyadan ayrılmaya məcbur oluyordu!..”<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> O zamankı rus və erməni mətbuatının hadisəyi təşhisləri böyləydi.



Qafqasiyayı həqiqi surətdə müstəqil cumhuriyyətlər şəklində təsəvvür edənlər üçün Rusiyaya istinad qədər mənasız bir hərəkət təfəkkür olunamaz. Azərbaycan ilə Gürcüstan bu həqiqəti dərk etdikləri halda Ermənistan bunu anlamaqda çox müşkülət çəkiyor; keçmiş ona rahat vermədiyi kibi, istiqbal haqqındakı xəyalları da buna mane oluyordu. O, Rusiyanın təkrar gələcəyinə, Türkiyənin təkrar çökəcəyinə ümid bağlayıb duruyordu. Azərbaycan ilə Gürcüstanın Denikin təhlükəsinə qarşı əqd etdikləri tədafüyi muahədəyə Ermənistan bu ümidlə daxil olmayıb, Axarunyan düvəli müəzzəmə müntəzibləri cüzündən böyük Ermənistan namına Sevr Muahədəsini imzaladıkən “böyük ümid”in artıq təhəqqüq etdiyini düşünmüşdü.

Halbuki o, bir xəyal idi. Həqiqəti isə Ağacanyan hökuməti Gümürdə təsbit ediyordu. O həqiqət ki, sonra Lozanda bütün cahan tərəfindən də təsdiq edildi.

Həddizatında macərəlardan ibarət olan bu xəyal və infirad politikasının iflasından sonra erməni rüəsasına müqəddəratlarının artıq qonşuları ilə bağlı olduğuna qənaəti kamilə gəlməli idi. Halbuki nə gəzər... Bu dəfə də çarlıq yerinə qonan bolşevik Rusiyası idealizə edilməyə başladı. İki sənə əvvəl Daşnaksütyun “general”larından məşhur Dro və sairələrinin imzası ilə bir bəyannamə nəşr edildi. Bu bəyannamələrinə Qafqasiyada qalan daşnaklar Ermənistanın yalnız Qızıl Ordu sayəsində himayə olunacaq və erməni xalqının ancaq sovet idarəsi sayəsində tərəqqi və inkişaf edəcəyinə qane olduqlarını “bütün cahan”a elan ediyorlardı. Bir sənə sonra da erməni Hınçaq Fırqəsi rəsmən inhilal və təmamiylə kommunistlərə iltihaq etdi. Və şimdiki də Kaçaznuni tövbə-künan Erivana dönüyor.

Bolşevik qəzetələrinə inanılırsa, Parisdə bulunan erməni heyəti murəxxəsəsinin erməni qəzetələrində bir bəyannaməsi nəşr edilmişdir. Bu bəyannamədə deyiliyormuş ki:

“Lozan Muahədəsindən sonra “Erməni məsələsi” bi-nəfsihi mənə və əhəmiyyətini qeyb etdiyindən və sovetlərin Fransa hökuməti tərəfindən təsdiqi dolayısıyla sovet Ermənistanının da bil-hüquq tanındığından Avropadakı milli erməni heyəti kəndisinin artıq lüzumsuzluğunu dərklə Fransayı tərək ediyor”<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> “Komunist”, Bakı, 9 şubat, nömrə 32.

Parisdəki erməni heyətinin böylə bir qərar və bəyannaməsi olmuşmudur?.. Hər halda “bolşevizya” xaricində çıxan mətbuatda böylə bir xəbərə təsadüf edilməmişdir. Biləkis Qafqasiya üsyanları münasibətiylə Parisdəki heyəti mürəxxəsələrin sovetlərə qarşı vəqə olan protestolarında erməni heyətinin də iştirak etdiyini biliyoruz. Fransanın sovetləri təsdiqindən sonra böylə bir dönüklük göstərilmişə, xəbərimiz yoxdur.

Bu dönüklükdən bolşevik mətbuatı pək böyük bir məmnuniyyət və nəşə ilə bəhs ediyorlar. “**İzvestiya**”, Kaçaznununin əqli, fərasəti və cəsarəti mədəniyyəsinə bayılıyor. Bakıda çıxan türkcə “**Komunist**” də daşnakların bu hərəkətini Azərbaycan daşnakları üçün də şayanı təqlid buluyor və “Kaçaznuni tövbəsinin Rəsulzadə Məhəmməd Əminlər üçün qüvvətli bir dərbə” təşkil etdiyinə hökm ediyor.

Əvvələn ermənilər arasında Kaçaznuni tövbəsində iştirak etməyənlərin də mövcud olduğunu xəbər verəlim. Bunu “**Komunist**” mühərririnin “**İzvestiya**”dan nəql etdiyi sətirlərdə də görmək mümkündür. Kaçaznununin “şayanı təqdir cəsarətindən” bəhs edildiyi sırada, Moskva qəzetəsi, “səbəbsiz deyildir ki, bu zəki adamın dünkü dostları bugün onu tərzilə ilə mürtəd və dönük deyə kəndisinə küfr ediyorlar” diyor. Saniyən Rəsulzadələr heç bir zaman “hürriyyət və istiqlal” qısıq və könülsüz bir səslə tələqqi edən Kaçaznuniyə yol yoldaşı deyə qəbul etməmişlərdir ki, bu hal müvacihsində, inkisarı xəyalə uğrasınlar. İstiqlal və hürriyyətlərini istehsalda “Azərbaycan daşnakları” ümidlərini Rusiyadan gələcək bir qüvvətə bağlamamış olsalar da, heç bir zaman bu Rusiyaya “ağ olmaq” istəməzlərdir. Rəsulzadələrin düşüncəsi sərihdirdir. Onlar milli hakimiyyət və istiqlal davasını təmsil ediyorlar: Türk hakimiyyəti və Türk istiqlalı. Bu məqsədlərində onlar digər Qafqasiya millətləri ilə Dağıstan və Gürcüstanla bərabərdirlər. Bu millətlər istiqlal istiyor: onlar, Rusiya istila və vəsayətindən qurtulmaq niyyətində müttəhiddirlər. Bu məqsədlərinə nail olmaq üçün onlar, Rusiyanın Qafqasiya cibali öləsinə atılması ilə mənfəətdar bulunan bil-cümlə qüvvətlərlə anlaşır, onlarla təşriki məsai etməyi müvafiq görürlər. Keçirdikləri tarixi təcürədən sonra ermənilərin də süluq edəcəkləri yeganə səlamət yolu

bizcə budur. Az da olsa, ermənilər arasında da böylə düşünənlərinin mövcud olduğunu ümid edəriz. Bunun əksini düşünən zat Qafqasiya istiqlalçısı olamaz; çünki bu, Rusiya əliylə Rusiyadan ayrılmaq olur ki qəribdir!

İstiqlalçı Azərbaycan milliyətpərvərlərinin yolu bəllidir. Onların Rusiyadan bəkləyəcəyi bir şey yoxdur. Kəndi hüdudi milliyəsi daxilində qalan Rusiya məsud olsun, fəqət məmləkətimizi, hürriyyətimizi, istiqlal və milliyətimizi kirli çizmələri altında çiyneyən Rusiyaya düşmanız! Qızıl da olsa, düşmanız, bəyaz da olsa düşmanız! İştə istiqlaliyyətçi bir qafqaslının alacağı yeganə vəziyyət! Bir erməninin də bu vəziyyətdə bulunmasını can və dil ilə istəməklə bərabər, xəyal ilə deyil, həqiqətlərlə hesablaşan Azəri siyasiyunu heç bir zaman kaçırmayınların kəndilərinə “üzəngi yoldaşı” olduqlarını düşünməmişlərdir!

Kaçaznuniyi “baharın ilk qırlanğıcı” deyə sevinən xainlər Azərbaycan kaçırmayınlarını də kəndilərinə dönəcəklə deyə bəkləməsinlər... Ənsələrinə görəmədikləri kibi bunu görəməzlər!..

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 1 mart 1341 / 5 şaban 1343,*

*il:2, №11, s. 2-4*

Mucəz - qısa

İniqad - bağlanma, təşkil edilmə

İnfirad - təkənmə

İnhilal - ayrılma

İltihaq - birləşmə

Tövbə-künan - tövbə edən

Binəfsihi - əsl

Tərzil - rüsvay etmə

Müvəcəhə - üz-üzə gəlmə

İnkisari - xəyalə - xəyal qırılığı

İstihsal - hasil etmədə

Sərih - aydın

Təşriki-məsai - ortaqlıq iş

Sülük - hərəkət  
Ənsə - qulaq

*Red: 1 mart 1341 /  
5 şaban 1343 - 1 mart 1925*

## **MART FACİƏSİ** *(17-21 mart 1918)*

Azərbaycan təşəkkülü tarixində fəcaətlə seçilən günlərdən biri də 17 Martdır. “Mart faciəsi” namıyla məşhur olan və bu tarixdə başlayan üç günlük qətləmə başı bəlalı Bakının keçirdiyi pək qara və məzlum günlərini təşkil edir.

Yıl 1918 idi. Şaumyan mərkəzi Rusiyada hökuməti əlinə alan bolşevik rəisi Lenin tərəfindən bütün Qafqasiya Fövqəladə Komissarlığına təyin olunmuş, Türkiyə Ermənistanının muxtariyyət və istiqlalını təmin üçün əlinə bir fərman (dekret) də verilmişdi. Bu dekret kəndisinə erməni siyasi və milli təşkilatları ilə bərabər hərəkət etmək üçün fəvqəladə səlahiyyətlər bəhs ediyordu<sup>1</sup>.

Şaumyan, Qafqasiya Komissarı sifətiylə Tiflisə getmiş ikən kəndisinə müxalifət edən Mavərayı Qafqas Komissarlığı hökumətinə müqabil menşeviklərin əlində olan Tiflis sovetlərində istinadgah bulamaraq, yaxayı ələ vermədən, bir tavrıla sıvışmış<sup>2</sup>, təkrar Bakıya dönmüşdü.

Şaumyanın şu surətlə Bakıya dönüşü üzərinə bolşeviklər artıq Bakıda yerləşib buradan Tiflisə qarşı bir müxalifət və mücadilə cəbhəsi açmaq lüzumuna qəti surətdə qərar vermişlərdi.

Bu qərarın qüvvədən feilə gətirilməsi üçün bolşeviklər İran cəbhəsindən dönərək, Bakıda toplu bir halda bulunan rus ordusu saldatlarını min dürlü işğal və təşviqlərlə məmləkətlərinə getməkdən çəkindirirdilər, onları siyasi məqsədləri üçün kullanmaq istədilər. Bu xüsusda bir tərəfdən Moskvadan erməni təşkilatları ilə bərabər

<sup>1</sup> “Yeni Qafqasiya”, birinci sənə 16-cı nömrəyə müraciət.

<sup>2</sup> Bir tavrıla sıvışmaq: bir yol taparaq qaçmaq (red. Y.A.).

çalışmaq üçün aldıqları əmr, digər tərəfdən də rəislərinin milliyyət etibarıyla erməni oluşu bolşevikləri erməni Daşnaksütyun Fırqəsi ilə anlaşımaya sövq ediyordu. Bilxassə ki, Bakıda alıkolunan saldatlar arasında birkaç alay erməni əskərləri var idi.

İştə hökuməti Bakı Sovetləri ələ alıb kommunist diktaturasını təsis etmək üçün salifüz-zikr əvamilin təsiri ilə Bolşevik Fırqəsinin Qafqasiya Komitəsi, Erməni Daşnaksütyun Fırqəsi ilə siyasi və əskəri bir ittifaq əqdinə müvəffəq olmuş, şimdiki artıq iş təcavüzə keçmək üçün bir bəhanə aramaya qalmışdı. Təcavüzün Bakı türklərinə qarşı icra ediləcəyi kəndiliyindən məlum. Həm kolay bir müvəffəqiyyət istehsalı üçün bu cəbhəyə təcavüzdən daha münasib bir tərzli hərəkət bulunmazdı. Çünki vaxtında rus çarizmi tərəfindən mükəlləfiyyəti əskəriyə tabe tutulmayan türk xalqı əskəri təşəkkül nöqtəyi nəzərdən pək zəif bir halda idi.

Bəhanə bulundu. milli türk əskərlərinin təşkilinə məmur olub Tiflisdən Bakıya göndərilən əskəri heyətin bir kaç gün əvvəl tövqif edilməsi səbəbiylə zətən elektriklənmiş bir halda bulunan türk əhalisi ikinci bir hadisə ilə daha ziyadə həyəcana verildi.

Lənkəranda təşəkkül etməkdə olan türk milli alayında bir qrup qəzaən vəfat edən arkadaşlarının cənəzəsini Bakıya təşyi ilə geri dönmək istəmişlər. Sovet mühafizləri tərəfindən limanda bir istimbota minmək üzərə ikən mühasirə edilmiş, tərki silah etmələri kəndilərinə təklif olunmuş, rədd cavabı alınınca atışma başlamış, milli türk təşkilatının əzmkar müdaxiləsi ilə hadisə az bir zərərlə yatışdırılmaq üzərə ikən sayğısız birtaqım cahilin qərəzkar müfəttinlərə alət olması ilə fitnə təkrar alovlanmış, zətən günlərdən bəri qətlə hama hazırlanmış bulunan bolşevik erməni qüvvəyi müsəlləhəsi müharib bir vəziyyət alaraq şəhərin müsəlman məhəlləsini bombardman etməyə başlamışdır.

Bu təərrüz qarşısında istər-istəməz müdafiəyi nəfs etmək zərurətində qalan türklər təchizat və təşkilatlarının qeyri-kafi olmasına rəğmən biz-zərurə silahlarına sarılmışlarsa da, qeyri müsəvi bir mükətilədə bittəbii məğlub olmuşlardır. Türk əhalisi üç gün tamam müdhış bir qətlə hama uğramış, şəhərin müsəlman hissəsi dini, milli və ictimai müəssisatına varıncaya qədər atəşə verilmişdir.

Bu surətlə başlayan Mart faciəsinin nə kibi bir vəhşət və kin mən-zərəsi təşkil eylədiyini təsvir edə bilmək üçün bulunan bir vəsiqəni iqtibas edəlim: Bu vəsiqə Mart hadisəsini təhqiq və tədqiqə məmur komiyon əzasından biri tərəfindən tənzim edilmişdir. Kulka namını daşıyan bu zat milliyyətə türk və müsəlman olmayıb xristian oldu-ğundan kəndisini türklər lehində mübaliğə ilə ittiham etmək, əlbəttə, caiz olamaz. İştə bu bitərəf mühəqqəq Mart faciəsinə aid təsvir etdi-yi lövhələrdən birər parça:

“... Münhəsirən müsəlman əhali tərəfindən iskan olunan məhəl-lələrə girib əhalini öldürüyor, şimşirlərlə parçalıyor, süngülərlə də-lik-deşik ediyor, evlərə atəş veriyor, çocuqları bu atəşlərə ataraq diri-diri yaxıyor, üç-dörd günlük südəmər çocuqları isə süngülərə taxıyorlardı...”

“Hadisatı mütəaqib toprağa gömülmüş 57 islam nəəşi bulundu. Bunların qulaqları, burunları qoparılmış, qarınları yırtılmış, əzaları kəsilmişdi”.

“Öldürmədikləri qadınlara saçlarını yekdigərinə bağlayaraq ür-yan bir halda sokaklarla sevg və kəndilərini tufəng dibçikləri ilə dərb ediyorlardı”.

“Kimsəyə rəhm edilmiyordu. Çocuqlara rəhm edilmədiyi kibi, ixtiyarlara da aman yoxdu. Məsəla Əlizadə Hacı Əmirin evində 80 yaşlı annəsi, 60 və 70 yaşlı qadınları öldürülmüş və 25 yaşındakı təzə gəlini diri-diri divara çivilənmişdi”.

“Məqdul bir müsəlman erkəyinin aləti tənəsüliyəsi kəsilib bir az ötədə düşən məktulə bir İslam qadınının ağzına verildiyi kibi, çocu-ğunu əmizdirir bir vəziyyətdə yerlərə sərilen zavallı qadın nəəşləri və daha bir çox fəci və kərih mənzerələr təşkil edən cinayət əsərləri görülmüşdür” diyor.

Kulka Əfəndi divara çivilənmiş yavrularla köpəklər tərəfindən gəmirilməkdə bulunan çoluq-çocuq nəəşlərinin fotoqraflara təsbit olunmuş canhıraş vəqalardan da bəhs ediyor. Fəqət bu vəqaları biz burada tamamıyla təfsil edəcək deyiliz. Qarelərimizin zatən mütəəs-sir bulunan əsəbini daha fəzlə əzmək istəməyiz!.. Mart hadisəsi gün-lərində Qızıl Rusiya müməssilləri ilə rus siyasetinin zavallı aləti olan bir qisim erməni xalqının Azərbaycan türklüyünə qarşı nə müdhis

bir kin və ədavət bəslədiyini göstərmək üçün bu qədərini söyləmək də kafidir.

Bu ədavət, türk xalqının mövcudluğu təbiyyəsinə olduğu kimi, mənəviyyətinə də tövçil edilmişdi. Üç gün zərfində 15.000 islam öldürülmüş; Türk müəssəsəti milliyyəsinin sarayını təşkil edən İsmailiyyə binası ilə “**Açıq söz**” və “**Kaspi**” mətbəələri atəşə verilmiş, Bakının ən böyük camii top mərmiləriylə dəlik-deşik edilmişdi.

Əvət, Ermənistan muxtariyyət və istiqlalının fərmanının cibində daşıyan Şaumyanın qəzetəsi “**Bakinski Raboçi**” milliyyətçi azərbaycanlılara “Muxtariyyət deyil, xarabazar bulursunuz!” demişdi. Həm 17-21 Mart günlərində əldə etdiyi kolay müvəffəqiyyəti mütəəqib Şaumyan diktaturası bu vədini tamamilə ifaya qalxmışdı. Bakıdan sonra sıra Qubaya, Lənkərana və nəhayət Şamaxıya gəlmişdi. Şamaxıda islam məhəlləsinin daşı daş üstündə qalmamış, ərəb fəthləri zamanından qalan, müdhiş Şirvan zəlzələlərinə dayanan, birqəç əsrin mədəniyyət şahidi bulunan Camii Kəbirə belə acınamış, bütün şəhəri atəşə vermişlərdi.

Bolşevik – Daşnaksütyun ittifaqının vəsiqələrlə təsbit edilmiş o günkü hərəkəti möhtəməl Türkiyə təcavüzünə qarşı hər növ tədbir görmək, Qafqasiya cəbhəsini tərk edən mütəlaşi rus ordusu yerinə yeni qüvvətlər qoymaq lazımdı. Bu məqsəd ilə idi ki, Lenin, Şaumyan namına yazdığı dekretə Türkiyədən çəkilən rus ordusunun yerinə erməni alaylarının təşkilini əmr ediyordu. Ermənilər Türkiyə əleyhdarı olduqlarından iltizam, azərbaycanlılar isə lehdar olduqlarından rədd və qəhr olunuyorlardı. Nitekim mənhus Mart günlərinin nəticəsində əqd olunan “müsələha” mərasimindən sonra iniqad edən Sovet ictimaiyyəti Müsavat Firqəsinin bayrağını çeynəyən bir bolşevik komissarı Suxoçev “Türkiyənin Bakı cəbhəsi alındı!” deyər elanı şürrə eyləmişdir.

Anadolu böyük qardaş fədakar məhmətçiyin tarixi yardımını ilə Bakını istirdad edən Azəri xalqı, heç şübhəsiz ki, Türkiyənin deyilsə də, türklüyün Bakı cəbhəsini düşmənlərdən təmizləmiş, Azərbaycan istiqlalını təmin eyləmişdir.

Heyhat ki, sui talih bu milli cəbhəni təkrar düşmənlər əlinə keçirmişdir. Biz bu gün o fəci mart günlərini xatırlarkən bu əlim faciənin hələ təmədi etməkdə olduğunu görməklə dağdarız!.. Fəqət eyni zamanda əməlpərvər Azərbaycan gəncliyinin bu mənhus istilə hökuməti ilə bərişamaz bir mücadiləyə girişdiyini görməklə də mütəsəlliyiz. Bu təsəlli bizə türklükdə pək mühüm bir cəbhə təşkil edən Azərbaycan Cumhuriyyətinin təkrar hürriyyət kəsb edəcəyini və istiqlalını istirdad ilə çəkdiyi bu acıların mükafatına haqqıyla nail olacağını qüvvətli ümidlərlə tələqin edər.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 31 Mart 1341 /  
7 ramazan 1343, il:2, №13, s. 6-8*

Mavərayı - cənubi

Saldat - əsgər

İğfal - aldatma

Salifüzzikr - irəlidə deyilmiş

Tövqif - həbsə alma, saxlatma

Təşyi - yola salma

İstimbot - buxar gücü ilə işləyən gəmi

Mühəqqəq - tədqiq olunmuş

Münhəsır - bir şeyə məxsus olan

Üryan - çılpaq

Mütəaqib - bir-birinin ardınca

Məqdul - öldürülmüş

Qare - oxucu

Tövcih - üz döndərmə

Möhtəməl - ehtimal olunan

İniqad - bağlanma, təşkil etmə

Mənhus - uğursuz

İstirdad - geri alma

***Red: 31 Mart 1341 / 7 ramazan 1343 - 31 mart 1925; 17-21  
mart köhnə təqvimlədir, yenisi ilə 29- 31 martdır.***



## “VƏTƏN” MÜHƏRRİRİ BAKIDA

İstanbul qəzetələrindən “Vətən”in heyəti-təhriyyəsi ərkanından Əhməd Şükrü bəyin Rusiyayı tədqiq məqsədilə Sovetlər İttihadına ezam etdiyi məlumdur.

Əhməd Şükrü bəyin əzimetini epey zaman olduğu halda “Vətən” səhifələrində bu səyahətin ancaq bir müqədiməsi görüldü. İstanbul ilə Batum arasında vapurdan göndərdiyi bir kaç məktubdan sonra qütbü-şimal kəşfinə çıxan bəzi səyyahlar kibi, Əhməd Şükrü bəyin izi qeyb oldu. Hali-hazırda bu “cəsur kəşifin” nəvələrdə olduğu belə “Vətən” oxucularına bəlli deyildir. Vapurdan göndərdiyi məktublarında Sovet Cəmahiri-Müttəhidəsini Amerika Cəmahiri-Müttəhidəsini tədqiqə çıxan bu qəzetəçiliyinin türk şagirdi sovetlərin nəyini öyrənəcəyini oxucularına bildirmişdi. Amerikalıların “sokakdakı adam” dedikləri bir təbir varmış, işlə Əhməd Şükrü bəy də bizə Qızıl Rusiya sokaklarındakı adamları anlatacaqdı.

Əhməd Şükrü bəy Moskvaya Qafqasiya tarixi ilə gediyordu. Onun qəzetəsinə göndərəcəyi ilk məktublar bizi bilxassə əlaqədar ediyordu. Baxalım, “Qafqasiya sokaklarındakı adam” nasıldır, deyə maraqlanırdıq. Fəqət intizarımız çox sürdü. Batuma çıxdıqdan sonra Əhməd Şükrü bəyin səsi eşidilməz oldu. Sovet kəşifinin hali-hazırda hansı şəhər sokaklarında nə kibi “adam” kəşfi ilə məşğul olduğunu biləmirik. Yalnız 30 mart tarixi ilə Bakıda müntəzər “Komunist” qəzetəsinə baxılarsa, o nisan ibtidalarında Bakıda imiş.

“Vətən” mühərriri Bakıda nələr görmüş, “sokakdakı adam”larını nasıl bulmuş? Bunu daha biləmirik. Fəqət bildiyimiz bir şey vardır ki, o da Şükrü bəyin 71 nömrəli “Komunist” qəzetəsində dərc etdirdiyi bir məqalədir. Bolşevik qəzetəsinə “lütfən” göndərdiyi bu məqaləsində “Vətən müdiri” (“Komunist” qəzetəsi kəndisini qarələrinə böylə təqdim etmişdir) Sovetlər İttihadına aid təəssüratını anlatıyor. Məzkur qəzetənin eyni nüsxəsində bir fotoğrafi dəxi mündəric bulunmaya idi, klişə olaraq basılan imzasına rəğmən, biz bu təəssüratın tanıdığımız “Vətən” mühərriri Əhməd Şükrü bəyə aid olduğuna çox şübhə edərdik.

Müstəqil Cümhuriyyət namını daşıyan bir türk məmləkətinin paytaxtına varid olan bir qəzetəçinin, bilxassə “Vətən” namını daşıyan bir türk qəzetəçisinin gözünə ilk batan şey milli istiqlal məfhumu ilə təlif qəbul etməz bulunan yabançı işğal qüvvətlərini görmək, bu türk məmləkətində rus ordularının hökmfərma olduğunu acı bir heyrətlə seyr etmək olurdu. Halbuki Əhməd Şükrü bəy pək acı həqiqətlər ərz edən bu talesiz məmləkətdə dadlı rəyalar görüyor. Əhməd Şükrü bəycə:

“Türkiyədən Bakıya gələn bir türk qəzetəçisi, adətən, həqiqət dünyasından rəya aləminə atılmış bir insan vəziyyətində qalıyor”muş.

Nə imiş bu rəya aləmi?

Türkiyədə daha müvəffəq olmadıqları halda, burada latın hürufu təbiiq olunmuş: qadınlar çarşafalarını atmışlar, İstanbulda geyəlimmi-geymiyəlimmi deyər düşünməkdə ikən burada şapkanı geyirmişlərdir. Ruslar türklərə təhəkküm və təkəbbür göstərmədikləri kibi, türklər də rus cəbrinə qarşı artıq çırpışınmaq həvəsini daşımıyorlar-mış... və sairə.

“Amerikalı” mühərririn kəşfi yalnız bu qədər deyildir. O, bu kibi “rəyalar”la bərabər bir “həqiqət” daha kəşf eyləmiş: məgərsə bakılılar türk imiş. O qədər türk ki, Əhməd Şükrü bəylə belə konuşmuş, yekdigərlərini gözəlcə anlamışlardır. Fəqət o, bu qədərlə də qalmamış, “Kolumb”ları bir kəşfdə dəxi bulunmuşdur. “Şapka rəyası” ilə “türkcə həqiqəti”ni təfriq ediləməz bir hala ifrəğ edən əmil “Cahanşümul Rusiya inqilabı imiş”.

Demək, Bakı türkünün şapka geyməsi də böyük inqilabın canlı kərəmətlərindən imiş. Fəqət bu amerikalı kaşifə xəbər verəlim ki, şapka geyməkdə qibtə ediləcək bir kərəmət varsa, bunun şərəfi bolşevik inqilabına deyil, Rusiya istilasına aiddir. Bakılılardan bir qismi şimdiki deyil, şapkanı ta çar zamanından bəri geymişlərdi, nitəkim çarşaf da şimdiki deyil, ta o zamandan bəri atılmışdı. Tühəf deyilmi ki, 1918-ci sənədə Gəncəyə gedən bir türk qəzetəçisi şapka geyən bir Azərbaycan nazirini təhtiyə eyləmiş idi. Halbuki şimdiki şapka geymək böyük inqilabın şanlı müqtəzəbatından ədd olunaraq kəndisindən qibtəli bir lisanla bəhs olunuyor.

Türk qadınlarının sərbəst bir həyatla yaşamağa başlamalarını göstərən “çarşaf atma” xüsusunda İstanbuldan bir mühərririn Bakıdakı türk qadınlarından bir lisanı qibtə ilə bəhs edışı qədər mürəi bir şey təsəvvür olunamaz. Rusiyadakı böyük inqilab, məzallah, İstanbulla şamil deyil ikən qadınliq məsələsinin buraca həll olunan şəkli heç də komunist ifratlarına qibtə etdirəcək bir mahiyyətdə degildir.

Latın hürufunun tətbiqinə gəlinə “Hətta tramvay arabalarında belə yazıların latınca olduğu”na həsrət çəkən bu mühərrir bu “röya” ilə bərabər ruscanın da bir “həqiqət” olaraq yazıldığını əcəba görmüşmüdür? Yaxşı ki, Əhməd Şükrü bəy “amerikalı”dır. Lakin hüruf-larından anlar. Əcəba bu “röya”dan anlamayanların latınca ilə yazılı türkcədənsə, rusca oxumayı daha ziyadə tərcih edən “sokakdakı adamlar”dan möhtərəm mühərrir heç xəbər tutdumu?

Yazıları latın, sərpuşları şapka olanların milliyyətlərini qeyb etmədikləri haqqındakı meydan oxurca iddialarını sühulbətlə qəbul edən mühərrir bu adamların nə milliyyətsiz və cibilliyətsiz bir tip olduqlarını heç öyrəndimi? Yoxsa bolşevik kosmopolitliyində bulduğu bu tiplər amerikalı zövqünə müvafiqmi gəldi?!

“Rusun türkə təhəkkümü yoxmuş, türk də artıq təhəkküm və təkəbbürün intiqamını almaq həvəsilə çırpınmıyormuş” - deyən istanbullu bir mühərrir bu cümləsi ilə Bakı həbsxanalarında çürüyən, Sibiryanın soyuq mənfalarında məhv olan fədakar milliyyətçilərin dərdilə mütəəllim, Xəzər dənizinin dalğaları içində boğdurulan istiqlal şəhidləri ilə Azərbaycanın hər tərəfində yatan vətən və milliyyət məzlumlarının acısı ilə dağdar milli Azərbaycan əfkarı-ümumiyyəsinə nə qədər acıtdığını əcəba təqdir edə bilmişmidir? “Vətən” qəzetəsinin İstanbulda istifadə eylədiyi hürriyyəti mətbuatdan mində biri Bakıda olsaydı, müqəddəsata toxunan bu cümlənin nə kibi protestolara məruz qaldığını qailinin başına nə kibi nifrət qasırğaları cəlb etdiyini Əhməd Şükrü bəy dərhal anlamış olurdu.

Rusunmu türkə təkəbbürü yox?... İstanbulun ingilis, fransız və rum ordusu tərəfindən işğalı Türkiyə nəzərində nə qədər acı və mənfur bir təkəbbür və təhəkküm idisə, rus ordusunun Bakıdakı hakimiyyəti də o dərəcə mənfur və o qədər məlun bir təkəbbür və

təhəkkümü ifadə etməzmi?! Əhməd Şükrü bəy Azərbaycan Sovet hökuməti deyilən heyətin Moskva əlində, mahud Fərid hökumətinin Londra əlində olduğundan ziyadə zavallı bir alət olduğunu əcəba tədqiq etmədimi?

Əhməd Şükrü bəy Bakıda nisan günlərində bulunuyordu. Bu günlərin acı xatirələri içində Azəri gəncliyinin qəlbini parçalayan qara ləkələrdən birisi də kəndilərinə Türkiyə mürəbbisi təvriki verən bir taqım zəvatin işlədiyi müdhiş xətalardır. Hər kəsdə bu xətalərin təshih edilmək üzrə olduğu qənaəti qüvvətləndiyi bir zamanda Əhməd Şükrü bəyin bir Türkiyə qəzetəçisi sifətilə, çıxıb da istila altında inləyən Azərbaycanda “rus təhəkkümü yoxdur” deməsi, heç şübhəsiz ki, Azərbaycan vətənpərvərliyinin arxasına saplanmış xain bir xəncər təsiri vermişdir.

Şükrü bəy bu xüsusda daha iləri getmiş “Hərbi-Ümumiyyəti mütəaqib Amerika ilə Avropa dövlətləri və Rusiya bilümmillətlərin kəndi müqəddəratlarına hakim olması əsasını vəz və elan etmişdi. Avropa dövlətləri bu qaydaya əsla riayət etməmişlər ikən Sovetlər İttihadı yalnız elan ilə iqtifa etməmiş, bu qaidəyi eyni zamanda mövqei-tətbiqə də qoymuşdur” iddiasını sərd eyləmişdir.

Qafqasiya Federasyonundakı müşahidətinin hansı vəsiqə və ya vəqas ilə Əhməd Şükrü bəy Sovet İttihadı sisteminin Cəmiyyəti-Əqvam mandaterliyindən daha məqbul olduğunu iddia ediyor? Biz Azərbaycan işğalının fərzən bir Misir işğalından və ya Əhməd Şükrü bəyin məqsədi rəisi bulunan Kıbrıs ilhaqından daha adilanə olduğunu “Vətən” mühərriri nə ilə isbat edər?!

Əhməd Şükrü bəy bu məqaləsində Azərbaycan türklüyünü istiqlal həyatı ilə yaşamış və yaşamaq istəyən hakim bir millət deyil, böyük Rusiya daxilində həqqi-əqəll həyatı təmin olunmuş bir əqəliyyəti kibi tələqqi eyləmiş, hal ilə mazi arasında müqayisə yaparkən yalnız sovet sistemi ilə heç görmədiyi çarist Rusiyadan bəhs eyləmişdir. Sovetlər İttihadında təyini müqəddərat haqqı səmimanə surətdə təmin edilmiş imiş!... Halbuki hər kəsin məlum olduğu vəchlə, Qızıl Moskva Qafqasiyaya zorla girmişdir. Onun buradakı hökümranlığı ordusuna, Çekasına və istibdadına istinadən davam ediyor. Bütün

bunlar ortada durur ikən bir türk mühərriri hansı vicdanın müsaidəsi və hansı haqq və səlahiyyətlə bu böyük günahı işliyor, göz görə bu fəci həqiqəti inkar ediyor?!

Əhməd Şükrü bəyi Azərbaycanın və ələlümum Qafqasiyanın Qızıl Rusiya tərəfindən bir müstəmləkə kibi istismar olunduğunu dərk etməyəcək qədər məhrumi-zəka bir zat deyə tanımadığımızdan imzası ilə nəşr olunan bu fikirlərə doğrusu şaşdıq, gözlərimizə inanmadıq, hala da inanmıyoruz. Bu vaxta qədər “Vətən” vasitəsilə nəşriyatda bulunmadığı dəxi bu xüsusda bizə bir fikir verə bilir. Ehtimal ki “amerikalı” mühərrir Çeka Rusiyasından səlamət qurtarmaq üçün böylə bir “manevra”ya lüzum görmüş, əsil intibalarını sonra yazacaq, sovet sokaklarında bulduğu “həqiqi adamı” İstanbula döndükdən sonra “Vətən” səyfələrində göstərəcəkdir.

“Vətən” qəzetəsini milliyyət kafiri ədd etmək istəmədiyimizdən mühərriri Əhməd Şükrü bəyi də “mömin” deyə qəbul etməmiş icab edər. Bir möminin işlərini sihhətə həml etmək isə islamlıq icabındadır.

Bakıdakı manevrasından dolayı mübariz Azərbaycan türk gəncliyinin ülvü məfkurəsi, iki türk məmləkəti miyanında mövcud qardaşlıq rabitəsi və nəhayət, Azərbaycan istiqlalı uğrunda Bakı topraqları altında yatan türk şühədasının əziz və müqəddəs xatirəsi naminə duyduğumuz acı təəssürlərə rəğmən, Əhməd Şükrü bəyi tamamilə təfkiq etməyelim, bir az daha bəkləyelim, baxalım, bu xüsusata “Vətən” oxucularına nə söyləyəcək!..

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Yeni Qafqasiya”, 15 mayıs 1341*  
*/ 20 şəvval 1343, il:2, №16, s. 2-5*

Vapur - gəmi

Kəşif - kəşfiyyatçı

Məğərsə - sən demə

İfraq edən - ayıran

Tühəf - təəccüblü

Müqtəzəbat - qanun və fərman

Mürai - riyakar  
Məzallah - Allah saxlasın  
Sərpuş - baş örtüyü  
Sühulbətlə - asanlıqla  
Cibilliyət - xilqət  
Qail - söyləyən  
Mahud - bilinən, məlum  
Müməssil - nümayəndəs

*Red: 15 mayıs 1341 /  
20 şavval 1343 - 15 may 1925*

## **MÜSAVAT FİRQƏSİ VƏ BOLŞEVİKLƏR**

Azərbaycana ilk qədəm basdıqları gündən etibarən rus bolşevikləri bütün büğz və ədavətlərini Türk Xalq Firqəsi Müsavata tövcih etdilər. İstila qüvvətinin nəzərində “Müsavat”dan daha böyük bir düşmən bu qüvvətə yardımçılıq zillətiylə gün qazanan satılıq bolşevik ajanlarının mənfur ağızlarında müsavətçilikdən daha ziyankar bir məslək yoxmuş!

Müsavətçilik töhməti ilə yüzlərcə münəvər adam, onlarca gənc qəhrəman Sibiryanın uzaq köşələrində nəfəy və hədsiz şəxslər həbs və işgəncələrə məruz qaldı. Moskvadan surəti-məxsusədə ezam olunan Çeka heyətləri Azərbaycan milliyyətçiliğinin ələmdarı bulunan bu firqə ilə amansız bir surətdə mücadilə etdi. Azərbaycan Müsavat sirayətindən dəfələrlə “təmizləndi”. Komisarların ağzı ilə bu firqənin “tamamilə iflas etdiyi” dəfələrlə elan edildi.

Böylə ikən sovet mətbuatı bir dəqiqə olsa da Müsavat Firqəsi ilə məşğul olmağı unutmıyordu. Daha dün qoca Çiçerin bu “müflis” firqənin propağandasına qarşı fəryad ediyordu. Bu gün də bolşevik mətbuatının yeni bir manevrasına şahid oluyoruz!

Qarşımızda 28 nisan tarixi ilə və məşum nisan istilasını təsdiq məqsədilə nəşr edilmiş bir bolşevik qəzetəsi duruyor (Bakıda müntəşir “Komunist” qəzetəsi). Bu qəzetə mütəəddid məqalələrin-

də Müsavat Firqəsi ilə möhtərəm lideri Məhəmməd Əmin haqqında söyləmədiyi lətayifat buraxmamışdır. Kəndilərinə xas həyasız bir üslub və namussuz böhtanlarla mali olan bu məqalələrdə bolşevik mühərrirlərinin bilxassə bir firqə üzərində ısrar etmələri şayani-diqqətdir. “Komunist” qəzetəçiləri bütün məharətlərini Müsavat Firqəsinin Azərbaycan istiqlalı elanındakı əhəmiyyətli rolunu inkara həsr etmişlərdir. Onlar min türlü saçmalarla Müsavat firqəsinin heç bir zaman istiqlalçı olmadığını isbat etmək istərlər. Bu, bir türlü isbat olunmayan iddiyaya şimdiki rusların sadıq uşağı Davud Hüseynov yeni bir iddia dəxi əlavə ediyor. Məgərsə Müsavat Firqəsi rus çarlarının da ajanı imiş. Çar Nikolay idarəsi ilə mücadilə etmək istəməzmiş! Bu gülünc iddianın isbatı üçün ortaya nə kibi dəlil çıxarılırsa bəyənersiniz?! Müsavat firqəsinin Bakı komitəsi dəxi çarizm zamanında şöbələrinə göndərdiyi təlimatda firqə əzasına kəndilərinin jandarmalardan qorumaq üçün ehtiyatlı davranmaq, beistilah bəqləyi ağızdan çıxartmamaq tövsiyə olunuyormuş. İştə bu tövsiyə Müsavat Firqəsinin çar tərəfdarı olmaqla ittihama tamamilə kafi gəlir.

Məzkur nüsxədə Müsavata aid olmaq üzrə, düşməncə bir karikatur dəxi nəşr edilmişdir. Bu karikatura görə Müsavat ölmüş, çürümüş, yalnız quru kəmikləri qalmışdır.

Vücudundan yalnız quru kəmikləri qalan bir qüvvətlə bolşeviklər əcəba nədən bu qədər məşğul oluyorlar. Müsavat Firqəsinin istiqlalçı və Azərbaycançı olmadığını isbata nədən lüzum görülüyor? Rəsulzadənin “Rusiya vətənpərvəri” olduğunu kəşfə nədən ehtiyac hiss edildi? İştə anlaşılaçaq əsl məsələ.

Bu məqalələrin 27 Nisan günündə nəşr edilməsi irad olunan sualları tamamilə izah edər. Azərbaycanı hürriyyət və istiqlalından isqat ilə Rusiyaya ilhaq edən bu məşum günü hürriyyət və istiqlal günü deyə təsid edən bu satılıq həriflər xalqın kəndilərinə zərrə qədər etibarını olmadığını pək əla biliyorlar və çox iyi təqdir ediyorlar ki, əfkarri-ümumiyyə istiqlaliyyət tərəfdarı və istila müxalifidir. Bu şüarların mürəvvici, bu fikirlərin mübarizi isə Müsavatdır. Bu səbəblə Müsavat Firqəsinin ləkələmək, onu xalq nəzərindən düşürmək üçün nə lazımsa yapıyor. Mətbuat inhisarına malik olan bu həriflər “zənn

etməyiniz ki, Müsavat Firqəsi istiqlalçıdır və rus imperyalizminə düşməndir” deməklə Türk əfkari-ümumiyyəsinə şübhəyə düşürmək istərlər.

Fəqət bihudə milliyyət və istiqlal şüarına ələm olan müsavatçılığın pək zində bir fikir olduğu kibi, Müsavat Firqəsinin ölmüş, çürümüş bir cəsəd deyil, gündən-günə qüvvət və miknət kəsb edən canlı bir təşəkkül olduğu bizzat kommunist nəşriyyatı ilə sabitdir. Bu firqənin Azərbaycan təşəkkülündəki rolunu və bugünkü əhəmiyyətini öyrənmək istəyənlər başqa şey deyil, yalnız bolşevik nəşriyyatını təqib və tədqiq edərlərsə kifayət edər.

Azərbaycan xalqı nəzərində sovet idarəsi qəsb, zalım və müstövli-dir. Sovet nəşriyyatına baxılırsa, bolşevikləri çəkməyən, onlara qarşı mücadil vəziyyətdə bulunan yeganə qüvvət Müsavatdır. Demək ki, qəsblər, zalımlar və müstövlilər əleyhinə çalışan qüvvət də budur.

Öylə ya! “Yürafül-eşyau bi-ziddiha” (hər şey ziddiylə bilinir).

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 28 Mayıs 1341 / 3 zilqədə 1343,*

*il:2, №17, s. 9-11*

Tövcih - üz döndərmə

Nəfy - sürgün

Hadsız - günahsız

Sirayət - nüfuz

Mütəəddid - çoxlu, geniş

Lətayifat - lətifələr

Məğərsə - sən demə

Bəqlə - səbzə

İsquat - məhrum etmək

Miknət - güc, qüvvət

Müstövli - işğalçı

*Red: 28 Mayıs 1341 /*

*3 zilqədə 1343 - 28 Mayıs 1925*



## TÜRKİYƏNİN DOSTLARI

“Türkiyə milləti dostlarından bir qrup” imzası ilə əvvəlcə “Pravda” qəzetəsi və sonra bütün bolşevik mətbuatında “Türkiyə hökumətinə açıq bir məktub” nəşr edilmişdir. Bu məktubda Türkiyədəki kommunistlərin tövqif olunaraq İstiqlal Məhkəməsinə verilmələrindən müəssir olan “dostlar” Türkiyə hökumətinə “dostanə” sərzənişlərdə bulunuyor və ona “baba nəsihəti” veriyorlar: “Siz feodalizmi kökündən qaldırırsunuz. Aməna, çox iyi ediyorsunuz, tarixi bir vəzifə görüyor, burjua sistemini “qüruni-vüsta” məngənəsindən xilas ediyorsunuz. Biz buna seviniyor, sizi təqdir ediyoruz” diyorlar. “Halbuki sizi bu hərəkətdə təşci” edən türk kommunistlərini də tövqif ediyor, dərəbəylərini tıxdığınız həbslərə onları da çəkiyorsunuz, bunu isə anlamıyoruz” deyə əlavə ediyor, “yapdığınız dəmir yollarda açdığınız və açacağınız fabrikalarda çalışan əmələnin məsləki olan komunizmi feodalizm kibi məhv edəməzsınız” deyə “dostanə” bir ixtar yapıyorlar.

“Cümhuriyyət” rəfiqimiz “Rusiyadan gələn bu səda”ya cavab verir. Türkiyənin bulunduğu tarixi mərhələdə yapılacak təbii işin yapılan inqilabdan başqa olmayacağını “Elmi mənasına görə, kommunizmin yapılamayıb, olsa-olsa, kəndi-kəndinə təkəvvün və təhəqqüq edəcəyini bizzat Karl Markınsın vəz etdiyi əsasa görə süni və hələ cəbri kommunizmə nə cəvaz, nə də imkan olduğunu” söylədikdən sonra “komunizm propağandası ilə məşğul üç-beş adamın Şeyx Səidlərdən fərqli olmayan macərəpərəstlərdən ibarət olub “Təqriri Sükun Qanunu” mövcubincə məzərrətləri önünə keçilmək lazım gəldiyini” anlatıyor və bununla iktifa ediyor.

Türkiyədə kommunizm təqibatı yeni deyildir. “Cümhuriyyət” qəzetəsinin yazdığı kibi, daha sovet Rusiyası ilə mübariz Türkiyə arasındakı dostluğun təəssüs eylədiyi ilk günlərdən etibarən daxili kommunizm intriqası ilə mücadilə səyfələri də başlamışdır.

Komunizmin propağandası ilə Türkiyə “dost”larının iləri sürdükləri əmələ hərəkəti arasında yerdən göyə qədər fərq vardır. Rusiyadakı əmələ belə kommunizmi tamamilə mənimsəmiş deyildir. Milliyyətərvər Türkiyə ilə dostluğu çox müfid gördüyü halda, kəndi

daxilindəki milliyyətçılıyi atəş və dəmirlə basdıran Rusiya, Komünist Rusiyası ilə dostluğu müfid gören Türkiyəyə nədən komünistlərə qarşı alınan təcavüzü caiz görəmiyor.

“Türkiyə milləti dostlarının” bu açıq məktubuna müqabil “Cahan İnkılabı dostları” sovet hökumətinə xitabən nə münasib bir açıq məktub yazı bilərdi. Bu məktubda çox qüvvətli əsaslara istinad edərək deyilə bilərdi ki, “Müstəmləkə və nim müstəmləkədəki məhkum millətlərdə hüriyyət və istiqlal hərəkatının iləriləməsinə cahan inkılabının inkişafı üçün müfid buluyorsunuz. Bu hərəkatı təmin üçün təhti-idarəmizdə bulunan qeyri-rus millətlər, bilxassə, Şərqi millətlərinə tətbiq etdiyiniz məzalimi azaltsanız, onların daxili işlərinə qarışmasanız, məmləkətlərini Qızıl Ordu çizməsi altında əzməseniz, bulduqları dövrü-tarixi ilə mütənasib demokrasi və milliyyət məfhumlarının məfkurəçisi bulunan milliyyətçiləri qətl, nəfə və həbsdən vaz keçsəniz, nə əla edərsiniz!”

Bu tezisi çox qüvvətli dəlillər və çox müəssir vəqəələrlə isbat etmək və nəticədə, “Türkiyə dostlarından bir qrup”un vəz eylədiyi “Şimdi əcəba Türkiyə komünistləri nə vaxt azad ediləcəklərdir?” sualına müqabil “Cahan inkılabı dostları”: -“Şu halda Rusiya mənfələrinə milliyyətçi və istiqlalçı türk məhbuslarını nə vaxt azad edəcəksiniz!” sualını daha ziyadə müvəffəqiyyət və isabətlə vəz edə bilərlər!..

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 1 ağustos 1341 /  
11 məhərrəm 1344, il:2, №21, s. 10*

Sərzənış - məzəmmət

Aməna - inandıq

Tövqif - həbs

Təkəvvün - yaranma

Təhəqqüq - meydana çıxma

Təqriri Sükun Qanunu - Asayiş qoruma qanunu

Məzərrət - ziyan

Müfid - faydalı

*Red: 1 ağustos 1341 /*

*11 məhərrəm 1344 - 1 avqust 1925*

## ŞƏKURİNİN QURŞUNU

Qismi məxsusumuzda türkiстанlı bir gəncin Moskva ajanlarından Meyyer Johnu(?) hədəf ittixaz edərək atdığı bir qurşunun hekayəsi nəql edilməkdədir. Müxtəsər surətdə nəql olunan bu hekayənin məcarası uzun, Şəkürinin revolverindən çıxan qurşunun mənası da çox böyükdür.

Bu məcaranı Avropa məhkəmələrində söylətməmək, bu mənanı bütün cahana qarşı faş etdirməmək qəsdilə olacaq ki, Berlindəki Sovet səfəratəi bizzat işə müdaxilə edərək, eşitdiyimizə görə polis müdiriyyətində məvquf bulunan Əhməd Şəkürü bəyi xilas etdirmişdir.

Fəqət sovet diplomatları nə qədər örtbas etsələr də, “Şəkürinin qurşunu” Qızıl Rusiya istibdadının çəkilməz bir raddəyə gəldiyini bir daha elan etmişdir.

Gənc Buxara hökuməti tərəqqi və təali yolunda müasir elm və fənnin lüzumuna qane olaraq, “Qızıl xilaskar”ların üzərindəki vəsiliyi daha təmamiylə təəssüs etmədiyi zamanlarında 60-70-ə qədər tələbəni Almaniyaya təhsilə göndərmişdi. Üç-dörd sənədən bəri Berlində bulunan bu gənclər təhsillərinə davam edirlər.

Qabilmi?.. Moskva tərəfindən xaricdə təhsil edən sovet tələbələrini kontrol üçün təyin olunan komisiyonun buxaralı və türkiстанlı tələbənin şu surətlə Avropa tərbiyəsi almaları rahatını qaçırmış... Hər nasıl olsa da, kəndilərini birər-birər qandıraraq Rusiyaya geri göndərməyə təşəbbüs etmişdir. Fəqət bu surətlə məqsədinə müvəffəq olamayınca, bu kərə Moskvadan yeni vürud edən Meyyer John namıyla bir professor, daha doğrusu, professor ünvanını daşıyan bir çekist tələbənin qırtlağına sarılmış, hər nasıl olsa da, kəndilərini geri göndərməyə əzim olmuşdur.

“Professor” israrını “türkiстанlı tələbəyə burjuva ulumu lazım deyildir” əsası ilə təyid ediyor; “Burada çürük Avropa tərbiyəsi alacağına Tatarıstan və Türkiстан Cümhuriyyətlərində komunist propaqandası nəşr etsəniz daha müfid adamlar olursunuz” diyor. “Moskvanın burjuva tərbiyəsinə sərf edəcək bir parası yoxdur və sizin

kibi geri millət evladını tərbiyə üçün Rusiya məktəbləri təməmiylə kafidir” təqdirinə qarşı Şəkurinin qurşunu ilə cavab alıyır.

Qızıl imperialistlər ilə Şərqi millətləri arasındakı “ittihad”ın nə kibi “sərbəst” əsaslar üzərinə müəssəs olduğunu göstərmək üçün bundan daha bəliğ bir hadisə, daha fəsih bir ifadə olamaz!

Heç şübhəsiz ki, türkiştanlı Əhməd Şəkuri pür-təhəvvür əlini revolverinə uzatdığı zaman: “Məlunlar, məmləkətimizi çiyənədiniz, sərvət və samanımızı yağma etdiniz, hürriyyətimizi çaldınız, min dürlü zülm və işğəncələr nəticəsində fürsət bularaq cahani-mədəniyyətdən nəsibimizi almaq üçün buraya atıldıq, istədiyimiz kibi təhsil görüb, milli sərvətimizdən bu qədərək olsun istifadə edəlim, məmləkətimizə şu sürətlə olsun müfid olalım, dedik; onadamı mane oluyor, son ümidimizdəmi qırıyorsunuz!” -demiş. “Al sənə zalim!” səyhasıyla qurşununu sıxmışdır!

Qızıl istibdada qarşı Türkiştan az üsyan etməmiş, yeni rus istilasına müqabil Şərqi türklüyü az müqavimət göstərməmişdir. Fəqət bu dəfə Şəkurinin də revolverindən çıxan kurşun, maddi hədəfi bulunan Meyyer Johna isabət etmədiyi halda, mənəvi hədəfi bulunan sovet sisteminin ta cəngəhinə isabət etmişdir. Bolşeviklər Sovetlər İttifaqında bulunan müxtəlif millət gəncliyinin kəndiləri ilə bərabər olduğunu iddia edib duruyorlar. Halbuki gənclik, işlə kəndisini bolşevik cənnətinə çağırnlara qurşun atmaqla müqabələ ediyor.

Qurşun açılarkən Meyyer John masa altına sığınaraq canını qurtarmış... Sovet səfəratinin işə müdaxilə edərək Şəkurini polis müdiriyyətidən qurtardığı xəbəri doğru isə, Moskva rejimi də digər tərəfdən bir masa altına sığınaraq hadisənin məhkəmələrdə rüyətidən qaçıyır deməkdir.

İnsan düşməni deyiliz. Meyyer Johnun şəxsini də tanımıyoruz. Siyasi mücadilədə fərdi terror sistemini tərviç edənlərdən də deyiliz. Məmafih Şəkurinin qurşunu boşa getməsəydi, “daha iyi olurdu” deyə düşünüyörüz. Çünki o zaman hadisəni qapamaq müşkül olur, istəistəməz, məhkəmə işə vəziyyət edər, bu qurşunun ifadə etdiyi mənəni bütün cahani mədəniyyət öyrənir. Hər kəs bilərdi ki, bu sadə cümləyii əsabiyyəsi gevşək həssas bir gəncin əlalədə bir əsəri təhəvvürü

deyil, Qızıl istibdad altında inləyən bir millətin əzilən mənliyini müdafiə hissiylə köpürən həriyyəət və istiqlal məfkurəsindən mütəvəl-lid bir üsyən həmləsidir...

- Müqəddəs bir həmlə!..

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 16 ağustos 1341 /  
25 məhərrəm 1344, il:2, №22, s. 2-4*

Qurşun - güllə

Ulum - bilim

Müfid - ifadə edən, məramı gözəl anladan

Bəliğ - bəlağətli

Təhəvvür - ağılsızlıq

Rüyət - görmək

*Red: 16 ağustos 1341 /*

*25 məhərrəm 1344 - 16 avqust 1925*

## **SOSYALİST KONQRESİ**

Marsey (Marseille)də içtima edən Sosialist Konqresi kəndinə internasyonal dediyi halda, mütəşəkkil bulunduğu müxtəlif firqələrin tərzü hərəkətlərini intihab edərəkən beynəlmiləl əmələ mənafeyindən ziyadə milli mənəfəət və hisslərlə mütəhərrik olduğunu da gizlədəmədi. Hərbi Ümuminin zühuru əsnasında milli zümrələrə bölünüb, kəndi burjuvaları ilə bərabər olaraq düşmən millətinin əmələsinə qarşı hər b etdikləri zaman sosialist firqələri nə kibi saiqələrlə hərəkət ediyor desələr, hərbdən sonrakı sülh məsaisində dəxi o ruh və zehniyyətdən, o mühüm saiqin səhharı təsirindən hələ qurtulamamışlardır.

Marseill konqresinin müqərrəratında az çox təsiri görülmən bu haləti ruhiyyə Rusiya haqqında ittixaz olunan qərar münasibətiylə bilxassə hiss edilmiş, adəta əl ilə tutulacaq bir dərəcəyə gəlmişdir.

Başda Avstriya ilə İngiltərə liderləri olmaq üzərə bolşevikləri aləl-ümum İngiltərə ilə Almaniya mürəhhəsləri himayə eyləmiş-

lərdir. İngilis əmələsində Rusiya ilə hüsnü münasibət təsisi Britaniyadakı işsizliyi izalə edər, deyər - səhih və ya həta - bir fikri sabit doğmuşdur. İngiltərə əmələsinin Rusiyaya aid ittixaz eylədiyi bütün tədbirlərin mənşəyi budur. Nitəkim Makdonald hökuməti də bu məqsədlə sovetləri tanımış, bu haləti ruhiyyənin iqtizası ilə o qədər iləri getmişdir. Yenə bu saiqədir ki, əmələ təşkilatı sovetlərə heyətlər ezam edərək bolşevik diktatorluğunun kəndisi ilə iş görülür bir hökumət halında olduğunu isbat etmək istiyor.

Almaniya ilə Avstriya əmələsi və bu əmələnin mürşidliyini yapan Sosial Demokrat Fırqəsi şeyxləri Karl Kautskinin pək şiddətli etirazlarına rəğmən, bolşevik hökumətini “mürtəcə bir çar idarəsi” kibi təcrid etmək və kəndisinə qarşı təcavüzkar bir siyasət tərivicində bulunmaq istəmiyor, həm də komunistlərin kəndilərinə qarşı yapıqları fənalığa rəğmən istəmiyorlar. Çünki məğlub bir dövlətə, hissi intiqamla yanan bir millətə mənsub olduqlarına görə qalib Avropa kapitalizminə qarşı, nasılsa, bir əngəl təşkil edən Moskva yangınıni çox da söndürmək istəmiyorlar.

Bu nöqtəyi nəzərdən görülürsə, Avstriya sosial demokratlarının məşhur lideri Otto Bauerin “Qafqasiya millətləri kibi bolşeviklərin acısını yeyənlərlə bizzat bolşevik təərrüzünə məruz bulunan Fransa və Belçika sosialistləri bolşeviklər haqqında bitərəf olamazlar. Halbuki ingilislərlə avstriyalılar bu xüsusda bitərəfdirlər” deməsi heç də doğru deyildir. Ötəkilər bolşeviklərdən zərər və ziyan gördükləri üçün bitərəf olamazlarsa, bərikilər də kəndilərinə fayda bəklədikləri üçün bitərəf qalamazlar. Şübhəsiz ki, kolonisi olmayan Avstriyanın sosialistləri almaniyalı yoldaşları ilə bərabər bolşeviklərin şərqdəki fəaliyyət və taarruzlarını xoş görə bilirlər. Halbuki səri karda bulunan Makdonald hökumətinin şərqdəki propaqandaya aid Moskva mürəhhəsələrinə verdiyi tələb eyni ilə Lloyd Georjenin verdiyi tələblərdən ibarət idi. Yalnız Avropaya sosialistləri deyil, bolşeviklərin beynəlmiləl təbiyələrini, kəndilərinə şiddətlə düşmən olan Rusiya menşevikləri belə təqdir eyləmiş, eserlər komisyonunda etiraz eyləmişsələr də, ictimai ümumiyyətdə sükutu daha ziyadə mürəccəh bulmuşlardır. Rusiya menşeviklərinə, bolşevikləri təcrid

Rusiyanı təcrid kibi gəldiyindən Seretelinin (Gürcüstan mürəxxəsi) duyduğu acıyı rus mürəxxəsi Dan duymamışdır.

Avstriya mürəhhəsi bolşeviklərin Çində, Hindistanda və müsəlman məmləkətlərindəki milli istixlas hərəkətini təhriklərini pək böyük və faydalı bir ixtilal təşəbbüsü kibi gördüyü halda, fransız müərrəhəsi Lonqa bu fikri cərh eyləmiş: Bolşeviklər şərq millətlərini xilas üçün deyil, Avropa kapitalistlərindən para qoparmaq üçün bu üsula müraciətlə bir şantaj yapıyorlar,- demişdir.

Qızıl Ordunun hər dəm möhtəməl təərrüzlərindən bir an üçün məsun olmayan Rusiya hüduundakı ufaq dövlətlərlə Rumınya və Lehistan kibi daima təhlükəyə məruz bulunan millətlərə mənsub sosialistlər konqrecə qəbul olunan təqriri tənqid eyləmiş, onu bolşevik təhlükəsini təqdirdə gevşək bulmuşlardı. Çex sosialistləri isə mənsub bulunduqları dövlətin siyasətinə təmamiylə sadıq qalaraq hökumətlərinin tanımadığı bolşevikləri nevvumma himayə edən bu təqrirə qətiyyəən rəy verməmişlərdir.

Görünüyor ki, Rusiya lehində çıxarılan qərar konqreyə mənsub sosialist əzanın vicdani qənaətləri sayəsində sərbəst bir surətdə verdikləri ara nəticəsində deyil, müxtəlif sosialist firqələrinin mənsub olduqları millətlərin kəndi nöqtəyi-nəzərlərindən anladıqları siyasi faydayı təqrir saiqi ilə ittixaz edilmişdir.

Bu hadisə bir dəfə daha milli mənfəətlərin beynəlmiləl nəzəriyələr üzərində müəssir olduğunu isbat eyləməzmi?!..

**Azəri**

**“Yeni Qafqasiya”, 5 eylul 1341 / 25 səfər 1344,**

**il:2, №24, s. 2-3**

Saiq - sövq edən

Tərvic - rəvac vermə

Möhtəməl - ehtimal olunan

Səri karda - baş vəzifədə

Nevumma - bir dərəc bir surətlə

**Red: 5 eylul 1341 /  
25 səfər 1344 - 5 sentyabr 1925**

## ÜÇÜNCÜ İL BAŞINDA

Mücadiləmizin üçüncü ilinə giriyoruz, önümüzdəki yeni ildə yapacağımız yeni nəşriyyatın ümumi proqramı iki ildən bəri təqib etdiyimiz proqramın eynidir.

Bu proqramı burada xülasətən təkrar edəcək olursaq, aşağıdakı umdələri oxuruz:

1. **“Yeni Qafqasiya”** milliyyətçi, radikal və demokratdır.
2. **“Yeni Qafqasiya”** türkcüdür: Türklərin harsı təarüflərini, mədəni irtibatlarını mənəvi vəhdət və istiqlallarını istihfad edər.
3. **“Yeni Qafqasiya”** türk davasının Azəri cəbhəsini müdafiyyə mükəlləf Azərbaycan istiqlalçılarının mürəvvici əfkarıdır.
4. **“Yeni Qafqasiya”** Qafqasiya millətlərinin Rusiya əsarətindən qurtulmasını və müstəqbel Rusiya istilasına qarşı müvəffəqiyyətlə durmasını təmin üçün Qafqasiyanın konfederasyon şəklində birləşməsi tərəfdarıdır.
5. **“Yeni Qafqasiya”** yalnız azərbaycançılıq, türkcülük və qafqasiyaçılıqca qalmaz; o, Şərqdəki milli istiqlal hərəkatını da tərvic etdiyi əfkar mənzuməsinin cüzi təmmi olaraq mənimsər. Şərqi radikal bir surətdə əsriləşməsini bütün səmimiyyətiylə istiqbal edər.
6. **“Yeni Qafqasiya”** bilxassə Rusiya imperializminə qarşı mücadilə edər. O, çarizmi olduğu qədər bolşevizmi də türk dünyası üçün müzir və Qafqasiyaya düşmən görür.

Bu umdələr daxilində iki sənədən bəri nəşriyyatda bulunan **“Yeni Qafqasiya”**ni şu və ya bu maddənin müdafiə və tərvicində zəif və qeyri-kafi bulmaq mümkündür, fəqət hüsni niyyətdən ari və qeyri səmimi deyil!..

Səmimi surətdə bağlandığı yüksək umdələrin kəndisinə verdiyi müqəddəs həyəcanla başladığı mücadiləni davam etdirən **“Yeni Qafqasiya”** üçüncü ilə keçərkən iki sənə əvvəl məşbu olduğu böyük ümidlərini zərrə qədər əksiltməyərək, biləkis, keçən sənənin təcrübələrindən gələn yeni qüvvətlərlə mücəhhəz olaraq məfkurə yoluna davam, hürriyyət və istiqlal məqsədinə doğru əzm ediyor.



Yılmaz bir əzmlə getdiyimiz bu haqq yolunda düşmənin ayağı-mız altına saçıdığı sivri intriqa dikənləri ilə zəhərli fitnə planlarına rəğmən ciddiyyət və səmimiyyətlə yürürkən, bizi ən ziyadə təşçi edən şey milliyyətərvər zümrənin, bilxassə gəncliyin haqqımızda göstərdiyi təvəccühdür.

Qismi məxsusumuzda bu qiymətdar təvəccühü ibraz edən bəzi məktublar, vəsiqələr dərc edilmişdir. Bunlar meyanından bizi ən ziyadə təşçi və təhyic edəni Azərbaycandan milliyyətərvər bir qrup namına alınan məktubdur. Bu məktubun gəldiyi yeri və altındakı imzanın kimlərə aid olduğunu yazmaqdan məlum səbəblərə görə məzuru. Fəqət bu qədər söyləyə bilirik ki, bu gün Sibirin və Arxan-gelsk quberniyasının soyuq köşələrində çürüdülən Azərbaycan istiq-lalçılarında bir qismi **“Yeni Qafqasiya”**nı və onun mühərrirlərini təkzib və təhqir etmək istəmədikləri üçün bu əzaba qatlanırlar.

İştə bu cəhənnəm əzabına qatlanan və qatlanmaya hazır bulunan həqiqi vətən övladından bir qrup nəşriyyatımızı kəndi nəşriyyatı, əf-karımızı kəndi əfkarı və bizi Azərbaycan məfkurəçiliyinin ələmdarı ədd ediyor! Tikanlar və yalanlarla dolu bu çətin yolumuzda qorxma-dan yürümək üçün iştə bizə can və dərman verən bir təqdir, Azərbyay-can gəncliyinin təqdiri!

Əvət, qaranlıq yolumuzu işıqlandıran əməl işığı onun, o türk gəncliyinin həyəcanlarla qapıldığı məfkurə, məqsədə doğru yürümək üçün qollarımıza qüvvət verən də onun, o Azərbaycan gəncliyinin bu dəyərlə təqdiridir<sup>1</sup>.

Biz, bütən fikirdaş və vətəndaşlardan bəkləməkdə olduğumuz ciddi və səmimi yardım sayəsində gəncliyin böyük bir həyəcanla məcmuəmiz haqqında bəslədiyi ümidi, bir az olsun, təhəqqüq etdi-rirsək, kəndimizi dünyanın ən məsud bir fərdi ədd edəriz.

*“Yeni Qafqasiya”, 3 təşrini əvvəl 1341 /  
15 rəbiyüləvvəl 1344, il:3, №1, s. 1-2*

---

<sup>1</sup> Bu cümlələrdəki pozumluq orijinal mətnindən qaynaqlanmaqdadır (red.Y.A).

Ümdə - vəzifə  
Təarüf - bir-birini tanıma  
Müzir - zərərli  
Məşbu - doymuş, tox  
Mücəhhəz - hazırlanmış  
Təşçi - cəsarətləndirən  
Təvəccüh - diqqət, diqqət etmək  
Məzur - üzürlü səbəb

*Red: 3 təşrini - əvvəl 1341 /  
15 rəbiyülvvəl 1344 - 3 oktyabr 1925*

## İRAN ŞAHÇILARI VƏ BOLŞEVİKLƏR

Tehrandada hadisələr var: Rza xanın təmsil etdiyi milliyyətçilər məclis hökumətinə qarşı şahçılar ərbədə çıxarmış, məclis qarşısına gələrək qanlı nümayişlərdə bulunmuşlardır. “Havas” ajansının çəkdiyi bir teleqrafa nəzərən bu nümayişlər əsnasında məclis binasına təərrüzlər vüqu bulduğu kibi məhbuslardan məcruh olanlar da varmış.

Anadolu Ajansının Moskva muhabirindən aldığı bir teleqraf bizə bu hadisənin digər bir vəçhəsini dəxi anladıyor. Görünüyor ki, şahçılar əski İran siyasi mücadilə sisteminə sadıq qalaraq işi yalnız məclis qarşısındakı nümayişlə təhdid etməyib, eyni zamanda səfərlərdən birinə iltica etmiş, təbiri məxsusi ilə bəstə girmişlərdir. Həm də nə qərib şey. Bəstə girmək üçün intixab etdikləri bir sovet səfəratini!..

Komünistlər haqqında şayə olan ümumi nəzərə görə, şahçıların sovet səfəratinə ilticası qədər qərib bir şey olamaz! Nəticə kimi bu “qərabət”in gələcək təsiri izalə üçün “İzvestiya” qəzetəsi mültəcilər əleyhində bir məqalə yazmış, şahçıların sovet səfəratinə “zorla girdiklərini” iddia etmişdir!..

“İzvestiya” qəzetəsi İrandakı “bəst” təmayülü ilə sovet diplomatiyasının təvarüs etdiyi əski rus siyasətinin nədən ibarət olduğu-

nu bilməyənləri bəlkə də şaşırtdır. Fəqət vaqifi hal olanları bu kibi “izah”larla bir deyil, min bolşevik qəzetəsi də aldatamaz.

Səfərət ərkanı “Rza xanın hökuməti milliyyəsi əleyhinə və şah lehinə nümayiş yaparaq sovet səfərxanasına iltica edənləri bəstdən çıxmaq üçün iqna ediyolar”mış. Bu “iqna üsulu”nu məşrut-istibdad mücadiləsi əsnasında müsibətlərə də Rusiya səfərət ərkanı daima tətbiq edərlərdi. Fəqət bu “iqna”ın sudan bir şey olub, nəzdində bulunduğı hökumətə qarşı səfərət tərəfindən bir əsəri nəzakət olaraq quru rəsmiyyətlə icra edildiyini bilməyən də yoxdu.

“İzvestiya” diyor ki: şahçılar müstəhfəzləri zorlayaraq silahlarını almış, xaric əz məmləkət haqqından bila-istifadə, sovet səfərxanasına iltica eyləmişlərdir.

Fəna mültəcilər deyill!. Əskidən iltica, ricayla oluyordu. Şimdi də zorla oluyor. Fəqət, nədənsə, bu mütəcaviz mültəcilər ingilis, fransız, Türkiyə və yaxud digər bir səfərəti deyil, münhəsirən, sovet səfərətini zorluyolar. Yoxsa “sovet səfərəti” Tehrandakı hərəketi ilə hər mənasıyla, əski rus səfərətinin varisi olduğı haqqında kafi bir qənaətmi tövliid etdi?

Şahçıların rus qapısına ilticası təbiidir. Çünki bu onların əskidən bəri alışıdıqları qapıdır. Sovet ərkanının kəndilərini zorlayan bu mültəcilərə qarşı yapacaqları iş çox bəsit idi. Mütəcavizlərə qarşı kəndi müstəhfəzləri kafi deyil idiyəsə, İran zabitəsinə müraciət edər, bu mürtəciləri atdırmaq üçün yardım istərdi. Çünki girdikləri evin qapısını təhliyəyi silah edən adamlar, mültəci deyil, mütəcavizdirlər.

Halbuki bu yapılmamış. Yapılmamış deyil, biz qaneyiz ki, bütün bu nümayişlərdə zühur edən bu qanlı hadisələrdə sovet amillərinin bizzat təsiri olmuşdur. 1909, 1911 sənələrində İranda çar Rusiyası ilə İngiltərə arasında cərəyan edən nüfuz mücadiləsi əsnasında Tehrandakı istibdad tərəfdarlarının Rusiya səfərətində bəstə oturduqlarını görüyor, türkmən tayfalarının hökuməti mərkəziyyə əleyhinə hürucuna şahid oluyorduq.

Şimdi də eyni hadisələrə şahid oluyoruz, türkmənlər qızıl üsyan çıxarıyor, Rza xan İrandan ayrılmaq istiyor, şahçılar da sovet səfərətini “zorlayaraq” bəstə giriyolar və şahın İrana gəlməsini tələb

ediyorlar. Tehrandakı hadisələrin nə surətlə başlayıb nə şəkildə bitdiyini daha bilmiyoruz. Bu xüsusda qəti bir hökm vermək üçün daha ziyadə təfsilata intizar etmək lazım. Məclis qarşısındakı qanlı hadisələrin nəticəsində şahçıların bəstə oturmaları vəqası ilə söyləmək lazım gəlsə, irtica tərəfdarları tərəfindən təərrüz məqsədi ilə başlayan bu hərəkətin məğlubıyyət və iltica ilə bitdiyinə hökm etmək gərək. Sovet səfərinə mənsub ajanlarla bu hərəkət arasında bir rabitə olmasaydı, məğlub monarşi tərəfdarlarının iltica üçün düşünəcəkləri yer qətiyyəən Qızıl Rus səfəri olmazdı.

Bolşevik siyasəti xariciyyəsinin, icab edərsə, “şeytan”la da təşriqi məsai etdiyini Lenin dəfəllərlə söyləmiş, onun sadıq bəndələri bu şüarı tətbiqdə cizvitlərin Makavelliyyə etdiyindən daha ziyadə təbiiyyət etmişlərdir. Şərq milliyyətərpərvər istiqlalçılarını təqviyyə etmək bolşevik siyasətinin zahiri şüarı olmaqla bərabər, onlar bu hərəkəti yalnız kəndilərinə tabe qaldıqca təqdir edər, müstəqil bir xətti hərəkət tutdumu, kəndisini pozmaq üçün ən qara qüvvələrlə təşriqi məsəidən çəkinməzlər. İşlərinə gəldiyi zaman Rza xanı tutduqları kibi, başqa bir zaman da şahı iltizam edər, kəndi siyasətlərini yürütməyə baxarlar. Şu qədər bir faktla ki, Rza xanı ələnən tutar, həfiyyəən atarlarsa, şahı ələnən atar, həfiyyəən tutarlar.

Bu dəfəki “bəst” vəqası isə şahı tutan “pərdəyi həfə”yi də yırtmış, bolşevik mürailikini bütüən ələmə təşhir etmişdir. “İzvestiya” qəzetəsi qeyrət göstərərək bu macəranı sovet taktiyinə tövfiqə, təvil və təfsirlərlə təkrar örtmək istiyorsa da, keçmiş olsun. Tehrandakı “Danış”ın Moskvadakı “cazbənd”ə (jazz band) uymadığını artıq hər kəs anladı; “pərdəyi həfə” yırtıldı: Qızıl sovet diplomasisinin də siyah çar intriqalarından istifadə etdiyi meydana çıxdı.

*M.Ə.*

*“Yeni Qafqasiya”, 3 təşriini - əvvəl 1341  
/ 15 rəbiyüləvvəl 1344, il:3, №1, s. 5-7*

Ərbə - dava, qalmaqal  
Məcruh - yaralı  
Vəçhəsi - yön,istiqamət

İltica - sınma, pənah  
İqna - qənaətləndirmə  
Ərkan - öndə gedən söz sahibi  
Cizvit - xristianlıqda təriqət

*Red: 3 təşrini - əvvəl 1341 /  
15 rəbiyülvəvəl 1344 - 3 oktyabr 1925*

## HAVLAMA DAVAM EDİYOR

Moskva müstövlülərinin Azərbaycanda bağladıkları zəncirli köpəkləri ora təbirincə “dil boğaza qoymur”, müttəsil havalayıb dururlar. Bunların ən çox hürdükləri şey “Yeni Qafqasiya”nın nəşriyyatıdır. Qudurmuş köpəklərə mehtab, nə isə, bunlara da “Yeni Qafqasiya” odur.

“Yeni Qafqasiya”nın İstanbul kimi maddətən uzaq bir məsafədən Azərbaycan və Qafqasiya məzluməsinə doğru atdığı tənqid oxlarının düşmənin ta can alacaq xas nöqtəsinə isabətindən olacaq ki, bolşevik xəyanətini ifşa edən və sovet xəyanətini göstərən hər nüsxəsi çox əsəbi və şaşqın bir müqabiləyə məruz qalır. Hər dəfə olduğu kimi, bu dəfə də bolşevik qəzetəçiləri müvazinəti qeyb eləmiş, “Komunist” sütunlarını fəqət vicdanını satmış satılıq ağızlardan çıxan biləcək hər zəhlərlə doldurmuş, onsuz da pislik qoqan bu murdar səyfləri tamamilə təlvis etmişlərdir. Azərbaycan milliyyətçilərini təqib etmək milli məfkurənin nur mənbələrinə qarşı havlamaq rolunu dəröhdə edən satqınların başında Moskva uşaqlarından Arnaud Əhməd Bedi ilə mahut Əliheydər Qarayev durur. Bundan bir az əvvəl Əhməd Bedi bizə havlamış, səsi qısılcıncaya qədər bağırırmışdı. Şimdi də sıra Qarayevə gəlmişdir.

Qarayev, hər şeydən ziyadə, bolşeviklər tərəfindən 1918 sənəsində Şamaxıyı yaxarkən ermənilərlə birlikdə təxrib etdikləri məşhur Şamaxı camiiinin 13-cü nüsxəmizdə mündəric tarixi fotografına qızmışdı. Guya ki biz muğalat eyləmiş, camiiin 1902 sənəsinə aid

fotoqrafını göstərərək bunun 1918-də təxrib edildiyini iddia etmişiz. Halbuki fotoqrafda görünən bu məscid 1902-ci ildə zəlzələ vaxtında “Allah” tərəfindən uçurulmuşdur. Biz “Allah”ın bolşevikliyini qəbul edərsək, bolşeviklər bunun da hesabını verməyə hazır imişlər.

Laübaliyanə və həyasızca kinayələrlə cənab haqqı belə araya qoyduqan sonra bu vicdansız çocuq mövzu bəhs məsələdə 1902 sənəsinə görmüş şamaxıları hakimliyə dəvət edir. Edir, amma şamaxılı bir “hakim”in çıxıb da “Əvət, bu məscid 1902-də zəlzələdən qismən mütəzərrər olmuşsa da, sonra təmir edilmiş, 1918 sənəsindəki bolşevik-erməni basqınında isə kamilən atəşə verilmişdi” hökmünü nəşr edəcək nə sərbəst bir qəzetənin, nə də böylə bir “küstax”lıq bahası ilə başına bəla açacaq “axmaq bir şamaxılı”nın mövcud olmadığını da pək əla bilir.

Müğalata bu qədər qalmır, məcmuəmiz son zamanlarda vüqu bulan həbslərdən bəhs edərkən məhbuslardan bir qismini isimləri ilə göstərmişdi. Bunlardan bəzilərinin sonradan təxliyə edildikləri məsumumuz olmuşdur. Bu təxliyə keyfiyyətindən bilistifadə Qarayev bizə Rüstəm xan Xoyski, Nərimanbəyli, Qasimov Əli Səbri, Şirəlizadə Şirəlinin adreslərini göstərir və bu surətlə cəsarət edib də “Yox bu adamlar həbs edilmədi” deməmək üçün şarlatanca davranan Qarayev göz boyaçılıq sənətində kəsbi-məharət etdiyini isbat etmiş olur. Fəqət biz Əliheydəyə yeni bir taqım adreslərdə sora biliriz. Bilsə o bizə Musazadə Qurbanın, Məhəmmədzadə Abdulvahabın, Mikaili Kərbəlayi Vəlinin, Haşımzadə Məşhədinin və sairələrinin adresini göstərsin!..

Bolşeviklər tərəfindən yaxılan caminin qəbahətini Allahın üzərinə atdıqdan, həbsdən çıxan vətəndaşların adreslərini, zindanlarda çürüyənlərin məğduriyyətlərini pərdələmək üçün kullandıqdan sonra hərif Naxçıvan haqqındakı nəşriyyatımıza, Bakı məsələsinə və Gəncənin sənayeləşdirilməsinə nəqli-kəlam edərək müğalitənin zirveyi bəlasına çıxmış, bizi demağoji yapmaqla ittiham etmişdir.

Biz Naxçıvan təşkilatının ani surətdə Rikovun səyahəti üzərinə təqibata uğramasını, oradakı türk məmurların başqaları ilə təbdil edildiyini yazmışdıq.

Qarayev çıxarılan türklərin yerinə xaxol deyil, yenə türk göndərilmiş olduğunu isbat üçün bizə bir kaç komisar ismini söylədikdən sonra kiçik listi “və sairə” kəlməsi ilə bitirir. Fəqət əsl “Zi-nüfuz” komissarlarının bu “sairə” içində saqlı olmadığı da məlum. Və bir də Qarayevin “türk” deyə göstərdiyi isimlər arasında kəndi qəbilindən rus uşağı olanlar var ki, rusdan da rusdurlar.

Sovet mədihə xanlarının “töhfeyi-Şirvan” deyə tövsiv etdikləri bu çocucq. Naxçıvan hekayəsində “töhfəliyə yaxışacaq bir kinayə ilə “nöqtə-gülük” zərafətində dəxi bulunmuşdur. Məgərsə “hamam tellağını xarab edənləri” biz Azərbaycan münəvvəri deyə himayə və böylələrinin cəzalanmasına təəssüf ediyormuşuz. İş “Şirvan töhfəsi”nin dediyi kimi olsa, sovet hökuməti hər “xarab edəni” cəzalandırırsaydı, bir taqım “qəssablar” salamat qalmaz, “arabaçılar” da müqərrib olmazdı.

“Bakı Azərbaycanın ürəyidir” deyə Qarayev paytaxtın Bakıdan Gəncəyə nəqli məsələsindəki “nəşriyyatımızı” təkzib edir. Fəqət cahan hadisatını yalnız bolşevik əqasibi ilə təqib etmək zərurətində bulunan zavallı Azərbaycan qareləri bilməsələr də “Yeni Qafqasiya” qareləri pək əla bilirlər ki, biz paytaxtın Bakıdan Gəncəyə nəqli həvadisini başqa qəzetələrdə oxurkən məsələyi o şəkli ilə inanmamış, əsil vaqəənin nədən ibarət olduğunu meydana qoymuşduq.

Əvət, doğrudur. Paytaxt Gəncəyə nəql edilməmişdir, fəqət hökumət Bakıda qalmaqla bərabər Azərbaycan vücudunun kəndi ürəyinə olan əlaqəsi kurnazca qət edilmişdir. Azərbaycan sovet hökuməti-mərkəziyyəsi bilhüquq deyilsə də, bilfeil Bakıdan tərd edilmiş və bu “ürək” çırpmaq üçün möhtac olduğu kanı Azərbaycandan deyil, Moskvadan almağa başlamışdır. İdarəsi tamamilə rus kommunistlərinin əlinə keçmiş və türk Azərbaycan üzərində rus diktatorluğu təmin edilmişdir<sup>1</sup>.

Biz Gəncənin “sənayeləşdirilmək” ünvanı altında ruslaşdırılmasını, türklük simasından uzaqlaşdırılaraq internasyonalizə etməkdə olduğunu görmüş, Bakıya tətbiq olunan siyasətin bir gün Gəncəyə də yapılacağından bəhs etmişik. Qarayev bu həqiqətə qarşı dəxi mü-

<sup>1</sup> 21 nömrəli “Yeni Qafqasiya” ya müraciət.

ğalatdan başqa bir cavab bulamıyor. Məhəmməd Əmin Azərbaycanı ibtidai bir halda saxlayaraq sənayeləşdirmək istəmiyormuş. Çünki xalq qeyri münkəşif və cahil qalırsa kəndi “hakimiyət və istibdadını” o daha kolaylıqla iadə edərmiş.

Xayı, əfəndilər, açıq məsələni qara müğalitelərlə pərdələyəməzsiz. Azərbaycan köylüsü sizin nəzərinizdə nə qədər “motal papaq” və əmələsi nə qədər “qara fəhlə” olsa da, milli iqtisada və milli siyasətə təəllüğü edən məsələləri sizin kimi sivri şapqalı “rəhbər”lər və üzü qırmızı utanmaz “münəvvər”lərdən daha kolaylıqla anlar, türk sözü ilə rus sözünü, milli mənfəətlə əcnəbi mənfəətini, istiqlal hədəfi ilə istila məqsədini çox vüzuhla dərk edərlər.

Əvət Gəncə sənayeləşdirilməli. Yalnız Gəncə deyil, bütün Azərbaycan əsrin texniki faydalarından müstəfid olmalıdır. Yalnız bir şərtlə ki, bu sənayeləşən Azərbaycan şəhəri türk qalsın, rus şəhəri olmasın. Qarayevin düşündüyü kimi kolay tərəqqi etmək milli mövcudiyət və nüfusa əhəmiyyət verməmək surətilə daha müvəffəqiyyətli olsaydı, milli Türkiyə qapılarını əcnəbi mütəşəbbüslərə açar, ehtimal ki, mühacirləri Anadolunun sekeneyə möhtac bərəkətli obalarını çox az zamanda emar və iskan edərlərdi. Bu surətlə o, bəlkə də bulunduğu bədavət halından çıxar, daha mədəni bir şəkil alardı, fəqət Türkiyə olmazdı.

Bu həqiqəti qarayevlərin satılmış vicdanı dərk etməkdən acizdir. Fəqət onlar Azərbaycan xalqının vicdanını da kəndiləri kimi satılmış zənn etməsinlər. Bu xalq qarayevlərin və onun kimi rəzillərin hay və küyünə rəğmən, böyük istiqlal yoluna girmiş, yürüyür. Bolşevik köpəklərinin hərzə-hərzə havlaması onu doğru yolundan saptıramaz. Milli mücadilə tarixinin karvanı öz yolu ilə şaşmadan gedər.

“İt hürər, karvan keçər!”

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 3 təşrini - əvvəl 1341 /  
15 rəbiyülvəvvəl 1344, il:3, №1, s. 8-9*

Müstövlü - işğalçı  
Müttəsil - fasiləsiz



Mehtab - ayın aydınlığı  
Mahud - adı keçən, məlum  
Muğayirət - əksiklik  
Laübaliyanə - səhlənkarcasına  
Küstaxlıq - həyasızlıq  
Müğalat - əsassız mübahisə  
Məsmu - xəbər  
Mədihə - tərifli  
Müqərrib - yaxınlaşdıran  
Əqasib - bilici  
Vüzuh - aydınlıq

*Red:3 təşrini - əvvəl 1341 /  
15 rəbiyüləvvəl 1344 – 3 oktyabr 1925*

## CÜMHURİYYƏT BAYRAMI<sup>1</sup>

Yeni Türkiyənin iki böyük günü var: 23 Nisan istiqlal günü ilə 29 Təşrini - əvvəl Cümhuriyyət günü!

23 nisan səltənət ənqazı altından yeni bir qüvvət və həyatla yüksələn gənc türk millətinin xaricə qarşı mövcudiyət və istiqlalını 29 təşrini-əvvəldə səltənət və xilafət müəssisələrinin əcz və inadına rəğmən, əsarət zəncirini qıraraq kəndi halısını bizzat təmin edən türk xalqının hakimiyyət və hürriyyətini təsbit edən iki mübəccəl gündür. Türk inqilabı namilə təbcil olunan Anadolu hərəkatı, bizcə, Şərqi istila edən milli istiqlal hərəkatının ən mütəkamil bir nümunəsidir. İki sənə əvvəl, 29 təşrini - əvvəl qərarını təhlil edərkən “Şərqi istila edən milli hərəkatın xalq hərəkatı olduğunu, xalq hərəkatının təsis edəcəyi hökumətin də “məna etibarilə demokrasidən, şəkil etibarilə də cümhuriyyətdən başqa olmayacağını” zikr etmişdik.

<sup>1</sup> İstanbul Türk Ocağı tərəfindən Cümhuriyyət günü münasibətiylə tərtib olunan ihtifalda baş mühərririmiz tərəfindən işbu məqalə məalında bir nitq irad edilmişdir.

Demokrasi, bizcə, müxtəlif təbəqəti-ictimaiyyəyi haiz olub, daima haldan- hala keçərək təkamüldə bulunan cəmiyyətin vaxt və zamanın təsiri ilə istehsal işlərini tənzimdəki rolları dəyişən mütərəqqi zümrələrin səri-kara gəlməsini kolaylıqla təmin edən idarə sistemidir. Bu sistem zahiri təşkil edən bir qayım təmsili-ümumi müəssisə və mərasimindən (məclislər, intixablar) arayı-ümumiyyəyi müqtəzi əmanətdən ibarət olmaqla bərabər, demokrasiyin əsil ruh və mənasını təşkil edən şey, heç şübhəsiz ki, təcrübəyə bağlı müsbət elmlərlə, tərəqqi fəlsəfəsinə müstənid mənzumeyi- əfkardır. Hətta deyilə bilir ki, elmin hüriyyətinə əqli- bəşərin hər növü qayğılardan azad olunuşunu, fərdin, digərin hüriyyət və hüququna təcavüz etməmək surətilə hər növü hüriyyət və istiqlalını təmin edəməyən bir idarə demokrasi müəssisələrinin zahirə aid bütün şəkillərini məhfuz bulundursa belə, həqiqi demokrasi deyildir. Bunun üçündür ki, demokrasiyi təsis etmək məqsədi ilə zühur edən ixtilallarda inqilabçılar ruh və mənai inqilab tamamilə təhti-təminə alınmadıqca şəklin hər cəhətcə mükəmməl olmasına deyil, hər halda müəssir olmasına baxarlar. Demokrasiyi təsis etmək vəzifeyi tarixiyyəsi ilə müvəzzəf olan təcəddüd zümrəsi vəzifəsinin bitdiyinə bir türlü qane olmayan, inqilaba min dürlü əngəllər çıxaran mürtəcə zümrələrə qarşı şiddət göstərmək, xəstəsini ölümdən qurtarmaq üçün şəfqət və mərhəmət hissilə mütəhəssis olduqları mühəqqəq bulunan cərahlər kibi, cəmiyyət vücudunda kanqren halını alan əzayi bila-aman kəsib atmaq məcburiyyətindədir. Milliyyətəpərvər Türkiyə işte böylə mühüm bir təcrübə ilə məşğuldur. Türk demokrasiyini təsisə müvəzzəf olan tərəqqipərvər zümrə nə məsuddur ki, zamanın iqtizasını həqqilə müdrək, inqilabın mexanizminə tamamilə aşına, milyonları sövq və idarəyə qadir böyük bir rəhbərə malikdir. Bu rəhbərin nurlu irşadları ilə zaman-zaman ortaya atılan tərəqqi və təməddün şüarları bizə türk demokrasiyinin müzəffəriyyətinə təmin edəcəq mənzumeyi-əfkarın təhəqqüqünü kəndinə ən böyük və ən müqəddəs bir əməl ittixaz etmiş qüvvətin Türkiyə inqilabında amili-müəssir olduğu haqqında pək böyük ümidlər verməkdədir. Biz görüyoruz ki, Türkiyə inqilabı demokrasiyin mənəviyyət qisminə aid xüsusatda təəssüb göstərəcəq qədər radikaldir. Ehtimal ki, böyük və

əsaslı inqilabların ruhiyyətinə haqqilə vəqif olmayanlar və yaxud işin bu cəhətini əhəmiyyətlə tələqqi etməyənlər fəs yerinə mütləqa şapka geymənin lüzumunu dərk edəməz heyrdə qalırlar. Fəqət böylələri unutmasınlar ki, inqilabları, mütəfəkkir və münəvvər zümrə həyat və qanunlar üzərində icrayi təsir edən fikir və düsturların təbəddülündə görürsə də, xalq kütləsi bu təbəddülü yalnız gözünə girəcək qədər dəyişən zahirlərlə anlar və yalnız bu kibi hadisələr üzərinə düşünür. Xalq kütləsinə nəqlə deyil, əqlə qiymət vermənin lüzumlu olduğunu anlamaq üçün istədiyi sərpuşu geyməkdə məhzur olmadığını bizzat göstərməkdən daha müəssir bir propağanda olurmu?... Mənəviyyatdakı təbəddülləri onların bir növü-rumuzunu təşkil edən zahiri qiyyətin dəyişməsilə dərk və bunun üzərinə düşünəcəyini qəbul etməklə bərabər, kütlənin, məruf bir görüşə rəğmən, pək maddi düşünür bir vücud olduğunu da heç bir vaxt unutmamalım. Başına şapka geydirdiyimiz xalqın yaşayışındakı şəraiti dəxi şapkaların həyatına bənzədeməz və bu xüsusla kəndisinə yarın üçün məxsus bir ümid verməzsiniz və geydirəcəyiniz şapkaların yırtılacağı həmə mühəqqəqdır. Fəqət nə mutlu ki, hər tərəfdə böyük təhalüklə şapka geydiyi xəbər verilən Anadoludan bizə əndişəmizi mucib xüsusda dəxi ümidli xəbərlər gəlməkdədir. Cümhuriyyət hökumətinin türk kütləyi-əsliliyəsini təşkil edən Anadolu köylüsünə istinad eyləmək və bu kütlə içindən çıxan istehsal nazimi mütərəqqi bir zümreyi tutmaq siyasəti yürütdüyünü göstərən iqtisadi təşəbbüsləri təşviq etdiyi görülməkdədir. Bunun ən böyük və ən müsbət dəlili isə hökumətin dəmiryolları haqqındakı əzmi və müvəffəqiyyətidir. Türk köylüsü kəndinə yeni şuarlar, yeni sərpuşlarla gələn hökumətin kağni arabası ilə deyil, “od arabası”<sup>1</sup> ilə gəldiyini görüyor. Bunun üçündür ki, o, görünəklərinin yığıldığını suyi-təfsir edərək kəndisinə yanaşan müfəttin və mürtəcələri deyil, kəndisini zəfərdən zəfərə yürütən rəhbərlərin arxasından koşdu. “Kürdistan üsyanı” namilə məruf irtica hadisəsində fəslü mütəəssiblərlə deyil, şapkalı münəvvərlərlə getdi, demokrasinin müvəffəqiyyət və qələbəsini təmin etdi. Bu müvəffəqiyyət bizi sevindiriyor. Türkiyə üçün seviniyoruz. Yalnız

<sup>1</sup> Azərbaycan köylüləri trenə “od arabası” deyirlər. “Od” atəş deməkdir.

Türkiyə üçün deyil, eyni zamanda bütün türklük üçün də seviniyoruz. Milliyyət-pərvər demokrat xalq Türkiyəsinin bütün Şərq, ələlxüsus, bütün türk dünyası üçün mənəvi və mədəni bir rəhbər olduğunda şübhəmi var? Türk dünyasının gərək Türkiyə kibi müstəqil olan yeganə məmləkəti ilə gərək əsarət və işğal altında yaşayan digər məmləkət və qövmləri zamanımızın sifəti-kaşifəsini təşkil edən ixtilal və inqilab həyəcanları içində çalxanıb duruyorlar. Bu çalxantının Anadoluda artıq milli demokrasi hədəfinə doğru salim bir istiqamət aldığı görüyoruz. Halbuki başda Azərbaycan olmaq üzrə sovet idarəsində bulunan digər türk qövmlərinə tamamilə başqa bir istiqamət veriliyor. Orada milliyyət və demokratizmin küfr və daləl olduğu fikri tərviç olunuyor. Bu dalələti-ikriyyəyə qarşı komunizm əsarətindəki türk qövmlərinin yeganə ümidi demokrasiyin Türkiyədəki zəfərinə mətüfdür. Qeyri- təbii komunizm idarəsinin bir gün gəlib də rəf ediləcəyinə qane bulunan bu Türkiyə xaricindəki türklər bir gün gəlib də milli demokrat bir həyat yaşayacaqlarına qüvvətlə inanıyorlar. Bu fürsətin kəndilərinə keçdiyi sırada, heç şübhə yoxdur ki, onlar Türkiyənin təcrübələrindən və demokrat Türkiyə labaratuvarında işlənəcək milli demokrat hars və ürfanından kəmalıyla istifadə edəcəklərdir. Türkiyədə Cümhuriyyət və demokrasi fikir və ənənəsinin kökləşib tamamilə müzəffər olmasına Azərbaycan gəncliyi bilxassə məmnun olur. Çünki bu idarənin xaricə qarşı əxz edəcəyi feyzindən ilk sırada istifadə edəcək bir cəmiyyət varsa, o da Azəri türklüyüdür. İki qonşu və qardaş cəmiyyət qismi münəvvərinin başqa-başqa məfkurələr daşdığından nə kibi zərər gəldiyini Azərbaycan gəncliyi bir dəfə təcrübə eyləmişdir. Azərbaycanın ilk haləsindən kəndi yardımına gələn Türkiyə dövlətinin bünyəsindəki səltənətçiliklə yeni doğan Azərbaycan dövlətinin bünyəvisindəki cümhuriyyətçilik arasında məfkurəvi müsadimələr olmuşdur. Türkiyədəki radikalizmin müvəffəqiyyətilə əsri Türkiyə Cümhuriyyəti və münəvvər türk demokrasiyi təcəssüs etdikdən sonra, bu təsədümlərin etimalı aradan qalxaraq türk ellərinin vəhdəti, səmimiyyət və qardaşlığı birə on qat daha artmış olur. Bunun üçündür ki, biz Türkiyə Cümhuriyyəti bayramını yalnız Anadolu türklərinə deyil,

bütün türklərə xas böyük və məsud bir bayram olaraq tələqqi edər və bu bayram münasibətilə yalnız türkiyəliləri deyil, bütün türkləri təbrik edəriz.

***“Yeni Qafqasiya”, 1 təşrini- sani 1341 /  
13 rəbiyülxır 1344, il:3, №3, s. 1-3***

Nisan - aprel

Təşrini - əvvəl - oktyabr

Əcz - acizlik

Mübəccəl - öyünüləcək

Sərpuş - baş örtüyü

Rumuz - rəmz

Kağni - köşk

Sifəti-kaşifəsi - əmmamə növü

Daləl - keçmiş

Tərviç - rəvac vermə

Mətüf - dönüş

Hars - mədəniyyət

Təsadüml - toqquşma

Təəssüs - yaranmaq

Tələqqi - qiymətləndirmə, almaq

***Red: 1 təşrini - sani 1341 /  
13 rəbiyülxır 1344 – 1 noyabr 1925***

***Qeyd: Bu yazı İstanbul Türk Ocağı tərəfindən Cumhuriyyət günü münasibətiylə keçirilən tədbirdə M.Ə.Rəsulzadənin çıxışının mətnidir.***

## **PETROLSUZ BAKI BÜDCƏSİ**

Bakı Soveti bu sənəki büdcəsini tənzim edərkən iki buçuk milyon rublə açığı olduğu meydana çıxmışdır. Yeni büdcə qanununa görə, maarif, səhiyyə, zabitə və bir qism məsarifi əskəriyə büdcələri döv-

lət xəzinəsindən məhəlli sovet xəzinəsinə təhvil edildiyi müddətdən bəri Bakı büdcəsinin açığı daha ziyadə hiss edilməyə başlamışdır.

Qəribədir ki, bütün dünya petrol məmləkəti olması ilə məşhur olan Bakı Sovetinin və yaxud daha məmül bir təbirlə, Bakı bələdiyyəsinin büdcə açığında ən mühüm rol oynayan vəqa petrol ocaqlarının Bakıda bulunmasıdır. Bu iddia nəzərə tuhaf gəliyor deyilmi? Fəqət bütün tuhafılığı ilə bərabər bu hadisə bir həqiqətdir. Bolşevik qəzetələrinin kəndi etiraflarına nəzərən, Bakı bələdiyyəsi ətraf və civarında kain petrol ocaqlarının harsı, elmi, sihi və sairə kibi ehtiyacı üçün iki buçuq milyondan fəzlə para sərf etməkdə ikən idarəsi doğrudan-doğruya Moskvaya mərbud olan Azərbaycan Neft Komitəsindən (Azneft Kom) bələdyə faydasına mühüm bir vergi alamıyor. Qəribə deyilmi, **“Bakinski Raboçi”** qəzetəsi “Bakı bələdiyyəsinin büdcəsi neftdən başqa hər şeyi nəzərə ala bilir” diyor.

Məlum oluyor ki, Azneft idarəsi başqa sənaye və ticari müəssəsələrin tabe olduğu təməddü vergisindən muaf tutuluyormuş. Təməddü vergisi isə bələdiyyə tərəfindən əxz olunan bir vergidir. Əgər Azneft idarəsinin bu muafiyəti bərtərəf edilir də kəndisi təməddü vergisinə tabe tutulursa, o zaman 2,5 milyon açıq tamamiylə qapanıyormuş.

İştə Bakı qəzetələri Bakı bələdiyyəsinin açığını qapatdırmaq üçün Az Neft idarəsinin bu muafiyətini ilqaya mütəvəccih yazılar yazmağa başlamışlardır. Anlaşıyor ki, nə Azərbaycan hökumətinin, nə Mavərayı Qafqas Cümhuriyyətləri İttihadının Bakı bələdiyyəsinin bu xüsusdakı iltica və istidasını təyidlərinə rəğmən Moskvadakı baş mahruqat idarəsi ilə Azneft Komun bu xüsusdakı inadlarını daha qıramamış, ürəklərinə rəhm salamamışlardır.

**“Bakinski Raboçi”** qəzetəsi “Vaxtiylə neft idarəsi məhəlli vergilərdən muaf tutulmuş idi və bu da lazımdı; halbuki şimdi neft istehsalı böhrandan çıxmış ikən də bu muafiyəti idamə etdirmək Bakıya qarşı bir təcavüzdür” diyor.

Bu qədər fahiş bir təcavüz meydanda var ikən vicdanlarını satmış yerli komunistlər utanmadan, sovetlərin millətləri bir müstəmləkə kibi deyil, hür və müstəqil olaraq idarə eylədiyindən bəhsə imkan da buluyorlar. Halbuki dünyanın heç bir tərəfində bütün sərvəti petrol-

dan ibarət olan bir şəhəri əsl sərvəti təşkil edən zəngin fəsildə borclu çıxarmaq üsulu məşhud deyildir.

Bakı bələdiyyəsinin büdcəsini tədqiqlə Bakı haqqında bir fikir vermək istəyən müdəqqi Bakının petrol məmləkəti olduğuna hökm edər.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 1 təşrini - sani 1341 /  
13 rəbiyülxır 1344, il:3, №3, s. 12*

Məmül - istənilən

Kain - mövcud olan

Harsı - mədəni

Sihhi - sağlamlıq

Muaf - bağışlanmış, əfv edilmiş

Mütəvəccih - üz tutan

İdamə - davam etdirmə

Fəsil - bölüm, qisim, devrə

Məşhud - gözlə görünən, nəzərə çarpan

*Red:1 təşrini - sani 1341 /*

*13 rəbiyülxır 1344 - 1 noyabr 1925*

## **YERSİZ ƏNDİŞƏLƏR**

*(Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyin cavabı)*

Çalınan istiqlalımızı iadədə ən güvəndiyimiz nəsil gənclikdir. İlk fürsəti gövşək bir tərzdə deyil, dəmir bir əzim və çelikdən bir iradə ilə istifadə edə bilmək üçün bu nəsil məfkurəçi və ixtilalçı bir zümrə halında yetişməlidir. Yetişdiyinə şübhə etmədiyimiz bu nəslə istədiyimiz kibi qüvvətli bulmaq üçün kəndisini keçmişdəki nöqsan və xətalara tədqiqlə bundan istiqbal naminə nəticə çıxarmaq və istiqbaldakı mühəqqəq müzəffəriyyəyə sadə propağanda sözlərilə deyil, fikri mümarisə və təhlillərlə iman etmək üsuluna alışdırmalıyıq. Bu

xüsusda hər növü mübaliğəyi iyi görəcəyimizdən “7-dən 70 yaşına qədər” bütün Azərbaycan xalqının əsarətdən qurtulmaq arzusunda olduğunu qəbul etməklə bərabər, içərimizdə “əcəba bir daha müvəffəq ola bilirmiyiz?” deyər tərəddüd edənlərin də yox olmadığını iddia edəcək qədər qafil olmayalım. Bu kibi şübhə və tərəddüdlərə xəyallarında yer verən zəvatin bilxassə gənclik içində bulunmamasını təmin etmək naminə nə yapsaq yeridir. Bizcə böylələrinə daha istiqlallarını əldə edəməmiş bulunan millətlərdə məfkurə zəifliyinin rolu olduğunu gətirməklə bərabər, istiqlallarını almaq səadətində bulunan millətlərin dəxi bu dövrü keçirərək bir və həтта bir kaç təcürbədən sonra olsa da, müzəffəriyyəyə nail olduqlarını söyləməlidir.

İstanbuldakı gənc vətəndaşlarımızdan kəndiləri ilə bir müsahibədə bulunmaq təklifini alınca Qafqasiya cümhuriyyətləri ilə Baltik cümhuriyyətləri arasında bir müqayisəyi təşkil edən “İstiqlal Məfkurəsi və Gənclik” mövzusunda konferansı verdik. Gənclərin mütəhədidən vüqu bulan qərarlarına tabeən müfid görölən bu konferansın risalə təşkilində təbi arzusunu dəxi məmnuniyyətlə qəbul etdik.

Risaləmizdə “durəndiş”lərinin istədiyinə qalırsa, düşünmələri lazım gələn gənclərə “hər cəhətcə hazır ikən səadətli hadisətdən bil-istifadə elani-istiqlal eylədik, mənhus və məşum hadisələrin təsirilə də təkrar təhdi əsarətə girdik” deməli, bütün məziyyət və qəbahətləri yalnız bizim xaricimizdə olan hadisəyə yüksəltməliyimiz. Əlimizə fürsət keçmiş ikən hərəkət və bəyanatımızda tərəddüd və quyidi etiraziyəyi ehtiva edən vaqəə və hadisələri zikr etməklə, sanki biz “istiqlal məfkurəsi Azərbaycanda doğmamış da onun üçün Azərbaycan istiqlalı yaşayamamış” demişizdir.

Risaləmizi “mütaliə” olmaqdan ziyadə “müğalitə” kibi görən münəqqidimiz burada həqiqətən də müğalitəkar olduğunu bizzat göstərmişdir. “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” şüarının qaili “Azərbaycanda istiqlal fikri doğmamış” küfrünü heç bir zaman söyləməz, nitəkim qələt anlaşılan “iddia”ımızı cərh üçün münəqqidimiz başqa yerdən deyil, yenə bizim əsərlərimizdən iqtibaslarda bulunmuşdur. İstiqlal davamıza zərrə qədər təhlükə təşkil etmədiyinə qail olduğumuz bir qənaətlə təkrar ediyoruz ki: “Azərbaycan-



da doğmuş istiqlal fikri yenidir və bir çox “bəlli başlı” deyil, “yaşlı başlı” vətəndaşlarımızın istiqlalçılıqları Azərbaycan istiqlalından gəncdir. Əvət, Hərbi-Ümumi əsnasında atılan toplar azərbaycanlıların qəlbində “millətin haqqı müqəddəsdir” iddiası şəklində əks ediyordu. Əvət, 1905 sənəsindən sonra Azərbaycanda milli mətbuat və təşkilat təəssüs etmiş, hətta siyasi firqələr belə vücuda gəlmişdi. Fəqət Baltik sahillərində gördüğümüz kibi, siyasi istiqlal şüarı daha ortaya atılmamışdı. Bunu səmimənə etiraf edərkən bizə “öylə isə, istiqlalə layiq deyilsiniz” deyilməz. İstiqlal, zənn edildiyi kibi davayı şu və ya bu hüquqi formula uydurmaq bahasına verilsəydi istehsalı çox kolay bir şey olurdu. Biz hüriyyətimizi 1918-də zəif bir müqəddiməyi ehtiva edən İstiqlal Bəyannaməsi iradə etməklə deyil, qanımızla yazılacaq İstiqlal müharibəsinin Bəyannamələri ilə istəyəcək, düşmənin taxtını başına devirdiyimiz gün alacağız. Yoxsa, iş diplomasiyə qalırsa, şayani müahizə olan şey “əhdnamə”nin tənqidi deyil, təhririndəki zəəfdir. Bizim “Misaqi-Milli” olaraq tələqqi etdiyimiz şey “Müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti”ni istəyən məvaddır. Yoxsa “xarici və daxili müşkülətdən çıxmaq üçün” çarə arayan bir məntiq deyildir. Gənc nəsələ İstiqlalın bir vasitə deyil, kəndi-kəndinə bir məqsəd, müqəddəs bir məqsəd olduğunu təlqin etməliyiz!

Əvət, heç qorxmadan etiraf etməliyiz ki, zamanın əleyhimizə işlədiyi surət və ya daha doğrusu, tariximizin göstərdiyi bətaət üzündən bəyannaməmizin surəti təhrirində bir ixtilalçı qətiyyəti deyil, idarei məsləhətçi üslubu vardır. Başqa şeydən deyil, yalnız bu üslub zəəfindən görülüyor ki, “nə yapalım müstəqil olmuşuz”. “Kinayə” olduğu sərih olan bu ifadənin mövzui-bəhs vəsiqənin üslubi-təhriranə aid olduğu siyaqi-kələmdən məlum ikən münəqqidimizin “bu bəyannamədən” kəlməsinin ümdən teyyi ilə bizə “istiqlali-Azərbaycan xalqına qəzadan gəlmə bir bəla şəklində tələqqi etmək” zehniyyətini isnad etmək qədər haqsızlıq olmaz. Əgər bu zəifi-təhrir mətnini çox təqdir və çox təqdis etdiyimiz vəsiqədə yer bulmasa idi, əleyhdarlarımızın dəxi əleyhimizdə söyləyəcəkləri azalardı. Gərçi onları bu

kibi diplomasi və münafişə təbiyyələri ilə deyil, həqiqi bir mücadilə vəziyyətlərilə susduracağımızı bir daha təkrar ediyoruz.

Görüyörüz ki, Məhəmməd Əmin, milli tariximizin dönüm nöqtəsi təşkil edən tarixi bir vəsiqəyi “ehmal” etməmiş və bundan “anlaşılmaz bir istiqna ” ilə deyil, çox anlaşılır bir əlaqə və diqqətlə bəhs eyləmiş, məsələyə bir diplomat kibi deyil, bir ixtilalçı hiss və zehniyyətilə yanaşmışdır.

“Azərbaycan Cümhuriyyəti”ndə yazdığımızı yenə təkrar ediyörüz: “Azərbaycan dövrü-istiqlalına bolşeviklər “Müsavat dövrü” deyirlər. O, şimdiki “rejimi” Azərbaycan deyə qəbul edəmiyor. Xalqın düşüncəsində Azərbaycan məfhumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl təşkilində təcəssüm ediyör. İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur”.

“Durəndiş”inin “muğalat”dan ari və səmimi olsa idi, eyni əsərimizdən bolşeviklərin istilasını mütəaqib məmləkətin hər tərəfində zühur edən milli üsyanlara aid zəngin parçaları nəql edər və görürdü ki, “eşqi-istiqlal ilə yüzlərcə, minlərcə təlafat verən” xalqı biz qətiyyəən ehmal etməmişizdir. “Azərbaycan Cümhuriyyəti”ndə buna aid səhifələr bulmaq qabil olduğı kibi “İstiqlal Məfkurəsi və Gənclik” risaləsində dəxi, mövzu ilə mütənasib bir şəkildə, Azəri xalqının halı-hazırda istiqlal mücadiləsi yolunda göstərdiyi fədakarlıqlar qətiyyəən “ehmal” edilməmişdir. 28-ci səyfədə eyni ilə şu sətirələr yazılmışdır: “Şimdi xalqdaki türklük ruhunu yüksəldən, ona məfkurə hərarəti verən, hürr vətən meyvəsini yetişdirəcək istiqlalçılıq fidanını kəndi məsum qanı ilə suvaran fədakar bir zümərə vücuda gəlmiş və gəliyor. Yeni bir nəsil doğmuş, böyüyür. İşdə bu çağda, əməlpərvər istiqlalçı gənc nəslin yetişdiyü və böyüdüyüdür ki, biz ona pək böyük mənə veriyör, əsil qazanc olaraq, onu əhəmiyyəətli buluyörüz”. Bolşevik müstövliyələrinə qarşı mücadilədə həyatlarını fəda edən şəhidlər bizim münəqqidcə “bu istiqlalçılıq fidanını kəndi məsum qanları ilə suvaran fədakarlar” ədadına girmiyörlərmi?..

Biz bir təcrübə keçirdik, bu mühəqqəq. “Bu böyük təcrübədəki ədəmi-müvəffəqiyyəətimizin üfuqi və ənfusisinin bir çox əsbabı var-

dır”. Dırnaq arasındakı cümləyi risaləmizdən nəql edirik. Deməli ki, xidmətimizi, göstəriləndi kibi yalnız bir səbəblə izah etmirik. Digər mühüm səbəblərdən bər-təfsil bəhsi ayrı bir fürsətə təliq edirik. Münəqqidimizin başdan-ayağa tutduğı münəqişə təbiyəsi, bizi bizimlə cərh etməkdir. Bunun üçün o, işbu risaləməzlə söyləmək istədiyimiz fikrin əvvəlcə müntəşir əsərlərimizdə mövcud olmadığını bilxassə iləri sürüyor. Halbuki “Azərbaycan Cümhuriyyəti”-nin xitab etdiyi mühit və istihdaf etdiyi məqsəd başqa olduğundan, bilxassə gənclərə xitabən və müəyyən bir məsələyə aid nəşr edilən risalənin möhtəvi olduğü bütün fikirləri orada aramaq nə qədər məntiqlidir, biləməyiz. Məməfih 1925-də İstanbulda gənc Azərilərə açdığımız “sirrini” 1918-də Lahic dağlarında fərarı ikən dəxi zehnimizi işğal etdiyini bilmək istərlərsə, təqdir etdikləri “Əsrimizin Siyavuşu” risaləsinin 75-ci səyfəsində “...Məəttəəssüf biz daha bərkiməyən etiqađımızla “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” şüarına etdiyimiz afərinləri unutduq. Canımız və malımız qorxusundan bu “Ləvayi İstiqlal” qırmızı bir parçaya təbdil etdirdik. İntriqan və zalım bir qüvvət tərəfindən susdurulduq, dilim varmıyor... təslim olduğü” cümləsini oxusunlar.

Bu cümləyi təkrar oxurkən qəlbimizin nə acı bir hislə qanadığını bilsəniz!... Fəqət qəlbimiz qanasa da, keçmişimizdən gələcəyə müfid bir dərs almaq istərsək, xəstəliyimizi gizlətməyelim. Çünki sihhət bulamayız. Gərək bu acıyı həpimiz duyalım. Bunu bilxassə gənclik duysun. Gərək bütün cahan da görsün ki, biz qüsurlarımızı can acısı ilə etiraf edirik, islahına doğıru iman qüvvətilə yürüyük.

İşbu mühakiməmizdən görülyük ki, biz tarixdə vaqəə olaraq sezdiyimiz həqiqətləri nə qədər acı da olsa, etirafdan, davayi millimiz naminə zərrə qədər bir ziyan deyil, biləks faydalar təsəvvür edirik. Və bu qüsurları təhlil edərkən “durəndişlər şöylə yapıdılar, böylə yazdılar” deməklə iştirak etdiyimiz vaqəyədən hissəmizə düşən məsuliyyəti üzərimizdən atmaq niyyətini əbədiyyən bəsləmiyök. Şübəhsiz ki, yalnız bir firqə lideri olmaq həsabilə deyil, az-çox fəal bir mövqədə bulunmuş bir Azəri sifətilə dəxi iştirak etdiyimiz vaqəəyi və hadisələrin məsuliyyətini dərk edənlərdəniz. Bu məsuliyyət id-

rakiyədir ki, gələcək fürsətdə mucibi məsuliyyət olacaq xətalardan nəslı-atıyı təhriz etmək niyyətilə bu konferansı verdik. Konferansı-mızda yalnız gənclər deyil, müstəqil Azərbaycan həyati-siyasiyyəsi ilə mübariz Azərbaycan cidalında iştirak etmiş digər vətəndaşlar da hazır idi. Onların da inzımam rəyi ilə təb və nəşri münasib görüln bir risalənin “Milli Azərbaycan Nəşriyyatı” silsiləsinə girməsi qədər təbii bir şey olamaz. Buna qarşı bəyan olunan qeydi-əhtiraziyyə kəza pək yersiz buluyuru.

Məamafih “esbabi həzımətimize aid mütaliə”nin şü surətlə müa-hizə edilməsi eyni zamanda bizi pək məmnun ediyur. Buna qətiyyəyn heyrət edilməsin. Bu hadisə mühitimizdə istiqlal fikri və əndişəsi-nin nə dərəcədə həssas bir əlaqə oyandırdığını göstərmək həsəbilə bilxassə şayani-təqdirdir. Görülüyur ki, istiqlalçılıq bizdə artıq bir təəssüb halına giriyur, o dərəcədə ki, tənqidi nəfs qabilindən zərər-siz mütaliə belə əsəbiyyəti mucib oluyur. İstiqlal təbiyyəsinı tənqide mütəvəccəh bir söz belə söyləmək istəmiyorlar. Bravo!

Rusiyadan firarimizi mütəaqib İstanbula gəlişimizdə Azərbaycan istiqlal və təşəkkülünü sadə tənqid deyil, adəta təzyif edən əsərlərin belə cavabsız buraxıldığını görməkdən mütəəssüf olmuşduq. Şimdi pək də “durəndişanə” olmayan bu ətalət və ehmal dövrəsindən çıxıl-dığını görməklə müftəxir oluyuru. Fəzlə bir təəssüb ibrazı ilə olsa da, görüln bu tərəqqidə nəşriyyatımızın bir az olsun təsiri olmuşsa, kəndimizi məsud ədd edəriz.

*“Yeni Qafqasiya”, 1 qanuni- əvvəl 1341 /  
14 cəmədiyələvvəl 1344, il:3, №5, s. 7-10*

Fikri-mümarisə - hərəkət, bir şeyi yaxşı mənimsəmək

Risalə - kitabça

Təbi - çapı

Durəndiş - uzaq görən

Mənhus - nəhs

Məşum - uğursuz

Etiraziyyə - etiraz qaydaları

Müğalitə - həqiqətə əsaslanmayan mübahisə  
Qail - söyləyən  
İraə - təqdim  
Məvad - maddələr  
Bətaət - lənglik  
Sərih - aşkar  
Siyaqi-kəlam - üslub tərz  
Ümdən-teyyi - dərindən şərh  
Ehmal etməmək - əhəmiyyət verməmək  
İstiğna - kifayətlənmə  
İxtilalçı - inqilabçı  
“Durəndiş”inin “muğalat”adan - elmsiz mübahisəçidən  
Müstövli - işğalçı  
Ədad - say  
Cərh - biyabır  
İstihdaf - xidmət  
Nəsli-atıy - gələcək nəsli  
İnzimam - əlavə  
Müahizə edilmək - sorğu-suala tutulmaq  
Mütəvəccəh - üz tutan  
Təzyif edən - saxtalaşdıran

*Red: 1 qanuni əvvəl 1341 /  
14 cəmədiyələvvəl 1344 - 1 dekabr 1925*

## **ŞƏRQDƏ MİLLİYYƏT CƏRƏYANI**

Hərbi-ümumi nəticəsində cahan müvazinəsi üzərində müəssir olan ən mühüm hadisələrdən biri də Şərqdə milliyyət cərəyanıdır.

Milliyyət əsası 19-cu əsr Avropa tarixinin bütün cərəyanında pək mühüm bir rol oynamış, Hərbi-Ümuminin sonuna qədər davam edən dövündə ən canlı məfkurəsini təşkil etmişdir. Hərbdən sonrakı dövr-

də Avropada milliyyət cərəyanının mövqeyi qismən ictimai fikir və ümdələrə tərki edilmiş kibi görünüyorsa da, Şərqi məmləkətlərində əsil bu dövrdədir ki, milliyyət cərəyanı feyizli bir əzim və nurlu bir iman ilə parlamışdır.

Müharibədən sonrakı dövrə, ümumi bir nəzər ətf edərkən Avropada ictimai bir inqilab mənzərələri seyr etdiyimiz halda, Şərqi hər dəm mütəzayid bir qüvvətlə böyüyən digər əzim bir hərəkət görürüz: Milliyyət cərəyanı.

1918 sənəsindən bəri müxtəlif Şərqi məmləkətlərində müxtəlif inqilab səhifələri keçirən bu hərəkəti qədəmbəqədəm təqib etmədən, səvəsi bugünkü mənzərəyi seyr etsək, belə pək möhtəşəm bir tablo qarşısında qaldığımızı görürüz.

İştə 400 milyonluq əzim bir kütlə təşkil edən Çin kəndi inkişafı önünü kəsən maneələri atmaq üçün ayaqlanmış milli vəhdət və istiqlal bayrağını açmışdır. İxtilalçı Çin milliyyətçilərinin açdıqları bu bayraqda daha yaxından bildiyimiz Şərqi məmləkətlərindəki istiqlal və hürriyyət qəhrəmanlarına müqəddəs həyəcanlar nəfə edən böyük şüarlar yazılıdır. Xalq ordularının irtica üzərindəki müzəffəriyyətini təsid üçün Pekin soqaqlarında nümayişlər icra edən Çin gəncliyi bir tərəfdən bu geniş məmləkətin feodal generallarından istixlasını, digər tərəfdən də kəndisini əsir dərəcəsinə gətirən gömrük təhdidatının ilğasını tələb ediyor. Daha açıq bir təbirlə milli hökumət və istiqlal istiyor.

Əqsayi-Şərqi Əqsayi-Qərbə ətfinəzər edər, coğrafi nöqtəyi nəzərindən Qərbdə olmasına rəğmən, bulunduğu siyasi mövqei etibarilə Şərqi məmləkəti məfhumuna girən Rəfistana baxarsaq, eyni mənzərəyi seyr edər. Əbdülkərimin komandası altında biri böyüklərdən olmaq üzrə iki Avropalı dövlətin (İspaniya ilə Fransanın) pək faiq qüvvətlərinə qarşı pək ciddi mücadilələrə girişən bir Şərqi hərəkətini buluruz.

Gözlərimizi Asiyanın Əqsayi-Şərqi nöqtəsi ilə Afrikanın Əqsayi-Qərb nöqtəsi arasında vəqe geniş aləmin vüsatına ətf etdiyimiz zaman dəxi eyni hərərət və həyəcanla pur-cuş bir cahan görürüz: İştə Suriya hadisəsi, iştə Dürzilər.

Fəqət biz bir fikrin mövcudiyətinə yalnız qan və atəş qırmızılığını bilfeil görməklə hökm etməyəlim. Bu böyük fikrin yolunda dün qanını tökərək müvəffəq olmuş şanlı və qəhrəman bir Türkiyə misali olmaqla bərabər, Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan kimi axıtdıqları qanlara rəğmənlər şimdilik müvəffəq olmamış məzlum millətlər də vardır.

Digər siyasi hərəkatlar kimi, Şərqi milliyyət cərəyanı da ən sonda və hər fürsətdə məsələnin ən doğru vasitəyi-həlli olan silaha müraciəti təbii görməklə bərabər, bunun xaricində dəxi pək mütənəvvə vasitələrə təvəssül etməkdə çox müxtəlif səfhələr ərz eyləməkdədir. İştə Misir, iştə Hindistan, iştə İran, iştə Əfğanistan.

Afrikanın əqsayi-qərbindən Asiyanın əqsayi-şərqi, Hindistandan Altay dağlarına qədər sərilən geniş dünyayı ta kökündən sarsan bir hərəkat tamamilə müvəffəq olmaq üçün daha bir çox zaman vuruşacaq, daha bir çox intibah və mücadilə səfhələri keçirəcəkdir. Buradakı millətlər kəndilərini müdafiə üçün yabançılara qarşı ilk dəfə mücadilə etmiorlar. Nitəkim indiki cihadları da sonuncu deyildir. Şimdi istiqlal və istixlas hərəkatı ilə mütəhəyyic bulunan bu məmləkətlər vaxtilə kəndilərini istila edən avropalı qüvvələrə qarşı mücadilə etmiş bilnəticə məğlub və təslim olmuşlardır. O vaxt Avropaya qarşı duran və nəhayət duramayan Şərqi, feodal Şərqi idi. O, kəndisi ilə mücadilə etdigi Avropaya qarşı Avropayı silahlarla mücadilə etmək lüzumunu daha anlamamış bulunuyordu. Kəndi məmləkətində feodalizmi məhv edən Avropa kapitalizmi, milli çərçivələrinə sığmayaraq, məmulatına yeni bazarlar təmini üçün ova çıxıyor, hala “natural istehsal” dövründən çıxmayan Şərqi “Kapitalist Avropaya” tabe etmək işində sühulətlə müvəffəq oluyordu. Münhəsirən Avropa məmulatı kullanmaq zərurətində qalmaqla Şərqi, Qərbin iqtisadi köləsi halına gəliyordu.

Cahan kapitalizmi tərəqqi və inkişaf etdikcə “ana məmləkətləri”ndə burjua siyasətinə qarşı atəşlər püskürən əmələ sinfini ayaqlandırıyor, “müstəmləkələri”ndə də yabançı istismarına qarşı diş büləyən milli demokrasiyi doğuruyordu. Kapitalizm isə əlbisə, qumas və ev əşyası kimi “xəfif sənaye” təbir olunan dövrü atlayaraq,

dəmir yol mühümmatı, vəsaiti-nəqliyyə, makina və sair kibi “ağır sənaye” deyilən dövrə girincə Avropa imperiyalizmi pək səri addımlarla irəliliyor, “əmtəə və ticarət kapitalizmi” mövqəini “mali kapitalizmə” tərək ediyordu. Maliyyə kapitalizm dövründə bankların aləmşümül bir rol ibraz etməsilə Şərqə yalnız əmtəə deyil, fabrikalar şəkildə bizzat kapital sövq olunuyor və yalnız xam deyil, məmləkətin müxtəlif sərvət mənbələrini kullanmaq üçün imtiyazlar dəxi alınıyordu. Bu sayədə istər-istəməz, Çində, Hindistanda, Misirdə, Bakıda, İzmir ilə İstanbulda və sair bu kibi mərkəzlərdə əcnəbi sərmayəsinin təsiri ilə yeni siniflər təşəkkül ediyor, yerli burjua zümrəsi vücuda gəliyordu. Avropa sərmayəsi yalnız bu qədərlə qalmıyordu. O, ibtidai və qüruni-vustai bir iqtisad siyasətində bulunan Şərqdə ictimai münasibətləri alt-üst ediyor, məmləkəti əsri bir inqilaba doğru götürüyordu, bunu o istəməyərək yapıyordu. Daha doğrusu, bu onun arzusuna rəğmən yapıyordu. Əleyhinə dönən bu təbii qüvvəti kəndinə qarşı müti bir vəziyyətdə tuta bilmək üçün imperyalizm, məğlub və məhquq etdikdən sonra sədaqət və itaətini təmin etdiyi Şərq feodalizmi ilə anlaşımış, yeni yetişən ictimai qüvvələrə qarşı onları kullanmışdı. Şərqin hər tərəfində xalq kütlələrini həyəcanlı həmlələrə sövq edən hərəkətlərin başında bu məmləkətlərin, ilk nəzərdə istiqlalını istəmələri lazım gələn xanədanlar və xanlar deyil, xalqdan yetişən ixtilal ərləridir. Hindistana məxsus mistik bir şəkildə ingilis əleyhdarlığı yapan Qandilərə qarşı Britaniya imperyalizmi Raclara, Mehraclara istinad ediyor. Çində “Asiman məmləkəti”nin milli vəhdət və istiqlalını müdafiə edən ixtilalçı Sun Yat Senlərə qarşı, cahan imperyalizmi, birər feodal qalıqlarını təmsil edən generallara istinad ediyor. Əbdülkərim kibi xalq qəhrəmanına qarşı Mərakeş sultanı kibi bir xanədan taslağı kullanılıyor. İrana mərkəziyyət vermək istəyən ordu təşkilatına mane olmaq üçün Şeyx Hazəl ibn Cəbir əl Kəabidən istifadə edilmişdi. Ərəbistan məmləkətlərində birər mandə sahibi olan dövlətlərin yeganə istinadgahlar əmirlərdir.

Şərq milliyyətərpərvərliyinin klassik mütəssili olan Türkiyə bu xüsusata dəxi klassik bir nümunədir. Xalq qəhrəmanı Qazi Mustafa Kamal Paşaya qarşı çıxarılmış qüvvət kim idi? Sultan ilə xəlifə Ana-



dolu hərəkəti “Əsir Xəlifəyi” dəxi qurtarmaq üçün silahına sarılmış ikən Sevr Müahidənaməsi kibi edam qərarnaməsini imza edən namussuz saray, bu hərəkəti təfikir eyləmiş, müqəddəsati-islamiyyəyi kirli ayaqları altında çeynənən Yunan ordusuna, min bir türlü bağlarla əcnəbi bankalarına mərbut bulunan sarayçılar “Xilafət Ordusu” namını vermişlərdi.

Bu gün pək böyük bir əzm və cəladətlə Şərqi, bir qərblidən fərqli olaraq, dün bir səviyyədə bulunduran nə qədər maneələr varsa, radikal bir surətdə atılıyor, başda Türkiyə olmaq üzrə bütün Şərq qüruni-vüsta hal və zehniyyətindən sıyrılmaq, hür və müstəqil olmaq istiyor.

Bu hərəkətin yalnız Avropa hərbi ilə zühura gəlməsini və ancaq Hərbi-Ümumidən sonra doğduğunu düşünərsək xəta edəriz. Şərq millətləri 20-30 sənədən bəri ciddi bir intibah yoluna düşmüş, hər tərəfdə, mütərəqqi zümrələr, məmləkətlərini düşdüyü girye-vəhdən qurtarmaq fikir və təşəbbüsündə buluyorlardı. İstiqlallarını qismən mühafizə etmiş Türkiyə ilə İranda müşahidə etdigimiz hürriyyət və məşrutiiyyət hərəkətləri, Çində Cümhuriyyət elanı kibi hadisələr, Misir, Hindistan, Qafqasiya və Türkistan kibi məhkum məmləkətlərdə görülən milli-mədəni cərəyanları həp bu intibah əsərlərindən idi. Şərq məmləkətlərində və millətlərində ciddi bir intibah əsəri mövcud olmaqla bərabər Avropa imperyalizminin arzu etdiyi, dəhəş mənzərə hər tərəfə vəhşətlər təlqin ediyor, Boxer üsyanının müttəfiq Avropa qüvvətilə müdhiş surətdə basdırılması, İstanbulun birər ahənin qalaya bənzər atəşbər hərbi gəmiləri tərəfindən ziyarəti, çar ordularının İranın qəlbəghinə qədər soxularaq məmləkət müqəddəsati üzərində bombalar partlaması xalq kütlələri üzərində qorxunc bir təsir yapıyor, ümidsizliyi mucib oluyordu.

Əmsalı dünya tarixində görülməyən Ümumi Hərb imperyalizm zümrələrini yekdigərinə qarşı saldırdı, Avropa kapitalizminin göründüyü qədər qüvvətli olmadığını göstərdi. Şərqdəki milli hərəkətin inkişafına ruhi pək böyük bir saiq oldu. İki rəqib tərəf, yekdigərini yenmək üçün şərqililərin, müstəmləkə əhalisinin bizzat yardımına müraciət etmək məqsədilə milliiyyət ümdəsini və milli əməllər ümi-

dini təqviyə edən “təqdiri-müqəddarat haqqı”ndan bəhs etmək zərurətində qaldı.

Hərbin xitamında mühariblərin millətlərə vəd etdiyi Vilson Prinsipləri, Versal və Sevr prinsiplərinə təbdil olununca inxisara uğrayan Şərq artıq min türlü böhranlar və ixtilallarla zəif düşən imperyalizm önündə titrəmiyor, biləks, ona qarşı bəslədiyi kin və qeyzdə getdikcə mətin oluyordu. Nitəkim Türkiyənin bütün dünyaya qarşı açdığı üsyan bayrağı Şərq dünyasının hər tərəfində pək ülvi və müqəddəs həyəcanlarla təqib olunuyor, bu mücadilə Sevr vəsiqəsini yırtaraq cahangirlərin üzünə çırpacaq dərəcədə lahuti bir müvəffəqiyyətlə nəticə-pəzir olunca, Şərqdəki milliyət cərəyanının artıq yaxın bir atidə istədiyini hasil edə biləcək həqiqi bir qüvvət olduğu haqqında kimsədə şübhə qalmıyordu.

İştə halı hazırda hər tərəfdə birər yeni həmlə ilə ərzi-didar edən şərq hərəkatı böylə parlaq istiqbala malik böyük bir hərəkatdır.

Bu hərəkat qara imperyalizm ilə qızıl imperyalizm arasındakı üçüncü bir qüvvət vəziyyətindədir. Bu halı ilə mütənasib olaraq onun kəndisinə məxsus bir yolu vardır. Bu yolu kommunizm ilə bir hədəf üzərində yürüməkdən ibarət bilənlər yanılıyor və çox aldanıyorlar.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 15 qanuni - əvvəl 1341 /  
29 cəmədiyələvvəl 1344, il: 3, №6, s. 4-7*

Ümdə - prinsip

Mütəzayi - darta

Səvəsi - ərz etdiyi

Əqsayi-Şərq - Uzaq Şərq

Pur-cuş - coşan

Mütənəvvə - müxtəlif

Səfhələr - dövrlər

Mütəhəyyic - həyəcanlı

Mühəsirən - məhdud

Səri - sürətli

Mali - maliyyə

Qədər - əndazə  
Qüruni-vustai - uzun əsrlər  
Müməssil - təmsil edən  
Cəladət - dəyanət  
Giryə-vəhdən - müqəddəs göz yaşlarından  
Saiq - səbəb

*Red:15 qanuni - əvvəl 1341 /  
29 cəmədiyələvvəl 1344 - 15 dekabr 1925*

## MÜŞAHİDƏLƏRƏ QARŞI TƏRƏŞŞÜHLƏR

Bolşeviklərin son təvəssül və bilxassə təmim etdikləri bir pro-paqanda üsulu vardır: əcnəbi məmləkətlərdən delegelər cəlbi. Bir gün əmələdən, o bir gün müəllimlərdən, sonra əmələ gənclərdən birtəqim delegelər Sovetlər İttifaqını təşrif ediyor, parlaq istiqballar, sıcaq qəbullarla məzhər oluyor, “əmələ səltənəti”ni şəhər-şəhər gə-ziyor; “komunizm” icraatını birər-birər tədqiq ediyor, nəzdlərinə ve-rilən müsafirpərvər komisarların göstərdikləri məharət sayəsində hər şeyi pəmbə gözlüklər arxasından görüyor, məmnun və mütəhəyyəic məmləkətlərinə dönüyor, “burjua mətbuatı tərəfindən iğfal olunmuş kütləni “doğru müşahədat”ları ilə tənvir ediyorlar.

Ələl-əksər siyasi bir məqsədlə bəyanatda bulunan bu şahidlər ara-sında bolşeviklər tərəfindən ciddən iğfal olunanları da vardır. Usulən delegelərə iyi müəssəsələr, mümtaz yerlər göstəriliyor. Halbuki bu müəssəsələr sovet həyat və şəraitini içində dəvədə kulak kabilindən, müstəsna şeylərdir. Sovet diktaturasının əcnəbi müsafirləri qəbul üçün ihzar edilmiş “salon” xaricində əsl əmələ, köylü və aləladə vətəndaşa xas olan “oda”lar var ki, bunu bittəbi “böyük misafir”lər görməz. Müsafir gözündən iraqda bulundurulan bu həyatı olduğu kibi əks etdirəcək bir müəssəsə yoxsa da, sovet mətbuatı bütün rəs-miyyəti və qeyid altında olmasına rəğmən ara-sıra bu həyata aid bəzi əsərlər təərəşşüh etdirməkdən hali deyildir. “**Vakit**” mühərriri Ərtəğ-

rul Muhsin bəy kibi sovet salonunda hüsni qəbul görən “nikbin” müsafirlərin dil boğaza qoymayan şəhadətlərinə biz sovet mətbuatının işbu tərəşşühləri ilə müqabilə edə biliriz.

Əcnəbi delegelərin bəyanları arasında ən ziyadə diqqəti cəlb olunan şey sovet məktəbləri ilə klublarıdır. Bakalım bu müəssisələrin halına:

Bakıda müntəşir rusca **“Trud”** qəzetəsinin 25 təşrinisani nüsxəsində məktəblərdəki uyğunsuzluqlardan şikayət olunuyor. “Çocuqlarımızın iyi surətdə təhsil və tərbiyəsi zamanın ən qorxunc bir məsələsidir” qəziyyəsinə elan etdikdən sonra, mühərrir bu məsələnin “bilxassə əmələ övladının oxuduğu məktəblər üçün mühlik bir halda olduğunu da” etiraf ediyor. Eyni tərəşşühlərdən görüldüyü vəcəhilə köyün və əmələnin təhsil ehtiyacına kəmiyyətə olsun, tətbiq edilməyən məktəblərin, şikayəti mucib olan “keyfiyyəti” də “salon misafirləri”nin üzünü qızardacaq bir mahiyyətdədir. Salifüzzikr sovet mühərririnə əmələdən bir qrup müraciət edərək məktəblərdəki əxlaqsızlıqdan şikayət eyləmiş, “oğlanların həyasızlığından biz qızlarımızı məktəbə göndərmiyoruz” demişlərdir. Qız-oğlan müştərək olaraq oxuyan ibtidai məktəblərdə, qəzetənin acı-acı etiraflarına nəzərən, oğlanlar “holiganca” çıxışları ilə qızlara rahat vermiyor, sinələri ilə mütənasib olmayan sarkıntılıqlarda bulunuyorlarmış. Buna qarşı müəllimlər də bir tədbir almaqdan aciz imişlər. Məktəblilərin çoxu, anlaşılan, Pioner təşkilatına mənsubdur. Mühərrir, holiganlığın səbəbi buradanmı gəliyor!? – deyə heyrət ediyor. Bu heyrətini təqviyə etmək üzərə o, bir müəllimənin sözünü şahid gətiriyor. Bu müəllimə oğlanların holiganlığı üzündən bir çox qızların “kollektiv”dən qaçdıqlarını söylüyormuş. Demək ki, “yeni dünya”nın “yeni nəsl”i orada da eyni surətdə böyüyüyor, “holigan” olaraq yetişiyor.

Təlim və tərbiyə işinin “keyfiyyətinə” bir nümunə olmaq üzərə, Bakıda müntəşir **“Komunist”** qəzetəsindən “Özbəkistan pansiyonu”na aid bir fikri də nəql edəlim: “İki ildən bəridir ki, Bakıda Özbəkistan tələbələri pansionu təşkil edilmişdir. Bu pansion hələ də özünə münasib bir bina bula bilməmiş, Hacı Məhəmməd Əli məscidinə yerləşmişdir”.

Bundan bir sənə müqəddəm **“Yeni Qafqasiya”** da yenə Bakı qəzetələrindən nəqlən bir fikir dərc edilmiş, özbək tələbəsinin cami daşlığında vərəmləndiyi xəbər verilmişdi. Görülür ki, zavallı tələbə hələ o vəziyyətdə qalmış, “məscidə yerləşmişdir”. Fəqət məsciddə belə “bir odada 10-15 kişi” yerləşdiriliyormuş.

Özbək tələbəsi yalnız oda deyil, “kitab da almıyor, əlbisə də bulamıyor, əlbisə bulursa yemək, yeyəcək bulursa, ayaqqabıya möhtac qalıyor”muş.

Bir nümunə daha: Şimali Qafqasiya propaqandaçıları toplanmış maarif işlərini müzakirə etmişlərdir. Bu müzakirələrdəki “tərəşşühlər” da zikrə dəyər: Taqanroq delegəsi “keçən sənə köy çocuqlarının yüzdə yetmiş məktəb görmədi” demiş. 2100 çocuğu ehtiva edən çocuq bələdiyyəsi haqqında digər bir delege şunları söyləmişdir: “Çocuqlar iki-üç gün əsnasında nə yemiş, nə içmişlərdir. Altısı bir taxta üzərində yatmışlardır. Hal-hazırda belə çamur, pislik içində yuvarlanıyor, uyuz xəstəliyinə mübtəla oluyorlar”. Stavropoldakı çocuqlardan yüzdə əllisi məktəbsizdir. Yurdlardakı çocuqlar çılpaq və yalın ayaq gəziyorlar. Gecələri çocuqlar yataqlarında bulunmuyorlar, 17-18 yaşındakı qızlar, oğlanlar hərcai olub qalıyorlarmış. Çeçen delegesinin rəvayətinə görə “çocuqlardan bir çoxu dərslərinə topraq zəmin üzərində çalışıyorlarmış!”

**“Trud”** qəzetəsinin rəvayətinə görə daxili Rusiya vilayətlərindən bir çoxunda müəllimlər aylardan bəri mütəraqim maaşlarını almıyorlarmış. Məsələn, Saratov vilayətində eyluldan etibarən verilməyən mütəraqim maaşların miqdarı 100 000 rublu buluyormuş!

Məktəb halı bu misallarla anlaşımaqda ikən, aləl-ümum çocuqluq dövrünü keçirən sovet “nəsli ati”sinin nələrə məruz qaldığını da seyr edəlim. Sosialist Rusiya baxımsız çocuqlarla doludur. “Salon müsafiri” səyyahlar bu səfaləti görməzlər. Fəqət Rusiyanı salonlarda deyil, sokaklarında görünən səyyahlar bu xüsusda bizə tükürpədicə təfsilat vermişlərdir. Fəqət biz onlara deyil, yenə sovet mətbuatının tərəşşühatına müraciət edəcəyiz və bu dəfə məchul bir mühərririn deyil, “Komunistlərin anası” madam Krupskayanın məqaləsindən parçalar alacağız. Krupskaya məqaləsini “Bu iş çətindir, məqaləm

acı olacaq!” cümləsi ilə başlayır (**“Pravda”**, nömrə 275). Madam, hər şeydən əvvəl, bu səfalətin hər b üzündən iləri gəldiyi iddiasını vafi görmüyor. “Moskva sokaklarını dolduran səfil çocuqların dörd-də üçü keçmiş sənələrin deyil, şimdiki şərtlərin, işsizliyin məhsuludur” diyor. “Köydəki ehtiyac minlərlə çocuğu şəhər sokaklarına atıyor” deyə bu davasını təyid ediyor.

Sonra Krupskaya sovet tərbiyə evlərində, darülacəzələrdə çocuklara rəva görölən baxımsızlıqları tədad ediyor. “Böyük şəhərlərdə işsiz və baxımsız qalan bu zavallıların, gözdən iraq olsunlar deyə ücrə vilayətlərə, uzaq qəsəbələrə göndərildiyindən, Urallarda sözü tam mənasıyla çürüdülrək məhv edildiklərindən” bəhs ediyor.

Çürümək və məhv olmaq!.. Bu təbirin daha müəyyən bir ifadəsini görmək istərsəniz 29 təşrinə - sani tarixli **“Trud”** qəzetəsinin **“Çocuqlar arasında sifilis”** ünvanlı fikrini oxuyuru: bu fikrə nəzərən bir sənə əsnasında Bakı Zöhrəvi Xəstəliklər Dispanserinə 12 yaşını keçməyən 692 çocuq gəlmişdir. Çocuq müəssəsələrində icra olunan müayinənin nəticələri müdhişdir. 167 çocuqdan 49-u xəstə imiş. Məmalı çocuqlardan da yüzdə 54-ü frengili imiş.

**“Bakinski Raboçi”** qəzetəsinin 25 qanuni - sani tarixli nüsxəsində baxımsızlara aid müdhiş rəqəmlər göstərilmişdir. Yersiz-yurdsuz olaraq əksəri kiçik yaşlı, sahibsiz və baxımsızlardan ibarət olub, körpülər altında, çöplüklərdə ortada bir yerdə gecələyən bu səfillərin miqdarı tək Bakıda on mini buluyormuş. Bunlar Rusiyanın ac vilayətlərindən baş götürüb gəlmiş səfillərdir. Bakı zabiti bu ac səfillər tərəfindən icra olunan cinayətlərlə mücadilədən acizdir. Cinayətlərin yüzdə doxsanını bunlar iqa ediyorlar. Nə Bakı Soveti, nə də insani məqsədlə təşəkkül edən cəmiyyətlər bu səfalətə bir çarə bulamıyorlar. Şimdi bakılılar bu səfalət kafiləsini gözdən uzaqlara sürmək, şəhərdən qovmaq çarəsini düşünüyorlar! Getsinlər heç olmazsa göz önündə deyil, iraqda çürüsünlər!.. Bu da bir növ çarədir: sosialist çarəsi!

Ən ziyadə himayəyə və baxıma möhtac olduđu bir yaşda böylə “gözlərdən iraq məhəllələrdə çürüdülrən” və çocuq evi namını daşı-

yan bataqlarda “zöhrəvi xəstəliklərə” məruz qalan nəslin kommunist klublarındakı mənəvi tərbiyəsi də şayani- diqqətdir.

“Salon” müsafirlərinin bu xüsusdakı “müşahidə”ləri məlumumuzdur. Baxalım sovet mətbuatının “tərəşşühləri” nə göstərir:

**Bakinski Raboçi**” qəzetəsinin etirafına görə “ən təhlükəli iş əmələ klublarına nazir olmaqdır!” Bolşevik klublarının iştigali, zənn edildiyi kibi, konfrans dinləmək, elmi mübahisə və siyasi münaqişələrdə bulunmaq deyil, yekdigərinin “qafasını yarmaq” imiş. Bu mənzərəni təsvir edən Yubus(?),həqiqətən də, “xoş” bir mənzərə təsvir ediyor. Oturuyorduk, -diyor, bir də baxdıq qovğa qopdu. Sərxoş “müsafir”lər yekdigərinə girdilər. Klub naziri qalxdı. Araya girdi. Müvəffəq olmuş bir adam vəziyyəti ilə döndü, anladı. Klubdan çıxmağa razı olmadılarsa da, bir daha qovğa etməyəcəklərinə söz verdilər,- dedi. Halbuki bunlar eyni sözü dünən də vermiş, əvvəlki gün də uslu oturacaqlarını təəhhüd eyləmişlərdi. “Sərxoşluq, sarkıntılıq, qovğa, hadisə iştə əmələ klublarından əskik olmayan gözəlliklər!” Buna əmələ deyil, holigan klubu deyilsə, daha səza olmazmı? İştə müşahidələr, iştə tərəşşühlər.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 16 şubat 1926 / 3 şaban 1344,  
il:3, №8, s. 8-10*

Tərəşşüh - sızmaq, sızıntı

Uyuz - dəri xəstəliyi

Eylul - sentyabr

Mütəraqim - üst-üstə qalanmış

Vafi - kifayət edən, tam, yetərli

İqa - atma, vurma

Kafilə - yolçuluq edən insan topluluğu

Nazir - bənzər

Uslu - toplumu, ətrafi narahat etməyən

Sərxıntılıq - sataşma

Səza - layiq, uyğun, yaraşan

*Red: 16 şubat 1926 /  
3 şaban 1344 – 16 fevral 1926*

## AZƏRİ MƏTBUATININ ŞANLI XATİRƏSİ<sup>1</sup>

Yarım əsrlik bir xatirə: Azərbaycan mətbuatının çox müşküllər və maneələrə rəğmən keçdiyi çətin bir yol!

Bundan əlli il əvvəl təsis etdiyi “**Əkinçi**” qəzetəsinin milli tariximizdəki ənfisi qiymətini təqdir edə bilmək üçün mətbuatın xalq həyatındakı afaqi rolunu təsbit edəlim.

Qullandığımız iki kəlmə vardır: milliyyət və millət. Bunlardan birincisi lisanı, dini, irqi, qövmi, tarixi coğrafi, iqtisadi və siyasi amillərin təsiri ilə hüsulə gələn etnik bir mühiti ifadə etdiyi halda, digəri bu mühitdə hüsulə gələn məşəri bir iradəni ifadə edir.

**Mazinin** məruf tərifinə görə “ərəzinin, mənşənin, əxlaq və adətin və lisanın birliyindən dolayı həyatında və ictimai vicdanında müvafiqət və iştirak hüsulə gəlmiş bir cəmiyyəti bəşəriyyədir”.

Dürkheyim nəzəriyyəsi isə “etnik saiqələr və yaxud sadə tarixi səbəblərlə eyni qanunlar altında yaşamaq və vahid bir dövlət təşkil etmək istəyən insan qrupuna millət denir”.

Dürkheyim bu tərifini vəqalarla təyit edərkən “israrla təyit olunursa, bu məşəri iradənin, tətmin olunmaq haqqına malik olduğu və bunun dövlət qurmağa yeganə bir zəmin təklif etdiyi, şimdiki mədəni millətlər indində, artıq bir ümdə (prinsip) halına gəlmişdir” diyor.

Bu iki tərif arasındakı ifadə fərqi nə diqqət etmək lazım: Birincisində millət ünsürü və tarixi bir vəqədir. İkincisində isə millət ictimai və iradi bir hadisədir. Ötəkində millətin təşəkkül seyri tərif olunuyor, ötəkində millət bir “ümdə” şəklində ifadə edilmişdir. O, rüşeymdir, bu çocuqdur. O, ağacdır, bu meyvədir. O, müvəlliddir, bu vələddir. O, milliyyətdir, bu millətdir.

Lisanı, adəti, dini, vətəni və sairəsi bir olan insanlar bir milliyyət təşkil edərlər, fəqət bir milliyyətin millət halına keçməsi ümumi şüur və məşəri iradəsinin təsisinə bağlıdır. Bu isə yalnız “ictimai hafizə” vəzifəsini görən orqanın (üzvün) təşəkkülü ilə vücud bulur. Bu orqan

---

<sup>1</sup> Rəsulzadə Məhəmməd Əmin imzalı “Millət məfhumu və İstiqlal” (27 mayıs 1927/26 zilqədə 1345, il:4, sayı: 17, s. 2-4) başlıqlı yazıda imzasız olan bu yazının özünə aid olduğu bildirilmişdir (red.Y.A.).



müxtəlif zamanlara görə dəyişir. Orta əsrlərdə bu vəzifəni feodal zümrə görür, millətin ictimai həyat və ənənələrini qeyid və zəbt edən “hafizə”nin xan sarayları ilə Şövalye qalalarından ibarət olub qalıyordu. Zaman dəyişdikcə bittəbi bu orqan da dəyişdi.

Burjuaziyanın zühuru ilə feodal sistem dağıldı. Mənəviyyat mərkəzi “qala”lardan şəhərlərə keçdi. Şəhərlərdə yetişən münəvvər zümrə millətin şüurunun tərbiyə və iradəsini təmsil edən bir sinif halına gəldi. Bu sinfin ən böyük aləti mətbuatdır.

Konuşduğu lisanda ilk qəzetəyə malik olan cəmiyyət bir milliyyət ikən millət olmağa başlamış deməkdir. Həyatında mətbuat ənənəsinə malik bulunan bir xalq isə artıq təəssüs etmiş bir millətdir.

Türkcə qəzetənin əllinci təsis sənəsini təsdiq edən Azərbaycan türk milləti şüurunun doğmasında ən böyük rol oynamış bir amili təsdiq ediyor!

Milli şüur bir milliyyət içərisindən çıxan rəhbər zümrənin digər zümrə və fərdlər ilə daimi və üzvi bir münasibət və ixtilat təmin etməsi ilə doğar. Qəzetələrin bu xüsusdakı rolu aşkardır. Kəndi tər-cümeysi-halına aid yazdığı sətirlərdə “Əkinçi” qəzetəsi təsisinin səbəblərini izah edərkən xoca Həsən bəy hiss və idrak ilə işə girişdiyini isbat ediyor. İbtida cəmiyyəti xeyriyyə təsisinə təşəbbüs edərək ədəmi müvəffəqiyyətə uğryan, sonra “tiyatro otağı”nın boş qaldığını görən fədakar müəssis “bu dünyada elmsiz dolanmağın mümkün olmadığını” nəzərə almış, “nə qayırmalı?” deyər düşünmüş, “çağırırım gəlmiyor, göstərirəm görmüyor, diyorum eşitmiyorlar” deyər kədər etmiş. Nəhayət “onları haraylayıb çağırmaqdan” başqa bir çarə olmadığını qənaət gətirmiş bu çarəni də “qəzetə çıxarmaqda” görmüşdür. “Olamaz ki, onun sözünü eşidən və qanan (anlayan) olmasın!.. Çünki “kağızın üstünə yazılmış doğru sözlər qapı, pəncərələrdən keçər, o iman mənzillərinə çatar (yetişər)”. Çünki “doğru söz yerdə qalmaz, oxuyanlardan illə də birisi oxuduğunu qansa (anlasa) onların qədəri (sayı) ilbəil artar...”

Bu məqsədlə girişdiyi böyük işdən nələr bəklədiyini, azərilərin ilk qəzetəçisi, münəvvər təbəqəyə xitabən nəşr etdiyi bir məqalədə “Əkinçi”də böylə anlatıyordu: “İstiyorsunuzmu türk milləti yaşasın,

qabağa getsin, elmi və maarifi olsun, mədəniyyəti olsun? – ona dil verin. Türklər öz dillərini itiribdir. Sizin sözünüzü onlar anlamıyolar. Onların dilini tapın verin, onlar yaşasın, qabağa getsin!”

Ədəbi lisanın xalq dilinə yaxlaşması əsri millət məfkurəsinin ən böyük ünsürünü təşkil edər. Azərbaycanın xanlıqlar dövründən qalma klassik şüur və ədəbiyyat mühitinin inhitata uğramış bir döv-ründə gələn “Əkinçi”nin, türk dili davası ilə meydana atılması bu təşəbbüsün nə dərəcədə milli olduğunu parlaq surətdə göstərir.

**“Əkinçi”**nin zühuru yalnız milli deyil, eyni zamanda demokratik bir hadisə idi. Xanlıqlar dövrünün şairləri kibi o, saraylara və saray ətrafında toplanan mümtaz zövq ərbabına deyil, bütün xalqa xitab ediyordu, məhəlli bir qərəz deyil, milli bir məqsəd güdüyordu: xalqı işıqlandırmaq onun ən böyük məqsədi idi.

Xalqı işıqlandırmaq! Bundan əlli sənə əvvəl ortaya atılan bir şüarın nə kibi işıq keçirməz qaranlıq bir millət içərisində parlamış bir nur olduğunu təsəvvür etmək mümkündür. Bu zülmətin kəsafəti haqqında bir fikir vermək üçün tariximizə təəllüq edən vəsiqələrdən uzaq bulunmaq kibi əlim bir zərurət içərisində bulunmasaydıq, bu nura qarşı gözləri qaranlığa alışqan bulunan o mahud şairin tarixi həcvinə buraya nəql edir; “Əkinçi”ni təqdir edən məşhur Azəri şairi Seyid Əzim Şirvaninin bu zülmət məmləkətinə verdiyi parlaq cavabı da dərc edərdik.

Fəqət buna ehtiyac varmıdır? Qutenberqin ecazkar makinasından bixəbər bulunan bir mühitdə ilk qəzetə zühurunun nə demək olduğunu zatən təqdir edə biliriz: mətbəəsizlik, mürəttibsizlik kibi maddi müşkülləri və mühitdəki təəssüb kibi mənəvi maneələri məfkurəvi eşq və əzmlə yenmək istəyən Həsən bəy kəndisi kibi əsri elm və fənn cihazı ilə silahlanan, sayları məhdud, gənc münəvvərləri işə dəvət ediyor, diyordu ki: “Ey elm təhsil edən cavanlarımız! Doğrudur, bizim vətən qardaşlarımız ilə üns tutmaq çətindir. Siz danışdığınızı onlar başa düşmüyor... Sizə kafir deyib incidəcəklər. Döğrudur, qeyri millətlər sizin kamalınızı görüb, sizə artıq rütbə verəcəklər. Amma insaf deyil ki, beş gün ömrün ləzzətindən ötrü milləti, qardaşlarınızı atıb, onları kor və sərgərdan qoyasınız!”

Böylə yüksək bir məqsəd və ülvi bir dəvət ilə nəşriyyata başlayan “Əkinçi” yolu üzərindəki ən böyük müşkülü rəf edəmədi, müstəvli rus idarəsi Həsən bəyin milli şüur toxumlarını saçan bir əkinçi olduğunu çox keçmədən fərq etdi, “Əkinçi” qapadıldı.

Üç sənə davam edən “**Əkinçi**”ni mütəaqib bir kaç sənə sonra çıxan və qapanan “**Ziya**”, **Ziyayı Qafqaz**” ilə “**Kəşkül**” qəzetələri müstəsna, Azərbaycan 1903 sənəyə qədər **mətbuatsız** bir dövr yaşamışdır. On üç sənə davam edən bu dövr Azərbaycan intibahının ən müzlim dövrüdür.

Mətbuatın ikinci dövrü 1903-də Tiflisdə çıxan “**Şərqi Rus**” qəzetəsini mütəaqib 1905-dən etibarən Bakıda təsis və davam edən qəzetələrlə başlamışdır.

Bundan etibarən Azərbaycan müxtəlif nam və ünvanlarla satışı minlərə baliğ və bəzən də on mini keçən qəzetələrə malik olmuş, 21 sənə əsnasında Azəri Türk mətbeatı pək böyük bir tərəqqiyə məzhər olmuşdur.

Həsən bəy saçdığı toxumların iyirmi altı sənə qədər uzun sürən bir qışdan sonra gələn feyzli baharda yaşarib (göyərrib) səmərələr verdiyini bizzat gördü, son çağlarında olsa da, Bakıda intişar edən türkcə qəzetələrdə bizzat iştirak etmək səadətinə nail oldu. Həsən bəy öldü, fəqət saçdığı toxumun səmərə verdiyini görən müvəffəq bir əkinçi kibi faxir və məsrur olaraq bu dünyadan köçdü. O gün mətbeat siyaha büründü, şairlər mərsiyələr yazdı, teatrolar pərdələrini endirdi, bazar və dükan qapandı. Bir kəlmə ilə millət matəm tutdu.

Çar dövründəki on üç sənəlik infisal Azərbaycanı mətbuatsız buraxmışdı. Kommunizm dövründəki altı sənəlik işğal ilə Azərbaycan istiqlalından, mətbeatını da “milli şüur”da hizmətdən məhrum buraxmışdır.

Fəqət Rusiya çarizmi “milliyyət”i “millət” olmaqdan nasıl mən edəmədi isə, bolşevizm də “millət”i “milliyyət”ə irca etmək imkanında deyildir.

Münəvvər Azəri gəncliyi Azərbaycanın milli bir hökumət şəklində yaşamaq haqqındakı şiddətli arzusunu nəfsini fəda edərcəsinə tərvic və bu məqsəd üzərində israr etməkdədir.

Əvət, milli mətbuatın şanlı xatirəsini təqdis edən Azəri xalqı əziz  
istiqlalının iadəsini də çox çəkməz, bayram edər!

*“Yeni Qafqasiya”, 16 şubat 1926 / 3 şaban 1344,  
il:3, №8, s. 8-10*

Ənfis - böyük  
Afaqi - vacib  
Məşəri - xəlqi  
Müvafiqət - uyğunluq  
Saiq - səbəb  
Müvəllid - doğuran  
Orqan - üzv  
İnhitat - tənəzzül  
Mahud - qorxudulmuş  
Faxir - parlaq  
Məsrur - şən  
İnfisal - məcburi tənəffüs

*Red:16 şubat 1926 / 3 şaban 1344 – 16 fevral 1926*

## **ZƏRDABLI MƏLİKZADƏ HƏSƏN BƏY<sup>1</sup>**

Azərbaycan mətbuatının, yalnız Azərbaycan deyil, çarlıq  
əsarəti altında qalan bütün türk dünyasının ilk qəzetəçisi Həsən  
bəy türklüyə xidməti toxunmuş pək dəyərlı zatlardan birisidir.  
Mərhum 1842-də Bakı vilayətində vaqe Zərdab qəsəbəsində doğul-  
muşdur. Edadi təhsilini tamam edərək 1869-da Rusiyada ali təhsilini  
bitirmiş, Bakıya övdət etmişdi. İxtisası ülumi-təbiyyə və bilxassə zi-

---

<sup>1</sup> M.Ə.Rəsulzadə “Azəri” imzasıyla yayımladığı “Vəzirzadə Nəcəf bəy” (15 ağustos 1926/  
5 səfər 1345, il: 3 sayı: 19, s. 8-9) başlıqlı yazısında imzasız olan bu yazının özünə aid  
olduğu bildirilmişdir. (red.Y.A.).

raət fənni idi. Bakı edadilərində ülumi-təbiyyə təliminə təyin olunmuşdu.

Edadi və ali təhsili rusca keçən Həsən bəy yetişdiyi ailənin o zamanlı ənənəsinə tabeən bir miqdar islami tərbiyə aldığından türkcə oxumaq və yazmaq imkanında idi.

Azərbaycan türkləri arasında milli intibah və mədəni hərəkata saiq olan ilk böyük sima türk tamaşa nəvisi Mirzə Fətəli Axundzadə idi. Mirzə Fətəli ənənəsinin doğurduğu ikinci böyük şəxsiyyət Həsən bəydir. Həsən bəy böyük ədibin teatroya aid əsərlərini səhnəyə vəz etmək işini ümumiləşdirmək təşəbbüsü ilə millətə xidmət meydanına girmiş, sonra qonşu erməniləri təqlid ilə cəmiyyəti-xeyriyyə təsis etmək istəmişsə də müvəffəq olamamış, nəhayət, “Əkinçi” qəzetəsinin təsisinə qərar vermişdir.

Həsən bəy rəsmi vilayət mətbəəsində təsis edəcəyi qəzetənin təbini təmin etmiş, türkcə hərflər cəlbi üçün kəndisi bizzat İstanbula qədər gəlmişdi. Həsən bəy vilayət mətbəəsində çalışan əcnəbi bir mürəttibi ərəb hərflərinin tərtibi ilə aşına edərək və kəndisi bizzat tərtib işinə yardım etmək surətilə “Əkinçi”yi çıxarmağa başlamışdır. Bu qəzetə millət arasında elm və ürfan toxumlarını saçmaq etibarilə məcazən bir əkinçi olduğu kibi, nəşirinin ixtisasından bilistifadə haiz olduğu mündəricat etibarlı ilə həqiqətən də əkinçi idi.

Həsən bəy nə kibi saiqələrlə bu qəzetəyi təsis etdiyi və hansı yüksək həyəcanlarla bu qədər maneələr önünə keçdiyi baş məqaləmizdə təsbit edildiyindən burada ondan bəhs etmiyoruz.

Həsən bəyin Azərbaycan xalqına etdiyi xidmət yalnız qəzetəçilik ilə tamam deyildir. O, Bakı türklərinin milli işlərində daima fəal bir rolda bulunmuş, ömrünün son dəmlərinə qədər Bakı bələdiyyəsində əza olmuşdur. Çar dövründə bələdiyyələr xalq idarəsinə məxsus yeganə bir müəssisə idi. Pək məhdud səlahiyyət və hüquqa malik olsalar da, bələdiyyə məclisləri bir növü məhəlli parlaman hökmündə idilər. “Bakı parlaman”da mühüm bir türk mərkəzi olmasına rəğmənlə müsəlman əzanın miqdarı qanunən məhdud idi. Bu məhdud əzanın dəxi əksəriyyətlə rusca bilməyən və cəmiyyət işlərindən anlamayan xudayinabit Hacı və Kərbəlayı<sup>1</sup>lərdən ibarət olduğu üçün Həsən

<sup>1</sup> Kərbəlayı ziyarət etmiş olanlara “Kərbəlayı” deyilir.

bəy kibi münəvvərlərin vəzifəsi pək mühüm və məsuliyyətli idi. Bu məsuliyyətli “lider”lik rolunu Həsən bəy üçün müddət icra etmiş Topçubaşioğlu Əli Mərdan və Ağa oğlu Əhməd bəylər kibi cəmaət adamları yetişəncəyə qədər Həsən bəy Azərbaycan türklüyünü təmsil edən yeganə mücahid olmuşdur.

Bundan maəda, rusca nəşr edilən “Kaspi” qəzetəsində dəxi Azərbaycan türklərinin hüququnu müdafiyyəyə aid pək çox nəşriyyatda bulunmuş, 1905-dən etibarən Bakıda intişara başlayan türkcə “Həyat” qəzetəsində ziraətə aid pək mühüm məqalələr nəşr etlənmişdir. Qəzetə məqalələrindən başqa Həsən bəyin ziraətə aid sadə bir ifadə ilə yazılmış bir çox risalələri də nəşr edilmişdir.

Həsən bəyin Azərbaycan intibah tarixində ikinci mühüm sima olduğunu söylədik. İlk mücahid olurkən xitab etdiyi mühitin laqaydisi içində tərki-həyat etlənmiş, hətta cahil mütəəsiblərin düşmənanə təzahürlərinə belə mərəz qalmışdı. Həsən bəy ondan daha məsud çıxdı. 1905-də<sup>1</sup> vüqu bulan irtihalı milli intibah tarixində əmsalı nadir görülnən möhtəşəm bir nüməyiş halını aldı. İlk qəzetəçinin tərhi-mi-xatiri üçün Bakıda çıxan türkcə qəzetələr məqalələr dərc etlənmiş, ilk səyflərini qara çərçivəli matəm elanları ilə doldurmuşlardı. O günü şəhərin türk hissəsi matəmə girmiş, bazar bütün günü qapalı qalmışdır.

Hacı Qasım bəy Camii havlusunda milli alayı xatırlıyuruq. Müxtəlif cəmiyyətlər, müəssisələr və heyətlər naminə mütəəddid natiqlər söylüyor. Böyük tabuta qarşı son vəzifələrini ifa ediyordardı. Bunlar miyanında müxtəlif qəzetələr naminə söz söyləyən üç mühərrir vardı.

Mürşid bir pir üçün bundan daha böyük müzahiriyyət olamaz. Fəqət Həsən bəyin məzahiriyyəti yalnız bu qədərlə qalmaz, onun əziz xatirəsi qızıl çizmələr altında çeynənən zavallı vətəndəkilərə milli ideal zövqünü yaşamaq fürsətini bəxş etdiyi kibi, bizim kibi vətəncüda qəlbləri dəxi vüsəl və istiqlal ümid və imanı ilə doldurur!

*“Yeni Qafqasiya”, 1 mart 1926 /  
17 şaban 1344, il:3, №9, s. 4-5*

<sup>1</sup> Texniki xətdadır. H.Zərdabi 1907-ci ildə vəfat edib (red).

Zatlar - şəxslər  
Edadi - orta məktəb  
Ziraət - əkin, əkinçilik  
Saiq olan - qoşulan  
Saiqələr - səbəblər  
Əza - üzv  
Maəda - başqa  
Risalə - kitabça  
İrtihalı - köçməni  
Havlusu - ətrafı

## **AMERİKAYA QARŞI AVROPA** *Üçüncü İnternasyonalın yeni bir manevrası*

Üçüncü İnternasyonalın təsisindən məqsəd “Rusiya təcrübəsi”ni batan cahana təşmil üçün fəal bir “ərkanı hərəb” vücuda gətirmək idi. Leninin yaratdığı bu Moskva müəssisəsi zahirdə Bolşevik Firqəsinin fəvqündə beynəlmiləl bir müəssisə olsa da, batində Bolşevik Firqəsinin beynəlmiləl ixtilal intriqasını idarə edən bir şöbə idi. Sovetlər İttifaqı xariciyəsinin dəfələri vüqu bulan iddiasına rəğmən bu müəssisə halən də o mahiyyətdədir.

Hökuməti əlinə keçirdiyi ilk sənələrdə Lenin Rusiyaya mütəəqib Almanıyanın, daha sonra digər Avropa dövlətlərinin həməən ixtilala məruz qalacaqlarını ümid eyləmiş; internasyonal bütün himmətini Avropada komunist ixtilalını ihzar və təhrik etməyə sərf eyləmişdi. “Avropa əmələsinin Rusiya ixtilalını təqlid ilə cahan ixtilalını təmin etməsi Üçüncü İnternasyonalın ilk şuarını təşkil ediyordu.

Bu ümid suya düşdü. Macarıstanda ixtilal hərəkəti basdırıldı. İtaliyada faşizm qələbə çaldı. Almaniyadakı mütəəddid təşəbbüslər akim qaldı. Lenin Avropa ixtilalının gecikdiyini təsbit ilə taktikasını dəyişdi. Daxildə Yeni İqtisadi Siyasət, xaricdə də Şərğ siyasəti tətbiqinə başlandı. Bu dəfə Qərb əmələsindən ziyadə Üçüncü İnternasyonal gözlərini Şərğdəki milli hərəkətlərə çevirdi. “Avropaya

qarşı Şərqlə” şüarı meydan aldı. Cahan Hərbinin təxribatından dolayı taqətsiz qalan və iqtisadi böhranlarla ictimai həyəcanlar içində bocalayan Avropa kapitalizmi zəif yerindən yaxalanmaq istənildi. Bunun üçün Moskva şərqdəki milli istiqlal hərəkatı ilə “kur” yapmaya başladı. Bu “şərqpərəstlik” bilxassə İngiltərə ilə sovet diplomasisinin anlaşmadıqları zamana təsadüf edər. Bu dəfə də öylə oldu. Baldvin hökumətinin Makdonald hökuməti ilə Moskva arasında münafiq müqaviləni fəsh etməsi üzərinə Çin hadisələrində bolşeviklər çox böyük fəaliyyət göstərməyə başladılar.

Heç şübhəsiz ki, Avropanın get-gedə istiqrar peyda etdiyini etiraf edən bolşeviklər cahan ixtilalının gələcəyinə aid propaqandalarını hələ kəsmiyorlarsa, bu, onlar üçün zəruri bir taktikadır. İcra etdikləri bu qədər məzalimi onlar yalnız cahan ixtilalının təhəqqüqü ilə əff etdirə bilirlər. Madam ki dünya əski halı ilə qalacaqmış, o halda zavallı rus əmələsi ilə köylüsü bu qədər fəlakətə nədən məruz qalıyordu?!

Bolşevik Firqəsi ilə Üçüncü İnternasyonal üçün “hanı ya komunizm!!” xitabına daima cavab olacaq və bu xüsusdakı şübhələri izali etmək surətiylə mütəcəssis zehinləri oyalayacaq şüarlar bulmaq bir ehtiyacdır. Avropa əmələsinə bağlanan bu ümidin suya düşdüyündən sonra “Şərqlə ixtilalı” şüarı bu vəzifəni görməklə mükəlləf idi. Şimdi də Üçüncü İnternasyonal beynəlmiləl yeni bir manevra ilə ortaya çıxıyor: Amerikaya qarşı Avropa ittihadı!

Bu günlərdə Moskvada iniqad edən Üçüncü İnternasyonalın icra heyəti hüzurunda iradı nutqədən Trotski ilə Zinovyev Avropa əmələsinin keçirməkdə olduğu ağır vəziyyəti təsvir etmiş; bu bələnin Amerika kapitalı üzündən gəldiyinə hökm etmişlərdir. Bütün dünyanın altunlarını cəlb etmiş bulunan Amerika kapitalistləri naz və nemət içində üzür, bu sərvətləri sayəsində Amerika əmələlərini də nisbi bir rifah ilə kəndi nüfuzları altında bulunduruyorlar. Amerikalılar eyni zamanda Avropadakı hakim siniflərə kredit vermək surətiylə əmələnin sosializm təsisinə mütəvəcəh hərəkatlarını akim bıxıyorlar və bu surətlə cahanın başına püsküllü bir bələ kəsiliyorlar. Bu bələyə qarşı görülecək yeganə çarə Avropanın sosialistləşdirilməsi və sosialist Avropa hökumətlərinin kəndi aralarında Amerikaya qar-



şı ittihad etmələridir. Sosialist Avropa ittihadına sovet hökuməti var qüvvəti ilə yardım edəcəyini vəd ediyor. Sosialist Avropa Cəmahir Müttəhidəsinin Asya ilə anlaşması da təbiidir. Bu xüsusata Rusiya müşəvviqləri kəndi təvəssutlarını təklif və Qərb ilə Şərq arasında körpü olacaqlarından bəhs ediyorlar.

Fəqət sosialist ixtilalı nəticəsində avropalılar müstəmləkələri qeyb edə bilirlər. Halbuki avropalı heç bir əmələ bu ehtimaldan məmnun olamaz. Buna qarşı Trotski, Rusiya təcrübəsinə istinadən avropalı əmələni təskin ediyor, “fərzən Hİndistan bir müstəmləkə olaraq İngiltərədən ayrılrsa da, sonra bir müttəfiq olaraq təkrar kəndisi ilə birləşir” diyor.

Öylə ya, Qafqasiya ilə Türkistan vilayətləri Rusiya ilə birləşdilərmi?!

Biməyiz bolşevik propaqandasına fəzlə etibar edən bəzi şərqililər Qafqasiya cumhuriyyətləri ilə Türkistan cumhuriyyətlərinin Sovet Rusiya ilə nə surətlə ittifaq etdiklərindən xəbərdarmıdırlar?! Britaniya bir əmələ üçün Hindistanın İngiltərə ilə sovet üsulu üzərə ittifaq edəcəyi hüquqi bir təsəlli isə də bu ittifaqın Hindistan üçün şimdiki vəziyyətindən daha fəna bir əsarət təşkil edəcəyi də Azərbaycan və əmsali məmləkətlərin başına gələn vəqalarla sabitdir.

**Azəri**

***“Yeni Qafqasiya”, 1 mart 1926 / 17 şaban 1344,  
il:3, №9, s. 9-11***

Təşmil - əhatə etmək

Mütəəddid - saysız, hesabsız

Mükəlləf - məsul, cavabdeh

Mütəcəssis - yoxlayan, araşdıran

Akim - qısır, döl verməyən

Təvəssut - araçılıq, araya girmək

İnikad - gerçəkləşmə, bağlanma

Müşəvviq - təşviq edən, şövqləndirən

## İRAN HADİSATININ SEYRİ

Tehran qəzetlərində görüldüyünə nəzərən İran Məclisi millisi sədd olunaraq, yeni intixablar təyin olunmuşdur. Dövrü təşriyyəsinin tamamı üzərinə qapanan beşinci məclis İran tarixində pək mühüm bir dövrün əsaslarını vəz etdiyi ilə şöhrət bulacaqdır. Bu məclis Qacar sülaləsinin inkirazını elan etmiş və şəkli hökumətin təsbiti üçün Məclisi müəssisan dəvətinə qərar vermişdi. Məclisi müəssisan qısa bir müddət əsnasında inikad etdi. Rza xanı şah elan etdi. Səltənət haqqını Qacar sülaləsindən aldı, Pəhləvi sülaləsinə verdi. Qəvanini əsasiyyədən səltənət hüququna təəllüq edən bəzi maddələri təbdil etdi və çəkildi.

Cumhuriyyət şüarı altında zühur edən hərəkət, nəhayət, sülalənin təbdili ilə nəticələndi. Radikal fikirli bəzi gənclərin yes və nevmidisini mucib olan bu hadisəni, məlhuz nöqsanları ilə bərabər bir tərəqqi mərhələsi ədd edə bilirmiyiz?

Bu xüsusda nəzəri bir çox müəliyələr yürütmək qabildir. Cumhuriyyət həmləsinin şahlığı tamamıyla atamadığı, əlbəttə, əski qüvvələrin daha qüvvətli olduğunu ifadə edər. Fəqət bununla bərabər yeni təsis olunan şahlıq ilə tarixə dövr edilən şahlıq arasındakı fərqi də görmək lazım. Bu xüsusdakı fikrimizi indi müəliyələr və mücərrəd nəzəriyyələrdən deyil, vəqialardan almaq məcburiyyətindəyiz. Bunun üçün biz inqilabdan sonra görülən vəqiaları bilxassə tədqiq etməliyiz. Şərqdəki vəsəitsizliyin bu tədqiqi olduqca işğal etdiyini qəbul etməklə bərabər, Tehran mətbuatında gördüyümüz vəqalar üzərində durmayı faydasız bulmadıq. Bu vəqaları tədqiq edəlim.

Rza xanın ihdas etdiyi ordu sayəsində İrana əskəri bir mərkəziyyət verdiyini biliyoruz. Bu xüsusda **“Yeni Qafqasiya”** qarelərinə az-çox məlumat verilmişdir. Şimdi də Pəhləvi hökumətinin İrana idari və iqtisadi mərkəziyyət verməklə məşğul olduğunu xəbər verəlim. Bunun üçün hökumət dəmir yol ağıyla sarmaq qayəsini daşımaqda və bu qayəsinin qüvvədən feilə çıxarılması üçün mümkün olanı yapmaqdadır. Bu məsələ daha keçən sənə mövzubahs olmuş, şəkər ilə duz inhisara alınaraq, bu inhisardan hüsulə gələn faydanın dəmir yol

fonduna təxsisə təqərrur etmişdi. Bu dəfə isə dövrü təşriyyəsi inkiza edən beşinci məclis qapanmadan əvvəl dəmir yol layihəsini müzakirə və hökumətə istədiyi səlahiyyəti verərək, Bəhri xəzər limanları ilə Xalici Fars limanlarını Tehrana rəbt edəcək dəmir yollarının tədidini lüzumunu qanunən təyid etmişdir. İşbu qanuna görə hökumət ilk arada əlzəm gördüyü yolun inşasını təmin üçün daxili və əcnəbi sərmayəsi ilə bərabər, mütəxəssislər cəlb və istihdamı haqqında sərbəstdir. Hökumət bu xüsusdakı fəaliyyətinin müqəddiməsi olmaq üzərə bir taqım layihə və projelərin əvvəliyyat və əsaslarını tənzim etmək üçün dəmir yol fondundan 250 min tımən miqdarında bir məbləğ ayırmışdır.

Yeni şah hökumətinin ictimai təmayüllərini göstərən qərarlarından birisi də daxili gömrüklərin ilgasıdır. Son günlərə qədər İranda qurunu vusta dərəbəyliyinə tipik müəssisəsi olan daxili gömrüklər vardı, “baci rah” namını daşıyan bu vergi tacir sinfini izac edən əskimiş bir müəssisə idi. Beşinci məclis qapanmadan əvvəl hökumətin təklifi ilə bu müəssisəni də ləğv etmişdir.

Yunker kampaniyası ilə əqd olunan müqavilənin təsdiqini də beşinci məclisin icraatından saymalıdır. İran hökuməti ilə bu kampaniya arasında əqd olunan bir müqaviləyə nəzərən İranın ən mühüm mərkəzləri arasında hava poçta nəqliyatı təsis olunmuşdur.

Qapanan məclis məmləkətin iqtisadiyyat və ictimaiyyəti üzərində çox dərin təhəvülləri mucib olan bu qanunlardan başqa dövlət idarəsinə təəllük edən işlərlə də məşğul olmuşdur. Yeni hökumətin təşəbbüsü ilə ilk dəfə olaraq İranda Şuray Dövlət müəssisəsinin vücudu düşünölmüş, 30 üzvdən mütəşəkkil olacaq bu şuraya qanuni müdəvvinatın elmi hüquq və idarə nöqtəyi-nəzərindən müqədimətən tədqiq və tənzimi vəzifəsi tövdi olunacaqdır.

Beşinci məclis tərəfindən təsdiq olunan dövlət büdcəsi də şayanı - diqqətdir. Büdcə yuvarlaq hesabla 25 milyon tımən, türk parasıyla 50 milyon lirədən ibarətdir. Bundan 9 milyon tıməni (18 milyon lirə) hərbiyə vəzərətinin büdcəsini təşkil edir. Maarif, evkaf və sənaye nəfisə büdcəsi 773.138 tımən miqdarındadır. Məclis məbusları bu məbləğin azlığına nəzər diqqəti cəlb edərək hərərətli nitqlər söy-

ləmişlərdir. Hökumət əskəri ixtisas və təhsilinə ayrıca diqqət veriyor. Şöylə iki hərbiyə vəzarəti büdcəsi xaricində əcnəbi məmləkətlərdə əskəri mütəxəssislər yetişdirmək üçün büdcəyə ayrı bir fəsil əlavə edilmişdir.

Şayanı qeyd hadisələrindən birisi də nehzati milli namı ilə yad olunan hərəkətin mütəəzziv bir şəkil almağa başladığıdır. Pəhləvi sülaləsinin təsisi ilə nəticələnən bu hərəkətin ibtidası İran hərəkətlərinin kaffəsində olduğu kibi Təbrizdən başlamışdı. Məclisi millinin yenidən intibahı münasibətiylə bu hərəkət tərəfdarlarının Tehranda böyük bir mitinqi toplandı. Əksəriyyətlə əsnafdan, tacirdən, yəni bazar əhlindən ibarət olan bu ictimada nəhzadı milli ünvanı altında milli bir təşkilat vücuda gətirilməsi mövzu bəhsi oldu. Türkiyə hərəkət milliyəsi əsnasında təşəkkül edən Quvayı Milliyə prinsipi üzərində məmləkətin hər tərəfində bilxassə şəhərlərdə birer təəzzüv vücuda gətirmək istəyən nehzadi milliyyəçilərin şüarı “qaidi millət” əlahəzrət Pəhləvinin “niyəti aliyəyi vətən-pərvərnəsini” qüvvədən feilə gətirmək üçün kəndisinə hər növ müzahirət və müavinət etməkdir. Kökü bazarlarda olan bu təşkilat ilə yeni saray arasında sıx bir irtibat mövcud olduğu mitinqdəki natiqlərin ifadələrindən aşkardır. Pəhləvi sülaləsinin rəisi ilə kəndindən əvvəl gələn sülalələr arasındakı fərq də bundan ibarətdir. Bundan əvvəlki sülalələr əşirət rəisləri içərisindən çıxan və yaxud əşirət və dərəbəylərinə istinad edən “şahənşahlar” tərəfindən təsis edilmişdi. Rza şah isə “şah” rütbəsində olan dərəbəylərinə istinad etməyən<sup>1</sup> bir şah rolundadır. Bu etibarla deyə bilərik ki, mahlu Əhməd şah feodal şahlığın tarixə keçən bir timsalı idi, yeni cülus edən Rza şah isə burjuva şahlığının bir müməssilidir. Şah Pəhləvinin qüvvəti də buradadır.

**M.Ə.**

**“Yeni Qafqasiya”, 29 mart 1926 / 15 ramazan 1344,**

**il: 3, №10, s. 8-10**

İniqad - gerçəkləşmə, bağlanma

Təəllüq - bağlılıq, əlaqəli

<sup>1</sup> Mətnədə “edən” (red.Y.A.).

Təbdil - dəyişdirmə  
Məlhuz - nəzərə çarpan, gözə dəyən  
İhdas - ortaya çıxarma  
Təqərrur - qərarlaşma, sabitləşmə  
İnkiza - bitmə, tamam olma  
Təmdid - uzatma  
Təyid - təkid etmə  
Müzahirət - yardım etmək  
İlga - ləğv etmə  
İzac - sıxma, rahatsız etmə  
Evkaf - vəqflər, qurumlar  
Nehzadi - hərəkət, davranma  
Mahlu - taxtından endirilmiş, atılmış  
Cülus - taxta çıxma

## **BOLŞEVİK YALANÇILARI**

Yalan bolşevik propağandasının ən böyük bir silahıdır. Propağanda mahiyyətinə haiz hər hankı bir hərəkət və nəşriyyatda elmi bir sihhət aramaq müşkül pəsəntliyində bulunmaq caiz olmasa belə, izzəti-nəfis sahibi bir müəssisə propağanda olsun deyə, göz gör-görə yalan da uydurmaz, bir gün sonra təkzib edəcəyini bildiyi üçün, düşmən haqqında olsa dəxi, söyləyəcəyi sözlərin dərəcəyi-vüsuqunu ölçmək məcburiyyətində qalır. Bir günlük təsir üçün yapılacak bəzi işlərin becərilməsi bir yalana mütəvəqqif olsa belə, dövlət başında duran məsuliyyətli bir zat bu yalanı irtikaba tənəzzül etməz. Bu kibi işlər qüyri-məsul bir taqım “mütəxəssislər”ə yaptırılır. İctimai bir zərurət sövqilə cəmiyyət bir cəlladı nasıl tələqqi və onun mövcudiy-yyətinə nasıl təhəmmül edərsə, bu kibi “mütəxəssis” mürtəkibləri də eyni kəharət və nifrətlə qarşılar.

Fəqət sözlə mətbuat hürriyyətini kəndi inhisarına alan bolşevik sistemi “böyük müəssis və mürşid” Leninin məruf düsturunca ca-

susluğu şərəfli bir vəzifə halına ifrağ etdiyi kibi, cəlladlıqdan başqa bir şey olmayan çəkistliki də “ixtilalın dəmir əli” deyə təsəd eyləmiş, yalanı isə propağandanın ən böyük silahı olaraq kullanmışdır. Propağanda məqsədi ilə əlahəddə bir qəzetə müxbiri deyil, hər hanki böyük bir komisar, rəisi-cümhur mövqəində bulunan bir zat belə yalanlar irtikabından zərrə qədər çəkinməz, çünki bu yalanın xalq hüzurunda üzünə çırpılmayacağını bilir. Misal istərsiniz, sizə Azərbaycan Sovet Cümhuriyyəti İcra Heyəti rəisi Ağamalıoğlu Səməd Ağanın bir yalanını zıkr edə biliriz.

Yövmi türkcələrdə “Azərbaycan Rəisi-Cümhuri” deyə yad edilən bir zat “Bakinski Raboçi” namilə intişar edən rusca qəzetədə (Rəisi-cümhurun türkcə yazısı yoxdur) yazdığı ərəb əlifbası ilə latın əlifbasından bəhs bir məqaləsində, latın əlifbasının Rusiyaya siyasi bir məqsədlə tətbiq edildiyini dava edən baş mühərririmizlə münaqişə edərkən, ərəb əlifbası islahını istəyənlərin sıralarından tam yüz sənə geri qaldıqlarını elan etmək kibi həfifliklərdə bulunduqdan sonra Ziraət naziri Səbri Bəy Əfəndiyə ətf etdikləri bəyanat kafi deyilmiş kibi, bir də Ağamalıoğlu Böyük Millət Məclisinə böyük bir inadda bulunmaq küstaxlığını göstərmişdir. Guya biz Sovetlər İttihadını latın hərflərinin tətbiqi ilə Türk vəhdətini qırmaqla ittiham etdiyimiz sırada (1924 sənəsində) Böyük Millət Məclisinə latın hərflərinin tətbiqi lüzumuna aid bir qanun layihəsinin verildiyini görməklə gülünc vəziyyətdə qalmışız.

Zavallı Azərbaycan qarei, “Komunist” yavərlərindən başqa müstəqil və hür mətbuata malik olsaydı, bu iftiranın propağanda məqsədi ilə uydurulmuş fahiş bir yalandan ibarət olduğunu ertəsi günü həməən öyrənərdi. Yaxud yalanın üzünə vurulacağını təqdir edən “Rəisi-Cümhur” bu alçaqlığı irtikab etmədən əvvəl bir az düşünür, heç olmazsa, bu dibsiz ifşaat “şərəfini” yardaqqıları Əhməd Bədilərə tərək edərdi.

Məlum olduğu üzrə, latın hərfləri xüsusunda bu günə qədər rəsmi Türkiyə nöqtəyi-nəzəri elan edilmiş deyildir. Maarif Nəzarətinin vaxtilə bütün Türkiyə müəllimlərinə sorduğu anketlərə verilən cavablar, son zamanlarda mətbuat səhifələrində mütalilər bəyan edən

ixtisas əhlinin nəşriyyatına baxılırsa, Türkiyə əfkari-ümumiyyəsinin latın əlifbasının tətbiqi əleyhində olduğuna hökm etmək lazım gəlir.

Yazı yalanının şahkar nümunəsini bolşevik Azərbaycanın ən yüksək şəxsiyyətinin imzasını daşıyan bir məqalədən aldıq. Şifahi propağandada kullanılan yalan nümunəsini də Bakıda tərtib edilən mətbuat sərgisinə rəhbərlik edən bolşevik məmurlarının təlqiyatından əxz edəcəyiz. Türkoloji konqresi münasibətilə tərtib olunan mətbuat sərgisinin “Müsavat” dövrünə aid qismi haqqında izahat verilirken Türkiyə deleqələrinin nəzəri-diqqəti “Azərbaycan Cüzi layən fəvqi-İran” başlığı daşıyan bir qəzetə üzərinə cəlb edilmiş, “İştə kor göz” deyilmişdir. “Azərbaycan istiqlalını guya müdafiə edən müsəvatçılar, kəndi hakimiyyətləri dövründə burasını İrənin ayrılmaz bir hissəsi kibi tələqqi edən bir qəzetə intişarına meydan vermişlərdir”. Məzkur qəzetənin hankı sənədə və hankı hakimiyyət dövründə intişar etdiyini tədqiqə vaxt bulamayan deleqələr üzərində bu “izahat”ın icra edəcəyi təsir aşikardır. Nitəkim kəndilərinin böylə bir “üqdə” ilə mütəəssir olduqlarını təmaslarımızla anladıq.

Halbuki mövzubəhis qəzetə “Yeni Qafqasiya”nın Azərbaycan mətbuatının 50-ci ildönümünə aid olaraq intişar edən nüsxəsində mündəric mətbuat tarixçəsindən də görüldüyü kibi 1917 sənəsində intişar əyləmişdir<sup>1</sup>.

. (“Yeni Qafqasiya” məlumatının məxəzi isə bolşeviklər zamanında nəşr olunan “Azərbaycan mətbuatı” nam risalədir)

Həddi-zatında İrə demokratları tərəfindən müsəvatçıların “Azərbaycan istiqlalı” şüarına qarşı mücadilə etmək məqsədi ilə təsis edilmiş olan bu qəzetənin intişarı Müsəvat hakimiyyətindən əvvəlki dövrə aiddir. Azərbaycan istiqlalı və Müsəvat hakimiyyəti 1918, 1919 sənələrində təəssüs əyləmişdir. Bu qəzetə isə 1917-də intişara başlamış, bolşeviklərin Bakıda icrayi-hakimiyyət etdikləri ilk dövrdə davam əyləmiş və 1918-də Bakının Azərbaycan hökuməti idarəsinə keçməsi üzərinə bir daha çıxmaz olmuşdur.

<sup>1</sup> “Yeni Qafqasiya” məlumatının məxəzi isə bolşeviklər zamanında nəşr olunan “Azərbaycan Mətbuatı” namında risalədir.

Azərbaycanda hüriyyəti mətbuat olsa və insanlar Çeka qorxusundan məsun qalaraq bildiklərini söyləmək imkanında bulunsaydılar, biz əminiz ki, Türkiyə deleqeləri bu “üqdə”yi İstanbula gəlin-cəyə qədər qəlblərində daşımaq məcburiyyətində qalmazlardı.

Qəribədir ki, bundan bir zaman əvvəl Mirzə Davud Hüseynov, müsavətçilərin Rusiya tərəfdarı olduqlarını isbat eyləmək üçün gücənmiş<sup>1</sup> idi. Şimdi də mətbuat sərgisinin “rəhbər”ləri onu “İranpərəstlikdə” ittiham etmək istəmişlərdir. Fəqət ötəkinin də, bərikilərin də tələqin etmək istədikləri yeganə bir fikir vardır ki, bütün bu yalanların hədəfini təşkil edər:

Qızıl Rusiya əlində birər oyuncaq olduqları gün kibi aşıkar olan bu uşaqlar xalq nəzərində kəndi günahlarını təbriə etdirmək üçün müxalifətlərini qaralıyor, lisani-hal ilə “burası zətən müstəqil deyildir ki” deyərək şu mənfur yalançılığı irtikab ediyorlar.

**Azəri**

***“Yeni Qafqasiya”, 14 nisan 1926 /  
1 şəvval 1344, il: 3, №11, s. 9-11***

Sihhət - doğruluq

Mütəvəqqif - yerində duran

İrtikab - pis iş

Mürtəkib - yaramaz işlər görən

İnad - məxəz, dayaq

Qare - oxucu

Üqdə - həlli çətin məsələ

Təbriə etdirmək - sakitləşdirmək

***Red: 14 nisan 1926 /***

***1 şəvval 1344 - 14 aprel 1926***

---

<sup>1</sup> Burada ərəbcə “gücənmiş” feili cümlənin anlamına uyğun gəlmiyor. Biz də yanlışın məndənmi, yoxsa dizgidənmi qaynaqlandığını anlayamadıq və müdaxilə etmədik (red.Y.A).



## KAZAN TÜRKƏLƏRİ

Kazan türkləri sabiq Millət Məclisi əzasından A.Battal bəyin “Kazan Türkləri” namıyla nəşr etdiyi kitabın elanı vaxtilə “Yeni Qafqasiya”da tab edilmiş, fəqət nəşriyyatımızda zühur edən zəruri təvəqqüf saiqi ilə bu kitab haqqındakı mütaliəimizin nəşri təxirə uğramışdı.

Kazanlı məsləkdaşımızın nəşr etdiyi bu kitab Azərbaycan ilə Türkiyə mətbuatında “Şimal türkü”, Krım ilə Volğa boyu mətbuatında da “Tatar” namıyla yad olunan türk elinin tarixi sərgüzəştini hekayə edən dəyərli bir əsərdir. Mühərrir Volğa boyunda yaşayan bu türk elinə doğru olaraq veriləcək yeganə ismin “Kazan Türkləri” ola biləcəyi davasında israr etməkdədir.

Bunun üçün də o, kitabına “Kazan Türkləri” namını vermişdir. A. Battal bəycə “Şimal ayısı olursa da Şimal türkü olmaz”. Kazanlı münəqqidlərin “Tatar Puşkini” deyə təqdir etdikləri məşhur şair Tukayın belə vaxtilə Battal bəyin də yaxalandığı “Tatar modası”na tabeən, kəndi qövminə “tatar” deməsini “Kazan Türkləri” pək böyük bir xəta ədd ediyor.

Battal bəyə görə Volğa və Kama nəhrləri boyunda sakin türklər vaxtilə bu hövzədə yüksək mədəniyyət sahibi olan Bulğar ənqazi üzərində təəssüs edən qüdrətli türk xanlığını təşkil etmişlərdi. Bu xanlığın ismi Kazan idi. Kazan, bu gün təsəvvür olunduğu kibi, yalnız bir şəhərə verilmiş isim deyildir, idarə və hökumət mərkəzi olmaq hasebiylə bu şəhərə tabe bütün məmləkətin ismi Kazandır. Kazan xanlığı yalnız bir şəhəri deyil, vəsi bir məmləkəti və bu məmləkətdə yaşayan türkləri ehtiva ediyordu. Demək, bu ölkənin tarixi ismi Kazandır. Buradakı türklər də Kazan türkləridir.

\*\*\*

“Tatar” ünvanı altında oyanan “milli intibah məfkurəsinin hədəfi “tarixi müqəddərata” baş əyərək, siyasi rus hakimiyyəti altında “milli mədəni” mövcudiyyət qazanmaqdan ibarət idi. Kazan ismini ehya etməklə A.Battal bəy Volğa boyunda oyanan milli intibah cərəyanını “milli-mədəni” muxtariyyət məhdudluğundan milli istiqlalçılıq kibi

siyasi geniş bir yola sövq etmək istiyor. “Tatarçılıq” rus demokratizminin cinahı altında bütün Rusiya müsəlmanlarının rəhbəri olmaq istərdi. “Kazançılıq” isə, digər ellər ilə bərabər rus istilasına qarşı mücadilə bayrağı açıyor.

Battal bəycə, çarizm tərəfindən məhv edilən müstəqil Kazan tarixi və mədəni qiymətdən məhrum, Moskov çarlığına nisbətlə səviyyəsi dün bir cəmiyyət və hökumət deyildi. “Bulğar” mədəniyyətinin varisi bulunan Kazanın kəndinə məxsus mədəni bir qiyməti vardı. Müəllif bu davasında rus müəlliflərini istişad ediyor. Mütəəssib rus müvərrixlərinin “talandan başqa bir şey bilməz köcəbə vəhşilər ordusu” tələqqi etdikləri Kazanı rus müvərrix və filosofu məşhur Solovyov “mədəniyyət ocağı” deyə tərif eyləmişdir - diyor.

Kazan gəncliyinin dimağında düşmənlərin də etiraf etdiyi “Kazan qiymətləri”ni itiləndirən müəllif 1917-də Kazanda elan olunan milli-mədəni muxtariyyət şüarını Kazan türkləri üçün həqiqi bir məfkurə olaraq qəbul etmiyor. Bu qərarı verən Millət Məclisində siyasi muxtariyyət istəyən mühüm bir əqəliyyətin mövcud olduğunu bizə xəbər veriyor. Tatarıstan Cümhuriyyətinin muxtariyyətini elan edən moskvalı bolşeviklər bu şərəfi kəndilərinə çıxmasınlar. Onlar ancaq getdikcə qüvvətlənən bu siyasi cərəyanı tətmin etmək məqsədi ilə Tatarıstan Muxtariyyətini “yuxarıdan elan” eyləmişlərdir. Fəqət digər tərəflərdə olduğu kibi, burada da bittəbii, şəklən tətmin etdikləri bu hərəkəti felən öldürmək üçün nə lazımsa ehmal etməmişlərdir.

\*\*\*

Rus çarlığının Şərqi istilaya tövcih olunan ilk zərbəsini Kazan xanlığı yemişdi. Bu zərbənin dəhşət və dərəcəsinə təsbit etmək üçün “Kazanın korxunc İvan kibi bir canavar tərəfindən zalimanə surətdə istila edildiyini” söyləmək, müəllifcə kafidir. Faciəyi bu qısa cümlə ilə təqdir etmək xətasında bulunamayan qarelər müəllifin işbu istilayı təsvir edən səhifələrini oxusunlar. Tarixi vəqəələrə qarşı həssasiyyətlərini qeyb etməyənlərin bu fəci səhifələri soyuqqanlıqla oxuyamayacaqlarına əminiz. Ələlümüm çox mevsuq olan bu əsər rus məzalimindən bəhs edərkən vəqəələri rus mənbələrinə istinadən nəql edər ki, kəndisini “milli təəssüb” saiqi ilə ifrat və qərəzkarlıqda

ittiham etmək imkanı da yoxdur. Öylə ikən rus imperyalizminin ilk qurbanı olan bu türk məmləkətinin uğradığı acı fəlakətlərin bu kitab ən acı səhifələrini ehtiva ediyor!...

Rus çarlığının türk millətinə nələr etdiyini bilmək istəyənlər Kazan xanlığının “Qara yazısını” oxusunlar. Məzalim tarixinin aləm-şümül nümunələrin hər burada cəmdir. Kazan türklüyü yerindən olmuş, yurdundan qovulmuş, öldürülmüş, tənəssür etdirilmiş, milli mədəni hər növü xüsusiyyətdən təcrid edilərək səfil bir “parya” halına endirilmişdir.

Hissəsinə gələn bu fəlakət nəticəsində Kazan türklüyü çox qeyb eylənmiş, nüfusca azalmış, türk əhali şəhərlərindən qovulmuş, türk köylərinə rus mujikləri oturdulmuş, Kazan köylüləri arasına rus köylüləri salınmış, xalq ruslaşdırılmış, bu ruslaşdırmanın Kreşin namı ilə vücuda gətirildiyi hadisə Kazan türklüyünün məruz qaldığı din və vicdan təqibatını göstərən nə dilsuz bir vəqedir. İnsanlar feilən islam, rəsmən xristiyan yaşamaq kibi əlim bir vəziyyət içərisində sənələrcə mücadilə etmiş, mənəvi iztirablar altında xırpalanmışlardır.

Fəqət bütün bunlara rəğmən, Kazan türkü tamamilə məğlub olmamış, mətanət göstərmiş, mücadilə etmiş, mövcudiyətini müdafiə edə bilmişdir. Bu mücadilədə kəndisinə rəhbərlik edən zümrə din alimləri olmuşdur. Din alimlərinin Kazandakı rolu çox böyükdür. Bu rolun nədən ibarət olduğunu, müəllif rus mühərrirlərindən Firsovun təqdiratı ilə tövsiq ediyor. Firsov “Rus ortodoksları bəzi yerlərdə papazların üzünü pək nadir gördükləri halda, müsəlmanlar da hər köydə bir məscid, bir və yaxud bir kaç molla bulunduruyordu ki, bu mollalar məhəllə əhli ilə sıxı təmasda bulunuyorlardı. Bizdə (yəni Rusiyada) oxuma-yazma bilməyən cahil papaz az olmazdı. Halbuki onlarda (yəni Kazan türklərində) molla demək alim deməkdi və bunlar lazım olan təhsili görmüş adamlar arasından seçilirdi” - diyor və “molla eyni zamanda dindəşlərinin müəllimi, qazisi və hətta təbibisi olurdu” - deyər təqdiratını təyid ediyor.

\*\*\*

Kazan türkləri kibi siyasi zümrəsini qeyb edən istilazədə millətlərdə dini müəssisələrin millətin tutulacaq yeganə istinadgahını

təşkil etdiyi əmsalı ilə vəqedir. Şu təqdirdə cəmiyyətin yediyi müdhiş zərbələrə qarşı vəhdət və mənliliyini müdafiə və mühafizə edən dini zümrə bütün mühafizəkarlığına rəğmən, afaqi surətdə tərəqqi amili oluyor, tarixi çox müqəyyəd və müsbət rol oynuyor. Nitəkim Kazan türklüyündəki ilk intibah mübəşşirləri bu zümrədən yetişdiyi kibi, bugünkü Kazan münəvvərlərinin kütleli-əsliyyəsini dəxi Məhəmmədiyyə, Hüseyniyyə kibi mədrəsələrdən yetişən mollalar, müəllimlər, mühərrirlərlə camaat xadimləri təşkil etməkdədir. Hətta bugünkü halda komunist keçinən “xadimlər” arasında belə “kökləri mədrəsələrdə bulunanlar” az deyildir.

Kitabın “Ədəbi və Milli İntibah dövrü” ünvanı altında yazılan səhifələri bizə Şahabəddin Mərcani, Qəyyum Nasiri kibi böyük mübəşşirlərdən tutaraq müasirlərimizə varıncaya qədər milli və ədəbi Kazan mühitində meydana atılan, yetişən camaat adamlarının bu zümrə içərisindən yetişərək milli intibah məfkurəsinə etdikləri xizməti tədad ediyor. Fəqət təəssüf olunacaq bir cəhət var ki, o da bu səy-fələrin digər səy-fələrə nisbətə daha mücməl olmasıdır. Könül istərdi ki, Battal bəy bizə Kazan türklüyünün çarizmdən çəkdiyini anladığı kibi, bu türklüyün o mənhus çarlığa qarşı mücadiləsi demək olan intibah dövrünün vəqəələrini də eyni təfsilatla anlada idi.

\*\*\*

Əsərin təsnifindəki təmayül tarixcə bizə daha yaxın hadisələri daha uzaq hadisələrdən daha az təfsil ilə anlatmaqdır. Ədəbi və Milli İntibah fəslə haqqında qeyd etdiyimiz bu xüsusiyyət “Tatar Cümhuriyyəti”nin bugünkü vəziyyəti fəslində bilxassə nəzərə çarpar. Şöylə ki, məcmui orta formatla 250 səyfə təşkil edən bu kitabın bugünkü vəziyyəti anlatan qismi ancaq 6 səyfədən ibarətdir.

Bu səy-fələrdəki ifadəsi ilə mühərrirbolşevik sistemi ilə Rusiya istilasını əleyhində olmaqla bərabər, millətin bu sistem daxilində ümidsiz bir halda inqraz etməkdə olduğu fikrinə qətiyyənlə iştirak etmiyor. Biləks, bolşevik istilasına qarşı xalqda ciddi bir müqavimət əsəri görüldüyünü iddia və 17-ci və 18-ci əsrlərdə rus təmsil siyasətinə qarşı dinini sipər edərək müavimət edən və 19-cu əsrin sonlarına doğru və 20-ci əsrin başlarında milliyətini inkişaf etdirməyə çalış-

miş olan millətin şimdiki də mənliliyini mühafizə etmək uğrunda çalışdığını” təbşir ediyor.

Əvvəlki müqavimətində çarlığa mədyun olmayan millət, bittəbii, şimdiki çalışmasında da komunizmə mədyun deyildir. Müəllif bu qəziyyeyi təcbid etməyi də ehmal etməmişdir.

Kazan türklərinin bəzilərinə yaşadıqları acı tarixin bəzi zehinlərdə buraxdığı dərin infial üzündən rusluqla etilaf surətilə müdafiyəyi mövcudiyət üsulunu tərcih etmək meyli vardır. Kazan türklüyünü bu xətalı yoldan mən ilə tarixi düşməne qarşı vəziyyət alaraq, digər türk ellərlə bərabər istiqlal hədəfinə doğru sövq etmək niyyətilə qələmə alınan “Kazan Türkləri” əsərini qarelərimizə hərəarətlə tövsiyə edərəkən möhtərəm mühərririni də bu faydalı müfid əsərindən dolayı təbrik eyləriz.

**M.Ə.**

**“Yeni Qafqasiya”, 14 nisan 1926 / 1 şəvval 1344,  
il: 3, №11, s. 11-13**

Təvəqqüf - dayanma

Cinah - qanad

İstişhad - şahid

Mütəəssib - təəssübkeş

Müvərrix - tarixçi

İtilalandıran - aşkar edən

Məzalim - zülmələr

Tənəssür - xaçpərəst

Parya - hissə

Tövsiq etmək - möhkəmləndirmək

Papaz - din xadimləri

Afaqi - perspektivli

Mücməl - qısa

Ehmal etməmək - əhəmiyyət verməmək

Mədyun - minnətdar

İnfial - xəcalət çəkmə

Etilaf - anlaşıma, uyuşma  
İnqraz - batma, çöküş  
Müfid - mənali

*Red: 14 nisan 1926 /  
1 şəvval 1344 – 14 aprel 1926*

## **ƏSARƏT FƏLSƏFƏSİ**

### **AZƏRBAYCAN KOMUNİSTLƏRİNİN RUHIYYATI**

Keçəndə 27 Nisan münasibətiylə intişar edən bir məqalədə rəsmi statistik rəqəmlərə istinadən, Azərbaycan Komunist Fırqəsi deyilən təşkilatda türk ünsürünün ancaq yüzdə iyirmi nisbətində olduğunu göstərmişdik. Halbuki rus ünsürü yüzdə 60-70 nisbətini ehraz etməkdədir. O gündən bu günə qədər fırqə kadroları, şübhəsiz, dəyişmişdir; fəqət, adətə çoxalan əzanın mənsub olduqları milliyyət nisbəti qeyd etdiyimiz müadiləyi hələ dəyişdirməmişdir.

Məsələnin gərək bu cəhəti, gərək Azərbaycan Komunist Fırqəsi ilə Rusiya Komunist Fırqəsi arasındakı təşəkkül münasibətləri məlumumuzdur. Biliyoruz ki, Azərbaycan Komunist Fırqəsi namını daşıyan müəssəsə Üçüncü İnternasyonala daxil digər milli komunist fırqələrindəki istiqlalə malik deyildir. O, Üçüncü İnternasyonala bilvasitə deyil, bilvasitə girər, Rusiya fırqəsi tərəfindən təmsil olunur.

27 Nisan xəyanətini işləyən bu fırqənin hanki hüquqi əsaslarla nə kibi insan məlzəməsindən mürəkkəb olduğunu bilməklə bərabər, buradakı türk əqəliyyətin nə kibi bir ruh və fəlsəfə ilə mütəxəssis olduğunu da tədqiq etmək faydasız deyildir.

Kəndi məmləkətlərinin yabançılar tərəfindən istilasına təhəmmül edən, əsarət və istilanı, hürriyyət və istiqlal şəklində göstərmək zillətinə qatlanan bu zatlar, əcəba, hanki məfkurəni daşıyor, hanki haləti ruhiyyənin məhsulu bulunuyorlar? Daha doğrusu, mühərrik bulduqları hasis mənfəətləri nə surətlə təvil ediyorlar?

Bu suala cavab vermək üçün, biz nisbətən namuslu olduğu qəbul edilə biləcək Nəriman Nərimanovu alalım: 27 Nisan xəyanətinin mütəvəffa Nərimanov namı ilə icra edildiyi məlumdur. Azərbaycan kommunistləri tərəfindən mürşid və lider sifəti ilə tanındığı da onun bu mövzu üçün ən müvafiq bir tədqiq və təhlil tipi olduğunu təmin edər.

Nərimanovun tərcümeyi-halını yazan kommunist bir müəllif “rus kultürü və rus mühərrirlərinin təhti təsirində qalan” Nərimanın rus çarizmi ilə mücadilə etdiyi halda, daima rus harsı ilə fikri cərəyanlarına sadıq qalaraq siyasi sahədə də “daima Rusiyaya mütəvəccəh olduğunu” lisanı təqdirlə yad edər<sup>1</sup>.

Daima gözü Rusiyada bulunan Nəriman bittəbii, milli istiqlal fikirlərindən uzaqdaydı. O, Müsavat Firqəsinin milli istiqlal və federasyon nəzəriyyələrini bir türlü həzm edəməz, bunları “axmaq şüar” deyərədd edər. **“Hanki şüarlarla Qafqasiyaya gediyoruz”** ünvanı ilə Moskvada nəşr etdiyi bir məqalədə Azərbaycan milliyyətçilərinin Türkiyə haqqında bəslədikləri hissiyatı təhsil ilə “Osmanlı türklərinə güvənən müsavətçilər, Rusiyanın inhilal və həlakinə inandırlar və hər millətin kəndi müqəddəratını düşündüyünü görərək, onlar da kəndilərinə bir şey tasarlamaya başladılar” deyər yazıyordu<sup>2</sup>.

Nərimanca, milliyyət namına meydana çıxan Müsavat Firqəsi “Qafqasiya müsəlmanlarını federasyon kibi bir taqım “axmaq şüarlar”la ovutmuş, onları türk imperializminin təkmələri altında çeynəmişdir”<sup>3</sup>.

Qafqasiyanın müqəddəratını rusluq camiəsi xaricində təsəvvür edəməyən Nəriman qədər Türkiyənin Qafqasiyadakı nüfuzuna qarşı açıq vəziyyət almış ikinci bir azərbaycanlı yoxdur. Azərbaycan hökumətinin rəisi Yusifbəyli Nəsib bəy namına yazdığı məktubun bir yerində Nəriman atidəki sətirləri yazmışdır:

“Mən daima türkləri Qafqasiyaya dəvət edənlərin şiddətlə əleyhində bulundum. Bakı Bələdiyyəsi ictimai salonunda söylədiyim son nitq də buna aid idi”.

---

<sup>1</sup> N.Nərimanov nam rusca risalə, səyfa: 8, Moskva, 1925.

<sup>2</sup> Eyni əsər: səyfa: 8.

<sup>3</sup> Eyni əsər, səyfa: 11.

Bu nitq Bakının milli Azərbaycan qüvvətləriylə Azərbaycan həlasına yardım üçün gələn qəhrəman türk ordusu tərəfindən mühasirə edildiyi günlərdə söylənmişdi. Nəriman bu nitqində türklüyü çəkişdirmiş, Türkiyəni istiqbala hazırlaşan azərilərin pək böyük bir xəta işlədiklərini, Rusiya əmələsindən qorxmaq lazım gəldiyini bakılılara anlatmış, sonra da solluğu Rusiyada almış, səlaməti “ana vətən”ə ilticada bulmuşdu.

Bitərəf qarelərcə Qafqasiyanın istiqlalını müdafiə edən bir adam üçün “Türkiyəni dəvət” əleyhində bulunmaq təbiidir, deyə Nəriman təbriə edilə bilir. Fəqət Nəriman ilə bir Qafqasiya istiqlalçısı arasındakı fərq böyükdür. O, Qafqasiyaçı deyil, rusçudur: Türkiyə əleyhində ikən Qafqasiyanı Rusiyadan ayrı təsəvvür edəmiyor. Hələ Azərbaycanın Rusiyadan ayrılmasına mütəvəccih hərəkətləri əff qəbul edilməz bir günah kibi tələqqi ediyor. Nəsim bəyə yazdığı məktubunda “Rusiya canının Bakı petrol ocaqlarında olduğuna” işarət edən Nəriman Gürcüstan, Ermənistan münəvvərlərinin xətasını əff etsə də, Rusiya əmələsi “Müsəlman münəvvərlərinin işlədiyi cinayəti qətiyyəən əff edəməz” diyor; “Qızıl Ordusu möcüzələr xəlq edən bir millət və dövlətin həyatı ilə oynamaq caiz olmaz” cümləsi ilə də bu “mərhəmətsizliy”ə kəndisincə haq veriyor<sup>1</sup>. Nəhayət, hökumət rəisini istigfarı zünub ilə böyük Rusiyadan əff diləməyə dəvət ediyor. Yalnız şu surətlərdir ki, “rus əmələsinə qarşı işlədiyiniz günahın kəffarəsi verilir” yoxsa, “Müsəlman xalqını çox böyük fəlakətlər bəklıyor” – deyə kəndi xalqını rus məzalim və vəhşəti ilə təhdid ediyor<sup>2</sup>.

Bu iqtibaslardan görölüyor ki, Nərimanov ilə arkadaşları türklüyü atıyor, Azərbaycan istiqlalını fəda ediyorlarsa, bunu, insaniyyə, bəşəriyyə və böyük ixtilal namına deyil, “Rusiya əmələsinə qarşı günah işləməmək” üçün icra ediyor; “Qızıl Ordusu möcüzələr xəlq edən böyük millət və dövlətdən” qorxuqları üçün yapıyorlar. Mühakimələrindəki amil, ələl-itleq, “proletariatı” deyil, “rus proletariati”dır.

Azərbaycan Komunist Firqəsinin yüzdə iyirmi beşini təşkil edən türklərin münəvvər keçinən qismi işte bu kibi qorxaqlıqlardan və

<sup>1</sup> Eyni əsər, səyfə: 20.

<sup>2</sup> Eyni əsər, səyfə: 21.



yaxud “qorxaqlıq” pərdəsi altında gizlənən satılıq vicdanlardan ibarətdir.

27 Nisan intiqamını almaq qayəsi ilə istiqlal cidalının şanlı meydanına atılan gənclik hər şeydən əvvəl hazırkı nəsli nərimanların düçar olduğu bu fikir əsarətindən qurtarmaya baxmalı, rusluğu idealizə deyil, ona qarşı qoyacaq bir hars və mədəniyyətlə silahlanmalıdır. Yalnız çarizm və yalnız komunizmlə deyil, bütün rusluqla mücadilə etməlidir.

Komunist olub da əmələ qayəsini daşımaq bir qəbahət deyildir. Bu, bir fikirdir. Fikrə ehtiram edəriz, fəqət, ələl-itlaq əmələyə deyil, rus əmələsinə tapanlar bizcə möhtərəm olamazlar. Rus əmələsini idealizə edən qızıl bir türk komunisti ilə rus çarını idealizə edən “ağ padşahçı” bir türk bəyi arasında,bizcə,bir fərq yoxdur. Mütəxasim iki cəbhədə durmalarına rəğmən, bunların yapısı eyni xamırdan yoğrulmuşdur. İkisi də rusçudur. İkisinin də fəlsəfəsi əsarət fəlsəfəsidir. İkisi də quldur! Bəyaz qul ilə qırmızı qul!..

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 27 nisan 1926 / 14 şəvval 1344,  
il:3, №12, s. 2-4*

Ehraz - qazanma, nail olma

Müadiləyi - miqdar fərqi

Təhəmmül etmək - dözmək

Hasis - şəxsi

Təvil- izah

Mütəvəffa- mərhum

Təhsil - öyrənmək

Ati - ön, gələcək

Həlasına - vəziyyətinə

Təbriə edilə - başa düşülə

İstiğfari-zünub - günahların bağışlanması

Mütəxasim - düşmənçilik edən

*Red: 27 nisan 1926 /*

*14 şəvval 1344 - 27 aprel 1926*

## ACI XATİRƏLƏRDƏN: QƏZETƏÇİ SEYİD

O, qəzetə sahibi bir “burjuva” deyildi. Qəzetə mühərriri bir “mürtəcə” də deyildi. Qapı-qapı dolaşaraq abunələri təvzi edən fağır bir qəzetəçi idi.

Qəzetə təvzi etdiyi kibi o, türk teatrosunun elanlarını da dağdır, afişləri divarlara yapışdırırdı; iri vücudu və yüksək boyu ilə o, bu işi çox gözəl ifa edər, nərdivana ehtiyac göstərmədən elanları yaramaz çocuqların əli yetişməz bir hizaya asa bilirdi.

Seyidi hər kəs bilirdi. Teatro müdavimləri ilə qəzetə karilərindən onu tanımayan yoxdu. Qırmızı yanaqlarında həyat, saf gözlərində nəşə, gülər üzündə vəfa iradə edən bu sağlam vücut, eyni zamanda sağlam bir ruh daşırdı. Milli və vətəni məqsədlərlə icra olunan nümayişlərdə Seyidi vücudu ilə mütənasib bir həyəcan qaplardı. Qocaman Azərbaycan bayrağını böyük bir vüqarla omuzuna alar, həyatının ən nəşəli anlarını yaşardı. Heç bir mükafat və ücrət bəkləməyən həqiqi xalq vətənpərvərliyinin o, səmimi bir müməssili idi. Denikinçilərin Bakı limanında silah dolu saxladıqları Belaya gəmisini kəşf etdiyi və bu xizmətinə müqabil qanunən haqq etdiyi mükafatı ala bilmədiyi halda belə o, qətiyyətlə münkəsir olmamışdı.

27 Nisan faciəsi vüqu bulmuş, Qızıl Ordu Bakını istila etmişdi. Bolşevik qəzetələri denikinçilərin olduğu məruf olan Belaya gəmisinin bolşeviklərə aid olduğunu yazıyor, bu gəmini kəşf edən “əksinqilabçılar”ı ixtilal məhkəməsi ilə təhdid ediyordular.

Seyid aldırırmıyordu. O, vətəninin mənfəətini güdmüş, hökumətindən saklı bulunan bir silah deposunu kəşf etmişdi. Bu deponun bolşeviklərə xas olduğunu belə bilmiyordu. Onun bolşeviklərin də düşməni denikinçilərə aid olduğunu isə vaxtiylə bolşevik qəzetələri kəndiləri yazmışlardı.

Kəndisinə Seyid gizlənsin ya, demişlərdi. O, vəziyyəti mühakimə etmiş, gizlənməyə lüzum görməmişdi. Yaxalanmış, Çekaya götürülmüşdü.

Qəzetəçi Seyidi bir daha görünmədi. Onun “**Azərbaycan, İstiqlal!**”<sup>1</sup> – deyə bağıran gur səsi artıq eşidilməz olmuşdu. Fəqət dildən-dilə bir mənqibə dolaşır, fədakar Seyidin əziz xatirəsini ehya ediyordu:

- Qurşuna dizilirkən Seyid mətanətini heç pozmamış, geniş köksünü hədəf alaraq açılan qurşunu mərdcə qarşılamaş, o müqəddəs şüar bu cəsur şəhidin son sözü olmuşdur:

**- Yaşasın İstiqlal!**

**M.Ə.**

**“Yeni Qafqasiya”, 27 nisan 1926 / 14 şəvval 1344,**

**il: 3, №12, s. 11-12**

Tevzi - dağdan, yayan

Hiza - düzgün sıra

İraə - görsənmə, görünmə

Omuz - çiyin

Mənqibə - mədhiyyə, tərifə layiq sifət

Ehya - dirilmə, canlanma

**Red: 27 nisan 1926 /**

**14 şəvval 1344 – 27 aprel 1926**

## **RUSLAR... O RUSLARDIR**

Parisdə toplandığını xəbər verdiyimiz Rus Konqresi qapandı. Rus mühacirlərinin ancaq müəyyən bir qismi tərəfindən göndərilən delegelərdən mütəşəkkil bu konqrenin rus monarxistlərindən təşəkkül etdiyi məcmuəmizdə yazılmışdı. Milyukov partisi ilə sosialistlər və cumhuriyyətçi demokrat zümrələri tərəfindən boykot edilən bu konqre müfridlərlə mütədillər namını daşıyan iki qismə bölündü. Qrandük Nikolay Nikolayeviçi “Rus xalqının rəisi” sifətiylə təbrik etməkdə belə min bəla ilə birləşən bu konqre “rəis” nəzdində təşəkkülə məmul bulunan heyəti intixab etmədi. Mütədillər bu heyətin

<sup>1</sup> Bakıda intişar edən qəzetələrin ismi.

konqre tərəfindən intixabını istədikləri halda, müfridlər bunun bizzat “rəis” tərəfindən təyini tələb etdilər. “Rəis” ilə xalq arasına girməyi həqiqi monarxizm prinsipinə rəva görmədilər. Çox hərarətli, hətta ədavətli münaqişələrdən sonra konqre rəylərə müraciət etdi. Müfridlər qazandılar. Konqre həməh-həməh parçalanmaq halına gəldi. Çünki mütədillər bu şəkli qəbul etməməkdə israr etdilər. Müfridlərdən məşhur Markov köpürdü, müxalifəti sağdan gələcək terrorla təhdid etdi. “Rəis”in enerjik bir müdaxiləsi konqreni parçalanmaq rəzalətindən qurtardı. Müfridlər təkliflərini geri aldılar. Heyət təşkilindən sərfi nəzər olundu. Əski ruslar bütün səy və qeyrətlərinə rəğmən, kəndilərinə baş olacaq müştərək bir müəssisə yaratmaq istedadında olmadıqlarını bütün cahana qarşı göstərdilər. Kəndilərinə müsbət olaraq qalan yalnız bir “rəis” oldu.

Bu nəticə rus monarxistlərini təmin edə bilirmi, edə bilməzmi? Orası bizi əlaqədar etməz. Konqrenin qapandığı sırada hökmran olan haləti ruhiyyəyə baxılırsa, azanın, bilxassə gənc delegələrin adəmi məmnuniyyətlə geri döndüklərinə hökm etmək lazım. Onlar “Eyvah, bizi buraya göndərənlərə nə cavab verəcəyiz?” – öfkələnmişlər. Varsın onlar öfkələnsinlər və yaxud yeni “tac geydirdikləri” Romanovun “xilaskar rəyasəti”nə güvənərək məmnun olsunlar. Dedik ya, bu bizi əlaqədar etməz.

Böyük məmnuniyyətlə qeyd edəcəyimiz bir şey varsa, o da qara imperializm ənənəsindən bir türlü qurtulamayan bu rus konqresində, rus əsarəti altında inləyən millətlər namına nümayəndə bulunmamasıdır. Fuzuli olaraq Qafqasiya millətləri namına konqreni təbrik edən Salamov namilə məchul birisindən başqa konqreni təbrik edən nə bir qafqasiyalı, nə də bir türk bulunmamışdır. Salamovun da Şimali Qafqasiya namından söz söyləmək səlahiyyətində olmadığı Praqadakı dağlılar tərəfindən vəktində təşrih edilmişdir.

Qeyri- rus millətlərin bilxassə türk ellərinin bu konqreyə nisbət aldıkları vəziyyət şayanı təqdirdir. Nicatının Romanovların kölgəsindən uman Rusiya ilə çarizm məfkurəsindən ayrılmayan ruslardan iyi bir şey bəkləmək haqqında olmadığımızı söyləmişdik. Vəqayı, bu xüsusda çox haqlı olduğumuzu göstərməkdə gecikmədi.

Konqrenin müqəddimat və əvvəliyyatına nəzərən, monarxist rusların pək mühüm bir məsələni sükutla keçışdirməkdə olduqlarını qeyd eyləmişdik: Milliyyət məsələsi.

Bütün inad və qalın qafalıqlarına rəğmən, zamanın ən böyük şüarını təşkil edən bu məsələni “çarist ruslar” da ehmal edəməmiş, istər-istəməz mövzu bəhsi etmişlərdir. Bu məsələyə konqre komunistlərin milli siyasətlərini tənqid və “milli Rusiya”nın bu məsələyi nasıl həll edəcəyini təsbit etmək surətiylə iki tərəfdən (mənfi və müsbət) yanaşmışdır.

“Komunist hakimiyyətinin mahiyyəti”nə həsr etdiyi məruzatında Oldenburq Sovet hökumətinin Rusiyanı mütənəvvə lisanlı cumhuriyyətlərə böldüyünü və bu cumhuriyyətlərdə tərbiyə etdiyi məhəlli lisan və harslarla rus vəhdət və hakimiyyətinə müdhiş bir dərbə endirdiyini” lisanı təəssürlə qeyd ediyor.

Oldenburqla kiçik kùltürlər İnternasyonalın müdhiş təxribatına müqavimət göstərəməzlər. Bunun üçün də bolşeviklər “rus kùltürü”-nə parçalıyor, onu “məhəlli kùltürlər”ə taksim ediyorlarmış.

Komunistlərin parçalamaq siyasəti, şübhəsiz, bir əmrivaqedir. Fəqət bu, rus kùltüründən ziyadə birləşmək üzərə bulunan türk kùltürünə təvəcəh etmişdir. Rus kùltürünü isə onlar “müqəddəs Okt-yabr lisanı və təlimatı şəklində” olsa da, tərbiyə və tənmiyə etməkdə bər-davamdırlar. Oldenburqlar bu cəhətdən əmin ola bilirlər. Fəqət bu ruslar istərlərdi ki, “kiçik millətlər”in lisan və harsına qətiyyəni meydan verilməsin, iləridə təbii vəhdətlərini bulacaq türk elləri bir həmlədə ruslaşdırılsın. Kimsəyə konuşduğı lisan üzərə “yeni ədəbiyyət və kùltür” təsisinə qətiyyəni meydan verilməsin.

Bu mənfi nəzərin hədəfi, şübhəsiz, türk ellərindəki harsı hərəkətdir. Komünizm təsənnüünün bütün təzyiqlərinə rəğmən, sovet idarəsi altında bulunan türk ellərinin hər tərəfində hiss olunan milli hars ehtiyacı ilə bu ehtiyacdən doğan elmi və ədəbi hərəkət, anlaşılan, çar məfkurəçilərinə rahat vermiyor. Öylə ya, onlar nəzərində Rusiyadakı türklük daima mənfi bir mövqe tutmuşdur. Məruf 3 Həziran Qanunu mucibincə Türkistanı tamamən, Qafqasiya və Volqa boyunu da qismən təmsil haqqından mən edən Stalin ruhu Parisdə toplanan mühacir rusları hələ tərək etməmişdir. Şöylə ki, “milliyyət məsələ-

si”nə aid bəyanatında knyaz Orusov bir kərə əldən çıxmış Lehistan, Finlandiya və Baltik sahilindəki cumhuriyyətlərin istiqlal və tammıyyəti mülkiyyətlərini diplomatca təsdiq və dövlətlər tərəfindən istiqlalları bil hüquq tanınmış Gürcüstan ilə Ermənistan məsələlərinin şü və ya bu şəkil ilə həll edilə biləcəyini vəd etdikdən sonra susuyor. Nə Azərbaycandan, nə də otuz milyonluq türk dünyasından bir kəlmə ilə olsa da, bəhs etmiyor. Görülüyor ki, Orusovca “milli Rusiya”-da türk məsələsi yoxdur. Türkistanda, Volqa boyunda və Qafqasiyada təşəkkül edən türk və müsəlman cumhuriyyətlərini, anlaşılan, rus millıyyətcılləri “komunistlər tərəfindən süni surətdə tərbiyə edilən millıyyətlər” sırasında görüyor, onların vücudunu “milli rus hakimiyyəət və səltənəti” üçün müzir buluyorlar.

Qızıl Rus imperializmindən çəkdiyimizi biliyoruz. Bunun nə qanlı, nə mənhus və məşum bir idarə olduğunu üç sənədən bəridir yazıyor, bağııyor, bütün cahana qarşı elan ediyoruz. Fəqət heç bir zaman bu idarənin yerinə gələcək digər bir rus idarəsindən, bilxassə min dəfə mənfur olan o rus çarizminin ovdətindən bəkləməmişiz. Xilas və nicatlarını, milli varlıqlarının müdafiəsini kəndi qüvvət və istiqlallarından deyil, sağ cinaha mənsub rus qüvvətlərindən bəkləyənlər varsa, görsünlər: bu cinah əski cinahdır.

- Ruslar o ruslardır!

**M.Ə.**

**“Yeni Qafqasiya”, 27 nisan 1926 / 14 şəvval 1344,  
il: 3, №12, s. 12-13**

Qrandük - Rusiyada şahzadələrə verilən ünvan, ad

Məmul - arzu edilən, ümid edilən

Mütənəvvə - türlü, çeşidli

Taksim - bölmə, bölüşdürmə

Təsənnüün - süni bir hərəkət, zorla bir şeyi yaxşı göstərmək

Məruf - məşhur

Müzir - zərərli

**Red: 27 nisan 1926 /  
14 şəvval 1344 - 27 aprel 1926**

## AZƏRBAYCAN KÖYLƏRİNDƏ SİYASİ FƏALİYYƏT

Bakı qəzetləri Azərbaycanda icra olunan köy sovetləri intixabı münasibətilə Azərbaycan köylüsündə müşahidə olunan siyasi fəaliyyətdən bəhs edib dururlar. Bu məsələ yalnız mətbuatı deyil, Ali Sovet müəssisə və idarələrini də olduqca məşğul etməkdədir. Hətta mətbuatın bu məsələ ilə layiq olduğu qədər məşğul olmadığı sovet amirlərinin tənqidinə belə məruz qalmışdır.

Hər şeydən əvvəl bu dəfəki sovet intixabı münasibətilə Azərbaycan köylərində nəzəri-diqqəti cəlb edən şey, əvvəla köylərin əskisi kibi atil bir vəziyyət almayıb seçkilərə əksəriyyətlə iştirak etmələri, ikinci də qadınların sovet seçkiləri ilə ciddiyyətlə əlaqədar olduqları olmuşdur.

Sovnarkom (Xalq vəkilləri heyəti) rəisi Musabəyovun bəyanatından anlaşıldığına görə köylülərin 100-də 80-ni seçkilərdə iştirak etmişlərdir. 100-də 80 sovet siyasətində görülmüş bir miqyas deyildir. Daxili Rusiyada belə köylülərin seçkilərdə əzəmi əlaqə və iştirakı 100-də 40-45% nisbətində olunca məmnuniyyəti mücib olmuşdur. Bunun üçün Azərbaycan Komunist Firqəsinin başçısı Mirzoyan hökumət rəisinin verdiyi bu məlumatı şübhəli bulmuş, doğru isə bu “hadisə” yalnız Azərbaycanda deyil, hər tərəfdə mücibi iftixar bir vəqədir, deməklə heyvətini bəyan etmişdir.

“Komunist” ilə “Bakinski Raboçi” qəzetlərinin nəzəri-diqqəti cəlb etməyən sütunları diqqətlə təqib olunduqda köylərdəki bu “fəaliyyətin” pək də bolşevik idarəsi lehində olmadığı seziliyor. Anlaşılar ki, köy artıq Komunist Firqəsi tərəfindən şüursuz bir sürü kibi sürülmək dövrünü atlamış, kəndisini bizzat idarə etmək, hakimlərini mümkün olduğu qədər, tənqid etməyə iqtidar və əzmini göstərməyə başlamışdır. Çox yerdə Komunist namizədləri əleyhinə ələnən çıxılmış, bəzi yerlərdə hətda seçki mübarizəsi ərbədə və mənəziə dərəcəsinə bulmuşdur. Bittəbi, komunistlərin əleyhinə vəqu bulan çıxışları xəbər verirkən Bakı qəzetləri təfsir və təvcihdən dəxi saxlanamıyorlar. Məsələn, Hil köyündə komunistlərin seçki ictimaidən tərdini tələb edən zatın əski qoçulardan ibarət olub vaxtilə

Komunist Firqəsinə girmək istəmişkən rədd edilənlərdən olduqlarını təsrih eyləmək unudulmamışdır. Kiş köyündə dəxi bir köylünün komunistlərlə müəllimləri seçməmək təklifini bu adamların oruc tutmaması ilə dəlilləndirdiyi göstərilmişdir. Cəbrayıl qəzasında komunist namizədləri əleyhində bəyanatda bulunan köylüləri “Komunist” qəzetəsi “müballiğə” deyə təşxir ediyor, komunistlərə lehdarlıq edən bir “yoxsul”un Məhəmməd namilə bir qolçomaq “müballiğə” tərəfindən döyüldüğü təsbit olunuyor, bəzi yerlərdə hətta orta hallı köylülərlə halı yerində köylülərin birləşərək “müballiğə sinfindən ibarət namizədlər listəsi” tərtib etdikləri belə vəqə olmuşdur. “Qolçomaq” təbiri ilə “müballiğə” sinifinin komunist istilahında komunist əleyhdarlığı edənlərə ələm olan müballiğələrdən olduğu ilə bu istihların məxsus bir mənada kullandığı dəxi nəzərdən uzaq bulundurulmasın. Köylülərin komunist idarəsinə qarşı duyduqları kin Qızıl Ordu nifrətliyində bulunan gənc köylülərə qarşı dəxi izhar olunmuşdur. Şöylə ki, Cəbrayıl qəzasında Dabbağlar qəryəsində qızıl əskərlikdən övdət edən gənc köylülərin seçilməsi üçün şiddətli nümayişlər və propağandalar icra edilmişdir. Ağalı köyünün rəisi əski ehtiyatla Sovetə seçiləcək əzanın bir listesini tərtib ilə köylülərə təqdim etmişsə də, köylülər bu listedəki namizədlərin hamısını rəddilə istədikləri adamları seçmişlərdir. Eyni qəryədə əhalidən rüşvət almaqla məruf bulunan bir hökumət məmurunun seçki listesindən ixracını köylülər tələb eyləmişlərdir. Kürdmahmudlu və Rigdilo köylərinin Komunist Firqəsinə mənsub olan rəisləri əhalinin nifrətinə mucib olduqlarından bütün səylərinə rəğmənlə intixab olunmuşlardır (“Komunist”, nömrə:77).

Komunistlər əleyhinə mütəvəccəh bu kibi hadisələr “Komunist” səhifələrində çox görülyor. Komunist müxbirlər müşahidə etdikləri bu hadisələri, qələm kəndi əllərində olduğu üçün, əksərən köylülərin geriliyi və təəssübü ilə izah edərlər. Məsəla filan köydə komunistləri oruc tutmadıqları və namaz qılmadıqları üçün intixab etməmişlərdir deyə yazarlar. Digər bir yerdə də namaz vaxtı gəlincə köylülərin seçkiyi tərklə ibadətə getdiklərini və namazlarını qıldıqdan sonra təkrar seçkiyə gəldiklərini istehza edərlər.



Bütün bu izah və istehzalara rəğmən Azərbaycan köylüsündəki fəaliyyətin kommunistlər əleyhində bir hərəkət mahiyyətində olduğu seziliyor. Şöylə ki, Əliheydər Qarayev Komunist firqəsinin köy işlərinə aid dəvət etdiyi xüsusi məşvərət əsnasında köylülərin kommunistlər əleyhində olduğunu etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdır (“Komunist”, nömrə:82). Gərçi o bu müxalifətin Komunist Firqəsinə deyil, bəzi kommunistlərin şəxslərini tövcih edildiyini təvil etmək surətiylə “arxasını yerə verməyincə” da, bir az aşağıda firqə təşkilatları ilə mətbuatının seçkilərə lazım olduğu qədər əhəmiyyət vermədiklərindən şikayət etməklə bu müxalifətin pək də şəxslərə mütəvəccəh olmadığını zimmən anlamış oluyor. Qarayevin nitqindən köylərdəki “firqə” qisminin “mübəlligə” ilə mücadilələrində qeyri mütəşəkkil bir vəziyyətdə qaldıqlarını öyrəniyoruz. Bu sözü kommunist şivəsindən hər kəsin anlayacağı sadə lisana tərcümə edərsək, bu dəfəki seçkilər əsnasında kafı dərəcədə kommunist demoqojisi ifa edilmədiyindən şikayət olunduğunu anlarız.

Bu dəfəki seçkilərdə köylü qadınlara da ayrıca fəaliyyət əsəri göstərdikləri müşahidə olunmuşdur. Köy sovetlərinin bəzi yerlərdə 100-də 50-si qadınlardan mütəşəkkil olduğunu Sovnarkom rəisi kəndi bəyanatında təsbid eyləmişdir. Bir çox köylərdə sovet rəisləri belə qadınlardan intixab olunmuşdur. Qadınlar ictimialarda sovet əzalığına kəndi namizədlərini keçirmişlər. Əzanın miqdarı haqqında erkəklərlə qovğaya belə çıxmışlardır. Bir çox köylərdə qarılarını təhqir etmək və döyməklə məruf bulunan Sovet əzaları qadın seçkilər tərəfindən qaralanmışlardır.

Seçki ictimialarında sovet icraatı şiddətli etirazlara məruz qalmış, hər tərəfdə hökumət idarələri tənqid edilmişdir. Hətta seçki haqqından məhrum edilən sinif ərbabı bu münasibətlə siyasi nümayiş icrasına belə təvəssül eyləmişlərdir. Məsələ Göyçay qəzasında seçki haqqından məhrum edilən alış-verişçilər, kəndilərinə rəva görülən bu haqsızlığı protesto etmək üzrə seçki günü dükanlarını qapayaraq tətill elan eyləmişlərdir (“Komunist”, nömrə:87). Bakı civarında vaqə bəzi köylərdə belə kommunistləri seçki meydanından tərd etmək hadisəsi vüqu bulmuşdur.

Bu münasibətlə toplanan “Komunist müşavirəsi” köy işlərini uzun-uzadıya müzakirə edərək ciddi bir səyfəyə girən köy fəaliyyətinin önünə keçmək və əhali arasında müşahidə olunan ədəmi-məmnuniyyəti tədil etmək üçün çarələr aramış və nəticədə:

1- Rusiya köy kooperatiflərinə məxsus olan nizamnamənin Azərbaycana qeyri-qabil tətbiq olunduğuna, 2 - Köydə yapılacak icraat planının müvafiq olmadığına, 3 - Məhəlli sovet idarələrinin sovet əleyhdarı məmurlarla bulaşdığına, 4 - Banklarla köy kooperatifləri arasındakı münasibətin təbii olmadığına, 5 - İpək idarəsi, pambıq idarəsi kibi müəssisələrlə köy kooperatifləri arasında münasibətin qeyri-kafi olduğuna və nəhayət 6 - Kooperatif məmurlarının ləyaqətsiz və kifayətsiz olduqlarına hökm etmişlərdir.

Bütün bunlara bir də ərazi məsələsinin hala tamamilə həll və təsviyə edilməyib topraq inqisamı işinin köylülərin iştirakı olmadan məmurlar vasitəsilə icra edildiyini də əlavə etməlidir. Bu zəmində vüqu bulan köylü şikayətlərinin hədd və hesabı yoxdur. Fəaliyyət göstərən köyə qarşı kommunist diktatorluğu yuxarıda tədad etdiyimiz iqtisadi və idari bir taqım yarım tədbirlərdən maəda bir də siyasi tədbirə əhəmiyyət verməkdədir ki, köy əhalisinin zəngin və füqərə namilə ikiyə bölmək, ikinciləri birincilər əleyhinə süni surətdə təhrik etməkdən ibarətdir. Bundan başqa Bakı ilə Gəncə təşkilatının əmələ, digər təbirlə qeyri-türk ünsürləri də təzyiq olunmaqdadır.<sup>1</sup>

Bu təzyiq ilə əldə edilən məqsədin nədən ibarət olduğu məlumdur. Fəaliyyəti artan Azərbaycan köylüsünün istər-istəməz milli bir mühit yaradaraq, o mühitə yetişəcək milli qayəyə mərbutiyyət göstərəcəyi təbiidir. Buna qarşı qeyri milli şəhər əmələsini qoymaq “əmələ diktatorluğu” şüarı altında rus hakimiyyətini təhkim etmək niyyəti güdülüyor.

**M.Ə.**

**“Yeni Qafqasiya”, 15 mayıs 1926 /  
3 zilqədə 1344, il:3, №13, s. 6-7**

<sup>1</sup> 11-ci sayda “Azərbaycana qarşı Bakı” məqaləsinə müraciət oluna.

Ərbədə - qalmaqal  
Ələnən - açıqcasına  
Mönəziə - sözləşmə  
Tərd - uzaqlaşdırılma

*Red:15 mayıs 1926 /  
3 zilqədə 1344 - 15 may 1926*

## TÜRKIYƏ – İRAN DOSTLUĞU

Keçən iki həftə əsnasında zühur edən mühüm hadisələrdən biri də Türkiyə ilə İran arasında əqd olunan bitərəflik əhdnaməsidir.

Tehranda Türkiyə fəvqəladə mürəxxəs və böyük elçisi Məmduh Şövkət bəy ilə Tehran Rəsul-vüzərası Ağayi Mirzə Məhəmməd Əli xan Furuği ilə xariciyyə vəziri Ağayi Mirzə Davud xan Miftahi tərəfindən imza olunan bu müahidəyə nəzərən “Əsri hazırım hər iki millətə tövcih etdiyi ehtiyac və zərurətlərdən mülhəm olan” iki qonşu millətin yekdigərlərinə qarşı silah istemal etməyəcəkləri ilə hər hanki bir tərəf əleyhinə 3-cü bir və ya bir kaç dövlət tərəfindən hər b açıldığı zaman digər tərəfin bitərəf qalacağı və bu bitərəfliklərin müsəlləhən müdafiə ediləcəyi mütəqabilən təmin edilmişdir.

İki qonşu məmləkət bir tərəfin əmniyyət və asayişini ixlal və ya hökumətini devirmək qayəsini güdən təşəbbüs və təşəkküllərə kəndi topraqları daxilində müsaidə etməməyi təəhhüd eyləmiş, hər bir tərəf digərlərinin hüdudu üzərində təşəvvüslər yapmaq istidadında olan əşirətlərə qarşı tədbirlər alacağını qərarlaşdırmışdır.

Xülasəsi bundan ibarət olan müahidənin daha müfəssəl mətnini qarelərimiz yövmi qəzetələrdə görmüşlərdir. Bunun üçün biz burada müahidənamənin mətni və maddələri üzərində duracaq deyiliz.

Bizi ən çox sevindirən şey siyasi müqəddəratı yekdigərinə bağlı bulunan bu iki məmləkətin doğru bir yola girdiklərini görməkdir. Türkiyə ilə İranın müasir İslam Şərqi üzərindəki təsirləri məlumdur.

Bu iki dövlətin yekdigəri ilə anlaşıaraq əl-ələ verərək təcəddüd və istiqlal yolunda yoldaş olmaları şərq dünyasının milli istiqlal hədəfinə doğru atdığı qədəmləri təsri edən ən böyük amillərdəndir.

Türkiyədə zühur edən tərəqqi əsərlərinin İran üzərində daimi təsiri görülmüşdür. Türkiyədə məşrutıyyətin təəssüsü İran məşrutıyyətinin təəssüsünə mucib olmuşdur. Sultan Həmidin halını mütəəqib Məhəmmədəli şah taxt və tacını qeyb eyləmiş Əbdülhəmid Osmanın inqirazından sonra Qacar sülaləsi də münqəriz olmuşdur.

Türkiyədə elan olunan cümhuriyyət və cümhuriyyətin mənzumeyi-əfkarını təşkil edən radikal islahat bütün əsasat və təfərrüatı ilə yeni İranda tətbiq edilmiyorsa da cümhuriyyət tətbiqini təcrübə etməklə başlayan Rıza xanın icraatı İran xəqayiqi nöqtəyi-nəzərindən, həddi zatında, müsbət şeylərdir. İləridə inkişafı mütəsəvvür birər tərəqqi əsərləridir.

Yeni sülalə təsisi ilə nəticələnən İran hərəkatının şəkli cümhuriyyət sisteminə məfkurəvi bir əlaqə ilə mərbut olanları güldürməsə də, İran millətinin daxili işlərinə aid olan bu cəhətə qarışmaq türk cümhuriyyətpərvərlərinin xatir və xəyalından keçməz. Yetər ki, onlar yeni idarənin həqiqi cümhuriyyət mahiyyətini təşkil edən yüksək düsturların inkişafını mən etməyəcəyinə qane olsunlar.

Tehranda əqd olunub yaxında iki millət məclisləri tərəfindən təsdiq olunacaq bitərəflik müahidənaməsi siyasi Türkiyə məhfəllərində böylə bir qənaətin artıq təəssüs etdiyinə dəlildir. Nitəkim Türkiyə-İran dostluğunun salıfuzzikr müahidənin əqdindən əvvəl dəxi çox dəyərlı bir əlamətini gördük. Məqsədımız iranilərin türk qızları ilə evlənmələri məsələsidir.

Məlum olduğı üzrə türk qızı alan iranilər ya Türkiyə təbəəliyinə keçməyə məcbur tutuluyor və yaxud hüdudi milli xaricinə çıxarılıyordı. Əksəriyyəən məsələ tələqlə həll olunuyor, sənələrdən bəri bərabər yaşadığı rəfiqəsini tərkməklə bir iranlı, Türkiyədə yaşamaq haqqını qazanmış oluyordu. Türk qızı ilə evlənen iranilərin, bila-istisna iranlı türklərdən ibarət olduğunu nəzəri-diqqətə alırsa, bilməyiz xəzineyi-övrəğün hankı bucağından bulunub da hankı “qeyrətli” məmurun “əsəri-zəkası” ilə tətbiqində inad göstərilən bu,

hər cəhətcə mənasız bulunan “qanun”un gərək Türk dövlətinin və gərək hər iki məmləkətin ali mənfəətlərilə qonşuluq münasibəti üzərində nə fəna təsirlər icra etdiyini anlarız.

Tehran müahidənaməsinin elanına təqəddüm edən və bizcə bir xeyir əlaməti olaraq tələqqi olunan şey işdə bu “əski qanun”un Millət Məclisi tərəfindən xüsusi surətlə ilğa olunduğu idi. Bundan sonra bir təbrizli, bir səlmaslı və bir xoylu kəməli sərbəstliklə bir istanbullu, bir ərzurumlu və ya trabzonlu qız ilə bilaşərt və qeyd evlənəcək, bir iranlı erkəklə türkiyəli bir qız sərbəstcə ailə təşkil edəcəkdir. Çünki lisan birliyi ilə hars yaxınlığının təbii qıldığı bu sehriyyəti işqal edən qanun süniliyi artıq qalxmışdır.

Yeni İrənin calibi-nəzər icraatından ən mühümmi, şübhəsiz, Şah Pəhləvinin vücuda gətirdiyi İrən ordusudur. Bu ordunun düşmənlər əlində bir alət olub, müşkül bir gündə Türkiyə əleyhinə tövcih ediləcəyi haqqında bir taqım bədbinanə nəşriyyat vüqu bulmuşdu.

Ortada hər b və təhlükə havası əsən böylə bir zamanda mütəqabil bitərəflik təmininə aid əqd olunan bitərəflik müahidəsi bu kibi nəşriyyatın nə dərəcədə əsassız olduğunu göstərdi.

Qazi Mustafa Kamal Paşa həzrətləri tərəfindən gənc İrən ordusunun müəssisi Rza xan həzrətlərinə surəti məxsusədə göndərilən mürəssə qılinc Türkiyənin bu tərəfdən dostluqdan başqa bir şey bəsləmədiyini təmriz edər mənidar bir hədiyyədir...

*M.Ə.*

*“Yeni Qafqasiya”, 15 mayıs 1926  
/ 3 zilqədə 1344, il:3, №13, s. 6-7*

Təşəvvüş - qarmaqarışığı

Təsri edən - sürətləndirən

İnqiraz - taxtdan salınma

Münqəriz - nəslə kəsilməmiş

Salifuzzikr - yuxarıda xatırladılmış

Tələqlə - boşanma ilə

Təqəddüm edən - irəlində olan

İlğa - ləğv

Mürəssə - qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş

*Red:15 mayıs 1926 /*

*3 zilqədə 1344 - 15 may 1926*

## HƏZİN BİR BAYRAM

28 Mayıs! Bu, gənc Azərbaycan Cumhuriyyətinin tarixinə məbdə olan böyük bir gündür. Böyük türk milliyyətpərvərliyinin sevinclərlə keçirdiyi və ümidlərlə yad etdiyi məsud günlərdəndir.

Bu bir bayramdır, fəqət həzin bir bayram. Həzin, çünki mövcu-diyyətinin məbdəni təşkil edən bu günü Azəri Türkü kəndi yurdunda təsid eyləmək qüdrətində deyildir. Bolşevik istilasını altında bulunan yurdumuzda bu günü bayram saxlayanların yeri zindan, onu təsid edənlərin nəsibi edamdır!

Həzindir, çünki türklüyün mərkəzi bulunan burada belə təsid mə-rasimini könül istədiyi kimi ifa etmək hələ məhsursuz deyildir<sup>1</sup>.

Böylə hüzun-əngiz amillərin təsiri ilə vətənimin istiqlal günlərini xatırlıyor, qarşımda bulunan birtəqim əski qəzetə nüsxələrini qarış-dırıyordum.

İştə “**İqdam**” qəzetəsinin 8251-ci nömrəsi: Burada “Türk Ocağı” tərəfindən Azərbaycan istiqlalının təsdiqini təsid üçün yapılan möh-təşəm ixtifalın təfsilatı mündəricidir. Möhtəşəm Xalidə xanım “Sev-gili bayrağımızın yanında duran şu sevimli bayrağı salamlayıram” diyor. Bu, alqış tufanıdır, qopuyor. Yusif Akçura bəy pək qüvvətli bir nitqi ilə ilk Türk Cumhuriyyətinin təsisini və bu cumhuriyyət təsi-sində Türkiyənin xeyrini düşünür, məfkurəvi qəzasını nə mübəccəl, nə ruhlu bir lisan ilə izah ediyor<sup>2</sup>. Bu nitq, bu qardaş səsi Türkiyənin ən qaranlıq günlərində eşidiliyordu. Qardaş məmləkətin səadəti Tür-kiyəyə kəndi ələmlərini unutturuyordu.

<sup>1</sup> Əməlpərvər türk gəncliyinin İstanbul “Türk Ocağı” tələb və protestoları bu məhzuru bərtərəf etməyə mütəvəccih idi (10-cu nömrəyə müraciət oluna).

<sup>2</sup> Nitq 28 Mayıs 1924 nüsxəli “Yeni Qafqasiya”da mündəricidir.

11 Mart 1326 tarixli “**Təsviri Əfkar**” nüsxəsi gözümə ilişiyor. Burada da bir “qardaş səsi”ndən bəhs olunuyor. Müsavat Fırqəsinin Bakıda çıxan naşiri əfkarı “**İstiqlal**” qəzetəsindən bir məqalə iqtibas olunuyor. Bu məqalədə “Türkiyə məsələsi” mövzu bəhsidir. Cahan məsələləri meyanında halına intizar olunan Türkiyə məsələsinin azərilər üçün ən həssas bir məsələ olduğu qeyb edildikdən sonra deyiliyor ki, “Antantanın Azərbaycan istiqlalının təsdiqi xəbəri matəm içində bulunan İstanbulda bir toy kibi tələqqi edilmiş; istiqlalımızı təsdiq günlərində yaptığımız şənliklərdə İstanbulun Türklərdən alınacağına aid çıxarılan xəbərlər xalqımız üzərində toy içində matəm təsiri hasil etdirmişdi”. Mühərrir xatiməi məkal olaraq diyor ki:

“Türkiyə əski ərazisindən, Rumelisindən, Misirindən, Fasından, Hicazından, Beynən-nəhreynindən həpsindən keçər, beşərtlə ki, Anadolu təkrar kapitülasyonlara məruz qalmasın, beşərtlə ki, artıq kəndi qanını, canını kəndi yurduna, kəndi övladına sərf edən türk məhmətçiyi yurduna sahib olsun. Ümid edəlim ki, böylə olacaq, çünki türk milləti böylə istiyor. Çünki vicdanı bəşəriyyət böylə əmr ediyor”.

Mühərririn milli iradəyə və bəşəriyyət vicdanına sığınaaraq yaptığı kəhanət bu gün bir həqiqətdir. Anadolu türklüyü qurtarmışdır. Kapitülasyonlar qalxmışdır. Sevr Muahədəsi yırtılmış, bütün cahan Türk Cumhuriyyətinin istiqlalını qəbul ilə Anadolunun ağıllara hey-rət verən müvəffəqiyyətləri qarşısında mat və məbhut qalmışdı.

Azərbaycan mühərririnin bu kəhanəti mənə digər kəhanəti xatırlatdı. Azərbaycan Cumhuriyyətinin süqutunu təşkil edən 27 Nisan yövmi məşumu münasibətiylə üç sənə əvvəl yazdığı məqalədə **Falih Rıfqi** bəy böyük Türkiyənin misalından bəhsilə bu gün yerlərə enmiş Azərbaycan bayrağının təkrar yüksələcəyini təbşir ediyordu.

Əvət, bu bayraq təkrar yüksələcək və bu dəfə 28 Mayıs bayramını azərilər vətənlərində fəxr və məsrur bir surətdə təsid edəcəklərdir.

Vətəndəki qəhrəman azərbaycanlılar hər növ məvanie rəğmənlə bu günü təsid ediyorlar. Fəqət bu, pək həzin bir surətdə icra olunuyor. Bilməm Şəmsəddin Sami bəyin “Gavə” namıyla tarixi pyesindəki Dəhhaq istilasına məruz qalan farsı qədim iranilərin Novruz təsi-

dinə aid olan səhnəni xatırlarmısınız? Baharın fəyyaz günəşini zalım zabitanın qəddar təcəssüsündən saklı bir yerdə, səssiz və gülşən bir dərədə təsid edərkən birdən cəlladlar çıxıyor, çocuqları ana-babalarından alaraq ilanlara yedirtmək üçün götürüyorlar, nə həzin bir mənzərə!..

Digər bir misal: Roma tarixinin həyəcanlı səhnələrindən ən fəcini xatırlayınız. Xristianların uğradığı təqibatı kitablarda oxumamısınız, sinema filmlərində mütləq görmüşsünüzdür. Etiqadları üzündən canavarlara yedirilən məzlumlar... Nə ələm bir mənzərə!

İstiqlal gününü yad üçün gizli məhfillərdə toplanan, gizli mətbuat qiraətiylə məşğul olan Azərbaycan gəncliyi dəhhaqçı bir basqıdan heç də əmin deyildir. Nitəkim buzlu cəhənnəmlərdə ukubət çəkməklə təzib olunan istiqlal möminləri də canavar çəkistlərin qanlı həmlələrinə məruzdurlar.

Fəqət Dəhhaq basqını Novruz bayramını Roma əzabları Xristian dinini məğlub edəmədiyi kibi qızıl imperializmin onlardan əskik olmayan qəhri də 28 Mayıs bayramındakı mədlul ilə istiqlal məfkurəsindəki ruhu öldürəməz. İstiqlal və milli hakimiyyət məfkurəsi mütləq qalib gəlir!

Haqqı istiqlal vaxtiylə Vilson prinsiplərinin ən canlısını təşkil etməklə şərq millətlərinin ruhunu təshir eyləmiş, sonra da Üçüncü İnternasyonalın ağzından eşidilməklə böyük ümidlər doğurmuşdu. Fəqət təcrübə bu şüarın gərək qara və gərək qızıl imperializm siyasiləri lisanında bir məqsəd deyil, yalnız bir vasitədən ibarət olduğunu göstərdi. Vilson prinsipləri, Sevr Muahədənaməsi, bolşevik şüarları da Azərbaycan istilasını şəkildə müdhiş bir süquta uğradı.

Milliyyət prinsipinin haqq və həqiqət olduğuna bağlanan ümidlər az qala puç oluyor, hər tərəfi bir zülmət qaplıyordu ki, Misaqi Milli parlaq zəfəri ilə gəldi, məsələni başqa bir zaviyeyi rüyətdən aydınlattı: İstiqlal və hakimiyyəti milliyyə haqdır, fəqət bu haqqı qazanan qüvvət hər şeydən əvvəl millətin kəndisidir.

Azərbaycan gəncliyi bu gün tarixində ilk dəfə doğmuş bir türk cumhuriyyətinin qısa bir həyatı istiqlal yaşadıqdan sonra təkrar əsarətə giriftar olduğunu həzin bir təxərrüslə yad edərkən Anadolu



zəfərindən alınan bu dərsi unutmayaraq yaxın istiqbalda təkrar kəndi hürriyyət və istiqlalına qovuşacağına ümid edər.

Tarixi qədim dəhhaqiləri təbii bahar bayramını, romalılar da xristianlığı mən edəmədikləri kibi, əsri cədid müstəviləri də təbii istiqlal bayramını ilələbət mən edəməz və arzuları rəğminə, türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək şüarını tərmiz edən üç boyalı Azərbaycan bayrağı təkrar yüksəlir və isbat edər ki, qurşuna düzülürkən “Yaşasın İstiqlal!” deyə ölən mürsəlzadələr<sup>1</sup> bihudə yerə ölməmiş, kəndi ölümləri ilə bir ideal yaratmışlardır.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 28 Mayıs 1926 /  
17 zülqədə 1344, il:3, №14, s. 6-8*

Məbdə - ibtida, başlanğıc

Təsidi - bayram etmək

Məhsur - hasarlanmış, mühasirə edilmiş

Mübəccəl - müqəddəs, pak, uca

Məkal - söz, söyləniş

Kəhanət - qeybdən xəbər vermək, falçılıq etmək

Məbhut - döyükmüş, təəccüblü

Təbşir - müştuluqlama

Məsrur - şən, şad

Ukubət - cəzalandırmaq

Təxərrüs - açıq, hirs, parçalayan

Tərmiz - səciyyələndirən

*Red: 28 Mayıs 1926 /*

*17 zülqədə 1344 - 28 May 1926*

---

<sup>1</sup> Gənc Azərbaycan milliyətpərvər mühərrirlərindən ki, bolşeviklər tərəfindən qurşuna düzülmüşdür.

## BOLŞEVİK RƏQƏMLƏRİ

Məşum 27 nisan münasibətilə intişar edən Bakı qəzetələrindən alınmışdır.

Ən əziz hiss və müqəddəsatin kirli çizmələri altında çeynəndiyi bu mənhus gündə bolşevik qəzetələrinin Azərbaycan xalqının sağalmaz yaralarına duz tökəcək bir şəkil və mahiyyətdə tərtib və tənzim ediləcəyi məlumdur. Bunun üçün də biz bu qəzetələrin istilaya - xilas, əsarəti-hürriyyət tələqqi edən “hissi” qisimlərindən bəhs edəcək deyilik. Yalnız bu kərə (ümumi sovet təərruf siyasəti təsiri ilə olacaq) şəkil və cəsamət etibarı ilə, əskilərə nisbətlə “müxtəsər” olaraq çıxan bu nüsxələrin ciddiyyət sətir rəqəmləri üzərində bir az durmaq istəriz. Bu “rəqəmlərə” tövdi olunan “vəzifə” sovet hökumətinin altı sənə əsnasındakı “müsbət” icraatını “təsvir” etməkdən ibarətdir.

Bolşevik nəşriyyatçılarının rəqəm kullanmaqdağı üsullarını tədqiq üçün bu “təsviri” bir az təhlil edəlim:

Sovet hökumətinin altıncı ildönümü namı ilə türkcə və rusca nəşr olunan məqaləsində Əliheydər Qarayev kəndinə məxsus tərbiyəsiz bir üslub ilə (ruscasında bu tərbiyəsizlik türkcəyə nisbətlə bir az tədil edilmişdir) “xan, bəy” hökumətlərini və “Paris kafe şantanlarında eys və işrətlə məşğul millətçi mühacirləri” çəkişdirdikdən” əcnəbi məmləkətlərdəki propağandaçıları atışdırdıqdan sonra (bu dəfəlik “Yeni Qafqasiya”çıları təsrix etməmişlərdir. Çünki məcmuənin qapandığını və müdirinin istiqlal məhkəməsincə cəzalandırıldığını qəti surətdə yazmış, qarelərini inandırmmamışlardı. Kəndi kəndini təkzib etmək o qədər də xoş bir şey olmaz ya...) Sovet Azərbaycanının “dev addımları” ilə irəliləyəni isbata qalxışıyor.

Davasını isbat üçün sərd etdiyi vəqəələrdən başlıcası Muğan çölünün suvarılmasına aid vücuda gətirilən kanallar sistemidir. Suvarılmasına əhəmiyyət verilən bu çölün digər bir sütunumuzda mündəric məqalədə göstərilədiyi kimi Azərbaycan və türklük zərərinə olaraq rus mühacirləri tərəfindən iskan edilmək istəndiyindən sərfi-nəzər bu “inşaatin nə kimi idari bir “rəzalət”lə icra edildiyini yenə sovet mətbuatından Qarayevin məqaləsini nəşr edən “Bakinski Raboçi”

qəzetəsinin ildönümünə təxis edilməyən əlalədə nüsxəsindən öyrəniyoruz.

Muğan və Mil səhrası inşaat idarəsi mənasından müləxxəs olaraq, “Muğanmilstroy” namını daşıyan bu “inşaat idarəsi”nin yapıdığı ixtilas, təsəyyüb və irtikab o dərəcəyi bulmuş ki, rəsmi mətbuat belə ona artıq “Mügmilstroy” (Muğan və Mil səhrasını yapan) deyil, xalq ağzından alınaraq “maqilstroy” (məzar yapan) deməyə başlamışdır.

“Məzarlıq” Sovet hökumətinin müsbət icraatına qeyd etdikdən sonra Qarayev, Azərbaycan sənayesindən bəhs açıyor. Bu bəhəsdəki müsbət icraatın nədən ibarət olduğu Ağdam köylüsünün “Molla Nəsrəddin”in belə mizahına acı bir mövzu təşkil edən “piy çırağı” (iç yağı ilə yanan qəndil) yaxması ilə tənvir edilməkdir.

Qarayev pambıq ziraətinin 5.000 desyatin ərazidən 97.000 desyatınə çıxdığını və bu çıxışla hərbdən əvvəlki miqdarını bulduğunu söyləyir. Fəqət buna müqabil Ağdaş kooperativində üç-dörd bağlı çift zühurunun böyük bir müvəffəqiyyət kimi göründüyündən söz açmayaraq diplomatca sükut edir.

Bunları keçəlim. Mövcud fabrikaları bir araya gətirib “On kiçikdən bir böyük” yapma üsulunun nədən ibarət olduğu üzərində də durmayalım, 24 gündə 44 dəmiryolu qəzası kimi cahan rekordunu qazanan şimendoferciliyi də araşdırmayalım. Keçəlim rəqəmlərə:

Əliheydər Qarayev deyir ki: bəy və xan hakimiyyəti zamanında Azərbaycan əhalisinin ancaq yüzdə ikisi oxur, yazardı. Şimdi isə yüzdə 30-u savadlıdır.

Məqalə sovet hökumətinin altıncı ildönümü münasibəti ilə yazılmışdır. Bundan iki sənəsinin işğal və təsis dövrünə çıxılması təbii görülməlidir. Mütəbaqi 4 sənə isə bir nəslin oxuması, yazmasını təmin üçün ancaq yetər. Altıncı sənədə bütün sovet məktəblərində təhsil edənlərin miqdarı Əliheydər göstərdiyi hesaba görə 180 min ilə 230 min arasındadır. Biz bunu yuvarlaq və təxmini bir hesabla 200 min qəbul edərsək belə, bu rəqəm 3 milyondan ibarət Azərbaycan nüfusi-ümumisinin yüzdə yeddisini belə təşkil etməz. Qarayevin dava etdiyi yüzdə 30 nəticəsi əcəba hansı hesabla çıxır, biləməyiz.

Anlaşılan Müsavat dövrünə aid yüzdə iki rəqəmi havadan alındığı kimi yüzdə otuz ədədi də işkəmbədən çıxarılmışdır. Yoxsa Oktyabr

ixtilalı hesab elmini ta əsasından dəyişdirmiş də xəbərimizmi yox?...

Əliheydər Azərbaycan büdcəsinin yüzdə atnışının maarifə təxsis edildiyini söyləyir. Sovet Azərbaycanında maarif büdcəsinin dolğunca göründüyünü qəbul edəriz. Çünki Azərbaycan büdcəsi əskəri, mali xüsuslarla münəqilə, posta və teleqraf kimi məsərrifləri səbt etmədiyi kimi, petrol ocaqları kimi əzim sənaye müəssisələrinə sərf olunan paraları da qeyd etməz. Zira bütün bunlar Azərbaycan büdcəsinə deyil, Sovetlər İttihadı, yəni Rusiya büdcəsinə daxildir. Şu şərait daxilində hər hankı bir büdcədə maarif fəslinin digər cədvəllərə nisbətə dolduğunu təsbit etmək ehtimalı var. Öylə ikən belə Qarayevin verdiyi bu məlumat tədqiqə möhtacdır. Bərəkət versin ki, sovet komisarları sovet təbəsinə qarşı duyduqları məsuliyyətsizlik hissindən mütəvəllid laubalıkları ilə bizə bu xüsusda kolaylıq göstərirlər. Şöyləki “keçmişlə-hazır” arasında bir müqayisə yapan M.Bağirov “Komunist” qəzetəsinin 27 nisan nüsxəsində nəşr etdiyi məqaləsində “müsavat büdcəsi” ilə “sovet büdcəsi”ni müqayisə edərkən sovetlərin dövlət büdcəsindən yüzdə iyirmi beş maarifə sərf etdiklərini qeyd edir. Biz bu rəqəmlərin hankısına inanalım? Yoxsa Qarayev mərkəzi büdcədən sərf olunan yüzdə iyirmi beşlə məhəlli büdcədən sərf olunan yüzdə otuz ikiyi (M.Bağirovun məqaləsində böylə səbt edilmişdir) yuvarlayaraq bir rəqəmləmi söyləyir? Fəqət Oktyabr hesabı ilə ikiyə təqsim olunan bir rublənin cəmindən alınan yüzdə iyirmi beşin məcmui 60 qəpik olsa da, “burjua” hesabılə bu yenə 25 qəpik edər!

Fəqət Qarayevlər əmindirlər. Sovet diktatorası “sosyalist hesabının nəticələrini” cərh edəcək “burjua hürrriyyətinini” ortadan qaldırmış, sadıq komisarlarının cəhl və iğfalını üzə çıxaracaq vəsaiti əsir etdiyi cəmiyyətin əlindən almışdır.

28 May şuarı altında hürrriyyət və istiqlalını iadəyə çalışan Azəri mücahidləri sevgili yurdlarını işte bu cəhl və iğfal əsarətindən qurtarmaq istərlər!

**M.Ə.**

**“Yeni Qafqasiya”, 28 Mayıs 1926 /  
17 zilqədə 1344, il:3, №14, s. 14-15**

Məşum - uğursuz  
Nisan - aprel  
İskan - məskən  
İxtilas - oğurluq  
Təsəyyüb - səhlənkarlıq  
İrtikab - rüşvətxorluq  
İxtilal - üsyan  
Mütəvəllid - doğan

*Red: 28 Mayıs 1926 /  
17 zilqədə 1344 - 28 May 1926*

## ƏMİN BƏYİN NİHAYİ-NİTQİ

Təbriknamələrin qiraətini mütəaqib Əmin bəy təzahürata iştirak edən müsafirlərə qarşı təşəkkür və imtinanı mutəzəmmin nitqini irad eyliyordu. Məclisdəki hərarət və səmimiyyətdən mütəvəllid bir həyəcan və təəssürlə söyləyən bu nitqində Əmin bəy diyordu ki:

Möhtərəm əfəndilər,

Bayramımızın, həzin olsa da, yes-avər olmadığını ərz eyləmişdim. Bu ümid bizə hər şeydən əvvəl Azərbaycan xalqının istiqlalı üçün mücadiləyə qərar verdiyi və bu mücadiləni davam etdirən istiqlalçı fəadakar bir gənc zümrənin yetişdiyidir. Azərbaycan xalqı böyük məqsədə ərəcəyini kəndi mücadilə və mücahədəsindən bəkləməklə bərabər dostlarının əlaqə və məhəbbətindən də müstəğni olamaz. Biləkis onun ümidlərini qüvvətləndirən mənəvi saiklərdən birisi və ən mühüm olanı da bu məhəbbət və əlaqədir.

Azərbaycan istiqlalı bayrağında türk milliyyətərpərvərliyi yazılmışdır. Müstəqil türk cumhuriyyətinin hür torpağında həzin bayramı təsid edən azəri kəndisini qərib görməz. İştə Türkiyə gəncliyinin səsi! Biz onu burada bütün səmimiyyət və hərarətlə duyduq. Məlum şərait hesabıyla biz bu gün Türkiyə namına bayramımızı təbrik edənlərin yalnız gənclərə münhəsir qalmasından məyus olmayalım. Gəncliyin

səsi səslərin ən səmimisidir. Bu səsi biz Türkiyədən dün eşitdiyimiz və yarın da eşidəcəyimiz ən müəssir və ən məsul bir səsin həqiqi bir sədası olmaq üzərə tələqqi edəlim. Əvət, arkadaşlar, Türkiyə gəncliyi bizimlədir (şiddətli alqışlar).

Azərbaycan türklüyünün rus istilasına qarşı mücadiləsi Rusiya əsarətindəki türk ellərinin istiqlala mütəvəccəh tarixi mücadilələrdən bir səyfədir. Söyləndiyi vəchilə azərilər rus kabusuna qarşı qoyan əsir türk ellərinin ön səfındədirlər. Mücadilənin qüvvət və imkanlarını saymaq günündən ibarət olan bu ildönümündə rus dərbələrinə hər eldən daha ziyadə məruz qalan Kazan türkləri ilə türklüyün ana yurdu Türkistan namına eşitdiyimiz nitqlər bizi təqviyə edəcək, mənəviyyatımızı yüksəldəcək mahiyyətdədir. Qardaş türk elləri bizimlədir! (sürəkli alqışlar).

Azərbaycan davası Qafqasiya davasından bir parçadır. Qafqasiyalılar kəndi aralarında müttəhid və müttəfiq olmadıqca, rus əsarətinə qarşı mütəsənid olaraq mücadilə etmədikcə məsud istiqlal günü, şübhəsiz, uzaqlaşır. Müqəddəs mücadilə əhdini təcdidə məxsus olan bu gündə qafqasiyalı həmişirə cumhuriyyətlərin müməssillərini kəndi aramızda görmək və onların qardaşca teşcilərini eşitmək bizim üçün çox qiymətlidir. Böyük Şamilin ənənəsindən bəhs edən nitq Qafqasiyanın ən ziyadə möhtac olduğu bir həqiqəti ehtiva edər. Rus istilasına qarşısında azərbaycanlı, dağıstanlı və gürcü yox, yalnız qafqasiyalı vardır! (alqışlar).

Azərbaycanlılar millətin haqqı istiqlalına müstənəd müqəddəs mücadilələrində əsrin ən parlaq və ən müsbət bir davasını təmsil, demokrasiyanın ən yüksək bir şüarını müdafiə edərlər. Cahan əfkarı ümumiyyəsinin kəndilərinə mütəvəccəh olduğunu görməkdən, əlbəttə, qüvvət alırlar. Bu mücadiləni təqdir edənlər meyyanında Lehistan millətinin təmayüz etdiyi təbiidir. Bu millət əsarət və istilanın nə olduğunu kəndi tarixi ilə hər kəsdən ziyadə dadmış, çox çətin mücadilələrdən, qanlı üsyanlar və bi-hədd qurbanlardan sonra istiqlalını kəsb etmişdir. Lehistanın ən böyük düşməni Rusiya idi. Bu gün də ən böyük təhlükəni oradan görüyor. Bunun üçün Rusiya əsarətindəki millətlərin qurtulmasını səmimiyyətlə təmənni edər. Lehistanlı

natiqin türklük haqqındakı cemilə-kar cümlələri bu iki millət arasındakı tarixi ənənəyə müvafiqdir. Türkiyə Lehistan təqsimini protesto etmiş biricik dövlətdi. Lehistan ordusuna ilticaən qəbul olunan zabitanımızdan aldığım məmnuniyyət və təşəkküratı mütəzəmmin mütəəddid məktublar, bu dost millətin bizə qarşı təvəccöhünü müəbbeddir. Bir millət dar günündə gördüyü bu kibi məhəbbət və əlaqəyi əlbəttə unutamaz (sürəkli alqışlar).

Əvət, arkadaşlar, əvət vətəndaşlar, mücadilə davam ediyor. İstiqlalını almadan Azərbaycan xalqı rahat edəməz; rahat etmək haqqında deyildir. Biz kəməli əmniyyət və itminanla yolumuza davam edəlim, daxildə istila idarəsi və Çeka məzalimi ilə üz-üzə bulunan qəhrəman qardaşlarımıza, mənfalarda təzib olunan yılmaz mücahidlərimizə səmimi salamlarımızı göndərirkən, mücahidlərinin dost bir mühit və əlaqədən məhrum olmadığını da kəndilərinə bildirəlim və biləlim ki, Azərbaycan müstəqil idi. Azərbaycan müstəqil olacaq! (Bütün salon qiyam edərək, hərarətli alqışlar dəqiqələrcə davam ediyor).

Təşəkkür və imtinan.

Alqış tufanının yatışması üzərinə Əmin bəy atidəki cümlələrlə ictimain rəsmi qisminə intiha veriyor:

Xanımlar, bəylər!

28 May1s xatirəsini təkrim üçün məclisimizə təşrif edən möhtərəm zatlara səmimi təşəkkürlərimizi təqdim ilə təsid mərasiminin xitam bulduğunu ərz eylərim (alqışlar).

*“Yeni Qafqasiya”, 15 həziran 1926 /  
4 zilhicə 1344, il:3, №15, s. 10-11*

Mütəvəccəh - üz tutan

Müttəhid - birləşmiş, birgə

Müstənəd - istina edilən, sənəd

Təqsimini - bölmə, hissələrə ayırma

Cəmilə-kar - yaxşılıq sevən, könlünü almaq

İtica - sığınma, pənah

Təqviyə - qüvvətləndirmə

Təcdid - təzələmə, yeniləmə  
Teşci - cəsarətləndirmə, qüvvətləndirmə  
İtminə - inanma, güvənmə  
Ati - gələcək, ön, qarşı  
İntiha - son  
Təkrim - təzim etmə, hörmət etmə  
Təsidi - təbrik

*Red: 15 həziran 1926 /  
4 zilhicca 1344 - 15 iyun 1926*

## MUSA ƏFƏNDİNİN SONKI NƏŞRİYYATI

Musa Cərullah və yaxud Musa Bigiyev – bu, islam dünyasındakı nəşriyyat və mətbuat işləriylə əlaqədar olanlara yabançı bir isim deyildir. Bir din alimi olaraq orijinal birtəqim fikirlər nəşr edən Musa Əfəndi müharibədən əvvəlki türk mətbuatında kəndisindən çox bəhs etdirən şəxsiyyətlərdən biriydi.

Hərbi Ümuminin, sonra da ixtilalın zühuru ilə beynəlmiləl irtibatın pozulması üzərinə Rusiyadakı türklər ilə Türkiyədəki türklər arasındakı fikir və mətbuat münasibəti də kəsilmiş oldu.

Türkiyə mətbuatı hərbdən sonra bəlkə də ilk dəfə olaraq Musa Əfəndinin ismini Petroqrada Çekası tərəfindən həbs edilməsi münasibətiylə ögrəniyordu. 1923 sənəsi qanuni-əvvəlində Finlandiyadan alınan bir teleqraf üzərinə İstanbul mətbuatında Musa Əfəndinin məhbusiyyəti haqqında nəşriyyat vüqu bulmuş idi.

Musa Əfəndinin bu məğduriyyəti o sıralarda, kəndisi Petroqradda ikən Berlində nəşr etdirdiyi bir kitab üzündən irəli gəlmişdi.

“**İslam Millətlərinə**” namını verdiyi bu kitabında, vaxtiylə qeyd etdiyimiz vəchilə Musa Əfəndi bolşevik sistemini tənqid ediyordu. Bu kitabdakı fikirlərin qarışıq və methodsuz olduğunu qeyd etməklə bərabər, kommunizm mütləqiyyət və istibdadı əleyhindəki sərahəti



üçün Musa Əfəndinin bu əsərini o zaman təqdir eyləmişdik (“**Yeni Qafqasiya**”, yıl:2, nömrə 6).

Musa Əfəndi bu kitabında əz-cümlə təsbit ediyordu ki, “Komunizm əskəri, bolşeviklər əskəri heç bir vaxt türk dostu, islamiyyət dostu olamaz. Dinlərin hər birinə, mədəniyyət qanunlarının hər birinə açıq düşmən kommunizm əskəri islamiyyət qanunlarına, islamın şəraiti ictimaiyyəsinə, türklərin ittihadına, islam millətlərinin ittihadına, hökuməti islamiyə əməllərinə heç bir vaxt dost olmaz, tərəfdar olmaz” (səyfə 18).

Musa Əfəndi bir kaç ay həbsdə qaldıqdan sonra Moskvadan kənara çıxmaq şərtiylə azad edilmişdi. Şu sıralarda “**Pravda**” qəzetində Musa Əfəndinin Sovet Teleqraf Ajansına verdiyi bir bəyanatı görüldü. Bu “mülaqat” Türkiyədə xilafətin ilgası münasibəti ilə verilmişdi. “**İslam Millələrinə**” namıyla əsərində “Türkiyə Dövləti Aliyəsinin İslam dövlət və millətləri nəzərindəki hörmətinin təminini xilafət qüvvətindən” görə (səyfə: 29) Musa Əfəndi şimdi xilafətin ilgasını alqışlıyordu; o, Türkiyədəki məsud inqilabın “dinin dünyadan ayrılması”nın Rusiyadakı “böyük kommunizm ixtilalının hüsni təsiri ilə vücuda gəldiyini” söylüyor; Rusiya müsəlmanlarının sovet idarə və hakimiyyətindən məmnun və bu idarə altında məsud olduqlarını da surəti məxsusda qeyd ediyordu (eyni mülakat, “**Azad Buxara**” qəzetəsinin 20 mayıs 1924 tarixli nüxəsində də nəşr edilmişdir).

Etiraf etməliyiz ki, biz kailin\_kəndi etiqadları ilə Rusiyadakı vaqeləri inkar edən bu “bəyanat”ın bir təsənnün əsəri və ya suyi - təfəhhüm nəticəsi olduğuna sahib olmuş, bolşevik ajansının bu nəşriyyatını şübhəli bulmuşduq.

Bir az sonra Musa Əfəndinin Bombeydə müntəşir İngiliscə “**Bombay Chronicle**” nam qəzetədə (1 təşrin əvvəl, 1925) məruf “xilafət komitəsi” reisi Mövlana Məhəmməd Əli Əfəndiyə xitabən yazdığı bir məktubun nəşr edildiyini gördük. Musa Əfəndinin bu məktubunda “heç bir vaxt türk dostu və islamiyyət dostu olmayan” və “dinlərin hər birinə açıq düşmən kəsİLən” sovet hökuməti haqqın-

da atidəki təqdirkar sətirlər yazılmışdır. Rusiyadakı inqilabı müqəddimədən təsvir etdikdən sonra Musa Əfəndi deyir ki:

“Müstəbid idarənin yerinə adil bir hökumət (nizam) qurulmuşdur. Çalışan siniflər əsarət boyunduruğundan qurtulmuş, köylülər mütəğallibəylə mülkədarların pəncəsindən çıxmış, istismar üsulu ilğa edilmiş, bütün qövmlər arasında müsavət təəssüs etmiş, hüquqi bəşər yerləşmişdir...”

“Nəticədə bütün dinlər sərbəst və möhtərəmdir. Hər bir heyəti ictimaiyyə kəndi arasında təhəddüs edən məsələləri həll və fəsl üçün sərbəst və muxtar idarələrə malikdir. Biz müsəlmanlar üçün bu məmləkətdə bütün işlərimizdə ictimai, dini, ədəbi bütün fəaliyyətimizdə tam bir əmniyyət mövcuddur... Böyük inqilabın nəticəsindən istifadə edirik. Əgər istifadəmiz tam deyilsə, maddi və mənəvi vəsaitimizin nöqsanından irəli gəlməkdədir. İnqilabın ibtidasından bu günə qədər bən inqilabçılar tərəfindən nəşr edilən ictimai, siyasi və fəlsəfi əsərləri müəliyə etməkdəyəm. Bu müəzzəm və nurlu hərəkatı inqilabiyyə tərəfindən nəşr edilən ulum və fünundan çox müstəfid oldum və qənaət gətirdim ki, bu ulum və fünün Quranı Azimüş-şanın ecəzkar, kavanini islamiyənin qayət mükəmməl olduğuna şəhadət edər. Quranda bulunan təlimat və məlumatı təfsil edər”.

Sovet haqqındakı bu parlaq mədhiyədən sonra Musa əfəndi, Məhəmməd Əli Əfəndidən Qurandakı həqiqi tədqiq və intişarı üçün yardım istiyor və paramız olursa, Rusiyada bir “mədrəsəi külliyyə diniyə” təsis edəriz, deyir.

Müəllifi sovet əsarətində bulunan bu məktubun Bombay qəzetəsinə nə surətlə göndərildiyi, nəşr edilən məktubun imza sahibinə nə dərəcəyə qədər aid olduğu bizcə qeyri qabili təhqiq olduğundan bu vəqayı da münasib bir zamanı gəlincəyə qədər müəliyəsiz buraxdıq. Yalnız bu məktubdakı motivlərlə “**Pravda**”dakı motivlərin təsadüf etdiyi nəzəri diqqətimizi cəlb etmişdi.

Heç bəkləmədiyimiz bir gündə Musa Əfəndini İstanbulda buluyoruz. Biz onu hələ Moskvadan çıkmayan bir məğdur kibi tələqqi etməkdə ikən o, bizi sərbəst bir səyyah kibi ziyarət etmiş, Qa-

hirə və Hicaz konqrelərinə əzim bir delegə kibi qarşımıza çıxmış və qəzetlərə verdiyi bəyanatıyla Moskva ilə Bombeydə vüqu bulan nəşriyyatın kəndisinə aid olduğunda zərrə qədər şəkk və şübhə buraxmamışdır. Şöylə ki, 21 mayıs tarixli **“Akşam”** qəzetinə verdiyi bəyanatında, bilməyiz hanki səlahiyyətlə, kəndisinə yalnız Leninqrad və Moskva müsəlmanları deyil, eyni zamanda Türkistan və və Rusiyadakı Çin müsəlmanlarının da mürəxxəsi ünvanını verən (halbuki Rusiya müsəlmanları namına Məkkə konqresinə Rzaəddin Fəxrəddin rəyasətində bir heyət getmişdir ki, bu heyət daxilində türkistanlı bir mürəxxəs dəxi vardı) Musa Əfəndi “Rusiya müsəlmanlarının bu günkü siyasi və ictimai hallarından məmnun olduqlarını” söyləmiş və bugünkü rus idarəsinin “siyasət aləmində əhəmiyyətli bir qüvvət olduğunu” qeyd etdikdən sonra “Türkiyə – Sovet İttifaqının böyük əhəmiyyətə haiz olduğunu” da söylədiklərinə əlavə etmişdir.

**“İkdam”** və **“Vakit”** qəzetləri ilə intişar edən bəyanatında isə Musa Əfəndi “Rusiya müsəlmanları siyasi və ictimai vəziyyətlərindən məmnundurlar” dedikdən sonra bu sözlərinin “hürriyyəti tammə və fikriyə” ilə söylədiyini də ayrıca təyid eyləmişdir.

1923-də Moskva həbsxanasını ziyarət etmədən əvvəl Musa Əfəndi komunist hökumətin “müsəlman və türk dostu olduğuna və ya olacağına” qətiyyəni ehtimal vermiyordu. Şimdi 1926-da Moskva mənfasından Rusiya xaricinə çıxarkən bu dövlətin Türkiyə ilə ittifafa “böyük əhəmiyyət” ətf edən Musa Əfəndi müsəlmanların kəndisindən məmnun olduğunu da elan ediyor. Halbuki 1923 sənəsində yenə bu hökuməti “cəmiyyət içindəki fərdlərin hürriyyətlərini, istiqballarını tamam səlb edən, yoxluq fəlsəfəsindən ictimai bir fayda ümid edən, iqtisadi bərabərliyi yoxluqda görən” bir müəssəsə kibi tərif eyləmiş və böylə bir müəssəsənin “insanların səadətlərinə, heyəti ictimaiyyəninə salahına heç bir vəkət hizmət etməyəcəyini” qətiyyətlə zikr etmişdi (**“İslam Millətlərinə”**, səyfə 21).

Bu üç sənədə nə kibi bir təbəddül vüqu buldu ki, bu heç bir heyəti ictimaiyyənin səlamət və salahına xadim olamayan bir idarədən şimdi Rusiya müsəlmanları məmnun oluyorlar?

Bu suala cavab vermək üçün, bizcə məlum həyat və hadisələri araşdırdıqda Musa Əfəndi bizi əff buyursunlar, kəndilərinin tövqif və təhliliyələrindən başqa calibi diqqət bir vəqa görmüyoruz.

Musa Əfəndi 1923-də Berlində nəşr etdiyi əsərində komunizmi “dinlərin hər birinə, mədəniyyət qanunlarının hər birinə açıq düşmən” görmüş və həbsə alınmışdı. Sonra həbsdən çıxmış, 1924-də Bombeyə yazdığı məktubda kommunist nəşriyyatının “Qurani Azimüş-şanın mükəmməl olduğuna” şəhadət etdiyini “təbşir” ilə müsəlmanların “ictimai, dini və ədəbi bütün fəaliyyətlərində tam bir əmniyyət olduğunu” dava etmişdir.

Bir insanın qənaətindəki bu qədər bariz bir təhəvvülün “hürriyyəti tammə və fikriyə” ilə hüsulə gəldiyini qəbul edəcək olsaq belə, bu təhəvvülün iyi düşünülmüş sağlam bir mühakimə nəticəsi olduğunu qətiyyəən qəbul edəməyiz.

Musa Əfəndinin salifüzzikr əsərindən metoddan məhrum qarışıq fikirlərdən ibarət olduğunu söyləmişdik. Bu kitab bir tərəfdən islamiyət qeyrəti çəkiyor, türklük dərdi ilə yanıyorsa da, digər tərəfdən islamiyətlə türklüyün ən böyük düşməni olan rusluğu idealizə ediyor; “Rus milləti əxlaqi ictimaiyyə cəhətiylə əmanətli, haqqa niyyətli bir millət olub lisanları, ədəbiyyatları, ulumları da qayət bay bir millətdir” diyor və yalnız bu qədərlə qalmayıb, bir də Rusiya müsəlmanlarına tərçüman olaraq Ufa Nedvesi namına rus millətinə “ərzi-sədaqət” eyliyor (səyfa 103). “Müsəlman və şərqli bir millətin xilasını ancaq şərqlə xalqı ilə və islam əliylə olduğunu” elan edən (səyfa 100) mühərrir bu xilasın Rusiya müsəlmanları üçün hər şeydən əvvəl “rus mədəniyyəti” təsirindən xilas olmaqla mümkün olacağını qətiyyəən ağına gətirmiyor; biləkis, eyni səyfadə rus müsəlmanlarının “balalarını rus məktəblərinə, rus külliyyələrinə göndərədurmanın ilk vəzifələri olduğunu” qarelərinə təlqin ediyor.

Qərbi “müfəsih” və komunizmi də “cinni bir fikir ifritinin məhsulu” bulub da müsəlmanların xilasını yalnız kəndilərinədən görən bir adamın hər nə olsa da, ixtilalçı bir ruh daşması məntiq icabıdır. Nütəkim mədəni imanın ərkanını sayarkən, Musa Əfəndi dördüncü

rükn olmaq üzərə “zilləti təhəmmül etməz qədər, həm də batıl dəvətlərə inkiyad etməz qədər izzət həm cəsarət” formulunu vəz ediyor ki, pək haqlıdır. Yazıq ki, bir az aşağıda eyni səyfədə (101) 227-ci maddə qeydi ilə ən reaksiyoner bir fikrə tərcüman olaraq diyor ki: “Hər bir zamanın, hər bir dövlətin qanunlarına riayət etmək, hər bir adamın böyük bir vəzifəsidir”.

Bir kitabda, hətta bir kitabın eyni səyfəsində bu qədər mütəzad və yekdigərini ləğv edən əsas və fikirləri bir yerə cəm edən adamın iki-üç sənə əsnasındakı işləri ilə sözləri arasında müxalifət və təzad görünürsə, buna pək o qədər də heyrat etməməliyiz.

Məmləkətdə deyil, məmləkətin hakim qüvvətini təşkil edən Komunist Fırqəsinin içində belə fikir və proqram zümrələrinin təşəkkülünə təhəmmül edəməyən Rusiyada “hər bir heyəti ictimaiyyənin kəndi aralarında təhəddüs edən məsələləri həll və fəsl üçün sərbəst və muxtar idarələrə” malik olduğunu dava edən, əhalidən qismi mühimminin əhliyyət və intixab haqqından məhrum edildiyindən sərfi nəzər, babalarının “ərbabı say”dan olmadığı səbəbiylə təbii təhsil haqqından məhrum bulundurulan zavallı gəncləri bilən, hətta kəndi övladının, din aliminin çocuğu olması üzündən təhsildən məhrum tutulduğunu görən bir insanın qalxıb da Rusiyada “hüquqi bəşərin yerləşməsindən” bəhsi qədər vəhi bir dava təsəvvür oluna bilirmi?!..

Sovet kavanini əsasiyyəsinədəki mücərrəd bəzi formulları nəzərə alaraq tətbiqatında icra olunan müdhiş bir mərkəziyyətçiliyin və obyektiv nəticələriylə rusçuluqdan başqa olmayan icraat meydanda dururkən, “Rusiyada qövimlər arasında müsəvat təəssüs etmişdir” demək nə? Din əleyhindəki mücadilə təşkilatı ilə müqəddəsəti təzyif üçün nəşr olunan əsərlər meydanda dururkən “dinlərə ehtiram”dan bəhs etmənin ismi nədir? Daha dünə qədər yer-yer vüqu bulan üsyanların küllər altında tüten koru hələ sönmədiyi halda “Müsəlmanların sovet hökumətindən məmnuniyyətindən” bəhs etmənin mənası nə?!.. Yoxsa bütün bunlar Musa Əfəndi tərəfindən “İslam əlifbası”-nın mahud 227-ci maddəsinəmi tətbiq olunuyor?

---

<sup>1</sup> “İslam Millətləri” kitabına Musa Əfəndi bəzən də “İslam əlifbası” demişdir.

Bu maddə ilə hərəkət bir insanı Çeka təqibatından xilas etsə də, bir milliyyəti hürrüyyət və istiqlala, izzət və namusa isal etmək üçün qətiyyəni kafi deyildir!

Millətləri izzət və iqbala yetirən, hürrüyyət və istiqlala erişdirən fəlsəfə mahud “təqviyə”nin ən kötü təqlidindən ibarət olan bu kibi maddələr olamaz. Millətləri kəndilərinə müsəlləd olan yabançı və müstəbid idarələrdən xilas edəcək yeganə zehniyyət qiyam və üsyan zehniyyətidir. Bu zehniyyətin müəllim və mürəbbiyələri isə bu gün böylə, yarın da şöylə söyləyən qarışiq fikirli “təqviyə”çilikdən yetişməz!.

Əvət, qızıl Rusiya əsarətindəki türk millətlərinin xilasını “Rus kommunizmini islam klerikalizmi” ilə məzcedən “Müsəlman ismenovehçiliyində”<sup>1</sup> deyil, yalnız və yalnız türk demokratizmi ilə milliyyətçiliyindədir ki, ən böyük şüarı bila-şərt və qeyid siyasi istiqlaldır!

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 15 təmmuz 1926 / 5 məhərrəm 1345<sup>2</sup>,  
il:3, №17, s. 5-9*

İlga - ləğvetmə

Kail - ağıl yatmış, kiməsə inanmış

Mütəğallibəylə - zorba, zorbalər

İsal - çatdırma, yetirmə

Təhəddüs - ortaya çıxmaq, meydana gəlmək

Müstəfid - istifadə edən, faydalanan

Səlb - dara çəkmə

---

<sup>1</sup> “İsmenovehçilik”: Kommunizmi şəklən qəbul etmiş rus milliyyətçiliyinə deyilir (yazarın notu). (Rusca: Smenovexovstvo: Bu təbir 1921-də Praqada yayımlanan “Smena vex” (dönüm nöqtəsi dəyişimi) adlı məqalə dizisindən qaynaqlanır. Bu məqalələrdə bolşeviklərin artıq ağıllandıqları, dəyişikləri və bu səbəblə mühacirətdəki müxalif rus aydınlarının sovet hökumətiylə, Rusiyanın milli çıxarları doğrultusunda uzlaşmasının, barışmasının vaxtı gəldiyi irəli sürülməkdəydi. “İsmenovehçi” bu görüşü mənimsəyənlərə verilən isimdir (red.Y.A.).

<sup>2</sup> Məndə 1344 yazırdı, düzəldildi. 3. ilin bütün saylarında bu tarixdən etibarən hicri ilin dəyişdirilməsi, yəni 1345 olması gərəkirən yanlışlıqla 1344 tarixi il sonuna qədər davam etdirilmiş, hətta ən son sayda da 1345 yerinə 1334 yazılmışdır. Ancaq hicri 4. il başında bu durum düzəldilmişdir (red.Y.A.).

Salah - düzəlmə, yaxşılaşma  
Təhəvvül - dəyişmə, dəyişkənlik  
Calibi - cəlbədic  
İfrit - aranı qatan, qarışdırən  
İnkiyad - özünü təslim etmə, boyun əymə  
Mütəzad - təzadlar  
Təzyif - zəif qəbul etmək

*Red: 15 təmmuz 1926 /  
5 məhərrəm 1345 – 15 iyul 1926*

## VƏZİRZADƏ NƏCƏF BƏY

Keçən həftənin postası bizə müəssif bir xəbər gətirdi. Azərbaycan teatrosu mühərrirlərindən Vəzirzadə Nəcəf bəy mərhum olmuşdur.

Təmmuzun doqquzunda Azərbaycan ədəbiyyatının əski xadimi dünyadan əlaqəsini kəsmiş, türk səhnəsi əməkdar bir xadimindən ayrılmışdır. Nəcəf bəy rus təhsili alisini görməklə bərabər milli hars və ürfana xidmət etmiş nadir simalardandır. Bu, keçəndə Azərbaycan mətbuatının əllinci ildönümü münasibətiylə kəndisindən bəhs etdiyimiz Məlikzadə Həsən bəy mərhumun arkadaşlarından, ilk türk dramaturqu Axundzadə Mirzə Fətəlinin müəqiblərindən idi.

Nəcəf bəy 1854 sənəsində Qarabağda Şuşa şəhərində təvəllüd eyləmişdir. Orta təhsilini Bakıda, ali təhsilini də Moskvada görmüşdür. Mərhumun ixtisası ormançılıq idi. Nəcəf bəy türkcəyi Qarabağda əski üsul mədrəsədə öyrəndiyi Müsəlmanca oxu-yazı sayəsində edinmiş bir zat idi. O bu bilgisini müasiri Həsən bəyin “Əkinçi” nam qəzetəsində mühərrirlik etməkdə irəlilətməş bədə mərhum İsmayıl Mirzə Qasprinskinin “Tərcüman”ını təqiblə təkmil etmişdi. Nəcəf bəy,eyni zamanda, Mirzə Fətəlinin əsərlərindən mülhəm olaraq ustadın izini tutmuş teatroya ayrıca bir həvəs göstərmişdi. Mərhum Həsən bəy ilə bərabər Mirzə Fətəlinin komedilərini ilk dəfə olaraq Bakıda tamaşa səhnəsinə vəz eyləmiş kəndisi “Hacı Qara” piyesində aktyorluq etmişdir. Bundan maəda mərhum Azərbaycan qəzetəçiliyi ilə mətbəçiliyi daha adam təəssüz etmədiyi günlərdə teatro əsərləri

yazmağa başlamış, Mirzə Fətəlidən sonra Azərbaycanın ikinci dramaturqluğu şöhrətinə haqlı bir istihqaq qazanmışdır.

Mərhumun “Asari-Nəcəf bəy” namilə məruf əsəri 1903 sənəsində mövqei-intişara konulmuşdur. Burada 5-6 piyes mündəriç bulunuyordu. Nəcəf bəyin əsərlərindən ən mərufu “Müsibəti-Fəxrəddin”<sup>1</sup> ilə “Pəhlivanəni zamanə”dir. Bu iki pyesdə iki münəvvər tipi təsvir olunur. Birinci pyes Avropa təhsili almış idealist bir gənc təsvir ediyor ki, ətrafını tənvir etmək məqsədilə çalışarkən, mühitinə qarşı münfərid bir vəziyyətdə qalıyor və məzlum bir surətdə məhv oluyor. İkinci pyesdə isə mühərrir Fəxrəddinə tamamilə müxalif ikinci bir münəvvər tipi təsvir ediyor ki, rus məktəbindən nəşəd edən bu “avoka”nın yeganə məqsədi kəndi həyat və zövqünü təmin etməkdən ibarətdir. Bu “avoka” ətrafındakı cəhl və qəfləti sui-istifadə edərək kəndisinə sərvət və etibar qazanma surətilə müvəffəq oluyor. Mühərririn bütün təvəccöh və məhəbbəti Fəxrəddindədir. “Zamanə pəhlivan”ı Avokayı isə sevməz, kəndisindən nifrət edər. Xalq üçün çalışmaq yolunda təhsil olunan mağdurluq” Nəcəf bəy üçün xalqın məzlumiyət və qəflətini sui-istifadə yolu ilə hasil olan “qəddarlığa” mürəccəhdir.

Bu iki klassik əsərindən maəda Nəcəf bəyin az-çox tanınmış əsərlərindən bunları tədad edə bilirik: “Əti sənin, sümüyü mənim”, “Ev tərbiyəsinin bir şəkli”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, “Daldan atılan daş topuğa dəyər”, “İsmi var, cismi yox” və sairə...

Nəcəf bəyin əsərləri sadə xalq türkcəsilə yazılmışdır. Ədəbi nöqtəyi-nəzərdən mühərririn lisanını işlənmiş bir sənət əsəri olaraq qəbul etməsək də, əsərlərinin xalq həyatından alınma mövzuları ilə görüşlərinin zamanına görə müvəffəqiyyətli olduğunu təslim və bu nöqtəyi-nəzərdən qiyməti haiz olduğunu təsdik etmək məcburiyyətindəyiz. Nəcəf bəyin Azərbaycan ədəbiyyatında kəndinə məxsus mövqei vardır. Tənqid və ya təqdir etdikləri tiplər həyatdan alınma tiplərdir. O yalnız həyatda mövcud tipləri almaz, eyni zamanda həyatda tərviç etdiyi tipləri də göstərir. Kəndinə məxsus bir idealizm yapar...

<sup>1</sup> “Müsibəti Fəxrəddin” faciəsi Kazan türkcəsinə də nəql edilmişdir.



Nəcəf bəy vaxtilə “Əkinçi”də, sonra “Tərcüman”da məqalələr yazmışdır. 1905 sənəsindən etibarən “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, sonra da “Azərbaycan” qəzetələrində “Dərviş” nami-müstəari ilə imzalı məqalələr nəşr etmişdir. Pyeslərində olduğu kibi bu məqalələrində də Nəcəf bəyin mövzunu xalq həyatından alınma məsələlər təşkil edər, o, əksəriyyətlə Fəxrəddinləri ideaslı Avokaları da istehza edər dururdu.

1913 sənəsində “Səfa” cəmiyyətinin mərifətilə Bakıda Nəcəf bəyə mütəntən bir ildönümü mərasimi tərtib edilmiş, qoca ədibə sərf etdiyi əməyin mənəvi mükafatı verilmişdi. İstiqbal dövründə isə Nəcəf bəy sinninin keçdiyinə rəğmən yeni bir şövqlə təkrar qəzetəçiliyə atılmış nim rəsmi “Azərbaycan” qəzetəsində “Yahu” (Ya Allah) deyər “Dərviş”liyini təcdit etmişdi.

Qızıl istiladan sonra bittəbii qələmi qınına qoymuş, yalnız müəllimliklə ömür keçirmiş, bu surətlə olsun, milli vəzifəsini ifa etməyə baxmışdı.

Nəcəf bəyin səhneyi-həyatdan çəkilməsi ilə, şübhəsiz ki, Azəri Türk ədəbiyyatı pək dəyərlə və əməkdar bir xadimindən ayrılmış, türk səhnəsi də Mirzə Fətəlidən sonra çox mühüm bir simasını qeyb etmişdir.

Bütün əsərlərində millət eşqini tərənnüm edən mühərrir üçün, qısa bir zaman üçün olsa da, istiqlal və hürriyyətini dərk etdiyi vətəninə təkrar əsarət altında buraxaraq ölmək qədər böyük bir faciə olmaz. Nəcəf bəyin ölümü kəndi qəhrəmanı Fəxrəddinin ölümünə nə qədər bənzər!..

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 15 ağustos 1926 /  
5 səfər 1345<sup>1</sup>, il:3, №19, s. 8-9*

Təmmuz - iyul

Müəqib - ardıcıl

Adam - əqli

---

<sup>1</sup> Mətnə 1344 yazılı idi, düzəldildi (red.Y.A.).

İstihqaq - haqq  
Məruf - məşhur  
Tənvir - nurlandırmaq  
Münfərid - tənha  
Mürəccəh - üstün tutulan  
Tədad edə - saya  
Nami-müstəar - alınmış sözlər  
Mütəntən - təntənəli

*Red:15 ağustos 1926 /  
5 səfər 1345 - 15 avqust 1926*

## İSTİQLAL MƏHKƏMƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN MƏSƏLƏSİ

Ankara İstiqlal Məhkəməsində həftələrdən bəri cərəyan edən məhkəmə qarelərin məlumu olduğu vəchilə Azərbaycan məsələsinə də təmas etmişdir. Bu məsələnin İstiqlal Məhkəməsi kibi yüksək bir müəssisədə böyük mövzu bəhsi oluşu bittəbii bizi əlaqədar etməyə bilməzdi. Vaxtilə iltica etdikləri və hər növü müsavirpərvərliyini gördükləri halda, qardaş bir məmləkətin məhkəmə rəisinin ifadə etdiyi çox musib bir təriflə “daxili siyasətinə qarışmqla hərcü-mərc olan” kiçik tələtlərin Azərbaycan münəvvərləri, hökumət və “Müsavat” firqəsi haqqında verdikləri həqiqətdən ari ifadələri ilə yapıqları xətanın bəraətləndirilməsi zimmində ortaya qoyduqları dəlillər və bəyan etdikləri təvillərin heç bir nöqtəsi nəzəri-tədqiqimizdən qaçmamışdır. Yalnız daha məznun mövqeində oturub ağır isticvablar və məsuliyyətli mühakimələr altında olan zəvatə qarşı nəşriyyatda bulunmayı əxlaqi mülahizələrlə müvafiq bulmadığımızdan bu xüsusdakı söyləyəcəklərimizi mühakimənin xitamına qədər təliq etdik.

Türkiyəli akqadaşlarımızdan bir qisminin Qafqasiyada ikən bolşeviklərlə təşriki-məsai edərək milli Azərbaycan hökumətinin süqutunda amili-müəssir olduqları məlumunuzdur.

Bu xüsusdakı fəaliyyətlərinin hesabını verirkən bunlar miyanında Azərbaycan faciəsində bəlkə də ən ziyadə məsul olan kiçik Tələt rəis bəyin pək haqlı bir sualına mərəz qalmışdır, kəndisinə:”Siz oraya müavinət təmini üçün getmişdiniz. Halbuki o məmləkətin siyasətilə hərcü-mərc oldunuz. Siyasətə qarışmadan ərbabı xeyrə müraciət etmək surətilə məqsədi təmin edəməzmiydiniz”, - deyə sorulmuşdur.

Bu sual qarşısında Tələt bəy “Biz Azərbaycanın siyasətinə qarışmadıq” davasında bulunmuşsa da, bir az sonra Azərbaycan müxalifət fırqələrinə “Siz doğrudan-doğruya “Müsavat” xarici fırqələrlə birləşmək surətilə Nəsb bəy hökumətini devirə bilirsiniz” - deyə tövsiyədə bulunmasını söyləməklə bu davasını nəqz etmiş, nəhayət, “əvət bolşeviklərlə təmasa gəldik. Bəlkə bu bir xəta idi, fəqət biz bunu yapıdıq” - deyə etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Etiraf olunan bu “təmas”ın müddəyi-ümumi Nəsb Əli bəyin də diqqətini cəlb edən “zavallı Azərbaycan” faciəsində oynadığı mənhus rolun təsirini izalə etmək üçün Tələt bəy biri müsbət, digəri mənfi olmaq üzərə iki qəziyyə sərd ediyor ki, bunlardan biri Qafqasiya cəbhəsi komandanı Kazım Qarabəkir Paşadan gələn mütəəddid məktublar, digəri də “Müsavat” hökumətinin “ayqırı hərəkəti”dir.

Kazım Qarabəkir Paşa və fırqə komandanı Cavid bəy, Xəlil Paşa və sairlərinə yazdıqları mütəəddid məktublarda bir an əvvəl bolşeviklərlə təması əmr və bu əmrin hər nə bahaya olsa da, icrasında israr ediyorlarmış. Digər tərəfdən də başda hökumət rəisi Nəsb bəy olduğu halda, Azərbaycan münəvvərləri və “Müsavat” ricalı Anadolu hərəkətinə inanmıyor, bunu bir macərə kibi tələqqi ediyorlarmış. Hətta Azərbaycan müməssislərindən Fəris bəy Sevr Müahidəsinin qəbulu və Rizənin ermənələrə aid olması haqqında qəzetələrə bəyanatda bulunuyor (“Hakimiyyəti Milliyyə”, 5 avqust). Azərbaycan nazirlərindən birisi “Sevr hüduduna Rizə ilə Trabzonun da idxal edilməsini” söylüyormuş. İş bu qədərlə də qalmıyor, İrandan Bakıya gələn bir heyət Azərbaycanı İran ilə birləşdirmək üçün propağanda yapıyor və bu vasitə ilə ingilislər bolşeviklərlə Türkiyə arasında bir pərdə vücuda gətiriyorlarmış (“Hakimiyyəti Milliyyə”, 5 avqust, Tələt bəyin ifadəsi).

Azərbaycan hökumətinin hərəkətinə və Nəsim bəy mərhumun Ankara hərəkəti haqqındakı dərəcəyi-etimadına aid kibi indi mütalilərindən sərfi-nəzər Tələt bəyin vəqəələrə təmas edən bəyanatı bir kərə başdan-ayağa yalandır. Azərbaycan müməssil və ya şahbəndərlərindən kimsənin və nazirlərindən heç birinin Sevr Müahidəsini qəbul yolunda, hələ Rizə ilə Trabzonun da bu hüddud daxilində olaraq Ermənistana verilməsi xüsusunda bəyanatı vüqu bulmuş deyildir. Bu xüsusda tək bir vəsiqə “interview” deyil, üç sətirlik bir qəzetə yazısı belə göstəriləməz.

Trabzonun ermənilərə verilməsini deyil, bədə milli Türkiyə tərəfindən bizzat Sovet Gürcüstanına tərək edilən Acaristanın belə, Gürcüstana aid olduğunu elan etmək təklifini, dost gürcü hökumətinin şiddətli israrlarına rəğmən, Azərbaycan hökuməti qəbul edəməmişdi. Milli prinsiplərdə bu qədər titiz və təmiz davranan bir hökumətin nazir və ya müməssilləri nasıl olur da “Trabzonun Ermənistana aid olduğunu” təsdiq və təsbit edərlər?!

İrandan Bakıya gələn heyətin ingilis propaqandası ilə məşğul olduğundan bəhs olunuyor. Vüsuquddövlə hökumətini təmsilən Bakıya gələn Ziyəəddin Təbətəbai heyətinin qəlbində ehtimal ki, Tələt bəyin sezib də başqalarının anlayamadığını təsəvvür etdiyi bir “İngilis planı” varmış. Fəqət bu kibi “böyük planı” deyil, Təbətəbai heyəti siyasi, ticari, adlı və tranzit müqavilələrinin əqdi üçün belə az əmək sərf etməmiş, aylarla sürən bu konferans ən təbii nəticələrini intaç edincəyə qədər, bir qaç dəfə inqita təhlükəsinə məruz qalmışdı. Şu şərait daxilində İran heyətinin ingilis propaqandası yapıdığından bəhs etmək göz görə müğalitə yapmaqdan başqa bir şey deyildir.

“Müsavət” hökuməti ilə Azərbaycan ricalının Ankara hərəkətinə aid bədbinlik və etimadsızlıq fikri daşdıqları haqqındakı intiba bu hökumət haqqında sui-qəst və sui-niyyət bəsləyən macərəçi ruhların qolaylıqla qapılacaqları bir haləti-ruhiyyə məhsuludur. Bu müəzzəm hərəkətin yalnız Azərbaycanda deyil, bizzat Türkiyədə belə səmiyyətlərinə şübhə edilməyən bir çoxları tərəfindən tərəddüd və əndişə ilə qarşılandığı məlumdur. Binaənileyh Azərbaycan münəvvərlərindən bir qismi dəxi böylə bir zəfiyyət, bəlkə də məlul ola bilərdi.

Fəqət o zamanki Azərbaycan mətbuatının, bilxassə “Müsavat” firqəsinə mənsub qəzetələrin nəşriyyatı tədqiq ediləcək olursa, İstanbul mətbuatının Amerika mandatını hərərlə müzakirə etdiyi günlərdə Bakı qəzetələri:

“Bir İstanbul, bir İzmir məsələlərinin fəvqündə bir də Anadolu türklüyünün həqiqi istiqlalı və iqtisadi inkişafının təmini məsələsi vardır. Türkiyə əski ərazisindən, Rumelisindən, Misirindən, Tunisindən, Fasından, Hicazından, İraqından, Beynənnəhreynindən həbsindən keçər, beşərtəki, Anadolu təkrar kapitülasyonlara məruz qalmasın, beşərtəki, artıq kəndi qanı, canı, kəndi yurduna, kəndi övladına sərf edən Türk Məhmətçiyi yurduna sahib olsun. Ümid edəlim ki, böylə olacaq. Çünki türk milləti böylə istiyor. Çünki vicdani-bəşəriyyət böylə əmr ediyor”<sup>1</sup> kibi sətirlərlə ifadə olunan haləti-ruhiyyə ilə Türkiyə istiqbalından əmin bir ümidə tərcüman oluyorlardı. Bu ruh yalnız qəzetə məqalələrində deyil, məsul hökumət əzasının müxtəlif zamanlarda vüqu bulan bəyanatları ilə də təsbit olunmuşdur. Fəqət nə yaparsın ki, Azərbaycan milliyətçilərinin başı üstündən qızıl rus istilaçılarına əl uzatmaya qərar vermiş Kiçik Tələt kibi macəraçı politikaçılar daşdıqları əhvali-ruhiyyə həsəbiylə bu kibi müsbət vəqələri deyil, mahud vəzirovların kiçikliklərini görür və bunu bütün bir mühitə təşmil etməkdən zərrə qədər çəkinməzlər.

Böylə bir ruhla mütəhəssis olan Azərbaycan hökuməti mübariz Anadolu ilə təmasa gəlmək üçün təşəbbüsdə də bulunmuş, bu məqsədlə mürəxxəslər göndərmiş, fəqət Anadolu nam və hesabına hərəkət edən Fuad bəylərlə kiçik tələtlərin nə dərəcəyə qədər həqiqi mütəxəssis və məsul adamlar olduğunu bir türlü kəsdirəməmişdi. O, bittəbii hökumətin müxalifləri və məmləkətin düşmənləri ilə daha sıxı və səmimi təmaslarla işə başlayan bu adamlardan şübhə etmək haqqını kəndində bulmuş, məsul hökumət rical və məhfillərinə xas olan ehtiyatı əldən verməmişdi. Müsavat hökumətinin bu xüsusdakı əsəbiyyəti artıq vəqayə ilə isbat edilmiş, mühakimədəki intiba bu adamların Anadolu deyil, müstəqilən kəndi namı və hesablarına

---

<sup>1</sup> Bakıda Müsavat Firqəsinin nəşri əfkarı olmaq üzərə intişar edən “İstiqlal” qəzetəsinin baş məqaləsindən.

hərəkət etdiklərini təsbit etmişdir. Bu xüsusda Azərbaycan hökumətinin ibraz etdiyi zəyif bir cəhət varsa, o da şübhə etdiyi bu adamlara Türkiyə millətçisi sifətilə olsa da, fəzlə hörmət və etibar göstərmiş olmasıdır.

Nail bəyin də etiraf etdiyi vəchilə “Müsavat” fırqəsinin lideri daxil olduğu halda, Azərbaycan ricalı başda Xəlil Paşa olmaq üzrə, bolşevik ruslara qapılan türkiyəli siyasi millətçilərə “Yapmayınız, bizi kəndi halımıza buraxınız, yüz sənədən bəri təhti-əsarətində bulunduğumuz rusları biz daha iyi biliriz. Onlar hiylə ilə gəlir, sonra bizi əzərlər (“Hakimiyyəti-Milliyə”, 5 avqust) demişlərsə də, bunlar aldırnamış, mövud Qızıl Ordu komandanlığının verdiyi nəşə ilə<sup>1</sup> “zavallı Azərbaycan”ın qana boyanmasına səbəb olmuşlardır.

Şimdi İstiqlal Məhkəməsinin haqlı suallarına qarşı cavab verirkən yapılan bu xətanın ağır təsiri ilə bugünkü fəci nəticəyi kəndilərinə ixtar edən məmləkət adamlarına qarşı dərin bir hicab hissi duymaqdansa, tələtlərin qalxıb da yalanlar uydurduğuna heyrət etməmək mümkün deyildir.

Azərbaycan süqutunda ayqırı hərəkət edən bəzi türkiyəlilərin təqsiri olduğunu “Yeni Qafqasiya” dəfələrlə söyləmişdir. Bu dava artıq mürtəkiblərin məhkəmə hüzurundakı kəndi etirafları ilə isbat edilmişdir. İrtikab etikləri xətadan mütəvəllid məsuliyyəti təhfif üçün Azərbaycan hökumətinin mübariz Türkiyəyə qarşı laqeyd qaldığı haqqında uydurulan əfsanənin də artıq nə mahiyyətdə bir dastan olduğu meydana çıxdı. Milli Azərbaycanın Anadoluya yalnız qəzetə məqaləsi və bəyanatlar kibi mənəvi vasitələrlə deyil, maddətən də yardım etdiyini isbat edən vaqe və vəsiqələrdən burada bəhsə lüzum görmüyoruz. Bu, məhafili-aidəsincə məlum bir həqiqətdir.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 1 eylul 1926 / 7 səfər 1345<sup>2</sup>,*

*il:3, №20, s. 2-5*

---

<sup>1</sup> Tələt bəyin ifadəsincə də, təsbit edildiyi vəchilə bolşeviklər Xəlil Paşaya Qızıl Ordu komandanlığı vədində bulunmuşlardı.

<sup>2</sup> Dərgidə 1344 yazılı idi, düzəldildi (red.Y.A.).

Qare - oxucu  
İltica - pənah  
Ari - uzaq  
Müsib - hədəfi düz vuran  
Təvil - izah  
Məznun - şübhəli  
Təşriqi- məsai - ortaq səy  
Davası - tələbi  
Nəqz etmiş - pozmuş  
Müddəiyi-ümumi - prokuror  
Mütəəddid - saysız-hesabsız  
Rical - kişi  
Şəhbəndər - konsul, kömrük məmuru  
İntaç - nəticə  
Muğalitə - əsassız mübahisə  
İntiba - çap etmə  
Zəfiyyət - zəiflik  
Məlul - usanmış  
Mahud - aşna  
Mövud - vəd verilmiş  
İxtar edən - xatırladan  
Hicab - utanmaq  
Mürtəqib - cinayət  
Mütəvəllid - doğulan, törəyən

*Red: 1 eylul 1926 /  
7 səfər 1345 - 1 sentyabr 1926*

**Kitabiyat:**  
**GÜRCÜ QONŞULARIMIZIN AMERİKA**  
**PROPAQANDASI**

Bu propaqandanın vüsətini göstərən bir əsər gözümlüyün önündədir. Bu əsərin ismi “**Milli Gürcüstan Cumhuriyyəti**”, naşiri də Dumbadzedir. Əsər **nam-rəsmi** bir mahiyyətə haiz olub Amerika Konqresinin mətbəəsində tab edilmiş, dörd yüzü mütəcaviz böyük səyfəyi ehtiva etməkdədir.

Kitabın ilk qismi vaxtiylə milli Gürcüstan hökumətini tanımaq üçün Amerika Konqresinə verilən təkririn bir surəti ilə konqre xariciyə komisyonda Gürcüstan müməssili Dumbadze və Amerikada təşəkkül edən Qafqasiya Cəmiyyəti əzasından bəzilərinin iştirakı ilə vüqu bulan müzakirələrin məzbətəsini ehtiva edər. Rəsmi mahiyyəti ehtiva edən bu qismdən sonra kitab iyirmi iki müxtəlif məbhəsləri həvidir ki, bir-iki fəsil istisna etdikdən sonra, həmən kaffəsi Gürcüstana aiddir.

Gürcü qonşularımızın davalarını müdafiə yolunda ibraz etdikləri qeyrət bizdə məmnuniyyətimizi mucib olmaqdan başqa bir hissə oyatmaz. Çünki qonşumuz və həm-dərdimiz gürcü millətinin iadəyi istiqlalı yolundakı müvəffəqiyyətini biz kəndi müvəffəqiyyətimiz kibi tələqqi edəriz. Fəqət yalnız gürcü müməssili deyil, kəndisinə Azərbaycan və Şimali Qafqasiya müməssili ünvanı verən bir adamın Qafqasiyayı Gürcüstandan ibarət olaraq göstərməsini, şübhəsiz, hüsnə qəbul edəməyiz. Dumbadzenin başdan ayağa gürcü davasına həsr olunan bu kitabı isə, məəttəəssüf, qəbul edəməyəcəyimiz böylə bir üsul ilə tərtib edilmişdir.

Hər şeydən əvvəl Dumbadzenin təşəbbüsü ilə təşəkkül edən Qafqasiya Cəmiyyəti Mister Stevartın salifüzzikr komisyon hüzurunda verdiyi izahatından anladığımızı görə “Amerika xalqına və konqre əzasına Gürcüstan davasını izah etmək üçün təşəkkül etmiş” imiş.

Qafqasiya Cəmiyyəti Gürcüstan davasını müdafiə məqsədi ilə təşəkkül etdiyi kibi, anlaşılan Dumbadze Şimali Qafqasiya ilə Azər-



baycan heyəti mürəxxəsələrindən aldığı səlahiyyəti də Gürcüstan faydasına sərf etmək üçün tələqqi etmişdir. Bu tələqqi ilə olacaq ki, o, dağstanlıların rusluğa qarşı 55 sənə sürən məşhur müdafiəsini “Gürcüstan dağlılarına” mal etdiyi kibi, Azərbaycan petrolları mülkiyyətinin də Gürcüstan hökumətinə aid olduğunu söyləmişdir.

Qambashidze imzası ilə yazılan **“Qafqasiya və Gürcüstan mənbii mədəniyyəsi”** nam məqalədə petroldan bəhs edilərkən Çermayevə varıncaya qədər təfsilat göstərildiyi halda, petrol ocaqlarının Azərbaycana aid olduğu haqqında bir kəlmə də olsun söylənməmişdir. Digər təfsilatdan sərfi nəzər, bu məqalənin ən xarakteristik bir fikrəsini zikr edəlim: Gürcüstan marqanezdən məada bakır mədənləri ilə də zəngin imiş. Gədəbəy, Zəngəzur, Qatar mədənləri bu cümlədənmiş. Geniş Amerika qareləri bilməsələr də, “Azərbaycan müməssili” Dumbadzenin bu mədənlərin Gürcüstanda deyil, Azərbaycanda olduğunu bilməsi lazım idi. Yoxsa eyni məqaləyə tardif olunan xəritədəki Gürcüstan hüduduna Qambaşidze kibi Dumbadze də qailmidir?! Bu xəritə həqiqətən də “Amerika propaqandası”nın bir şahkarıdır. Trabzondan başlayan bu hüdud Azərbaycan tərəfinə gəlincə Kür nəhri sahili ilə uzanaraq Qazax qəzasını kamilən ehtiva edərək Gəncənin yaxınlığına qədər gəlir və yalnız Zaqatalanı ehtiva etməklə qalmayıb, Nuxa qəzasını da yaxalıyor. Digər bir xəritədə isə “müməssil” Dumbadzenin Azərbaycan hesabına coşan şəhvəti yalnız əsl məqsədini təşkil edən Gürcüstanı deyil, Ermənistanı da tətmin ediyor. Naxçıvan qəzası ilə həvalisi Ermənistan Cumhuriyyətinə verildiyi kibi, Qars vilayəti də Ermənistan daxilində göstəriliyor.

İqtisad və coğrafiyaya aid ibraz olunan bu əl çabukluğu yaxın və uzaq tarixə aid verilən məlumat fəslində təkmil olunuyor. Qafqasiya Seymi müsəlman qonşuların Türkiyəyə qarşı göstərdikləri zəiflik üzündən dağılmış, Gürcüstan Türkiyə təcavüzündən kəndisini qurtarmaq üçün Almaniyaya iltica etmək məcburiyyətində qalmışdır. Nitəkim axirən də Gürcüstan Qızıl Rusiyaya qarşı kəndisini müdafiə edərkən, Ankaranın da bolşeviklər lehində təsirindən bəhs etmişdir.

Yaxın tarixə aid olaraq verilən bu birtərəfli və yanlış məlumat uzaq tarixdən çıxarılan vəqalarla da təyid olunmuşdur. Qafqasiyadakı iki xristian millət (gürcülərlə ermənilər) müsəlman qonşularının zülm və qədrələrinə məruz qalmış, nəticədə Gürcüstan Çar Rusiyasına iltica eyləmişdir.

Müməssili olduğu halda Şimali Qafqasiya ilə Azərbaycandan müstəqilən bəhs etmədiyi halda müəllif Ermənistan haqqında Amerika məbuslarından birisinin konqredə söylədiyi nitqini dərc etməklə qalmamış, ehtimal amerikalı xristianlara xoş görünmək üçün bir takım hadisələr haqqında füzuli mütaliələrdə bulunmuşdur.

Kitab Gürcüstan lideri Jordaniyanın bir fotoqrafisi və Gürcüstan tarix, ədəbiyyat və asari mədəniyyəsinə aid bir çox tablolar və rəsmlərlə təzyin olunmuşdur. Azərbaycan mənazirindən isə Bakı limanına, petrol ocaqlarına və Ortodoks kilsəsinə aid birər fotoqraf qonmuşdur ki, bu intixab, Qafqasiya probleminin sahibi kibi göstərilən gürcü hökumətinin Ortodoks bir milləti təmsil etməsi ilə nə qədər ahəngdardır!..

İlk tədqiqdə gözə çarpan bu xüsusiyyətlərə görə kitabın tərtibində ixtiyar olunan üsulun nədən ibarət olduğunu sezmək müşkül deyildir. Dumbadze Amerika əfkarı ümumiyyəsinin zəif notlarına basaraq, Gürcüstan davasını təqviyə etmək istəmişdir. Fəqət Ameriakadakı şəraiti istifadə etmənin kolay yollarını tərcih edən gürcü propaqandaçıları bu kibi çıxışları ilə hər daim iləri sürdükləri Qafqasiya ittihadı fikrinə endirdikləri dərbəyi təqdir edəmədilərmi?!..

Amerika əfkarı ümumiyyəsinə qazanayım deyər qonşuları darıldaacaq bir ahəng ittihazının Qafqasiya ittihadı nöqtəyi-nəzərindən çox yanlış və çox zərərli bir üsul olduğunu taktiqən anlar gürcülər,əlbəttə, təqdir edərlər. Kəndi müqəddəratlarını qonşuları zərərinə və onlara qarşı bəslədikləri ədavətlə təmin edən politikaçıları tarixinin böyük hüsrana cəzalandırdığı məlumdur. Qonşuların haqqına təcavüz və əmniyyətlərini suistimal yoluyla məqsədə çatmaq üsulu da sağlam bir yol deyildir. Hələ “müsəlmanların zülmündən, türklərin qədrindən” bəhs edən zəvat Azərbaycan mənabii mədəniyyəsinə Amerika-

lılara peşkəş çəkmək məharətini göstərsələr də, türk və müsəlman Azərbaycanı heç bir zaman təmsil edəməzlər.

Dumbadze əsərinin Amerikadakı təsiri gürcü davası üçün müsbət bir nəticə versə də, Qafqasiya ilə Şərqdə çox mənfi bir təsir bağışlamaqdan hali qalamaz.

Bizcə Parisdəki Azərbaycan və Şimali Qafqasiya heyəti mürəxxəsləri bu əsərdən dolayı səlahiyyət verdikləri Dumbadzeni mühafizə etməli, bu xüsusda Dumbadzeni protege edən Gürcüstan hökumətindən istizahda bulunmalı və bu əsər üzündən Amerika əfkarı ümumiyyəsinde hüsul bulan təşəvvüsün təshihə üçün nə lazımsa yapmalı və yaddırmağandır!

Amerikadakı Qafqasiya Cəmiyyəti yalnız Gürcüstanı deyil, bütün Qafqasiyanı amerikalılara tanıtmalı, Azərbaycan və Şimali Qafqasiya mürəxxəslərini Gürcüstan adına istismar edən Dumbadze də haqqını bilməli, Gürcüstan ricalı da Qafqasiya propaqandasının böylə olamayacağını təqdir etməlidirlər!

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 17 eylul 1926 /  
10 rəbiyülvəvəl 1345<sup>1</sup>, il:3, №21, s. 9-11*

Nam - ad, adlı

Tab - çap edilmiş

Mütəcaviz - təcavüzkar, sataşqan

Məzbətə - rəsmi qeyd, protokol

Kaffəsi - bütünü, qalanı

İbraz - təzahür etdirmə

Salifüzzikr - irəlidə deyilmiş

Tələqqi - görüş, anlayış

Tardif - xoşagəlməz, istəmsiz

Şahkar - ən gözəl əsər

Tətmin - təminat vermə

<sup>1</sup> Dərgidə 1344 yazılı idi, düzəldildi (red.Y.A.).

İntixab - seçmə

Protege - qorunan, himayədə olan

Təşəvvüs - qarışma, qarmaqarışıqlıq

*Red: 17 eylul 1926 /  
10 rəbiyüləvvəl 1345 - 17 sentyabr 1926*

## DÖRDÜNCÜ İL

“**Yeni Qafqasiya**” dördüncü yaşına giriyor. Əsir türk ellərinin böyük ələmlərinə tərcüman olan, Azərbaycan istiqlalı uğrundakı şanlı cihadın böyük məqsədlərini tərvic və müdafiə edən, qafqasyalıların rus istilasına, qızıl vəhşətə qarşı müttəhid bir cəbhə təşkil etmələrini istəyən, başda qəhrəman Türkiyə olduğu halda, Şərqlə millətlərindəki böyük inqilab hərəkatını alqışlayan, islam və türk dünyasında qızıl Rusiya istila və məzaliminə qarşı bayraq açmış ilk və yeganə qəzet olmaq şərəfiylə müftəxir bulunan məcmuamızın proqramını burada təfsil edəcək deyiliz. Bu proqramın nədən ibarət olduğunu və nə surətlə tətbiq edildiyini üç sənədən bəri müntəzəm davam edən nəşriyyatımızla aşına olan qarelərimiz biliyorlar.

Məcmuamızın bundan sonra eyni istiqamət üzərində yürüyəcəyi təbiidir. Yalnız şu qədərini qarelərimizə söyləmək istəriz ki, mümkün olduğu qədər “**Yeni Qafqasiya**” mündəricatının tənəvvünə çalışacaq, Rusiya istilasından canı yanan bütün türk ellərinin istiqlal uğrundakı mücadilələrinə daha ziyadə yer verəcək, bu xüsusda məzkur ellərin ən səlahiyyətədar mütəəssilləri tərəfindən yazılacaq məqalələrin müttəhid surətdə nəşrini, vüsət və imkanını daxilində təmin edəcəklər.

Nəşriyyatımızı diqqətlə təqib edənlər, şübhəsiz, görmüşlərdir ki, biz nə ilk sırada tutduğumuz Azərbaycan, nə də ünvanımızla məşrut Qafqasiya çərçivəsində qalmamış, səyfelərimizdə bütün türk ellərinin halından bəhs eyləmiş və yalnız türk elləri ilə də iktifa etməmiş,

Şərq məmləkətlərindəki bəlli başlı məsələləri dəxi ehmal etməmişizdir.

Məmafih bu xüsuslarda vəzifəmizin kamilən ifa edildiyini iddia edəcək qədər də əsəri qəflət göstərmək istəməyiz. Heç şübhəsiz ki, bu xüsusda qüsurumuz vardır; fəqət bu qüsur istəyimizin yoxluğundan deyil, imkanımızın azlığından iləri gəlmişdir. Bütün səmimiyyətimizlə ikmalını istədiyimiz bu nöqsanın izaləsi üçün biz əlimizdə mövcud bütün imkanı sərf edəcəyiz. Fəqət siz də təqdir edərsiniz ki, yalnız bu qədəri işin könül istədiyi dərəcədə təkəmmülü üçün kafi və vafi deyildir. Lazımdır ki, başda Rusiya istilasından inləyən türk elləri ilə qafqasiyalı qonşu cumhuriyyətlərin müməssilləri olduğu halda, rus imperializminin çökməsində həyati surətdə əlaqədar olanlar yardımlarını əsirgəməsinlər, bizi meydanda yalnız buraxmasınlar.

Keçən üç sənə əsnasında gördüyümüz ümumi təvəccöh bizi ümid etdiyimiz bu müavinət və əlaqəni bulacağımızdan ümidvar edəcək bir mahiyyətdədir. Əminiz ki, mənhus qızıl qüvvətin keçirdiyi böhran anları sıxlaşdıqca **“Yeni Qafqasiya”** nəşriyyatının lüzumu daha ziyadə hiss ediləcək və bu hissənin vücuduyla yardımına müraciət etdiyimiz mühitin daha hərarətli əlaqəsinə məzhər olacağız, başladığımız işi müvəffəqiyyətlə nəticələndirəcəyiz!

Xatimə olaraq, burada bir xüsusunu izah etmək zərurətini hiss edirik: Görüyorsunuz ki, üçüncü kolleksiyamız 24 nüsxəyə müqabil 21 nüsxə ilə qapanıyor. Bu, nəşriyyatımızda vuqu bulan iztirari bir təvəqqüfün nəticəsidir. Qarelər bizə aid olmayan texnik bir səbəblə nəşriyyatımızın bir bucuq ay qədər təvəqqüfə uğradığını, əlbəttə, bilirlər. Bu ələlədə hadisə fəvqəladə mühüm bir hadisəni doğurmasaydı, biz burada ondan qətiyyənlə bəhs etməzdik. Fəqət düşmənlərin nəşriyyatımızdakı bu müvəqqəfət səktaya verdiyi mənəni xatırlamaq üçün bu vəqənin təzəkkürünü müfid görüyoruz.

Əvət, düşmənlər **“Yeni Qafqasiya”** qapandı deyə sevinmiş və yalanla idarə olunan yordakçılarını sevindirmişlərdi. Biz də, ey dostlar, türklüyün rusluğa, Azərbaycanın Moskva, Qafqasiyanın Rusiyaya, milliyətin komünizmə, hürriyyətin əsarətə, demokratizmin

diktatorluğa və istiqlalın istlaya qarşı açdığı böyük cidalın müqəddəs ümdələrini tərviç və müdafie edən bu səyfələri yaşadalım!

**Yaşasın şanlı cidal, yaşasın istiqlal!**

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 1 təşrini - əvvəl 1926 /  
20 rəbiyüləvvəl 1344, il:4, №1, s. 1-2*

Tərviç - rəvac vermə

Müttəhid - birləşmiş, birgə

Məzalim - zülm

Müftəxir - lovğa, təkəbbürlü

Tənəvvüünə - müxtəlifliyinə

Müttərid - müntəzəm

Ehmal - əhəmiyyət verməmə

İktifa - kifayətlənmə

Vafi - kifayət edən

Təvəccöh - üz çevirmə, diqqət

Təvəqqüf - ləngitmə, dayandırma

Təzəkkür - yada salma, xatırlama

*Red:1 təşrini - əvvəl 1926 /*

*20 rəbiyüləvvəl 1344 - 1 oktyabr 1926*

## **AVROPA İTTİHADI**

Almaniyanın qalib dövlətlərlə eyni haqq və səlahiyyəti haiz müsəvi bir şərait altında Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edilməsi Avropa tarixində pək mühüm bir dönüm nöqtəsi kibi tələqqi edilməkdədir. Bu surətlə “Versayizə” edilmiş bulunan, yəni Versailles Müahədəsi mucibincə qalib və məğlub deyə iki mühüm qismə bölünən Avro-

pa dövlətləri arasında yeni bir həyat dövrü başlıyor. Qanlı hərbin idaməsindən ibarət olan qansız hərbi (yəni iqtisadi rəqabətlə gömrük mücadilələrinin idaməsi) bir tərəfdən bütün Qərbi dövlətlərinin dayını bulan Amerikanın hegemonyasından, digər tərəfdən də Avropa nizamını pozmaqla təhdid edən kommunist ixtilalından əndişə edən Avropa ricalini getdikcə düşündürüyor, nəticəsi yeni bir hərbi müncər ola biləcək bu iqtisadi böhranın önünə keçə bilmək üçün ciddi birtəqim tədbirlər alınıyor.

Almaniyanın Lokarnoda görüşülən şərait daxilində, nəhayət, böyük dövlətlər sırasına qəbul edilişi bu tədbirləri müsbət bir istiqamətə doğru tövcih ediyor. İqtisadi həyatını tənzim etmək istəyən Avropanın başqa dürlü yapmasına da imkan yoxdu. Çünki Almaniya iqtisadiyyatının təcridinə istinad edən bir sistemin Avropanı intizama doğru deyil, ixtilal və anarşiye götürəcəyi bədihiydi. Fransa hökumətinin başında duran məruf alman düşməni Puankare belə bu gün artıq bu hikməti anlamış bulunuyor. Nitekim Almaniya milisçiliyinin, digər təbirlə, intiqamçılığının simvolu bulunan Hindenburgun rəyasəti zamanında Fransa ilə sənli-mənli anlaşmaq zehniyyətini ibraz etməsi də beynəlmiləl itilaf fikrinin Avropa məhafilində pək müəssir bir rol oynadığını isbat edər. Bu itilafpərvərlik təsiriylədir ki, Almaniyanın Millətlər Cəmiyyətinə girməsini mütəaqib Stresemann ilə Briand arasında Fransanın İsveçrə hüdudundakı kiçik qəsəbələrindən birində vüqu bulan müləqatın çox səmimi nəticələrlə tətvic olunduğu bütün cahana qarşı ihsas edildi. İş o dərəcəyə gəlmiş ki, Almaniya işğal altında bulunan ərazisinin təxliyəsinə müqabil, Fransa kambiyosunun islahına yardım edəcək ikrazatda bulunmaq niyyətini belə izhar eyləmişdir.

Almaniyanın Millətlər Cəmiyyətinə girmək surətiylə böyük Avropa dövlətləri arasında hüsulə gələn itilafı bu dövlətlər arasındakı iqtisadi məsələlərin tənzim və təlifi keyfiyyəti təqib etməlidir. Bu məqsədlə Millətlər Cəmiyyəti tərəfindən yaxında beynəlmiləl iqtisadi konfransı toplamaq projesi hazırlanmaqdadır. Bununla bərabər ara-sıra mövzu bəhsi olaraq təkrar təxir və təviqə uğrayan təhdidi

təslihat məsələsi də Avropa əfkarını tərk etmiş deyildir. Bu xüsusda yeni bir ictimə dəvəti üçün istihzarat yapılməqdadır.

Bütün bu fikirlərin səmimiyyəti haqqında şübhə etmək qəbildir. Əlbəttə, bu yüksək fikirlərlə meydana çıxarkən diplomatlar, çox kərə bu parlaq kəlmələr altında çox xəsis və xudbinənə mənəfətləri saxlaməni da bilirlər. Fəqət nə olsa da, ümumi itilaf və anlaşıma zehniyyətinin bu günkü Avropa əfkarı üzərində hakim və nəfiz olduğunu inkar etmək olmaz. Kəndi aralarında çox dərin və çox mütəbarız mənəfət fərqlərini duyməqlə bərabər, avropalılar ümumi Avropa mənəfətinin təhdid edilməkdə olduğunu da seziyorlar. Bu sezişdir ki, onlara “Avropa İttihadı” fikrini təlqin ediyor.

Ötədən bəri münfərid bəzi mütəfəkkirlər və muktəsidlər tərəfindən təlqin olunan bu fikri son zamanlarda epey tərəfdar və kəndinə məxsus nüfuzlu mücahidlər buluyor. Fransa ricali siyasiyyəsindən Herio bu fikrin tərəfdarıdır. Sabiq Avstriya başvəkili Zepel bu fikrin mürəvvici olduğu kibi, Alman başvəkili Marks da bu cərəyanı tərvic edənlərdəndir. Bu hərəkəti eyni zamanda Avropanın məşhur iqtisad alimlərindən də tərvic edənlər vardır. Dələzi, Leytun, professor Volf və professor Brentano bu qəbildəndirlər. Bunlardan başqa bir çox camaat adamları da Avropa İttihadını tərvic ediyorlar.

“Avropa İttihadı” fikrini tərvic edən müqdəsəd və mütəfəkkirlərlə bərabər bütün Avropa mətbuatı ciddi surətdə beynəlmiləl iqtisad məsələlərini müzakirə ediyor, gömrük ittihadı kibi əsaslı projələr haqqında mütaliələr yürüdüyor, təkliflər dərməyan ediyorlar.

Bu fikir bilxassə Avropa demokratları ilə mütədil sosialistlərini işğal ediyor. Almaniya Sosial Demokrat Firqəsi proqramına Avropa cəmahiri müttəhidəsi haqqında bir maddə belə qoymuşdur. “**Furutes**” qəzetəsi nəşr etdiyi bir çox məqalələrində “Avropa İttihadı”nın məfkurəçilərindən Kodenkof Kalerki ilə mütəbiq qaldığını söylüyor. Poul Bonkor, Snoden və Nedzilakoski kibi fransız, ingilis və Lehistan sosialistləri də bu fikrin mürəvviclərindəndir. Rus menşeviklərindən Voytinski də bu fikrə iltihaq eyləmişdir.

“**Avropa İttihadı**” namiylə kitabın müəllifi Kalerki 9 mayıs tarixiylə “**Novoye Fraye Press**” qəzetəsində nəşr eylədiyi bir məqalə-



sində diyor ki: “Avropanın getdiyi şimdiki yol hər bə doğru gediyor. Hərbi Ümumidən sonra Avropa sülhü daha təqərrür etməmişdir. Bizim şimdi yaşadığımız vəziyyət hərbin digər vasitələrlə idaməsindən başqa bir şey deyildir. Biz siyasi, iqtisadi bir cidal səhnəsində bulunuyoruz. Fəqət bu qansız mücadilənin qanlı hər bə təbəddül etməsini hər zaman bəkləmək olur”.

İngilis mühafizəkarlarına mənsub qalın məcmuələrdən **“Round Table”** məcmuəsinin nəşr etdiyi bir məqalə dəxi hər b xumarının Avropada keçmək üzərə bulduğunu göstərməkdədir. Bu məcmuə yazıyor ki: “Avropa dünya ticarətinin mərkəzi, cahan iqtisadiyyatının həqiqi məhvəri olduğu zamanlar biz kəndi aramızda mücadilə yapa bilir və bundan mütəəssir olmazdıq. Qalib zəfərinin hissəsini alır, məğlub tərəf də mütəzərrir olurdu. Fəqət Avropa yenə Avropa qalırdı. Fəqət 1914 sənəsində bu hadisənin Avropa hegemonisi zərərinə olub, nəticədə digər bir qitənin müzəffəriyyətini təmin edəcəyi qəziyəsi kafi surətdə anlaşılmış olaydı, ehtimal ki, hər b zühur etməzdi. Avropa millətlərinin kəndi aralarındakı iqtisadi mücadilə hegemonisini təyid və təhkimdən başqa bir nəticə verməz”.

İştə, Amerika hegemonisinə qarşı qoya bilmək üçün avropalılar kəndi aralarındakı rəqabəti tədil etmək əndişəsindədirlər. Beynəlmiləl Ticarət Odasının rəisi Yulterliv (?) heyəti-ümumiyyə verdiyi raporunda beynəlmiləl Avropa ticarətinin müzmin bir böhran keçirdiyindən şikayət ediyor, çünki diyor: Gömrük hüdudları ticarətin inkişafına mane oluyor?”

İştə, bu kibi iqtisadi çox mühüm amillərdir ki, “Avropa İttihadı” fikrini siyasi Avropa məxfəlləri ilə əfkarı ümumiyyədə tənmiyə ediyor. Bu fikir yalnız mətbuat səyflərində qalmıyor, təəzzüv və təşəkkül etmək üzərə bulunuyor. Önümüzdəki təşrinini əvvəldə Vyana “Avropa İttihadı” tərəflərinin ilk konqresinin küşad ediləcəyi qəzetələrdə görüldü.

Bu fikir qüvvədən feilə gələ bilirmi? Bədbinlər “ittihad” və “sülh” haqqında təkərrür edən bu fikirləri Hərbi Ümumidən əvvəlki “sülh propaqandası”na bənzədiyorlar. “Avropalılar sülh-sülh derkən hər edən məhluqlardır” deyə, bu bədbinlərdə bir qənaət vardır? Fəqət

Hərbi Ümumidən pək bitab çıxan yorğun Avropa millətlərində hiss etdikləri təhlükələr önündə, sözün tamam mənasıyla bir “Avropa İttihadı” vüqu bulmasa da, Avropanın itilaf və anlaşma ehtiyacında olduğunu təbii görməlidir.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 1 təşrini əvvəl 1926 /  
20 rəbiyüləvvəl 1345, il:4, №1, s. 7-8*

Haiz - malik olmaq

Müsavi- bərabər

İdamə - davam

Dayı – arxası, sözü keçər

Tətvic - tac qoydurma

İhsas - işarə etmək, üstü örtülü bildirmək

İkrazat - borc pul vermək

Təviq - nəzər duası, göz muncuğu

Mürəvvic - fikir yayan

Tərviç - rəvac vermə

Təbəddül - dəyişmə

Küşad - açılış mərasimi

Bitab - yorğun

Vüqu - baş verən

*Red: 1 təşrini əvvəl 1926 /*

*20 rəbiyüləvvəl 1345 – 1 oktyabr 1926*

## **AVROPA İSTİQRARI VƏ RUSİYA**

Almaniyanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbulu, bunu mütəəqib Stresemannın Briandla bərabər Tuaridə birləşərək Almaniya, Fransa itilafının əsaslarını vəz etmələri Avropa istiqrarı nöqtəyi-nəzərindən çox mühüm bir hadisə idi. Bu keçən martda Almaniyanın Millətlər

Cəmiyyəti qapısından dönməsi üzərinə hüsul bulan bədbinliyə rəğmən, əsası Locarnoda vəz olan Avropa itilafına doğru atılmış çox mühüm bir qədəmdi. Thoiry-yi mütəaqib hüsulə gələn Livorno mülaqatı bu xusuusdakı nikbinləri məyus edər kibi olsa da, Chamberian ilə Mussolini arasında görüşülən məsələlərin hər halda Tuaridədə təhkim olunan əsasları sarsıdacq bir şəkildə olmadığı haqqında izahat verildi.

Chamberlain Parisdən keçərkən Briandla görüşərək bu xüsusda verdiyi izahat Fransa əfkarı ümumiyyəsinə tətmin edə bildi. Məmafih Livorno görüşündə Thoiry seviməsinə müqabil birtaqım ənasir bulunsa belə, Fransa, Almaniya, Belçika və Lüksemburq çelik fabrikalari arasında əqd olunan “tröst” müqavilənaməsi Fransa ilə İngiltərə arasında başlanan siyasi itilafın pək təbii iqtisad əsasları üzərinə qaim olduğunu göstərir. Versailles Mühədəsi kömürlə dəmiri yek-digərindən ayırmış, bununla, Fransa ilə Almaniyani barışmaz bir hala qoymuşdu. Puankare hökuməti vaxtilə bu məsələni zorla həll etmək istəmiş Ruhr və Ren həvalisini təhti işğala almaq surətiylə kömürlə dəmiri birləşdirmək istəmişdi. Fəqət silah gücüylə yapılmayan bir işin mütəqabil mənfəətlərin təqdiri nəticəsində iki tərəfin rızası ilə həll edildiyini görən Puankare, Briandi təqdir və təbrik etməkdə gecikmədi.

Almaniyanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbulu hərbdən sonrakı siyasi Avropa tarixində nəyi ifadə edərsə, iqtisadi sahədə salifüzzikr çelik ittihadının ifadə etdiyi məna da odur. Bu itilafdan sonra Almaniyanın qəti surətdə rus siyasətini tərklə Avropa dövlətləri ilə birlikdə yürütmək üzərə yola çıxdığına hökm etmək caizdir.

Şimdilik Fransa, Almaniya, Belçika və Lüksemburq fabrikalari ehtiva edən çelik ittihadı iləridə Şərqi Avropa dövlətləri ilə İngiltərənin də istərlərsə, kəndisinə iltihaq etmələrini arzu etməkdədir. Şu surətlə, müasir iqtisadda ən mühüm sahəni təşkil edən ağır Avropa sənaye keçirdiyi müşkül vəziyyətdən çıxacaq Avropa iqtisadiyyatı islahında pək mühüm bir rol oynayacaq və bu surətlə bolşeviklərin çox qorxduqları iqtisadi istiqrar qəti surətdə təəssüs etmiş buluna-

caqdır. İqtisadi istiqrarın ifadə etdiyi siyasi məna isə hər dürlü ixtilal təsəvvürlərinin bərtərəf edilməsi deməkdir.

Bir tərəfdən bu əzim hadisənin təsiri, digər tərəfdən də Lehistan ilə Romanya arasında münaqat əskəri müahədənin ehkamını nəzərə alan sovet hökuməti, düşdüyü bu qorxunc təcridin mühliq avakıbına qarşı mütəqabil tədbirlər tədbirlər alıyır. Çindəki İngiltərə mənafeyi üçün hər dürlü müşkülət ikaina bütün qüvvətini sərf edən Moskva, hər dəfə olduğu kibi, bu dəfə də Şərqdə zühur edən bir ixtilal hərəkətini Qərbdən bəklədiyi bir faydanın istehsalı üçün əzəmi surətdə istifadə etmək üsulunu unutmuyor. Bakı Konqresində Şərq millətləri İngilis imperializmini təhdid edərkən, Londradakı Sovet müməssili Krasin Lloyd Core ilə anlaşıyor, məruf ticarət müqaviləsini əqd ediyordu. Bu dəfə də Qızıl Kanton əskərləri bolşevik altunlarından bil-istifadə İngilis tərəfdarı generalları təzyiq edərkən, yenə eyni Krasin Qızıl Moskvanı təhdid edən qərbi Avropa təcridini gövşətmək üzərə yeni birtaqım müzakirata başlayır. Qəzetələrdə görüldüyünə nəzərə Krasin bu dəfə borclara aid birtaqım kombinezonlarda bulunacaq, dərin bir böhran keçirən sovet sənayesini xilas üçün möhtac olduqları “kredi” namına pək mühüm fədakarlıqda bulunacaqmış.

İngiltərəni içindən partlatmaq (kömür böhranı və ümumi girov) kibi bila-pərvazanə ümidlərlə ovunan qızıl Moskva, altı aylıq infiaqdan sonra Krasini para dilənmək üçün təkrar Londraya göndərməklə, heç şübhəsiz, Avropada hüsula gələn iqtisadi və siyasi istiqrar nəticəsində düşdüyü təfrid çəmbərini kəndinə məxsus bir manevra ilə nasıl olsa da yarmaq istiyor.

Rusiyanın şu zəif və hərc ilə mərc bir halda bulunmasını ali İngilis mənafeyi üçün daha müfid bulan cərəyan İngiltərə mahafilində hələ qüvvətli isə, ehtimal ki, Krasinlə “kredi”yə aid birtakım müzakirat başlar; fəqət, ehtimala gəlməyən bir şey varsa, o da bu müzakiratın müvəffəqiyyətlə nəticələnəcəyidir!”

**M.Ə.**

**“Yeni Qafqasiya”, 17 təşrini - əvvəl 1926 /  
20 rəbiyüləvvəl 1345, il:4, №2, s. 2-4**

**B.T.:** Bu məqalə yazılmışdı ki, qəzetələr atidə mündəric həvadisi xəbər verdilər. Konservator Firqəsinin bu qərarından sonra kredit almaq deyil, Krasin Londrada qala bilmək çarələrini düşünmək məcburiyyətində qalacaqdır.

İstiqrar – qərara alma, yerləşmə, aydınlaşma

Mütəaqib - bir-birinin ardınca gələnlər

Vəz - qaydasına qoyulan

İtilaf - anlaşma, uyuşma

Mülaqat - görüşmə, müzakirə etmə

Təminat - təminat vermə

Məmafih - bununla birlikdə, həmçinin

Ənasir – ünsür

Ati - gələcək, ön, qabaq

*Red: 17 təşrinin əvvəl 1926 /  
20 rəbiyülvəlvəl 1345 – 17 noyabr 1926*

## QAZININ HEYKƏLİ

Əhəmiyyəti zaman və məkanla təhdit edilməyən şümullu Türkiyə hadisatını qeyd etmək məcmuəmizcə ittixaz edilən bir üsuldur. Təşrinin-əvvəlin dördündə İstanbulda vüqu bulan hadisəyi qeyd etməsəydik, şübhəsiz, ittixaz etdiyimiz bu üsulu ehmal etmiş olurduq. Çünki bizə ilk dəfə olaraq Sarayburnuna rəqz olunan heykəl türk və islam tarixinin cahansümül bir əhəmiyyətlə qeyd edəcəyi mühüm hadisələrdəndir.

Qazi Paşa kibi tarixdə öndər yetişən və cəsuranə hərəkatləri ilə Şərq ictimaiyyətlərinə nəzirsiz bir misal təşkil edən yüksək bir şəxsiyyəti təmsil etməsindən sərfi-nəzər, əski Bizansla, əski Osmanlı abidəti mühafizə edən Sarayburnundan əsri bir qişafət və əzmkar bir baxışla Anadolu ilə Qara dəniz qıyıllarını seyr edən heykəl, nə mənidar bir rəmz, nə yüksək bir əlamətdir.

Müəyyən bir taqım tarixi şərait nəticəsində inkişafdan məhrum qalaraq, qüruni-vüsta bünyəsini mühafizə edən və mənqulat üzərinə müstənid sxolastik zehniyyətdən bir türlü ayrılmayaraq insanı müqəddərat zəbunu bir əbdi-həqir nəzəriylə görənlər İslam Şərqi, yalnız ilahi abidələr inşası ilə iktifa eyləmiş, cəmiyyətə xadim böyük insanları təcsim və təbid “günah”ından saqınmışdır.

Vaxtiylə Osmanlı məşrutiiyyətinin banisi böyük Midhət Paşaya heykəl tikmək fikri doğmuş, bədə bu fikirdən sovtalarla xocaların sui-tələqqi edəcəklərinə hörmətən vaz keçilmişdi.

Hürriyyət ordusunun İstanbula girib də məşrutiiyyəti 31 mart irticasından qurtarması şərfinə məruf Hürriyyəti-Əbədiyyə Abidəsi rəqz olunmuşdur.

Hürriyyəti-Əbədiyyə abidəsi, şübhəsiz, cəmiyyətə xadim insanların xatirəsini əbədiləşdirmək zehniyyəti ilə əsri düşünölmüş bir təşəbbüsdür. Fəqət tətbiqat etibarı ilə naqisdir. Bu abidə rəqz edilərkən mühitə hökmü-fərma olan sxolastik bir zehniyyətlə hesablaşıldığı aşikardır. Yoxsa hürriyyəti-əbədiyyə təpəsində biz namlusu qırıq bir top deyil, istibdadi qəhr edən məhmətçiyin tuncdan simasını görəcək hər türlü məhdudiiyyətdən ari bir rəmzi bulacaqdıq.

Fəqət mədəni, ictimai və siyasi icraatının kaffəsində naqislik gözətmək zərurətini hiss edən bir dövrdə yapılan bu abidə, bittəbi, mövcud zehniyyəti istisnai bir surətdə pözaraq o zamankı imkanın fövqünə çıxamazdı. Halbuki Sarayburunda rəqz olunan ilk cümhuriyyət abidəsi hər türlü məhdud zehniyyətləri bərtərəf edən öylə bir qəhrəmanı təmsil ediyor ki, o, rəhbəri bulunduğü böyük hərəkətlə Türkiyə Cümhuriyyətini hər türlü zəif zehniyyətlərdən xilas eyləmiş, onu əqil və hürriyyət əsasına müstənid mədəni bir şah-raha sövq etmişdir.

Əvət, Midhət Paşaya bir heykəl qoyulmamışdı, çönkü Türkiyə cəmiyyəti hənuz Avropayı bir abidə ilə ahəngdar bir cəmiyyət halına inqilab edəməmiş, əql nəqlin əsarətindən daha qurtulamamışdı.

Qazi Paşanın heykəli isə nəqlin qəti surətdə məğlubiiyyətini elan edən bir abideyi-zəfər şəklində rəqz olunuyor.

Sarayburnundakı tunc heykəl yalnız milli Türkiyənin siyasi istiqlalını deyil, hürr Türkiyədə əqlin də istiqlalını tərmiz edər və bu sifətdir ki, ona İslam dünyası etibarlı ilə cahanşümul bir mahiyyət verir.

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 17 təşrini - sani 1926 /  
8 rəbiyülxır 1345, il:4, №2, s. 4-5*

Təşrini-əvvəl - oktyabr

Nəzirsiz -oxşarsız

Sərfi-nəzər - vaz keçmə

Abidat - saraylar

Qüruni-vüsta - orta əsr

Mənqulat - bilənə və danışana əsaslanmaq

Müstənid - istinad edən

Zəbunu - əhəmiyyətsiz

Əbdi-həqir - qədr-qiyəti olmayan

Təcsim - cisim şəklinə salma

Təbid - əbədiləşdirmə

Bədə - sonra

Sovtalarla - qırmanlıqlarla

Şah-rah - magistral yola

*Red: 17 təşrini sani 1926 /*

*8 rəbiyülxır 1345 - 17 noyabr 1926*

## **ZIYA GÖYALP BƏYİN İRTİHALI İLDÖNÜMÜ**

25 təşrini-əvvəl böyük türk məfkurəçisi Ziya Göyalp bəyin irtihalından iki sənə keçməsi münasibətilə darülfünun gəncliyi tərəfindən bir anma mərasimi tərtib edildi. Mərasim darülfünunun konferans salonunda ruhiyyətçi Şekib, “Türk Ocağı” binasında da Nəcməddin Sadiq bəylərin birer konferansları və məzar başında söylənən

mütəəddid nitqlərlə təmayüz eylənmişdir. Mərhumun məzarına darülfünun ilə “Türk Ocağı” naminə elm və məfkurə yazılarını havi birər çələng vəz edilmişdir.

Eyni gündə Ankarada “Türk Ocağı” binasında mərhumun xatirəsini zikrlə mərasim tərtib edilmiş, nitqlər irad olunmuşdur.

Mürşidin məzarı başında Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy tərəfindən xaric türkləri namından aşağıdakı nitq irad edilmişdir:

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyin xitabəsi:

Əziz müəllim, böyük rəhbər!

Sən bütün türk dünyasına məfkurə nuru saçan bir məsəl idin, şimdi qara topraqlar altında yatıyorsan. Fəqət buna rəğmən hala məfkurəçi ürəklərə hərarət verən bir ziyasan, bir ziya ki, inqirac və istilanın ən qaranlıq günlərində Osmanlı camiasinin ənqazı altından çıxan Türk cəmiyyətinə ən doğru istiqaməti verdi. Türkiyə Cümhuriyyəti təəssüs etdi.

Böyük Türk inqilabının əsaslı icraatı ilə Türkiyə Cümhuriyyətinin tətbiq etdiyi böyük ümdələrdən hankısıdır ki, “Türkçülüyn əsasları”nda göstərilməmiş?!

Ustad, məndən əvvəl sənə xitab edən arkadaşlar səni böyük bir mübəşşir olaraq özlədilər. Nə məsuddurlar onlar. Nə məsuddurlar ki, səni hürr və müstəqil bir türk vətənin müftəxir vətəndaşları sifətilə salamladılar. Arkadaşlarım kibi mən də səni böyük bir mübəşşir, milliyət məfkurəsinin ələmdarı, türkçülük təriqətinin piri olaraq özlərəm, fəqət nə bədbəxtəm ki, bu xüsusda hislərinə tərcüman olduğum ellər daha hürr və müstəqil deyildirlər. Azərbaycan, Türkistan, Kazan və Başqırdıstan kibi türk elləri sənə təsbit etdiyin müqəddəs əsaslarla deyil, “Komunizm Əlifbası”ndakı qızıl ümdələrlə idarə olunu-yorlar. Xaric türklüyündəki gənclik müstövli bir qüvvətin əksi propağandaları ilə zəhərləniyor. Bu zəhərə qarşı mübariz türk gəncliyinin kullandığı ən müəssir panzəhr sənə təlimatındır. Vaxtilə istila altında inləyən almanlıq üçün Fixtenin irşadətə nə idiyse, sənə təlimatın da bizim üçün odur.

Əvət, əziz millətədaşlar! Ziyada Fixtenin nəfəsi vardı. Nə yazıq ki, bizdə alman üsuluna riayət yox! Nərədə Ziyanın külliyyatı? Ziya



Göyalp Cəmiyyəti nərədə? Hanı bütün türk çocuqlarının dörd gözle bəklədikləri əsər. Hanı “Türk Mədəniyyət Tarixi”!

Bu gün nəşr olunan qəzetələrdən birində ustadın hali-ixtizarda ikən belə provalarını oxuduğu natamam qalan mühüm əsərinin nəşr edilmək üzrə olduğunu oxudum. Üçüncü sənə vəfatında olsun nəşr edilmək üzrə bulunan bu əsərin bir an əvvəl meydana gəlməsini təmənni edəlim. Biləlim ki, Ziyaya göstərəcəyimiz ən böyük ehtiram Ziyaçılığı nəşr və təmim etməklə olar. Buna bilxassə biz əsir türk elləri əhəmiyyət veririk. Ziya məfkurəçiliyinin bu məmləkətdə bir ənənə şəklini alması, bilxassə hürriyyət və istiqlal yolunda mücadilə etməkdə bulunan biz xaric türkləri üçün mühümdür.

Ey böyük məfkurəçi! Səni təbşir ediyorum. Türk gəncliyinə aşladığın milliyət məfkurəsi yalnız Türkiyə hüdudlarına inhisar etmədi. Digər əsir türk elləri də hürriyyət və istiqlallarını təhsil üçün çalışıyor, çarpışıyorlar. Bu qeyri-müsəvi mücadilədə məqsədin həqqaniyyəti, məfkurənin ülviyyətinə sığınaraq zəfəri-nihaiyə iman edən bu fədakar zümrə namına səni, ey böyük mübəşşir, kəmalı hörmət və təhəssüslə salamlaram!

*“Yeni Qafqasiya”, 2 təşrini - sani 1926 /  
8 rəbiyülaxır 1345, il:4, №3, s. 5-6*

İrtihalı - vəfatı

Təşrini - əvvəl oktyabr

Mütəəddid - xeyli

İnqirac - məhv olma

Ümdə - prinsip

Mübəşşir - xeyirxah

Müftəxir - fəxr edilən

Müstövli - işğalçı

Təbşir - şad xəbər

Təhsil - ələ gətirmək

*Red: 2 təşrini sani 1926 /  
8 rəbiyülaxır 1345 - 2 noyabr 1926*

## TÜRK HARSİ TƏHLÜKƏDƏ

Bakıda intişar edən türkcə və rusca “Komunist” qəzetələri qızıl rus istilasından altındakı sovet Azərbaycanında türk hars və irfanının təhlükəyə məruz bulduğunu göstərən bir kaç həvadis nəşr etmişlərdir. Qəzetələrin əhəmiyyətsiz və ələlədə həvadis qismində dərc olunan bu yazıları oxurkən milli hars və istiqlal əndişəsi ilə mütəhəyyic bulunan bir insanın irkilməməsi qabil deyildir.

240 №-li “Komunist” qəzetəsində “Türklər arasında savadsızlığın təsviyəsi məsələsi” ünvanı altında “V.B.” imzası ilə bir yazı nəşr edilmişdir. Bu yazıya nəzərən “İlk sırada türklər arasındakı savadsızlıq (oxumaq, yazmaq bilməmək) təsviyə olunmalıdır”. Fəqət bu zərurəti düşünürkən, qəzetənin yazdığına görə, sovet harsçılarının qarşısına pək mühüm bir məsələ çıxıyormuş: “İştə nədən başlamaq lazım”. V.B. əfəndi “Türklər arasındakı savadsızlığı türkcə və yeni əlifba ilə təsviyə etmək məsələsinə kimsə etiraz etməyəcəkdir” əqidəsini nikbinənə bəyan etdiyi halda, həqiqətin bu “əqidə” xilafında zühur etdigini iki sətir aşağıda bizzat kəndisi təsbit etmək zərurətində qalmışdır.

Savadsızlığın təsviyəsi “türkcəmi, türkcə-rusca bərabərmi, yoxsa sadə ruscamı olmalıdır?” qəziyyəsi anlaşılan “məhafili” işğal edən ən mühüm məsələlərdən birisi imiş. V.B. əfəndiyə görə isə “bu məsələ əcələ surətdə həll edilməli” imiş.

Mövzu bəhs yazının mütəmmim məlumatından anlıyoruz ki, məsələnin sadə rusca olaraq təsviyə edilməsi haqqındakı “həyati cərəyan” epey qüvvətli imiş. Şöylə ki: “Sanki tədqiqlər türklərdən bir çoxlarının öz savadsızlıqlarını ana dilində deyil, rusca təsviyə etməyə çalışdıqlarını göstəriyormuş”. “Əski türk əlifbası ilə zor bəla ilə oxumaq, yazmaq öyrənən türk öz savadsızlığını yeni türk əlifbası ilə deyil, başlıca olaraq əski türk əlifbası və yaxud rusca ilə təsviyə etməyə çalışıyor”muş. Şöylə ki: “Bu il təsviyə məntəqələrinin rusca şöbələrində rusca bilməyən epey türk müdavimləri var”mış.

Türklər arasındakı savadsızlığın türkcə təsviyəsini təbii görən V.B. əfəndi belə savadsızlığı təsviyə məsələsində “məcburi təlim

üsulu qəbul olunmaz və hər kəsin istədiyi yerə getməsi caiz görülürsə, Bakı Maarif Şöbəsi, heç olmazsa, ruscanın türklərə iyi surətdə təlim edilməsi məsələsinə diqqət yetirməlidir” - deyir. Yoxsa “sərf olunacaq paraların faydasız olacağına və rusca təlim alan türklərin avara qalacağına” təəssüf edir.

Diqqət edilirsə, bu yazıda iki mühüm məsələ çıplaqlığı ilə təsbit edilmişdir: Azərbaycan, rus harsı ilə türk harsının mücadiləsinə səhnədir. Bu mücadilədə rus harsı qalib gəlir və bu qələbəni ruscaya təmin edən şey, bilxassə latın hərfinin tətbiqidir. Oxumaq-yazmaq ehtiyacında bulunan əmələ ya əski əlifbayı və yaxud rusçayı tərcih ediyordu. Bolşevik harsçıları tərəfindən təsis olunan türkcə “savadsızlığı təsviyə” məktəbləri əksəriyyətlə və bəlkə də ümumiyyətlə yeni əlifba, yəni latınca üzərinə təsis olunduğundan bu işə yaramaz bir yazıyı öyrənməkdən isə, əməli əməllər, rusçanı tərcih edirlər. Nə üçün deyə sorsanız. Çünki latınca yazısı ilə oxumağı öyrənən əmələ mədəni və həyatı ehtiyacını rəf üçün oxuyacaq hansı kitabı bulur, deyə düşünmək məcburiyyətindədir. Halbuki rusca öyrənilsə “mümtaz və zəngin” bir lisanın anahdarını əldə edir ki, bu lisanda hər türlü əsərləri bulduğu kimi, üstəlik olaraq haiz olduğu “oktyabr qüdsiyyətindən” də fayda görə bilir.

Şu şərait daxilində əksəriyyətlə quru göstərişdən ibarət bulunan sovet maarif icraatından Azərbaycan türk xalqının nə surətlə istifadə etdiyini göstərən digər bir fəqərəyi də “Bakinski Raboçi” qəzetəsində buluyoruz. Bu qəzetənin yazdığına görə “oxumaq, yazmaq öyrənən” mərkəzlərdən çıxan köylülərdən bir çoxu bir az zaman keçdikdən sonra bütün öyrəndiklərini unudur, təkrar “cahil” qalıyorlarmış. Qəzetə bu “müəssif hadisəni” köylünün oxumaq üçün ehtiyac və səviyyəsinə müvafiq kitab bulamaması ilə izah edir. Bu yoxsulluq ərəb hərfləri ilə basılan kitablar haqqında yüzdə doxsan dərəcədə doğru isə, latın hərfi ilə basılan kitablar üçün yüzdə yüz dərəcəsində doğrudur. “Bakinski Raboçi” qəzetəsinin təsbit etdiyi “təcrübə”nin hökmü yalnız köylülərə deyil, latın hərflərinin tətbiqindən sonra, şəhərlilərə də şamil olacaqdır. Nəticədə türkcəyi istər-istəməz unudan Azərbaycan xalqı kolay öyrənə bildiyi nisbətində çabıq da unu-

dulan və həyatı ehtiyacları təmin imkanında bulunmayan bir “aləti” tərkklə daha müəssir və faydalı bir silahı, yəni rusçayı öyrənməyə və kullanmaya məcbur qalacaqdır. V.B. əfəndinin rusca kurslarında türk müdavimlərinin epey qalabalıq təşkil etdikləri haqqındakı rəddi qəbul olmayan müşahidəsi bolşevik maarif siyasətinin bu müdhiş istiqamətini göstərməkdədir.

Qızıl imperyalizmin Şərqlə millətlərinə hürrriyyət və istiqlal gətirdiyi haqqındakı yalançı şüarları işlə bu kimi nəticələrə dayanır. Çarizmin qabaqca icra etdiyi “ruslaşdırma” siyasətini o, yıldızlı “latınlaşdırma” surətilə təmin edir.

Xain türk komunistləri türk harsında latın hərfini qəbul etmək kimi mühüm bir istihalə dövrünə səbəbiyyət verən əsaslı bir islahat təşəbbüs etdikləri zaman, heç olmazsa, türk harsı ilə rəqabətdə bulunan rusçanın tamamilə məni olmasa da təmsil təhlükəsini azaldacaq tədbirlər ittixaz etsəydilər, qismən olsun, səmimiyyətlərinə inanardıq. Halbuki bir tərəfdən 3 gün sonra unudulduğu kəndi müşahidələri ilə sabit və əhali tərəfindən istiqlal edildiyi vəqə olan latın hərflərini tətbiqə qalxışdıqları bir zamanda, maarif komisarı Quluyev, “mədəni və müqəddəs” bir lisan olmaq üzrə rusçanın, ibtidai məktəblərə varıncaya qədər bütün Azərbaycanda təmimi üçün layihə hazırlayır.

Türk hars və ürfanına bundan daha mühüm və daha mühlik bir zərbə təsəvvür oluna bilirmi?!... Millətin ən mühüm amil, ən bariz bir timsalını təşkil edən lisana qarşı ən dəni bir sui-qəsdə icra edən xain bir sistemin milli hürrriyyət və istiqlal şüarına xadim və dost bir qüvvət olduğuna hala inanan varmıdır?.. Bolşevizmin milliyyət proqramını ən iyi tətbiq edən bir qüvvət olduğunu dava edən yalançı pəhlivanlar bu həqiqət qarşısında olsun utanmazlarmı?!...

**M.Ə.**

**“Yeni Qafqasiya”, 16 qanuni - əvvəl 1926 /  
10 cəmədiyələvvəl 1345, il:4, №5-6, s. 4-6**

Mütəhəyyic - həyəcanlı  
Məhafil - toplantı  
Mütəmmim - son söz

Mütəhəyyic - həyəcanlı  
Əməli - təcrübi  
Mən - qadağan  
Ürfan - adət

*Red:16 qanuni əvvəl 1926 /  
10 cəmədiyələvvəl 1345 – 16 dekabr 1926*

## MUTAT BOLŞEVİK YAVƏLƏRİ

Bakıda intişar edən “Komunist” qəzetəsinin İstanbul müxbiri qəzetəsinə göndərməkdə olduğu basmaqəlib müxəbirələrindən, Oktabr ixtilalının ildönümü münasibətilə yazdığı məktubuna bolşevik bəzi “bayram hədiyyələri” dəxi əlavə eyləmişdir.

Yeni gəlmiş general konsul Qreqori yoldaş “Sovet bayramını təbrikə gələn müsəfirləri qarşılımış... müsəfirlər miyanında bütün konsoloslar, türk professorları və mətbuat müntəsibləri varmış... internasyonal çalınmış, böyük mərasim olmuş...” fələlə-təfələlə. Bayram müxəbirəsinin mükəm-məlliyyəti üçün olacaq ki, müxbir bütün bu “fövqələdə”likləri xəbər verməklə iktifa etməmiş, bir də ötəbəriyə saldırmışdır. Məgərsə bolşevik bayramının ahəngini pozanlar varmış.

“Mərasim hərərətlə davam edərkən,-müxbir yazıyor,-burada (yəni İstanbulda) bulunan Müsavat töküntüləri qalibiyyət və müvəffəqiyyət zövqü ilə dalğalanan bayraqlarımızın (yəni rus bayrağının) kölgələrindən qaçmaqda, həqiqəti görməmək üçün gözlərini qapamaqdaydılar...” (“Komunist”, nömrə:268)

“Qalibiyyət və müvəffəqiyyət zövqü ilə dalğalanan” qızıl rus bayrağının kölgəsinə sığınan zavallı müxbir “töküntü” deyə zənn etdiyi adamların, həqiqəti görmədiklərindən deyil, gördüklərindənədir ki, qanlı istila paçavrası altına girməyən fədakarlar olduğunu görmək imkanında deyildir. Biz onun vəziyyətini anlarız.

Vətənin istiqlalını, millətinin hüriyyətini müdafiə edən həqiqi hər vətənpərvər kibi bir müsavətçi dəxi hər türlü məhrumiyyət və məşəqqətə təhəmmül edər, fəqət “Komunist” müxbirləri kibi düşmən bayrağının kölgəsinə sığınmaq səfalətinə qətiyyəən düşməz.

Azərbaycan milliyətpərvərliyi ilə qızıl Rus istilasından altındakı müqəddəs mücadilənin keçirdiyi mutənəvvi səhfələrin künh və mahiyyətinə müttali olmayanlar nəzərində sadə söyüş söymək ehtiyacından mütəvəllid rəzil bir çıxışma kibi görünən bu həzryanın, bizcə, əsl saiqi daha səfilanədir. “Komunist” qəzetəsinin İstanbul müxbiri növündən buradakı Sovet müəssisələrində xizmət edən bir kaç zəvət dəxi biliyoruz ki dəröhdə etdikləri vəzifə “Müsavət mühacir”lərinin müqavimətini gövşətmək və kəndilərini Sovet bayrağına ilticayə təşviq etməkdir. Aylardan bəri davam edən bu sistemətik səy və mücadilələrinin boşuna sərf olunmuş bir əmək olduğunu görmək acısı ilə olacaq ki şimdi “Komunist” müxbiri “Sovet bayrağından qaçan bu Müsavət töküntülərinə” hücum etməklə, həm çəkist ruhlu qarelərinə “bayram hədiyyəsi” veriyor, həm də “inadçı” müsavətçilərdən kəndisi ilə arqadaşlarının düçar olduqları müvəffəqiyyətsizliyə müqabil intiqam almış oluyor.

Zavallı adamcığaz!..

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 16 qanuni- əvvəl 1926 /  
10 cəmədiyələvvəl 1345, il:4, №5-6, s. 12*

Mutat - hər zamankı, öyrəşilmiş  
Yavə - anlamsız, boşboğaz  
Müxabirələr - məktublar  
Falələ - təfalələ - falçının uydurmaları  
Təhəmmül - dözmək  
Künh - məna  
Mütəvəllid - doğulan  
Müqabil - qarşı, qarşı tərəf

*Red: 16 qanuni - əvvəl 1926 /  
10 cəmədiyələvvəl 1345 - 16 dekabr 1926*

## TÜRK HARSİ VƏ MİLLİYYƏTÇİLİYİ ƏLEYHİNDƏ BİR NÜMAYİŞ

Son posta ilə alınan Bakı qəzetələri Azərbaycan Komunist Firqəsinin türk hars və mədəniyyətçiliyinə qarşı yeni bir təbiyə ilə təərrüzə keçdiyini göstərməkdədir. Altı sənədən bəri durmadan davam edən bu təərrüzün bundan bir kaç zaman əvvəl yeni bir həmlə və şiddətlə təzələndiyi haqqında məlumatımız vardı. Son günlərdə aldığımız məlumat yenidən minlərcə vətəndaşın, bilxassə gənc və milliyətpərvər azərilərin ümumi surətdə tövqif edildikləri mərkəzində idi. Şimdi Bakıda müntəşir türkcə “Komunist” qəzetəsindən məhfuz vəsiqələrlə bu təərrüzün nə kibi manevarlarla pərdələndirilmək istəndiyini və zavallı türk gəncliyinin hansı məfkurə və ideallar naminə təzib olunduğunu təsvir edə bilmək imkanındayız.

Bu dəfə iniqad edilən Bakı Sovet Konqresi gündən-günə qüvvətlənən türk milliyətpərvərliyinə qarşı nümayiş yapmaqda yalnız daxildəki müxalifət qüvvətlərini təhdidlə qalmamış, eyni zamanda, xaricdə yüksələn protesto sədalarını susdurmaq üçün də müəssir olmaq istəmişdir. Təsirin qüvvətli və tam olması üçün nümayişə fəvqəladə mütəntən bir şəkil verilmiş, məsələ haqqında daxiliyyə komissarı Bağırov, Azərbaycan və Sovetlər İcra Heyəti rəisi Ağamalıoğlu, firqə katibi Ruhulla Axundov ilə komissarlardan Əliheydər Qarayev, Bakı Komitəsi katibi Mirzoyan ilə Qasimov məruzatda bulunmuş və məsələyi “ətrafı ilə təhlil” eyləmişlərdir.

### **Türk ziyalıları haqqında**

Məsələyə Mirzoyan ilə Qasimovun “Türk ziyalıları<sup>1</sup>” haqqındakı raporu ilə başlanmışdır.

Eyni “Komunist” qəzetələrindən müqtəbəs fikirlərə istinadən, dəfələrlə vüqu bulan nəşriyyatımıza görə, bu qisim kommunistlərin də daxil olduğu halda, Azərbaycan türkləri arasında idarələrin, bilxassə, Bakıdakı müəssisələrin milliləşdirilməsinin ədəmi-məmnuniyyəti mucib olduğu və bu xüsusda Komunist Firqəsinə qarşı şiddətli müxalifət təşkil edildiyi məlumdur.

<sup>1</sup> Azərbaycanda münəvvər mənasında ziyalı söyləniliyor.

İşbu müxalifəti qeyd edən Mirzoyan ilə Qasımov raporlarının “Türk ziyalılar” haqqında ünvanını daşıyan qismində<sup>1</sup>, (“Komunist”, 29 yanvar, № 30) bir çoxlarının “türklərin işə cəlb edilmədiyi və milli məsələ haqqında yalnız boş sözlə iktifa edildiyi” deyə söylədiklərini nəql etdikdən sonra bu ittihamın haqlı olmadığını bəyan ilə “sovet idarəsinə dost olmayan ziyalıların belə işə cəlb edildiklərini” dava edirlər. Bu kibi şayiələr həqiqətin inikası deyil, “düşmənlərin meydana atdığı” bir iftira imiş. Bu düşmənlər “ziyalılarla sovet hökumətini vuruşdurmaq istiyorlar”mış. Yalnız düşmənlər deyil, müftəkilər miyanında “ufaq burjuazi mühitindən çıxma firqəçi yoldaşlar” da varmış. Böylələrinə firqə sıralarında “çox vaxt təsadüf olunuyor”muş. Bunlar “bəzən” firqə əleyhində “çıxışlarda dəxi bulunuyorlar”; onların ən böyük vəzifəsi də “firqə əleyhində intriqa çevirmək və və arxasında söylənmək” imiş.

İştə bu “firqə əleyhində söylənən və arxasında intriqa çevirən kommunistlər”ə bir misal olmaq üzrə rapor bizə Rzazadə namında bir “yoldaş”dan və bunun “Zarya Vostok” namıyla rusca “Komunist” qəzetəsinə göndərdiyi məktubdan bəhs edirlər.

Müxalif türk kommunistinin bir tipini təşkil edən Rzazadə əvvəlcə firqə özlərindən birinin katibi imiş. Bədə katiblikdən çıxarılaraq Tiflisə getmiş, oradan da Moskvaya göndərilmişdir. Rzazadə Tiflisdə müntəşir “Zarya Vostok” qəzetəsinə “Müsavətçi dili ilə” yazdığı məktubda deyirmiş ki:

“Bizim (yəni bolşeviklərin) işimiz Azərbaycanın əsas əhalisi, yəni türk xalqı ilədir. Türk xalqı şərqi ən məzlum və geridə qalmış millətidir. (!) Bu xalqda proletar duyğusu deyil, ufaq burjuva duyğusu belə kafi dərəcədə oyanmamışdır. Bu xalq nədən isə təsadüfi olaraq Oktyabr inqilabından sonra azadlıq almış və guya müstəqil olaraq idarə edilməyə başlamışdır. Bu xalq inqilaba (yəni bolşevik inqilabına) təsadüfi olaraq iltihaq etdi. O, yolunu şaşırmış qoyun kibi sürüyə qarışdı və yola düşdü”.

Bu müqəddimədən sonra Rzazadə, anlaşılan, Bakı Komitəsinin “milliləşdirmə” xüsusundakı ehmallarından bəhs etmiş (ki, bura-

<sup>1</sup> “Komunist”, 29 qanuni - əvvəl, nömrə: 30.



sını “Komunist” qəzetəsi ancaq bir ima ilə keçiyor) və atidəki müta-  
leələri dər-meyan eyləmişdir:

“... Bunların həpsini gördükdə, istər-istəməz, kəndinə böylə bir  
sual verirsək: Doğrudan da mı Bakı Komitəsi Azərbaycanı türk-  
ləşdirmək istiyor? Nə qədər müəssif olsa da etiraf etməlidir ki, bu  
suala verilən müsbət cavabların həpsi məsəldir. Zira bu məsələ ilə  
kimsə maraqlanmıyor, kimsə Azərbaycanı türkləşdirmək üçün ça-  
lışmıyor. Türk komunistləri kadrosu yaradılmıyor. Bakı Komitəsi  
meydandakı bilnisbə dəyərlı komunistlərindən belə istifadə etmi-  
yor. Onlardan yalnız müxtəlif qruplaşma zamanlarında istifadə olu-  
nuyor. Azərbaycandakı rəhbər işçilər yalnız intrıqa, qruplaşma və  
bir-birilə mübarizə və post qavğası yapmaqla məşğuldurlar. Ölkənin  
sənayələşməsinə və mədəniləşməsinə əhəmiyyət verilmiyor”.

Rapor sahibləri, bittəbii, nifrət və hiddətlə qarşıladıqları bu mək-  
tub sahibinin fırqə içərisində münfərid bir şəxs olmadığına qanedir-  
lər. Və bu bir “tip”dir. “Bu tiplərlə qətiyyətlə və şiddətlə mübarizə  
etməlidir” diyorlar.

### **Müsavətçilərin fəaliyyəti**

Bolşeviklər kəndi fırqəvi müəssisələrinə qədər soxulan müxa-  
lifətin həqiqi amalını həyatın təbii müqtəziyatından görəcəklərinə  
bütün qəbahəti siyasi müxaliflərinə təhmil edərlər. Bu, kəndilərinə  
məxsus bir taktikadır. Bu dəfə də eyni üsula müraciət ediyorlar. Mə-  
gərsə, rzazadələri belə Müsavat propağandası ihzar və iğfal ediyor-  
muş. Daxiliyyə komissarı və Azərbaycan Çekası rəisi Bağirov bu  
məsələyi, baxınız, nasıl anlatıyor:<sup>1</sup>

“Nisan inqilabından sonra dışarı atılmış müsavətçilər Azər-  
baycanın sovetizə edilməsindən üç gün keçməmiş kəndi tərəfdarlarını,  
dağılmış qüvvələrini, gizli özəklərini toplamaq və mümkün olursa,  
Şura hökuməti əleyhinə işlətmək istiyorlar. Onlar o vaxtı ki Menşe-  
vik Gürcüstanı ilə münasibət yaratmaq istiyor və hətta həyasızlığı o  
dərəcəyə yetiriyorlar ki, bizim əskəri qüvvələrimizə dəxi gizli olaraq  
soxulmaq fikrinə düşüyorlar və bu qitələrdə özəklərini təsis etmək  
fikri ilə çalışıyorlar”.

<sup>1</sup> “Komunist”, nömrə: 302.

Mütəəddid ixtarlara rəğmən, müsavətçilərin və onların nüfuzu altında bulunan bir qisim münəvvərlərin sovet əleyhindəki fəaliyyətlərindən geri qalmadıqlarını zikr etdikdən sonra Bağırov sözüne davamla diyor ki:

“Onlar yalnız “Yeni Qafqasiya” ilə iqtifa etməyərək fəaliyyətlərini gənclər içərisinə və müəssisələrimizə dəxi təşmil etmək istiyorlar. Gəncləri konferanslar vasitəsilə tərbiyə etməyə çalışıyorlar. Bu məqsədlə onlar gənclərin tərbiyəsi üçün münasib təlimat nəşr ediyorlar. Bəzi müəllimlər və bəzi münəvvərlər, əllərində Müsavat ruhunda tənzim edilmiş təlimatnamələr olduğu halda işlərini genişlətiyorlar”.

Bağırovun təsnifinə görə “bu təlimat” iki türlü imiş: məktəblilərin tərbiyəsi ilə ümumgənclərin tərbiyəsi. Bağırovun konqredə iqtibasən oxuduğu təlimatnamə atidəki məqsədləri təqib ediyormuş:

“1 - İstiqlal məfkurəsinin möhkəmləşməsi; 2 - Türklərin birləşməsi fikri; 3 - Rus istilasına qarşı nifrət hissi bəsləmək; 4 - Ümumi siyasi hazırlıq”.

Eyni zamanda, təlimatda türk çocuklarında “islamiyyət ruhu oyatmaq, ruslara qarşı kin və nifrət bəsləmək üçün hər vəsiləyi istifadə etmək” də tövsiyə olunuyormuş.

Bağırova görə bu təlimata sadıq qalan müəllimlər “coğrafiya dərində islamçılıq və türkçülük ruhundan, tarix dərində türklərin keçmiş zəfərlərindən” bəhs ediyorlarmış.

İş bununla da qalmıyormuş. Müsavətçilər, natiqin söyləməsinə görə, istifadə etmədik bir fürsəti qaçırmıyorlarmış. Onlar Türkoloji konqresini də istifadə eyləmişlərdir. Və bu qurultayda yeni əlifba əleyhinə şiddətlə mübarizə aparılmasına qərar vermişlərdir.

Bolşeviklər sadə lisana tərəfdar iki müsavətçinin buna müxalifət etdikləri kibi səfsətələrdən sonra Bağırov nitqinə şu surətdə davam ediyor:

“Onlar bizim şu və ya bu səbəbdən dolayı zəif olan müəssisələrimizə soxulmaq istiyorlar. Kəndi üzvlərinə “mümkün olduğu qədər mətbuat və məktəblərə soxulunuz! - deyə direktiv veriyorlar. Mərkə-

zi komitələrinə mənsub dörd zətı yaxalaya bildik. Şimdiki halda məhbus bulunan bunlardan birisi firqəvi (yəni Komunist firqəsi), digəri iqtisadi müəssisədə, üçüncüsü əmələ sindikasında, dördüncüsü də sovet mətbuatında çalışıyordu. Mətbuatımızda onların adamları var idi.

Mümkün olduğu qədər onlar Maarif Komisarlığından istifadə ediyolar. Yalnız müəllimləri deyil, maarif müfəttişlərini də kullanıyolar. Məhbuslar miyanında böylələri vardır. Kəndilərinə sorulduğu zaman komisarlıq hesabına çalışmanın daha əlverişli olduğunu söylüyolar. Məlum a, təsərrüf ediyolar. Həm kəndi paralarını sərf etmiyor, həm də hökumət hesabına məmləkət-məmləkət dolaşaraq təşkilatlarını təsis və fəaliyyətlərini təzyid ediyolar.

“Bununla da qalmıyolar. Min bir türlü hiylələrlə kəndi üzvlərini Komunist firqəsi sıralarına soxuyolar. Şu surətlə firqə daxilində təşəddüd və iftiraq cərəyanlarını təhrik ediyolar. Müxtəlif firqə əzasının bağırib çıxırması firqə əleyhinə müxalifət bayrağı açması, gümanımca bu fəaliyyətin təsiri ilə hasil oluyor. Rzazadəni dəxi bu sıraya idxal etməlidir”.

Bədə Bağirov Rzazadənin kəndi idarəsində bulunan Çekada hizmet etdiyi haqqındakı işsaatı tərdif ediyor. Böylə bir adamı tanımadığını iləri sürüyor. Məəmafih bu kibi müxalif komunistlərin vücudunu o da inkar etmiyor və böylələrinin ufaq burjuazi mühitindən çıxan komunistlər arasında yetişdiyinə nəzərən, ufaq burjua ailəsindən yetişən komunistləri kəndilərini təhqiğ və tədqiqə dəvət ediyor. “Ufaq burjua təsirindən qurtulmağa çalışmalıyız” diyor.

Bağirova görə, Komunist firqəsi “dəmir hasarla çevrilmişdir”. Fəqət hasar dəmirdən olmasa belə “ixtisaslı hırsız bu hasardan aşmasını da bilir!” İştə bu “mütəxəssislərə” fürsət verməmək üçün Bağirov “milli siyasətimizi tənqid etməyiniz” diyor.

### **Məktəblər və dərs kitabları**

Mahud Əliheydər Qarayev milliyət və türkçülük “təhlükə”sinin məktəblər və dərs kitablarındakı cəbhəsini tənvir eyləmişdir<sup>1</sup> (“Komunist”, № 3). Bu tənvirə görə Sovet Maarif Komisarlığı tərəfin-

<sup>1</sup> “Komunist”, nömrə: 3.

dən nəşr olunan “Qiraət kitabı”nda Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid kibi şairlərin “Komunist dini”nin naslarına müğayir “küfurlər” varmış. Məsələn Abdulla Şaiq:

“Dinsizlik ilə kəsb edilən bir mədəniyyət,  
İnsanlığın ən türlü bəliyası deyilmi?”

diyormuş. Hüseyn Cavidin də “Qoca bir türkün vəsiyyətləri” namıla parçası bu kitaba daxilmiş. Bu parçada şair “Haq yoldan şaşmayın! Allah haqdır və ədaləti sevər, rıkar olmayın!” kibi şeylər yazaraq “Viedan bizim üçün əbədidir. Türk bu ruhla doğmuş və bununla yaşıyor” diyormuş.

Qarayevə görə, bu kitabda proletar ruhuna uyğun tək bir şeir yoxdur. “Hüseyn Cavid proletar şairi deyil, burjua şairi, burjua əyanı və kapital nökdir!” Halbuki böylə bir “kafiri” mədh ediyor. Onu tələbəyə “əziz şairimiz” deyər təqdim ediyormuş.

Sonra Türkiyədən cəlb olunan müəllimlərdən İsmayıl Hikmət bəyin “Türk ədəbiyyatı tarixi” namilə yazdığı əsər şiddətlə tənqid olunuyor. Bu “Türk tarixi” deyil, “Türkiyə tarixidir” deyiliyor. Məhəmməd Əmin kibi “Sultan və saray şairi”nin məruf mənzuməsi bu əsərdə yer bulmuşdur. Caizm Bolşevik Maarif Komisarlığının nəşr etdiyi bir kitabda Azərbaycan çocuğuna:

“Mən bir türkəm dinim, cinsim uludur,  
Sınəm, özüm atəş ilə doludur.  
İnsan olan Vətəninin quludur  
Türk övladı evdə durmaz gedərim”  
kibi koyu milliyyətçi fikirlər tələqin edilsin?!

Məktəb kitablarına yalnız “Türkiyə saray şairləri”nin milli “mənsubla məşbu” parçaları deyil, Sabirin belə “bolşevikcə” şeirləri deyil, “tartan partan”ları qoyulmuşdur. “Tartan-partan” deyər yad olunan bu parçalardan nümunə göstərilmədiyi üçün “tənqid”in bu xüsusata nə dediği anlaşılmıyor. Hər halda Sabirin milli parçalarından olacaq ki, “internasyonal” Qarayevin xoşuna getməmişdir.

Türkiyədən cəlb olunan müəllimlərdən bir digəri Xəlil Fikrət bəyin əsəri də bilxassə, təhəyyazə uğramışdır. İslam və türklərdə tər-

biyə ünvanını daşıyan bu kitabın hər şeydən əvvəl Azərbaycan marif tarixinə aid qeyd olunan bir firqəsi Qarayevin hiddətinə mücbib olmuşdur. Xəlil Fikrət bolşevik düşüncəsi xaricində “ağa ağ, qaraya qara” demək cəsarətində bulunmuş, kitabının bir yerində demişdir ki: “18-ci ildə çar hökuməti devrildikdən sonra müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti təşkil edildi. Bu dövr “Müsavət” dövrü adlanır. Milli Müsavat hökuməti ancaq iki il sürdü. Bu iki ildə aşağı məktəblərin sayı artırıldı. Lakin bu dövrdə milli hökumətin bütün fikri aşağı məktəblərə verilmiş olduğundan başqa məktəblərə lazımınca əhəmiyyət verilməmişdi”.

Qarayev “Bu doğrudurmu? Yox bu böhtandır, iftiradır”, - deyə təvanəsindən çıxıyor. Halbuki müəllif tarixi həqiqəti olduğu kibi təsəbid eyləməkdən başqa bir şey yapmamışdır.

Qarayev kitabların dilindən də şikayətlidir. Bu kitablar Azərbaycan dilini alt-üst ediyorlarmış. “Şimdi, söylə, işlə, bən, gəliyorum” kibi yabançı kəlmələrlə dilimizi osmanlılaşdırırlarmış. O, “Doğma ana dilimizi aparmaq istəməyən<sup>1</sup>” müəllim, tərcüməçi, məmur bizim dostumuz ola bilməz” diyor.

Ona görə mədəni sahədə Azərbaycan üçün cənubdan bəklənəcək bir şey yoxdur, İrandan bizə nə gələ bilər? “Tiryək, dərviş. Rza xan, lüləhin<sup>2</sup> və kişmişdən başqa heç bir şey” - deyə cavab veriyor. Türkiyəyə gəlincə, o da “heçdir”. Çünki Türkiyə özü hələlik o yan bu yana vurnuxub bizdən (!) və qərbdən bir şeylər öyrənir. Türkiyə də geri qalmışdır”.

O halda!.. Məsələ vazehdir. “Bircə yolumuz qalır: Rusiya! Hazırda bizim kibi sosializm quruluşu ilə məşğul olanlardan, Şuralar İttifaqından öyrənəcək, ona istinad edəcəyiz!”.

Bunun üçün də Anadolu türkcəsinə yabançı nəzərilə baxan Qarayev, rusçaya iltifat göstəriyor və bu iltifatı pək mütəcəllidənə bir şəkil ilə ifadə ediyor. “Heç qorxmadan təkrar etməliyiz ki, iki dərəcəli məktəblərdən çıxan bir adam rus dilini bilmədən yarım bilikli bir adamdı”.

<sup>1</sup> Bu tərkib rusca təfəkkürün türkcə tərcüməsidir.

<sup>2</sup> Toprak ibrik deməkdir.

Rus dilini bilmədən o, öz biliyini təkmlil edib öz ağına lazımı qıdayı verə bilməz. Buna görə də mən məktəblərimizdə rus dilinin qüvvətləndirilməsini lazım bilirəm” - deyir.

### **Bolşevikcə provakasyon**

Hər dəfə olduğu kibi bu dəfə də bu provakasyonun Azərbaycan-dakı müməssili Ruhulla Axundov olmuşdur. “Münəvvər horluk”u ilə “Müsavat düşmənliliyini” təkrar nümayiş etdirmək fürsətini əldə edən bu “pəhlivan” bu dəfə bir az da şəxsinə aid bir fikrədən ayrıca hərərat alaraq tam bir gurultu ilə təərrüzə keçmiş “Bolşeviklərin müdarəsindən cəsərat alan Azərbaycan münəvvərləri ilə “Müsavatçılara qarşı qəti və biəman bir hücum” tövsiyəsində bulunmuşdur.

Bu qədər hiddət və şiddətini haqlı göstərmək üçün Axundov daxil-də və xaricdəki müsəvatçılıqların sovet hökuməti əleyhinə bir taqım yeni təşəbbüslərdə bulunduğundan bəhs əyləmişdir. Axundovca bolşeviklər “Son sənələr əsnasında Müsəvat Firqəsi əleyhinə lazımı qətiyyətlə mübarizə etməmişlərdir. Onlar bu firqənin (yəni Müsəvatın) halı-hazırda sovet hökuməti üçün nə kibi bir təhlükə təşkil etməyə başladığını kafi dərəcədə təqdir etməmişlərdir. Axundova görə, “Bu qorxu keçən illərdə yoxduysa da, şimdi vardır və Müsəvat Firqəsinə qarşı ən qəti bir hücumə keçməlidir”.

Bu qədər tələş və hirsə lüzum olmadığını isbat edən arkadaşlarına qarşı Ruhullah deyir ki: “Xeyr, vəziyyətlə təsəvvür olunduğu qədər bəsit və təhlükəsiz deyildir”. Ona görə, son zamanlarda Müsəvat Firqəsi “xaricdə və məmləkət içərisində müəyyən bir hərəkata başlamışdır! Həm də Müsəvat Firqəsi guya ermənilərdən daşnaklardan maəda bütün əksinqilab və ağ qvardiyaçı qüvvələri cəlb edərək işli-yormuş”. Gürcüstanda çalışan yoldaşlar kəndisinə “xaricdəki gürcü mühacirlərinin arasında da böylə bir hərəkat görüldüyündən” bəhs əyləmişlərimiz: “görüşüyorlar, anlaşıyorlar, birləşiyorlar, konferans yapıyorlar!”

Axundovun məqsədi - məxsusla uydurduğu “təhlükə əlamətləri” bununla qalmıyor. O provakasyonunda daha iləri gədiyor, guya müsəvatçılar Türkiyədə, İranda daima sovetlər əleyhinə intriqa çeviriyorlar. Sovetlər ilə müsəlman məmləkətlərinin arasını vurmaq

istiyorlarmış. Bu məqsədlə “Zinovyevin” məktubları kibi məktublar tasarlıyorlarmış”. Fəqət hankı məktub? O, bundan diplomatca bəhs etmiyor.

Arnaud Əhməd Bedinin Rusiya siyasətinə alət olduğundan bəhs etmək irtişaya alışqan Türkiyə zehniyyətinin ən iyi anlayacağı qurnaz bir ittiham imiş <sup>1</sup> (“Komunist”, dekabr, № 30). Bununla Axundov yalnız müsavətçiləri deyil, Türkiyəni də təhqir ediyor. Türkiyənin sifəti-kaşifəsi, irtişa alışqanlığı deyil, hürriyyət və istiqlal mücadiləsidir. Ona xitab edə bilmək üçün bizə türk millətinin kəndi milliyət və istiqlalına mərbutiyyətindən bəhs etmək kafidir. Sovet qəzetələrindəki “israf və irtikapla mübarizə” sütunlarına baxsa idi, Axundov Türkiyə haqqındakı bu müqayisəyi ağzına almaqdan bəlkə də utanardı.

İttixaz etdiyi provakasyon üsulunu Axundov pəhlivan çox məharətlə kullanıyor. Çiçerin Rza xan əleyhində nəşriyyatda bulunan “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini ədəbə dəvət etdiyi halda, “Yeni Qafqasiya”nın İstanbuldakı nəşriyyatına əhəmiyyət vermiyor” deməklə məsələyə beynəlmiləl və diplomatik bir şəkil vermək istiyor. Biz Türkiyə əleyhində nəşriyyatda bulunmadığımız halda, yoldaş Çiçerin nədən “inqilabçı Türkiyə hökumətindən müsavətçilərin susdurulmasını istiyor” - deyə sovet xariciyəsində material veriyor.

(“Türkiyə əleyhində nəşriyyatda bulunmayan sovet mətbuatının” milli Türkiyə haqqında müxtəlif zamanlarda nə surətlə hərəkət etdiyi qismi məxsusumuzda mündəricdir).

Axundov yalnız müsavətçilərə qarşı deyil, “müsavətçi quyruqçuları” ismini taxdığı Türk müxalif komunistlərə qarşı da eyni provakasyon üsulunu tətbiq ediyor. Salifüzzikr Rzadənin “Yeni Qafqasiya”dan mülhəm olduğunu zikr ediyor. Rzadə Azərbaycanadakı sovet inqilabının süni olduğunu dava eyləmiş, bu dava isə Müsavat davasıdır, “Yeni Qafqasiya”nın davasıdır. Bu sistemi Axundov ustadları Moskva komunistlərindən öyrənmişdir. Onlar da qarşılına nə çıxan daxili firqə müxaliflərini daima menşeviklikdə ittiham və

---

<sup>1</sup> “Komunist”, nömrə: 301 (qanuni əvvəl).

Trotskinin sözlərilə Danın sözləri arasında müştəbehlər bulur, bununla əleyhdarlarını “ləkədar” edərlər.

### **“Yeni Qafqasiya”ya qarşı hiddət**

Bir sənə əvvəl arizi bir səbəbdən dolayı düçar olduğumuz müvəqqəti tətlimizi Bakı bolşevikləri bayram etmiş və məcmuəmizin qapadıldığı ilə müdirimizin İstiklal Məhkəməsinə verildiyini elan etmişlərdi. Bu qədər mutəntən mərasimdən sonra, bittəbii “Yeni Qafqasiya” ilə münaqişəyə girmək doğru bir hərəkət olmazdı. Kəndilərinə “Hanı ya yalançılar, “Yeni Qafqasiya” qapandı” demişdiniz deyə bilərdilər. Bunun üçün də sükut ediyordular. Axundov isə bu sükutu başqa cürə izah ediyor. “Bəzi bolşeviklər diyormuşlar ki, kəndilərinə cavab yazdıqca “Yeni Qafqasiya”çılar “atdığımız daş hədəfə dəyir” deyə qürurlanıyormuşlar. “Öylə isə biz də cavab vermiyəlim” deyə düşünmüş, bu dəfə də sükut təbiyyəsinə təcrübə etmişlərimiz. Fəqət bu təbiyyəyi sonuna götürəcək qədər mətanətləri olmamış, nəhayət, duramamışlar, təkrar partlamışlar ki, bu gurultulu ictima o partlayışın bir tarrakçasıdır.

“Yeni Qafqasiya” nədən bu qədər bolşevikləri qızdırıyor? Onlar bu qədər qəzetələri, məcmuələri, hökumət və firqə müəssisələrilə hər türlü vəsaitə malik ikən ayda bir-iki dəfə intişar edən kiçik “bir mühacir məcmuəsinin” fikri tənqidlərindən nədən bu qədər mütəəssir oluyorlar? Fikir mücadiləsinə bu qədərmi təhəmmülləri yox!..

Fəqət görülüyor ki, onlar “Yeni Qafqasiya”nın sovet sistem və fikirlərinə və Bakı komunistlərinin milli hars sistemindəki müzurr hərəkətlərinə qarşı açtığı mücadilədən ziyadə Azərbaycan sovet “ri-calının möhtərəm şəxslərinə” təəllüq edən ufaq təfəq fikirlərindən mütəəssir oluyorlar.

Azərbaycan Sovetlər İcra Heyəti rəisi Ağamalıoğlu, məsələ kəndisinin əcnəbi məmləkətlərə getməsinə Moskva tərəfindən müsaide edilməməsi haqqındakı fikrimizə konqre kürsüsündən ələnən cavab vermək lüzumunu hiss eyləmiş, məsələyi uzun-uzadıya anlatmışdır. Bu izahatdan anlıyoruz ki Ağamalıoğlu həqiqətən də Avropaya getmək üzrə Moskvaya qədər gəlmiş, fəqət sonra latın əlifbasını propağanda üçün Avropa səfərindən vaz keçərək Krıma əzim olmuş-



dur. Kəndi dediyi kibi “Dumansız atəş olmaz!” məlum a, bir kərə Kırma gedildikdən sonra artıq Avropaya getməyə nə lüzum?!.

Nədənsə Azərbaycan kommunistlərinin Avropa səyahətindən bəhs etmək heç də xoşlarına gəlmir. Məsələ, Axundovun Berlinə göndərildiyindən bəhs fikrimiz də adamın hiddətinə mucib olmuş, fəqət o, Səmədağadan daha diplomat çıxaraq səyahətinin səbəbi təliqini izah etməkdən isə, “Yeni Qafqasiya” müxbirini “ironizə” etməyi tərcih eyləmişdir. Şübhəsiz, bu daha faydalı və qolaydır.

### **Türk harsı yalnız türklərin deyilmiş!..**

Bakı nümayişinin bütün müvafiq nitqlərdə (müxaliflərdən Eminbəyli namində birisinin isminə işarı olunuyorsa da söylədikləri zikr olunmuyor) az çox təmas edilən ən səciyyəvi (xarakteristik) nöqtəsi Axundov nitqinin xitamında bilxassə təsrih edilmişdir. Bu xatiməyə görə “mədəni işlər, məfkurə məsələsi, maarif məsələsi, geniş türk kütlələrinin və türk proletarlarının içərisində milli mədəniyyət yaratmaq yalnız türklərin vəzifəsi deyildir” (o halda türklərə xas vəzifə əcəba hankısıdır?)

Biz” latın əlifbası rusların təsiri ilə tətbiq olunuyor” dediyimiz zaman “Bakı ricalı” bizə darılıyorlar. Halbuki Axundov kəndisi diyor ki: “Yeni əlifba işi yalnız türklərin deyil, hamının müqəddəs borcudur. Türklərin milli mədəniyyəti (yəni harsı) internasyonal bir işdir. Rus işçisi, erməni, gürcü, yəhudi və sairənin işidir”. Kimsəyə “sən türk deyilsən deyə bu işdən çəkil” demək olmazmış.

Mirzoyan yoldaşdan ibrət almalı imiş. O türkcə qəzetə oxuyurmuş. Ona “sən türkcə qəzetə oxuma” deyilməmiş. O türklərin milli hars işlərinə də qarışa bilirmiş.

Axundovun bu nəzəriyyəsilə Qarayevin İran “lüleyini” ilə Anadolu “iştə”sindən fayda olmayıb da nicatın ancaq ruscada olduğunda israr edişini qarşılaşdırarsanız, türk harsı ilə milliyyətçiliyin Azərbaycanda nə kibi böyük bir təhlükəyə məruz bulunduğunu bizzərurə təqdir edərsiniz!..

Türk harsının rus kommunizminə müqaviməti

Ədəbiyyatın və ədəbiyyat dərslərinin ictimai tərbiyədəki əhəmiyyətini qeyd etdikdən sonra Bakıda müntəşir “Komunist” qəzetəsi (№

261) sovet məktəblərində ədəbiyyat dərsinin komunist məfkurəsi nöqtəyi-nəzərindən çox naqis olduğunu təsbit ediyor. Hər şeyi qəbulu mühəyya çocuq ruhiyyəsi üzərində müəssir olan ədəbiyyat dərslərində anlaşılan marksizm və leninizm metodunu əldə etmiş mürəbbilər yoxmuş. Ədəbiyyat dərsləri “məttəəssüf əski məfkurənin müməssilləri əlindədir” qeyd ilə qəzetə “bütün qəzalardakı ədəbiyyat müəllimləri, xüsusən orta məktəbdəkilər yeni proletar ədəbiyyatı və ədəbi cərəyanlar ilə tanış deyildirlər. Daima bir Füzuli, bir Vaqif, bir Fikrət, bir Hamid və sair bu kibi şairləri öyrətiyorlar”, - deyər təəssüf etdikdən sonra bu müəllimlərin “daima Türkiyə şairlərinin əsərləri ətrafında dolaşdıqlarından” çox öfkələnir. Bəlaya baxınız ki, bir çox müəllimlər “xalq və inqilab ədəbiyyatı” ilə qətiyyəən hesablaşmıyorlarmış!

Türkiyə şairlərinə, yəni “Füzuli ilə Vaqif, Hamid ilə Fikrət”ə müqabil ehmal edildiyindən şikayət olunan “bu xalq və inqilab” ədəbiyyatı əcəba hankısıdır? Bu suala biz eyni fikrənin aşağıkı sətirlərində cavab buluyoruz. “Yaxınlarda ədəbiyyat haqqında bir çox məruzələr tərtib etmək istəyən bir cəmiyyətdə inqilabdan sonrakı ədəbi cərəyanlar haqqında da bir məruzə verilməsi təklifinə bəzi ədəbiyyat müəllimləri etiraz etmişlərdir.

Onlar Sovetlər İttifaqında, bilxassə Rusiyadakı inqilabi ədəbiyyat ilə hesablaşmaq lüzumunu unutuyorlar. Gözləri daima Türkiyə ədib və şairlərindədir”.

Azəri müəllimlərinin ədəbiyyat dərslərində Rusiyaya deyil, Türkiyəyə baxdıqları bolşevik qəzetəçilərini qızdırıyor. Bu qızğınlıq yalnız qəzetə münəqqidlərində deyil, bolşevik fırqəçilərində də görülüyor. Ədəbiyyatda, mətbuatda və məktəbdə görülən türkçülük cərəyanına dərhal türkiyəçilik rəngi verilərək bunun oktyabr lisanına, inqilab əsasına, digər təbir ilə ruscanın təsiri ilə Rusiya hegemonyasına qarşı tövcih edilmiş məfkurəvi bir təbiyə olduğu iddia olunuyor. Məsələn “Qəza təşviqat və maarif şöbələrinin müdirləri ilə qəza siyasi maarif idarələri müdirlərinin keçənlərdə vüqu bulan “müşavirəsindən” bəhs edən “Komunist” qəzetəsi (№ 270) “komunizmə zid olan məfkurənin” əksəriyyət etibarilə “mədəni maarif

müəssisələrində, ədəbiyyat cəmiyyətlərində və dərnəklərində mövqə tutaraq, bir çox məktəblərdə dəxi əski müəllimlər tərəfindən tərviç olunduğunu” təsbid ediyor.

Qızıl Rusiyanı buraxıb da hala Türkiyəyə baxan “komunizm əleyhdarı” tərbiyənin xassəsindən olmaq üzrə qəzetə ərəb əlifbasını dəxi zikr ediyor. “Məktəblərdə dərslər hala əski üsul ilə veriliyör və ərəb əlifbasından istifadə olunuyör” deyə şikayət ediyör.

Yeni nəslin tərbiyəsində inqilab ünvanı altında rus tərbiyəsi-ni idealizə edən rusçu komunistlər yalnız “ədəbiyyat dərsləri” ilə “ərəb əlifba”sından deyil, ədəbiyyatdan da şikayətlidirlər. Keçən nüsxələrimizdə bir bolşevik münəqqidinin müasir Azəri şairlərinin inqilabdan mülhəm olmayaraq “ufaq burjuazi” məfkurəsinə məclub olduqlarından nə surətlə bəhs etidiyini Mirzə Bala arkadaşımız təhlil eyləmişdi. Bu dəfə də “Tənqidçi” imzası ilə ədəbi təhlillər yazan birisi İsmayıl Hikmət bəyin “Maarif və Mədəniyyət” məcmuəsində “tənqid və münəqqid” haqqında yazdığı məqaləsini “burjuazi” məhsulu bulduğı kibi, Bakı səhnəsində pək böyük müvəffəqiyyətlərlə təkərrür edən şair Hüseyn Cavid bəyin “Topal Teymur” nam əsərinə qarşı adəta müharibə elan eyləmişdir.

Şairin “hünər, kəlam ustadı və sənətkar olması” qarşısında təs-lim olmaq məcburiyyətində qalan sovet müdirləri zahirdə hər dür-lü siyasetdən ari, sırf sənət məhsulu olan bu əsərlərdə komunizm məfkurə və metoduna muğayir fikirlər təsəvvür edilməsindən daima müztəribdirlər. “Topal Teymur”un nə kibi bir əsər olduğunu bilmiyö-rüz. Əsəri daha görəmədik. Fəqət “tənqidçinin” məqaləsindən anlı-yoruz ki, əsərdə hər nə şəkildə isə Teymur idealizə edilmişdir. An-laşılan bolşevik məfkurəçiləri bu idealizə keyfiyyətində mütləqa “milli romantizm” qoxusu duymuşlar və “gözləri daima Türkiyədə bulunan “ədəbiyyat müəllimlərinin bu “xəzinədən də istifadə ed-əcəklərini qorxu ilə tələqqi eyləmişlərdir.

Maarif komisarı Quliyev “Topal Teymur”un Teymur kibi insan qafalarından ehramlar yapan bir tipi “idealizə” etsə də, “orijinal əsərlər azlığından” səhnəyə vəzinə müsaidə etmişsə də, müttəəssib

“tənqidçi” bu “müsaahiləyi” qətiyyənlə anlamıyor, pyesin sovet səhnələrində oynanmasının mənanı israrla tələb ediyor.

“Komunist” tənqidçisinin Cavid bəyin əsərində bildiyi ən böyük nöqsan “Teymur kibi müvərrixlərə xunxarlığı mühəqqəq bulunan bir tipi elm və fənn dostu olaraq göstərməsi və kəndisində qüvvətli rəhm və şəfqət cənbəsi bulduğı” imiş!..

Tühəf deyilmi ki, tarixin bir mislini daha qeyd etmədiyi xunxar bir Çeka vəhşətini təmsil edən komunist münəqqidləri siyasət tarixindəki vəhşətlərə qarşı istiqrah hissi duyuyor. “Qafalardan ehram yapan Teymur”larda elm şövqü ilə şəfqət hissi arayanları “muğfəl romantizm” ilə ittiham ediyorlar. Halbuki bolşevik istibdadının qurşuna düzdürdiyi zavallı qafalar bir araya gətirilərsə, kim bilir bir kaç “ehram” meydana gələr. Həqiqət bu mərkəzdə ikən bolşeviklər dünyanın ən “mədəni və ən müşfiq” bir hökumət əsasını qurmaq qayəsindədirlər.

Aşikardır ki, məqsəd Cavidin, Teymur tarixi ittihamlardan tənzihə mütəvəccəh təmayülünü xırpalamaq deyildir. Böylə olsaydı, bolşevik münəqqidləri əmələ ədibi Maksim Qorkiyi də tənqid edərlərdi. O da “Qadın ana” ünvanı ilə yazdığı hekayəsində oğlunu arayan zavallı bir qadına qarşı Teymur rəqiq və müşviq olaraq təsvir eyləmişdir. Halbuki qərbçiliyində pək iləri gedərək bəzən yoldaşları tərəfindən icra olunan vəhşət və məzalimə qarşı üsyan edən Qorki bu nöqtədən tənqiddə uğramışsa da, mövzu bəhs xüsusda kimsənin təərrüzünə hədəf olmamışdır. Olamaz da. Fəqət Cavid böylə deyildir. Cavidin idealizə etmək istədiyi tip ələlədə bir tip deyildir. Türk tarixinə təəllüq edən bir tipdir, milli tarixi, bu tarixdəki qəhrəmanlıqları təhəddür etdirəcəklərdir. Bu tipin vəhşətindən deyil, rəhmindən, zülmündən deyil, ədlindən bəhs etmək komunist məfkurəçilərinin işinə gəlməz. Onlar maarifdə və sənətdə olduğu kibi tarixdə də gözlərin cənuba və şərqa deyil, daima şimala baxmasını istərlər!..

Onlar istərlər, fəqət istədikləri olmaz. İnkilab və proletar şairlərini bəkləyib dururlar. Halbuki həyat kəndi müqtəziyatını görür. Cavidin əsərlərini təmsil edən türk səhnəsi xalqın rəğbətində müqabilə olaraq “Topal Teymur”u təqdir edir durur.

Kəndisinə “tənqidçi”dən ziyadə Çeka ünsürü deyiləcək “Komunist” mühərririnin israrı ilə bu kibi əsərlərin tamaşası mən edilsə, belə ki ən son məlumatla görə edilmişdir, həyat təbii olmayan bir idarəyi qəbul etmədiyi kibi onun yabançı məfkurələrini də slib atar, zira təbiəti qapıdan qovsanız da bacadan girər!..

**M.Ə.**

**“Yeni Qafqasiya”, 1 şubat 1927<sup>1</sup> / 28 rəcəb 1345,  
il:4, №8-9, s. 3-10**

Hars - qoruyucu  
Təbiyə - hazırlıq  
Tövqif - həbs  
Məhfuz - hifz edilmiş  
Təzib - əzab verilməsi  
Müəssir - iş görən  
İniqad - təşkil  
Mütəntən - təntənəli  
Müqtəbəs - götürülmüş  
Müftəkilər - iftiraçılar  
İltihaq - meyl  
İma - işarə ilə keçiyor  
Atidəki - aşağıdakı  
Müəssif - təəssüflü  
Münfərid - iftiraçı  
Müqtəziyat - qayda-qanun  
Mütəəddid - hədsiz  
Təsərrüf - qənaət  
Təşəddüd - bərkimə  
İftiraq - dağılma  
Bədə - sonra  
Tardif - təqif  
Məəmafih - təəssüf  
Mahud – aşna

---

<sup>1</sup> Dərgidə il dəyişdiyi halda yanlışlıqla 1926 yazılıdır; təəfimizdən düzəldildi (red.Y.A.).

Fikrə - düşüncə  
Tənvir etmək - işıqlandırmaq  
Naslar - insanlar  
Təhəyyaz - müvəffəqiyyətsizlik  
Firqəsi - fikri  
Mucib - səbəb  
Təvanəsi - özü  
Vazeh - aydın  
Təərrüz - hücum  
Müdarəsi - bizə dost olması  
Münəvvər - ziyalı  
Maəda - başqa  
Sifəti-kaşifəsi - sirləri kəşf edəni  
İrtişa - rüşvətxorluq  
İrticap - rüşvətxorluq  
İttixaz - qəbul  
Salifüzzikr - yuxarıda xatırladılmış  
Mülhəm - ilhama gəlmiş  
Arizi - təsadüfi  
Təfəq - dini  
Səciyyəvi - xarakteristik  
Təsrih etmək - açıqca söyləmək  
Xatimə - sonluq  
Rical - kişilər  
Mürəbbi - tərbiyəçi  
Təbiyə - hazırlıq  
Mülhəm - ilhamlı  
Məclub - cəlb  
Təkərrür edən - təkrarlanan  
Adəta - həmişəki kimi  
Müztərib - təəccüblü  
Müsahilə - barışı  
Tühəf - əcaib  
Rəqiq - rəhmli

Təhəddür - əks  
Mən - qadağa

*Red:1 şubat 1927 /  
28 rəcəb 1345 – 1 fevral 1927*

## **TÜRKİYƏ ƏLEYHİNDƏ NƏŞRİYYAT**

Ruhulla Axundov qismi-məxsusumuzda mündəriç Bakı Sovet Konqresindəki təhrickar nitqində əz-cümlə “Biz milli Türkiyə əleyhinə nəşriyyat və təbliğatda bulunmadığımız halda, milli Türkiyə əleyhimizdə davam edən nəşriyyata meydan veriyor” demiş. Bu tezisə istinadən Sovetlər İttihadının diplomasi vəsaiti bizi susdurmağa dəvət etmişdir. Rusiya mətbuatı və sovet təbliğat və təşviqatını bilavasitə tədqiq və təqib etmək imkanında bulunmayan türkiyəlilər üzərində böylə bir manevranın icraiyyə təsir etməsi möhtəməldir. İki məmləkət arasında mövcud hüsnü-münasibət və “siyasi dostluğa” bər-mudat riayət edən Türkiyə mətbuatına müntəsib möhtərəm zəvat aktyorcasına söylənən bu tezisə inanır, dərmian olunan davanın həqiqətən doğru olduğunu təsəvvür edə bilirlər. Nitəkim “Milliyyət” rəfiqimizdə müntəşir bir məqalə bu əndişəmizi təyid etməkdədir.

İştə həm bakılı natiqin qurnazca kullandığı bu manevrayı çürütmək, həm də Türkiyə əfkari-ümumiyyəsinə zati-məsələ haqqında tənvir etmək məqsədi ilə komunistlərin Türkiyə, həm də yeni və milli Türkiyə əleyhində müəyyən bir sistem daxilində nəşriyyat və təşviqatda bulundurlarını vəsiqələrə istinadən, isbat etmək istiyoruz.

Bir kərə komunistlər taktik etibarı ilə Şərq milliyyətçiliyini Qərb imperyalizminə qarşı müdafiə etməklə bərabər, bu cərəyana məfkurəvi bir sistem olmaq üzrə düşməndirlər. Onu kəndilərinə çox müdhış bir rəqib ədd edər, taktik etibarı ilə kəndisini təqviyə etdikləri təqdirdə belə, proqram etibarı ilə daima tənqid edərlər. Bu qəziyyənin doğruluğunu isbat üçün komunist əzasının əsərlərindən bir de-

Yil, minlərcə dəlil göstərmək mümkündür. Fəqət buna lüzum belə yoxdur. Çünki bu fikrəyi hər hankı bir kommunist inkar etmədiyi kibi, bunun böylə olacağını siyasi məfkurə sistemlərinin mücadilə mexanizmasına vəqif olan hər kəs bilir. Fərzən bolşeviklər halı-hazırda ən ziyadə təqviyə etdikləri Çin hərəkətini eyni zamanda “Çin qvayı-milliyəsi” hökmünü daşıyan Komendanın nüfuzundan çıxararaq, Çin Kommunist Firqəsinin idarə və nüfuzu altına keçirmək üçün bütün imkanlarını sərf etməkdən geri qalmıyolar. Həm də bunu gizlətməyərək kəndi mətbuat və konqrelərində münaqişə belə ediyolar. Nitəkim Rusiyada bilxassə türk milliyətçiliyi ilə mücadilə etmək üçün surəti-məxsusədə vücuda gətirilmiş mətbuat və nəşriyyat vardır. Moskvada Şərq millətlərini propağandaya məxsus mübəlliğlər və müşəvviqlər yetişdirən “Kommunist Şərq Darülfünun”nun bu xüsusda oynadığı rolunu da hesab ediniz! İşbu mətbuat növündən olmaq üzrə “Qızıl Şərq” məcmuəsini zikr edə bilirik. Moskvada təsis olunan bu məcmuənin ilk nüsxələri Şərq dünyasını “ufaq burjuazi” məfkurəsindən ibarət olan milliyətçilik, türkçülük və demokratizm kibi “əfkari-dələlə”yə qarşı müdafiə məqsədi ilə çıxdığını bütün sərahət və bəlağəti ilə bəyan ediyordu.

İş yalnız nəzəriyyətdə, fəlsəfi və məfkurəvi mücadilə sahəsində qalmıyolar. Eyni “Qızıl Şərq”in eyni nüsxələrində mündəric material bizə göstərir ki, bolşeviklər Türkiyə milliyətçilərinə və milli türk hökumətinin möhtərəm rəislərinə qarşı əməli təşviqatdan da geri durmuyolar. Bu məcmuənin ilk nüsxəsində, 39 və 40-cı səyfələrində, “Türkiyədə kommunizm hərəkəti” ünvanı altında bir məqalə nəşr edilmişdir. Sonra da Türkiyə Kommunist Firqəsinə mənsub məsul zəvatin imzası ilə “Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinə Türkiyə İştirakiyun Firqəsinin bir protestosu” dərc edilmişdir. Bunlarda möhtərəm Qazı Paşa həzrətləri Cümhuriyyət hökuməti ərkan və ricalı haqqında kullanılan lisan heç də dost bir hökumətin rəsmi nəşriyyatına yaxışar bir tərz və üslubda deyildir. Bu məqalə ilə bu “protesto”da milli Türkiyə hökuməti rəisi ilə ərkanı “riya, yalan, istibdad və iğfal” kibi xəsislərlə tərbiyəsizcə təvsif olunmuş, hökuməti milliyə, “köylü və əməleyi aldatmaqla” ittiham və açıqdan-açığa təhdid edilmişdir.



“Qızıl Şərq” üçün “rəsmi mətbuat” sifətini qullandıq. Çünki bu məcmuə Rusiya Sovetlər Hökuməti Xalq Millətlər Komisarlığı tərəfindən nəşr olunuyor və kabında kəndisinə müavinəti-təhririyədə bulunan mühərrirlərin isimləri miyanında xalq komisarlarından Trotski, Stalin, Buxarin, Zinovyev, Radek, Qorxmazov kibi isimlər görölüyor.

Salifuzzikr “protesto” Türkiyə Komunist Firqəsinin Anadolu-da “məğduriyyəti” üzərinə yazılmışdır. Fəqət məğduriyyətindən bəhs olunan bu firqənin nərədə və nə surətdə təşkil edildiyini, hansı məqsədlərlə Anadoluya keçirildiyini və buraya nə kibi vəsait və projelərlə gəldiyini burada təfsilə hacət yoxdur zənn edəriz. Türkiyə komunistlərinin lideri Mustafa Sübhi ilə arkadaşlarınının Trabzonda düçar olduqları aqibəti komunist mətbuatı hər sənə matəm tutar və bu matəm günlərində Sovet qəzetələri, bilxassə Qafqasiyada, ələlxüsus, Bakıda intişar edən komunist qəzetələri “Türkiyə burjuaziyasına və bu burjuaziyayı təmsil edən hökumətə” qarşı sovurmadıq küfürlər buraxmazlar. Onlarca “Türkiyə əmələ və köylüsü bir gün gələcək Mustafa Sübhi yoldaşın intiqamını alacaqdır”.

Türkiyə Komunist Firqəsinin burada müxtəlif zamanlarda ibraz etdiyi fəaliyyət, bu fəaliyyətin təmini üçün Üçüncü İnternasyonal-dan aldığı təxsisat kimsəyə məchul deyildir. Əvvəla Moskva, sonra Bakı, sonra Ankara, daha sonra Kırırmda intişar edən “Yeni Dünya” qəzetəsi hansı təxsisatla çıxar və nə kibi fikirlər tərvic edərdi, xatırlanmalı!... Sonra münasibətli-münasibətsiz sovet mətbuatınının Türkiyədəki arkadaşlarını müdafiyyə qalxışdıqları və bu məqsədlə hətta Gəncədə, Bakıda mitinqlər təşkil etdikləri Üçüncü İnternasyonal naminə bəyannamələr dağıtdıqları, Məhbus Komunistlərə Yardım Cəmiyyəti təfindən əmələ və köylüləri “Türkiyə paşalar hökumətinin məzalimi altında inləyən türk yoldaşlara yardım” üçün vüqu bulan müraciətnamələr birər əmri-vaqedir. İştə vəsiqələr:

1924 sənəsində “Bolqariyadan Türkiyəyə iltica edən komunistlərin Türkiyə tərəfindən Çankov hökumətinə təslim edildiyi ircəfasını uyduran bolşevik propağandaçıları epey gurultu yapmışlardı.

Bu münasibətlə nəşr etdiyi bəyannaməsində Üçüncü İnternasyonal, əz-cümlə, söylüyordu ki: “Kəndilərini cümhuriyyətçi və inqilabçı adlandıran hökmran paşalar, qaniçən sultanların zamanını ehya ediyor və Bolqariya xalqının qatilləri ilə xainanə surətdə etilaf etməkdən utanmıyorlar. Bu işləri ilə onlar fəqət həqiqi inqilab hərəkatına qarşı getdiklərini isbat etmək deyil, eyni zamanda kəndi xalqlarının dəxi yarınki cəlladları olduğunu isbat etmiş oluyorlar”.

Türkiyə Cümhuriyyət hökumətinin möhtərəm zimamdarları haqqında böylə ədəbsizcə bir lisan qullandıqdan sonra bəyannamə bütün dünya işçilərini Bolqariya hökuməti ilə bərabər, Türkiyə əleyhinə protesto etməyə dəvət “Türkiyə şiçi və köylülərlə sadıq və namuslu inqilabçıları”nı dəxi hökumət əleyhinə təhrik etdikdən sonra diyor ki: “Dəf olsun Sofya qaniçənləri və onların Türkiyədəki yardımçıları!”

Bu məsələyi təyidən Bakıda intişar edən “Komunist” qəzetəsinin vüqu bulan nəşriyyatını vaxtilə “Yeni Qafqasiya” qeyd eyləmiş Türkiyə dostluğundan bəhs edən bu adamların Türkiyəyə qarşı nə kibi düşmanca fikirlər bəslədiklərini göstərmişdi. Bu münasibətlə “Türkiyə hökumətinə!...” ünvanı ilə nəşr elədiyi baş məqaləsində məhud qəzetə “Cümhuriyyətpərvər Mustafa Kamal hökuməti bu hərəkatilə kəndisini müstəbid çar jandarma hökumətilə Cızvıt İspaniya, Almaniya və Avstriya cəllad hökumətləri dərəcəsinə endirdi” təhqirini həyasızca fırlatıyor və ədavətini bütün Türkiyə sisteminə təşmil edərək “Bugünkü Türkiyə Cümhuriyyət üsulu idarəsinin sabiq səltənət, mülkədar və hökümdar Türkiyəsinin müstəbid generallar və valiləri əlində bir pərdə və alət olduğu anlaşıldı” diyordu.

Moskva hesabına hərəkat edən Azərbaycan kommunistləri bu məsələdə bununla da qalmıyorlardı. Türk milliyətpərvərliyinin əlamdarı bulunan Türkiyəyə qarşı ümumi bir “Xalq hərəkatı” ehdas ediyor, “müstəbid paşalar” əleyhinə protesto mitinqləri təşkil ediyorlardı. “Türk əhalisi tərəfindən gələn” böylə bir protestoyu o zamanlarda intişar edən 4 nisan tarixli “Komunist”də buluyoruz.

Türkiyə əleyhində icra olunan bu təşviqatı o zaman Hərbiyə komissarı Trotskinin nitqi təkmil ediyordu. O, Türkiyəyi Fransaya alət

olmaqda ittiham ediyordu (o zamankı qəzetə kolleksiyonlarına müraciət oluna).

Türkiyə əleyhindəki bu çıxış bir-iki dəfəyə məxsus və münfərid bir hadisə mahiyyətində deyildir. Türkiyə həyati-siyasiyyəsindəki hər hansı bir dönüm nöqtəsi bolşevik mətbuatının Türkiyə haqqındakı mə-bihiz-zəmirini göstərməyə səbəb olmuşdur. Xalq fırqəsi arasındakı hər b mücadilələri Bakıdakı komunistlərə ki Moskvanın direktivi ilə hərəkət etdiklərində heç şübhə yoxdur, “gələcəkdəki ehtimallar” haqqında ümidlər veriyor. “Böyük Türk burjuasının Xalq fırqəsindən çıxdığını” xəbər verdikdən sonra əlavə ediyordular ki, “bəlkə Türkiyə əməkçi köylülərinin namuslu, düşünüşlü, inqilabçı mütəəssillərinin də Xalq fırqəsini atacaqları zaman uzaq deyildir. O zaman Türkiyənin işçi sinfi kəndi düşmənləri ilə (sic!)<sup>1</sup> davam etdiriyi açıq müxəbərədə, əməkçi köylülərin inqilabçı nümayəndələri ilə birləşərək Türkiyədə deyil qüvvətli bir fırqəyi, bəlkə Türkiyədə hakim olmağa müstəid olan yeganə bir qüvvəyi də təmsil edəcəkdir” (“Komunist”, nömrə 254)<sup>2</sup>.

Eyni motiv Türkiyədə həbs olunan komunistləri müdafiə üçün yazılan məqalələrdə də görünüyor. Məsələ 269 və 273 nömrəli “Komunist” qəzetəsində<sup>3</sup> Zəki Nəci b namında birisi “Yeni Türk burjuazisinin hökuməti” deyər tələqqi eylədiy i Türkiyə Cümhuriyyətinin türk əmələsinə qarşı amansız bir düşmən tövrü taqındığını izah eylədikdən sonra Türkiyə Komunist Fırqəsinə mənsub “qəhrəmanlar”ın bu “zölmə” qarşı mücadilə etdiklərini anlatıyor, bu mücadiləçi bolşeviklərə qarşı “Türkiyə Cümhuriyyəti amansız davranmış”, Mustafa Sübh i ilə 16 arkadaşını dənizə tökdürmüş imiş. Mustafa Sübh i və arkadaşları öldürüldüyü sənələrdə Anadolu həbsxanələrində 26 min işçi və köylü məhbus imiş. Yalnız Anadoluda 300 komunist həbs

<sup>1</sup> Mətdə bu kəlmə parantəz içində və latın hərfləriylə yazılmışdır. “Sic!”: və ya “bu şəkildə” anlamına gələn latınca bir sözcük. Yazımda genəlliklə köşəli parantəz içində eğik yazı ilə (sic) şəkildə göstərilir və kəndisindən öncə gələn kəlmənin, deyim in ya da imla işarətinin xatalı yazılmadığını, əslinə sadıq qalındığını bildirir (red.Y.A).

<sup>2</sup> Unutmayalım ki, “Komunist” qəzetəsi Azərbaycan Komunist Fırqəsi ilə Azərbaycan Sovet hökumətinin rəsmi qəzetəsidir.

<sup>3</sup> 1925 sənəsinə aiddir.

edilmiş imiş. Mayıs nümayişi də hökumət tərəfindən mən edilmiş imiş. Nümayişçilərə qarşı hətta silah qullanmış və 24 əmələ məcruh düşmüş, fəqət məhbusların miqdarı 140-ı bulmuşdur. Qəzetəyə görə bu kibi vəqəələr münfərid deyil, bir sistemdir. Türkiyədə “Şərq rəhbərlərinə” qarşı tədhiş siyasəti tətbiq olunuyormuş. İştə bu “məz-lum” rəhbərlərə müavinət üçün Türkiyə komunisti Qızıl Yardım Cəmiyyətini imdada çağırıyor.

Bu günlərdə intişar edən 7 qanuni-əvvəl tarixli nüsxəsində “Bir xəyanət daha” ünvanı altında nəşr etdiyi baş məqaləsində eyni qəzetə Türkiyə Cümhuriyyətini “qara bir irticaya doğru sürükləməkdə” ittiham eyləmişdir.

Komunist qəzetələrinin bu nəşriyyatı, Türkiyə qəzetələrində komunistlərin Bəhri-Siyah hövzəsinə məxsus olaraq vücuda gətirdikləri təşkilata aid nəşr olunan həvadisə təsadüf ediyordu (“Cümhuriyyət” qəzetəsinin qanuni-sani nüsxəsinə müraciət).

Kürdüstan hadisəti münasibətilə vüqu bulan Bakı nəşriyyatı da şayani-diqqətdir. O zaman Bakıda bulunan Rakovski kürd üsyanını yalnız silahla yatırmanın doğru olmadığını qəzetəçilərə söyləmiş, kürdlərə muxtariyyət vermənin daha müvafiq bir siyasət olacağını anlatmışdı (“Komunist”, şubat nüsxəsi). Gənc hadisəsindən<sup>1</sup> bəhs edən “Komunist”, 26 şubat tarixli nüsxəsində “Mosul Məsələsi”nin quru laflarla həll ediləcəyinə qane və bu yolda “siyasət” yürüdən “axmaq diplomat”lardan bəhs ilə “Mosul Məsələsi”nin Cəmiyyəti-Əqvamda həll ediləcəyi saf dilliyinə qapılan” və “yaxın bir keçmiş unudub da İngiltərə imperyalizmi ilə dostluq münasibətindən bəhs edən, Cəmiyyəti-Əqvam kibi fahişə yuvasından ümid bəkləyən Türkiyə başçıları, heç olmazsa, bu son macəradan haqqı ilə ibrət alıb dost ilə düşməni qəti surətdə tanıya bilmək cəsərətini göstərə bilirlərsə, İngiltərə imperyalizminə endiriləcək zərbəyə lazım gələn fürsətin qaçırılmayacağına qətiyyətlə etimad edilir. Əksi təqdirdə son peşimanlığın fayda verməyəcəyini təkrar edəlimmiz?” diyordu.

<sup>1</sup> Gənc hadisəsi: 1925 ilindəki Şeyx Səid üsyanının digər bir adı. Bu üsyan sırasında 16 Şubat 1925-də Şeyx Səidə bağlı bəzi asilər o zaman vilayət olan Gəncin Darahini qəzasını basaraq ain bəzi yönəticiləri əsir almışlardı. Yazıda bu hadisələrdən söz edilməkdədir (red.Y.A.).

Yenə o sıralarda İstanbulda müntəşir “Aydınlıq” məcmuəsi ilə “Oraq Çəkic” qəzetəsinin səddi münasibətilə yazdığı məqaləsində məzkur qəzetə diyordu ki: “Kürdüstandakı mürtəcə üsyançılarla mübarizə edən İsmət Paşa hökuməti mürtəcə “Tövhibi-Əfkar”ları qapadırkən inqilabçı “Oraq Çəkic”lərə də əl uzadarsa, bu hərəkətə burjuazi qarşısında diz çökməkdən başqa bir məna veriləməz”.

6 həziran 1926 tarixli nüsxəsində eyni “Komunist” qəzetəsinin Mosul məsələsinin həlli münasibətilə şiddətli tənqidlərə məşbu olaraq nəşr etdiyi baş məqalə də şayani-diqqətdir.

Yuxarıdan bəri nəql və iqtibas etdigimiz məqalə və təşviqlərin “dostanə” olduğunu iddia etmək üçün ancaq bolşevik olmalıdır<sup>1</sup>. Fəqət bu “dostanə nəşriyyat” yalnız qəzetə səyfələrinə və Bakı qəzetələrinə məxsus deyildir. Türkiyə haqqında müxtəlif məcmuələrdə və ayrı olaraq intişar edən risalə və kitablarda eyni mövzuun eyni şəkil və eyni ruhda ifadə edildiyi bir həqiqətdir. Bu həqiqətə nümunə olmaq üzrə çox misallar göstərə bilərdik. Fəqət məsələyi fəzlə uzatmamaq üçün yalnız əlimizin altında bulunan bir kitabı iqtibas etməklə iktifa edəlim. Moskvada “Müasir Türkiyə” ünvanına haiz olaraq intişar edən bu kitabda<sup>2</sup> Türkiyə hökumətinin komunizmə və kommunist təşkilatına qarşı işlədiyi “haqsızlıqları” tədad ilə Türkiyənin giriftar olduğu “müşkülət” təsvir olunduqdan sonra vəziyyətin halısı üçün düşünülmən yeganə çarə “Hakimiyyətin Türkiyə Kommunist Firqəsi əlinə keçməsində olduğu” söylənmişdir (səyfə. 52) yoxsa “hini lüzumunda Antanta Türkiyəyi əlinə alır da Sovet Qafqasıya ilə Rusiyaya qarşı kəndisini qullanar”mış (eyni səyfədə) “Sovet Rusya qərb üçün olduğu kibi, Sovet Türkiyə də şərq üçün bir məşəl olmalı” imiş (səyfə. 54) “Türkiyə əmələ və köylülərinin burjuazininin xalqçılığın laxladığı ümidin tamamilə zail olması zamanını bəkləməlidir. Ancaq o zamandır ki, Türk Kommunist Firqəsi, Türkiyə səy əhillərinin hakimiyyəti əllərinə keçirmək üçün başlayacaqları mücadiləyi müvəffəqiyyətlə idarə edər” (səyfə. 55 və 56).

<sup>1</sup> Mətnədə “olmalarıdır” (red.Y.A).

<sup>2</sup> «Müasir Türkiyə», müəllif: Arslan, Moskva, “Qızıl Təcəddüd” nəşriyyatından.

Bütün bunlardan sərfi-nəzər şu sonuncu çıxışlarda belə Türkiyənin türk dünyası və şərq aləmi üçün haiz olduğu mənəvi qiymətə qarşı nümayiş etdirilən istehqar hissənin mövcudluğu aşıkardır. Türkiyədən nə alınır... “ədasını fırladan müstəhzi züppələrdə, Türk harsı və ruhunu inkarla bütün ümid və ilhamlarını Azərbaycan məktəblərində qüvvətləndirəcəkləri ruscadan alanlarda “milli türk harsının” inkişafını İsmayıl Hikmətlər, Xəlil Fikrətlər, hətta Hüseyn Cavidlər deyil, Mirzoyanlardan “rus, yəhudi və ermənilərdən” bəkləyən adamlar da “milli Türkiyəyə qarşı dostluq arana bilirmi? Bu sualın cavabını bizdən deyil, yuxarıdan bəri sərdədə gəldiyimiz “iqtibas”lardan alınız.

Şu “iqtibas”ların verdikləri sərih cavablardan sonra zənn edərik ki, Axundovların müğaləsinə inanmaq üçün əldə heç bir səbəb yoxdur. Bolşeviklərin, Türkiyə kommunistlərini müdafiə məqsədilə yazdıqları məqalələr, nəşr etdikləri bəyannamələr, tərtib etdikləri mitinqlər, təxsisat verdikləri təşkilatlara müqabil Türk mətbuatının Rusiyadakı məğdur türk milliyətpərvərləri lehində hankı nəşriyyatın Üçüncü İnternasyonala müraciət olaraq, məsələ “Türk Ocaqları”nın hansı bəyannaməsi, Sibiriya tundralarında çürüyən milliyətçi məhbuslara yardım üçün hansı cəmiyyətin müraciəti, nəhayət nim-rəsmi bir qəzetənin Rusiya ümuri daxiliyyəsinə və yaxud Azərbaycandakı türk harsına aid məsələlər haqqında hansı məqaləti vardır?!

Halbuki, Rusiyada mətbuat rəsmi və müqəyyəd, Türkiyədə isə xüsusi və sərbəstdir. Vəziyyət bu qədər sərih, rollar bu qədər məqus ikən Bakı nümayişçilərinin bağırması, həqiqətən də, qəribədir!

Şayani-heyrət bir propağanda manevrası!.. Saqın, bu manevraya diqqət!

*Azəri*  
*“Yeni Qafqasiya”, 1 şubat 1927 / 28 rəcəb 1345,*  
*il:4, №8-9, s. 10-13*

B.T.: Bakıdakı kommunist mətbuatının İrana qarşı vüqu bulan nəşriyyatı isə həd və qayəsini keçmişdir. İş o dərəcəyə gəlmiş ki, bu qədərindən Çiçerin belə şikayət etmək lüzumunu hiss etmişdir.

**A.**

Fikrə - düşüncə  
Təqviyə - qüvvətləndirmək  
Mübəllig - təbliğatçı  
Müşəvviq - təşviqatçı  
Əfkari-dələlə - rəhbərlik məfkurəsi  
Sərahət - açıqlıq  
Xəsaislər - xasiyyətlər  
Müğalitə - həqiqətə əsaslanmayan mübahisə  
Kabında - üz qabığının içində  
Salifuzzikr - yuxarıda göstərilən  
Məğduriyyət - xainlik  
İrcəfa - şayiə  
Zimamdar - idarə edən  
Gızvıt - başarıqsız  
Münfərid - tək  
Məbihiz-zəmir - kin və nifrətin daxili mənası  
Müstəid - bacarıqlı  
Məcruh - yaralı  
Münfərid - birinci dəfə  
Tədhiş - dəhşətə salma  
Qanuni - əvvəl - dekabr  
Səddi - maneə  
Hini lüzumunda - vaxtı çatanda  
İstehqar - saymamaq  
Müstəhzi - istehza edilən  
Məğdur - aldadılmış  
Müqəyyəd - nəzarət

*Red: 1 şubat 1927 /  
28 rəcəb 1345 - 1 fevral 1927*

## UKRAYNA VƏ RUSİYA

Müstəqil Rusiyanın müqəddəratında ən böyük rol oynayacaq məsələ,şübhəsiz, Ukrayna məsələsidir. “Böyük Rusiya” ilə “Kiçik Rusiya” anlaşıcaq, kəndi aralarında ümumi bir lisan bula biləcəklərimi? Yoxsa “moskal”ların<sup>1</sup> kəndisinə verdiyi “rus” sifətini nifrətlə rədd edən Ukrayna, müstəqil bir mövcudiyətmi təşkil edəcək? İştə bir məsələ ki, yalnız Dnepr sahili ilə Don nəhri həvalisinin hürriyyət həsrəti ilə çırpınan Ukrayna köylüləri ilə “kazaklar”ımı deyil, “Böyük Rus” imperializmi altında qalmaq istəməyən bütün millətləri əlaqədar edər.

Bu günkü Sovetlər İttihadının və dünkü Rusiyanın ən münbit, ən zəngin qitələrini təşkil edən Ukraynada, aşağı-yuxarı, 27 milyona qərib bir nüfus vardır. Bu, şimdiki Rusiyanın nüfus etibarıyla həmənhəməndörddə biri deməkdir. Bu azim kütlənin Moskva mərkəzi ilə barışmaz bir vəziyyətə gəlməsi bir daha bu mərkəzə tabe olmamaq əzimi və qərarını vermiş bulunan Qafqasiya ilə Türkiyə kimi istiqlal nəşəsi ilə canlanan millətlər üçün tarixin təmin edəcəyi ən gözəl bir fürsətdir.

Rus nasyonalistləri Ukrayna məsələsinin süni bir hərəkət olduğunu iddia edib dururlardı. Onlarca “rus mədəniyyəti” yalnız böyük rusların deyil, “başda ukraynalılar olduğu halda, bütün Rusiya millətlərinin məhsulu imiş. Rus və Ukrayna millətləri və lisanları yox, yalnız “ədəbi rusca” ilə məhəlli şivədən ibarət bir “kiçik rusca” varmış. “Kiçik rus” köylüsü ilə “böyük rus” köylüsü yekdigərini anlamayacaq qədər lisan ayrılığına uğramamış imiş, fəqət bu “tez”ə müqabil vaxtiylə müfrid Ukrayna milliyətçilərinin ortaya atdıqları “antitez” şimdi yalnız böyük şair Taras Şevçenko kimi romantiklərə məxsus bir fikir deyil, rus liberalizminin məşhur müməssili Milyukov tərəfindən nəşr olunan **“Poslednie Novosti”** qəzetəsinin də təyid etdiyi vəchilə, siyasi bütün Ukrayna cərəyanları və fırqələri tərəfindən hərərətlə tərvic olunan bir ümdədir. Komunistlərdən tutmuş monarxistlərinə qədər bütün Ukrayna siyasiləri – germanofilləri,

<sup>1</sup> İstəzə olaraq “moskvalı” yerinə kullanan rusca bir kəlmə (red. Y.A.).



polonifilləri, hətta rusofilləri də daxil olduğu halda Rusiyadan ayrılmaq qərarını vermişlərdir. Eyni qəzetənin məlumatına görə, kommunist ukraynalılar belə “Moskvanın başındakı müşkülət artdıqca, milli tələblərini artdırıyor və tam istiqlala doğru hız alırlar”mış, kommunistlərin xaricində, mühacirətdə bulunan Ukrayna partiləri də Rusiya birliyi fikrinə qətiyyətlə yanaşmırlar. Hal-hazırda Almaniyada, Parisdə, Praqada və sair mərkəzlərdə bulunan Ukrayna müəssisələri kəndi aralarında sıxı bir irtibat və təşkilat vücuda gətirərək Ukraynanın yarınkı istihlası üçün vəziyyət alırlar. “Müttəhid Ukrayna Radası” və sadə “Ukrayna Radası” namıyla təəzzüb edən iki cəmiyyət arasındakı fərq, Rusiyaya nisbət bəslədikləri hiss və əlaqədəən ziyadə, məqsədin hüsulu yolunda ittixaz edəcəkləri xətti hərəkətdədir. Birincilər Lehistan siyasətinə etdikləri halda, ikincilər əcnəbi hər dürlü təmayüldən azadə “xalis istiqlalçılar”mış, fəqət ikisi də Ukraynanı Rusiyadan ayrı təsəvvür etməkdə müttəhid və “moskal” istilasını atmaq üçün mücahidədə müttəfiqdirlər! Praqadakı təşəkkül edib də Don nəhri həvalisində, Şimali Qafqasiyada yaşayan kazakları təmsil edən “Kuban Qara Rada”sı da Rusiyaya qarşı barışmaz bir lisanla konuşmağa başlamışdır. Bu cəmiyyət tərəfindən nəşr olunan məcmuənin ilk nüsxəsində “rusluğa, hətta rus kultürünün təsiri altında bulunan bəzi Ukrayna münəvvərlərinə qarşı” belə nifrət və ədavət hissi təlqin və təbliğ olunuyor. “Karpatlardan Qafqasiya Dağlarına qədər böyük Ukrayna” fikri “Rada”ların olduğu kibi, Kramada(?)nın da şüarıdır. “Kramadaçı”lara görə 1918 sənəsində “istiqlal şüarından qorxmayan Estoniya, Latviya və Litva zabit və münəvvərləri şimdi kəndi evlərinin sahibidirlər; halbuki ukraynalılar səfil sərgərdandirlər”. Bu səfalətə intihə verəcək şüar “ancaq istiqlal və yalnız istiqlaldir!”

Ukrayna firqələrini istila edən bu fikir rus firqələrini çıldırtdıyor. Bu günkü təsəvvürlərin yarın alacağı həqiqi şəklın önünə gəlmək üçün Ukraynalılara yanaşıyor, “gəliniz anlaşıalım” diyorlar. Kəndilərinə federasyon təklif ediyorlar, fəqət “gec qaldınız!” cavabını alırlar. Bu cavab onları qızdırtdıyor. Ukraynalıların kəndiləri ilə görüşmək arzusunda olmadıqlarını böyük bir hiddət və infial ilə qeyd ediyor, qəti bir mücadilə qərarı qarşısında bulundularına hökm edi-

yorlar. Rus professorlarından Myakotin keçənlərdə Parisdə Ukrayna məsələsinə aid bir konfransda Ukrayna hərəkatının “zəifliyini isbat” etməklə bərabər, “Ukrayna ədəbiyyatının və siyasi Ukrayna məfkurəçiliyinin artıq iftiraq yoluna girdiyini” təəssüflərlə qeyd etmiş, “əskidən bəri Ukrayna tarixi ilə uğraşan və ukraynalıları sevən” bir zat sifətiylə “kiçik ruslar”a “ağabəyləri” böyük ruslara qarşı böylə “hasmanə” bir vəziyyət almanın kəndiləri üçün iyi nəticələr verməyəcəyini söyləmişdir. İctimada bulunan ukraynalılar Myakotinin bu çıxışını istihfafla qarşılamiş və nümayişkarənə bir surətdə sükut etmişlərdir.

Bu ictimə əsasında məruf Milyukovun çıxışı bilxassə şayanidiqqətdir. Milyukov o qədər qızmış, muvazənəsini qayb etmiş ki, Parisdə mültəci bir həyat yaşadığını unudaraq ukraynalıları “güllə”<sup>1</sup> ilə təhdid etmişdir. “Biz sizə anlaşma təklif ediyor, “federasyon yapalım” diyoruz, siz isə “artıq gecdir!” deyə uzadılan əli rədd ediyorsunuz! Unutmayınız ki, bu cavab bizi tufəng atəşinə götürür!” demişdir.

Zavallı Milyukov ixtiyar çağında bütün ümidlərini qeyb edən bir adam titizliyini göstəriyor, professor ikən sözlə deyil, topla-tufənglə konuşuyor. Bundan iki sənə əvvəl də o, Praqada milliyət məsələsinə aid verdiyi bir konfrans nəticəsində, Rusiyada məhkum millətlərin müməssilləri ilə ümumi lisan bulamamış, qızmış, yenə sözü-nü təhdidlə bitirmişdi. Zətən Milyukov Ukraynadan mücərrəd bir məsələ kibi deyil, ondan, aləl-ümum Rusiya daxilində qalan bütün millətlərin əhval-ruhiyyəsini göstərir tipik bir hadisədən bəhs edər kibi konuşuyor və kəndi cinsindən tələqqi etdiyi ukraynalılarla anlaşamadıqdan sonra digər millətlərlə anlaşmanın bittəbii mümkün olmayacağını təqdir ilə “silaha” sarılıyor!

Fəqət tarix professoru Milyukov bu “silah”ın artıq “muzeylik” olduğunu bilməli, nahaq yerə qanını xarab etməməlidir!

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 17 şubat 1927 /  
15 şaban 1345, il:4, №10, s. 2-4*

<sup>1</sup> Güllə: (Azərbaycan türkcəsində): qurşun (red.Y.A.).

Tərviç - rəvac vermə  
İnfial - xəcalət çəkmə, reaksiya  
İntiha - son, nəhayət  
İftiraq - dağılma, ayrılma  
İstihfaf - aşağılama, təhqir

*Red: 17 şubat 1927 /  
15 şaban 1345 – 17 fevral 1927*

## MAVƏRAYI-QAFQASIYA VƏ RUSİYA

Bəyaz rus mühacirlərinin sağ cinahını, yəni rus monarşizmini təşkil edən cərəyanın mürəvvici əfkarı “Vozrojdeniya” qəzetəsinin 4 mart tarixli nüsxəsində Qafqasiyaya aid iki məqalə nəşr edilmişdir. Bu məqalələrdən birisi M.B.Ç. imzası ilə “Rusiya və Azərbaycan” sərlövhəsini daşıyır. Bu məqalədə Azərbaycan tarixinə və vəchi-təsmiyyəsinə aid yalan-yanlış məlumat əta edildikdən, Rusiya çarlığının buradakı təməddünkar rolundan, bu rola qarşı qafqasiyalıların, ümuməm Şərqi Qafqasiya tatarlarının da xüsusən “nankor”-luğundan bəhs etdikdən sonra Gürcüstanı himayə məqsədilə Mavərayi-Qafqasiyaya gələn Rusiya İmperatorluğunun əbəs bir hərəkətdə bulunduğunu qeyd və “petrol ocaqlarına haiz olan Abşeron mahalının, təbii iqtisad amillərinin təsiri ilə Rusiya əlinə keçəcəyinin kəndiliyindən husul bulacağını” ümid etdikdən sonra hərfiyən şu sətirləri yazıyor:

“Mavərayi-Qafqasiyanın digər əqsamına gəlincə, rus milləti Qafqas silsileyi cibəindən aşağı enməyib bu dağların ortasında qalan xalqı kəndi halına buraxsaydı kəndisi üçün daha iyi olmazmıydı? Şu təqdirdə Mavərayi-Qafqasya xristiyanları məhv olur, müsəlmanlar da yekdigərini yiyərək bitirirlərdir”.

Mühərrir məsələnin bu şəkildə vəzini Rusiya üçün mümkün ədd ediyor, zira “Mavərayi-Qafqasiya Rusiya İmperatorluğu vilayətlərindən kəndisini iqtisadən qazanmayan yeganə xətası idi” (şübhəsiz,

“rus vətənpərvəri” Bakı petrol mahalını bu bilançoya daxil etmiyor).

M.B.Ç.-yə görə “bütün bir əsr müddətində Mavərayi-Qafqasiya rus parasını, elmini, texnikini və rus qanını cəlb və sərf etdiyi və Rusiyayı Türkiyə və İran ilə hərbə sövq etdiyi halda, ona beş paralıq bir fayda verməmişdir”. Şöylə ki bütün bu mülahizə və hesablara nəzərən, nəhayət, ruslar nəzərində böylə bir məsələ dura bilirmiş:

“Əcəba bütün maddi vasitələr, həyati qüvvələr Rusiyanın kəndi ehtiyaclarına və kəndi daxilinin emarına sərf edilsəydi, daha iyi olmazmıydı?” “Həm də çox iyi olurdu”deyə bu fikri təqviyə etmək qafqasiyalıların bu xüsusata verəcəkləri ən təbii cavab olduğu kəndiliyindən aşikardır.

Fəqət M.B.Ç.Mavərayi-Qafqasiyadan, Bakı ocaqları əlbəttə müstəsna, sərfi-nəzər edəcək dərəcədə bitkinlik göstərirkən bu məqaləyə bir müqəddimə yazan Semyonov aqkadaşını təshih ediyor. Semyonov Rusiya İmperatorluğunun Mavərayi-Qafqasiyaya enişini əbəs bulmuyor. Bu, Rusiya üçün tarixi bir zərurət imiş. Çünki imperatorluğu Mavərayi-Qafqasiyaya gəlməsə imiş, böyük petronun əhəmiyyət verdiyi İran ticarət yolu təmin edilmədiyi kibi, Rusiyayı təhdid edən “Türkiyə qılıncı” da qırılmazmış. Şimdi isə Türkiyə təhlükəsi ortadan qalxmış, əski “Panislamiyyət Osmanlı İmperatorluğu” yerində şimdi “nüfusu 7 milyonu ancaq bulan kiçik Türk Cümhuriyyəti” təəssüs etmişdir ki, binasını Avropayı əsaslar və qərb milliyyətçiliyi maddələri üzərinə qurmuşdur. Bununla rus mühərriri Qafqasiya üçün Türkiyədən artıq bir təhlükə gələmiyəcəyini söyləmək istiyor. Fəqət Türkiyə təhlükəsi ortadan qalxmışsa da, digər rəqib dövlətlərin Qafqasiyaya hüml edərək, bu surətlə Rusiyaya təhlükə təşkil edəcəkləri mülahizəsi onu rahat buraxmıyor. “Şərqi - Qərbi də Rusiyayı əndişədə buraxacaq təhlükəli qonşular artıq yoxsa da, Qafqasiya bütün rəqiblər üçün məmul bir yoldur. 1918 sənəsində Rusiyanın bütün rəqibləri Qafqasiyayı əldə etmək istəmişlərdir. 1918-də ədəmi-müvəffəqiyyətlə nəticələnən bir təcrübənin iləridə müvəffəqiyyətlə nəticələnmiyəcəyi naməlum?!”

“Bunun üçün də, - Semyonov diyor,- biz, yəni Rusiya, Qafqasiyayı tərək etməməliyiz. Rusiyanın Qafqasiya millətlərilə müştərək

təmini-müqəddərat etməsi zəruridir. Cüzi bir qismini olsun əcnəbi rəqiblərə tərk etməmək şərtilə Qafqasiya millətləri hər hanki şəkil və dərəcədə olsa da, kəndi istiqlallarına malik olmalıdırlar. Məsələnin bu şəkildə vəzi həm Qafqasiya millətlərinin, həm də Rusiyanın həqiqi mənfəətlərini təmin etmiş olur”.

1918 sənəsində Qafqasiya Seymində yeganə rus əza bulunan Semyonov Mavərayi-Qafqasiyanın Rusiyadan ayrılmasını protesto etmiş, bu hərəkətlərlə qafqasiyalıları ihanət və xəyanətdə ittiham etmişdi. O zaman yalnız türklər və gürcülər deyil, Semyonov erməniləri belə müaxizə etmişdi. Şimdiki halda Semyonovun ağzında, məşkül və mübhəm bir şəkildə olsa belə, Mavərayi-Qafqaz millətlərinin istiqlalından bəhs etmək rus imperyalizminin bu mürəkkəbi üçün, şübhəsiz, bir əsəri-tərəqqidir. Bu “tərəqqi”nin nə dərəcəyə qədər səmimi olduğunu bilməliyiz. Fəqət, bildigimiz bir şey varsa, o da rus siyasilərinin əllərindən getməkdə olan şeyləri “hibə” etmələrindən ibarətdir. Myakotinin Parisdə ukraynalılara təklif etdiyini<sup>1</sup> Semyonov da “Vozrojdeniye”də qafqasiyalılara təklif ediyor. Bolşeviklərin meydana gətirdikləri şəkllə olsa-olsa, sağ rusların tətmin edəcək bir məna vermək istiyor. Fəqət Semyonovun qafqasiyalılardan alacağı cavab Myakotinin ukraynalılardan alacağı cavabdan başqa deyildir.

Ruslar həqiqi mənfəətlərini düşünüyorlarsa, Semyonov kibi deyil, M.B.Ç kibi davransınlar, Qafqasiyaya enməyi qətiyyənlə unutsunlar. “Bakı petrollarının təbəətilə Rusiyada qalacağı” fikrindən dəxi əbədiyyən daşınınsınlar.

Qafqasiya ancaq qafqasiyalılardır!

**Azəri**

**“Yeni Qafqasiya”, 17 mart 1927 /  
16 ramazan 1345, il:4, №11-12, s. 5-6**

Vəchi-təsmiyyə -adlandırılma

Əta - təqdim

Təməddünkar - mədəniyyətkar

<sup>1</sup> “Yeni Qafqasiya”, 10-cu nömrəyə müraciət.

Əqsam - qismi  
İhanət - alçaltma  
Müaxizə etmək - töhmətləndirmək  
Məşkük - şübhəli  
Müməssil - nümayəndə  
Hibə - hədiyyə, bəxşiş

*Red:17 mart 1927 /  
6 ramazan 1345 – 17 mart 1927*

## **AZƏRBAYCANDA FİKRİ HƏYAT: BİR İDEOLOJİ BƏHSİ**

Məşhur Azərbaycan şairi Hüseyn Cavid bəyin “Topal Teymur” ünvanilə yazdığı əsərin Maarif Komisarlığı tərəfindən teatro səhnələrində oynanmasının məni haqqındakı qərarı və bu qərarın motivini keçən nüsxələrimizdə vermişdik.

“Topal Teymur”un məni Azərbaycanda ədəbi pək mühüm bir hadisə şəklində girdi. Zətən Cavidin bütün əsərləri meydana gəldikcə Bakı mətbuatında epey ciddi münaqişələrə mucib oluyor. Bundan əvvəlki “Şeyx Sənan” ilə “Peyğəmbər”i də komunist münəqqidləri belə iki partiyyə bölmüş, lehidarları ilə əleyhdarlarına az mürəkkəb sərf etdirməmişdi.

Cavid bəyin yeni İstanbul şivəsi ilə təsanüdsüz və təklifsiz ədəbi türkcə ilə su kibi axan səlis üslubunu müxalifləri dəxi təqdir etmək məcburiyyətindədirlər. Hətta bütün əsərlərini tənqid və son əsərini isə tamaşadan mən edən maarif komisarı belə onun “Hünərvər, qələm ustadı və sənətkar” olduğunu etiraf ediyor. Fəqət bu münəqqidlərə nəzərən şair “Sovet inqilabını anlayamamış, realizmdən uzaqlaşmış, sənət üçün sənət üsuluna saplanmışdır”.

Bu ittiham yalnız həqiqətən də təqib etdiyi ədəbi məslək həsəbilə siyasi realitələr fəvqünə çıxmaq təmayülündə bulunan və ruzmənlə siyasətə yüksək zirvələrdən şahin baxışı ilə baxan Hüseyn Cavid

bəyə deyil, Azərbaycanın bütün şairlərinə və bugünkü Azəri ədəbiyyatına tərcih edilmişdir.

Bütün bu tənqidlərdən anlaşılıyor ki, “altı sənədən bəri” Azərbaycanda təəssüs edən kommunist müəssisələrinin ixtilaldan əvvəlki ədəbiyyatda mübahisələri olmadığı kibi, ixtilaldan sonrakı ədəbiyyatda da müdafiləri yoxdur. Sovet münəqqidlərinin tərifi necə “tarixin ən fəyyaz və ən məsud bir inqilabına məzhər ikən” Azəri ədəbiyyatı bu inqilabın əsasını təşkil edən məfkurəyə qətiyyənlə yanaşmamışdır. “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsinin 9-cu nüsxəsində “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və tarixi” nam məqaləsində bu mövzuya yanaşan bir mühərrir məcmuənin 21 və 22-ci səyflərində müasir Azəri şeir və ədəbiyyatından bəhs edərək “Cavidlərin, Cavadların və Cəfər Cabbarzadələrin kəndilərini bitərəf bir cəbhəyə doğru çəkdiklərini” kəmalət-təəssüflə etiraf etməkdədir. Bu münəqqidcə Azərbaycan şairləri “ilhamlarını ya əski Ərəbistan çöllərindən (“Peyğəmbər”, Hüseyn Cavid), yaxud əski türk istilalarından (“Topal Teymur”) alır, yaxud da Qız qalalarından (Cabbarzadə Cəfər) və ya “Göy göl”lərin füsunkar və simvolik mənzərələrindən (Ə.Cavad) ruhlanır. Məmləkətdə nə yapıldığını yıxılan və qurulan işləri, yaradılan yenilikləri guya görmək istəmir. Münəqqid “Milli intibah” dövrünün bu müasir ədiblər zümresindən bir qisminin bəzi tərəqqi əsəri göstərərək inqilaba “təməssül” etmək istəyənlərini belə naqis buluyor. Bunlar “burjua cəmiyyətinə qarşı protesto nümayişi” yapıyorlarsa da, inqilabçı tiplərini idealist və utopist bir şəkllə qoyuyorlar. “İnqilabı olduğu kibi deyil, istədikləri kibi anlatıyorlar”mış.

Azərbaycan ufaq mülkiyyət məmləkətidir. Burada müvəffəqiyyətə icra olunacaq inqilab ancaq milli demokrasi inqilabı ola bilər. Rusiyadan gələn kommunist inqilabı isə inqilab deyil, istiladır. Rusiya üçün dəxi süni olan bu inqilab Azərbaycan üçün iki dəfə sünidir. Bu süni və yabançı qüvvət təbiidir ki, azəri xalqındakı yaradıcılıq qüvvətinin təbii inkişafına manedir.

Qızıl rus istilasının nəticəsində Azərbaycanda hüsula gələn “inqilab”ı olduğu kibi göstərmək üçün həqiqi şair və sənətkara əngəl təşkil edən saiqələr çoxdur. Hər şeydən əvvəl sərifi-nəzər, bir kərə sensor

şəraiti buna müsaids deyildir. Bunun üçündür ki, mühitindən doğan şairlərindən bir qismi təbii inqilaba sədaqətlə mövcudu deyil, məmulu idealize ediyor, digər qismi də istər-istəməz simvolizm, romantizm və estetizmə tutuluyorlar.

Hüseyn Cavidlə münəqişə edərəkən maarif komisarı Quliyev məşhur rus marksislərindən Plexanovun “sənət üçün sənət” düsturununu izah edən bir formulunu nəql ediyor. Bu formula görə “sənət üçün sənət nəzəriyyəsi o yerdə zühur edər və möhkəmləşir ki, incə sənətlərlə məşğul olan şəxslər ilə onları əhatə edən ictimai mühit arasında ümitsiz bir ixtilaf olsun”.

“Estetizm”in zühurunda bu “ixtilaf”ın təsiri olduğu kibi, “simvolizm” ilə hətta “romantizm”in zühurunda dəxi bu amilin rolu az deyildir.

Müəyyən həqiqətləri söyləmək məmnu olunca mübhəm rəmizlərin ifadəsinə sığılır, müdhiş realite təsvir edilməyincə mühəyyic romantizmə qapılıır. Digər bir komunist münəqqidin “Komunist” qəzetəsindəki tənqidi məqaləsində qeyd etdiyi “əgləb Azərbaycan şairlərinin tutulduğu pessimizm” hadisəsi də ancaq bununla izah oluna bilir.

Komunist inqilabı ilə ədəbiyyat müməssilləri arasındakı “ixtilaf”, şübhəsiz, bir həqiqətdir. Komunist münəqqidlərin kəndi etiraflarına görə, Azərbaycan şairləri ideoloji etibarilə ufaq mülkiyyət nizamının məhsuludurlar. Komünizm məfkurəsi isə bu nizamla həli-mücadilədedir. Əzim əksəriyyəti köylü və ufaq mülk sahiblərindən ibarət bulunan Azəri cəmiyyətində ədəbiyyat “milli intibah və milli məfkurə” dövrünün ənənəsinə sadıq qalırsa, kəndi mənşəi ilə ixtilaf etmiş olmaz, istədiyi inqilab da təbii bir seyrilə bu mənşədən gedilərək eriləcək bir inqilab olur. Xaricdən gələn qarşı bir zərbə ilə bu cərəyan təbii seyrindən ayrılmaq təhlükəsini hiss etdikcə, təbii, rəsmi həyat ilə həqiqi ədəbiyyat arasında bir ixtilaf çıxır ki, Bakı “münəqqid”lərinin müşahidə etdiyi “ixtilaf” da budur. Fəqət bu ixtilaf onların düşündüyü “müstəqbəl həyat” ilə “keçmiş həyat” məfkurələri arasındakı münazəyə deyil, “süni həyat” ilə “təbii həyat” arasındakı mücadilənin arizlərindəndir.



Sovet qəzetələrinin əhəmiyyətlə qeyd və təsbit etdikləri bu “ixtilaf”ın ərz etdiyi digər bir cəbhəyi də təsbit edəlim:

Yuxarıda Azərbaycan ədəbiyyatı və ədiblərinə tövçih olunan ittihad eyni zamanda elm və ürfan sahəsində çalışan milli hars xadimlərinə də təşmil olunuyor. “Müstəqbəl ədəbiyyat” oxucularını təşmil edəcək yeni nəslin tərbiyəsində təəllüq edən bu mühüm məsələ dəxi halı-hazırda komunist müəssisələri ilə mətbuatı kamali-ciddiyyətlə məşğul etməkdədir.

Ədəbiyyatda olduğu kibi məktəbdə də məfkurəvi tərbiyənin komunistlərin deyil, milliyətçilərin əlində olduğu əhəmiyyətlə qeyd olunmaqdadır<sup>1</sup>.

Bakıda müntəşir “Komunist” qəzetəsi (№ 261) sovet məktəblərində ədəbiyyat dərşinin komunist məfkurəsi nöqtəyi-nəzərindən çox naqis olduğunu qeyd ediyor. Ədəbiyyat dərşlərində marksizm və leninizm metodunu əldə etmiş mürəbbələr yoxmuş. Bu dərşlər “mətəəssüf əski məfkurənin müməssilləri” əlindədir. Bunu qeyd edən mühərrir bütün qəzalardakı ədəbiyyat müəllimlərinin bilxassə orta məktəbdəkilərin yeni “proletar ədəbiyyatı” və ədəbi cərəyanlarla tanış olmadıqlarını söylüyor və bu müəllimlərin kəndi tələbələrinə “daim bir Füzuli, bir Vaqif, bir Fikrət və bir Hamid və sair bu kibi şairləri” öyrətdiklərinə təəssüflə, bu müəllimlərin “daima Türkiyə şairlərinin əsərləri ətrafında dolaşdıqları”na da ayrıca hiddət ediyor. Bu müəllimlər “xalq və inqilab” ilə qətiyyəən hesablaşmıyorlar imiş.

“Füzuli ilə Vaqif və Hamid ilə Fikrət kibi Türkiyə şairlərinə düşkün” müəllimlərin ehmal etdikləri bu “xalq və inqilab” ədəbiyyatından məqsəd nədir? Bunu bizə mühərririn aşağıdakı sətirləri anlatıyor: “... Onlar (yəni müəllimlər) Sovetlər İttihadında, bilxassə Rusiyadakı inqilabi ədəbiyyatla hesablaşmaq lüzumunu unuduyorlar. Gözləri daima Türkiyə ədib və şairlərindədir”.

“Gözləri daima Türkiyə ədib və şairlərində” bulunmasını yalnız sovet münəqqidləri deyil, Komunist firqəsindəki fikir tərbiyəçiləri də bir dürlü keçəmiyorlar. Mətbuatda, ədəbiyyatda və məktəbdə görölən “Türkiyəçilik” cərəyanına həməən “Türkiyəçilik” damğa-

<sup>1</sup> Bu xüsusda “Yeni Qafqasiya”nın 89-90 nömrəli nüsxəsinə müraciət oluna.

sı vuruluyor və bunun inqilab əsasına qarşı vəz edilmiş məfkurəvi bir tabiyə olduğu iddia olunuyor. Məsələ, “qəza təşviqat və maarif şöbələrinin müdirləri ilə qəza siyasi maarif idarələri müdirlərinin” keçənlərdə vüqu “müşavirə”sindən bəhs edən “Komunist” qəzetəsi (№ 270) komunizmə zidd olan məfkurənin əksəriyyətlə “mədəni maarif müəssisələrində, ədəbiyyat cəmiyyət və dərnəklərində mövqə tutaraq bir çox məktəblərdə dəxi əski müəllimlər tərəfindən tərvic olunduğunu” təsbit ediyor.

Keçənlərdə iniqad edən Mavərayi-Qafqaz Federasyonu konqresi münasibətilə müxtəlif səmtlərdən Gəncəyə gələn delegələr təftii məqsədi ilə ətrafdakı köy məktəblərini gəzərkən “şayani-əsəf bir nöqsan” nəzəri diqqətlərini cəlb eyləmişdir. “Bizim öz şairlərimiz varkən, məktəblərdə Türkiyə şair və ədiblərinin əsərləri keçilməsinə çalışılır, məktəblilər Türkiyə ləhcəsinə alışıdır”mış<sup>1</sup>.

Bittəbii “Komunist” müxbiri bu “nöqsan”ın izaləsi üçün maarif komisarlığını həməən fəaliyyətə keçməyə dəvət ediyor. Bu xüsusdakı müvəffəqiyyətin zəmini isə bir an əvvəl məktəblərin “latın hürufu” ilə basılmış kitablarla təmindir. “Mürtəcə” müəllimlərin bu xüsusdakı “müxalifət”lərindən dəxi, Bakı mətbuatı az bəhs etməz!

Fəqət bütün bunları təb və nəşr edən “Komunist” qəzetəsinin qullandığı lisana baxılırsa, gözlərin təbii baxışı ilə qəlblərin səmimi duyuşunu bu kibi kontrollarla dəyişdirmənin qabil olmayacağı kəndi-kəndinə anlaşılır.

**M.Ə.**

**“Yeni Qafqasiya”, 1 nisan 1927 / 28 ramazan 1345,**

**il:4, №13, s. 5-6**

Mən - qadağa

Ruzmən - gündəlik

Saiqələr - səbəblər

Mühəyyiç - coşdurucu, həyəcan verici

Əğləb - ən çox

Münəqqid - tənqidçi

Müstəqbəl - gələcək

<sup>1</sup> “Komunist”, nömrə 287.

Ufaq - kiçik  
Təəllüq - asılı  
Təftii - araşdırma  
İniqad edən - təşkil edilən  
Mübəşşir - müjdəçi, xoş xəbər gətirən  
Epey - olduqca, həddən ziyadə  
Kəndi-kəndinə - öz-özünə

*Red: 1 nisan 1927 /  
28 ramazan 1345 -1 aprel 1927*

## AZƏRBAYCAN SOVETLƏR KONQRESİNDƏ

Martın 19-da Bakıda 5-ci Azərbaycan Sovetlər Konqresi açılmışdır. Konqrenin ilk ictimaiında rəsmi mərasimin əqəbində məmləkətin xarici və daxili vəziyyəti haqqında məruzədə bulunan komissarlar heyəti rəisi Musabəyov ənənəyə sadıq qalaraq vəziyyəti təsvir edərkən Müsavat ilə **“Yeni Qafqasiya”**nı, Rəsulzadə ilə mühacir azərbaycanlıları da unutmamışdır.

Məhəmməd Əmin “dünyanın ən böyük yalanını istiqab ediyor”, **“Yeni Qafqasiya”** da “Azərbaycan Rusiyanın kolonisidir, Azərbaycanın Rusiya boyunduruğu altında yaşadığı hər kəsə bəllidir, burası Rusiyanın bir vilayəti halına düşmüşdür. Azərbaycanı Rusiyanın əlindən qurtarmaq lazımdır” diyormuş.

Musabəyov **“Yeni Qafqasiya”**nın bu daimi mövzusunu qeyd etdikdən sonra təsiri azaltmaq üçün olacaq ki, Məhəmməd Əminlərin “Azərbaycanı Rusiyadan qurtardıqdan sonra Avropa və Amerikaya vermək istədikləri”ndən bəhs ediyor. Onun nəzərində “Azərbaycanın xam malını Avropaya satmaq məmləkəti Avropa kolonisi yapmaq” imiş. Məmləkətdəki rus işğal ordusunu bir hürriyyət ordusu kibi tələqqi etmək isə bir şey deyil, biləks bu, “inqilab, hürriyyət və əsl istiqlal” imiş!..

Biz “Bakını rus əmələsi ilə doldurduqdan sonra bolşeviklər şimdi də Gəncəni “ruslaşdırırlar” demişdik. Bu fikri hökumət rəisi bolşeviklərə xas bir şəkildə təhrif edərək deyir ki, guya biz əmələyə murdar demişiz. Halbuki bizim şəhərlərin “əmələləşdirilməsi” deyil, “ruslaşdırılması” əleyhində olduğumuz aşikardır. Şunu da söyləməliyiz ki, bu fikirdən bəhs edərkən, biz “murdar” kəlməsini qullanmamışdıq. Bolşeviklər bu kəlməni münasib görüyorsalrsa, görsünlər, fəqət bilsinlər ki, bizim “murdar” gördüyümüz şey “əmələ” deyil, “rus”dur, “işçiləşdirmə” deyil, “koloniləşdirmə”dir.

“**Yeni Qafqasiya**” nəşriyyatı ilə bərmütad münafişə yapıqdan məada komissarlar heyəti rəisi əcnəbi dövlətlərlə münasibətindən bəhs edərkən Türkiyədən də, bittəbii bəhs eyləmiş, iki dövlət arasındakı münasibətin dostanə olduğunu qeyd etdikdən sonra “Müsavət nəşriyyatına xatimə verilmədiyi üçün” bəyanı təəssüf eyləmişdir.

Musabəyov “xilafəti atan Türkiyənin müsavətçi kibi əskilik tərəfdarı ünsürlərə meydan verməsinə heyrət” ediyor. Fəqət bilmiyor, daha doğrusu, bilməməzlikdən gəliyor ki, Üçüncü İnternasyonal ajanları “xilafətçi” dedikləri zümrə ilə təşriqi - məsai etdikləri zamanlarda bu böyük və radikal hərəkatı bolşeviklərcə “Müsavət orqanı” deyə tanıtdırılan “**Yeni Qafqasiya**” məcmuəsi ilə mühərrirləri ən səmimi bir hisslə qarşılamiş və mənimsəmişlərdi!

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 1 nisan 1927 /  
28 ramazan 1345, il:4, №13, s. 12-13*

İctima - iclas

Əqəb - son, axır

İstibaq – söyləmə, gözləmə

*Red: 1 nisan 1927 /  
28 ramazan 1345 - 1aprel 1927*

## BÖYÜK FACİƏ

### **Böyük faciə!**

İştə Türk müvərrixinin bundan tam yeddi sənə əvvəl Bakıda vüqu bulan hadisəyə verəcəyi ən müvafiq bir isim!

Yüz sənəlik bir əsarət dövrü. Bu dövrdə yaşanan tarixi müxtəlif həyat səyfələri məhkumiyət və əsarət! Hər dürlü hüriyyə və istiqlal təsəvvürlərini xatır və xəyaldan silən ümitsiz günlər. Rus səltənətinin sarsılmaz təsəvvür olunan əzəmət və dəhşətinə qarşı qaranlıq yes və nevmidi acı müqəddərata təslimiyət. Təslimiyət dövrünün uzanmasından mütəvəllid bir təsirlə bir acıyı duymaq bədbaxtlığı!

Zaman keçiyor. Çar idarəsi sarsılıyor. Əsrin fikirlər üzərində təsir yapan hakim şuarları Rusiya əsarəti altında yaşayan millətlərə qədər əks ediyor. Böyük hərəkət başlıyor. Bu hərəkətdən mütəəssir olan Azərbaycan türkü də kəndisini bir millət olaraq hiss ediyor. Türk hars və milliyətçiliyinin cərəyan və inkişafı nisbətində Azərbaycanda siyasi istiqlal fikir və qayəsi də qüvvətləniyor. Azərbaycan xalqı xilas gününü bəkliyor.

Bu gün gəliyor. Hərbi Ümumi, Şərqi qara bəlası, yəni türk və islam dünyasının əbədi düşməni Rusiya İmperatorluğunun məğlubiyyətini mucib oluyor. Millətlər kəndilərini saran bu məhbəsin bərlərini yarıyor, hüriyyət dünyasına çıxıyorlar. Azərbaycan da bu firsətə fəvt etmiyor. **Türk və İslam dünyasında ilk dəfə olaraq bir cumhuriyyət təəssüs ediyor: Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti!**

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti, bu, cahan tarixində, şübhəsiz, pək böyük bir dövr təşkil edəcək hərbdən sonrakı milli Şərq demokrasi cərəyanının bəlli başlı bir hadisəsi, bu cərəyanın adətən üç kəlmədə xülasə edilmiş rəmzi bir ifadəsidir!

Bu ilk Türk cumhuriyyətinin, bilxassə Türkiyədə cəlb etdiyi əlaqə səbəbsiz deyildi. Çökən Osmanlı səltənəti yanında yüksələn bu xalq hakimiyyəti türk xalqının tarixi həyatiyətə malik olduğuna bir işarətdi. Nitəkim öylə də oldu. Səltənətin batırıldığı Türkiyəni cumhuriyyət fikir və sistemi qurtardı. Saray batdı, xalq yüksəldi. Dörd gün əvvəl bütün Türkiyə iştə bu yüksəliş gününü təsid ediyordu.

Fəqət tam bir sırada, istiqlalına hənuz qovuşan Azərbaycan beynəlmiləl vəziyyətdə zühur edən siyasi sağanağa düşər oldu. Həyatının ikinci sənəsini daha tamamıyla dərk etmədən fəlakətin ən böyüyünə məruz qaldı: istiqlalını qeyd etdi.

Əvət, 1920 sənəsində, bu günün mislində, Qızıl Rus ordusu tərəfindən təhti işğala almaqla Azərbaycan Cumhuriyyəti hər dürlü hürriyyət və istiqlalını qeyb eyləmişdir. Bolşeviklərin Azərbaycan hürriyyət və istiqlalına təərruz etmədiklərinə vaxtiylə inanan vardıysa da, şimdi, heç olmasa, Türkiyədə bu əfsanəni səmimi olaraq ciddi tələqqi edən tək bir zata təsadüf ediləməz!

Sənələrdən bəri bəklədiyi səadəti əldə etdiyi günün fərdasında qeyb etmək kibi ani fəlakətə məruz qalan Azərbaycan xalqının düşər olduğu faciə, həqiqətən də, böyükdü. Bu faciə kəndi düşməninin eyni irqdən və eyni harsdan bir öz qardəşlə dost olması ilə təzayüd ediyordu ki, faciə, o dərəcədə olmasa da, hələ bər-dəvamdır.

Azərbaycan faciəsi, həqiqətən də, böyükdü. Kəndinə müsəllid olan qüvvət yeni şüarlar və yeni rənglərə malik olsa da, əski Rus siyasətini təmsil ediyor və tətbiq etdiyi də nasyonalizasyon rejimi ilə çarların ruslaşdırma sistemi ilə müvəffəq olamadıqları nəticəyə gəliyordu.

27 Nisan işğalı ilə Azərbaycana girən Qızıl Ordunun məmləkətdə bərpa etdiyi dəhşət və iqa etdiyi zülm və vəhşəti burada sayacaq deyiliz. Bu xüsusda bu sütunlarda vaxtiylə çox yazılmışdır. İş bu nüsxənin digər sütunlarında dəxi qare bu babda az-çox məlumat bulur.

Fəqət bizi hürriyyət, milliyət, ədalət və müsəvat məfhumlarının kaffəsini tərsinə təvil edən zalım bir idarə altında, hər dürlü xüsusiyət və həqiqətən təcridlə Moskvanın köləsi hökmünə düşən zavallı məmləkətin keçirdiyi böyük faciəni təsvir etməkdən ziyadə bu böyük faciənin, kəndisi ilə mütənasib olaraq doğurduğu əksüləməl hadisələrini təsbit etmək istəriz.

27 Nisan hadisəsi Azərbaycan xalqını ta qəlbindən vurmuş, təsəvvürü qabil olmayan bir təsirlə dağdar etmişdir. Bunlardan bir qismi duyduqları acının təsiri ilə gözlərindəki yaşlara yol vermiş, bu sürət-

lə ələmin gəvşətici təsirlərinə kəndilərini təslim etməklə işi təbiətə buraxmışsalar da, digər qism, biləkis, böylə yapmamış, gözyaşlarını zəbtlə, kin və qeyzini toplamış, günün birində dəhşətli intiqam tərəqqəsi ilə partlayacağı mühəqqəq bulunan milli ixtilal hərəkətini vücuda gətirmişdir.

Birinci qismın mübəşşirlərinə həyatda əsl olan ümdə vəqalarla uyuşmaqdan ibarətdir. Millətin təbii həyatını qurtarmaq, işte onların düşüncəsi, əsrilərin fəlsəfəsi! İkinci qism isə təbii həyatla qalmaz; şərəfli həyat istər və bunun üçün də o, uyuşmayı deyil, vuruşmayı düşünür.

Solovki mənfaları, Çeka bodrumları, Xəzərin qanlı dalğaları, Bayıl həbsxanasındakı yüksək divara dayanaraq, saldat qurşunlarına açılan qəhrəman kökslər, südəmər çocuğundan ayrılaraq öldürülən annələr, yanıq izləri ilə damğalanmış qanlı gömləklər, xülasə, böyük intiqamı hazırlayan ilahi mətanətlər və qəhrəmanca müqavimətlər; işte şərəfli həyat üçün vuruşmayı tərvic edən nəslin keçdiyi qorxunc mücadilə yolları!

Böyük faciənin yeddi sənədən bəri Azərbaycanda icra etdiyi müdhış təxribat yanında kəndisini yasa qapdırmayan vətəndaş, şübhəsiz, istiqlal məfkurəsi uğrunda yapılan bu müqəddəs mücadilənin əksəriyyətlə mənfı qalan anatını bilməli, yarınkı günün gətirəcəyi səadətə qüvvətlə inanmalıdır.

Bu xüsusda bizi inandıracaq şahid komunistlərin kəndisidir. Böyük Rusiya İmperatorluğunun tərəkəsi ilə beynəlmiləl ixtilal təşkilatının şeytaniləşməsinə malik bulunan qanlı bir qüvvət, yeddi sənə boyuna tətbiq etdiyi məzalim və vəhşiyənə icraatından sonra da hələ milliyət cərəyanının kəndisi üçün bir təhlükə təşkil etdiyindən, bütün sisteminin “ufağ burjuvazi” namını verdiyi milli ixtilal təhlükəsinə məruz qaldığından bəhslə, bilxassə, cahanca məşhur komsomol və pioner təşkilatına rəğmən, gənc nəslin “müsavatizm” təsiri altında olduğunu etiraf edərsə, artıq verilən qurbanların bihudə deyil, məqsədi təmin edəcək bir şəkil və mahiyyətdə olduğuna qane ola biliriz.

Əvət, əfəndilər, şübhə etməyəlim: 27 Nisan faciəsi Azərbaycan Cumhuriyyətində “23 Nisan zəfəri”ni hazırlayacaq o böyük müqəddəs qəzanın qəhrəmanlarını doğurmuşdur. Azərbaycan istiqlalı bil-feil yıxılmışsa da, bil-qüvvə tikilmişdir.

Yaşasın Azərbaycan istiqlalı!

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Yeni Qafqasiya”, 27 nisan 1927,*  
*il:4, №15, s. 2-3*

Müvərrix – salnaməçi, tarix yazan

İğfal – aldatma

Barı – hasar

Mütəvəllid – doğulan, törəyən

Mucib – lazım gələn

Tələqqi – qiymətləndirmə, almaq

Təzayüd – artma, çoxalma

Təvil – uzun, çox sürəkli

İqa – artma, çoxalma

Dağdar- üzüntülü, acıqlı

Anat – anlar, zamanlar

Nevmid – ümitsiz, məyus

Vüqu - hadisə, əmələ gəlmə

Sənə - il

Təəssüs - yaranır, formalaşır

*Red: 27 Nisan 1927 - 27 aprel 1927*

## **MİLLİ HARS UĞRUNDA MÜCADİLƏ**

Komunist sisteminin Azərbaycan milliyyətəpərvərliyi ilə məfkurəvi bir mücadilədə olduğunu biliyoruz. Bu xüsusda şair Hüseyn Cavid bəyin əsərlərinə qarşı açılan “mətbuat səfəri” ilə qarayevlərlə axundovların sovet kürsüsündən vüqu bulan “nitq bombardmanla-



rını” keçən nüsxələrimizdə xəbər vermiş, Bağırovun da maarif və məktəb cəbhəsində türk millətçiliyinin mütəcaviz bir vəziyyətdə olduğundan bahis sözlərini nəql etmişdik. Məfkurəvi vasitələrlə milli-demokrasi cərəyanına, istiqlal ruh və davasına qarşı mücadilədən aciz qaldıqlarını görən cəlladlar müəssir ədd etdikləri yeganə silahlarına müraciət etmiş, münəvvər gəncliyə qarşı zəcri tədbirlər almağa başlamışlardır. Yüzlərcə həbslər, hesabsız nəfylər, qaranlıq budrumlardakı şeytani işgəncələr - iştə qəlbini milliyət və istiqlalına rəbt edən Azərbaycan türk gəncliyinin qızıl rus hökumətindən gördüyü müqabilə!

Fəqət bu müqabilənin yol almış bulunan bu böyük cərəyanı kəndi məcrasından döndərmiyəcəyi bizcə mühəqqəqdır. Daima zikr etdiyimiz bu qənaəti qüvvətləndirən yeni vəsiqələr aldıq. Son günlərdə məmləkətdən aldığımız pək mühüm məktublarda Azərbaycan cəmiyyətinin səmimi dərinliklərində cərəyan edən şanlı mübarizənin çox mühəyyic vəqələri zikr olunur. Biz bu vəqələri bütün ənənə və xüsusiyyətləri ilə qeyd və təsbit etmək imkanından məlum səbəblərə görə məhrumuz. Vaqənin vüsüqunu təyid edən şəxs və məkan zikrində çox kötüm davranmaq zəruriyyətində bulunmamız, əlbəttə, təqdir olunur. Məəmafio söyləyə biləcəyim vəqə belə mübarizənin qiymət və mahiyyəti haqqında mücməl də olsa, bir fikir verə bilər.

“Komsomol” və “pioner” təşkilatının bilxassə türk gəncləri arasında kafi dərəcədə rəğbət görmədiyini komunist mətbuatı dəfələrlə qeyd etmişdir. Eyni zamanda, bu mətbuatdan gəncliyin müxalif cərəyan təsiri altında qaldığını təyid edər vəqəyi də öyrəniyoruz. Məktəblilər arasında müxtəlif nam və ünvanlar altında gizli gənclik təşkilatı varmış: komunist gənclər birliyinə qarşı türk gənclər birliyi bu birliklərdə milli məfkurə tərvic olunuyor.

Keçənlərdə bu təşkilata mənsubiyyətləri kəşf olunan bir kaç tələbəyi məktəbdən tərd eləmişlərdir. Sovet hökuməti duyduğu bu “təhtülərz” cərəyanına qarşı da həbs, tərd və “təmizləmə” ilə qarşı qoyuyor. Məktəbdən ixrac və Çekaya cəlb olunan gənc bir tələbənin xilasını üçün bir komunistin vəsatəti ilə Ağamalı oğluna, icra heyəti rəisidir, müraciət edildiyi zaman o:

-Bu adam qatil deyildir ki, əfv edəyim, xırsız deyildir ki, buraxdırayım. Bir kərə düşününüz bu adam müsavətçidir. Müsavətçi nasıl əfv olunur! - deyə cavab vermişdir!

Öylə ya, bu “amansız düşmən”in təsiri müdhişdir. Çünki ona ətf olunan məfkurə həyatidir. Milliyət duyğusunun gənc ruhlara təlqin etdiyi ilham böyükdür!

İştə bir misal: Bakı məktəblərindən birində asılı bulunan divar qəzetəsinə tələbənin biri bir şeir yazmış. Mövzu gözəl bir qız təsviri: gözlər mavi, yanaqlar qırmızı, çarşaf yaşıl. Təsvirdəki rənglər müfəttişə şübhəli gəlmiş. Çocuğa:

- Bu nədir yazmışsan? - deyə sormuş.
- Duyğumu yazdım, - deyə cavab vermiş.
- Nədən oraq və çəkic haqqında bir şey yazmıyorsan?
- Oraq və çəkic mənə ilham vermiyər! - demiş.

“Oraq və çəkic”dən ilham alamayan bir tələbənin sovet hesabına təhsil görməsi caiz görülməmiş, ilhamını milli rənglərdən alan kiçik şair məktəbdən tərd olunmuşdur.

Milli hökumət dövründə türkləşmiş bulunan məktəblərdən çıxan tələbənin miqdarı getdikcə artıyor. Yeni yetişən bu münəvvər kadrosu darülfünunun türkləşməsi ilə idarələrin milliləşdirilməsini ciddiyyət və hərəratlə tələb ediyörlər. Təkrarla verdikləri vədələrə rəğmən bu iki cəhəti ehmal edən sovet hökuməti kəndisini gündən-günə köpürən nifrət və müxalifət qarşısında buluyor. Bu müxalifət ünsürlərini azaltmaq məqsədi ilə bolşevik hökuməti milliləşmiş məktəblərdən bir qismini qapamaq çarəsinə əl atmışdır. Məsələ, Şəkiddə bir qız və bir ərkək məktəbi qapadılmışdır. Gəncədə dəxi bir orta türk məktəbi bağlanmışdır. Bakıda təsərrüf məqsədilə birləşdirilən və qapadılan türk məktəblərindən mahda yalnız “işçi fakültəsi”ndən üç yüzdən ziyadə türk tələbə dıışarı atılmışdır. Bu atılanlardan bir çoxunun “komsomol” təşkilatına mənsub olduqları şayani-diqqətdir. Bunların komunist olsalar da, türkcə olaraq təhsil görmüş olduqları və qəzalardan gəldikləri üçün ruscadan zəif olaraq ruhən də rusçuluq əleyhində bulunduqları qovulmalarına ən böyük bir saiq olmuşdur. Məktəbdən qovulan bu tələbələr icra etdikləri böyük bir

nümayiş əsnasında maarif komissarını təhqir eləmiş, komissar müavininin üzünə qarşı:

- Siz rusçuluq siyasətinin ajanlarısiniz. Bizi ruslaşdırmaq istəyirsiniz, - deyə hayqırmışlar, kəndisini tədid etmişlərdir.

“Təmizləmə” yalnız tələbə arasında deyildir, “milli təhlükə”-nin önünə keçmək üçün şimdi meydana yeni bir şüar atılmışdır:

- Komunist olmayan müəllim olamaz!

Bu şüarı həyata tətbiq etmək üzrə müəllimləri “saf-çürük”ediyorlar. Azərbaycanın məşhur şairi Hüseyn Cavid bəy Mirzoyanın məruf bəyanatına rəğmən müəllimlik səlahiyyətindən nəz edilmişdir. Digər şair Ə.Cavad bəy də bir çox yerdə müəllim ikən şimdi yalnız bir məktəbdə tədris ediyor.

Məsləklərində məruf qədəmli bir çox türk müəllimlərinin də hərbiyyə məktəbində dərs vermələri mən olunmuşdur.

Azərbaycan Maarif Komissarlığı macar professorlarından (Julies) Meszaros ilə Köprülüzadə Fuad və s. professorlarla Azərbaycanda dərs vermələri üçün müqavilə bağlamışdı. Bu müqavilələr şimdi yırtılmışdır. “Zarya Vostoka” qəzetində görüldüyünə nəzərən bolşevik rəislərindən Orconikidze “Müsavat Firqəsi yaşayırımı, Azərbaycanda milliyətçiliklə nasıl mübarizə etməlidir?” mövzuları üzərinə söylədiyi nitqində əz- cümlə bu məsələyə yanaşaraq “bütün müəllimləri milliyətçi olan Azərbaycanda bu professorların verəcəyi dərs milli ruhu daha ziyadə təqviyə edər” - demişdir.

Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutu sırf türkcə dərs verilir bir məktəb idi. Şimdi bu məktəbin istiqlalı ilğa olunaraq rus professorlarının təhti idarəsində olan darülfünuna bir şöbə olmuşdur. Bittəbi, dərslərin qismi küllisi də rusca verilməyə başlanmışdır. Əz-cümlə Türkiyədən dəvət olunaraq gətirilən müqtədir müəllimlərdən Xəlil Fikrət bəyin Berlinə əzimatindən bilistifadə bir daha geri gəlməsinə müsaidə edilməmişdir. Zətən Fikrətin Azərbaycandan tərđi üçün Moskva nəzdində kaç dəfə təşəbbüs edilmişdi. Şoven rus professorlarının müraciətlərini nəzərə alan Moskva yalnız Xəlil Fikrət bəyi Azərbaycandan təbidlə qalmamış, onun türkcə olaraq təqrir etdiyi psixoloji və bədiyyat dərslərini də rus professorlarına vermişdir.

Komunist məfkurəçilərini Cavid-Cavad-Cabbar səpayəsi üzərində duran bugünkü Azərbaycan ədəbiyyatının əleyhində olduqlarını bilirdik. Məgərsə “proletar ədəbiyyatının təsisinə bir dürlü müvəffəq olamayan bu züppələr yalnız bir novünün deyil, ələtiltaq milli ədəbiyyatın əleyəindədirlər. Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda mövcud xüsusi “lisan və ədəbiyyat fakültəsinin” ilğası üzərinə kəndisinə müraciət edən tələbəyə maarif komisarı müavini və pedaqoji institutu müdiri Məhəmmədzadə Cəlil:

- Bizə ədəbiyyat lazım deyil, mövcudundan bezar ikən yeni milli ədəbiyyatı yetişdirəcəyiz? Yola gəlməzsəniz institutu tamamiylə qaparız, - demişdir.

Bütün bu vəqəələr Ruhulla Axundovun maarif komisarlığına təyin olunduğu xəbərini əlavə edərsək, türk hars və ürəfasına bolşevikləri çox əndişəyə düşürən milliyyət ruh və cərəyanının qüvvətlənməsinə qarşı Azərbaycanda ciddi bir mücadilə cəbhəsi açıldığına hökm etməliyiz.

Axundov “milli hars”ı inkar edən bir müfrit milliyyətçiliyə qarşı draqon qanunlarının tətbiqini tələb edən bir qəddar və rus istilasına təhəmmül göstərməyən mücahidlərə qarşı “amansız hücum” tələb edən bir xunxardır.

Mustafa Quliyevin böylə bir zatla təbdili, şübhəsiz, türk hars və ürəfanına qarşı bir reaksiyoni milli ruh və cərəyan əleyhində tətbiqi düşünölmüş yeni bir planı göstərir.

Azərbaycan istiqlalının müstövlülərin kinli çizmələri altına düşdüüyü bu məşum gündə intiqam hissi ilə təcdid əhd edərkən türk harsının düçar olduğı təcavüz və türk ruhunun məruz qaldığı təərrüzi dəf üçün enerjilərimizi birə- on artıralım, atəşin və müqəddəs bir həmlə ilə mücəhhəz Azəri türk gəncliyinin bu kimi tədbirlərlə doğru yoldan şaşmayacağıni göstərəlim, düşmənləri məyus, dostları şad edəlim.

Yaşasın Azərbaycanın atəşli gəncliyi! Yaşasın istiqlal!

*Azəri*  
**“Yeni Qafqasiya”, 1 nisan 1927 / 28 rəcəb 1345,**  
**il: 4, sayı:15, s. 8-9**

Zəcri - məcburi  
Müqabilə - qarşılaşma  
Mühəyyic - həyəcanlı  
Tərvic - rəvac vermə  
Tərd - azad  
Nəz - məhrum  
Səpayəsi - üçlüyü  
Zuppələr - zövzələr - çıxır-bağır salanlar  
Təhəmmül - dözmək  
Xunxar - qaniçən, zalım  
Hars – mədəniyyət  
Müstövlü – işğalçı

*Red: 1 nisan 1927 /  
28 rəcab 1345 - 1 aprel 1927*

## **OCAQ YASASININ TƏDİLİ**

“Türk Ocaqları”nın bu ilki konqresi çox gurultulu keçdi. Fəqət bu gurultudan mətbuata əks edən səda, mətəəssüf, daha ziyadə büdcə dəftərlərinə aid oldu. Halbuki Ocaq yasınınin tədilini mucib olan müqərrərat bin-nisbə çox sükun və sükut ilə qarşılandı.

Yasanın mətbuatdan öyrəndiyimiz müəddəl iki maddəsi vardır: ikinci maddə ilə üçüncü maddə. İkinci maddə əslində böylə idi:

“Maddə 2 – “Türk Ocağı”nın məqsədi bütün türklər arasında milli şüurun təqviyəsində, Türk harsının meydana çıxarılmasına, mədəni, sıhhi təkamülə və milli iqtisadın inkişafına çalışacaqdır”.

Şimdiki müəddəl şəkli isə budur:

“Türk Ocağı”nın məqsədi milli şüurun qüvvətləndirilməsində, mədəni və sıhhi təkamülün təminində və milli iqtisadın inkişafına çalışmaqdır. “Türk Ocaqları”nın feilən iştiğal sahəsi Türkiyə Cumhuriyyəti hüdudlarına münhəsirdir”.

Üçüncü maddə əslində böylə idi:

“Maddə 3 – Ocaq firqə siyasətiylə uğraşamaz. Heç bir ocaqlı cəmiyyəti siyasi əməllərinə alət edəməz”.

Müəddəl şəkli isə budur:

“Cumhuriyyət, milliyyət, müasir mədəniyyət və xalqçılıq məfkurələrini təqib edən “Türk Ocağı” bu məfkurələri təhəqqüq etdirməkdə olan Cumhuriyyət Xalq Firqəsiylə dövlət siyasətində bərabərdir. “Türk Ocağı” bu məfkurələri nəşr və təlqin üçün elm, hars və ictimaiyyət sahəsində mücahidə edər.

Heç bir ocaqlı ocağı siyasi və şəxsi ehtirasına alət və sahə ittixaz edəməz”.

Bu iki müəddəl maddə ilə “Türk Ocaqları”nın məmləkətdəki vəziyyətlərinə “vüzuh” verilmişdir, diyorlar. Bu mütaləyə haqq verməmək olmaz. Həqiqətən də vüzuh vardır. Bir kaç sənədən bəri ocaqlarda cərəyan edən feili vəziyyət, bu tədillərlə bil-qüvvə təsbit olunmuş, harsı sahədə olsun, türkçülüğü geniş mənasında anlayanların “Türk Ocaqları”ndan vəsi “birtaqım fəaliyyətlər” olmasa da, “geniş bir rabitə və əlaqə” bəkləmələrinin də əbəs olduğu elan olunmuşdur.

Möhtərəm “**Vakit**” qəzetəsi bu “sərəhət”in cumhuriyyətin hüdudu xaricində yaşayan “ırqdaşlar” üçün də xeyirli olacağını zənn ediyor. Hars və istiqlallarını qazanmış digər millətlər kibi onlar da hürriyyət və istiqlalları üçün ancaq kəndi qüvvətlərinə güvənərək, bizzat çalışmaq yoluna girəcəklərdir, mütailəsini dərməyan ediyor.

“**Vakit**” rəfiqimizin bu mütaləəsi vaxtiylə eyni qəzetənin sütunlarında Azərbaycan istiqlalçılığı əleyhində nəşriyyatda bulunan Əli Heydər Əmir bəyə bir cavabdır. Əli Heydər Əmir bəyin səsini əsl şimdi eşitməliydik. Bakalım ocaqların geniş türkçülüğü tərkə, məhdud türkçülüyə keçməsinə “hazarçılar” nasıl tələqqi ediyorlar?

Bu cəhətin tənvirini ərbabına tərkə biz məsələ haqqında kəndi düşündüklərimizi xülasətən ərz etmək istəriz.

Bizcə, türkçülüğün üç dürlü tərzə tələqqisi ola bilir. Bunlardan birincisi mərkəziyyətçi (sentralist) türkçülük; ikincisi iftiraqçı (seperatist) türkçülük; üçüncüsü də ittifaqçı (federalist) türkçülükdür.

Sentralist türkçülüyn müməssili Türkiyədə imperatorluq siyasətini təqib edənlər arasında mövcud idi. Əli Heydər Əmir bəy bizimlə yaptığı münaqişəsində, aşağı-yuxarı bu nöqtəyi nəzəri müdafiə ediyordu. Bu türkçülüyə görə, bütün türklər bir mərkəz ətrafında birləşməli, vahid bir “Turan hökuməti” təsis etməlidirlər. Sentralist türkçülər üçün ideal Çingiz ilə Timur hökumətləri idi.

Buna müqabil iftiraqçı və yaxud məmləkətçi bir türkçülük çıxıyor. Bu türkçülüyn Türkiyədəki müməssillərinə görə, münhəsirən Türkiyəni düşünmək fəzdir. Türkiyə xaricində bir türklük yoxdur. Yaxud digər təbirlə, türk millətin deyil, irqin adıdır. Türkiyə türk irqindən isə də başqa bir millətdir. Bu millətin ismi də Anadoludur. **“Anadolu”** məcmuəsinin məfkurəçiləri böylə düşünüyor, Anadolu-nu türk olmaqla bərabər, Azərbaycandan, Türkistandan və sair türk ellərindən müstəqil və ayrı bir millət olaraq tələqqi ediyordular. Nitekim şimdiki komunist Rusiyada azəriyi, qırğızı, qazanlıyı, özbəyi və sairəni türk irqindən olmaqla bərabər, ayrı və müstəqil birər millət olaraq tələqqi edənlər də az deyildir.

Federalist türkçülük isə ifratda bulunan öteki “tez” ilə təfritdə bulunan bir yeni “antitez” arasında “sintez” yapan bir cərəyandır. Bu cərəyana görə, türkçə söyləyən, dünyanın hanki tərəfində varsa, türkdür. Türklər arasında mövcud harsı rabitənin karabəti kəndilərinin bir gün gəlib də daha sıxı rabitələrlə yekdigərlərinə yaxlaşmalarını təmin edəcək bir mahiyyətdədir. Bütün türk ellərini bir mərkəz ətrafında birləşdirmək qayəsi daşıyan “sentralizm” ifratdadır. Nitekim müəyyən bir türk elini digər türk ellərindən müstəqil olaraq tələqqi və aralarındakı hər dürlü rabitəni inkar edən “separatizm” də təfritdədir. İfrat nikbinliyin ölçüsüzlüyündən, təfrit də bədbinliyin hədsizliyindən irəli gəlir. İkisi də şəni deyildir. Halbuki siyasi və tarixi şənyyətləri nəzərə alaraq, siyasət sahəsində müxtəlif türk ellərinin nəfislərini müdafiədə bizzat hərəkət etmələrini təqdir etməklə bərabər, federalist türkçülük, hars və irfan sahəsində türk ellərinin yekdigərini yalnız buraxmalarını və daha zəif mövqedə bulunan el-dəşlərini ehmal etmələrini qətiyyənlə caiz görməz.

Cumhuriyyət Türkiyəsinin məşrutıyyət dövründəki sentralist türkçülüyündən uzaq olduğunu və beynəlmiləl siyasətdə realizəyə daha ziyadə qiymət verdiyini biliyoruz. Fəqət eyni zamanda türkiyəçiliyi “Anadoluçu”ların tərviç etdikləri qədər iləri götürmədiyini də təsəvvür edəriz. Öylə olmasaydı, cumhuriyyətin ismini “Türkiyə” deyil, “Anadolu” qoymaq icap edər və “Türk Ocağı” yerində də “Anadolu Ocağı” deyilirdi.

Konqreyə rəyasət edən zati möhtərəm “dünyanın ən uzaq bucaqlarında yaşayan irqimizdən tək bir fərdin acısını duyar müstərib oluruz” diyordu. Demək ki, türkçülüyü “separatistlər”in anladığı bir şəkildə tələqqi etmiyordu.

Şu halda “şüuri millinin bütün türklər arasında təqviyəsindən və türk harsının meydana çıxarılmasından” “Türk Ocaqları” nədən təhaşi ediyor? Ocaqların üçüncü maddə ilə nim-rəsmi bir mahiyyət iktisap etmələrini bunu iqtiza etdiriyor? Məlum olduğu vəchilə, ocaq mədəni və harsı bir müəssəsədir. Muəddəl üçüncü maddə mucibincə belə bu mahiyyətini qeyb etmiş deyildir. O halda, Türkiyədə müəssəsə və hər dürlü siyasi fəaliyyətdən mücərrəd bir hars cəmiyyətinin siyasi hüduud və xaricində şu və ya bu fəaliyyətdə bulunmasından nə kibi bir məhzur təsəvvür oluna bilir? Fərzən amerikalıların Divanyo-lunda bir kitabxanaları, Bəbəkdə bir məktəbləri, yaxud fransızların Türkiyənin müxtəlif səmtlərində bir kaç xəstəxanaları ilə məktəb, qiraətxana, kitabxanaları vardır. Gənc Xristianlar Cəmiyyəti namıyla məşhur Amerika cəmiyyəti dünyanın hanki tərəfində mövcud deyildir. Bu, sırf elm və hars müəssəsələrinin bir məmləkətdə icrayı fəaliyyət etməsi siyasi bir müdaxilə mahiyyətində tələqqi edilə bilir-mi? Əlbəttə xayırlı.. O halda “Türk Ocaqları”nın bilfeil sahayı fəaliyyətləri nədən yalnız Türkiyə Cumhuriyyətinin hüduudları daxilinə inhisar etsin? Fərzən, nədən Türkiyə məktəblərində hüduud xaricindən gələcək gənclərə yer bulunmasın? Nədən “Türk Ocaqları” türk tarixinə və etnoqrafiyasına təəllüq edən xüsusatın tədqiq və təhərrisi üçün bir fransız və yaxud Türkistana bir heyəti fənniyə göndərmək haqqını kəndindən səlb etsin? Bolşeviklərin türk harsı ilə əlaqədar



olaraq Türkoloji konqreləri dəvət etdikləri bir zamanda “Türk Ocaqları” nədən buna bənzər sırf harsı məsələlər haqqında bütün türk ellərinə aid bir təşəbbüsdə buluna bilməsinlər?

Bütün bu suallara müqabil veriləcək bir cavaba şimdindən cavab verəlim: əvət, Türkiyənin kəndi daxilində yapılacak çox işləri vardır. Fəaliyyətini bütün türk dünyasına təşmil edəcək qədər nə mali, nə də fənni bir iqtidara malikdir.

Qismən haqlı olan bu nöqtəyi-nəzəri qəbul etsək belə, bu qəziyənin, yasanın məlum şəkildə tədili üçün kafi bir səbəb təşkil edəməyəcəyinə qaneyiz. Heç bir müəssəsə bu gün bil-feil istifadə edəmiyorum deyə bil-qüvvə haiz olduğu ən təbii haqqından istinkaf edəməz. Bu istinkafı o, kəndisini istiqbala aid hər dürlü münazərədən məhrum, akim bir müəssisə halına qoyur.

Türk milliyətpərvərliyinin bu günkü Türkiyədə ihraz etdiyi şanlı zəfərdə “Türk Ocaqları”nın müsbət və fəal bir rol oynadığı hər münasibətlə qeyd və tezkar olumaqdadır. Fəqət həpimiz qəbul etməliyiz ki, bu müəzzəm və tarixi rolunu ifa edərkən Ocaq məhdud məmləkətçilik ruhu ilə deyil, geniş milliyətçilik eşqi ilə mütəhəssis olmuşdur. Ziya bəy “vətənin” nə “Türkiyə”, nə də “Türkistan” deyil, böyük və müəbbəd “Turan” olduğunu təğənni edərkən Türkiyəni həqiqi mənfəətlərini qətiyyəən ehmal etməiyordu, biləkis, “muhəyyəəl Turan”ın verdiyi ruhi həyəcanlarla həqiqi Türkiyə Cumhuriyyətinin fikri əsaslarını vəz ediyordu.

Nəcməddin Sadiq bəy bir münasibətlə Ziya bəyin “Turan”dan qəsd etdiyi mənanı anladırkən demişdi ki, “Turan demək Türk Türkiyə deməkdir”. Bizcə bu, “Türk Türkiyə” olduğu qədər “Türk Azərbaycan”, “Türk Türkistan”dır da. Federalist türkçülük işte kəndi müqəddəratını bizzat idarə etmək səlahiyyətini haiz bir Türkiyə, bir Azərbaycan, bir Türkistan tanımaqla bərabər, bütün türk ellərinin müştərək olaraq məcburiyyətində bulunduqları bir türk hars və irfanını da qəbul edər. Əsl “Turan” da budur. Türkiyə də daxil olduğu halda, bu məfkurənin bütün türklərdə milli şüur təqviyəsində oynadığı əhəmiyyətli rolu kimsə inkar edəməz. Siyasi mövcudiyətini təmin edən hərhənkı türk elinə böyük məfkurənin harsa təəlüq edən

bu sahəsində ifasına tarixən müvəzzeh olduğu çox böyük və çox müqəddəs vəzifələr tərəttüb edər.

Əvət, vətəndaşlarına mübəccəl türk ismini verən Türkiyə Cumhuriyyəti istiqlal və hakimiyyətini təmin üçün beynəlmiləl siyasi vəziyyəti əzəmi surətdə istifadə və bu ali siyasət iqtizası ilə şü və ya bu tərz hərəkəti ittixaz etməklə bərabər, kəndisinin bütün türk dünyası qarşısında harsı pək böyük bir vəzifə ilə də müvəzzef olduğunu unutmamalıdır.

Türkiyə vətəndaşlığı ilə mərbut siyasi icraat, bittəbii, Türkiyə Cumhuriyyətinin hüdudu xaricinə çıxamaz. Nitəkim bir fransız, bir ingilis vətəndaşlıq haqq və icraatı da böylədir. Fəqət türk harsına gəlincə iş başqalaşır: fransızcayı təqviyə və ingilis harsını himayə üçün siyasi hüdüdü xaricində nasıl təşəbbüs olunursa, türkcə ilə türk harsının himayəsi də dünyanın hanki tərəfində olursa-olsun, Türkiyə Cumhuriyyəti ilə türk cəmiyyətinin ən müqəddəs vəzifəsidir. Bu nöqtəyi- nəzərdən hüdüdü xaricindəki türklər arasında türk harsının meydana çıxarılması ilə milli şüurun təqviyəsi, “Türk Ocaqları”nın bu gün bil-feil dəruhtə edəməyəcəkləri bir vəzifə olsa da, bil-qüvvə və ifasına məcbur olduqları müqəddəs bir vəzifədir. “Türk Ocağı” namını daşıyan bir müəssəsə, bizcə, kəndisini bu vəzifədən müstəvi ədd edəməz!

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Yeni Qafqasiya”, 15 mayıs 1927 / 13 zilqədə 1345,*  
*il:4, №16, s. 2-5*

Tədil - dəyişmək

Muəddəl - işlənilməz hala gələn

Sıhhi - sağlıqla bağlı

İştigal- uğraşma, çalışma

Karabət - ortaqlar, yaxınlıq

Təhaşi - qorxub çəkinmə

Məhzur - ehtiyat edilən, çəkinilən

İstinkaf - çəkinmək, geri durmaq

Akim - döl verməyən qısır  
İhras - əldə etmə, qazanma  
Tezkar - xatırlanma, yad olunma  
Təğənni - mahnı oxuma, şərqî söyləmə  
Müvəzzeh - açıqlanmış, izah edilmiş  
Tərəttüb - sıralanma, tərtib olunma  
Mərbut - bağlı, əlaqədar  
Dəruhtə - üzərinə alma, yüklənmə  
Müəssəs - qurulmuş, yaradılmış

*Red:15 mayıs 1927 /  
13 zilqədə 1345 -15 may 192*

## MİLLİYYƏT MƏSƏLƏSİNİN MÜXTƏLİF TƏRZİ RÜYƏTİ

Milliyyət məsələsinin üç dürlü vəz və rüyet edildiyi mərufdur: bunlardan birincisi – kosmopolitizm, ikincisi – nasyonalizm, üçüncüsü də birinci tez ilə ikinci antitez arasında sintez yapan – internasyonalizmdir.

Rus eserlərinin liderlərindən Lavrov 1873-də yazdığı proqram məqaləsində diyordu ki: “Bizim üçün əsl olan ictimai məsələdir. Milli məsələ isə bizcə, ictimai mücadilənin mühüm muktəziyyatı qarşısında tamamiylə zail olmalıdır. Bu iş üçün lisan və ənənət fərqi-nin əhəmiyyəti yoxdur. Məkul olan yalnız insanların ümumuna xas olan müştərək məqsədlərdir. Bu ümdələr milli ayrılıqlara qarşı ən şədit mücadiləyi istər<sup>1</sup>.

Yenə rus sosialistlərindən Tikaçov bu xüsusdakı fikrini daha ziyadə qətiyyət və şiddətlə ifadə etmişdir. Ukrayna sosialistlərindən birinə cavab verərkən, nəşr etdiyi “**Nabat**” məcmuəsində yazıyor ki: “təhsil görmüş və ruhən inkişaf etmiş münəvvər insanlar arasında nə “Hələn” nə “Yuda” olamaz və yoxdur... Onların nəzdində yalnız insanlar vardır... İrfanın tərəqqisi şüursuz hissələrdən, görünəklər-

<sup>1</sup> “Milliyyət məsələsi”, Milyukov, səyfə 11.

dən, ənənəvi fikirlərdən və irsi zehniyyətlərdən təşəkkül edən milli xüsusiyyətləri bər-tərəf etmək üzərədir. Dövlət, elm, ticarət, sənaye... bütün bunlar insanları eyni şəkli haiz bir kütlə halına gətirmək, onları bəşəri və ümumi bir milliyyət qəlibinə soxmaq üçün çalışı-yorlar. Bir sosialist, sosializm məbdəinin bütün cahanda təhəqqüq etdiyini mütəaqib milli firqələrin ortadan qaldırılacağına qanedir. İnsanlar arasındakı qövmi və milli fərqlər yoğalacaq<sup>1</sup>. Milliyyət məbdəi sosializm məbdəi ilə qeyri qabili təlifdir. Sosializm inqilabı milli inqilaba qurban ediləməz. Bu, sosializm proqramının ən ibtidai maddələrindən biridir. Və hər sosialistin mövcud milliyyətlər haqqındakı nöqtəyi-nəzəri bununla təəyyün edər<sup>2</sup>.

Bu nöqtəyi-nəzər yalnız sosialistlərə xas olmayıb aləmşümul bir mahiyyəti haiz olan əksər dinlərdə də əsas olaraq qəbul edilmişdir.

Son zamanlara qədər Rusiya və Avropa sosialistlərinin milliyyət məsələsinə qarşı laqeyd və həтта muhasim bir vəziyyət aldıqları şunla izah olunur:

Bəşəri məfkurə tərəfdarlarınca inkar edilən və zavala məhkum olacağı haqqında qətiyyətlə hökm verilən milliyyət kosmopolitlər nəzərində mazinin hər dürlü məhdudiyət və təəssübündən mürək-kəb bir müəssəsədir. Bu müəssəsə bəşəri qayələrin istehsalına sərf olunan əməklərə böyük bir əngəl təşkil etdiyindən bərtərəf edilməli və bir an əvvəl imha olunmalıdır.

Milliyyət məbdəinə verdikləri bu yanlış mənə ilə onlar məsələ-nin tamamıyla “şovinst” əllərə keçdiyinə səbəb olurlar. Kosmopolit sosialistlər milliyyəti zavala məhkum və manei tərəqqi bir müəssisə kibi gördükləri halda, “şovinstlər” milliyyəti qeyri-qabil təbəddül və şəkil mövcudu ilə əkməl bir müəssəsəi tarixiyə kibi görərək mə-nimsədilər və tarixi irq nəzəriyyəsini uyduraraq cahanı qabili tərəqqi əsl irqlərlə, tərəqqidən məhrum əsalətsiz irqlərdən mütəşəkkil ola-raq tələqqi etdilər. Bu nəzəriyyənin sahiblərincə “bəyaz irq” bütün irqlərə faiqdir. Bunların bəyaz dedikləri irq,eyni zamanda, “German irqi” ilə müvazi tutulur.

---

<sup>1</sup> “Yox olacaqdır” anlamına (red. Y.A.).

<sup>2</sup> Eyni əsərdən iqtibas olunmuşdur.

Alman irqçilərindən Qraf Qobineau qüvvətli irqçilərlə zəif irqçilər nəzəriyyəsini təhlil və qüvvətli irqçilərin mənşələrini tamika qoyulmuş, nəhayət “dünyada mövcud nə qədər qüvvət, zəka, irfan, sənət və mədəniyyət varsa, həpsinin eyni mənşədən gəldiyinə, şübatı bütün mədəniyyət dünyasında yaşayan tək bir ailədən zühur etdiyinə” qail olmuşdur. Dünyanın göz bəbəyini təşkil edən bu əfəndi isə “uzun bacalı, sarı saçlı və yüksək boylu irq”dən ibarətdir. Alman şovinistləri bu nəzəriyyəni ən müfrid nəticələrə varıncaya qədər tərvic etmişlərdir. Bunlardan Lüdviq Voltmana görə, yalnız şimdiki mədəni millətlər deyil, tarixdə müqəyyəd bütün mədəniyyətləri vücuda gətirən böyük millətlərin damarlarında “şimal irqi” təsmiyə olunan alman qanının cərəyan etdiyi isbat edilmişdir. Hindilər, iranilər, yunanlar, romalılar məbdəi zühurlarında sarı saçlı bəyaz irqin həqiqi nejatları imişlər... Papalıq, dövri-intibah, Fransa İxtilalı, Napolyonun zəfərləri – bütün bunlar alman ruhunun əsəri dühası imiş. Əski zamanlarda sarı saçlı şimalilər Çinə, Babilistana və Misirə qədər getmiş və bu millətlərə mədəni ənasir və istedadlar götürmüşlərdir.

İrqlərin adəmi müsavəti ilə “milli ruh”ların dəyişməz olduğu haqqında bəslənən bu nəzəriyyələr mürtəce və imperialist qüvvətlərin hər dürlü icraatına haqq verən bir təlim halını alıyordu. Bu mühakimə ilə hikməti vücudunu qeyb etmiş hər hanki ictimai müəssisəyə “milli xüsusiyyət” namı verilərək ibqası müdafiə edilə bildiyi kibi, “ali irq”in “tali irq”lərə rüçhanı ilə də milliyyətlərin təzyiqi və aristokrat siniflərin xalq üzərində təhəkkümü əsbabi izah və hətta təbriə edilə bilir.

Kosmopolitizmin tam müqabili olan bu nöqtəyi-nəzər sözdə nasjonalizm namını daşdığına rəğmən, işte milliyyəti inkar ediyor. Bəka haqqını hər milliyyətə və hər millətə deyil, ancaq “zübdə və yüksək” irqə veriyor. Bu yüksək irq bütün dünyanı kəndinə tabe və müşabih br hala qoymaq haqqını haiz oluyor ki, nəzəri nəticəsi ilə kosmopolitizmdən heç də fərqli deyildir.

Bu mütəcaviz nasyonalizmdə, daha doğru təbirlə, şovinizmdə, bütün ifratlarına rəğmən, bir həqiqət mündəmiçdir ki, bu da kosmopolitlərin “milliyyət”də inkar etdikləri daimiyyət və həyatıyyətdir.

Milliyyət, irqçilərin təsəvvür etdikləri kibi, qeyri qabili təbəddül və sabit bir müəssisə olmaya bilir. Fəqət onun təhəvvül və təkamül edə bilir əbədi bir müəssəsə olduğunu inkar fənni heç bir məsnədə bağlı deyildir.

İştə həyat sosialist-kosmopolitləri milliyyət haqqında bəslədikləri qənaəti dəyişməyə vadar etdi. Kosmopolitizm ilə nasyonalizmin arasını bulmaq istədilər. Bu cərəyan, bilxassə, çox milliyyətlərdən mütəşəkkil Avropa dövlətlərindən Avstriyada, sosial demokratlar arasında rəğbət buldu. Bunlardan Otto Bauer milliyyətin keçici və müvəqqəti bir müəssəsə olmadığını etirafla diyor ki:

“Sosialist cəmiyyətlərində belə milli xüsusiyyətlərin qeyb olacağı haqqında qətiyyəən söz söylənəməz. Bir millətin digər millətdən əxz etdiyi bir fikir belə, kəndi milli mənləyinə və milli həyatına uydurulmadan, o millət tərəfindən eyni ilə qəbul ediləməz. Maddi mədəniyyətlərinin eyni səviyyəyə gəlməsi ilə müxtəlif millətlərdəki milli və harsı xüsusiyyətlərin bərtərəf ediləcəyinə hökm etmək caiz olamaz. Zamanımızda olduğu qədər tarixin heç bir dövründə millətlər yekdigəri ilə təmasa gəlməmiş və bir-birlərindən elm və irfan əxz etməmişlərdir. Öylə ikən, zamanımızda olduğu qədər millətlər kəndi aralarındakı xüsusiyyəti heç bir zaman hiss və dərk etməmişlərdir”.

Həqiqət nə kosmopolitizmdə, nə də həqiqi ismi şovinizm olacaq təcavüzkar nasyonalizmdə idi. Həyatı təcrübə ilə bəzən Otto Bauer yuxarıya mənkul davasına qədər ricət edən sosialistlər bu iki mütəqabil nöqtəyi-nəzərin arasını bulmaq istədilər.

Həddizatında sosializm kosmopolitdir. Millətlərin yekdigərlərindən ayrı olaraq yaşaması sosializm bilxassə Marksizm üçün müstəq-bəl sosializm dünyasından tardı zəruri bulunan müəssif bir hadisədir. Şimdiki Çexoslovak Rəisi Cümhuri Masaryuka görə, Marks koyu bir kosmopolit idi və nə Marks, nə də arkadaşı Engels milliyyət məsələsinin həqiqi mahiyyətini bilmiyorlardı. Onlarca milli tənəküzlər sadə iqtisadi tənəküzlər şəklində anlaşılyordu. Anlaşılan Marks milliyyəti yalnız siyasi mənada alıyordu. Marksizm müəss-sələri sonuna qədər milliyyətə yabançı qaldılar. Masaryuk”Marks ilə Engels milliyyəti həyatlarının sonuna qədər anlamadıqları halda,

kəndilərini bizzat alman olaraq hiss etdilər”diyor. “Onların təlim etdikləri kosmopolitizm həqiqətdə Almaniyanın vəhdətini təmin edən bir nasyonalizm” imiş. Marksın milliyyət məsələsinə aid olaraq, 1866 sənəsində Cenevrədə münəqid internasyonal konqresinə təklif etdiyi şey “millətlərin kəndi müqəddəratlarını bizzat həllə səlahiyyətə olmalarını təşviq və Lehistan demokratik və ictimai islahat əsası daxilində, istiqlalını təsis etmək surətiylə, Rusiyanın Avropadakı təsirini qırmaq” idi. Şayani-diqqətdir ki, Marksın bu təklifini (Fransız mürəxxəsləri rədd etmişlər idi) müdafiə edən Becker Lehistan məsələsinə “Alman məsələsi” demişdir.

Məmafih beynəlmiləl sosialist təşkilatının müxtəlif milliyyətlərə mənsub əmələdən təşəkkül etməsi artıq sosialistlərin də “milliyyət”lə etilaf etdiklərini göstərirdi. Kosmopolitizm yerinə internasyonalizm qoyuluyordu. Sözü ərəbcə tərcüməsindən də görüldüyü vəchilə (beynəlmiləl) müasir sosializm milliyyətə düşmən nəzəri ilə baxmamaya alışımdır. Fəqət internasyonalist sosialistlərin milliyyəti qəbulları ilə demokrat milliyyətpərvərlərin qəbulları arasında fərq vardır. Birincilər “milliyyət”i həddizatında haizi qiymət bir qayə olaraq qəbul etmiyor, yalnız bir vasitə və taktik olaraq qullanırlar. Bu məsələdə kommunist liderlərdən Stalin nitqlərindən birində “milliyyət məsələsi əsildir, fəqət əmələ diktaturasına tabe tali bir əsil...” dediyi zaman Lavrovun 1847 sənəsində bəyan etdiyi bir fikri eyni ilə ifadə etmiş oluyor. Lavrov diyordu ki, “milliyyət əsri dövlət qədər sosializmə düşmən deyilsə də, bunun sosializm üçün ancaq təsadüfi bir yardım və ya mane təşkil etməsindən bəhs oluna bilər. Milliyyətin sosializm mücadiləsindəki rolu əhəmiyyətsiz və talidir...”

İnternasyonalizm heç bir zaman “milliyyət”i müəyyən bir şəklə qəbul etməmiş, daima qüyudi ihtiraziyyə və şərtlərlə tələqqi eyləmişdir. Gərçi 1868 sənəsində sosialist internasyonalına iltihaq edən məşhur Bakunin məsələni başqa dürlü anlıyordu. Müxtəlif milliyyətlərə mənsub inqilabçıların şəxsi dostu, 1848 sənəsində Praqa konqresində icrayı təşviqat edən bir propaqandist, 1863-də Lehistan üsyanında bizzat iştirak edən bir mücahid, “beynəlmiləl ühuvət” cəmiyyəti xəfiyyəsinin müəssisi (ki burada italyanlar, fransızlar,

svetlilər, slavyanlar da iştirak ediyordu), internasyonaldakı slav şöbəsinin rəisi, Almaniya “dövlətçiliyinin” düşməni və onun, yəni alman dövlətçiliyinin slav “anarxizm”i ilə təsadüf edəcəyinə mütəqəd bulunan Bakunin milli hərəkətlərin həqiqi mahiyyətini anlamaq istedadında idi<sup>1</sup>. Bakunindəki bu xislətlər Marksın nifrətinə mücbib olmuş, ona qarşı mücadiləsində kəndisini Rusiyanın siyasi ajanı olmaqla ittihamla qədər varmışdır. Bir tərəfdən alman Marks, digər tərəfdən rus Bakunin arasında vüqu bulan bu ixtilaf nəhayət 1872-də internasyonalın parçalanmasını mücbib olaraq, Bakunin ilə bərabər İtalyan, İspanyol, Holland, Belçika, İngiltərə delegeləri ilə Fransa və Amerika delegelərindən bir qismi internasyonaldan çıxmış, yeni internasyonal təşkil etmişlərdir ki, bu, 1878 sənəsinə qədər davam etmişdir. Fəqət alman tipindəki sosializm, nəhayət, elanihayə qələbə çalmış ki, bu da sosializmin kosmopolitizm ilə nasyonalizm arasındakı kompromis təcübəsinin naqis və qeyri- kafi olmasını mücbib olmuşdur.

Kosmopolitizmin ifratda aristokrat nəzəriyyəçilər tərəfindən iləri sürülən irqçi nasyonalizmin təfritdə olduğunu, internasyonalizmin də məsələni həll edəmədiyini xülasə edən bir professor, milliyət məsələsinin vəzində dördüncü bir nöqteyi- nəzərin bu günkü elmi ictimaiyyə tədqiqatı üzərinə təəssüs etmək üzərə bulunduğunu milliyət məsələsinə aid keçənlərdə nəşr etdiyi bir kitabında izah edər. Professorun mühakiməsinə əsas təşkil edən fikir, məruf liberallardan Kradovskinin nöqteyi- nəzəridir. Bu nöqteyi- nəzərə görə, “milliyətçilik əsrimizə məxsus yeni bir fikir”dir. “Zaman vardı ki, Qərbi Avropa müttəfiqləri belə milli ruhun əkməliyyətinə qail idilər. Fəqət sonradan vüqu bulan tarixi kəşfiyyat milliyətin kəndində mövcud haliyyəti qüvvələri ilə, xaricdən aldığı mədəni təsirlər nəticəsində bu ruhun daima təhəvvül və təkamüldə olduğu anlaşıldı; Hürriyyəti şəxsiyyə və istiqlal məbdələri siyasi və ictimai tərəqqiyə məxsus olduğu kibi, milliyət müəssəsəsinə də şamilidir. Milliyət məbdəi mədəniyyət namına və mədəniyyət üçün elan olunmuşdur: bu, mil-

<sup>1</sup> “Milliyət məsələsi”, Milyukov (əsrin hanki dildə olduğu və harada, nə zaman basıldığı aydınlaşmadı) (red. Y.A.).



liyyət əsasını elan edən millətlərə artıq durunuz, nəfsinizə güvənib də rahat uyuyunuz, demək deyildir. Biləkis bu, hər şeyi millətdəki canlı məbdələrin şüurlu bir surətdə hərəkətə gətirilməsi üçün istifadəyə bir işarətdir”.

Bu fikri əsasən iltizam edən müəllif uzun təhlilatdan sonra bu nəticəyə gəlir ki, milliyyət ictimai və ruhi bir hadisədir. Milliyyəti tərif üçün göstərilən əlamətlərdən heç biri həddizatında milliyyətin bir sifəti olamaz. Gərək lisan, gərək din, gərək ərazi, gərək adət və əxlaq – bütün bunlar insanların yekdigəri ilə təmas və mütəqabil təsiratlarını təmin edəcəkləri nisbətində şayanı əhəmiyyətdirlər. Milliyyətin hamirəsini təşkil edən ictimai müəssəsələrin kaffəsi həddizatında mühit və zamanın təsirinə tabe birər müəssəsə olduqdan sonra, bunların müştərəkən vüqu bulan təsiratından mütəvəllid bir cəmiyyətin dəyişməz bir müstəhasə halında qalması təbiətiylə mümkün olamaz. Çünki milliyyət müəyyən bir zümərəyə daxil insanların həyatı muaşərətləri müştərək və mütəqabil təsiratlarında mütəvəllid bir nəticədir. Bu nəticənin aldığı şəkil ilə bu şəklin davam və bəkası kəndisini doğuran səbəblərin davam və istihaləsi ilə məşrutdur.

**M.Ə.**

**“Yeni Qafqasiya”, 15 mayıs 1927 /  
13 zilqədə 1345, il:4, №16, s. 5-8**

Tələqqi - qiymətləndirmə  
Müqəyyəd - sərbəst olmayan, bağlı  
Faiq - üstün, yüksək  
Müfrid - dəf edən, uzaqlaşdıran  
Təsmiyə - ad qoyma, adlandırma  
Ənasir- ünsür  
Təhəkküm - hakim olma, ələ salma  
İbqa - olduğu kimi, saxlama  
Mündəmiç - bir şeyin içində var olan  
Təhəvvül - dəyişmə, dəyişkənlik  
Tard - qovmaq, çıxartmaq

Münəqid - bağlanmış  
Tali - ikinci dərəcədə olan, ikinci  
İltihaq - qatılma, birləşmə  
Məbdə - prinsip  
Mütəqabil - qarşılıqlı  
Mütəvəllid - doğulan, törəyən  
Məşrut – şərtli, şərt edilmiş

*Red:15 mayıs 1927 /  
13 zülqədə 1345 – 15 may 1927*

## MİLLƏT MƏFHUMU VƏ İSTİQLAL

Türk milliyyətəpərvərliyinin mürşidi mərhum Ziya bəy məsələ haqqındakı müxtəlif nəzəriyyələri müxtəsərən təhlil və tənqid etdikdən sonra “millət nə irqi, nə qövmü, nə siyasi, nə coğrafi, nə də iradi bir zümrə deyildir” deyir. Ziya bəycə “millət lisanca, dincə, əxlaqca və bədiyyatca müştərək olan, yəni eyni tərbiyəyi almış, fərdlərdən mürəkkəb bulunan bir zümrədir”<sup>1</sup>.. Ziya bəyin bu tərifini italyan Mazzininin tərfi ilə müqayisə edəlim: Mazzini millət “ərəzinin, mənşəin, əxlaq və adətin və lisanın birliyindən dolayı həyatında və ictimai vicdanında müvafiqət və iştirak hüsula gəlmiş bir cəmiyyəti-bəşəriyyədir” deyir <sup>2</sup>.. Görülüyör ki, Mazzinicə millətin təşəkkülü üçün “həyat və ictimai vicdanında müvafiqət və iştirak hüsula gəlmiş bir cəmiyyət vücuduna lüzum vardır. Böylə bir cəmiyyət isə “ərəzinin, mənşəin, əxlaq və adətin və lisanın birliyindən” doğar.

Mənşədən məqsəd sözün məruf tərfi ilə irqdir. Digər bir çox müdəqqiqlər kibi,Ziya bəycə də irq bir milliyyət təşkil edəməz, çünki

<sup>1</sup> “Türkçülüynün əsasları”, səyfə 2.

<sup>2</sup> Akçuraoğlu Yusif, “Müasir Avropada fikri cərəyanlar”. Bu qeyddə səhifə nömrəsi verilmədiyi kimi əsərin adı da qısa yazılmışdır. Əsərin tam adı: “Müasir Avropada siyasi və iqtisadi fikirlər və fikri cərəyanlar”dır (İstanbul, mətbəəyi-əmirə, 1339). Alıntı kitabın 4 səhifəsindədir. Y.Akçura kitabında Mazzininin bu tərifini İtalyanca olaraq da vermiş və qaynaq göstərmişdir (red.Y.A.).

bir insan maddi məziyyətlərini irqdən alsa da, mənəvi xislətlərini mənsub olduğu cəmiyyətdən alır. İnsan doğulduğu zaman ictimai vicdanlardan heç birinə malik deyildir. Növzad nə siyasi, nə ictimai, nə iqtisadi, nə dini - heç bir şüura malik deyildir. O, bütün bunları sonradan, içində böyüdüüyü cəmiyyətdən və bu cəmiyyətin kəndisinə verdiyi tərbiyədən alır. “İnsan ən səmimi, ən dəruni duyğularını ilk tərbiyə zamanında alır. Daha beşikdə ikən eşitdiyi nənnilərlə ana dilinin təsiri altında qalır. Ruhumuza vücut verən bütün dini, əxlaqi, bədii duyğularımızı bu lisan vasitəsiylə almışız. Zövqümüz, vicdanımız, iştiaqlarımız həp içində yaşadığımız, tərbiyəsini aldığımız cəmiyyətdir. Bunların əksi-sədasını ancaq o cəmiyyət içində eşidə biliriz<sup>1</sup>. Bu cəmiyyətə ən-əsil bizim irqimizdən olmayan və bizim qövmimizdən bulunmayan birisi də daxil ola bilər. Cəmiyyətimizə daxil olan mənşəi yabançı bir adam, bizim müştərək tərbiyəmizi almış, türk harsı ilə mütəhəllik olmuşsa, bizdəndir. Çünki tərbiyəsi eyni cəmiyyətin müştərək tərbiyəsidir. Binaənileyh hissi bizim hissimizdən, duyğusu bizim duyğumuzdandır. Zətən təmiz bir irq, qanı qarışmamış bir “millət” şimdiki zamanda nərədə vardır?” Əvət, irqin millət təşkilindəki qiyməti bugünkü ictimaiyyət elmi nəzərində düşmüşdür. Fəqət bu sükut irq və mənşə məbdəinə mütləq surətdə verilən qiymətə aiddir. Yoxsa milliyəti, yəni duyğusu və tərbiyəsi müştərək bir cəmiyyəti təsis etmək qəziyəsində ərazi, əxlaq, adət, din və lisan vəhdəti kibi, irq və mənşə qərabətinin də hissəsi vardır.

Kimyəvi təhəmmüz nəticəsində müəyyən bir şəkil alan mürəkkəb bir maddə nasıl kəndisini təşkil edən cüzlərin fəvqündə yeni bir maddə halına inqilab ediyorsa, milliyət də Mazzininin tədad etdiyi cüzlərdən mürəkkəb ictimai təhəmmüz nəticəsində hüsul bulan ictimai bir hadisədir.

Millət nədir? Sualına cavab verirkən Dürkheyim “Etnik saiqlər və yaxud sadə tarixi səbəblərlə eyni qanunlar altında yaşamaq və vahid bir dövlət təşkil etmək istəyən insanlar qrupuna millət deyilir” diyor. Dürkheyimin bu tərifindəki xüsusiyyətə nəzəri-diqqətinizi cəlb edirəm. Burada millət ünsürü və tarixi bir vaqə olaraq tərif edilmi-

<sup>1</sup> Ziya bəy, “Türkçülüyn əsasları”, səhifə 2 (red.Y.A.).

yor. Birinci tərifdə, Mazzinicə, millət müəyyən şərait məhsulu tarixi bir vəqədir. “Həyat və məşəri vicdanında müvəfəkat hüsula gəlmiş bir cəmiyyət”dir. Halbuki Dürkheymə görə, “bir millət” olmaq üçün bu qədəri kafi deyildir. Lazımdır ki, bu cəmiyyət “eyni qanunlar altında yaşamaq və vahid bir dövlət təşkil etmək arzusuna da malik olsun”. Dürkheymə, “ısrarla təyid olunursa, bu məşəri iradənin, təmin olunmaq haqqına malik və bunun dövlət qurmağa yeganə bir zəmin təşkil etdiyi şimdiki millətlər əndində artıq bir ümdə halına gəlmişdir”<sup>1</sup>. Birinci tərifə millətin nə surətlə və hankı ünsürlərdən təşəkkül edə biləcəgi söyləyir, ikinci tərifdə isə millət bir “ümdə” şəklində ifadə edilmişdir. Əhəmiyyət verdiyimiz bu fərqlər üzərində bir az duralım:

Lisanımızda milliyyət və millət deyə iki kəlmə vardır. Bu kəlmələri biz əksəriyyətlə qarışdırıyuru. Milliyyət - “nasyonalnost”, millət də “nasyon” müqabilidir. Lisanı, adəti, tarixi, dini, ərazisi müştərək bulunan insanlar bir milliyyət təşkil edərlər. Yəni tərbiyə və duyğuları müştərək bir cəmiyyət halına gələ bilirlər. Fəqət bir milliyyətin tam bir millət ola bilməsi üçün kəndisində ümumi şüur və kollektiv bir iradə təəssüs etməlidir. Müştərək bir qanun və vahid bir dövlət halında yaşamaq əzmini göstərdikcə bir cəmiyyət “milliyyət” tərifi haiz şəraitə camii olsa da, “millət” namını almağa layiq deyildir. Fəqət şu qədar var ki, tarixi bir qəzaya uğramazsa, təəssüs etmiş hər “milliyyət” millət olmağa namizəd ictimai bir üzviyyətdir. Məqalələrimin birində <sup>2</sup> “Milliyyət rüşeymdir, millət çocuqdur. Biri ağacdır, digəri meyvədir” demişdim. Sonra bu fikrin fransız müəlliflərindən Johannot tərəfindən də ifadə edilmiş olduğunu gördüm. O, “Millət inkişaf eyləmiş bir milliyyətdir. Milliyyət isə toxum halında bir millətdir” demişdir<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> “Yeni Qafqasiya”, il:3, sayı:9, səyfə: 1.

<sup>2</sup> “Yeni Qafqasiya”, il:3, sayı:9, səyfə: 12.

<sup>3</sup> Məhəmməd İzzət, “Milliyyət nəzəriyyələri”, səhifə:144. (Verilən bu səhifə nömrəsi yanlışdır; doğrusu “13”dür. Məhəmməd İzzətin kitabının tam adı və künyəsi də “Milliyyət nəzəriyyələri və milli həyat”dır (İstanbul Kanaat kitabxanası, 1339). Ötükən Yayın evi əsəri yenidən yayımlamışdır. “Milliyyət nəzəriyyələri və milli həyat (İstanbul, Ötükən Yayınları, 1969, 168 s.) . Bu əsərdə isə alıntılanan qism səhifə 17-dədir. Bu kitabda M.İzzət yazar-

Milliyyəti təşkil edən müxtəlif ünsürlərin, yəni irqin, coğrafi vəziyyətin, adət və əxlaqın, hətta lisanın belə yalnız başına və hətta bir kaçının bir arada milliyyət deyindən etnik bir tip ehdasında mühüm bir amil olduğunu qəbul etsək, dəxi bu amillərin kəndi başına bir milləti mütləq surətdə təmsil edəmiyəcəyi elmin müasir hökm-lərilə sabitdir. Millət olmaq üçün tədad etdiyimiz maddi və mənəvi amillər təsiri ilə tarixən vücud bulan milliyyətdə müştərək və şüurlu bir məfkurənin doğması və bu məfkurənin təhqiqi üçün cəmiyyətin heyəti-ümumiyyəsi ilə mücadilə və israr etməsi lazımdır. Pol Berjeyə görə, “bir millətin varlığı sadə nəfəs almaq, yemək və içməkdən ibarət deyildir. Bir millət ancaq kəndinə tabe olduğu, kəndi üçün düşündüyü, yolunu kəndinə aid bildiyi, kəndinə xas fikirləri təsəvvür eylədiyi və kəlmənin tam, bəsit və pək qüvvətli mənası ilə müstəqil olduğu anda mövcuddur<sup>1</sup>. Görülüyor ki, bir millətin mövcud olması üçün müstəqil olması lazım ədd olunuyor.

Əvət, millət demək bir millətin dövlət təşkili ilə müstəqil olması və yaxud kəndisini əsarət altına alan dövlətə qarşı istiqlalını istihsal üçün inad və israrla mücadilə etməsi və istiqlal məfkurəsinə malik olması deməkdir.

28 Mayıs Azərbaycanın milliyyət tarixindəki rüşdünü təsbit edən böyük bir gündür.

Bu gündən etibarən azərbaycanlılar hürr və müstəqil yaşamaq əzmiylə beynəlmilləl həyata atılmış, haqlarını bütün sərəhət və qətiyyətlə davaya başlamışlardır. Bu dava üzərində göstərdikləri inad və israrları ilə onlar, sözün əsri mənası ilə, bir millət olduqlarını isbat etmişlərdir.

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Yeni Qafqasiya”, 27 mayıs 1927 / 26 zılqədə 1345,*  
*il:4, №17, s. 2-4*

---

ladığı qaynağı da “Johannet, Le Principe des Nationalites, s. 17, 404 və 405” qeydiylə açıqlamışdır (red. Y.A.).

<sup>1</sup> Məhəmməd İzzət, “Milliyyət nəzəriyyələri”, səhifə: 13. (Bu səhifə nömrəsi də yanlış verilmişdir; “144” olmalıdır. Ötükənin yayımladığı basqıda qeyd olunan alıntı 144 -cü səhifədədir (red.Y.A.).

İştiaq - arzu  
Mütəhəllik - bir davranış, əxlaq  
Saiq - sövqedicisi  
Təyid – təkid etmə  
Ümdə - prinsip  
Etnik - qövmi  
Ehdas - əmələ gəlmə  
Tədad etmək - saymaq  
Rüşdü - həddi-buluğa yetişmə  
Sərahət - dəqiqlik, aydınlıq

*Red: 27 may 1927 /  
26 zilqədə 1345 - 27 may 1927*

## **İNQILAB NƏĞMƏLƏRİ, YAXUD HƏBSXANA ŞEİRLƏRİ**

Təkrara lüzum yoxdur ki, Azərbaycan gəncliyi 28 Mayıs İstiqlal Bəyannaməsinin elan günündən və bilxassə bu istiqlalın düçar olduğu məşum fasilədən etibarən hər gün daha ziyadə bir əzim və fədakarlıqla mücadiləyə girişmişdir.

Digər millətlərdə olduğu kibi, Azərbaycanda da qanlı istiqlal yoluna girən gənclikdə böyük bir inqilab ruhu tərbiyə olunuyor. Bu ruhun nə kibi əlamət və təzahürata malik olduğunu göstərən vəsiqə və vəqalar ara-sıra **“Yeni Qafqasiya”** səyfələrinə keçiyor. Fəqət bu səyfələrdə səbt edə bildiyimiz “səyfələr” hər halda həqiqi həyatı təsvir edə bilməkdən çox uzaqdır. Qanlı Çeka idarəsinin qaranlıq vəhşəti altında cərəyan edən mücadilə bütün səfahət və ənənəti ilə yalnız bu zülmət pərdəsinin əbədiyyən Azərbaycan üfüqlərindən qaldırılacağı zaman həqqi ilə təsvir edilə bilər.

Məmahif cahan tarixində digər misli görülməyən bir zülm və vəhşət idarəsindən bir fürsətini bularaq bizə qədər gələn mütəfərriq məlumat da milliyət və istiqlal naminə cərəyan edən şanlı mücadilənin nə kibi bir ruh və iman ilə məşbu olduğunu göstərməkdədir.

Məmləkətdən aldığımız bir məktub dərununda bizə bəzi şeir parçaları göndərmiş, dərcini rica etmişlərdir. Məktubun şu şeir parçalarına təəllük edən qismində deyiliyor ki:

“Bugünkü istiqlal mübarizləri bulunan Azəri gəncliyinin ruhu və həyəcanı haqqında bir fikir verdirə bilmək ümidi ilə həbslər əsnasında Çekada bulduğumuz sıralarda yazılan bir kaç şeir parçalarını sizə göndəriyorum. Göndərdiyim parçalar içərisində qəvaidi ədəbiyyə nöqtəyi- nəzərindən pozukları çox isə də, mənəcə bunlar şeir deyil, istila idarəsinə qarşı hərimi səmimiyyətdən qopan birər fəryaddan ibarətdir və əsl qiymətləri də bundadır. Azərbaycanımızın istiqlaliyyəti uğrunda istilaçı rus bolşeviklərinə qarşı davam etdirdiyimiz mücadilədən doğan bu ədəbiyyatın gələcəkdə mükəmməlləşərək ədəbiyyat tariximizin səyfələrini təzyin edəcəyinə heç şübhə edilməsin. Vaxtilə 15-ci Ludviqə qədər fransız ədəbiyyatınınin bəzəyi olan, Almaniyada alman istixlas cəmiyyəti tərəfindən fransız istilaçılara qarşı yürüdülnən mücadilədən doğan, Lehistanın ruslarla çarpışmasından qopan inqilab ədəbiyyatı, eyni tarixi saıqlərlə, Azərbaycan ədəbiyyat tarixini də hissəsiz buraxamazdı...”

İşbu məktuba məlfuf parça içərisində “qəvaidi ədəbiyyə”yə uyğun olanları da, olmayanları da vardır. Nitəkim ruh və ifadə etibarı ilə həzin təsiri ifadə edən növhə ilə bərabər, intiqam atəşi ilə coşan həmasətnamələr də vardır. Bunlardan bir kaç parçasını, nümünə olmaq üzərə, aşağıda dərc ediyoruz:

İştə məmləkətin əsarət zəncirində əzildiyini görüb də qəlbi qanayan həssas və lirik bir şair ki, “əllərinin bağlılığndan” şikayətlə “əlləri” çağırıyor:

### **Ay ellər**

Hanı yaz mövsimi, gülüm, çiçəyim,  
Tez düşdü yurduma xəzan, ay ellər!  
Mən yaza bilmədim əllərim bağlı,  
Yoxmu bir dərdimi yazan, ay ellər!

Təəssür və təəllümdən ağlayan şair “Neylim”<sup>1</sup> deyə anlatıyor və ağlamaqda haqlı olduğunu isbat etmək istiyor:

Dedilər ki, cavanlıq gözyaşı sevməz,  
Biçarə könlümün dərdi var, neylim!  
Çıxmaq istərkən turi dildara  
Quldurlar əsamı çaldılar, neylim!  
Dərdim çox böyükdür, etməyin sual,  
İllərcə yürüdüm, yollarım qumsal,  
Buldum sevgilimi, gəldilər dərhal  
Cananı əlimdən aldılar, neylim.  
Qəlbimə söylədim üsyan et, bağır,  
Bulunmayan haqqı imdada çağır.  
Baxdım ki, haqqın da vicdanı ağır,  
Bu insanlar kibi ruhu kar neylim.  
Barı sən gəl dedim, dinləyib bir az,  
Ey vəfalı qələm, dərdimi gəl yaz.  
Gəldi bir çirkin əl, söylədi olmaz.  
Dinləyənlər məni gec duyar, neylim!  
Söylə Allah üçün bu damı bir haqq!  
Dərdli bir qəlb üçün ağlamaq yasaq!  
Bu cansız ölkədə canandan iraq.  
Hiçqırıqlar bəni boğar, neylim!

Çekanın hökmran olduğu məmləkətdə ağlamaq da yasaqdır, yazmaq da. Buraya nəql etdiyimiz yazıların belə sahibləri kəşf edilsə, cəzaları mühəqqəq ölüm olmasa da, həbs və ya sürgündür.

Bakı Çekasındakı məhbuslardan birisi “Neçin yazmıyorsan” sualı ilə kəndisinə xitab edən məchul digər birisinə cavab olmaq üzərə “Yazma!” ünvanı ilə bir şey yazmışdır. O parçanı buraya nəql ediyoruz:

Yazma!  
Görüyorum, qanlı qaranlıqların,  
Ölümdən yaptığı qorxunc bir varlıq.

<sup>1</sup> Neylim: Nə eləyim, nə edəyim deməkdir.



Zülmə baş əydirən alçaqlıqların,  
Əlləri gömdüyü dərin məzarlıq.  
Qumlarından öksüz qanları sızar.  
Mənliyimi gömmək üçün məzarçı,  
Qazmada torpağa bir yeni məzar...  
Hayqırmaq istədim: “Məzarçı,qazma,  
Qazma, yaşıyorum, ölməmişəm, bən!  
Qəlbim, qanım sıcaqdır səninkindən,  
Ümidim böyükdür, gömülməz, qazma!  
Kiçikdir bənimçin aldığı ölçün,  
Nafilə yorulma... göy yerə sığmaz!”  
Ancaq...  
Susdurur səsimi qaranlıqların  
Qan köpürən öksürüklü nəfəsi...  
Çınladır afaqi bir bayquş səsi,  
Acı çığlıqla bağırir: Yazma!...

Digər bir məhbus da “Yazma” şairinə şöylə muqabələdə bulunuyor:

Yaz!

Üfüqdə duyulan bayquşun səsi,  
Qulaqlar çınlatar, ruhlar xırpalar.  
Qaranlığın qan donduran nəfəsi.  
Bəzən bizi belə qorxuya salar.  
Əvət söylədiyin alçaq qatillər,  
Hər yerdə soxular, hər yeri gəzər.  
Dediyin qan tökən, insafsız əllər,  
Yıxar<sup>1</sup>, yaxar, boğar, yıxdırar, əzər.  
Bəlkə hər şeyi yapar, fəqət o şeytan,  
Bir cənnət var, orada bir şey yapamaz,  
O cənnət ideal, bəkçisi iman,

---

<sup>1</sup> Mətnədə “bakar” (red.Y.A.).

İman olan yerdə şeytan yaşamaz!  
Od oğullarında ulu iman var,  
İmanla şənlonən yaşıl baxçalar  
İçinə şeytanlar ayaq basamaz!  
Duymaqçün bağçada bülbül səsini,  
Dinlərkən bayquşun mənhus nəfəsini,  
Bütün varlığımla söylüyürəm: Yaz!..

İştə “Qartal” namlı müstəari ilə yazan digər bir məhbus ki “Qanlı bəşər”ə meydan oxuyor:

Bəddi, yandırma məni zülmə ey qanlı bəşər,  
Mənə qəlbimdəki kin atəşi, əlbəttə, yetər!  
Çox qıcırdatma, sakın leş dağıdan dişlərini!  
Çək də o qan qurumuş, kirli olan əllərini,  
Çək dedim, xırpalama, bəddi, yetər kim bu qədər  
Dağıdıb parçaladın, köksünü alçaq canavar.  
Varamazsın mənim iman yatağı qəlbimə sən,  
Bəlkə mən məhv olurum, sarsılmaz vicdanım  
Bunu hökm edir mənə, hörmətli Yasam, Quranım:  
O böyük Türk elinin oğlu ölər, yeltənməz.  
Çeynənir kəndisi, vicdanı onun çeynənməz!

Vicdanlarının deyil, vücudlarının çeynəndiyini tərcih edən bu gənclər şəhid düşən arkadaşlarına qibtə ediyorlar. İştə istiqlal yolunda şəhid düşən arkadaş “Seymur”a yazdığı mərsiyəni “Bay” nami müstəari ilə imza edən bir gənc atidəki qitə ilə bitiriyor:

“Məzarın başında istiqlal günü,  
Yapılacaq azadlığın düyünü.  
Dilərim Tanrıdan mən də o günü,  
Olaydım yanında həp yatan, Seymur!”

Üslub və ifadələrdən yeni üsul tədris və məktəbin məhsulu olduqları aşikar olan bu gənclər kibi, əski klassik şeir və tərbiyənin təhti

təsirində bulunan “ixtiyar” məhbuslar da vardır ki, həyəcanlarında fəlakət arkadaşları gənclərdən heç də geri deyildilər. İştə bu mücər-rəb mücahid tipini göstərən bir əsər:

İllər ilə Çekada qalsam əgər ar deyil,  
Çeka ərbabına yalvarmağa razı deyiləm.  
Nə qədər cəvri cəfa etsə də, minnətdi mənə,  
Fikrim üstə əziləm, gər söyləmə, həm döyüləm.  
Zalimin zülmü nə qədər olsa da, mən tab edərim,  
Etməsin zənn ki, bir zərrə yolumdən çəkilməm.  
Deyiləm mu...mki, hər əldə oyuncaq olum.  
Bir qədər sıxmaq ilə sağa-sola mən əyiləm.  
Çəliğəm mən, bunu inkar edəməz bir kimsə,  
Deyiləm şişə ki, bir dərbə ilə mən əziləm.  
Aç gözün, yaxşı tanı, ey vətənin cəlladı,  
Deyiləm köhnə xərabə ki, əlinlə söküləm.  
Mənim ol mushafi nətiq ki, bükülməz vərəqəm.  
Tanı, Türk oğlunu, ey qatili millət, Bağirov!<sup>1</sup>  
Olmaram sən kibi tarixdə daim söyləmə.

İştə 28 Mayıs Bəyannaməsində mündəriç böyük istiqlal şüarının qüdsiyyət və ülviyyəti yolunda amansız ölümə varıncaya qədər hər türlü işgəncə, iztirab və məhrumyyətləri sevə-sevə qəbul edən fəda-kar mücahidlər ki, məfkurənin yalnız əziz və müqəddəs qurbanları olmaqla qalmıyır, eyni zamanda, böyük cidalın ədəbiyyatını da ya-pıyırlar!

Böylə fədakar və idealist bir nəsil yetişdirən Azərbaycanın təkrar müqəddəs istiqlalına qovuşacağını kim inkar edər?!..

Yaşasın istiqlalçı Azərbaycan Türk gəncliyi! Yaşasın istiqlal!

**Azəri**

**“Yeni Qafqasiya”, 28 Mayıs 1927 / 26 zilqədə 1345,  
il:4, №17, s. 7-9**

---

<sup>1</sup> Azərbaycan Çekasının cəllad başçısı.

Mütəfərriq - dağınıq  
Dərununda - içərisində  
Hərimi-səmimiyyət - möhtərəm  
Təzyin etmək - bəzəmək  
Lehistan - Polşa  
Məlfuf - bükülmüş  
Həməsətnamə - cəsərətnamə  
Təəllüm - kədə  
Müstəar - ləqəb  
Mücərrəb - sınınmış

*Red:28 Mayıs 1927 /  
26 zılqədə 1345 - 28 Mayıs 1927*

## SALAM TÜRKİSTANA

“Yeni Qafqasiya” qarelərini təbşir edir. “Yeni Türkistan” məcmuəsi nəşr olundu. Dörd sənəyə yaxın bir zamandan bəri məzlum və əsir türklüyün qızıl rus istilasından çəkdiyi çəkilməz əzabı bütün dünyaya, bilxassə türk və islam dünyasına anladan “Yeni Qafqasiya” artıq yalnız deyildir.

“Yeni Türkistan”ın əhəmiyyəti bu qədərlə də qalmaz. O mübariz türklüyün sədasını bizimlə bərabər bu cahana əks etdirəcəyi kimi, hürriyyət və istiqlala mütəvəccəh mücadiləmizdə dəxi bizi təqviyə edəcəkdir. Azərbaycan xalqının hürriyyət və istiqlalını başlıca olaraq hədəf ittixaz edən “Yeni Qafqasiya” hürriyyət və istiqlal mücadiləsinə atılan Türkistanın həqiqi sədasına məkəs “Yeni Türkistan”ı çox səmimi bir həyəcanla qarşıladı.

“Yeni Türkistan” qızıl istila üzərinə yurdlarını tərkə mültəci və mühacir sifətilə yaşayan türkistanlıların vasitəyi-nəşri-əfkarı olaraq nəşr olunur və “Türkistan” təbirini “şərqi və qərbi Türkistana Qaxaxıstan, Türkmənistanlara da şamil bir isim” sifətilə alıyor və bu ismə verilən “Yeni” sifəti ilə “Müstəqil Türkistan” mənasını qəsd edir.

Müstəqil Türkiстан. İştə yeni arkadaşımızın iki kəlmədə ifadə edilən böyük proqramı! Müstəqil Azərbaycan və müstəqil Qafqasiya proqramını təqib edən bizim üçün başqa izahata lüzum yoxdur. Dərd-aşınayız, anlarız. Türklüyün ana yurdunu təşkil edən Türkiстан istiqlalının federalist türkcülüyün təsəvvür etdiyi müstəqil türk elləri silsiləsindəki mövqei mühümdür. Türk Azərbaycanının təkrar istiqlalına qovuşması üçün Türkiстан istiqlal hərəkatının ciddiyyət kəsb etməsi nə qədər mühümdür!.. Otuz milyonluq Ukrayna, on iki milyonluq Qafqasiya yanında on iki milyonluq Türkiстан: işte bir miqdar ki, Rusiyanı adət əzəmətilə görməyə alışqan gözlərə soxulmalıdır!..

“Yeni Türkiстан” istiqlalını istihdaf etdiyi məmləkətin müstəqil həyata namizəd bir vətən olduğunu tarixi, harsi, iqtisadi və siyasi mülahizələrlə isbat edir. İlk nüsxədə ortaya atılan “Müstəqil Türkiстан” tezisinin mütəaqib nüsxələrdə kəməli-müvəffəqiyyətə müdafiə ediləcəyi hiss olunmaqdadır. Bundan dolayı yeni arkadaşımızı səmiyyətlə təbrik edir, müdafiə bulunduğu “Yeni Türkiстан”a candan müvəffəqiyyət dilər, söyləyiriz:

-Salam Türkiстан!

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Yeni Qafqasiya”, 18 həziran 1927 /*  
*18 zilhicca 1345, il:4, №18, s. 3-4*

Təqviyə etmək - gücləndirmək  
İttixaz - əxz etmə, qəbul etmə  
Məkəs - əks yeri  
Mültəci - qaçqın  
Hars – mədəniyyət

*Red: 18 həziran 1927 /*  
*18 zilhicca 1345 - 18 iyun 1927*

## AZƏRBAYCAN İSTİQLAL GÜNÜNÜN TƏSİDİ<sup>1</sup>

28 Mayıs Azərbaycan İstiqlal günü münasibətiylə milliyyətçi Azərilər hər tərəfdə təsid mərasimi icra eyləmiş, vətənlərinin Rusiya əsarətindən və Qızıl Ordu işğalından xilasını üçün təmənnilərdə bulduqları kibi, istiqlal və hürriyyət şəhidlərinin qüdsi xatirələrini yad ilə mücadilədə səbat üçün təcidi- əhd eyləmişlərdir.

İstanbuldakı **“Yeni Qafqasiya”** idarəxanəsində

### **Rəsulzadə Əmin bəyin xitabəsi**

Əmin bəy dedi ki:

“Xanımlar və bəylər! Onuncu sənəyə giriyoruz. Azərbaycan Cümhuriyyətinin elanından şimdi tam doqquz sənədir, keçiyor. İki sənəsi həyatı istiqlal, yeddi sənəsi də işğal və istila ilə keçən bu müddət inqitaya uğramayan bir cidal və mübarizə dövründən ibarət olmuşdur. Bundan doqquz sənə əvvəl 28 Mayıda elan olunan İstiqlal Bəyannaməsil ilə Azərbaycan türkü kəndisinin milliyyət dövründən çıxaraq artıq rüşt və kəmalini bulmuş bir millət olduğunu dərk və müstəqil bir həyat ilə yaşamaq əzmində olduğunu bütün cahana qarşı elan eyləmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin elanı ilə beynəlmiləl cahan tarixi Hərbi Ümumidən sonra qeyd və təsbit etmək məcburiyyətində qaldığı böyük hərəkətin pək mühüm bir təzahürünü ilk türk və islam cümhuriyyətinin doğduğunu təsbit ediyordu.

Heyhat, qısa bir müddətdən sonra hürriyyət və istiqlal həyatını hənz dərk edən bu cümhuriyyət xalqı yeni imtahanlara məruz qaldı. Qızıl ixtilal kisvəsinə bürünən rusluq təkrar Qafqasiyaya endi. Tarixi epizodun əbus çöhrəsi Azərinin bayram nəşəsi ilə şənlənən həyatını təkrar siyahlara bürüdü. İstiqlal bayramımız həzin bir şəkil aldı.

Əvət, bayramımız həzin və ələmdir. Fəqət bu ələm yas verici, dondurucu ələmlərdən deyil, yaradıcı və ümidverici ələmlərdəndir. Bu ələm bizi yaxın mazidə nəşəsini daddığımız şanlı istiqlal ümidi ilə yılmaz bir mücadiləyə sövq eyləmişdir. Bu mücadilənin şanlı

---

<sup>1</sup> İstanbuldakı Azərbaycan türkləri “Yeni Qafqasiya” idarəxanəsində toplaşaraq 28 Mayıs İstiqlal Gününü qutlamışlardır. Dərgidə yapılan mərasim haqqında bilgi verildikdən sonra Rəsulzadənin yaptığı konuşmanın mətni verilmişdir. Bu mərasimlə əlaqəli bilgiləri buraya almağa lüzum görmədik (red.Y.A.).

qəhrəmanları əmsalı cahan tarixində görülməyən məzalim qarşısında əzim və imanlarına, bir an üçün olsun futur verməyərək böyük və müqəddəs mücadilələrində davam edirlər. 28 Mayıs nəslini namını verəcəyimiz bu yeni azərbaycanlılar yeni fəlsəfəni həyatla yaşayırlar, vücudlarını vicdanlarına fəda edirlər. İştə qanlı Çekanın təhdidi altında, bolşevik zindanlarında məhbus bulunan bu gəncliyin səsi... O səs diyor ki:

“... Bəlkə mən məhv olurum, sarsılmaz vicdanım,  
Bunu amir mənə, hörmətli yasam, Quranım:  
O böyük Türk elinin oğlu ölür, yeltənməz?,  
Çeynənir kəndisi, vicdanı onun çeynənməz!”

İştə, əfəndilər, hər məğlubiyyət və hər inhizam bir məğlubiyyət və inhizam olaraq tələqqi ediləməz. Müqəddəs qayələrinə ərmis məsud millətlərin tarixi zəfər yolunun çox vicahi olduğunu bizə anlatmaqda, nihayi zəfərə ərmədən əvvəl millətlərin az inhizamlara uğramadığını göstərməkdədir. Vicdanını çiyənməkdən isə kəndisini çiyənməyi tərcih edən mücahid bir nəsil yetişdirən Azərbaycan böylə bir zəfərə namizəddir, əfəndilər! (Alqışlar).

Böyük məqsədin təhəqqüqünə bağladığımız ümidin bilxassə şu sırada qüvvətləndiyini təsəbid edə bilirik. Qızıl Rusiya kəndisinə müqəddər zəvalə yaxlaşıyor. Bu sistem müdhiş bir uçurumun kənarına gəlməkdədir. Qızıl sistemlə bərabər Rusiya istilasının da sonu gələcək, rus çəmbəri içərisində əzilən millətlər hürriyyət və istiqlallarını kəsb edəcəklərdir. Rusiya parçalanacaqdır.

Çarizmin süqutu Rusiyanın qərbindəki millətlərin xilasını mucib oldu. Komünizmin süqutu da Qafqasiya, Ukrayna və Türkiyənin xilasını ilə nəticələncəkdir. Bu mənərə yalnız “Qızılları” deyil, böyük Rusiya xülyasından vaz keçməyən “Bəyazları” da qorxutuyor.

İngilis-rus inqitətinin bir hərəbə müncər olub-olmayacağı haqqında qəti bir şey söyləmək caiz deyilsə də, bu hadisənin Rusiya beynəlmiləl vəziyyətinin qəti bir böhran səyfəsinə girdiyini göstərdiyindən qətiyyətlə şübhə ediləməz.

Qızıl Rusiyanın təhəddüs edən beynəlmiləl vəziyyət daxilində keçirdiyi şimdiki halı ilə çar Rusiyasının 1917 sənəsində keçirdiyi halı arasında böyük bir şəbahət vardır. Bu şəbahət eyni zamanda Rusiyadan ayrılmaq sədəində bulunan millətlərin, əz-cümlə Qafqasiya ilə Azərbaycanın vəziyyətinə də təşmil etmək olur. Şu qədər fərqlə ki, Qafqasiya, Ukrayna və Türkistanda olduğu kibi, Azərbaycanda da milliyyətçilik və istiqlalçılıq cərəyanı 1917-də olduğundan daha qüvvətli və daha fəaldır. Əvət, sərih bir qayəyə, milli bayrağa və “canını canana vermək” üçün mühəyyə idealist bir gəncliyə malik Azərbaycan, şübhəsiz ki, inkişafı möhtəməl hadisətdən keçirdiyi təcrübənin verdiyi bəsirət və idrakdan istifadə edərək və bəlkə də 28 Mayın onuncu yildönümünü ictimai şüur və qururla təsid edəcəkdir (sürəkli alqışlar).

*“Yeni Qafqasiya”, 18 həziran 1927 /  
18 zilhicə 1345, il:4, №18, s. 8-9*

Təmənni - arzu, istək

Səbat - mətanət, əzm

Təccid - təzələmə

İnqita - arası kəsilmə

Rüş - inkişaf, doğru yolu tapmaq, getmək

Kisvə - qiyafə

Əbus - tamah

İnhizam - basılma

Nihayi - ən son

Vicahi - ziddiyyətli

Təhəddüs edən - üzə çıxan

Şəbahət - oxşarlıq

Sərih - aydın

Mühəyyə - hazırlanmış

*Red: 18 həziran 1927 /  
18 zilhicə 1345 - 18 iyun 1927*



## BOLŞEVİKÇƏ ÜSULİ -MÜNAQİŞƏ

Bakıda müntəşir türkcə “Komunist” qəzetəsi ilə rusca “Bakinski Raboçi” qəzetələrinin 17 həziran tarixli nüsxələri bizə bu üsuli tənvir edən yeni bir vəsiqə göstərməkdədir.

Əslində rusca yazılıb, sonra türkcəyə tərcümə edildiyi ilk müqayisədən aşkar olan və “Azərbaycanlı” imzasını daşıyan bu məqalədə bir Azərbaycan komitəsindən bəhs və bu komitənin Azərbaycan xalqına xitabən nəşr eylədiyi bir müraciətnamə tənqid və təhlil olunur.

Komitənin İstanbulda olduğu çekistcə “kəşf” və bəyannamənin dəxi “savadsız”, amiyənə və dəyərsiz olduğu bolşevikcə “isbat” olunmuşdur. “Çekistcə kəşf”in nə olduğu təxmin edilə bilər: Azərbaycan istiqlalının müdafiəsinə aid bir hərəkat oldumu, bolşevik zehniyyətincə, bunun yeganə mühərriki Müsavatdır. Orada milli bir komitədən bəhs edilirsə, bolşevik hədsi, məfhumu yuvarlatmaq üçün Müsavat yanına digər bir isim də əlavə edər və məsələ çoxdan unudulmuş “İttihad” ismini də işə qarışdırır, bu dəfə məhud “azərbaycanlı”nın yapdığı kimi “Müsavat - İttihad işi” deyər bir tərtib təsəvvürlər. Baxalım, bu yeni “iş” nə imiş?

“Azərbaycan komitəsi” Azərbaycan xalqına bir müraciətdə bulunmuş. Bu müraciət, bittəbi, bolşevik yoldaşların heç də xoşuna getməmiş. Bolşevik idarəsinin keçirdiyi şu böhranlı bir sırada milli vəhdətdən və hazırlıqdan bəhs edən bəyannamənin “amiyanə” olduğu “isbat” edilmişdir. Bundan daha amiyənə və qəfilənə bir şey olurmu ki, bir milləti sövq və idarə davasına qalxan bir komitə əskəri kommunizm zamanında cari olan, fəqət yeni iqtisadi siyasətdən sonra tarixə intiqal edən bir vəqədən mövcud bir şey imiş kimi bəhs etsin və “köylü”, məhsulunun artığını, xüsusi bazarlarda satmaq ixtiyarına malik deyildir” desin?... Azərbaycanda “milli maarif qətiyyəni yoxdur” demək və yaxud “...gənclər və hətta komsomol üzvü və yaxud komsomola hüsni-rəğbət bəsləyən bir gənc milli məsələ haqqında öz ana dilində çıxışda bulunursa, fəvqələdə komissiyon Çeka orqanları onu dərhal həbsə alır” davasında bulunmaq amiyənə degilmidir? Hələ əhaliyi teşci üçün “arxamızda yalnız Azərbaycan deyil, Ermənistan, Gürcüstan, Əfqanıstan, Türkiistan, Dağıstan, Şərqi Qafqasiya

və başqa xalqlar dururlar” tərzində sözlər söyləmək qailinin qəflət və cəhlini isbat etməzmi? Əfqanıstanın Qafqasiya siyasəti ilə nə münasibəti? Şərqi Qafqasiya başqa, Azərbaycan da başqamı? Bundan daha qarışıq bir şüur və daha mənasız bir qəflət təsəvvür oluna bilmirmi?

Bolşevik qəzetəçilərinin əlinə keçən bu “Bəyannamənin” bir nüsxəsi bizim də əlimizə keçmiş və “Yeni Qafqasiya”nın 28 May nüsxəsində bir vəsiqə kimi nəşr olunmuşdu. Diqqət etdik. Mövzunu münaqişə yerlərini bir daha gözdən keçirdik. “Bəyannamənin” köylü məsələsinə təəllüq edən qismi budur:

“Kəndlilin sovet hökumətində yükləndiyi vergi dünyanın heç bir məmləkətində görülməmişdir. Əkinçi məhsulunun sahibi deyildir. O, qan tər içində yetişdirdiyi məhsulunu istədiyi qiymətə sata bilmədiyi kimi, möhtac olduğu malları da bulamayır, başqa şərait daxilində dünya bazarı ilə münasibətə girən Qafqasiya möhtac olduğu şeyləri bolulqla Avropadan gətirə bilirdi. Halbuki şimdi Batum limanını qapayan Moskva, Qafqasiya ticarətini cəbrən Rusiyaya bağlayır. Nəticədə zavallı Qafqasiya əməkçiləri təsəvvürü qabil olmayan bir bahalığa düçar olur, səfil və pərişan qalırlar. Artıq nə istərsiniz! Dünyanın ən zəngin neft quyularına malik olan Azərbaycanda yaxmaq üçün gövhər bulamayan kəndlər vardır”.

Burada əkinçinin “məhsulunu xüsusi bazarlarda satmaq ixtiyarında olmadığından deyil, “istədiyi qiymətə sata bilmədiyindən”, “möhtac olduğu malları bulamadığından”, Batumun qapandığından, Moskvanın ehtikarından bəhs olunur. Buna görə Bəyannamə mühərrirlərini “əskəri kommunizm” dövrünə aid əskimiş tədbirləri bir əmri-vaqe kimi göstərmək qəflətilə deyil, “Azərbaycanlı” bolşevik münəqqidini həqiqəti başqasının sözünü nəql etmək surətilə də olsa, söyləməkdən çəkinən şarlatanlıqla ittiham etmək olur.

“Bəyannamənin” şarlatanca təhrif olunan ikinci mühüm fikrəsi də milliyyət məsələsinə aid olan qismidir. Bu xüsusda “Bəyannamə”də deyilir ki:

“Yurdumuzun dövlət və sərvəti ilə bərabər, mənəvi varlığı da talan olur. İdarə və məktəblərin milliləşdirilməsi quru bir sözdən ibarət olub qalır. Həqiqətdə isə rusca milliləşdirilir. Komunist gənclərindən

belə milliləşmə tərəfdarı olanları cəzalandırılır. Çekanın ən ziyadə təqib etdiyi zümrə milliyyətçi gənclikdir. Ziyalı Azərbaycan gəncləri Bakıdan Solovkiyə qədər bütün məhbəsləri, mənfələri doldururlar. Qəhrəman kökslərini qurşuna nişan edənlərlə məzarları Xəzər dənizinin qanlı dərinliklərində olanların hədd-hesabı yoxdur.

“Komunist gənclərindən belə milliləşmə tərəfdarı olanları cəzalandırılır” deyildiyi zaman “xanbudaqovçuluq”, “rzayevçilik”, hətta, əgər istərsəniz “nərimançılıq”ın qəsd olduğunu “azərbaycanlı” bolşevikdə bilir. Fəqət dərs aldığı şarlatanlıq onu bu xüsusda da yalançılığa sövq edir.

Bəyannamədə Azərbaycanın istinad edə biləcəyi qüvvətlərdən bəhs edərkən deyilmişdir ki:

“Bütün Qafqasiya millətləri ilə bərabəriz. Gürcüstan, Dağıstan (Şimali Qafqasiya) bizimlədir... 40 milyonluq Ukrayna bütün sərvət və əhəmiyyəti ilə Rusiyadan ayrılır. 12 milyonluq qardaş Türkiyə yəni başımızda istiqlal davasına atılmış yürüyür. Sağ cinahı Türkiyə, sol cinahı Ukrayna və Qərbi Qafqasiyadan ibarət bulunan bu cəbhəyə qarşı qanlı rus imperyalizminin təslim olmaqdan başqa çarəsi yoxdur”.

Görülür ki, burada nə Əfqanıstandan bəhs var, nə də Azərbaycan ilə Şərqi Qafqasiya məfhumları yek digərinə qarışdırılmışdır. Biləks “Komunist” mühərririnin oxuculardan saxlamaq istədiyi Ukrayna vardır.

Fəqət bolşevik münəqqidi kəndisincə haqlıdır. Adamcığaz nə yapsın, Bəyannamənin “savadsız və dəyərsiz” olduğunu davaya məmur olduqdan sonra bunu isbat üçün müqtəbəs cümlələr, həqiqətən də, “savadsız və dəyərsiz” olmalıdır. Şu halda ən yaxşı çarə tənqid olunan əsəri iqtibas deyil, ona istinadda bulunmaqdır.

Əvət, bu da bir növü-üsuldür - şarlatanlıq üsulu! Bu da bir növü-məntiqdir, dolandırıcı məntiq! Bu da bir növü-münaqişədir, bolşevik münaqişəsi!

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 15 təmmuz 1927 /  
15 məhərrəm 1346, il:4, №20, s. 7-9*

Tənvir edən - işıqlandıran  
Amiyanə - avamcasına  
Hadsı - yol göstərəni

Məhud - aşna  
Qail - söyləyən  
Müqtəbəs - iqtibas olunmuş

*Red: 15 təmmuz 1927 /  
15 məhərrəm 1346 - 15 iyul 1927*

## BEŞİNCİ İLİN BAŞLANGICINDA

Dörd sənə əvvəl Azərbaycan ilə bərabər Rusiya əsarətindəki türk elləri ilə Qafqasiya məmləkətlərinin də xaricdə intşar edən yeganə qəzetəsi ikən **“Yeni Qafqasiya”** hali hazırda eyni məqsəd yolunda yürüyən bir çox arkadaşlara malikdir.

Parisdə fransızca olaraq Müsavat Fırqəsi tərəfindən nəşr olunan **“Azərbaycan”**dan məədə gürcülər tərəfindən gürcücə **“Prdzula(?)** və **“Müstəqil Gürcüstan”** qəzetələri<sup>1</sup> ukraynalılar tərəfindən Ukrayna **“Tirezob”**(?) qəzetəsi nəşr olunduğu kibi qafqasialıların bərabər Ukrayna və türkistanlıların da iştirakı ilə fransızca aylıq **“Prometey”** məcmuəsi intşar etməkdədir. Bunlardan məədə şimali qafqasialılar tərəfindən Praqada **“Hür Dağlılar”**, türkistanlılar tərəfindən İstanbulda **“Yeni Türkistan”** məcmuələri nəşr olunmaqdadır.

Müəyyən bir hədəfə doğru yürümək məqsədi ilə yola yalnız çıxan bir məcmuə üçün dörd sənə sonra keçdiyi yola göz çevirirkən, yəni başında eyni yolun yolçuları olaraq yeddi-səkkiz arkadaşın da bulunduğunu görmək nə böyük bir müvəffəqiyyətdir. Bu sadə bir müvəffəqiyyət deyil, eyni zamanda gedilən hədəfə yaxlaşdığını göstərən parlaq bir bəşarətdir.

Böyük bir bəldəyə doğru qaranlıq gecədə yol keçmişsəniz, birlirsiniz ki, məqsədə yaxlaşdıqca şəhərin ibtida işıqları görülür. Bu

---

<sup>1</sup> “Prdzula”: Mücadilə. Gürcü Sosial Demokrat Fırqəsinin müvərrici əfkarıdır. Ayda bir dəfə intşar edər. “Müstəqil Gürcüstan”: Milli Gürcü Komitəsinin mürəvvici əfkarıdır. Bunlardan məədə Sosialist Federalistlərlə Nasyonal Demokratların da birər məlumatları vardır.

işıqlar başda seyrək olur. Bəlkə də ən əvvəl tək bir işiq görürsünüz, fəqət getdikcə işıqlar sıqlaşır, nəhayət, mütəəddid lampalarla parlayan şəhrə girmiş olursunuz.

Qaranlıq əsarət sənələrini keçdikcə mücadilə arkadaşlarının getdikcə sıxlaşan sayıları bizə kəndisinə doğru yürütdüyümüz böyük şəhrə yaxlaşdığımızı andırıyor. Işıqlar çoxalıyor. İstiqlala qovuşacağımız günlər yaxlaşıyor.

İştə **“Yeni Qafqasiya”**nın beşinci yıl başlanğıcında duyduğu bəşarət!

Dörd sənə əvvəl Rusiyanı əskisi kibi 170 milyonluq əzim bir kütlə kibi təsəvvür edərək bu “zorbalıq”dan təvəhhüs edənlərə **“Yeni Qafqasiya”** qəflətdə olduqlarını anladır, bu “əzim kütlə”nin parçalanmaya məhkum qeyri mütəcanis ünsürlərdən mürəkkəb olduğunu iddia edərdi. Türkistandan Ukraynaya qədər hüsulə gələn bugünkü mücadilə cəbhəsi bizə nə qədər haqq veriyor. Türkiстан, Qafqasiya, Ukrayna gərək müştərəkən gərək münfəridən mücadilə orqanları ilə durmadan bu tezi isbat ediyorlar. “İsbat” yalnız mətbuat deyildir. Həyat səyfələri də rus əleyhdarlığı və istiqlal davasını isbat edən vəqalarla doludur.

Son sovet statistikasını Qızıl İmperializm əsarəti altında yaşayan millətlərin 140 milyon miqdarında olduğunu qeyd eyləmişdir. Bundan 70 milyonu (Ukrayna, Qafqasiya və Türkiстан) artıq Rusiya idarəsində qalmaq istəmiyor. Rus mətbuatının da ara-sıra qeyd və etiraf etdiyi vəchilə bu məmləkətlər “şiddətli bir iftiraq xəstəliyi ilə məluldurlar”.

170 milyonluq çar Rusiyası 1914-də başlayan Cahan müharibəsinə dayanamadı, bütün zorbalığına rəğmən çökdü. Bu çöküşü bəkləməkdə bulunan qərbli millətlər kəndisindən ayrıılmaq firsətini buldular. Başda Lehistan olmaq üzərə Baltik cümhuriyyətləri təəssüs etdi. Cahan daha istikrarını bulmamış dünya məsələləri tamamıyla həll edilməmişdir. Həll olunmayan məsələlər arasında ən müzmini bu gün Sovetlər İttihadı namını daşıyan yeni Rusiya İmperatorluğudur. 140 milyonluq Sovetlər Rusiyasını da 170 milyonluq çar Rusiyasının müqəddəratı bəklıyor. Rusiyadan gələn təhtəl-ərz siyasi gurultular bizə yeni bir zəlzələnin vüqu bulacağını təbşir ediyor. Bizcə,

bu çöküş çox mühib olacaq və nəticədə Rusiya kəndi təbii hüduqları daxilinə çəkilərək bugünkü əsir millətlər hür və müstəqil olacaqlardır.

Fəqət bu yevmi - mevuda bir an əvvəl gələ bilmək üçün Rus kabusu altında bulunan millətlər mücadiləyə salih bütün qüvvətlərini bir araya toplamaq və kəndilərini saran qızıl ahtapotun qanlı qollarını qıra biləcək müəssir bir dərbə halına qoya bilmək vəzifəsi ilə mükəlləfdirlər. **“Yeni Qafqasiya”**nın tərvic etdiyi umdələrdən birisi də budur: milli vəhdət umdəsi! Sütunlarımızı diqqətlə təqib edən qarelərimiz, şübhəsiz, bu umdənin təhəqqüqünü göstərir vəsiqələri görmüşlərdir. Milli Azərbaycan Mərkəzinin azərbaycanlıları birliyə dəvət edən bəyannaməsi vəqtiylə bu səyfələrdə də nəşr olunmuşdu. Eyni zamanda, Azərbaycanın ən mütəşəkkil siyasi qüvvətini təşkil Müsavat Firqəsinin də bütün müvəffəqiyyətin milli birlikdə olduğunu qeyd edən bir bəyannaməsini də **“Azərbaycan”** qəzetəsindən nəql etmişdik. Səyfələrimiz yalnız bir zümrə və bir firqə mənsublarına deyil, məmləkət və istiqlallarını müdafiə edən bütün namuslu azərbaycanlılara aiddir.

Böyük rus təhlükəsi ilə mücadilənin taxdığı rus əleyhdarı bütün qüvvətlərlə birləşməkdir. Bu məqsədlə də Türkistandan Ukraynaya qədər uzanan böyük cəbhəni bütün hərərətimiz və səmimiyyətimizlə alqışlarız. Fəqət bu cəbhənin qəlbini hər kəs bilir ki, Qafqasiya təşkil edir. Azərbaycan üçün gərək şimdiki rus istilasını başından dəf etmək, gərək müstəkbəl hər dürlü Moskva təhlükəsinə qarşı qoya bilmək üçün qafqasyalılar arasında səmimi və sıxı bir ittihadın lüzumuna qane olan **“Yeni Qafqasiya”** ötədən bəri Qafqasiya Konfederasyonu fikrini tərvic etmişdir. Nitəkim bu fikri təmsilən vücuda gələn Qafqasiya təşkilatını hüsnə nəzərlə tələqqi etmiş və yenə bu məqsədlə təəssüs edən **“Prometey”** məcmuəsinin zühurunu alqışlamışdır. Qafqasiya İstiqlal Komitəsinin nəşr etdiyi bəyannaməsini də bu umdəyi tərvic etdiyi üçün vəqtiylə səyfələrimizə keçirtmişik.

Rusiyaya qarşı vasi bir cəbhə, qafqasyalılar arasında sıxı bir ittihad və rus əleyhdarı qüvvətlərlə təmas - bütün bunlar bizi məqsədimizə götürən birer vasitədir. Məqsədimiz isə Azərbaycan Türk Xalq Cümhuriyyətinin xilas və istiqlalıdır.

Bu şüar isə qəlbimizin ən əziz guşələrində bəslədiyimiz ən müqəddəs ideal sistemin zahiri bir ifadəsidir. Bu ideal sistem isə türkcülük, xalqçılıq və əsrilik kibi bir se-payə üzərinə qaimdir.

Türkcülüğü geniş mənasında anlarız. Müxtəlif türk elləri arasındakı harsa mütəəllik müştərək qiymətlərin mütəzərrir olmasını istəməyiz, bunu israr edən hər hanki hadisəni böyük bir qəlb sızısı ilə qarşılarız. Kommunizmə qarşı davam etdirdiyimiz müxalifət bu məsləkin yalnız rus istilasının bir damğası olduğu üçün deyildir, bu sistemin demokrasi düşməni muzır bir əslək olduğu da bizim ədavətimizi cəlb edər. Bununla bərabər **“Yeni Qafqasiya”** kommunizm istibdadına qarşı mücadilə edərkən feodalizm dövrünün baqiatını təşkil edən Pesmandə müəssəsələri ehyaya çalışmaz. O, harsı və mədəni xüsuslarda milli qiymətlə əhəmiyyət verməklə bərabər, bu qiymətlərin yalnız müasir demokrasi məfhumları ilə istinas etmələri nisbətində müfid ola biləcəkləri qənaətini bəslər.

Başda Türkiyə olduğu halda, müasir demokrasiyə intibaq kibi böyük bir inqilabla mühərrik bulunan Şərqdə cərəyan edən hərəkati işbu nöqteyi- nəzərdən təhlil edən **“Yeni Qafqasiya”** əsriliyə doğru atılan ən radikal qədəmləri bu günə qədər alqışladığı kibi bundan sonra da alqışlayacaqdır!

Fəqət türkcülüğün, xalqçılığın və əsriliyin Azəri cəbhəsindəki tətbiqatı ilə tarixən mükəlləf bulunan Azərbaycan istiqlalçıları üçün bu günün ən aktual məsələsi, şübhə yoxdur ki, istiqlal davasıdır. Bu müqəddəs davanın müvəkkər bir xadimi bulunan **“Yeni Qafqasiya”** yaşadığı dörd sənə əsnasında qeyd etdiyi müvəffəqiyyətlərlə tatmin olunduğunu düşünəcək qədər qafil olmaq istəməz. O, bilir ki, ən müşkül mücadilə, ən məsuliyyətli vəzifə əsl bundan sonradır və bu müşküllər getdikcə çoxalacaq, bu məsuliyyət ilərilədikcə artacaqdır. Bütün bu müşkülət və bütün bu məsuliyyəti nəzərə alaraq beşinci yılına girən **“Yeni Qafqasiya”** ətrafında oyandırdığı əlaqənin mənəvi qüvvətini haqqıyla təqdir etdiyindən idealist qarelərinin yardımını ilə nə qədər çətin və məsuliyyətli olsa da, sər-mənzil məksədə ərəcəyinə etiqad edər.

***“Yeni Qafqasiya”, 15 təşrini - əvvəl 1927 /  
3 rəbiyüləvvəl 1346, il:5, №1, s. 1-3***

Bəşarət - müjdə, xoş xəbər  
Bəldə - şəhər, qəsəbə  
Təvəhhüs - diqqətlə araşdırma  
Mütəcanis - həmcins  
Münfərid - yalnız, tənha  
Vəchilə - belə şəkildə, üsulda  
İftiraq - ayrılmaq, pərişan olmaq  
Təəssüs - yaranmaq  
Müzmin - uzun sürən  
Təhtəl-ərz - idrakdan kənar, idraki güc  
Təbşir - muştuluqlama  
Mühib - sevən, sevgi duyan  
Yövmi - mövud - günlük, söz verilən, vəd edilən  
Salih - əlverişli, uyğun, haqqı olan  
Ahtapot - qorxunc, səkkizayaqlı  
İsrar - dediyi sözün və fikrin üstündə durma, təkid  
İstinas - alışmaq, yaxınlaşmaq  
Müfid - faydalı, mənalı, ibrətli

*Red: 15 təşrini - əvvəl 1927 /  
3 rəbiyülvəvəl 1346 - 15 oktyabr 1927*

## İKİSİNƏ DƏ LƏNƏT

Bolşevik Firqəsi daxilindəki dərb mücadilələri için-için davam ediyor. Bu sinsi mücadilənin iç üzü, heç şübhəsiz, çox maraqlı vaqeələri ehtiva edər. Fəqət bütün bu vaqeəyi, bittəbii, əcnəbi gözün görməyəcəyi qalın bir pərdə ilə örtülüdür. Bununla bərabər ara-sıra bu pərdəni yararaq xaricə əks edən bəzi hadisələr “Lenin Firqəsi”ndəki “vəhdət”in nə dərin bir çatlaq verdiyini göstərir. Bu vaxta qədər bildiyimiz vaqeələr bizə bu çatlağın köylü, əmələ ittihadı cəbhəsində hüsulə gəldiyindən bəhs idi. Şimdi anlaşılıyır ki, Trotski-Zinovyev



müxalifəti Stalin-Buxarin müvafiqətini yalnız bu cəbhədə deyil, milliyyət məsələsində də kəndi tənqidinə nişan almışdır.

Bolşevik mətbuatında oxunduğuna nəzərən Zinovyev son zamanlarda bir nitq irad eyləmişdir. 7 Eylül **“Pravda”** qəzetəsinə görə müraqibə heyəti ilə mərkəz heyətləri azasının müştərəkən vüqu bulduğu sonki ictimalarında iradı nitq edən Zinovyev Stalin xətti hərəkətini tənqid edərkən əz-cümlə onun milliyyət məsələsində də Lenin xətti hərəkətinə müxalif olaraq siyasət yürütdüyünü söyləmiş imiş. Zinovyevə görə Stalin tərəfindən idarə olunan mərkəz heyəti “yerli kommunistlərə şəhrahə çıxmaq və kəndi işlərini bizzat idarə edə bilmək üçün yardım etmiyor. Bu heyət yuxarıdan əmr etməklə “kolonizatorluq” prinsiplərini tərviç ediyor. Stalin milliyyət məsələsində son dərəcədə prinsipsiz bir siyasət çeviriyor. Milli cümhuriyyətlərdə süni surətdə “sağ” və “sol” cərəyanlar icad etdiriyor və sonra bu cərəyanları yekdigəriyə döyüşdürüyor. Milliyyət məsələsində doğru bir siyasət yürüdülcəyi yerdə həfi surətdə verilən xüsusi əmrlərlə iş görölüyor. Stalinin arzusu xilafında olaraq toplanan firqə şurasının milliyyət məsələsindəki qərarları ehmal ediyormuş...”

Məsələ vüzuhdur. Zinovyev diyor ki: “Stalin heyəti milliyyət məsələsində doğru hərəkət etmiyor. Hərhanki imperialist kibi o da idarəsi altına aldığı millətləri istədiyi kibi idarə etmək üçün süni surətdə ayırıyor. “Sağ”ları, “sol”ları vuruduruyor. Bir kəlmə ilə Zinovyevin də dediyi kibi “kolonizatorluq” yapıyor. Demək ki, Komunist Firqəsinin benam həvarilərindən Zinovyevin sərahətlə söylədiyi vəchilə Komunist Firqəsinin Stalin cinahı kolonizatorudur.

Fəqət kolonizator yalnız omudur? Zinovyev ilə Trotski bu məsələdə Stalin ilə Buxarindən daha sağlammıdırlar? Bu sualın cavabını yenə kommunist mətbuatı ilə verəlim. Stalin siyasətini Zinovyev töhmətinə qarşı müdafiə məqsədi ilə qələmə sarılan İkramov namında birisi **“Pravda”** qəzetəsinin eyni nüsxəsində nəşr edildiyi uzunca bir məqalədə bu məsələ ilə məşğul oluyor. İkramova görə Zinovyev bu davasında səmimiyyətdən aridir. Onun əsl dərdi də “milli kommunistlər” deyildir. Ayının min bir oyunu ancaq bir ceviz olduğu kibi, Zinovyevin də bu oyunu firqə içindəki bütün naməmnunları birləş-

dirmək və onları mərkəz heyətinə qarşı etmək üçündür. “Naməmnunlar birləşin!” üsuluna sədaqətlə o, Ukraynada Şomski tərəfdarları Gürcüstan və Özbəkistan mütəzillərini qazanmaq məqsədi ilə “milli kommunistlərə meydan verilmir” şüarını ortaya fırladı.

İkramovca, firqəni təhəqqüm və kolonizatorluqla ittiham etmək silahını Zinovyev ilə tərəfdarları tamamilə Azərbaycan müsavətçiləri, Özbəkistan cəditçiləri və Gürcüstan menşevikləri tipindəki milliyətçilər deposundan alıyırlarmış və böylə yapmaqla sovet düşmənlərinin boyuna təkrar etdikləri davaya da haqq qazandırırırlarmış.

Halbuki İkramova görə əsl kolonizator Zinovyev kəndisi imiş. Neçin? Onun üçün ki, o, milli cumhuriyyətlərdəki kommunist kadrolarının həqiqi kommunist olacaqlarına heç bir zaman inanmamışdır. Və bu nöqteyi-nəzərini 1923 sənəsindəki milliyət məsələsi haqqında toplanan firqə şurasında sərəhətlə təsbit etmişdir. Bu nöqteyi-nəzərə “Sovetlər İttihadi”na daxil bulunan qeyri-qus vilayətlərdə yaxın zamanda həqiqi kommunist əfradına malik ciddi firqə şöbələri təsisini ümid etmək əbəsdir. Burada yalnız firqəyə hüsnü təvəccöh bəsləyən bəzi radikal ənasirlə əqdi ittifaq etməklə iqtifa zərurəti vardır.

Müttəhid cumhuriyyətlərdəki milli kommunistlərə şu zehniyyətlə yanaşan arkadaşlar, bittəbi, yerli bolşeviklərə etimad edəməz və onları yuxarıdan verilən əmrlərlə idarə etmək istərlər ki, şu surətdə əsl “kolonizator” da kəndiləri olurlar.

Görülür ki, bunların da haqqı var: Zinovyevçilər də kolonizatorlardır.

Bir kommunist müvafiqləri ilə müxaliflərini kəndi hallarına buraxalım; onlar münəqişə edə dursunlar. Yek-digərinin kolonizator olduqlarını bizim pək də bulamadığımız dəlillərlə isbat etsinlər. Bizcə iki kommunist tərəfin “müsadiməyi əfkarından” doğan bir “bariyyət” vardır ki, o da ikisinin də kolonizator olduğudur.

- İkisinə də lənət!..

*Azəri*

*“Yeni Qafqasiya”, 1 təşrihi - əvvəl 1927 /  
4 rəbiyülaxır 1346, il:5, №1, s. 5-6*

Dərb - saray  
Sinsi - illərlə davam edən  
Müvafiqət - uzlaşma  
Müraqibə - nəzarət  
Şahrah - magistral yol  
Vüzuh - aşkar  
Benam həvarilər - tanınmış xadimlər  
Cinah - tərəf  
Mütəzilələr - uklonistlər  
Ənasir - ünsür

*Red:1 təşrihi - əvvəl 1927 /  
4 rəbiyülxır 1346 - 1 oktyabr 1927*

## **İXTİLALÇI SOSYALİZMİN İFLASI (1)** *Azəri Gənclər mohzərində verilən bir konfrans<sup>1</sup>*

İnsan müəyyən bir ibtidadan gəlib müəyyən bir intəhaya **doğru-mu gediyo**r? Yoxsa ibtida və intəhası bəlli olmayan bir yolun daima yüksəklərə çıxan bir yolçusumudur? Zərurət və əsarət içərisində yaşayan fərd kəndini təzyiq edən cəmiyyət üsuli-həyatını dəyişdirərək zərurət dünyasından çıxma biləcəkmə? Yoxsa daha iyi bir tərzi-həyat iktisabına qadir olmaqla bərabər, insan kəndini saran maneələrə qarşı daima mücadilə etmək zərurətindəmidir?

Dinlər dünyanın zərurət və ehtiyac evi olduğuna qane olduqlarından insanın heç bir növlə vaz keçməyəcəyi “hürriyyət” idealını təmin etmək üçün işi iqbaya buraxıyor, möminlərini cənnətlərlə avutu-yorlardı. Əxlaqiyun, təhəmmül və səbr nəzəriyyəsinə tərbiyə edərək

---

<sup>1</sup> Bu məqalələr kitab olaraq da yayımlanmışdır: M.Ə.Rəsulzadə, “İxtilalçı sosializmin iflasi və demokrasiyin gələcəyi”. İstanbul, Orxaniyə mətbəəsi, 1928, 70 s. (Bu məqalələr kitabın 3-30 səhifələri arasındadır. 31-70 səhifələr arasında yazarın bir başqa konfransının mətni olan “Demokrasiyin gələcəyi” adlanır (red.Y.A).

insanı cəbri-nəfs etmək, dünyadakı təzad və ehtiyaclar fəvqünə çıxmaq surətilə ruhən azad, mənən məsud bir filosof şəklinə qoymaq istədilər: fəqət fitrətən xudkam olan insan nə öldükdən sonra təkrar dirilərək məsud bir həyat yaşamaq kibi “verəsiyə”lərə, nə də “məzlumiyyət” kibi “ücrət”lərə qane olur cinsindən idi. O, ümumiyyətlə yaşayışından məmnun deyildi. Zərurət dünyasındakı şəraiti dəyişdirmək və bir an əvvəl hürriyət dünyasına çıxmaq ehtiyacını ruhunda taşıyordu.

### **“Dünya cənnəti” məfkurəsi**

**18-ci əsrin sonlarında və 19-cu əsrin ibtidalarında zühur edən bir tərəfdən Russo, Kant və Hegel, digər tərəfdən də Kont, Spenser və Marks kibi filosoflar bəşəriyyətə yeni ümidlər nəfx etdilər.** Müxtəlif nəzəriyyələr, çox kərə mütəzad sistemlər müdafiə edən bu filosoflar müasirləri üzərində icra etdikləri dərin təsirlərlə fikirlərdə “dünya cənnəti”nə aid bir qənaət doğurdular. Professor Novqorodtsevin təsnifinə görə, bunlar əvvələn qane idilər ki, mümtaz bir qismi şəkildə olsa belə, insaniyyət kəndi mövcudiyyətinin məsud və mövud dövrəsinə yaxlaşıyor və saniyə insanıyyəti tarixin bu son səadətli mərhələsinə yetirəcək ecazkar sözlə, xilaskar sistem kəndilərinə məlumdur.

**Russo bəşəriyyətin** daha məsud günlərə irəcəyini sərəhətlə söyləməmiş isə də, onun nəşriyyəti böylə bir etiqada səbəb olmuşdur. Russonun peyğəmbəranə dəvətləri bəşəriyyəti əsarət və yalan zəncirlərindən qurtaracaq yeni bir kitab təşkil ediyordu. Məlum olduğu üzrə, Russo insanın əvvəlcə daha hürr və təbii bir həyat yaşadığına qane idi. “Əvvəlcə mövcud olan bu təbii halı yenidən qanuniləşdirmək mümkünmüdür?” sualına o, “mən bu məsələyi həll edə bilir ümidindəyəm!” deyə cavab veriyordu. Filosofun bu cəsur cavabı yeni siyasət kitabının mütədəyyinlərinə can və iman veriyordu. “Xalq hakimiyyəti” nəzəriyyəsi bu dinin sərih və parlaq bir ifadəsi idi.

**Kanta görə,** “əbədi sülh boş bir fikir deyildir”. Filosof bəşəriyyəti bu məqsədə götürən amillərin getdikcə məqsədə yaxlaşdıqlarını iddia ediyor.

Bəşəriyyətin yanaşacağı nicat sahili, Kanta görə, daha çox uzaqda isə də, **Hegelə görə**, bu, ən yaxın bir zamanda hüsul bulacaq bir nemətdir. Dövlət, Hegelcə, insan qüvvətlərinin ən böyük təəzzüvüdür. Məqsədə irmək üçün əql ilə xüsusi mənfəətlər və ehtiraslar arasında şiddətli bir mücadilə vardır. Fəqət bu mücadilə filosofca nəhayətə irmiş, arada etilaf hasil olmuş, “dövlət əqlin bir ifadə və şəniyyəti halına gəlmişdir”. “Bizim aləm” ilə “günlərimiz” “tarixin son mərhələsidir”. Hegelcə, bəşəriyyət həddi-bülüğünə irmişdir. Allahlıqla insanlığın, afaqlılıqla ənfüsiliyin etilafı bu bülüğün fəlsəfi ifadəsidir. Bunun əməli müməssili isə müasir hökumətdir. O hökumət ki, “fərdə şəxsi təkamülünü təmin etməklə bərabər cəmiyyətin vəhdətini də təmin ediyor”. Fərd ilə cəmiyyət etilaf ediyorlar.

Başqa əsaslar və ifadələrlə olsa da, **Kont dəxi bəşəriyyətin** istiqbalını eyni qətiyyət və nikbinliklə təbşir eləmişdir. Müsbət fəlsəfənin müəssisi “bəşəriyyətin mümtaz qismi təbiətə ən ziyadə uyan ictimai intizam dövrünün hüluluna yanaşmaq üzrə bulunuyor” deyə müntəzirləri təsəlli etməkdədir. Bunun üçün filosof hər şeydən əvvəl, fikir və mühakimələrin fənuni-müsbətə əsası üzərinə tövhidini tələb ediyor; fikir və mühakimələrdəki anarşiyi bərtərəf etməyə lüzum görüyordu. **Konta görə**, bəşəriyyət Russo, Kant və Hegeldə olduğu kibi hüququn mütəkamil şəkillərini tətbiq etməklə deyil, elm və fənnin sözgötürməz həqiqətlərinə tabe olmaqla nicat bulacaqdır.

Təkamül nəzəriyyəsinin müməssili olan **Spenser belə əsrinin** hakim fikri bulunan ictimai nikbinliyə həqq vermişdir. Spensercə də “tərəqqi bəşərin bütün ehtiyaclarını təmin edəcək bir dərəcəyi bulacaqdır. Filosofa görə xudkamlıqla digər kamlıq arasındakı mücadilə göründüyü kibi daimi deyildir. Cəmiyyətdəki tərəqqi sayəsində bir gün gəlir bu mücadilə tamamı ilə zail olur. Ən uzaq bir zamanda olsa da, bəşəriyyət ahəng və intizam dünyasına girə bilmək imkanı ilə məsuddur.

Təbii inkişafın eyni ahəng və intizamla nəticəpəzir olacağı fikri Marks nəzəriyyəsinin də əsasını təşkil edir. Təkamül nəzəriyyəsi **Spenser kibi** Marksı da günün birində zərurət dünyasının hürriyyət aləminə təbəddül edəcəyi etiqadına gətirmişdir. Ona görə bir gün gə-

lır ki, “qəsblər qəsbə uğrarlar”. Bu qəsb kapitalizmdə mövcud təbii qanunların inkişafı ilə kəndi-kəndinə hasil olur. İstehsal məhdud əllərdə birikir: bir sərmayədar bir çoxlarını əzir, meydandan çıxarır. Sərmayədarların azalması ilə səfalət çoxalır, istismar müdhiş bir şəkıl alır, digər tərəfdən əmələnin canı acır, müqaviməti artar. Nəhayət, sərmayənin bir mərkəzdə birikməsi cəmiyyətin əksəriyyətlə əmələ halına keçməsi təzadı son dərəcəsinə gətirir. Siyasi mühəfəzə iqtisadi təzyiqə davam gətirəməz. Kapitalizmin son dəmi gəlir, “qəsblər qəsbə uğrarlar”. Bu inqilab vüqu bulduqdan sonra dünya dəyişir. İnsanlar “zərurət dünyasından hürriyyət səltənətinə” keçərlər. “Hürriyyət dünyasında” isə insanlar maddi zərurətlərini rəf üçün deyil, mənəvi arzu və zövqlərini tətmin üçün çalışırlar; cəmiyyət istehsal alatına sahib olmaqla, əvvəlcə məhkum bulunduğuşərait və mühitə şimdi hakim olur. Fərd ilə cəmiyyət yekdigərinə qovuşur: mücadilə və təzad meydandan qalxar. Hürri, ahəngdar, mövzun və zərurətsiz bir dünya vücuda gəlir. Sosializm təhəqqüq edir, bir kəlmə ilə dünya cənnət olur.

### **Sosializmdə marksizm**

Sosializm Marksdan başlamaz. İnsan mədəni bir cəmiyyət halında yaşadığı andan etibarən sosializm fikri ilə aşına olmuşdur. Daha qədim Yunanıstan sosializm məfkurəsini bilirdi. Yunan **filosoflarından Əflatun (Platon)** ideal dövləti xüsusi mülkiyyətdən azadə bir iştirak əsası üzərinə təsəvvür ediyordu. Ondan sonra cahan mütəfəkkirləri arasında sosializm fikri ilə məşğul olan nəzəriyyəçilər çox olmuşdur. Sosializm **tarixi Ouen, Furiye, Sen-Simon, Prudon** və sairə kibi böyük idealistlərin çox hərəratli dəvətlərini, çox müxəyyəl təsəvvürlərini təsbit etmişdir. Bu mücahidlər bəşəriyyətin zərurətdən xilas olacağını, paranın ortadan qalxacağını, insanın istədiyini kibi çalışıb, istədiyini bulacağını təsəvvür ediyordular. İşbu ədalət, üxüvvət və müsəvat dünyasının bir an əvvəl vücuda gəlməsi üçün idealistik propaqandalara təvəssül ediyor, sosializmin gələcəyinə romantik bir etiqaqla inanıyordular.

Bununla bərabər, sosializm **Marksın zühuruna qədər** cahanşümul bir mahiyyəti iktisab etməmiş, sosializm mətəqidlərinə xəyal

ilə uğraşan “utopist”lər kibi baxılmışdı. Marksın bütün qiyməti bu xəyala elm sosu verməkdir. O, buna müvəffəq oldu. Marksdan əvvəlki sosializmə xəyali sosializm, onun təsis etdiyi sosializmə isə elmi sosializm deyildi ki, digər təbiri də marksizmdir.

Marksizm yalnız dünya tərəqqisinin, kapitalizm inkişafının sosializmə müntəhi və dünya cənnətinin təhəqqüq edəcəyini iddia etməklə iktifa etmədi. O, bu tarixi sirrin nə surətlə hüsula gələcəyi haqqında bir nəzəriyyə təsis etdi. Hegelin tarixi idealizmə tətbiq elədiyi təarüz dialektik qanununu tarixi maddəçiliyə tətbiq edərək o, dini, ictimai və siyasi müəssisələrin sabit bir şey olmayıb daima təhəvvül etdiyini və bu təhəvvüldə fikirdən ziyadə maddənin, hətta münhəsirən maddənin, amili-müəssir olduğunu iddia elədi.

Koyu materialist olan Marksa görə, cəmiyyət yekparə bir vücut deyildir. O, müxtəlif siniflərdən ibarətdir. Bu siniflər istehsaldakı mövqelərinə görə təyin edib yekdigəri ilə rəqabət və hətta mücadilə etməkdədirlər. İctimai hər sistem müəyyən bir sinif hakimiyyəti üzərinə qaimdir. Kapitalizm sistemini təmsil edən sinif burjuadır. Sosializm sistemini təhəqqüq etdirəcək sinif də əmələdir. Marks “proletariat” ismi ilə başqa muzzurlardan təfriq etdiyi kapitalist sənayeindəki əmələyi idealizə edər.

**Marks və arkadaşı Engelsə**, millət kibi dövlət də daimi bir müəssisə deyildir. Bunlar kapitalizmlə məşrut birər məfhumdurlar. Onlarca, millət və dövlətlər arasındakı mücadilələr belə bir millət və dövlət içindəki sinif mücadilələri kibi iqtisadi mənfəət ixtilaflarının birər ifadəsidir. Millətlər yox, yalnız siniflər vardır. Zərurət dünyasının malzəməsi olan dövlətin də, millətin də ortadan qalxması üçün bu müəssisələrlə əlaqəsi olmayan “proletarya” sinfinin zəfərinə lüzum vardır. Bu zəfər isə gələcək. “Əmələ dikturası” elan olunacaqdır. Diktaturayı təsis edən əmələ isə tədricən dövlət müəssisəsini inhilal etdirəcək və hürriyyət dünyası vücuda gələcəkdir. Bunun üçün Marks Hegelin xilafına olaraq əsri dövləti idealizə etməz, biləks onu inkar edər. Marksca, əsri dövlət kapitalistlərin dikturasından ibarətdir. Əsası zülm və qasiblik üzərinə qurulmuş bir binadır. Bu bina yıxılmalıdır. Bunun üçün o, siniflərin təsanüdünü rədd, müca-

dilələrini qəbul və təqdis edər. Əsri cəmiyyətin bünyəsində qoyulan sinif mücadiləsini yumşaltmaq istəyən ictimai islahatçılar marksizmə görə “qasiblərin qəsbə uğraması” gününü təxir edən və bununla yeni məsud həyatın doğmasını müşkülləşdirən zavallı utopistlər və idareyi-məsləhətçilərdir. Marks ilə arkadaşı Engels bilxassə nəşriyata başladıkları ilk dövrdə sosialist inqilabının biran əvvəl hülul edəcəyini bəklilər və bu ümid ilə əmələyi təşkilata dəvət edirdilər.

### **Komunist manifesti**

**Marks Adam Smit, Şarl Jid, List və sairə kibi yalnız yeni bir məktəb təsis etmiş böyük iqtisad alimi deyildir.** O,eyni zamanda, sosializmin mühəqqəq surətdə gələcəyinə və proletaryanın bir zərbeyi-inqilabla əsarətdən hürriyyətə atılacağına iman etmiş bir dahi idi. Cahan fikriyyəti üzərindəki əhəmiyyəti də bundandır. Bu sayədədir ki, o, digər iqtisad alimləri kibi yalnız kəndi şagirdləri və kəndinə mümasil mütəxəssislər arasında qalmayıb, aləmşümul bir şöhrətə malik dinləri inkar edən yeni əmələ dininin peyğəmbəri olmuşdur. Bu dinin kitabı biliyorsunuz ki, “Kapital”dır. “Kapital”ın üç böyük cilddə söyləmək istədiyi Marksla Engels tərəfindən yazılan “Komunist manifesti”ndə xülasə edilmişdir.

1848-də nəşr olunan və 1872-də təkrar nəşr edilirkən müəllifləri tərəfindən 25 sənə sonra olsa dəxi, hökmündən bir sətirini olsun qeyb etmədiyi iddia edilən bu vəsiqə ixtilalçı marksizmin etiqad etdiyi əsasları qüvvətlə ifadə etməkdədir. Bu vəsiqəyə görə “həyatı-bəşər bütün təfərrüatına varıncaya qədər dəyişməyə məhkumdur. Burada dini, əxlaqi, ictimai və siyasi bütün qanunları ilə şimdiki dünyaya elani-hərb edilmişdir. Tarixi irtibatların, ənənələrin hüdud və xüsusiyyətlərin kəffəsinə bir qələm çəkilmişdir. Bu yeni müəzzəm və hiddət qarşısında ailə, milliyət, sinif fərqi ortadan qalxdığı kibi, vətən, dövlət və mülkiyyət məfhumları da zail olmalıdır. Proletarya bəşəriyyəti hər növ istismar, təzyiq və mücadilə külfətindən xilas etmək kibi müqəddəs bir vəzifə ilə müşərrəfdir”.

**Manifestə görə,** bir tərəfdən sərmayələrin birikməsi, digər tərəfdən cəmiyyətin proletarizə edilməsi sayəsində, çox çəkməz, mütərəqqi Avropa dövlətlərindən birində, təxsis Almaniyada əmələ



hakimiyyəti əlinə alır; “proletarya diktaturası”nı təsis edər və bu surətlə o, digər cahən əmələlərinə rəhbərlik edərək kapitalizm dünyasını devirər.

İxtilalçı sosializmin cahən cənnəti haqqında bəslədiyi ümid “Manifest”də olduğu qədər qüvvət, məntiq vüzuh və cəsərtlə başqa bir yerdə ifadə edilməmişdir.

Sonu var

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin  
“Yeni Qafqasiya”, 1 mart 1926 / 17 şaban 1344,  
il:3, №9, s. 11-13*

Tətmin - təminat vermə

Mümtaz - parlaq

Mütədəyyin - dindar

Sərih –açıq- aşkar

Təəzzüv - formalaşma

İtilaf - anlaşma, uyuşma

Müməssil - təmsilçi

Müntəzir - gözləmək

Təhəqqüq - həqiqi olduğu meydana çıxma

Müxəyyəl - xəyala gətirilən

Təhəvvül - dəyişmə, dəyişkənlik

Vüzuh – aydınlıq, aşkarlıq

*Red:1 mart 1926 /  
17 şaban 1344 - 1 mart 1926*

## **İXTİLALÇI SOSYALİZMİN İFLASI (2)** *Azəri Gənclər möhüründə verilən bir konfrans<sup>1</sup>*

### **Lassaliyanizm**

Russo və Hegel məktəbinin dövlətə, milli təsanüd və “ictimai müqavilə”yə bağladığı ümidin nikbinənə nəticələri bu ümidi idea-

<sup>1</sup> Keçən nüsxədən mabəd.

lizə edənlərcə təhəqqüq etmədi. Doğrudur, siyasi demokrasi ilərilədi, yeni müəssisələr tərəqqi etdi. Bu müəssisələr sayəsində Avropa orta əsrlərdəki məhdudluğundan çıxdı: bədiyyat, fikriyyat, elm və fəlsəfə qüvvətli və fəyyaz bir fəvəranla fişqırdı. Əqliyyat ilə müsbət fənlər geniş bir meydan aldı. Texnikdə vücuda gələn kəşflər sayəsində məişət əqlərə heyrət verəcək bir şəkildə dəyişdi.

Əvət, siyasi demokrasiyə bağlanan ümid boşa getməmiş, bu sayədə həyat epeycə inkişaf eləmiş, cəmiyyətdə mövcud gizli istehsal qüvvətləri fəyyaz bir surətdə çiçəklənmiş, çox faydalı səmərələr vermişdi. Fəqət bütün bunlarla bərabər böyük filosofların həyəcanlarla təxəyyül etdikləri ictimai ədalət, digər təbirlə “cahan cənnəti” daha hüsula gəlməmişdi. Bu tatlı xəyal ilə yaşayanlar hala intizarda idilər. İştə Marks ilə Engels elan etdikləri “Manifest”lə bu intizardan gələn yəsi yeni bir ümidə təbdil ediyor; nicatın dövlətdən və demokrasi-dən deyil, “diktatura” ilə “sosializm”dən gələcəyi şövqünü əmələyə təlqin ediyorlardı.

**Məlum olduğu üzrə sosializm fikri** əmələyi istihdaf edər, bir nəzəriyyə olsa da həyatda əmələdən olmayan mütəvəssit siniflər ilə münəvvərlərdən bir qismini dəxi cəlb eləmişdir.

Hərbi-ümumi ərafəsində əğləb Avropa dövlətlərində pək mühüm birər təşəkkül halında bulunan sosialist firqələri beynəlmiləl bir təəzzüvə malik idilər. Almaniya sosial-demokrat firqəsi bu “internasional”a daxil olan firqələrin ən mühümü idi. Üç milyona qərib əzaya malik idi. Buna yeddi milyona qərib əzaya malik əmələ sendikalarının da kəndisinə hüsni-təvəccöh bəslədiklərini əlavə edərsək, o zaman bu firqənin nə müdhiş bir təşəkkül olduğunu təxmin edə biliriz. Digər məmləkətlər Almaniya qədər olmasa da, az çox əmələ firqəsinə malik idilər; siyasi həyatlarında sosializm pək mühüm bir rol oynamaqda idi. Almaniya firqəsi yalnız əzasının çoxluğu ilə deyil, tarixinin qədimliyi və rəislərinin cahanşümul qiymət və etibarı ilə də mütəvəssit bir qüvvət idi. Karl Marks ilə Engels ən əsl almaniyalı olduqları kibi, **Bebel, Lassal və Kautski kibi** məşhur sosialistlər də buradan yetişmişdi.

Avropa sosializminin hərbi-ümumi zühuru üzərinə dərin bir böhran keçirdiyi məlumumuzdur. 19-cu əsrin ictimai ən qüvvətli idealinı təşkil edən sosializmin müharibə əsnasında və sonra keçirdiyi inhilal və iflas günlərini iyicə anlaya bilmək üçün Almaniya fırqəsinin tarixini tədqiq etmək surətilə sosializmin əlli-altmış sənə əsnasında keçirdiyi fikri-təhavül və inşiaab tarixini, müxtəsər də olsa, gözdən keçirmək zərurətini hiss edirik:

Almaniya sosial-demokrat fırqəsində əskidən bəri “lassaliyanizm” namilə məruf bir cərəyan vardır; bu cərəyan marksizmlə daimi bir təsadüm halında idi. Marksın yuxarıda gördüyümüz vəchlə dövlət haqqındakı nəzəri mənfə idi. Halbuki **Ferdinand Lassal** bu xüsusda tamamilə Hegelə sadıq idi. Müsbət bir görüşü vardı. Dövləti inkar deyil, qəbul ediyordu. Lassala görə dövlət bir sinfin digər siniflər üzərindəki təğəllüb və hakimiyyətindən ibarət deyil, cəmiyyətin idarəsinə yarar, siniflər fəvqündə bir makinadır. O, liberalizmin dövləti iqtisadi münasibata müdaxilədən mən edən nəzəriyyəsinə cərh ediyor, böylə bir müdaxilə demokratik dövlətin vəzifəsindən olduğunu iddia ediyordu. **Lassala görə** əsaslı qanunlar cəmiyyət içindəki ictimai siniflərin bilfel haiz olduqları qüvvət və iqtidarın həqiqi təvazininə təsbət edən vəsiqələrdir. Bu düşünüşü ilə o, Russonun “ictimai müqavilə”sindən mülhəm olduğu kibi, əmələyə xitabən söylədiyi bir nitqində Hegelin dövlət haqqında bəslədiyi idealistik görüşlərə də tərəcəman oluyor, Bernşteynin bir ifadəsinə görə adətə Fixtenin ağzı ilə söylüyordu, o diyordu:

“Tarix, əfəndilər, insanın təbiətlə mücadiləsindən ibarətdir. Təbiət deyilən şey ehtiyac, fəqr, zərurət, cəhalət, zəf və sairədən ibarətdir. İnsan tarixə ilk girdiyi sıralarda təbiətə qarşı çox zəif idi. Bu zəfin getdikcə azalmasına mətuf olan hərəkət hürriyyətin inkişaf və tərəqqisi deməkdir ki, tarixin ifadəsi də odur. Bizlərdən hər hankımız kəndi başına hərəkət etmiş olsaydı, bu mücadilədə qətiyyəən müvəffəq olmazdı; nitəkim şimdi də olmuyor və iləridə də olamaz. Hürriyyəti inkişaf etdirmək, növi-bəşəri hürriyyət yoluna sövq etmək işi dövlətə düşər bir vəzifədir. Dövlət fərdlərin mənəvi vəhdətə birikmiş bir məcmuidir, öylə bir vəhdət ki, fərdin qüvvətini mil-

yonlar dəfə artırır; fərdin kəndi başına çıxaracağı müəyyən qüvvəti milyonlar dəfə artdırır. Dövlətin vəzifəsi yalnız fərd ilə mülkiyyəti müdafiə etmək deyildir. Onun vəzifəsi biləks, fərdin təkbaşına hasil edəmiyəcəyi şeyi fərdlərin birləşdirilməsi ilə hüsula gətirməkdir. Dövlətin vəzifəsi insanın təbiətindəki müsbət xassələri tərəqqi etdirməkdir. Digər təbirlə, insanın şəni həyatdakı vəzifəsini təhəqqüq etdirməkdir. Dövlətin vəzifəsi növi-bəşəri hürrriyyəyə alışdırmaq, onu bu yolda tərbiyə etməkdir”.

**Dövlət fikrini tənqid deyil**, idealizə edən Lassal məhkəmə qarşısında kəndini müdafiə edərkən söylədiyi bir nitqində “dövlət hər hankı bir mədəniyyətin atəşi-müqəddəsidir ki, onu bən sizinlə bərabər (hakimlərə xitabən) o barbarlara qarşı müdafiə ediyoram” demişdir.

Marksca sərəpa zülm və təəddidən ibarət olan dövlət Lassalca mədəniyyət xalığı bir “atəşi-müqəddəs”dir. Birisi onu yıxmaq, atəşə vermək, bir an əvvəl devirmək istər; digəri isə biləks, onun atəşi ilə cəmiyyəti isidir, onun təkəmmülünə çalışır, nöqsanını islah etməklə növi-bəşərə daha ziyadə müfid olmasını dilər. Birisi yıxıcı ixtilal, öteki yapıcı islahat tərəfdarı.

İxtilalmı, islahatımı? – işte sosializm və marksizm fikrini sənələrdən bəri işğal edən və onu dürlü-dürlü məktəblərə bölən iki mühüm sual!...

*Sonu var*  
*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Yeni Qafqasiya”, 29 mart 1926 / 15 ramazan 1344,*  
*il:3, №10, s. 10-12*

Mabəd – davam

Təhəqqüq - həqiqi olduğu meydana çıxma

Təhəyyül - xəyala gətirmək

Mütəvəssit - vasitəçi

Təvəccöh - diqqət

İnhilal - bir-birindən ayrılma  
Təhəvvül - dəyişmə, dəyişkənlik  
İnşiaab - qol-budaq vermə  
Mən - qadağan saxlama  
Bilfel - işdə, işlə indi, hələ doğrudan  
Haiz - malik olmaq  
Biləks - əksinə

*Red: 29 mart 1926 /  
15 ramazan 1344 -29 mart 1926*

### İXTİLALÇI SOSYALİZMİN İFLASI (3) *Azəri Gənclər mohzərində verilən bir konfrans<sup>1</sup>*

#### **Erfurt proqramı**

İxtilalçı sosializm şövqü liberalizmin “ictimai ədalət” təsisindəki ədəmi-müvəffəqiyyəti nəticəsində gəlmişdi. İslahat fikri də ixtilalçı sosializmin vəd etdiyi ixtilal gününün gecikməsi sayəsində iləriləyirdi. Marksın həqiqi şagirdləri böyük bir ümid və imanla ixtilal gününün bir an əvvəl gəlib yetişəcəyini hər gün təkrar ediyor, əmələnin qulağını dolduruyordu. **Sosyal-demokrat məbuslarından Kolmar** 1892-1893 sənələrində nəşr olunan sosialist “Neue zeit” qəzetəsindən topladığı bu qəbil cümlələri risalə halında nəşr eləmişdir: bu nümunələrdə sosializmin 19-cu əsrdə həlli yaxın zamanda əmələ ixtilalının zühuru və kapitalizmin komunizmə təbəddül edəcəyi kibi kəhanətləri saymaqla bitməz!

İctimai inqilabın bir an əvvəl zühur edəcəyinə bağlanan iman sosializm firqəsinə lazım idi. Çünki bununla o, əmələnin və arxasından gələn kütlənin səbirsizliyinə bir növ cavab veriyordu. Fəqət bu təbiyyənin müvəffəqiyyəti çox da uzun sürməzdi. Bir tərəfdən qızğın qafalar təhəvvürə gələrək anarşizm və ixtilalçı sendikalizmə

<sup>1</sup> Əvvəli 9-cu və 10-cu sayılarda.

təmayül ediyor, tarixi mərhələyi bəkləmədən qüvvətə müraciət etmək üsulunu mürəccəh buluyor; digər tərəfdən də ələlümum ixtilal ilə bir şey qazanılacağından ümid kəsiliyor, islahat təriqinə gediliyordu; sosializm “intizar və səbirsizlik” böhranına tutuluyor, parçalanıyordu. Almaniya bir böyük sənaye məmləkəti idi. Almanların tarixən təşəkkül etmiş milli təbiətləri intizampərvərlik idi. Bu səbəblərlə Almaniya sosializmi daha elmi cəhətə süluk etdi, marksizmin son hədəflərini rədd etməməklə bərabər bugünkü dövlət və cəmiyyət daxilində dəxi əmələnin, qismən olsun, həyatının təmininə və hürriyyətinin, mümtaz olduğu qədər təsisinə əhəmiyyət verdi. 1891-də Erfurtda toplanan Parteitaq yeni bir proqram nəşr etdi. Bu proqram iki qismdən ibarət idi. Bir qismi uzaq məqsədi qəsd edərək eyni ilə bəhsi keçən komunist manifestindən, digər qismi də yaxın məqsədi hədəf ittixaz edən bir minimumdan ibarət idi. “Minimum” deyilən proqramda, soyal-demokrat firqəsi dövlətin də demokratizə edilməsini, ümumi intixabların icrasını, qanuni müəssisələrin iki sənədə bir toplanmasını tələb ediyor; hər növ siyasi təhdidlərin ilğasını iləri sürüyor; referendum həqqini istiyor; xalqı imperiya, dövlət, vilayət və şəhər işlərində kəndi-kəndini bizzat idarə etməyə dəvət ediyor; əsgər yerinə milis tələbində bulunuyor; hərə və sülhün milli rəyə müraciətlə həll edilməsini, beynəlmiləl ixtilafaların hökm vasitəsi ilə təsviyəsini tələb eliyor; dinin fərdə məxsus bir iş olduğunu və sairəyi ideal bir hökumət əsası olaraq elan ediyordu.

**Bu tələblərin bütən radikalizminə rəğmən** proqram olaraq ortaya qonulmasını Marks ilə Engels vaxtilə protesto eləmiş, bunu Lassal idealizminin “opportunizmi” şəklində tələqqi etmişlərdir. Çünki dövləti islahə mətuf bulunan bu maddələrlə firqə təkrar tarixi rabitələrə ovdət eləmiş, dövləti tanımış bulunuyordu. Halbuki buna müqəddimə olaraq dərc olunan manifest, biləks, dövləti, islahi qeyri-qabil bir müəssisə kibi kökündən baltalıyor, sosialist ixtilaldan sonra təsis edəcəək cəmiyyətdə dəxi dövlət müəssisəsinə yer vermiyor, onun tədricən inhilalına qail bulunuyordu. Şu surətlə Marksın iqtisadi maddəçilikdən çıxan komünizm xəyalı ilə Hegelin idealiz-

mindən gələn dövlət həqiqəti yan-yana gəliyor, ixtilalçılıqla islahatçılıq bir dəftərə yazılıyordu.

### **Revizyonizm və sosial-patriyonizm**

Erfurt proqramındakı bu ikilik sosializm təşəkkülündəki fikri mücadilənin klassik bir mənşəni təşkil eləmişdir. İxtilalçılar firqə ilə əmələyi manifestə, islahatçılar da zeylinə doğru çəkmişlərdir.

Lassalle ruhunu idealizə edən alman sosialistləri, mövud ixtilal günü uzaqlaşdıqca “Manifest”in firqə proqramında tarixə və keçmişə hörmətən sadə bir bəyannamə rolu oynadığına qane olmuş “Manifest” ilə bərabər “Kapital”ın belə ortaya qoyduğu qəti üqnumları tədqiq və təhqiqə lüzum görmüşlərdir. Bernşteyn tərəfindən təmsil olunan bu tədqiqçiliyə Almaniya sosializm tarixində “revizyonizm” denilir. Revizyonizm sinif mücadiləsinin əhəmiyyətini idrak etməklə bərabər, bunun Marksda olduğu kibi qəti və mütləq bir qiyməti haiz olmadığını iddia eləmiş, sinfi mənfəətlərini müdafiə etməklə bərabər əmələnin milli mənafe naminə dövlət daxilində digər siniflərlə təşriki-məsai edə biləcəyi ilə, sinif təsanüdünə dəxi mənfə bir nəzərlə baxmamaq lazım gəldiyini iləri sürmüş; eyni zamanda kapitalizm inkişafının Marksın iddia etdiyi vəchlə mütləqə sosializm inqilabına müncər olacağı qəziyyəsinə dəxi şübhə altına almışdır. Kapitalizmin inkişafı ilə əmələ səfələtinin artdığı, kooperativlər, sendikalar və ictimai islahat sayəsində Marksın dediyi qədər olmadığı kibi, kuy və ziraət istehsalı təsəvvür olunduğu qədər təmərəküz etmiyor, ufak sər-mayədarların ədədi isə qətiyyəən azalmıyor, orta siniflər “Kapital” və “Manifest”də söyləndiyi kibi heç də qaib olmuyorlar.

“Reformizm” Almaniya ilərilədiyi kibi digər məmləkətlərdə də iləriləyor; sürətlə inkişaf edən Avropa kapitalizmi milli hüdudunu keçərək müstəmləkə siyasətinə atılınca oradan cəlb olunan fəzlə qiymətləri vətən burjuazisi qismən kəndi “proletaryası” ilə bölüşdü-ğundan, bittəbi hər məmləkətin sosialistlərində bir növ sosializm milliyyətçiliyi, digər bir təbirlə, “sosial-patriyotizm” təbriyə edil-məyə başlıyor. Şöylə ki, 1904 sənəsində Almaniya ilə Fransa arasın-da məruf Agadir məsələsindən dolayı çıxan hadisədə məruf alman sosialistlərindən Bebel Reyxstaqda irad elədiyi nitqlərindən birində

“biz bu topraq üzərində yaşıyor və onu kəndimizə mehriban bir ana vətən halına qoymaq üçün mücadilə ediyoruz. Biz bu məqsədlə çalışıyoyruz, buna doğru gediyoruz. Və bu vətəndən bir qitəyi olsun kim-səyə çeynətməz, onun yoluna canımızı fəda edəriz” demişdir. Digər bir nitqində “..... Mən və arkadaşlarım yabancılara bir ovuc olsa da, alman toprağını tərək edəməyiz. Çünki Almaniya parçalandığı gün millətin mənəvi və ictimai həyatı da parçalanmış deməkdir!”

*Sonu var*  
*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Yeni Qafqasiya”, 15 mayıs 1926 / 3 zılqədə 1344,*  
*il:3, №13, s. 12-13*

İxtilalçı - inqilabçı  
Təhəvvür – ağılsızlıq  
Təbəddül - dəyişmə  
Kəhanət - gələcəyi xəbər vermək  
İnhilal – bir-birindən ayrılma  
Qail - inanan, söyləyən  
Müncər - bitmək, sona çatmaq  
Məruf - məşhur, tanınan

*Red:15 mayıs 1926 /*  
*3 zılqədə 1344 – 15 may 1926*

### **İXTİLALÇI SOSYALİZMİN İFLASI (4)** *Azəri Gənclər möhzərində verilmiş bir konfrans<sup>1</sup>*

Marksın hər növ xüsusiyyətləri məhv edən internasyonalizminə müqabil burada insanın kəndi vətəninin istiqlalını müdafiə etmək lüzumundan bəhs olunuyor. Mücərrəd sosializm məfhumu insanın müəyyən idrakı tərəfindən cərh olunaraq təkrar tarixi əlaqələri ricət

---

<sup>1</sup> Əvvəli 9, 10 və 13-cü saylarda.



olunuyor. Burada bütün sinifləri kəndisinə bağlayan ümumi səlah fikri təhəqqüq ediyor.

Vətən nədir? Üzərində yaşadığımız topraqımı? Bu, yalnız yaşadığımız topraq deyil, Bebelin üsulətlə işarət etdiyi kibi bu, ana-babalarımızdan bizə keçən mənəvi qiymətlərin yekunudur. Bu, həm din, həm dil, həm ədəbiyyat, həm gözəl sənətlər, xülasə, bir millətin həqiqi siyasi və mənəvi şəxsiyyətini təşkil edən bütün qiymətlərin məcmuyudur! Almaniya sosializminin şüuru yalnız vətən və millət məfhumlarında deyil, digər xüsularda dəxi mövcud bütün qiymətləri inkar edən ixtilalçı marksizmdən uzaqlaşıyordu. Marks din ilə mücadiləyi sosializmin ancaq elm və fənnə etibar etməsinin pək bariz bir rəmzi kibi tələqqi etdiyi halda, Erfurt proqramı dini hər kəsə məxsus xüsusi bir iş kibi elan eləmiş, Libknext isə “sosyalizmi ateizmə müstənid digər dinlər əleyhində bir din kibi tələqqi edilməkdən” qurtarmaq lüzumundan bəhs və bu bəhsi ilə xalq kütləsi üzərində nüfuzları qüvvətli olan katolik fırqələri ilə mücadilə etməyi təşil etmişdir. Almaniya sosial-demokrat fırqəsinin nizamnaməsi mövcubincə bir sosialist istədiyi kilisəyə mənsub ola bilir.

Vətən və millət fikri hərbi-ümumi ərəfəsində yalnız Almaniya sosialistlərində deyil, digər məmləkət sosialistlərində dəxi büllurlanmış bir şəkil almaya başlamış, hər tərəfdən bir növ “vətən sosializmi” vücuda gəlmişdi. İngilis sosialistlərdən məşhur Makdonald – ki keçənlərdə əmələ hökumətini də təşkil elədi – 1909 sənəsində nəşr elədiyi bir əsərində Engelsin dövləti tərif həqqindəki tezini cərh edərək diyor ki:

“Dövlət – bu nə hökumətdir, nə də cəmiyyət; bu, müstəqil millətin mütəəzzöv siyasi şəxsiyyətidir; heyəti-ictimaiyyənin siyasi vasitələrlə ümumi idarəsini icra edən təşkilatıdır. Dövləti yalnız fərd tərəfindən vücuda gətirilmiş bir müəssisə kibi görmək doğru deyildir. Onun vücuda gəlməsində keçmişin də rolu vardır... Bunun üçündür ki, dövləti üzvi bir vücut kibi görməlidir”.

Eyni fikri ifadə edən “reviziyonist” Bernşteyn “funksiyonların inqisam və təşxisi üzərinə heyvanlarda bel kəmiyi nasıl təşəkkül et-

mişsə, cəmiyyətdəki iş bölümü təsis etməklə də hökumət makinası vücuda gəlmişdir. İş bölümünün iləridə azalması deyil, daha ziyadə artması təbii olduğundan dövlətin də keçici deyil, əbədi olması iqtizadədir” deyir.

Dövlətin şu surətlə tələqqisi hərbi-ümumiyyə təqəddüm edən sənələrdə aşağı-yuxarı bütün Avropa sosialistlərində qüvvətli tərəfdarlar bulmuş, beynəlmiləl mücadilə və rəqabətdə bir millətin əməlləri digər bir millətə qarşı kəndi burjuaları ilə müttəfiqən hərəkəti caiz görməyə başlamışlardı.

### **Hərb əsnasında sosializm**

Hərbin zühuru ilə beynəlmiləl münasibət münqəte olunca sosialist internasyonalı da parçalandı. Ümumi qıtalı protesto etmək üzrə Fransada Jores, Almaniyada Libkinext kibi idealistlər çıxdı isə də, bunlar əqəliyyətdə qaldılar. Əksəriyyət hər tərəfdən vətən müdafiəsini sosializm internasyonalizminə tərcih etdi. Belçika sosialisti Vanderveld, kral Albertin, Almaniya sosialisti Şeydeman da imperator Vilhelmin qapısından ayrılmadılar. “Döyçland Über Alles” nəğməsi yalnız alman rasistlərinin (ırqçılarının) deyil, eyni zamanda sosialistlərinin də virdi-zəbanı idi. Hərbi-ümumi əsnasında Almaniya sosial-demokratlarının işləyib də müdəvvin bir hala qoyduqları sosialist vətənpərəstliyi tədqiqə dəyər bir hadisədir.

1909 sənəsində professor Harmes nəşr etdiyi bir əsərdə sosial-demokratları keçirdikləri bu böhrandan yalnız “Lassala doğru! şüarı qurtara bilir” demişdi. 1916-da isə bu sözü sosial-demokratlar arasında söyləyənlər oldu. O sənədə nəşr elədiyi bir əsərində alman sosial-demokrat mütəfəkkirlərindən Keniş müharibədən sonra firqə Lassalın nəzəriyyələri ilə onun ənənələrinə və onu təqib edən Sveytserin fikirlərinə müraciət etməlidir, yaxud onların iləri sürdükləri fikri hazırkı vəziyyətlərə uydurmalıdır, deyirdi.

Kenişcə “sosial-demokrat firqəsi sinif mücadiləsi fikrindən vaz keçməz, fəqət alman millətinin vəhdəti naminə daha ziyadə qətiyyətlə alman dövlət məfkurəsinin bayrağı altına girərək Almaniya dövlətçiliyi ilə daha sıx surətdə birləşir”.

Görülür ki, burada Marksın sinif mücadiləsi haqqında iləri sür-düyü tez ilə Lassalın dövləti idealizə etdiyi tez arasında bir ülfət təsis olunur. Çox qabildir ki, kəndi keçmişinə ehtiramən və Marksın xatirəsini etirazən fırqə daha bir çox zaman əski şüarlarını sözdə də olsa, təkrar edib duracaq, fəqət yalnız təkrar edəcək. İşdə isə ixtilal ümdələrindən ziyadə dövlətçilik və islahat əsaslarına sarılacaqdır. Bernşteynin məruf bir sözüə görə “əsl olan qayə deyil, hərəkətdir”, yəni dünyanın bir gün gəlib də hər dürlü tarixi rəbitələr xaricində sosializm cənnəti şəklinə girəcəyi qaranlıq bir xəyaldır. Halbuki içində bulunduğumuz cəmiyyətin hərəkəti təmasla hiss olunur, göz-lə görülür bir mahiyyətdədir. Realist bir siyasinin vəzifəsi məşhu-datdan çıxaracağı hökmlərlə iş görmək, bugünkü mümkünü yarınki xəyala fəda etməməkdir. Bugünkü mümkünat alman sosialistlərini realizmdə 4 ağustos 1914 siyasətinə gətirdi. Bu tarix sosializm ta-rixində pək böyük bir dövrün dönüm nöqtəsini təşkil edir.

Bu gün kəndi aralarında cərəyan edən çox hərərətli münaqişədən sonra sosial-demokratlar hər b büdcəsinə rəy vermək qərarını ver-mişlərdi. Bu qərar sonra “4 ağustos siyasəti” namı ilə məruf olan dövrə bir məbdə təşkil etmiş oldu. Almaniyada hər kəs sosial-de-mokratların hər b büdcəsini rədd edəcəklərini bəklər ikən möcüzə zühur eləmiş, sosial-demokratlar bütün dünyayı heyrətdə buraxmış-lardı. Fövqəladə zamanlar, bilxassə müharibə günlərində cəmiyyətdə daxil olan zümrə və siniflərdə digər kamlıq hisləri coşar, milli vic-dan, milli şüur daha həssas, daha müdrək olur. Sosial-demokratlar da kəndilərini bu əsnada alman olaraq duymuşlardır. O “ağustos gün-lərində” duyğularını nəql edən Keniş diyor ki “Biz sanki çox uzun sürən bir uyqudan oyandıq. Gözlərimizi açdıq və dəfətən ən böyük ehtiyacdən və ən böyük təhlükədən doğan Almaniya vətəni tutduq! Və Almaniya vətəni də bizi tutdu...” Keniş yenə diyor ki “Əvvəlcə əmələ vətən məfhumunda yalnız kəndi düşmənini görüyordu, hal-buki şimdiki o, kəndisini onun bir hissəsi olaraq hiss ediyor. Əvvəlcə o dövləti dıxarıdan hücumla alınacaq və dağıdılacaq bir qala şəklin-də görüyordu, halbuki şimdiki onun hiss və fikirləri dövləti daxilindən almaq və islah etməyə məşğuldur. Əmələ hərəkəti artıq dövlət ilə

müəssisələrini kəndi əlinə keçirib onları kəndi ruh və arzusu vəchlə tənzim edə bilmək dövrünə giriyor. Bu, əməllərin yaradıcı dövlətidir. Təmali atılmış bu dövlət əmələnin ürək qanı ilə müdafiə edəcəyi müstəqil dövlətdir”.

Bu sətirlər hər b əsnasında, 1916 sənəsində yazılmışdır. Fəqət buradakı ruh və tərz-i-ifadə, dövlətçilik və vətən naminə söylənən mədhiyyə alman sosializminin müharibəyə təqəddüm edən cərəyanı ilə hazırlanmışdır. Vildenberq Almaniya sosialistlərinin marksizmdən etizallarını göstərən iki anı təsbit ediyor:”revizyonizm” ilə hər b əsnasındakı tərz-i-hərəkət! Revizyonizmi daha Erfurt proqramı əsnasında görülən lassalyalizmin bir növü kibi tələqqi edərsək, o zaman 4 ağustosa qədər iki şəkildə görülən etizalın yalnız bir qəzyənin tələqqi və təkamülündən ibarət olduđu meydana çıxar ki, o da alman soyalizmində milli dövlət məfkurəsinin tədrici təkamülündən ibarətdir.

Bu təkamül zəminində görülən “4 ağustos siyasəti” ümumi milli məqsədlərin rəsmən təsdiqindən ibarət olub vətənpərvərlik ələni bir nümayişdir: sinif idrakı aşkar və qəti surətdə meydandan çəkilərək mövqeyini milli hissiyyata tərk eləmişdir.

*Mabədi var*  
*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Yeni Qafqasiya”, 1 tammuz 1926 / 16 zilhiccə 1344,*  
*il:3, №16, s. 8-10*

Ricət - geriləmə, geri çəkilmə

Təhəqqüq - həqiqi olduđu meydana çıxma

Tələqqi - qiymətləndirmə, almaq

Müstənid - istinad edilən

Mucib - lazım gələn, gərək olan

İqtiza- tələb, lazım olma

Məruf - məşhur

Məbdə - başlanğıc, ibtida

*Red: 1 tammuz 1926 /*  
*16 zilhiccə 1344 – 1 iyul 1926*

## İXTİLALÇI SOSYALİZMİN İFLASI (5) *Gənclər möhüründə verilmiş bir konfrans<sup>1</sup>*

### **Almaniya ixtilalı əsnasında sosializm**

1918 sənəsinin məğlubiyyəti üzərinə Almaniya ixtilal vüqə buldu. İxtilal hadisəsindən daha əvvəl düşünülməyən koalisiya hökumətinə dəvət olunan sosial-demokratlar (“əksəriyyət sosialistləri”) bu dəvəti qəbul etməkdən qorxmədilər. Bebelin sosialist fırqəsi hökuməti yalnız sosializm inqilabını yapmaq məqsədi ilə ələ almalıdır, tövsiyəsini dinləmədilər.

November inqilabından və Vilhelmin istefasından sonra hökuməti tamamilə ələ aldıqda belə, sosial-demokratlar sosializm ümdələrini deyil, demokratik cümhuriyyət hökumətinin əsaslarını təhkim etməklə məşğul oldular. Sərkarə gələn sosialist hökuməti demokrasi və hüquqi hökumət yolu ilə getmək əzmində olduğunu göstərdi, sinif hakimiyyəti və əmələ diktatorluğu sistemini rədd etdi. İxtilal zamanlarında nəşr edilən nüsxələrindən birində “Forverts” qəzetəsi “Biz hökuməti cəbrlə ələ alsaq da, onu cəbr işləmək üçün deyil, ədalət və hüququn təsisini üçün sərf edəcəyiz. Biz qalib gəldik, fəqət bu qələbənin səmərəsini kəndimizə deyil, bütün xalqa təşmil edəcəyiz. Şüarımız “hakimiyyət sovetlərə”deyil,” hakimiyyət bütün millətə aiddir,olacaqdır” deyirdi.

“Forverts” bu şüarın Erfurt proqramına tamamilə müvafiq olduğunu söyləməyi dəxi unutmuyordu. Həqiqətən də, Almaniya sosial-demokratlarının inqilab əsnasında tətbiq etdikləri siyasət Erfurt proqramının Lassal təsiri ilə tənzim olunan “minimum” maddələrinə müvafiq idi. Fəqət “maksimum”unu təşkil edən manifestinə heç də müvafiq deyildi. Almaniya sosial-demokratlarının Erfurt proqramından yalnız minimum qismini aldıkları, sonra cümhur rəisi olan əmələ Ebertin 1918 sənəsindəki qələbəyi mütəaqib əmələ və əsgər deputələri şurasında söylədiyə tarixi nitqlə də təsbit edilmişdir. Ebert bu nitqində “Qalib proletarya sinif hakimiyyəti təsis etmiyor. O, ibtidada siyasi, sonra da iqtisadi təhəkkümü ortadan qaldıraraq insan sifə-

<sup>1</sup> Əvvəli 9, 10, 13 və 16-cı saylarda.

tini daşıyan bütün fərdlərin hüriyyət və müsavətini təmin ediyor. Demokrasinin ən böyük məfkurəsi budur” diyordu.

Demokrasi fikrini sinif hakimiyyətinə qarşı qoymaqla Almaniya sosialistləri dövlət daxilində, siniflər fəvqündə milli bir vəhdət mövcud olduğunu etiraf etmiş oluyorlar. Keniş diyor ki: “Hərb əsnasında biz bir zaman unutduqlarımızı təkrar öyrənmiş olduq: öyrəndik ki, millət arasında sinif ixtilaf və mücadilələrindən maəda bütün siniflərə xas ümumi və müştərək bir şey dəxi vardır”. Keniş bu qədərle qalmıyor, hər b əsnasında alman millətinin bütün nəvaqisinə rəğmən əsgərlikdə, iqtisadda və təşkilatda pək böyük bir məharət göstərməsi ilə də iftixar ediyor.

Bu, yalnız sözdə deyildi. Bir az sonra Almaniya zühur edən daxil iğtişaşlarda əksəriyyət sosialistlərinin komunistlərə və sairlərinə qarşı göstərdikləri şiddət, demokrasiyi mühafizədə ibraz etdikləri cəsarət, həqiqətən də, təqdirəlayiqdir. Sosialist Noske ilə Ebertin Almaniya Cümhuriyyətinə göstərdikləri xidmət Böyük Fridrix ilə Bismarkın Almaniya imperatorluğuna yaptıkları xidmətdən az deyildir. Əksəriyyət sosialistlərinin Lassal kibi demokrasi məfkurəsini var qüvvət və qənaətlərilə müdafiə edən nəzəriyyəçiləri də vardır. Qrednaur namını daşıyan bu adamın fikirləri ilə Kelzen namında digər sosialist olmayan bir nəzəriyyəçinin fikirləri arasında heç bir fərq olmadığını rus müdəqqiqlərindən bir professor söylüyor; Qrednaur bəzən Marksdan bəhs edirsə də, əsərlərində bundan zərrəcə bir əsər yoxdur, diyor.

Almaniya sosial-demokratlarının ixtilaf əsnasında parçalandığı ilə sonra təkrar birləşdiklərinin təfsilinə girişmiyəcəyim. Bunlardan komunistlərə gedənlərdən maədası təkrar birləşmişlərdir. 1920 sənəndən bəri Almaniya sosial-demokratları arasında firqə proqramının dəyişməsi olduqca mövzuyi-bəhs idi.

1902-də Kasseldə toplanan firqə konqresi proqramın təbdili üçün təklif olunan komisyonu bilaetiraz qəbul elədi. Bu konqredə firqə proqramının dəyişməsi lüzumu həqqində Qota proqramı ilə Erfurt proqramlarının tənзимində iştirak etmiş olan əski sosial-demokratlardan Molkenburq və “revizyonizm” lideri Bernşteyn ilə bərabər

yeni ruhu təmsil edən Laufketr ilə Ventiq də var idi. Laufketer böylə bir fikir bəyan ediyordu. O diyordu ki: “Əvvəlcə sosializm bir mədə məsələsidir, derlərdi, fəqət şimdi bu bir hars məsələsidir. Sosializmin vəzifəsi insanı mədəniyyətin yüksək zirvəsinə çıxarmaqdır. Bu vəzifə məişətin iqtisadi əsaslarını dəyişmədən ifa olunamaz. Bu iqtisadi dəyişiklik daha mühüm bir məqsədin hüsulu üçün də lazımdır. Bunların kökü isə hars və mədəniyyət sahəsindədir. Laufketrə, “din fərdə məxsus bir qiymət” deyildir. Hökumət vətəndaşların vicdani və fərdi qiyməti həqqində əhəmiyyəti haiz olan bu müəssisəyə qarşı laqeyd qalamaz. Firqənin də, dövlətin də bu məsələ ilə ciddən məşğul olmasını təklif edərəkən konqre əfradından bir çoxu kəndisini “çox gözəl” nidalarıyla təsdiq eləmişlərdir. Laufketrdən sonra çıxan Ventiq isə din bəhsində söz söylərkən, “sosyal-demokrat firqəsi guya ki, tarixi maddəçilik əsası üzərində bina tutmuşdur” deyə 19-cu əsrdə burjuazi əlindən düşən bayrağı qaldırmayı firqəsinə təklif eləmişdir. Onun fikrincə, “burjua sinfi mənəviyyəti tərkə sadə materyalizmə getmiş, mədəniyyəti maddiləşdirmişdir”.

Məlum olduğu üzrə, Marks sosializmi tarixi maddəçilik əsası üzərinə müstənid mütləq komunizm ilə iqtisadi materyalizmədən ibarət biliyordu. Halbuki həyat ilə qarşı-qarşıya gələn Almaniya sosial-demokratları müəllimin bu mütləq əsaslarından nə qədər uzaqlaşmışlardır!

Keçən sənə iniqad edən Heydelberq konqresində Almaniya firqəsi proqramı dəyişdi. Konqre Erfurt proqramının “minimum” qisminə dinin sərbəstsinə, kilisələrin istiqlalına aid maddələri ilə bərabər, digər xüsusatını tədil etdiyi kibi, “manifest” qismini də epey yumuşatdı. Keçmişinə ehtiramən onu tamamilə qaldırmadısa da, “cəmiyyətin sosializm qayəsinə doğru getdiyini” qəti və hətmi surətdə ifadə edən təbirlərini “cəmiyyət inkişafının sirrini göstərir bir təmayül” şəklində tədil etdi. Yəni “sosializm inqilabı” firqəsindən ziyadə “sosyal islahat” firqəsi olduğunu etiraf etmiş oldu.

“Sosializmə intizar böhranı”nın sənai məmləkətlərdə “reformizmi” doğurduğunu söyləmişdik. İştə sənai Almaniya da ixtilalçı sosializmin deyil, sosial islahat partisinin qələbə çaldığını da gördük.

Bu həqiqət Almaniyada təzahür etdiyi kibi, İngiltərə, Amerika və hətta Fransa kibi məmləkətlərdə də aşağı-yuxarı eynidir. Demokrasi ənənəsi qüvvətli və sənai inkişafı qüdrətli olan məmləkətlər Marksın təsəvvür etdiyi sinif təhəkkümünü deyil, demokrasiyi təmiq ediyor, vətən və milliyət fikrini inkar deyil, biləks ən böhranlı zamanlarda xilaskar bir fikir olmaq üzrə ona sarılıyolar.

### **Rusiya təcrübəsi**

Sənai Almaniyada ictimai islahat və milli demokrasi fikirləri təhəqqüq edərəkən köylü Rusiyada diktatorluq ümdələri müzəffər oldu. Lenin marksizmi əslinə irca ilə “əmələ diktatorluğu”nu təsis etdi. Bu təşəbbüsün nə kibi “dünya cənnəti” vücuda gətirdiyini həpimiz iyi biliyoruz. Lenin, məlum olduğu üzrə, İkinci İnternasyonal sosialistlərinin həpsinə mürtəd demiş, ixtilalçı marksizmdən uzaqlaşdıqlarını elan etmişdir. Bolşeviklərin Manifest ruhuna daha sadıq qaldıqları ilə daha ziyadə ortodoks marksçı olduqlarını qəbul edərsək, şu qəbildən marksizmin nəsibi dünyada cənnət deyil, ancaq cəhənnəm yarada biləcəyini qəbul etməliyiz.

“Cahan cənnəti” ehdasına Rusiyadan başlayan Leninin böyük hesabları cahan inqilabının imdada yetişəcəyinə bağlı idi. Bu xüsusda onun ən böyük ümidi Almaniya idi. Almaniya milli demokrasi nəzəriyyəsini tərvic edincə Moskva diktatoruna ricət etməkdən başqa çarə qalmadı. Marks Erfurt konqresini görmədən ölmüşdü. Lenin isə “yeni iqtisadi siyasəti” kəndi təsis edərək öldü. Bu siyasətin şimdiki halda kommunist firqəsini ikiyə ayırdığını biliyoruz. Bir tərəfdə həqiqi kommunistlər, digər tərəfdə də bir növ islahatçılar duruyor. Həqiqət təkrar xəyala qalib gəliyor.

### **Nəticə**

Milyonlarca can, milyonlarca sərvətə mal olan rus təcrübəsi dəxi isbat ediyor ki, yer üzündə hər növ milli və tarixi əlaqə və rabitələrdən ari cahan cənnəti təsis etmək fikri xam bir xəyaldır. Bu xam xəyal üçün cahan tarixinin müsbət bir həqiqət olaraq meydana gətirdiyi milli demokrasiyi fəda etmək olmaz. Sosializmin təəssüsü ilə zərurət dünyasına intiha verilərək hər növ quyuddan azadə bir hürriyyət dünyasına atılmaq xülyası ilə şəxsi hürriyyətimizi bizə ən əmin



və ən təbii surətdə təmin edəcək milli istiqlal və milli demokrasi şüarından uzaqlaşmayalım! Biləlim ki, tarixi-ibtida və intəhası bəlli olmayıb daima yüksəklərə doğru gedən layətnahi bir yoldur. Bu yolun irə biləcəyi müxəyyil aqibət şəxsin mümkün olduğu qədər daha hürr, daha sərbəst, daha mütəkamil bir vücud olmasıdır. İnsandakı fərdi məziyyət və nöqsanların əksəriyyətlə mühit və cəmiyyətdən alınan xislətlər olduğunu nəzərə alırsaq, insan cəmiyyətlərinin milliyyət və demokrasi əsaslarında hürr və müstəqil olmalarının cahən tarixindəki rolunu həqqilə anlar, milli dövlət məfkurəsinin ülviyyət və xəllaqiyyətini bütün vücudumuzla hiss və əqlimizlə dərk edəriz!

*4 şubat 1926, İstanbul*  
*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Yeni Qafqasiya”, 15 təmmuz 1926 /*  
*5 məhərrəm 1345, il:3, №17, s. 9-12*

İxtilal - inqilab

Vüqu - hadisə, əmələ gəlmə

Ümdə - vəzifə

Nam - ad

Müdəqqiq - araşdırən, tədqiqedən

Təhəkküm - hakim olma

Epey - olduqca, çox xeyli

Şubat - fevral

Təmmuz - iyul

*Red: 15 təmmuz 1926 /*  
*5 məhərrəm 1345 – 15 iyul 1926*

## MİLLİYYƏT MƏBDƏİNİN AVROPADA QƏLƏBƏSİ (1)

### **Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyin konfransı**

(Yeni təşəkkül edən Azəri Türk Gənclər Birliyi haqqında əvvəlcə verdiyimiz xəbərdə birlik təşəbbüsüylə konfranslar tərtib ediləcəyini bildirmişdik. 26 təşrinə - sani cümə günü yuxarıda məzkur mövzu üzərinə ilk konfrans Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy tərəfindən verilmişdir. Milliyyət məbdəinin Avropadakı qələbəsi və milliyyət məsələsinin keçirdiyi müxtəlif səfahət haqqında ətraflı məlumatı ehtiva edən bu konfransı, ayrı-ayrı ümumi üzərinə, eynən nəşr ediyoruz).

### **Müqəddimə**

İçində yaşadığımız əsrin ən bariz sifəti, milliyyət və cahan səhifhəsini tutan siyasi mücadilələrin ən canlısı, milli mücadilədir. Mövzu ittixaz etdiyimiz “milliyyət məsələsi” keçən 19-cu əsrdə Avropa həyatı siyasiyyəsini dolduran, şimdi də Asiya və Afrika qitələrində pək həyəcanlı hərəkətlər və inqilablar zühuruna səbəbiyyət verən mühüm bir məbdədir. Amerika mütəfəkkirlərindən Xayes (Karlton J.H.Xayes) iqtisadiyyatın gündən-günə beynəlmiləl və aləm-şumul bir mahiyyət almasına rəğmən, mədəniyyət dünyasının “milli vətənlərə” ayrılmaqda musır olduğunu qeyd, bu hadisənin adətən dini bir mahiyyət aldığı yazır. “Hayesin tərifi qəbul və milliyyətçiliyi bir “din” kibi tələqqi” edərsək, kəndimizi də yeni bir dinin möminləri kibi görməyimiz icab edər. Hər mömin kibi bizə də müdafiə olduğumuz milliyyət davasının müqəddəs tarixini öyrənmək zəruridir.

Cahan hadisəti ümidimizin fəvqündəki sürətli seyri ilə Şərq millətlərini, milliyyət tarix və nəzəriyyatını haqqıyla öyrənmədən tətbiqat və icraatı ilə mükəlləf etdi. Biz milli hürriyyət və istiqlal davasına başlarkən bu dava və mücadiləni ifadə edən formulları yaşadığımız böyük dövrün havasında hazır olaraq bulduq. Bu formullar gah muharib dövlətlərin propaqanda mahiyyətində olaraq nəşr etdikləri notalarda, gah Vilson prinsiplərində, gah bolşevik dekretlərində görülüyor, məzlum və məhkum millətlər, içlərindən doğan dəruni bir

ehtiyaca təqabül edən bu şüarları candan özlüyor, onlardan nicat və ümid bəklıyorlardı. Halbuki “milliyyət şüarı”, bəzilərinə göründüyü kibi, nə ilk dəfə olaraq Hərbi Ümumi əsnasında ortaya atılmış, nə də Vilson və ya Lenin tərəfindən formulə edilmişdi. Məsələnin ən azı bir buçuk əsrlik bir həyat və tarixi olduğu kibi, kitabxanalar təşkil edən nəzəriyyə və ədəbiyyatı vardır. Fəqət bu konfrans mövzunun əhəmiyyəti ilə mütənasib kafi məlumat vermək və milliyyət məsələsindəki bütün nəzəriyyət və cərəyanları kamilən icmal etmək davasında deyildir. Fəqət bununla bərabər məsələnin əsaslı cəbhələrini bir konfransa soxa biləcək dərəcədə təsbit və təsəvvür etmək təcrübəsində bulunacaq bu “təcrübə” milliyyət davasının həqqaniyyətinə və yürüdüyümüz milli cidal yolunun böyük məqsədə isal edər bir yol olduğuna bağladığımız imanı təqviyyəyə yardım edərsə nə mutlu!..

### **16-cı və 17-ci əsrlərdə milliyyət məfhumu**

Avropa, 18-ci əsrdən əvvəl koyu bir ümmət dövrü yaşıyordu. Ümmət dövrünün fəriq sifəti dinclikdir. Bu dövrdə cəmiyyət məfkurəsini dini təlimatdan alır. Ədəbiyyat dili eyni zamanda kitabı müqəddəs dilidir, islam aləmi üçün bu lisan ərəbcə idi. Xristian dünyası üçün latınca eyni hökmü haiz idi. Elm və fənn sahəsində hür düşünmək mümkün olmadığı kibi, elm və fənn əsərlərinin latınca yazılması da zəruri idi.

**Reformasyon və milliyyət:** Fransız müvərrixlərindən Emile Bourgeois, xristian aləmində millətlərin hudusunu təcəddüt (reformasyon) hərəkətindən görür. Bu müvərrixə görə “təcəddüt”ün din kitablarını qövümlərin kəndi dillərinə tərcümə etməsi ilə qövümlərin tərbiyə və təlimlərinin kəndi lisanlarında icrasına səbəb olmuş və bu surətlə xristian dünyasını papalığın münfərid hakimiyyəti təsirinədən çıxarmaya saiq olmuşdur. Müvərrixin bu davası tarixi vəqalarla müsbəttir. Luter Vormes məclisində, papa və imperatorun hüzurunda millətlərin hürriyyət və sərbəstisini müdafiə etmişdir.

Milli lisanı din lisanı deyə qəbul edən “reformasyon” şübhəsizdir ki, millətlərin təşəkkül və təkamülündə pək mühüm bir rol oynamışdır. Çünki milliyyəti təşkil edən ən qüvvətli amil lisandır. Lisandan

başqa insanların ülfət və təmaslarını qüvvətlə təmin edən nə var? Hər qövmlər kəndi lisanını ədəbi bir surətdə kullanmaya başlayınca xristian dünyasında milliyətlər təzahür eyləmişdir.

Roma imperatorluğu vəhdəti Roma papalığı təşkilatı ilə qaim idi. Reformasyondan əvvəl Nəsara aləminin dini vəhdəti milli mövcudiyətlərə qalib idi. Refarmasyon müqəddəs kitabı müxtəlif lisanlara tərcümə etməklə kilsə vəhdətini parçaladı. Milli ədəbiyyat təməlini qoymuş oldu. Refarmasyon müvərricləri papalığa qarşı mücadilələrinə yerli feodalların, yerli hökumətlərin məhəlli münəvvər qisminin vətənpərvərliklərinə xitab ediyor və bununla milli xüsusiyyət və məfkurələri təqviyə ediyordı. Lüter üçün papalığa və Roma imperatorluğuna qarşı mücadilə etmək Türkiyə və sərazənlərə qarşı hər b etməkdən yegdi<sup>1</sup>.

16-cı əsr sonlarında dini intibah zəminində hüsulə gələn bu milli cərəyan məfhumun bu gün ifadə etdiyi mənanı bittabi daha haiz deyildi. Millət siyasi bir qayə və dövlət halına hənuz gəlməmişdi.

Milliyyət məbdəinin siyasi bir qayə olaraq meydana gəlməsi 17-ci əsr əsnasında da bariz misallara malik deyildir. Bu cərəyan 18-ci əsrin sonlarında başlamış, 19-cu əsrdə bilxassə tərəqqi eyləmiş və bir buçuq əsrdən bəri beynəlmiləl siyasi hadisə və ixtilaf lar üzərində ən mühüm təsirlər icra eyləmişdir. Məamafih daha orta əsrlərdə ikən xristian din üləması arasında katolik kilisəsinin bütün millətlər üzərində bir idarəyi siyasiyyət təsisinə mütəvəccəh bulunan qayəsinə qarşı münəqqid bir vəziyyət alan mütəfəkkirlər çıxmışdır. Əz-cümlə müqəddəs Ağustin “bütperəst Romanın prinsiplərinin cahan kilisəsi təşkilatında əsas olaraq ittixaz edilməsi” əleyhində bulunmuşdur. Ağustin ilə müaqlbləri nəzərində beynəlmiləl münasibətdə vahid bir sultadan bəhs olunamaz. Sülh və müsəlimət namına cahanın müxtəlif millətlərdən və müxtəlif dövlətlərdən təşəkkül etməsi lüzumunu dövlətlərin bilməsi zəruridir. Qonşu millətlərlə “sülh və müsələmətlə yaşamaq ən böyük səadət, zəif millətləri əzərək onları hər b və dərblə kəndi iradəsinə tabe etmək arzusu da ən böyük dələlətdir. Bütün millətlər, bila-istisna kəndi lisanları, adətləri və müəssisatları ilə yaşa-

<sup>1</sup> Simmerman, Hüquqi Beynəd-düvəl nəzərində müdaxilə”, səyfe: 6.

malıdırlar. Dini vəhdət qövmələri haiz olduqları milli xüsusiyyətlərə ehtiram etməklə qabili təlifdir”<sup>1</sup>.

### **19-cu əsrdə milliyyət məsələ və mücadiləsi**

Milliyyət məsələsi bütün şümul və və əzəməti ilə 19-cu əsrdə böyümüş, bu əsrdəki siyasi tarixin həməən əsl mənasını təşkil eyləmişdir. Fəqət məsələnin filosof və hüquqşünaslarından, hüquqi - təbiiyə görülmüşdür. Məsələ, işbu əsr hüquqşünaslarından, hüquqi - təbiiyə mürəssili Vatelə görə bütün dövlətlər hür, müstəqil və hüquqda müsavidirlər “hər millət istədiyi şəkildə qanunlarını tənzim edər və digər millətin qanunlarına tabe olmaz”<sup>2</sup>

**Fransız ixtilalında milliyyət prinsipi:** Milli hüquq 18-ci əsr ensiklopedistlərinin təhti təsirində bulunan fransız ixtilalçıları nəzərinde bəşəri hüquqdan mütəvəllid məntiqi bir nəticə idi. Fransız müvərrixi Seignobosun ifadəsinə görə, Hüquqi Bəşər Bəyannaməsindən mütəvəllid hakimiyyəti milliyyə məbdəi məşrutiiyyət nəzəriyyəsinin yanına bir də milliyyətlər nəzəriyyəsinə qoymuşdur. Madəm ki kəndi-kəndini idarə etmək haqqını haiz olan yalnız millətdir, o halda bir millət yabançı bir millət tərəfindən idarə edilməyi, yaxud yabançı bir millətə ilhaq olunmamayı tələb etməkdə haqlıdır və bin-nəticə bir millət bir kaç dövlət arasında bulunmamayı tələbə də haqlıdır. Hər millət bir müstəqil dövlət təşkil etməlidir<sup>3</sup>. Digər bir fransız müvərrixi Lavis Hüquqi Bəşər Bəyannaməsindəki “Hər hakimiyyətin məbdəi əsasən millətdədir” düsturu ilə “Qanun, muradı ümuminin ifadəsidir. Bil-cümlə əhli vətən bizzat və ya bil-vəkalə onun tənzi minə haqqı iştirakı haizdir” cümlələrini təfsir ilə millətlərin istiqlalına, istiqlalın təcəzzi qəbul etməz bir küll olduğuna hökm edərək, bu iki düsturun 19-cu əsr tarixini qismən sövq və idarə etdiyinə qaldir.

Hüquqi Bəşər Bəyannaməsinin təfsirindən sərfi nəzər, Fransa ixtilalında vəqayi dəxi seyir və tədqiq edərsək, milliyyət məbdəinin demokratik digər məbdələrlə bərabər şu sıralarda ixtilalkar bir rol

<sup>1</sup> Simmerman, “Hüquqi Beynəd-düvəl nəzərində müdaxilə”, səyfə: 55.

<sup>2</sup> Simmerman, “Hüquqi Beynəd-düvəl nəzərində müdaxilə”, səyfə: 65.

<sup>3</sup> Yusuf Akçura, “Müasir Avropada fikri cərəyanlar (Müasir Avropada siyasi və ictimai fikirlər və fikri cərəyanlar”, İstanbul, Mətbəyi Amirə, 1339, s.5) (red.Y.A).

oynadığını görürüz. Fransa ixtilalçılarında Condorsetə görə “Hər millət kəndi qanunlarını yalnız kəndisi vəz etmək haqqına malikdir. Nütəkim bu qanunları fəsx etmək haqqı da kəndisinə aiddir. Bir millətdən bu haqqı cəbrlə almaq nevi bəşərə düşmən olmaq deməkdir”<sup>1</sup>.

Eyni fikir Carnot, Danton və Robespuyer kibi ixtilal ricali tərəfindən də bəyan edilmişdir. Robespuyer nitqlərindən birində “Bir millətə zülm edən bütün millətlərin zalimi və novi bəşərin düşmənidir. Daha ziyadə o, namussuz bir quldurur. Öylə quldur ki, bütün bəşəriyyəti təhqir edər” demişdir. 1792 tarixində noyabrın 19-da nəşr olunan Konvent Bəyannaməsində deyilirdi ki: “Kəndi hüriyyətlərini istirdad etmək istəyən millətlərə qardaşlıq və müavinət ediləcəyini Fransız milləti namına elan milli konvent, bu kibi millətlərə maddi və mənəvi yardım etməsi üçün icra heyətini təvkil və hüriyyət yolunda mütəzərrir olacaq vətəndaşların maddi xəsarətlərini təzmin üçün də kəndisinə səlahiyyət verir”<sup>2</sup>.

**Milliyyət haqqında fransız tələqqisi:** Beynəlmiləl münasibət və hüquqda milliyyət məsələsinin bariz surətdə Fransa İxtilalı əsnasında formul edilməsinə rəğmən, Fransız ixtilalçılarının lisanında milliyyət ilə xalq (nation və peuple) istilahlardakı fərqlərə əhəmiyyət verilmirdi, milliyyətə sadə fərdin haiz olduğu hüquqi təbiyyə nöqtəyi- nəzərindən baxılırdı, milli hüquq denincə, dövlət hüququ anlaşılırdı. Yalnız 19-cu əsr ibtidasında 1810 sənəsində Madam de Stael tərəfindən Almaniya haqqında yazılan bir kitabda milliyyət məfhumu vəzih surətlə təyin edilmişdir. De Staelə görə, bir milliyyət təşkil etmək üçün insanların bir dövlət təşkil etməsi kafi deyildir, bunun üçün lisan vəhdəti ilə adət və əxlaq vəhdəti də şərtidir. “Milliyyət hüdudu ilə dövlət hüdudunun bir olması” zərurətini ilk dəfə olaraq De Stael söyləmişdir”<sup>3</sup>.

De Staeldəki bu tərif sonra İtaliya mütəfəkkir və mücahidlərindən Mazzini tərəfindən daha vəzih bir formul şəklinə qonmuşdur. Bu xüsusda aşağıda:

---

<sup>1</sup> Simmerman, “Müdaxilə...”, səyfə: 89.

<sup>2</sup> Simmerman, “Müdaxilə...”, səyfə: 93.

<sup>3</sup> Simmerman, “Hüquqi Beynəd-düvəl”, səyfə: 9.

**Monroe Bəyannaməsi:** Hüquqi Bəşər Bəyannaməsində təsbit və Fransa İxtilalında tətbiq olunan bu hüquq, “milliyyət hüququ”, Amerika rəisi cümhuru Monroe tərəfindən 19-cu əsr ibtidalarında nəşr olunan məşhur bəyannamədə də yer bulmuşdur. Zətən Fransız Hüquqi Bəşər Bəyannaməsindəki əfkarın Amerika İstiqlal Bəyannaməsindən mülhəm olduğu məlumdur. Hüquqiyyətdən Simmerman, Monroe Bəyannaməsini təhlil edərkən, onun yalnız Amerikayı Müqəddəs İttifaq dövlətlərinə qarşı müdafiə etmək məqsədi ilə tənzim edildiyinə qanədir<sup>1</sup>.

Monreo “Amerika amerikalılardır” fikrini bəyan etməklə bərabər, hakimiyyət millətidir düsturundan çıxan “milli hüquq”a da riayət eyləmişdir. Bu hüquqa riayətlərdir ki, Amerika Cəmahiri Müttəhidəsi İspaniya əsarətinə qarşı üsyan edən Cənubi Amerika Cumhuriyyətlərini var qüvvətiylə müdafiə etdiyi kibi, Avropa işlərinə müdaxilə etməmək əsasını qəbul etmiş olduğu halda belə, Yunanıstan ixtilalını müdafiədən geri qalmamışdır, Amerika Konqresi bu münasibətlə nümayişlər yapmış, bil-feil təşəkkül edən Yunanıstan ixtilal hökuməti nəzdinə müməssil göndərmək üçün rəisi cümhura səlahiyyət vermişdir. Yunanıstan ixtilalında olduğu kibi, Macarıstan ixtilalı əsnasında da Amerika milliyyət prinsipi namına Avropa işlərinə müdaxilə eyləmiş, 21 qanuni-əvvəl 1850 sənəsində Avstriya səfirinə tovdi etdiyi notasında Cəmahiri Müttəhidənin kəndi bünyəsini təşkil edən hüriyyət və istiqlal kəsbinə mütəvəccih hərəkətlərə qarşı laqeyd qalamayacağını söyləmişdir.

Amerikanın ən məruf rüculi siyasisi olan Vebster üsyan halında bulunan Yunanıstanı himayə məqsədilə 19-cu əsr ibtidalarında söylədiyi nitqində “millətlərin istiqlalı ilə hüriyyət müəssəsələrinin Amerika millətini əlaqədar edən ən mühüm hadisələrdən olduğunu” hərərətlə müdafiə eyləmişdir. 1848 sənələrində milli Macarıstan ixtilalçılardan Koşutu Amerikaya götürmək üçün Amerika cumhuriyyəti tərəfindən Missisipi zirehlisi göndərilmiş, Koşut, Vaşinqtonda

---

<sup>1</sup> Cənubi Amerikadakı Latin Cumhuriyyətlər İspaniyadan ayrılmaq üzərə qiyam eyləmişlər, beynəlmiləl ixtilallara qarşı başda Rusiya və Avstriya monarxistlərindən mütəşəkkil “İttifaqı Müqəddəs” bu qiyamilərə qarşı tədbir almağa qalxmışdı.

mutəntan surətdə istiqbal olunmuş, Milli Macar hərəkət və ixtilalı ilə istiqlal davası haqqında Bəyaz Evdə məruzatda bulunmuş, Amerika məbusanı kəndisini hörmət və və əlaqə ilə dinləmişdir.

*Mabədi var*

*M.Ə*

*“Yeni Qafqasiya”, 16 qanuni - əvvəl 1926 /  
10 cəmədiyələvvəl 1345, il:4, №5-6, s. 6-8*

Məbdə - prinsip

Məzkur - yuxarıda adı çəkilmiş

Səfaət - səhifələr

İttixaz - əxz etmə,qəbul etmə

Musir - israrlı

Fariq - fərqli

Müvərrix - tarixçi

Hüdusunu - yaranmasını

Təcəddüd - yeniləşmə

Münfərid- tək, təkbaşına

Nəsara - xəşpərəstlər

Sərazənlərə - özü istədiyini kimi

Şümul - şamil olan

Təcəzzi - xırdalanması

İstirdad etmək - geri almaq

Tevkil - vəkil etmə

Tələqqi - münasibət

Mülhəm - tamamlanmış

Mütəvəccəh - üz tutan

Mabəd - davam

*Red:16 qanuni - əvvəl 1926 /  
10 cəmədiyələvvəl 1345 - 16 dekabr 1926*



## MİLLİYYƏT MƏBDƏİNİN AVROPADA QƏLƏBƏSİ (2)

*Azəri Gənclər Birliyi möhzərində verilmiş bir konfrans<sup>1</sup>*

### **Milliyyət məsələsində Almaniya məktəbi**

Şimdiyə qədər biz milliyyət məsələsində fransız və Amerika ixtilalarında hakim olan hüquqi-təbiiyə məbdələrilə Hüquqi-Bəşər Bəyannaməsindən mütəvəllid məfkurə və nəzəriyyələyə işarə etmiş olduq. Fəqət bu məfkurə yalnız fransız inqilabının elan etdiyi radikal prinsiplər təsiri ilə deyil, ictimai və tarixi digər amillərin də təsiri altında böyümüş və qüvvət bulmuşdur.

19 -cu əsrin ibtidalarında 20-30 sənələrində Avropa çox ciddi bir istihalə dövrü keçiriyordu. O əsrin adamları kəndilərinin yeni ruh və intibah ərəfəsində olduqlarını seziyorlardı. Bu intibah çoxdan inqiraza uğrayaraq tarix səyfəsindən silinmiş olduqları təsəvvür olunan və getdikcə mədəni və harsi qiymətlərini qeyb edən millətlərin yenidən doğmaları, bəsü bədəl mövtləri şəklində təzahür ediyordu.

Fransız məktəbinə görə, millət təbiətdən hürri doğmuş əfradın sərbəst iradəsilə mövcud idi. Halbuki yeni alman məktəbi milləti iradə məsələsindən xaric olaraq təbii bir surətdə mütəəzzi bir qüvvət olaraq görüyordu. Eyni irqin əfradı iradələri olmazsa belə, ittihad etdirilməlidir. 19-cu əsrin 2-ci nisfində hakim bir vəziyyətdə bulunan alman nəzəriyyəsinə milliyyət demək, irq deməkdir. Bu nəzəriyyə o zamankı şərait daxilində milli alman siyasətinə pək müvafiq idi. Bu gün irq nəzəriyyəsi hər nə qədər mövqəini hars nəzəriyyəsinə tərk etmişsə də, milliyyətin fərdi və iradi bir şəkildə deyil, kütləvi və ictimai bir təəzzüm şəklində olması fikri hala nəfy edilməmişdir. Filoloji təhərriyata istinad edən yeni alman məktəbi az zamanda çox böyük nəticələr əldə etdi. Fransız müvərrixlərindən Ernest Renan alman səyi fikrisindən doğan filoloji elminin fransız hürriyyət fikirləri qədər hazırkı mədəniyyət üzərində müəssir olduğunu etiraf edərmiş. 19-cu əsrin ortalarından sonra Avropa məmləkətlərinin əksərisindən tarix tədqiqatı ilə elmi mədrəsələrin üsul və təşkilatında alman nəzə-

<sup>1</sup> Övvəti 5-6-cı sayı.

riyyəsi qəbul edilmişdir. 1828-dən etibarən Bonn Darülfünununda tarix dərsi verən Niebuhr (Barhold Georq Niebuhr) Roma tarixi haqqında nəşr etdiyi tədqiqatını təqdirən ingilis müvərrixi Makules demişdir ki, “Niebuhrun əsərləri Avropada yeni bir dövr açmışdır”. Fransız müvərrixi Bourgeoisə görə Niebuhrdan sonra Avropa Fransa fikirlərini tərkklə Almaniya filoloji məktəbinin üsul və dərslərini tətbiqə qoyulmuşdur. Alman üləması filoloji üsullarını Yunan və Romadan sonra Germaniyaya da tətbiq etmişdir. Bu məsaiyə bit-təbii milli həyəcan qarışmış. Lachmanın Almaniya dastanı Nibelungenin ifadə etdiyi mənaları anlatmış, Grimm biradərələr lisan, əsətir və qədim müəssisələri təhərri etmiş və sair bir çox filoloqlar alman folqunun mazisini ehyaya çalışmışlardır. Bu elmi hərəkət alman qövminin pək müztərib və mütəhəyyic bir dövrünə təsadüf ediyordu. Napolyon istilaları ilə çeynənən almanlar bu istila sayəsində yekdi-gərləri ilə danışmış, bir-birlərinə yaxınlaşmışlar idi. Bununla bərabər almanlar düşük bir halda idilər. Bir qisim almanlar Napolyonla uyuşmuş, millətlərinə xəyanət etmişlərdir, milli vəhdət qalmamışdı. Bundan əvvəl də fransızlar Vestfalya Müahidəsi ilə almanları parçalamışlardı. 14-cü Luis zamanında Almaniya fransız ordusunun cövləri daha olmuşdu. Buna da səbəb Almaniyanın ədəmi-vəhdəti idi. İştə bu zillət və xəcaləti hiss etməklə başlayan alman milləti təkrar birləşmək duyğusu ilə canlanıyordu. Fəqət yol bulamıyordu. Alman irqinin əski həşəmət, qüvvət və qüdrətini elmi üsullarla tədqiq edən alman filolojisi bütün bu tədqiqlərində ta əskidən bəri milli düşmən olaraq, almanlar qarşısına tikilən Gaille - Roman və Velşləri, yəni fransızları bulub çıxarıyorlardı. Qalib və müzəffər dövrləri ehyə etməklə bu məktəb milli kin və ədavət ruhunu təqviyə ediyordu. Bu tədqiqatı oxuyan alman əski vəhdət və əzəmətinə aid əsərləri oxuduqca zövqü-millisi bir növü təsəlli buluyor, kəndisinə siyasi bir fəxr və qürur gəliyordu. Bu surətlə alman ruhunda Almaniyanın müstəqblə vəhdət və ehtişamı canlanıyordu. Bu məqsədə xizmət etmək üzrə Niebuhrun təşviqi ilə “Monumenta Germani” nəşr edilmişdir. 18-ci əsr fransız filosoflarının əksərisi ensiklopediya yazı yazdıqları kibi, alman filosoflarının əksərisi də “Manumenta”ya yazmışlardır.

Alman milliyyətəpərvərliyinin ən mühəyyiç müməssili filosof Fixtedir. Fransız işğal orduları altında bulunan almanlara xitab edən Fixte bu fəlakətin almanların “milli səciyyədən” məhrumiyyətləri nəticəsində gəldiyini qeyd edir, Almaniyannın “milli ruh”la tərbiyə-sini tələb edirdi.

Fixte xitabələrinin Almaniyannın istixlasındakı təsiri ayrıca bir mövzudur. Nütəkim bugünkü Almaniyannın surəti-təşəkkülü dəxi şayanı tədqiq bir hadisədir. Fəqət bu, başlı-başına bir mövzu təşkil edən hadisə üzərində durmağa konfransımızın çərçivəsi müsaid deyildir.

***“Yeni Qafqasiya”, 17 şubat 1927 /  
15 şaban 1344, il:4, №10, s. 11-12***

Məbdəin- prinsip  
Mohzər - yığıncaq  
Mütəvəllid - doğulan, törəyən  
İstihalə - bir haldan başqa hala keçmə  
İnqiraz - məhv  
Bəsü bədəl - pis ölümləri dəyişmək  
Əfrad - fərdlər  
Mütəəzzi - əziyyət çəkən  
Təəzzüm - təkəbbürlü  
Məsaiyə - işə  
Folqunun - qövminin  
Müztərib - məchul  
Mütəhəyyic - həyəcanlı  
Həşəmət - əzəmət  
Mühəyyic - həyəcan oyadan

***Red: 17 şubat 1927 /  
15 şaban 1344 - 17 fevral 1927***

## MİLLİYYƏT MƏBDƏİNİN AVROPADA QƏLƏBƏSİ (3)

*Azəri Gənclər Birliyi möhzərində verilmiş bir konfrans<sup>1</sup>*

### **Milliyyət məsələsində İtalyan məktəbi**

Almaniya ittihadının hüsula gəldiyi dövrdə Avropada milli digər mühüm bir hadisə dəxi zühur etmişdi. Bu da İtalyanın ittihadından ibarət idi. Almaniya əskidən müttəhid ikən Napolyon müharibəsi əsnasında parçalanmış, bu dəfə təkrar vəhdətini yenidən təmin etdiyi halda, İtaliyayı vəhdətə sövq edən amil bizzat Napolyon olmuşdur. Napolyon İtaliyada süni bir krallıq təsis etmiş və 1815 sənəsində, ilk dəfə olaraq Murat- İtalyan xalqına xitabla əcnəbi boyunduruğundan xilas üçün kəndisini birləşməyə dəvət etmişdir. Halbuki İtalya nə qüruni-vüstada, nə də yeni tarixdə heç bir zaman vahid bir dövlət təşkil etməmişdir. Daha Dante, Petrarka və Makyavellinin dəvət və təlimatına rəğmən 19-cu əsrin ortalarına qədər İtaliya millət siyasi bir vəhdət vücuda gətirməmiş, hətta bu xüsusda təşəbbüs belə etməmişdir (Zimmerman. “Beynəlmiləl hüquq”, səyfə.16). Bunun üçündür ki, 1829 sənəsində Mazzini “ilk dəfə olaraq italyanları birləşmək fikrinə alışdıran mənəm” deyə biliyordu. 1830 sənəsində Mazzini italyanları birləşdirmək məqsədilə gizli Gənc İtalyanlar Cəmiyyəti təsis etmişdi. Yeni təşəkkül edən bu cəmiyyətin şüarı “Allah və xalq” idi. O “başqa insanlarla qiyas edərkən kəndini vətəndən, milli hərəkətdən və təbiiyyətdən məhrum görüncə, utancımından üzüm qızarıyor” diyordu. 1848-1849 sənələrində işbu vahid İtalya naminə Sardinia hökuməti Habsburq imperatorluğuna qarşı hər b elan etdiysə də, məğlub oldu. Məməfih digər İtalyan ərazisindən yalnız Sardinia məşruti bir şəkildə baqi qalaraq, milli italyan hərəkətinin mərkəzi rolunu oynuyordu. İtaliya yalnız başına milli məqsədini başaramıyordu. Fransa hökuməti kəndisinə yardım etdi. Sardinia hökuməti Napolyonun yardımını ilə Şimali İtalyanı Avstriya əsarətindən qurtardıysa da, bütün İtalyanın vəhdətini təmin edəmədi. 1860 sənəsində Qaribaldi İtalyan hökumətinin rizasına rəğmən burbonların Sicilya

<sup>1</sup> Keçən nüsxələrdən məbəd.

ilə Napolidəki hakimiyyətini atmaya müvəffəq oldu. 1866-da İtalya Venediki də ilhaq etdi, İtalya vəhdəti tamam olmuş, yalnız Roma fransızların əlində qalmışdı. Fransanın 1870 sənəsində Almaniyadan yediyi məğlubiyət Romanın İtalyaya ilhaqına mucib oldu. İtalyanın vəhdətini təkmil etmək üçün yetişməyən vilayətlər isə Trentino ilə Triestedən ibarət qalıyordu. “İtalya irredenta” deyilən bu ərazi Avstriya ilə İtalya arasında uzun bir ədavət dövrünə səbəbiyyət vermişdir.

Milliyyətçilik, ana xəttində, bütün millətlərdə eyni məqsədə hizmet etməklə bərabər, hər millət bulunduğu şəraiti-məxsusə təsiri ilə bu cərəyana kəndinə məxsus bir rəng və xüsusiyyət vermişdir. Fransız məktəbi milliyyəti fərdlərin iradəsi ilə qaim bir müəssisə halında görüyor. Almanlar irq nəzəriyyəsini ortaya ataraq qövmi bir milliyyət təsəvvür ediyor. İtalya vəhdətinin mübaşiri Mazzini də təşkil etdiyi Gənc İtalyanlar Cəmiyyətinin proqramını bər-vəchia-ti təsbit ediyordu: Mazzini “milliyyəti” əhraranə şəkli ilə aliyordu. O, “nasyonalite ruhu məqamına qaim olan daracik nasyonalizm ruhunu” şiddətlə rədd ediyordu<sup>1</sup>. Fəqət bununla bərabər o milliyyət məsələsini fransız inqilabı əsnasında anlaşılan mənə ilə anlamıyordu. O milliyyət məbdəini fərdi mənəfe və materyalistik mənədə anlayan Karabinerlərin(Carbonaria) də əleyhində idi. İrticai mahiyyətindən mücərrəd olmaq şərti ilə milliyyəti romantik bir şəkildə təsəvvür edən Mazzini milliyyət məsələsini cümhuriyyət və hürriyyət ruhundan mücərrəd olmaqla bərabər, dini və mistik idi. 1834 sənəsində Berndə lehlilər, italyanlar və almanlardan mürəkkəb Gənc Avropalılar Cəmiyyəti təşəkkül etmişdi ki, proqram etibarilə Gənc İtalyanlar Cəmiyyətini təqlid ediyordu. İsveçrədə də təşəkkül edən bu Gənc Avropalılar Cəmiyyəti sonra müstəqil milli firqələrə inşiaab edərək nəticədə Almaniya ilə İtaliya ittihadlarında çox mühüm rollar oynamışlardır<sup>2</sup>. Eyni zamanda, hərəkəti xalqa bənimsətmək lüzumunu hiss edən Mazzini məfkurəvi sistemini din ilə rabitə diyordu. Maz-

<sup>1</sup> Şovinizm mənasında kullanılan “nasyonalizm” təbirinin ən qədim istimali Mazziniyə aiddir. Türkçə nasyonalizm tərcüməsi olan milliyyətçilik və yaxud milliyyətçilik məfhumlarında Avropa lisanlarında və bilxassə Ruscadakı “şovinizm” mənası mündəmiç deyildir.

<sup>2</sup> Öncəki cümlədə öznə-yükləm uyumsuzluğu var. Ayrıca bu cümlədən sonra mətində axsaqlığa səbəb olan “məsələsi ilə telfik ediyordu” ifadəsinin gələcək cümlə sonuna aid olduğu anlaşıldığından tərəfimizdən yeri dəyişdirilmişdir (red. Y.A.).

zini “Karabiner”lərdəki individualizmə şü surətdə təsis etdiyi “milli kollektivizm”i ilə qarşı qoyurdu. Bu kollektivizmi monarşizm və aristokratizm məsələsi ilə təlfiq ediyordu.

### **Slavlardakı milliyyətçilik**

Şimdi də Avropa milliyyət cərəyanında nisbətən ən yenisini təşkil edən slav milliyyətəpərvərliyinin surəti-təşəkkürünü təqib edəlim:

Slav milliyyətəpərvərliyinin cəbhəsi bir tərəfdən almanlığa, digər tərəfdən türklər və macarlar daxil olduğu halda, Turanlığa qarşı təvəccöh etmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən slav cərəyanı iki şöbəyə bölünərək bir qolu Avstriya-Macarıstanda, digər qolu da Balkanlarda inkişaf etmişdir.

Digər məmləkətlərdə olduğu kimi, burada da milliyyət fikri bir tərəfdən Fransa ixtilalının doğurduğu liberal cərəyanlar, digər tərəfdən də Alman filolojisinin ehdas etdiyi milliyyət məfkurəsi ilə qüvvət buluyor, milli ixtilal və inqilab cərəyanlarının zühuruna səbəb oluyordu.

Fransız müvərrixlərindən Ernest Renan alman üləmasından Ştraussa yazdığı bir məktubda demişdir ki: “Siz qövmiyyət və ətiqiyat sancağını qaldırdınız... Siyasət sahəsinə soxduğunuz filolojinin sizə oyun etməsi pək möhtəməl: slavlər ona çox maraq ediyorlar”. Həqiqətən də, slavlər alman üsulu ilə kəndi tarix, xalqiyat və ətiqiyatlarını tədqiqə başladılar, tıpkı almanlarda olduğu kimi həyəcan və hərərlə idamə etdirilən bu elmi və milli cərəyan ta 18-ci əsrin sonlarına qədər dayanır.

### **Milli Çex hərəkəti:**

Slav millətləri miyanında milliyyətəpərvəriyə elmi və məfkurəvi bir şəkildə ən ziyadə hizmət edən millət çexlər olmuşdur. 1620 sənəsində siyasi istiqlallarını qeyb edən çexlər Avstriya imperatorluğunun təbəəliginə düşüyorlar. Əvvəlcə böyük ədəbiyyata malik olan çex milləti tədricən sönməyə başlayor. Almanlar çex hars və ədəbiyyatını təmsil edən böyük adamları türlü yollarla təzyiq ediyorlar. Münəvvərlərdən bir çoxu öldürülüyor, bir qismi də digər məmləkətlərə hicrət etmək məcburiyyətində qalıyorlar. Mühacir çexlər içində tərbiyə aləmində aləmşumul şöhrətə haiz olan Komenius dəxi

bulunuyordu. Təbii tərbiyənin ana lisanında olması tezisini ilk dəfə olaraq meydana qoyan böyük alim işlə bu Komeniusdur. Refermas-yondan bəhs edərkən Luterin papalığa qarşı milli intereşlərə istinad etdiyini qeyd eyləmişdik. Ən əsl çex bulunan Huss Luterdən daha əvvəl dini islahat əsasını müdafiə eyləmiş və tərəfdarlarını katolik-liyi müdafiə edən German dövlətlərinə qarşı, dini motiflə də olsa, milli çex mövcudiyət və harsını müdafiə eyləmişdir.

Latıncalaşdırılmış ismi Komenius olan bu zatın çexcə ismi Komenskidir. Komenski ümuma aid əsərlərini latınca yazmaqla bərabər, çexlərə məxsus olaraq çexcə dəxi mühüm əsərlər buraxmışdır. “Milli çex dilinin xəzinəsi” ismindəki əsəri məşhurdur. Komenski XVI əsr çex ədəbiyyat və harsının son müməssili idi.

“Bəyaz Dağ məğlubiyəti” namı ilə məşhur milli fəlakətdən sonra çexcə oxumaq, yazmaq məmnu oldu. Şəhərlərdə sakin çexlər almanca konuşmağa başladılar. Bu təzyiq 17-ci əsrdə tamamilə və 18-ci əsrin də son rübünə qədər davam etdi. Daha 17-ci əsrin ortalarından başlayaraq çexlər sürətlə almanlaşıyorlardı. Çexcə mədəni və kübar lisan olmaqdan çıxmış “qaba və köylü” lisanı dərəcəsinə enmişdi. Zadəgan çex xalqını inkar ediyordu. Çexcə bilmədiklərilə iftixar ediyorlardı. Bir çox zadəgan almana bənzəmək üçün isimlərini belə dəyişdiriyorlardı. Çex xalqı yalnız siyasi təzyiqə deyil, dini təqibata da uğruyordu. Çex lisanında bulunan əsərə həvəslik kimi baxılıyor və asari “dəlalə”dən ədd olunaraq yakılıyordu. Şöyləki 18-ci əsrin sonlarına doğru çex harsından həmən heç bir əsər qalmamışdı.

18-ci əsrin sonları və 19-cu əsrin ibtidalarında çex milləti təkrar oyanmağa başlıyor. Bu oyanıqlıq almanlaşmış aristokrasi ilə şəhər əhalisindən ziyadə köylülərə istinad ediyor. Bir zamanlar tamamilə mən edilmiş bulunan çexcə, sonra məmləkəti idarə məqsədilə alman hökuməti tərəfindən qismən təlimə başlıyor <sup>1</sup>, bundan çex milliyətçiləri istifadə ediyorlardı. Çexlərin bu intibahı Napolyon müharibəsinə təsadüf ediyor. Bu sənələrdə çex ərazisindən rus əskərləri

---

<sup>1</sup> Məhəmməd İzzət, “Milliyət məsələsi” (“Milliyət nəzəriyyələri və milli həyat”, İstanbul, Ötükən Yayınları, 1969, s. 31).

keçiyorlardı Y.A.<sup>1</sup> Böyük bir slav dövlətinin mövcudiyəti məzlum slav millətlərinə ümid veriyordu. Əksəriyyətlə xalqdan yetişmə köy müəllimləri və papazlardan ibarət olan bu dəfəki çex münəvvərləri xalqdakı milli intibah və həyəcanı körüklüyorlardı. Bunlar arasında yetişən mütəxəssis alimlər və idealist mütəfəkkirlər alman üsulunu tətbiq ilə əski çex harsını öyrənməyə başlayırlardı. Dubrovski nam çex alimi 1809-da “Çex lisanının müfəssəl qəvaidi”ni, 1822-də “Əski Slav şivələrinin qəvaidi”ni yazıyor, 1832-də böyük çex müvərrixi Palasku “Çex xalqının tarixi”ni, 1837-də lisanıyyət mütəxəssisi Safariq “Slav ətiqiyyatı” nam kitabını yazıyor ki, bu əsər bütün slav millətlərinin ən əski harsı əsərini meydana çıxaran bir kitab olmuşdur. Bu əsərdən yalnız çexlər deyil, digər slav millətləri də milli məfkurələrini təqviyə üçün istifadə etmiş və ilham almışlardır. Çex alimlərini istila edən bu hiss eyni zamanda çex şairlərini də tutmuş münəvvərlər miyanından böyük şairlər çıxmağa başlamışdır. Məşhur şair Kollar “Slava qızı” ünvanlı mənzum dastanı ilə yalnız çexlərin deyil, bütün slav millətlərinin ruhunu yüksəltmiş, “şanlı tarixlərini” oxşamışdır. Bu əsər slav hiss və ruhunu pək ziyadə təqviyə etmiş, müvəffəqiyyətli bir əsər olmuşdur. Bunlar bu kibi əksəriyyətlə avam qismindən yetişən və bütün ömürlərini fəqir və zərurət içərisində keçirən məfkurə xadimi alim, mühərrir və şairlər sayəsində yeni bir ədəbiyyat yapılmış, milliyyət məfkurəsi bütün qüvvət və həyəcanı ilə vəz edilmişdir. İbtida münəvvərlər arasında doğan bu ruh get-gedə genişləyərək bütün çex xalqını istila etmiş, milli cərəyan, eyni zamanda qüvvətli bir xalq cərəyanı şəklini almış, nihayət bugünkü müvəffəqiyyətini ehraz etmişdir. Fransız alimlərindən məşhur çex dostu Ernest Renan 19-cu əsr çex hərəkəti-milliyəsində fikri üç dövrə təsbit ediyor. Bunlardan 19-cu əsr ibtidasında yetişənlər fransız rasyonalizminin təsiri altında olaraq çex hars və lisanının tamamilə mədəni və müstəqil bir hala gələ bilmək ehtimalına pək də inanamıyor, çex lisanı, hars tarixini ehyaya çalışmaqla bərabər, kəndiləri almanca yazmaq və oxumaqda davam ediyorlardı. 1815-1840 sənələri arasında yetişən digər nəsil isə alman filoloji məktəbinin

---

<sup>1</sup> Yusuf Akçura ola bilir(red.Y.A)



təsirinə qapılaraq, milliyyət cərəyanına romantik bir ruh aşılaraq milliyyət prinsipinin mütləqə təhəqqüq edəcəyinə aid dərin bir iman bəsliyor, ümumi slav düşməni almanlığa qarşı mücadiləyə fanatik bir şəkil veriyor; fəqət çex xalqının yalnız başına xilas olacağı ümidi o zamanlar daha az olduğundan bu dövrün adamları, ümum slavlıq fikrinə istinad ediyorlar, “Panslavizm” inanıyor və ümidlərini Rusiyaya bağlıyordular. “Şan Qızı” (Slavu Dcera) şairi Kollar “slav ruhunu və ürəyinizdə o zaman tarixin daha qeyd etmədiyi bir milləti sizə göstərəyim” diyor. “Slavların kitabı kainata yazacaqları parlaq səyfələr”in xəyalilə sevincinə payan bulunuyordu.

1838 ixtilalını mütaqib zühur edən yeni Avropa təbəddülatı və həyatı təcrübələr sayəsində milliyyətpərvər çex romantizmi təbdil olunaraq Havliçek kibi nəzəriyyəçilər ədəbiyyata bir məcra veriyorlardı. Havliçekə görə, çexlər hər şeydən əvvəl kəndi kəndilərini bulmalıydılar. O, “Rusiyanın gəlib də bizi qurtaracağını bəkləyib oturmaq qədər kolay və faydalı bir şey olamaz” diyordu. Fəqət bunun nə qədər şanlı bir şey olacağında şübhə ediyordu. “Milli mənlüyimizi təhkim etmək və qayəmizi ilərilətmək üçün kəndimiz də bir şey yapmalıyız” deyə vətəndaşlarını bizzat hərəkət və fəaliyyətə dəvət ediyordu. Havliçekə görə, “Slavyanlıq bir realitedir, fəqət slav elləri realitesindən mütəşəkkil bir realite”. 1848 ixtilalını mütəaqib yetişən çex nəslində Havliçekin təyin etdiyi istiqamət üzərində yürüyənlər çoğalmış və bu nəsil bugünkü Rəisi Cümhur Masarik kibi pişvalar yetişdirmişdir.

*Mabədi var*

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*

*“Yeni Qafqasiya”, 16 ramazan 1345 / 18 mart 1927,*

*il:4, №11-12; s. 12-15*

İttihad - birləşmə

Müttəhid - birləşmiş, birgə

Qüruni-vüsta - orta əsrlər

Qaim - mövcud olan, uyğun olan

Bərvəchiati - uyğun olaraq

Əhraranə - sərbəstcəsinə  
Lehlilər - polyaklar  
Mürəkkəb - ibarət  
İnşiaab - qol-budaq verm  
Təlfıq etmək - birləşdirmək  
Ehdas etmək - meydana gətirmək  
Müvərrix - tarixçi  
İdamə - davam  
Tezi - ideya  
Məmnu - qadağan  
Həvəslik - istək, meyl  
Dələlə - dəlililik  
Ehraz etmək - əldə etmək  
Təhəqqüq etmək - üzə çıxmaq

*Red:16 ramazan 1345 /  
18 mart 1927 - 18 mart 1927*

## MİLLİYYƏT MƏBDƏİNİN AVROPADA QƏLƏBƏSİ (4)

*Azəri Gənclər Birliyi möhzərində verilmiş bir konfrans<sup>1</sup>*

### **Cənub slavlarında milliyətçilik**

“Çexiya”da təkəvvün edən slavlıq fikir və qayəsi buradan digər slav ellərinə sirayət eyləmiş, şimalda alman nifrət və ədavətini cəbhə və taktik ittaxaz edən bu cərəyan cənubda türk düşmanlığı manivelası üzərinə dönmüşdür. Çexlikdə tətbiq olunan məfkurəvi sistemlər az-çox fərqlə Serbiya, Bolqarıstan və Makedoniya kibi slav məmləkətlərində dəxi tətbiq olunmuş, alman filoloji məktəbindən müqtəbəs üsul ilə burada da əskiyi xatırlamaqla yeniyi qurmaq əməliyyası icra edilmişdir. Mədəni müəssisat və əsri təchizat ilə qüvvətli bulunan germanlığa qarşı intizar taktikini ixtiyar etmək zərurətində

<sup>1</sup> Keçən nüsxəmizdən mabəd.

bulunan çex xalqı milli məqsədinə ermək üçün daha ziyadə elm, hars və iqtisadi təşkilat yolundan getməyi tərcih etmişkən, Rusiya imperatorluğunun bu tarixi düşmənin Türkiyəyə qarşı tətbiq etdiyi təərrüz siyasəti üçün iyi vasitə təşkil edən Balkan slavları isə, slavlığın böyük dövlətindən aldıkları direktiv və ümid üzərinə daha cəncugyanə bir yol ittixazı ilə istiqlallarına doğru mütəmadi üsyanlar və qan tökmələrlə yürümüşlərdir.

### **Lehistan faciəsi**

Slav ədavətinin bir cəbhəsi almanlığa, digər cəbhəsi də türklüyə mütəvəccöh olduğunu söylədik. Fəqət slav olaraq bir millət də var ki, ədavətini bir tərəfdən qismən almanlığa tövcih etməklə bərabər, digər tərəfdən türklüğe deyil, rusluğa tövcih etmişdir. Bu, Lehistan millətidir. Lehistan slav millətlərinin ən mədəni ədd olunmaqdadır. Ruslar Varyaklara gedərək kəndilərinə nizam və asayışı təmin üçün rəis aradıqları bir zamanda katolik Lehistan yüksək bir mədəniyyət və səltənətə malik idi. Bu məmləkət cahan ədəbiyyatına, musiqisinə, elm və fənninə Mitskeviç kibi, Şopen kibi, Madam Kuri kibi məşahir vermişdir. İyirmi milyon nüfusa mailk böylə mədəni bir dövlətin 19-cu əsr ibtidalarında Rusiya, Almaniya və Avstriya arasında inkisama uğraması Lehistan xalqı üçün dərin bir faciə təşkil etmişdir. Lehistanın qismi-mühümmü, Slav imperatorluğu Rusiyanın əlinə keçmişdi. Rusiya kəndinə xas olan vəhşət və qabalıqla Lehistan kultürünə qarşı çox şiddətli davranıyor, rusdan dəfələrlə mədəni olan Lehistan xalqı cəbrlə ruslaşdırılmaq istəniyordu.

Rus məzaliminin bu icraatı vaxtilə beynəlmiləl Avropa münasibəti-rəsmiyyəsinə belə əkslər oyandırmış Knyaz Karçakov rus çarizminin diplomatik vəziyyətini qurtarmaq üçün az mürəkkəb sərf etmişdir. Bu münasibətlə təati edilən diplomatik notalardan rus məzalimini təsvir və təsbit etmək nöqtəyi-nəzərindən ən şayanı-diqqət olan o zamankı İngilis xariciyyə naziri Palmerstonun notasını gözdən keçirəlim: Palmerston notasında diyordu ki; “.... Rus hökuməti milləti təşkil edən sifətləri Lehistan milliyyətindən söküb atmaq üzərədir. Milli leh boyalarının məni, rəsmi münasibatda rus-

canın tətbiqi, Lehistan məktəb və maarif müəssisələrinin ilğası, leh çocuqlarının ruslaşdırılmaq məqsədi ilə Rusiyaya nəqli, bir çox leh ailələrinin daxili Rusiyaya təbidi, kura nəfəri toplanışındakı şiddətlər, rus məmurlarının təyini, kilisə əmlakı üzərinə vəz olunan kontrol; bütün bunlar Lehistan avtonomisinin ilğası ilə burasının ələlədə bir rus vilayətinə çevrilmək istədiyini göstərir”.

Bu nota 1832 sənəsində göndərilmişdir. O zaman Lehistan Vyana konqresinin qərarı ilə hüquqən Rusiya təhdi himayəsinə verilməklə bərabər, daxili avtonomisini mühafizə edəcəkdə. Rusiya isə ixtilalı bəhanə edərək beynəlmiləl mühədəta müstənid bu avtonomiyi kəndi zoruna ilğa ediyordu. Bu nota daha 1832 sənələrində milliyyət məfhumunun beynəl-düvəl nə kibi şəkil və mahiyyətdə anlaşıldığını göstərməsi nöqtəyi-nəzərindən mühümdür.

Bittəbii bütün bu zülümlərə qarşı Lehistan münəvvərləri laqeyd qalmıyor, tarixdə nadir görülən bir əzim və cəladətlə istiqlallarının istirdadı üçün çalışıyorlardı. Lehistan üç dəfə üsyan eyləmiş, üç dəfə parçalanmışdır. Hər dəfəsində şiddətlə və məzalimlə bastırılan bu üsyanlardan sonra Lehistan xalqına bir növü dini mistisizm ruhu gəlmişdir. Əksəriyyətlə Parisə iltica edən Lehistan milliyyətçilərindən bir qismi Lehistanın haləsini bütün Avropa demokrasisinin haləsindən bəkləyərək sosialistliyə meyl eyləmiş və buna görə ki, 1848 ixtilalında Lehistan istihsalinin şüarı sosialist internasyolanının milliyyət məsələsindəki əməli və rəmzi şüarını təşkil eyləmişdir.

Lehistan mühacirlərinin digər qismi isə milliyyətərpərvər və təsəvvüfkar qarib bir məslək və ya məzhəbə salıq olmuşlardı. Bu məslək Lehistan tarixi-fikri və siyasisində messiyanizm(məsihçilik) namıyla ilə mərufdur. Bu məsələyə aid fikirlərin ilk naşiri Voronskidir. Voronskiyə görə bəşəriyyət xəstədir. Bu xəstəlik mühafizəkarlıqla hürriyyətərpərvərliyin hala mücadilədə olmasından irəli gəlir. Mühafizəkarlar xeyri, liberallar da haqqı təmsil edərlər. Xeyir ilə haqq təlif edilirsə bəşəriyyəti xəstəlikdən qurtarır.Yəhüdidərdə olduğu kibi, Lehistan məsihçiləri də xilas ümid və intizarda buluyorlardı<sup>1</sup>. Vorons-

<sup>1</sup> Yusuf Akçura, “Müasir Avropada fikri cərəyanlar” (Müasir Avropada siyasi və ictimai fikirlər və fikri cərəyanlar”, İstanbul, Mətbəəyi-Əmirə, 1339, s. 24-25) (red.Y.A.).

kinin bu mistik nəzəriyyəsi getdikcə işləndi və Lehistanın istiqlalını fəda etməsiylə bütün bəni növü-bəşərin bir növü bəsü bədəl-mevtinə xizmət etmiş olduğu əqidəsi təhəddüs etdi. Bu əqidəyi böyük bir bələğət və həyəcanla nəşr edən şair Adam Mitskeviçdir. 19-cu əsrin ən böyük şair və ədibi ədd olunan Mitskeviç dini və mistik fikir və qayələrinə mütəsəvviflərdən Novoyanskidən almışdı. Novoyanski isə peyğəmbəranə təbşirata buluyordu. Bu təbşirata görə Cənabi-Həqq Lehistanı qurban verməklə bəni bəşəri qurtarmaq istəmişdi. Bəni-bəşərin ümumiyyətlə yeni həyata girəcəyi sırada Lehistan da hürriyyət və istiqlalına qovuşacaqdır.

Qayət dindar olan Lehistan xalqının ruhunda bu kibi nəşriyyat sayəsində dərin bir etiqad kökləşmişdi. Onlar İsa Məsih ilə Lehistan vətəninə bir görüyor. İsa Məsih öldükdən 3 gün sonra nasıl tabutundan qalxdısa, Lehistanın da parçalanmış əqsamı birləşib diriləcəkdir. Başlarında tarixi ən böyük faciə bulunan və bu faciənin amilləri miyanında Rusiya kibi Slav bir dövlət bulunduğu halda təbii idi ki, Lehistan mütəfəkkir və mübarizləri bütün fikir və imkanlarını Lehistan istixlasına sərf etmiş bulunuyorlardı. Slav ittihadı fikri ilə işğal edilməmişdi. Görçü bəzi mühərrir və mütəfəkkirlər kəndi nəşriyyatlarında ara-sıra bu fikrə dəxi hissəsini veriyorlardı. Lehistan milliyətçiliğinin ən böyük nifrəti bittəbii Rusiyaya təvəccöh etmişdi. Rus lisanı, rus adəti, rus yeməkləri, rusluğa aid nə varsa, həpsinə şiddətli bir nifrət vardı. Bu kin Lehistan istiqlalçılığının ən böyük keyfiyyəti idi.

Slav millətlərindən Türkiyə ədavəti ilə məlul olmayan bir millət varsa, o da Lehistandır. Lehistanda Türkiyə və türklərə qarşı ədavət deyil, məhəbbət vardır. Lehlilər məmləkətlərinin inkisamını protesto edən Türkiyəyə qarşı hissən minnətdar olduqlarını daima zikr edərlər. Lehistan millətçilərindən mütəşəkkil legionların Kırım müharibəsi əsnasında Türkiyə ordusu ilə bərabər Rusiya əleyhinə hərəkət etdikləri məlumdur. Bu müharibələrin qardaş məzarı İstanbuldadır. Şair Adam Mitskeviç də burada mədfundur. Osmanlı saraylarında ta son zamanlara qədər təşrifat mərasimində Lehistan səfiri çağırılıyor, cavabında “kayıpdır” deyiliyordu.

## **Baltik sahilindəki milliyyətlər**

Hərbi-Ümumi və Rusiya ixtilalı nəticəsində hüriyyəət və istiqlalını iqtisab edən Lehistandan başqa və başda Finlandiya olmaq üzrə Baltik sahillərində elani-istiqlal edən cümhuriyyətlərə dəxi milliyyəət məbdəi, digər Avropa milliyyəətpərvərliyində gördüyü amilin təsiri və imtizacı ilə demokrasi ümdələri ilə milliyyəət məfkurəsinin təlifi sayəsində nəşvü-nüma bulmuş; Hərbi-Ümumi əsnasında aktual bir mahiyyəət alan təyini-müqəddərat haqqından bil-istifadə elani-istiqlal eyləmişlərdir. İşbu cümhuriyyəətlərdəki milliyyəət fikrinin nə surətdə hüsula gəldiyini keçən sənə ərz etdiyim konferansda təfsili ilə anlatıldığından təkrarına lüzum yoxdur zənn edərim. Bu xüsusda mənim “İstiqlal Məfkurəsi” namilə risaləmə müraciət oluna.

*Məbdəi var*  
*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Yeni Qafqasiya”, 1 nisan 1927 / 28 ramazan 1345,*  
*il:4, №13, s. 8-10*

Məbdə - prinsip, başlanğıc

Təkəvvün edən - yaranan

Müqtəbəs - götürülmüş

İxtiyar etmək - bəyənmək,  
seçmək

Məşahir - məşhurlar

İnqisam - bölünmə

Təati - mübadilə

İlğa - aradan qaldırılma

Qura - qoruq

Cəladət - igidlik

İstirdad - geri alınma

Qarib - yaxınlaşdırın

Saliq - yolçu

Messiyanizm - Məsihçilik

Təlif etmək - onlar haqqında əsər yazmaq

Bəsübədəl mövtün - ən pis ölüm  
Təhəddüs etmək - üzə çıxmaq  
Mütəsəvviflər -sufilər  
Təbşirat - şad xəbər gətirmək  
Əqsam - hissələr  
Mədfun - dəfn olunmuş  
Təşrifat - rəsmi  
İmtizac - uyğunluq

*Red:1 nisan 1927 /  
28 ramazan 1345 - 1 aprel 1927*

## **MİLLİYYƏT MƏBDƏİNİN AVROPADA QƏLƏBƏSİ (5)**

*Azəri Gənclər Birliyi möhzərində verilmiş bir konfrans<sup>1</sup>*

### **Cahan Hərbinin təsiri**

Buraya qədər söylədiklərimizə məmul xatiməyi əlavə etmədən əvvəl Cahan Hərbinin milliyət məsələsi üzərindəki təsirini qeyd edəlim.

Hərbi-Ümumi milli vəhdətlərini təkmil ilə cahanı kəndi nüfuz və istilaları altına almaq istəyən Avropa millətlərinin iqtisadi və siyasi mübarizəsindən çıxmış, heyəti-ümumiyyəsi ilə iki böyük və dəhşətli dövlətlər zümrəsi təşkil edən bu qüvvələrin toquşmasından doğan hadisələr əskidən bəri hürriyyət və istiqlal kəsbinə amədə məhkum millətlərə xilas gününün yaxınlaşmaq üzrə olduğu haqqında böyük ümidlər vermişdi. Hərbi-Ümumiyyə girən dövlətlərin nihayi zəfəri yalnız bizzat haiz olduqları maddi və mənəvi qüvvələrindən deyil, bir qədər də idarə və əsarətləri altında bulundurduqları məhkum dövlətlərin şu və bu yolda vəziyyət almalarından asılı idi. Bu zərurəti hiss edən dövlətlər məfkurəvi mübarizələrinə milliyət düsturlarını vəz eyləmiş və bu düsturdan əzəmi surətdə istifadə etmək

---

<sup>1</sup> Keçən nüsxəmizdən mabəd.

üçün tərəfeyn bütün məharətini sərf etmişdi. Daha hərbi başlar-başlamaz, tərəfeyndən hansı ki qalib gəlsə-gəlsin, məsələ Lehistanın kəsb-i-hürriyyət və istiqlal edəcəyinə bir qənaət gəlmişdi. Çünki bu prinsip həm ittifaq, həm etilaf zümrəsinə mənsub dövlətlər tərəfindən müsbət bir surətdə elan edilib verilmişdi. Çar Rusiyası belə elani-hərbi mütəaqib Lehistana muxtariyyəti-idarə veriləcəyi elan ediliyordu. Məşhur sözdür, deyərlər ki, Almaniyayı yıxan qüvvət Verden müdafiələrindən ziyadə Vilsonun məşhur prinsipləri olmuşdur. Vilson prinsipləri miyanında yer bulan milliyyət məsələsinin surəti həllinə aid olan maddə Amerika rəisi cümhuru tərəfindən düşünlənməmiş, biləks Avropa əfkari-ümumiyyəsinde bilxassə yer etmiş bulunan ümdə Vilson prinsiplərinə bir aynaya əks edər kibi əks etmişdi. 14 maddəsi ilə adətə yeni zaman peyğəmbəri şan və şöhrəti ilə bir zaman kürreyi-ərz üzərindəki bağıryanıq bütün millətlərin ümidgahını təşkil edən Vilson, bütün bir hörmət və təzimət zamanın ən böyük həqiqətini təşkil edən bir şüarı Amerika dövləti kibi əziz bir dövlətin məsul adamı sifətilə elan etməsinə mədyundu.

Hərbi bitdi. Versal sülhü əqd edildi. Millətlər Cəmiyyəti təşəkkül etdi. Gözümüzün önündəki tətbiqat ilə Vilson prinsiplərindəki nəzəriyyət arasında fərq çoxdur. Bu fərqi ən əvvəl qeyd edən Vilsonun kəndi məmləkəti oldu. Amerika Versal sülhü ilə səlahə deyil, yeni fəsada atılan Avropa işlərinə qarışmaq istəmədi, nə Versal sülhünü təsdiq etdi, nə də Millətlər Cəmiyyətinə girdi.

Versal sülhünü nə qədər tənqid etsək, Millətlər Cəmiyyətini nə qədər naqis bulsaq da, Avropa hərbinin nəticəsində Avropada milliyyət məsələsinin şu və ya bu şəkildə olsun həll edilmiş olduğunu təqdir etməliyiz. Avropa hərbi Avropadakı qeyri-milli dövlətlərin müxtəlif millətlərdən təşəkkül imperatorluqların zəvalı ilə nəticə-pəzir oldu. Avstriya parçalandı, deyəlim ki, məğlub oldu. Rusiya da parçalandı. Onu da növ ümuma məğlub görəlim. Məsələyi bununla izah edəlim. Almaniyaya nə dersiniz?! Qaliblərin bütün qeyz və kini, ən müdhiş və mühlik zərbələri ona mütəvəccəh ikən və zəfər səmərələrini iqtitaf üçün də başçılıq edən fransız şovinistlərinin bü-



tün himməti onu parçalamağa məsruf ikən, Almaniya parçalanmadı, biləks Avstriyanın Almaniya ilə birləşməsi pək möhtəməl!..

Müharibədən əvvəlki Avropa xəritəsi ilə sonrakı Avropa xəritəsinə diqqət edilsə, mövcud bəzi haqsızlıqlarla bərabər, milliyyət məsləsinin bu qitədə surəti ümumiyyətdə həll edilmiş olduğu görülür.

### **Sıra Şərqiindir**

Milliyyət məsələsi Avropada həll edilmişsə də, bütün dünyada daha həll edilməmişdir. Milliyyət davasının Fransa və Amerika ixtilallarındakı bəşəri fikirlərdən istifadə etdiyi yuxarıdan bəri təfsil etdiyimiz vəqəəllərlə sabitdir. Müstəmləkə inqilabının ən böyük mürşidi bulunan Müttəhid Amerika Cümhuriyyətinin qəhrəman müəssisi Vaşinqton nitqlərindən birində “Biz hürriyyət və birlik toxumunu saçdıq, bu toxum bütün dünyada çiçəklənəcək. Bir gün gəlir ki, müttəhid Amerika hökumətlərinə nazir olaraq Müttəhid Avropa təəssüs edər və Amerika hökumətləri bütün cahana örnək olur!” Vaşinqtonun bu sözlərindəki məna, bədə kəndisindən bəhs etdiyimiz rəis Monroenin məşhur bəyannaməsində yer verilmiş, nihayət bu “tez” rəis Vilsonun nitq və bəyannamələrində tərviç edilmişdir. Vilsona görə, Amerika ənənəyi siyasiyyəsini təşkil edən əsas ikidir. Xaricən hər millətin kəndi müqəddəratını həllə səlahiyyətədar olması və daxilən də vətəndaşların tabe olduqları hökuməti bizzat təyin etmələri. Birinci məbdə beynəlmiləl münasibətdə hürriyyətdən, dövlətin millətləri mexanik qüvvətlə istiladan imtinadan, ikinci məbdə də hər məmləkət daxilində demokrasi rejiminin təsisindən ibarətdir. “Mən təklif ediyorum ki, - Vilson diyor, - bütün millətlər (dövlətlər) digər bir milləti kəndisinə tabe olmaq üçün təzyiç və icbar etməsin, hər millət kəndi idarəsini bizzat kəndi təyin eyləsin və təklif ediyoram ki, tabelər mətbuları bulunan idarənin şəkil və mahiyyətini bizzat kəndiləri təyin eyləsinlər”.

Vaşinqton bütün cahandan bəhs edərkən Avropanın Amerika-ya bənzəyəcəyini söyləmiş və bununla iktifa eyləmişdir. Vaşinqton proqramını tərviç edən Monroe və Vilson kibi rəislər fikirlərini bütün cahanı ehtiva edər bir şəkildə ifadə etməklə bərabər, tətbiqatda

yalnız Amerika və Avropa sahəsi ilə iktifa eyləmişlərdir. Avropadakı ən radikal və sosialist cərəyanlar belə aləmşümul mülahizə və projələrində Avropa və Amerika qitələrindən dışarıyı qəst etməmişlərdir. Avropadakı radikal əmələ cərəyanlarını belə, Şərqdəki hərəkət, avropalılara təəllüq edən şu və ya bu məsələyə toxunduracağı məzərrət və fayda nisbətində əlaqədar etmiş, hadisə o nöqtədən təqdir edilmişdir.

Yalnız bu hərbdən sonradır ki, “cahanı-mədəniyyət” milliyyət məsələsinin sırf Amerika və Avropaya münhəsir bir məsələ olmadığını görmüş, kəndisini müəzzəm bir hərəkət qarşısında bulmuşdur.

Əvət, məsələyi avropalıların “eqosentrik” görüşlərindən təcrid və aləmşümul bir nəzərlə tədqiq edərsək, əsl milliyyət məsələsinin bundan sonra həll ediləcəyinə hökm etməliyiz. Türk dünyasını qəbzəsində bulunduran qızıl bolşevizm yalancı bütün şüarına rəğmən, milliyyət məsələsini həll etmiş deyildir. Sovet Federasyonunun nə kibi sentralist və milliyyət düşməni zalım bir idarə olduğunu biliyorsunuz. Millətlər Cəmiyyətinin qaliblər arasında bulduğu yeni müstəmləkələr haqqında tətbiq etdiyi sistemin əski müstəmləkələr sistemindən şəklən fərqli olmaqla bərabər, yeni müstəmləkə sistemi olduğu məlumdur. Burada dəyişən yalnız kəlimədir. Müstəmləkə yerinə “mandat” deyilmişdir. Təbiidir ki, mənliyini istehsal və tamamilə təşəkkül etmiş bir milləti bu kibi məhdud şəkillərlə aldatmaq olmaz.

Şərq məmləkətlərinin, bilxassə türk ellərinin Avropa millətlərinin 18 və 19-cu əsrlərdə keçirdikləri milli cidal və ixtilal dövrünə girdiklərində şübhə yoxdur. 19-cu əsr Avropa millətləri üçün nə idisə, 20-ci əsr də Şərq millətləri üçün odur.

Milliyyət kəlməsi ilə millət kəlməsi arasında fərq vardır. Hürriyyət və istiqlalı kəsb etmək yolunda əzm və israr göstərməyən bir cəmiyyət milliyyət olsa da, millət deyildir. Millət istiqlalı ilə yaşamaq əzminə qərar vermiş milliyyətdir. Türkiyənin göstərdiyi xarüqə Asiya istiqlal hərbi kibi şanlı misallar varkən, türk və Şərq millətlərinin də artıq bir millət olaraq meydana çıxdıqlarına şübhə ediləməz.

Şərqdə və bilxassə türk və islam dünyasında zübur edən milliyyət cərəyanlarının və milli cidalları mahiyyət və həqiqətini tamamilə qavraya bilmək üçün məsələyi ayrıca tədqiq etmək lazım. Bu bəhsə başqa bir müsahibədə övdət etməyə çalışacağız. Şimdilik şu qədər söyləyə biliriz ki, Avropadakı milliyyət cərəyanlarında təsbit edilən üç mühüm dövrü Şərq hərəkətləri pək qısa bir zamanda keçiriyorlar.

Avropa milliyyətəpərvərliyi verdiyimiz təfsilatdan da seziləcəyi vəchilə üç dövr keçirmişdir:

1. Fransa ixtilal məktəbinin təsirində bulunan rasyonalizm dövrü. Bu dövrdə milli hərəkət yalnız hüquqi-təbiiyə nöqtəyi-nəzərin-dən görülüyor, milliyyəti müəyyən qanunlar təhdində yaşamağa qərar vermiş siyasi bir zümrə ədd ediyordardı. Madam ki insan hürdür, dövlət də hür insanların muradı ümumisinə müvafiq hür bir müəssisə olmalıdır, deyiliyordu.

2. Alman filoloji məktəbinin təsiri ilə zübur edən irqçilik dövrü (rasizm). Bu dövrdə milliyyət məbdəi romantik bir həyəcanla müdafiə olunaraq milliyyətin şəxslərin iradəsilə deyil, irq və mənşə vəhdətindən mütəvəllid olduğı iləri sürülüyordu.

3. Üçüncü dövrdə bu iki nəzəriyyənin etilafından hasil olma əsri hars nəzəriyyəsi hakim oluyor ki, milliyyəti eyni şərait təhdində bulunan insanlar zümrəsindən mütəvəllid cəmiyyət məhsulu ədd edərək, irq nəzəriyyəsinədəki kollektivizm şərtini ifa etməklə bərabər, milliyyəti müstəhsəyə dönmüş bir müəssisə halında görəməz, onun tərəqqi və təkamül edər bir müəssisə olduğunu və milliyyət davasının insani demokratik prinsiplərlə müttəfiq olduğunu iddia edər.

Türkiyə həyati-siyasiyyəsini Şərq cərəyanlarının tipik bir misalı olaraq alırsa, bu üç tipik nəzəriyyənin müxtəlif zamanlarda təsir yapmış olduğunu görürüz:

Tənzimat fransız rasyonalizminin təhti-təsirində idi.

İttihad və Tərəqqi zamanındakı türkçülük alman filoloji məktəbinin təsis etdiyi irq nəzəriyyəsinə tərvic edərdi.

Cümhuriyyət Türkiyəsi isə bəzi ifrat və təfridlərdən sərfi-nəzər hars nəzəriyyəsinə müstənid əsri milliyyət idealını təqib etməkdədir.

Bu nəzəriyyə bizi alman filoloji məktəbinin oyanmaq üzrə bulunan millətlərə romantik bir həyəcan verdiyi mühəqqəq bulunan xalqıyyat, ətiqıyyət sahəsində icra etdiyi elmi tədqiqat üsulundan müstəğni etmədiyi kibi, milli bir hərəkata müvəffəqıyyəti təmin edən xalqçılıq əsası ilə də sıxı-sıxıya rəbt edər. Milliyyətpərvərlik bu nəzəriyyəyə görə demokratik və inqilabi bir cərəyandır.

### **Alacağımız dərş**

Hələ tarixi düşmənin qəhhar pəncəsindən qurtulamayan bir Azərbaycan, bir Türkiistan, bir Kazan və sairə türk qövmlərinə Avropa milliyyətpərvərliyini tədqiq nəticəsində alınacaq pək mühüm dərşlər vardır.

İctimai mücadilə məhkum, fəqət həqiqi həyata malik siniflərə istinad edən fikri cərəyanlar, hürriyyəti hədəf ittihaz etdikləri kütlənin bütün kin və nifrətini demokrasi ələhdarı zalım aristokrasiyə qarşı cəlb etdikləri nə qədər təbii isə, hürriyyət və istiqlalını istihdaf edən məhkum bir millətin də kəndisini əsarəti altında bulunduran qüvvətə, yalançı və müstövli millətə qarşı eyni hissi ədavət və kinlə mücəhhəz olması qayət təbiidir. Bu təbii saiqəylədir ki, alman ittihadının taktiği fransız düşmanlığı, slav ittihadının taktiki alman və türk düşmənlili, İtalya ittihadının taktiği Avstriya düşmənlili olmuşdu.

Bu təcrübəyə nəzərən bizim də proqramımız milli harsımızı tədqiq ilə türkcəmizi sevmək, milliyyətimizi anlamaq, milli xüsusiyyət və mənliliyimizi elmi surətdə öyrənmək olmalıdır. Mədəni millətlər arasında tufeyli deyil, dəyərli bir üzviyyət olmağa çalışmaq bərabər biz milliyyətpərvərliyi irticai mənada almamalı, onun həddi zatında demokratik və inqilabi bir cərəyan olduğunu dərk etməli, insani qayələrə milli demokratik yollardan daha səri gediləcəyini təqdirə qadir olmalıyız.

Taktiğə gəlincə, Avropadakı milliyyətpərvər cərəyanlarda gördüğümüz kibi milliyyət, hürriyyət və istiqlalımızın yolu üzərində duran tarixi düşməndən tamamilə xilas olmadıqca, müqəddəs mücadilənin böyük mənfəəti məninə, kəndimizdə rus əleyhdarlığı fikrini tənmiyə etməli, türklüyün əbədi düşməni müstövli rusluğun yalnız siyasi de-

yil, harsı hər türlü təsirlərinə dəxi amansız bir mücadilə elan etməliyiz!

***Rəsulzadə Məhəmməd Əmin***  
***“Yeni Qafqasiya”, 16 nisan 1927 / 13 şəvval 1345,***  
***il:4, №14, s. 9-12***

Məmul - gözlənilən  
Mədyun - minnətdar  
İqtitaf - faydalanmaq  
Tezi - ideya  
Məbdə - prinsip  
İktifa etmək - kifayətlənmək  
Mətbular - başçılar  
Qəbzə - ovcu  
İstehsal - hazırlayan  
Kəsb etmək - əldə etmək  
Mütəvəllid - əmələ gələn  
Etilaf - birləşmə  
Müstəğni - ehtiyacsız  
Qəhhar - güclü, məhv edən  
Müstövli – işğalçı

***Red:16 nisan 1927 /***  
***13 şəvval 1345 - 16 aprel 1927***

# “AZƏRİ TÜRK” JURNALI (1928)

## TUTDUĞUMUZ YOL

Məcmuəmizi bundan dörd, beş sənə əvvəl və başqa şərait daxilində çıxarmış olsaydıq, tutduğumuz yolu kafi surətdə izah edə bilmək üçün bəlkə daha ziyadə təfsilat vermək ehtiyacını hiss edərdik. Fəqət şimdiki bizdən əvvəl vüqu bulan nəşriyyat və bu nəşriyyat sayəsində ehzar olunan bir mühit nəzərə alaraq, tutduğumuz yolun pək qısa cümlələrlə də izah oluna biləcəyini ümid edirik.

Gedəcəyimiz yol əski zaman şairlərinin iftixar etdikləri kibi “renarfitə” deyildir. Biləks bu yol çox müşkül və tikanlı olmaqla bərabər, sairləri tərəfindən gedilmiş şanlı bir yoldur.

Bir yol ki, Avropa onu on səkkiz və bilxassə on doqquzuncu əsrdə getmiş; bir yol ki, müasir Şərq hal-hazırda o yola salik olmuşdur. Bir yol ki, sabiq Rusiya imperatorluğu daxilində yaşayan məhkum millətlər dəxi o yola girmişlərdir. Bir yol ki, süvarisi milliyət və hədəfi istiqlaldır!

“Azəri Türk” hərbi-ümuminin nəticəsində bilfeil istiqlal mücahiləsinə atılan və sənələrdən bəri böyük bir eşq və hərərlə özlədiyi cümhuriyyət qayəsində irmiş bulunan, fəqət milli istiqlalı təkrar sək-təyə uğrayan bir türk elinin, Azəri Türk xalqının, daha müstəlah ismi ilə “Azərbaycan Cümhuriyyəti”nin həyat və müqəddəratı ilə əlaqədar bir məcmuədir.

Bu səyflərdə türklüyün pək mühüm bir qismini şanlı irqin güzində bir elini təşkil edən bir məmləkətin bulunduğu vəziyyət, yaşadığı əsarət təsvir olunacaq və bu əlim vəziyyət içərisində, müxalif ənasirə rəğmən, sövqi-təbii ilə inkişaf edən milli həyat və bu həyatın ibraz etdiyi xilas və nicat həmlələri təsbit olunacaqdır.

Mənsub olduğu aileyi-fikriyyənin siyasi və ictimai mötəqidatı nöqtəyi-nəzərindən “Azəri Türk” səyflərində atidəki ümdələr tərvic olunacaqdır:

“Azəri Türk” Azərbaycan türkçülüynünün əsaslarını təhlil edəcəkdir. Yəni türk harsını Avropayı bir üsul ilə təzhib edərəkən xalq ilə səmimi bir irtibat və müvanisət cığırından qətiyyən sapmayacaqdır. Xalqçı bir türkçülükdən ibarət olan bu məslək, əsrin mükəmməl texnikini xalqın səmimi duyğu və ehtiyaclarını tətmin üçün kullanacaqdır. O, bir tərəfdən xalqın zövqünü fənn və sənətdən anlayacaq bir raddəyə gətirməyə səy edəcək, digər tərəfdən də fənn ilə sənəti xalqın zövqünü oxşamaq yolunda istihdam etmək fikrini tərviç edəcəkdir.

Mədəni istiqaməti bu olan Azərbaycan türkçülüynünün siyasi cəbhəsi isə Azəri türklüyünü digər türk ellərindən uzaqlaşdıran hər dürlü tədbirlərə qarşı qoymaq, harsi türk irtibatını təxribkar təsirdən mühafizə etməkdir.

“Azəri Türk” xalqçıdır. Hars sahəsində olduđu kibi o, siyasi həyatda dəxi xalqın hakim olmasını istər; hakimiyəti-milliyə prinsipini tərviç edər. O, yalnız bir sinfin faiqiyyəti və ya hakimiyəti üzərinə müstənid bütün rejimləri rədd edər. Onunca aristokrasi idarəsi mənfur olduđu kibi, əsası eyni istibdad üzərində qurulan sovet diktatorluğu da mənfurdur. Hələ Rusiya xaricində tətbiq olunan bu sistem rus kolonizatorluğunu yeni bir şəkildə idamə etməkdən başqa bir şey deyildir.

“Azəri Türk” sadə demokrat deyil, eyni zamanda radikalıdır. Bu radikalizmi o, feodalizm baqıyyatı ilə cizri surətdə mücadilə etmək mənasında anlar. Demokrasi prinsiplərinin iltizam etdiyi ən əsri müəssisələrin kəməli-cəsərlə və qətiyyətlə tətbiqini istər.

“Azəri Türk” milli davanın yalnız səlahi-ümumiyi müstəzləm ictimai islahat əsaslarının tətbiqi ilə qüvvətlənəcəyinə qanədir. O, kommunistlərin təlim etdikləri ictimai müzir və müfrit ümdələrə qarşı mücadilə etməklə bərabər, müqtəzəyatını nəzəri-etibara almayan geri nəzəriyyələrə qarşı da üsyən edər. O, sağdan olsun, soldan olsun tərviç edilən sinif mücadiləsini rədd ilə ictimai təsanüd və iqtisadi islahat əsasını iləri sürər. Bu xüsusda utopi (xəyal) və anarşizmləri ilə məruf rus ekollarından ziyadə o, müvazinə və mühakimələri

ilə mümtaz müasir Amerika və Avropa ictimaiyyununu örnək ittixaz edər.

Fəqət bütün bu ümdələrin Azəri Türk mühitində tətbiq edilə bilməsi üçün Azərbaycan istiqlalının iadəsi əlzəmdir. Bunun üçün də “Azəri Türk”ün təqib edəcəyi ən böyük və ən aktual ümdə istiqlal ümdəsidir!

İstiqlal isə günün ən müqəddəs bir şüarı!

Bu şüarın qüvvədən felə gəlməsi və gəldikdən sonra əbədiyyən paydar ola bilməsi üçün yalnız Şərqi Qafqasiyadan ibarət Azərbaycanın deyil, bütün Qafqasiyanın da eyni şüarın təhəqqüqü yolunda müttəhid və müttəfiq olaraq hərəkət etməsi şərtidir.

Haiz olduğu coğrafi, qövmi və bilxassə iqtisadi əhəmiyyətlə Azərbaycanın da daxil olduğu müstəqil bir Qafqasiya konfederasyonunun Şərqi-qərirdə pək mühüm bir amil sülh və səlah olacağı hər yerdən ziyadə Türkiyə ilə İranda təqdir olunur, zənnindəyiz.

Ana xətlərini yuxarıda qeyd etdiyimiz bu yol, milliyyət və demokrasi, hürriyyət və istiqlal uğrunda hərdəm mütəzaid bir müvəffəqiyyətlə iləriləyən bugünkü Şərqi yoludur. Bu yolun şanlı başçısı Türk ellərinin ağabəyisi, Şərqi millətlərinin əsriləşməkdəyi böyük rəhbəri cümhuriyyət Türkiyəsidir.

Müsafirpərvərliyindən istifadə etdiyimiz Türkiyə Cümhuriyyətinin yürüdüğü şanlı milliyyət, mədəniyyət və istiqlal yolunda zəfərdən-zəfərə qoşaraq müvəffəqiyyətlə iləriləməsinə cani-könüldən təmənni edəriz. Bu təmənniyi yaparkən - kəməli-səmimiyyətlə qeyd edəriz ki,çıxdığımız istiqlal yolunda iləriləməmiş naminə dəxi bir müvəffəqiyyət təmənnisində bulunduğumuza qanəyiz!

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Azəri Türk”, 1 şubat 1928, №1*

Ehzar - hüzura gətirmə, çağırma

Salik - yol gedən, yolçu

Səktə - durğunluq, dayanma

Müvanisət - bir-birinə alışma, ünsiyyət



Müstəlah - termin, istilah  
Cizri - köklü  
Müqtəzəyat - lazımi şeylər

*Red:1 şubat 1928 - 1 fevral 1928*

## **MİLLİ HARSA QARŞI BOLŞEVİK SƏFƏRİ**

“Türk yurdu” rəfiqimizdə elmi tədqiqat kisvəsi altında milli Azərbaycan dövrünün “separatizmindən” və bu dövr ədəbiyyatını təmsil edən şair Cavadın “şovinizmindən” bəhs edən Ə.Nazim tədqirkarı bulunduğu sovet rejiminin Azəri türkçüsü ilə ədəbiyyatını İstanbul şivəsi və ədəbiyyatına yaxlaşdırmaqda olduğu fikrini təlqin ediyor. Leninqrad Şərq Dilləri İnstitutu türkoloji seminaryumu tələbəsindən Ə.Nazim “Türk yurdu” səyfələrində bu təlqinatı yaparkən, kommunist Azərbaycanın bugünkü rəsmi müməssilləri milli harsa qarşı açdıqları yeni bir səfəri idarə etməklə məşğuldurlar.

Sovet Azərbaycanın bugünkü maarif komisarı Ruhulla Axundov 1927 sənəsi təşrinə-sani nəhayətlərində iniqad edən Azərbaycan kommunist firqəsinin səkkizinci konqresində Azərbaycan maarif həyatına aid təfsilat verərkən əzcümlə “lisan məsələsi” üzərində dayanmışdır.

Ə.Nazim kibi o da “Osmanlı” təsirinin Azərbaycan türkçəsi və ədəbiyyatı üzərində “əksi və müzir” təsirlər icrasından bəhslə “ədəbi Azəri türkçəsi” təşkilinin yalnız Sovet Azərbaycanına nəsib olacağını söylüyor və “sosialist iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi sovet hökuməti onuncu sənəyi-təsisə ərəfəsində Gəncənin başqa, Kürdüstanın başqa və hətta Buzovna kibi ayrı-ayrı köylərin də başqa-başqa şivələrdə konuşmasına təhəmmül ediləməz” deyə vahid bir lisani-ədəbinin təsisə üçün əzcümlə böyük bir Azərbaycan lüğətinin yazılmasını təklif ediyor.

Lüğətin müxtəlif şivələr miyanından birisini intixab etmək surətilə ədəbi dilin təmimi xüsusunda göstərəcəyi təsir ilə dil birliyi

haqqında oynayacağı müsbət rol məlumdur. Fəqət vahid və ədəbi lisanın təsisində lüğət kitabından ziyadə iqtisadi, siyasi və harsi müəssisələr daha müəssir deyilmidir?!

Halbuki Axundovun bu müəssisələr haqqındakı düşüncələri, ədəbi Azəri türkcəsinin təmin və müvəffəqiyyəti nöqtəyi-nəzərindən tamamilə mənfidir.

İqtisadiyyat sahəsində o, məsələn, Azərbaycan neft mədənlərini tamamilə milliləşdirmək istəmiyor. Çünki “burada türklərdən başqa ruslar və sair millətlərə mənsub arkadaşlar da çalışıyorlar”mış. Çünki burada çalışmaq üçün türkcə bilmək zərurəti hasil olursa, o zaman “rus əmələsini də türkcə öyrənməyə icbar etmək və yaxud xidmətə almamaq” lazım gəlir ki, bunların heç birisini sovet idarəsi tətbiq etməzmiş.

Sənaye müəssisələrinin milliləşdirilməsi şu surətlə mümkün olmadıqdan sonra bu müəssisələrlə sıx bir irtibatda bulunan min dürlü iqtisadi, mali, kredit və hökumət müəssisələrini də milliləşdirməkdə məna yox. Onun üçün də Sovet Azərbaycanında, bilxassə Bakıda idarələri milliləşdirmə siyasəti quru sözdən ibarət olub qalıyor.

Fəqət Axundov bu qədərlə qalmıyor. O, mövzui-bəhs nitqində daha iləriyə gediyor. Türk əmələ və köylüsünə türkcə olduğu qədər rusca öyrənmənin də zəruri olduğunu söylüyor. Və bunu söylərkən kəndi hesabına çox fəci bir mövqedə qaldığını qeyd ediyor. Bundan da böyük faciə olurmu ki, “türk işçiləri iyi orta məktəbə malik olmaq istərlərsə, rusca bilməli və türk köylüsü ilə əmələsi ali təhsil görmək istərsə, yenə rusca öyrənməlidir” kibi “çox bəsit bir həqiqəti” belə azərbaycanlılara anlatmaq lazım!!...

Bu “bəsit həqiqəti” bir dürlü anlatamayan adamın “türkcəyə hörmət etmək istəyənlər rusca öyrənməlidirlər” kibi “mürəkkəb bir həqiqəti” anlatmaya qalxışmasındakı müzhik vəziyyəti təsəvvür ediniz!

“Yarım müsavətçilər” və hətta “çarik müsavətçilər” varmış ki, ruscanın əleyhində imişlər. Anlaşılan kim milli hars əsaslarını müdafiə ediyorsa, Axundov və arkadaşlarının nəzərində müsavətçidir.

“Yarım müsavətçilər” bitərəflər, “çarik müsavətçilər” da qaliba bəzi kommunist müxaliflərdir. İştə bu “yarım” və “çarik” müsavət-

çılar diyorlarmış ki: “Azərbaycanlılara rusca müraciətə nə ehtiyac; onlar müasir ülum və fününu bilavasitə Avropadan da ala bilirlər və almalıdırlar”. Axundovun bu çox haqlı sözə verdiyi cavab həqiqətən də müzhikdir. O diyor ki, “bizim üçün Avropaya getmək fəzlə bir susdur. Və bir də on, on beş sənə sonra Sovetlər İttihadının fənn və ürəfacə Hindenburq Almaniyası ilə Çemberleyn İngiltərəsini keçməyəcəyi nə məlum?!..”

Böylə bir mühakiməyə qarşı suların da duracağını zənn edən müzhik bir adam tövrü ilə “münəvvər Azəri sinfinin məmləkət işlərində çalışa bilməsi üçün mütləqən rusca təhsil görməsinin bir zərurət olduğunu” söyləyən Axundov “rusca əleyhində olanların ya xəyalçı və ya xain” olduğunu dəxi elan ediyor. Çünki hər şeydən sərfi-nəzər, rusca “müsavətçilər kəndisini alay da etsələr, müqəddəs oktyabr ilə həzrət Leninin lisanıdır!”

Bolşevizmin müqəddəs lisanı hakim olan bir mühitdə, Leninin mənsub olduğu “müqəddəs millət” əfradının, müəssisə və idarələrdə belə olsun, türkcə oxumaq və söyləməyə icbar ediləmədiyi bir məmləkətdə milli ədəbi bir lisanın müzəffəriyyə qazanacağını kim iddia edə bilir?! Bu böyük məqsəd sadə bir lüğət yazmaqla hasil olurmu? O da nə lüğət: öylə bir lüğət ki, mövcud bütün şivələri yan-yanə qoyaraq məhəlli tələffüzlərini də təsbit ediyor [1\*].

Ə.Nazim bəy “Türk yurdu”nda nəşr etdiyi məqaləsində “Azəri türkçülüynün sıx milliyətçilik, şovinizm şüarı altında, hətta ümumi türkçülük və turançılığa da əlvida edərək, separatist Azəri türkçülüü yapıdığını” qeyd ediyor.

Halbuki Qarayev bu dəfə Moskvada iniqad edən 10-cu Komunist Konqresində irad etdiyi nitqi ilə “Pravda”nın 30 qanuni-əvvəl 1927 tarixində intişar edən nüsxəsində nəşr elədiyi məqaləsində tamamilə əks bir davayı müdafiə ediyor. Azərbaycan komunistlərinin rusçuluqda kimsəyə həqqi-təqəddüm buraxmaq istəməyən bu əməkdar müməssili, Azərbaycan da daxil olduğu halda, Sovetlər İttihadındakı türk cümhuriyyətlərinin lisan və ədəbiyyat nöqtəyi-nəzərindən “osmanlılaşdıqlarını” bağıra-çığıra söylüyor. “Osmanlılaşmaq”dan

<sup>1</sup> [1\*] “Komunist” qəzetəsinə görə Axundovun işarət etdiyi lüğət öylə təlif olunuyormuş.

məqsəd bu cümhuriyyətlərdə ümumi türkcəyə qarşı hiss edilən müş-tərək bir təmayüldür. Bu təmayülün mürəvviçləri isə Qarayev və arkadaşları nəzərində “ufağ burjua” məfkurəsini daşıyan milliyyət-çilər-türkçülər, digər təbirlə, müsavatçılardır. Qarayev Moskva kür-süsündən “kəndisinə qarşı zühur edəcək bir çox etirazlara baxma-yaraq” milli cümhuriyyətlərdəki maarif müəssisələrini “istila edən” türk milliyyətçilərinə qarşı hər b elan ediyor. Dağıstan cümhuriyyə-tində basılan məktəb kitablarının “osmanlıca və Türkiyə zabıtləri tərəfindən yazıldığı” yana-yaxıla söylüyor; eyni hadisənin Özbə-kistan və Türkmənistan cümhuriyyətlərində də müşahidə edildiyini qeyd ediyor. Hələ Azərbaycanda hökumət tərəfindən nəşr olunan bir dərs kitabında türk şairi Məhəmməd Əmin bəyin:

“Mən bir türkəm, dinim, cinsim uludur

Sinəm, üzüm atəş ilə doludur”

– misrası ilə başlayan mənzuməsinin yer bulduğunu kommunizm vicdanı naminə qızarıraq təsbit ediyor.

Qarayev bu çıxışı ilə adətən bütün Sovetlər İttihadı miqyasında böyük bir provakasyon vəzifəsi dəröhdə etmişə bənziyor. Şöylə ki, sadə “müsavatçılıqla məlul” milliyyətçilərə deyil, o, eyni zamanda hars məsələlərində məruf rusçulardan başqa dürlü düşünən komu-nistləri belə əfv edəmiyor. Pək də əlaqədar olması lazım gəlməyən “Tatarıstan” işlərinə də burnunu soxuyor. Komunist olmasına rəğ-mən, Kazan mühərrirlərindən Alimcan İbrahimov “Türkoloji konq-resi” münasibətilə nəşr elədiyi risaləsində latın hərflərinin tətbiqi uğrunda sərf olunan mücahidəyi “əski çarizmin islamizmə qarşı mü-cadiləsinin bir növ tətimməsi kibi” tələqqi ediyormuş. “Leninin təq-dir etdiyi və üləma konqresinin də təyid elədiyi böyük bir islahatı” Alimcan kibi birisi çıxıb da tərzil etdiyi halda “kəndisinə kommunist demək cəsəratində bulunuyor!..”

Qarayev kazanlı kommunistlərin digər bir “cəhalət və cəsəratləri”-ni də qeyd ediyor. Mətbəə müəssisələrinin ziyan etməkdə olduğunu görən “kazanlı yoldaşlar” yarım milyon nüsxə miqdarında Qura-ni-kərim təbinə müsaidə vermişlər imiş. Hal-hazırda yüz minlərcə

din kitabları Kazan mətbəələrində basılıyır və Sovetlər İttihadının hər tərəfinə yayılıyormuş.

Bundan maədə, Qarayev din üləmasının rəsmən mərdud olduqları və dinin tamamilə dövlətdən ayrıldığına rəğmən, dini tələqqilərlə din üləması nüfuzunun hər tərəfdə kəndisini sezdirməkdə olduğundan şikayət ediyor. Hətta hökumət hesabına nəşr olunan dərs kitablarında belə “bəsmələ” ilə başlayan fəsillər, həzrət peyğəmbərin tərçümeyi-halından bahis səyflər, cənabi-Allahın mövcudiyətini isbat edən fəqərələr varmış.

“Əksəriyyətlə milliyyətçilər və qismən də türk zabitləri əlində olan” maarif cəbhəsində bolşevik məfkurəçiliyinin çox qaba təhrifata məruz qaldığına bir vəsiqə olmaq üzrə, Dağıstanda türk zabitləri tərəfindən yazıldığı qeyd olunan bir dərs kitabında Qarayev söyləməsinə görə “Leninin 1910 sənəsində firqəyə daxil olub, Okselrud, Martov və Plexanov kibi menşeviklərə yamaq olduğu” yazılıyır imiş. Bu cümləyi nəql etməklə rusçu bolşevikin nə qəbildən bir metodla çalışdığını göstərmək istədik. Bir türk zabitinin Dağıstan üçün yazdığı əsərdə Leninin vaxtilə menşevik rəislərinə yamaq olduğunu xüsusi bir ehtimamla, həm də qaçaq olaraq təb və nəşrdə nə kibi bir mənfəəti ola bilir? Onun bir mənfəəti olmasa da, Qarayevin Moskva məhəzəri qarşısında Lenin “qüdsiyyətinə” qarşı şu qədər diqqətli və titiz olduğunu göstərmək, əlbəttə faydasız qalmaz.

Qarayevin boşboğazlığı bu qədərlə qalsaydı, biz ondan bəlkə də bəhs etməzdik. Bu bəhsi də bu vaxta qədər söylədiyi demaqoqca nitqlərdən biri kibi tələqqi edər, ona yalnız o nisbətdə bir qiymət verərdik. Fəqət şimdi bu nitqi və bu məqaləyi milli türk harsına qarşı açılan səfərdə ən ciddi bir manevra kibi tələqqi etmək məcburiyyətindəyiz. Çünki Qarayev yalnız tənqidlə qalmıyır; o, milli türk cümhuriyyətlərində komunizm məfkurəçiliyinə qarşı şiddətli bir müqavimət göstərən və bəzən təərrüzə belə keçən milliyyətçilik və türkçülüyə qarşı yerli komunistlərin bizzat aciz olduqlarını da etiraf ediyor, çünki “bizdə əmələ və köylü sovet münəvvər qismi yoxdur” diyor.

Milli türk cümhuriyyətlərində, əzcümlə Azərbaycanda mətbuat xadimləri ilə maarif əhlləri əksəriyyətlə “səbiq” adamlardan ibarət imiş. Bunlar təbiətilə kəndi nöqtəyi-nəzərlərini tərviç ilə məfkurələ-rini, qaçaq da olsa nəşr etdikləri məcmuə və kitablarda dərc ediyor-larmış. Bundan maəda, bu milli türk cümhuriyyətləri mütləqən “kən-dilərinə məxsus birər milli hars” yaratmaq istiyorlarmış. Məsələn, Qarayev hey-rət ediyor, “coğrafiya, tarix və sairə kibi kitabları belə ruscadan tərcümə edəcəkləri yerdə, mütləqən təlifə qalxışiyorlar”-miş.

Bütün bunlara bir nəhayət vermək lazım imiş. Qarayevə görə bu işin yeganə çarəsi varmış. Türk cümhuriyyətlərindəki maarif və mət-buatın surəti-ümumiyyəddə tənziimi və anti-bolşevik propaqanda ilə milliyyətçilik kibi “küfrəngiz” təsirlərdən tamamilə məhfuz bulun-malarını təmin məqsədi ilə bu işlərin mən bəd Moskvadan idarə edil-məsi zəruri imiş. Moskvada isə bu işləri haqqilə görəcəç bir müəs-sisə də varmış. Bu müəssisə Qarayevə görə “millətlər şurası” imiş. Millətlər şurası ki quruluşundakı tərtibə görə türk cümhuriyyətləri-nin müməssilləri orada əqəliyyətdə olub, əksəriyyət “Velikorusiya” delegelərindədir.

“Sovetlər İttihadı” konfederasyonunda mühafizə etdikləri “istiqlal”larından bilxassə hars və maarif sahəsində geniş bir səlahiyyətlə istifadə etdiklərini söyləyən komunistlər, şimdi Qarayevin ağzı ilə bu haqlarından da vaz keçiyorlar və yaxud, daha doğrusu, Moskva diktatorları Qarayevin ağzı ilə milli cümhuriyyətlərdəki milli hars xüsusundakı azacıq muxtariyyəti dəxi ilğa ilə Moskva sentralizmini daha ziyadə qüvvətləndiriyorlar!

Hər halda Axundovun Bakıda söylədiyi nitqlə Qarayevin Moskvada tərviç elədiyi bu fikir arasında sıx bir rabitə vardır. Bu iki nitqdən çıxarılacaq yeganə mənə, Sovetlər İttihadındakı türk cümhu-riyyətlərinə qarşı Moskva tərəfindən yeni bir təərrüz hazırlandığını ifadə edər.

Ə.Nazim kibi Leninqrad məhsulu mühərrirlər türk hars və ürəfa-sının Moskva təsiri ilə daha ziyadə həyatiləşdiyinə qane olsalar da,

biz bu qənaətin milli xəyanətlə həməyyar bir qəflət əsəri olduğunda bütün mövcudiyətimizlə müziriz!..

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Azəri Türk”, 15 şubat 1928, №2*

Kisvə - paltar, üst-baş  
Təmim - bir işi hamıya aid etmək  
Tətimmə - əlavə olunma, tamamlanma  
Tərzil - rəzil etmə  
Təərrüz - təcavüz etmə  
Ürəfa - ariflər  
Müzir - zərərli

*Red:15 şubat 1928 - 15 fevral 1928*

## **RUSİYADA VƏZİYYƏT**

Bolşevik ixtilalının onuncu ildönümündə Leninin həvariləri arasında zühur edən hizb mücadilələri, məlum olduğu üzrə, Trotski ilə Zinoviyev namı ətrafında birləşən müxalifətin məğlubiyyəti ilə nəticələndi.

Sənəldən bəri davam edən və hər sənə yeni bir qüvvətlə meydana gələrək, yeni şəkillər ərz edən bu çəkişmədə müzəffəriyyəət şərəfi rus köylüsünün ruhunu və bu ruhdakı insan kümələrinə hökm etmək üsul və məharətini daha iyi təqdir edə bilən Stalin ilə yaranına nəsis oldu. Bir məfkurə ordusu olmaqdan ziyadə artıq, bolşeviklərin də etiqaad etdikləri təarüz qanunu mövcibincə mahiyyətini dəyişdirərək firqə namı altında bütün müratib və şüunları ilə ələladə bir bürokra-si müəssisəsi halına keçən komunist firqəsinin komanda mövqeyi ilə sovet xəzinəsinə malik bulunan Stalin üçün bu müzəffəriyyəət bir

dərəcəyə qədər müqəddərdi. Bilxassə ki, trotskistlərin firqəçilərdən “idealist” olanlarını qazanmaq məqsədi ilə “komunist müqəddəsətı” naminə müdafiə etdikləri şuarlar köylüyü kəndilərindən ürküdəcək bir mahiyyətdə idi. Köylü siyasəti isə Sovetlər İttihadının bugünkü vəziyyətində, heç şübhəsiz, pək mühüm bir rol oynamaqdadır.

Sosyalizmin əsasını təşkil edən dövlət sənayesini bir an əvvəl inkişaf etdirmək məqsədi ilə köylüdə məhsus olan iqtisadi qüvvəti azımi surətdə istifadə etmək və ziraət məhsulatındaki təzayüdü müxtəlif yollarla və əzcümlə vergiyi artırmaq təriqilə sənaye müəssisələrinə nəql edərək məmulatı artırmaq “tezi”ni müdafiə edən müxaliflər param-param edildilər. Düunki komunist ilahları taxtlarından devrildi, bolşevizmin müqəddəs həvariləri on beşinci firqə konqresində əmsalı görülmədik bir şəkildə tərzil və təzlil edildilər. Trotski, Zinovyev, Radek və sairə kibi kodamanlar bütün məsul vəzifələrindən olduğu kibi, firqə əzalığından da atıldılar. Əmsalı Lenin zamanında belə görülməyən bir əzimət və ehtişamla “firqənin zəfərini” təsid edən Stalin müxaliflər üçün mütəzəllilənə təslimdən, “firqənin mərhəmətinə” sığınmaqdan və bütün yapıdıqlarından peşman olduqlarını etirafla “tövbə” etməkdən başqa çarə qalmadığını amiranə bir tövrlə məğlubların üzünə fırlatdı. O, bu məruf nitqini çox böyük bir vüqar və tənı ilə söylərkən, arabir duruyor, konqreyə “eşidiyormusunuz?!” deyə xitab ediyor və “eşidiyoruz, yoldaş Stalin!” cavabını alıyordu. “Pravda”ya baxılacaq olursa, Stalinin bu xitablarına “yalnız konqre deyil, bütün Rusiya, bütün sovetlər, hətta bütün cahan əmələsi ləb-beyk diyormuş!”...

Müxaliflər üzərindəki qələbə bütün zəvahirilə bu teatral səhnəyə mütəbiq idi. Stalin aldığı vəziyyətdə tamamilə müvəffəq olmuş, Zinovyev ilə Kamenov başda olmaq üzrə, müxaliflərdən bir çoxu sərfiru eləmiş, katibi-ümuminin istədiyi şəkildə, mütəzəllilənə bir surətdə, təkrar firqəyə qəbulları üçün istida vermişlərdir. Altı ay əsnasında keçirəcəkləri bir imtahan nəticəsində təkrar firqəyə qəbul oluna biləcəkləri kəndilərinə təbliğ olunmaqla bərabər, vücudlarının Moskvada ibqası caiz görülməmiş, müxalifət rəislərindən hər biri, birər hicra qəsəbəyə nəfy olunmuşlardır. Trotski isə bu təzəllülü



qəbul etməmiş, təslim olmamışdır. Gərçi onun da son zamanlarda Stalin ilə yarışmaq üçün bir takım təşəbbüslərdə bulunduğundan bəhs edilməkdədir. Fəqət bu bəhslər daha təyid edilməmişdir. Trotski hal-hazırda bir rəvayətlə Çin hüduuna qərib Verni qəsəbəsinə sürülərək orada mənfa həyatı yaşamaqdadır.

Bütün müzəffəriyyətini “köylü ilə mümaşat” politikasına mədyun olan və yaxud bu ünvan ilə məşhur olan Stalin idarəsinin bu “müzəffəriyyətdən” sonrakı vəziyyətinin pək də iyi olduğunu təsəvvür etməyəlim:

Sovet sistemi hökmdar zümərənin müxaliflərə qarşı ehraz etdiyi tamami zəfərinə rəğmən, pək dərin bir böhran keçiriyor. Bu sistemin ötədən bəri düçar olduğu müzmin xəstəlik təkrar nükəst eləmiş və zaman-zaman göstərdiyi möhlik əzrləri bu dəfə də ibraz etmişdir.

Bolşevik mətbuatı iki aydan bəri “ərzaq istehzarındakı fəlakətəngiz böhran”dan bəhs edib duruyor. Bu bəhsi iyicə anlaya bilmək üçün əvvəla “ərzaq istehzari” istilahnın nə olduğunu izah etməliyiz:

Məlum olduğu üzrə Sovetlər İttihadı sistemində xarici ticarət dövlət inhisarındadır. Əskidən olduğu kibi şimdi də Rusiya ixracatını təşkil edən maddələrin birincisi ziraət məhsulətı, bilxassə buğdadır. Əskidən köylü məhsulətını satmaq üçün qarşısında rəqib müəssisələr və xüsusi mütəşəbbis tacirləri bulurdu. Şimdi isə bu vəzifəyi dövlət və onun müəssisələri ilə ajanları görüyorlar. Binaənileyh sovet hökumətinin ticari və iqtisadi müvazinəsini təmində “ərzaq istehzari” mühüm bir məsələdir. Baxalım, “bu məsələ” nə şəkildədir: Sovetlər İttihadı maliyyə komisarlığının vasitəyi-nəşri-əfkarı bulunan “Maliyyə və xalq iqtisadiyyatı” nam qəzetəyə görə “ərzaq istehzarındakı ədəmi-müvəffəqiyyət şayani-diqqət bir şəkildədir”. Bu şəklin nədən ibarət olduğunu isə iqtisadi sovet nəşriyyatında gördüyümüz rəqəmlər bizə izah ediyorlar:

“Ekonomiçeski jizn” qəzetəsinin rəvayətinə görə 1927 sənəsi dekabr ayında toplanan ərzaq 1926 sənəsinin eyni ayı əsnasında toplanan ərzaq miqdarından yüzdə 59 nöqsandır. Halbuki keçən sənə ən məhsuldar sənələrdən ədd olunuyordu. Şöylə ki, köylülərin anbarlarında zəxirə olunan ərzaq fiyatı, məzkur qəzetənin təxmininə

görə, bir milyard rublə miqdarını bula bilirmiş. Yalnız ərzaq məhsulu deyil, “daha fəlakətəngiz olanı” o imiş ki, köylülər ərzaq xaricində olan digər ziraət məhsulətini də bazara çıxarmaqda xəsislik göstəriyorlarmış. Məsələn, bu sənə toplanan kətan mövcudu keçən sənəkinə nisbətəlü yüzdə 86 təşkil etməkdədir. Yun isə yalnız yüzdə 54 nisbətində toplanmışdır. Dekabr ayının ələlümüm ziraət məhsulətının toplandığı bir mövsüm olduğı nəzəri-etibara alınacaq olursa, bu “kasad”ın ifadə etdiyi məna daha ziyadə əhəmiyyət peyda edər. Mövsümün ən müvəffəqiyyətli olacağı təxmin olunan ayı ən müvəffəqiyyətsiz olursa, ədəmi-müvəffəqiyyətin nə karatda olduğı kəndi-liyindən aşkar olur.

Köylü yalnız bu sahədə deyil, digər sahələrdə dəxi sovet hökumətini, növumma baykot etməkdə bərdavamdır: sovet istatistiklərinə nəzərən, köylülər tərəfindən əmniyyət sandıqlarına tövdi olunan paranın miqdarı təşrinisani ibtidasına qədər dörd milyon altun rubləyə müsavi imiş. Halbuki 1914 sənəsində bu müəssisələrdə köylü tövdiatı olmaq üzrə 775 milyon altun rublə vardı. Əmniyyət sandıqlarının şimdiki halda ədədcə əskisindən daha ziyadə çoxaldığını dəxi nəzəri-diqqətə alırsaq, bu fərfin sovet əleyhindəki şəhadəti bir qat daha artar. Əmniyyət sandıqlarında böylə olduğı kibi, keyfiyyət ziraət müəssisələrində dəxi eynidir. Ufaq kredit müəssisələri ədədcə hərbdən əvvəlki miqdardan daha ziyadə ikən köylünün bu müəssisələrə yatırdığı tövdiat əskisindən yüz dəfə azdır. Dövlətin nəşr etdiyi daxili istiqraz təhvilatına qarşı dəxi köylünün müxalifəti məhsusdur. “Maliyyə və xalq iqtisadiyyatı” məcmuəsi on illik yubiley münasibətilə nəşr etdiyi nüsxəsində “iş köyə gəlincə aciziz” diyor və “burada dövlətin etibarını təmin edən müəssisələrə malik olma-dıqlarını” qeyd ilə “daxili istiqraz təhvilatının köylərdə hüsni-qəbul görmədiyini” söylüyor.

Bu vəqələr bizə bütün vüzuh və sərəhətilə göstəriyor ki, köylü nə fəzlə ərzağını, nə də sair məhsulətini satmaq istiyor, nə də dişindən artırdığı sərmayəsini dövlət müəssisələrinə etibar ediyor. Nədən? Çünki əvvəla köylü satdığı ərzaq müqabilində əldə etdiyi para ilə möhtac olduğı məmulat və əmtəəyi bulamıyor. Çünki köylünün

çevronun iştirak qiyəti haqqında etimadı yoxdur. Çünki sovet kredit müəssisələri köylü nəzərində tövdiat yatırılacaq əmin bir müəssisə deyildir.

“Pravda” mühərrirlərindən biri köylünün sovet rubləsinə ədəmi-etimad bəslədiyini sərəhətən yazmışdı. Bu mühərririn söyləməsinə görə köylülər kəndi aralarındakı müamilatı paradan ziyadə cins üzərinə yapmayı tərcih ediyorlarmış. Sovet hökumətinin 150 milyon rublə miqdarında bir məbləğin mövqeyi-tədavüldən qaldırılması haqqındakı axirən vüqu bulan əmri çevronun etibarını yüksəltmək niyyətilə ittixaz olunmuş bir tədbirdir.

İştə bütün bu vəqələr bizə göstəriyor ki, firqə “makina”sının firqə “liderləri” üzərinə ehraz etdiyi “parlaq” müzəffəriyyəyə rəğmən, sovet bünyəsindəki xəstəlik bütün “kölgəli” tərəfləri ilə baqi qalmaqda və bu sistemi sarsdıqca sarsmaqdadır. Bu xəstəlik isə iqtisadi sovet sisteminin məmləkətdəki ehtiyacatı tətmindən acizliyidir. Bəzi bolşevik “mütəxəssisləri” Rusiyada köylü məhsulatu ilə sənaye məmulatının hərbdən əvvəlki dərəcəsinə bulduqları haqqında qarelərini iqnaya çalıssalar da, yenə bolşevik istatistikinə istinad edən həqiqətlər bu dəvanın qənaətbəxş olmadığını isbat etməkdədirlər. Bu həqiqətlər miyanından ən mühümü, şübhəsiz, əcnəbi ticarətə aid olanıdır.

Rusiya Moskvada təsəvvür olunduğu kibi, 1913 sənəsində olduğu qədər iqtisadi iqtidara malik olsaydı, bunu biz əcnəbi ticarət müvəzinəsində görə bilirdik. İxracat yapmaqdan aciz olan Rusiyanın əhəlinin ehtiyacından fəzlə zirai məhsulata malik olduğuna kim inanır. Məlum olduğu üzrə Rusiyanın ötədən bəri yaptığı ixracatın yarısını ərzaq təşkil edərdi. İxracatın yaxın sənələrdə sovetlər lehinə bir səlah bulacağını bəkləmək də əbəsdir. Ticarət komisarı Mikoyan daha dün firqə konqresi qarşısında məruzatda bulunarkən diyordu ki: “Bu sənə bizim üçün çox ağır bir sənə olacaqdır. Çünki ərzaq ixracat maddəsi olmaq xassəsini tamamilə qaib ediyor. O ya heç çıxarılamayacaq və yaxud çox az miqdarda çıxarılaçaqdır”.

Demək ki, “ərzağın daxilən istehlakı ilə ziraətin vəziyyəti arasındakı təzad” əskidən olduğu kibi hala bərdavamdır və bu ziddiyyət daha ziyadə dərinləşiyor.

Velikorusiyanın kəndisindən olduğu kibi onunla eyni ittihadə daxil bulunan digər məmləkətlərdən, əzcümlə Qafqasiya ilə Azərbaycanından alınan xəbərlərdə iqtisadi böhranın hər tərəfdə hökmfərma olduğu qeyd ediliyor. Böyük şəhərlərdə təkrar ərzaq qıtlığı müşahidə olunuyor; kooperativlər qarşısında “quyruq”lar hasil oluyormuş. Moskvadan alınan xəbərlər bu böhranın paytaxt həyatında bir növ “əsəbiyyət” doğurduğundan bəhs ediyorlar. Bu kibi həvadislərlə bərabər Stalinə qarşı yeni bir müxalifət qrupunun təəzzüv etmək üzrə bulunduğu xəbəri dəxi şayani-diqqətdir. Bu dəfə müxalifətə keçən zat isə Rıkov kəndisidir. Rıkov qrupu köylüyə qarşı yapılan “mümaşat” miqdarını kafi görmüyor, Stalindən daha ziyadə fədakarlıq istiyormuş. Daha sırf şayiələr halında irtisam edən bu müxalifət haqqında isə şimdilik bir hökm vermək əlbəttə, erkən olur.

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Azəri Türk”, 1 mart 1928, №3*

**B.T.:** Bu məqalə yazılmışdı ki, Anadolu ajansının Berlindən alaraq nəşr etdiyi atidəki teleqraflar mənzurumuz oldu:

- Moskvadan varid olan bir xəbərə görə müsyo Stalinin hərərətli tərəfdarlarından ziraət komisarı müsyo Smirnovun istefa etdiyi rəvayət olunmaqdadır. Bu xəbər məzkur istefayı köylülərin buğdanı satın almaq üçün görülən tədbirlərə qarşı protesto mahiyyətində tələqqi edən Moskva məhafilində böyük bir həyəcan oyandırmışdır.

- “Pravda” qəzetəsi yaxında zühuru möhtəməl sünuf mücadiləsi münasibətilə Qızıl orduya xitabən bir bəyannamə nəşr eləmişdir.

Təarüz - bir-birinə müxalif

Sərfiru - başısağğı, sakit

Mümaşat - birlikdə getmə, yoldaşlıq

Nükəst - xəstəliyin yenidən şiddətlənməsi

İqna - inandırma

Təəzzüv - formalaşma

## AVROPA MƏKTUBLARI: I RUSİYADA MİLLİYYƏT MƏSƏLƏSİ

Avropa məktublarına Rusiyaya aid bir mövzu ilə başlayoram. Bu həm təsadüfi, həm də təbiidir. Təsadüfidir, çünki Parisə gəlir-gəlməz burada işbu mövzu ətrafında cərəyan edən bir mübahisənin təmas etdiyim məhfillərdə bir çox inikaslarını gördüm. Təbiidir ki, çünki “Rusiyada milliyyət məsələsi” demək bizim məsələ deməkdir.

Hadisə bundan ibarətdir: məruf Kerenskinin müdiriyyəti altında Parisdə “Dni” namında rusca bir qəzetə çıxıyor. “Dni”nin ötədən bəri bəzi siyasi məsələlər üzərində siyasi mübahisə məclisləri təşkil etmək adətidir. Bu dəfə də “Dni” mühərrirlərindən və Kerenski qrupunun rüknlərindən Vişnyakın “Rusiyada milliyyət məsələsi” mövzusunda təqir etdiyi rapor üzərinə rus sosialist-revolusioner firqəsinin sağ cinah liderlərindən Avksentyevin təhti-riyasətində bir mübahisə açılmışdır. Mübahisə həm mövzu, həm də kəndisinə iştirak edən ünsürlər etibarilə mühümdür. Burada başda eser firqəsi olduğu halda rus millətçiləri arasında mövcud bütün sol firqələrin müməssilləri iştirak etdiyi kibi, Rusiyadan ayrılmaq yolunda əzm və mücadilədə bulunan istiqlalçı qeyri-rus millətlərin də müməssilləri iştirak etmişlərdir. Şunu da qeyd etməliyiz ki, bu iştirak məzkur müməssillər tərəfindən şəxsləri namına icra olunmuş, yoxsa bir firqə və təşkilatın rəsmi mandəsini haiz olmamışlardır.

Vişnyakın raporunu təşkil edən tez, son zamanlarda bir tərəfdən rus sosialistləri, digər tərəfdən də gürcü sosial-demokratları arasında zühur edən ixtilaf ilə əlaqədardır. Hətta Vişnyak raporunun elmi qismini sərəhətən bu məsələ ilə bağlamışdır. Gürcü sosial-demokratlarının lideri və milli Gürcüstan hökumətinin rəisi Noy Jordaniya axirən nəşr elədiyi risaləsində sosializm əsatizəsinin səlahiyyətinə istinadla milliyyət məsələsinin həddi-zatində müsbət bir qiyməti haiz olub hər hanki bir millətin kəndi müqəddəratını təyində səlahiyyətədar və istərsə bir dövlətdən tamamilə ayrılmaya və kəndi başına müstəqil bir dövlət təşkil etməyə haqlı olduğunu dava etmişdir.

Vişnyak isə bu davanın əleyhindədir. Onunca “bir millətin kəndi müqəddəratını təyinə səlahiyyətdar olması” mütləq surətdə anlaşılamaz. Hələ bir millətin bu haqqında dövlət təşkilinə təşəbbüs edərək, mövcud təşəkküli-siyasidən ayrılmaya qədər qalxışması heç bir zaman, Jordaniyanın yapdığı kibi, mütləq surətdə vəz olunamaz. Çünki digər bir çox məsələlər kibi milliyyət məsələsi də zaman və məkan xaricində, mücərrəd bir taqım nəzəriyyat sahəsində həll olunamazmış. Vişnyak ilə arkadaşlarının nəzərində milliyyət məsələsi mövcud və millətlərin kəndi müqəddəratlarını həllə səlahiyyətdar olmaları haqq isə, bu, məşrut bir haqdır. Hər halda istərsə ayrılır, kəndi başına müstəqil bir dövlət təşkil edər, şəklində təsəvvür olunacaq qədər mütləq bir haqq deyildir. Rusiyada bolşeviklərin becərib də səhneyi-həyata yetişdirdiklərinə nəzərən üç yüzə qərib millət varmış. Bütün bunlar Rusiyadan ayrılıb kəndi başlarına birər dövlət olurlarsa, o zaman Rusiyadan nə qalır! Bu hadisə nə rusların, nə də qeyri-rusların faydasına olamazmış. Binaənileyh millətlər və bu millətləri təmsil edən sosialist və demokrat fırqələr təqib olunan “müfrit iftiraqçılıq və mütləq istiqlalçılıq” qayəsindən vaz keçməli və federasyon prinsipini tərviç edən rus demokratiyası ilə şimdindən ümumi bir lisan bulmaya çalışmalı imişlər.

Rapor sahibi başda Jordaniya olduğu halda, gürcü sosialistlərinin qafqasiyalılar, ukraynalılar və türkistanlılarla birlikdə Rusiya əleyhində hazırlıqlarda bulunaraq kəndisini parçalatdırmaq niyyətində olduqlarını və sadə bolşeviklərə deyil, ələlümum Rusiyaya qarşı vəziyyət aldıqlarını şiddətlə tənqid edərək Jordaniyanın bir sözünü alaraq bununla istiqlalçılıqda müzir olan millətləri təhdid ediyor. Əvət, doğrudur, diyor; “Biz şimdindən vəziyyət almalı, hadisata icrai-təsir etməli, tarixin təbii qüvvətlərini tənzim etməliyiz” bu təbii qüvvətin hürri yanı, Jordaniyaya görə, məhkum millətlərin istiqlallarını kəsb edəcəkləri bir istiqamət üzərində inkişaf ediyor. Halbuki Vişnyaka görə sövqi-təbiət Rusiyadan ayrılmaq istəyən millətlərin deyil, bu millətləri sərbəst buraxmaq istəməyən rusların lehində imiş. Çünki “daha gənc, qüvvətli və istiqbala malik olan bir millət heç bir

zaman sıcaq dəniz yollarının kəndi üzünə qapanmasına təhəmmül edəməz”miş.

Kerenskinin qəzetəsi bu mövzui münaqişə üçün Parisdə mövcud müxtəlif millət və firqələrə mənsub zəvata surəti-məxsusədə dəvətnamə göndərmişdir. Bununla “Dni” sənəldən bəri yekdigəri ilə görüşməyən zəvatın Rusiya millətlərini candan əlaqədar edən bu məsələdə nə düşündüklərini öyrənmək üçün bir vəsilə ehzar etmək istəmişdir. Vəsilədən bilistifadə bir çox rus, ukraynalı, gürcü, erməni, azərbaycanlı, yəhudi və sair millətlərə mənsub natiqlər bəyanatda bulunmuş, bunlardan bir qisminin xülasəyi-bəyanatı nəşr edilmiş, digər qisminin də bəyanatları nəşr ediləcəkdir.

Fəqət bu vaxta qədər nəşr olunan bəyanatlar belə professor Mil-yukovun qəzetəsinə “bu adamlarla (yəni qeyri-rus millətlərə mənsub adamlarla) milliyyət məsələsinin həlli üçün müsbət bir şey görüşlənməyəcəyi” qənaətini vermişdir.

Mübahisəyə iştirak edən natiqlərdən bəzilərinin şayani-diqqət gördüyümüz mütalə və cümlələri ilə möhtərəm qareləri aşına etmək istəriz. “Millətlərin faydası Rusiyadan ayrılmaqda deyil, kəndisi ilə qalmaqda” olduğunu isbat edən və “Böyük Rusiya” zehniyyətini daşıyan natiqlərin iqamə etdikləri dəlillər çox qəribdir. Bunlardan biri Vişnyakın təsəvvürüncə “müştərək rus kultürü”dür. Qeyri-rus millətlərə mənsub natiqlərdən heç biri böylə müştərək bir kultür mövcud olduğunu qəbul etmiyorlar. Azərbaycanlı Ataməlibəyov bu kultürün sadə münəvvərlərdən bir qisminə şamil olduğunu, yoxsa Azərbaycan xalqının kəndi həyat və kultürü ilə müstəqil olaraq yaşadığını qeyd ediyor. Yəhudi sosialistlərindən “Bund” müməssili Bravon isə qeyri-rus millətlərdən bir çoxunun rus xalqından daha ziyadə mədəni və kultürə daha yüksək olduğunu dava və isbat etmişdir. Bu dava qarşısında şaşırən raportor isə “kultürü oxur-yazar adamların ədədi deyil, yüksək əsəri-düha yetişdirmək istedadını göstərə bilmək əlamətləri ilə ölçmək lazımdır” deməkdən başqa bir cavab bulamıyor. “O halda ruslar isveçrəlilərdən daha kultürlüdür” sualına da “Əvət!” cavabını vermək zərurətində qalıyor.

İkinci səbəb iqtisadi iştirak mənafevidir. Rusiya coğrafi bir vəhdət imiş. Bu vəhdəti pozmaq rusların faydası olmadığı kibi, qeyri-rusların da faydası deyilmiş. Məsələn, Rusiyadan ayrılan Azərbaycan petrolunu, Türkiyə pambığını, Ukrayna buğdası ilə daş kömürü nə yapar? Kimə satar? Bu istidlalın nə qədər qərrib olduğunu söyləmək belə zəiddir. Rus natiqlərdən Timyaşev Gürcüstan ilə Ermənistanın Rusiyadan ayrılaraq tamamilə müstəqil olmaları ilə Rusiya ülfət peyda edə bilər; bu məmləkətlər ziraət məmləkətidir. Onların getməsindən Rusiya pək də mütəzərrir olmaz. Yalnız Donetsk kömürünə malik Ukrayna ilə Bakı petroluna malik Azərbaycan nə der də Rusiyadan ayrılmaq fikrinə düşər?!.. Rusiya xalqı buna qətiyyətlə təhəmmül etməz. Sərvət və məvaddi-zəruriyyə mənafeindən məhrum buraxılan Velikorusiya istər-istəməz, avtokratik bir hökumətə malik olur. Böylə bir hökumət isə kəndisindən ayrılan bütün bu məmləkətləri yeni başdan zəbt etmək zərurətinə düşər. Rus natiqlərindən bir qismi Türkiyə, Ukrayna və Qafqasiyanın Rusiyanın həyat və inkişafı üçün bu qədər zəruri olduğunu şu surətlə isbat edərlərkən, digər bir qism natiqlər məsələyi başqa nöqtəyi-nəzərdən təhlil ediyor, Rusiyada qalmanın bu məmləkətlərin kəndi mənfəətləri iqtizasından olduğunu iləri sürüyorlar. Türkiyə və Qafqasiya cümhuriyyətləri ancaq mərkəzin təxsisatı ilə kəndi büdcələrini tənzim edə biliyorlarmış. Görülüyor ki, Rusiya imperializmi bir tərəfdən bazarın həqqi-hakimiyyəti, digər tərəfdən də sadə insani bir fikri-şəfqət üzərinə təəssüs ediyor. Mübahisəyə iştirak edən natiqlərdən zərafət örsü ilə təmayüz edən Bravonun dediyi kibi, dünyada bir dövlət və bir millət yoxdur ki, möhtac olduğu bütün məvaddı kəndi hakim olduğu ərazi daxilində bulmaq zərurətində bulunsun. Fərzən bir qitə petrol ərazisinə malik olmayan Fransa paytaxtında Moskvadan daha ziyadə bulunan avtomobillər benzinsizlik üzündən bir gün olsun durmamışlardır.

Eyni zamanda, petrola malik olmayan İtaliya müstəqil və böyük bir dövlət olmaqdan heç də məhrum olmamışdır. Ruslar yaşadığımız bu əsrdə beynəlmiləl mübadilənin fəth və istila sistemi xaricində üsullarla da qabili-icra olduğunu nədən unuduyorlar. Sıcaq və açıq



dənizə çıxmaq ehtiyacı da mənasız və məntiqsiz bir dəlildir. Çünki məqsəd Qara dəniz isə bu nə sıcaq, nə də açıq bir dənizdir. Bəhri-səfid belə açıq deyildir. O halda Ataməlibəyovun dediyi kibi, rus sosialistləri hüdudlarını bəhri-mühitəmi dayandıracaqlar?

Xülasəsi, buna Vişnyakın müdafiə etdiyi “tez” millətlərdən nə ukraynalıları, nə türküstanlıları, nə də yəhudilərdən bir qismini tətmin etmişdir. İrlanda, Misir və Hindistan kibi məmləkətlərin İngiltərəyə qarşı elani-istiqlal davasında bulduqları böylə bir zamanda nə kultürcə, nə iqtisadca, nə də tarixcə qüvvətli rabitələrdən məhrum bulunan Rusiya millətlərini siyasi bir qalpaq altında tuta bilmək əmri-mühaldır.

Rusiya ilə federasyon əsasını prinsip etibarı ilə qəbul edənlər miyanında qeyri-rus millətlərdən yalnız erməni mütəəssilləri təmayüz etmişlərdir. Bunlardan daşnaksütyun mütəəssili Xatisov hər nə qədər Ermənistan istiqlalının müdafiəsi, kəndi firqəsi üçün bir namus məsələsi və erməni milləti üçün bir ehtiyac olduğunu, bir taqım qeyd və qüyudla söyləmişsə də; erməni liberalları namına söz söyləyən Atabəyov irqdaşının bu nitqini şiddətlə tənqid eləmişdir. Rusiya xaricində mütəəqil olaraq bir Ermənistan düşünmək qılıncdan baqi qalan erməniləri də ölümə vermək deməkdir. Bu natiqə görə ermənilər üçün Rusiya himayəsi və müdafiəsi xaricində mütəəqil bir dövlət həyatı yaşamaq təəəvvürü cinayətdən ibarətdir. “Ermənistan təcübə taxtası, ermənilər dəxi farə deyildir”. Rusiya Qafqasiyaya gəldiyi zaman ədədləri on mini keçməyən Qafqasiya ermənilərinin sayı bu gün bir milyon səkkiz yüz mini keçməkdədir. Halbuki vaxtilə iki milyonu mütəəvaz Türkiyə ermənilərindən bu gün bir kişi də qalmamışdır, fəqət bu məclisdə Atabəyova xatırladılmalıdır ki, Qafqasiyadakı erməni nüfusunun artması ermənilərin rusçuluğundan iləri gəliyorsa, Türkiyədəki fəlakətlərinin səbəbini də yenə o təşkil edər. Xatisov böyük bir tərəddüd və ehtiyatla olsa da istiqlalçılıq şüarının müdafiəsində əsrdidə qonşuları ilə həmahəng olmaq meylini izhar etməsi ilə Atabəyovdan daha ağıllı davranmışdır. Mübahisə tamamilə tamam olmuşsa da, raportor əcələ olaraq Parisdən getmək zərurəti ilə müarizlərinə cavabını vermiş və müdafiə etdiyi “tez” üzərində israr edərək nitqini şöyləcə xülasə etmişdir:

- Ya Pilsudskiyyi, yaxud da sosialist internasyonalını, ya Kamal Paşayı, yaxud da rus radikal-demokratizmini tərvc etməlidir. Jordaniyanın apdığı kibi, Rusiyanı yıxmaq və parçalamaq məqsədi ilə bir tərəfdən Türkiistan və Ukrayna ilə əsgəri ittifaq bağlamaq, digər tərəfdən də rus radikalizminə müraciət etmək olamaz!

Beş-altı ictimada söylənən bir çox nitqlərin çox müxtəsər və bilzərurə naqis bir xülasəsini təşkil edən bu sətirləri qaralarkən bu məsələdə bizzat Kerenskinin də bəyanatda bulunduğunu xəbər aldım. Fəqət bu qismindən də sonra bəhs edəriz. Şimdilik bu qədər ərz edə bilirəm ki, vaxtilə hərbdən bıkmış rus ordusunu nitq və iqna təriqilə hərbi-nihaiyə sövq etmək qeyrəti sayəsində “baş komandan” ikən “baş propaqandist” ləqəbini alan Kerenski sadə iqna və söz təsiri ilə rus köylüsünü hərbe sövq edəmədiyini kibi, hər nə qədər tarixi vəzifəsinə sadıq qalaraq milli qayələrinə dərk etmiş millətləri rus idarəsi altında qalmaya təşviq etsə də, bu təşviqdən müsbət bir nəticə çıxmaz. Bilxassə ki, rus demokratiyası namına söz söyləyən natiqlərin ən qüvvətli dəlilləri sadə təhdiddən ibarətdir.

Qorxu üzərinə təəssüs edən federasyonun bugünkü bolşevik federasyonundan daha iyi nəticə verəcəyini bizə hanki məntiq isbat edər?!..

*Paris, 22 mart 1928*

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*

*“Azəri Türk”, 15 nisan 1928, №6*

Mandə - qalmış

Müzir - israr edən, təkid edən

Əsatizə - ustad, müəllim

Tətmin - təminat vermə

Təmayüz - üstün duruma, gəlmə

Müməssil - nümayəndə

İqna - inandırma

*Red: 15 nisan 1928 - 15 aprel 1928*

## BÖYÜK YALAN

Azərbaycan xalqı bir ay sonra böyük bir həqiqəti xatırlayacaq, 28 Mayıs elanı-istiqlal gününün on sənəlik il dönümünü təsdiq edəcəkdir. Bu xalqın qanlı düşməni, qızıl sovet istilasını isə bu gün böyük bir yalanın ildönümünü təsdiq etməkdədir.

“Böyük yalan” deyirik, çünki istilayı istiqlal deyər təqdim etməkdən daha böyük bir yalan təsəvvür ediləməz! Dünyaya cənnət vərdən bolşevizmin müsəllət olduğı məmləkətlərdə vücudə gətirdiyi cəhənnəm misalında isbat olunan tarixi yalanın ən böyük nümunəsini, şübhəsiz, 27 nisan vəqəsi təşkil edər.

Bakıda intişar edən komunist qəzetələri satılıq qələmlərlə yazılan məqalələrində Azərbaycanın həqiqi istiqlalına ancaq bu gün nail olduğunu “isbat” edəcəkdir, fitrətən əsir və kölə olaraq yaşamaq üçün yaradılan qara qəlbli bəzi natiqlər də eyni nəqəratı təkrarlayacaqlardır.

Əksəriyyəti rus əmələsindən və Azərbaycanla əlaqəsi olmayan zatı bilinməz təsadüfi adamlardan ibarət olan Bakı Soveti dəxi qızıl rus qüvvətinin birər kuklasından ibarət olan bu hoqqabazları, şübhəsiz, çox böyük bir “həyəcan və təqdirlər” alqışlayacaqdır. Bütün bu yapmacıqlara istila qüvvətinin zoruyla yapıdırılan əmələ və məmurin nümayişləri kibi bəzi gözboyacı dekorlar da əlavə ediləcəkdir.

Bir kəlmə ilə, “böyük yalan”ın əzimət və ehtişamını təkmil edəcəkdir tədbirlər görülməkdə zərrə qədər qüsur göstərilməyəcəkdir.

Fəqət bütün bu tədbirlərə rəğmən, gözüaçıq Azərbaycan xalqını bu günün “istiqlal” deyil, “istila” günü olduğunu görməkdən kimsə mən edəməz. Səkkiz sənə əvvəl endirilən üç boyalı milli Azərbaycan bayrağının bir “istila” və “məhkumiyyət”, hal-hazırda sabiq Rusiya imperatorluğu istilasında bulunan məmləkətlərin qismi-mühümü üzərinə gerilən qızıl parçanın bir “istiqlal” və “hakimiyyəti-milliyə” bayrağı olduqlarını, əbləh və xain olmadıqca, heç bir azərbaycanlının qəbul edəcəyini əqli yerində bir adam qətiyyətlə təsəvvür edəməz!

Bu nasıl istiqlaldır ki, yabançı rus ordusunun süngüsü ilə qaimdir? Bu nasıl istiqlaldır ki, Bakının rus ordusu tərəfindən işğalını mütəaqib Moskvadan elan olunuyor? Bu nasıl istiqlaldır ki, kəndisi-

ni elan edən heyət Moskvadan gəliyor və ancaq qızıl rus nəfərlərinin səfləri arasından keçmək surətilə mövqeyini işğal edə biliyor?

Cahan tarixində istiqlallarını qazanmış millətlər arasında bir tək misal yoxdur ki, orada istiqlalı elan olunan bir millət əfradı kəndi məmləkətində əsir və məhkum bir vəziyyətdə bulunsun.

27 nisan “istiqlalı”nın fərdasında təşkil olunan “talan həftələri”ndə namus və ismətinin soldat çizmələri altında paymal olduğunu görən bir azərbaycanlı, komunist olsa belə, kəndisinin pək böyük bir yalan qarşısında bulduğunu dərk etməyə bilməzdi. Bu idrakin təsiri ilə idi ki, Azərbaycanın ilk komissarlar rəisi Nəriman “yalançı quşlar” əleyhindəki o məruf məqaləsi ilə müxalifətə keçmiş, “şərqə məxsus yumşaq bir politika” təmini üçün səy eləmiş, bu vasitə ilə millətinə qarşı işlədiyi cinayəti, qismən olsun, təhvin etmək istəmiş, fəqət buna müvəffəq olamamışdı. O qədər ki, ətrafındakı xainlər haqqında yazdığı raporu belə moskvalı əfəndilər nəzdində isbat edəməmişdir və nəticədə Moskvaya cəlb olunmuş, orada “fəciən” vəfat etmişdir. Ondan sonra Azərbaycan Komunist Firqəsi miyanında zaman-zaman zühur edən “mötəzilə”nin daima dilinə doladığı şüar Nərimanın müvəffəqiyyətlə müdafiə edəmədiyi bu şüardır. O şüar ki, onu axirən trotskiçilər dəxi stalinçilərə qarşı müdafiə ediyor; Moskva rusdan olmayan millətləri istismar və məmləkətlərini istemar ediyor, diyordular.

“Milli komunistlər”in belə qismən, bəlkə də, səmimi, əksəriyyətlə post qovğasının bir taktiki olmaq üzrə hiss və idrak etdikləri bu qırmızı yalanı istila rejiminin üzünə çırpın bir qüvvət vardır ki, onun mövcudiyətilə biz yalançı 27 nisan pərdəsinin Azərbaycan üzərindən er-gec bərtərəf ediləcəyinə qaneyiz.

Bu qüvvət istiqlalçı Azərbaycan nəslidir. O nəsil ki, yabançı istila qüvvətinə qarşı var qüvvətilə mücadilə edərək qeyri-müsavi mücadilədə çox böyük qurbanlar verməklə bərabər, əzmindən dönmüyor, xalqın gözünü açmaq, ruhunu yüksəltmək və istixlas gününü bəkləyən ümidini qüvvətləndirmək üçün bütün mövcudiyətini fəda ediyor. Onlardan bu yolda şəhid olanlara bizdən minlərcə rəhmət! Şəhid olmayıb da, ölümdən daha bədtər bir həyat içində Sibirya-

nın soyuq mənfalarında, Solovki və Kem kimi öldürücü zindanlarda, məhrumiyyətlər və səfalətlərlə dolu mühacirət və qərrib ellərdə yaşayan həqiqi mücahidlərə minlərcə şan və şərəf! Çünki qızıl imperializmin zorla tətbiq etdiyi istila rejiminə qarşı passiv surətdə müqavimət edən xalqın arzu və amallarını aktiv surətdə ifadə edən zümrə bu mərd zümrədir. Çünki millətin sovetizmə qarşı qoyduğu demokratizm, rusizmə qarşı qoyduğu türkizm, işğala qarşı qoyduğu istiqlal şüarını tərvic və müdafiə edən məfkurə ordusu bu qəhrəman ordudur. Bunun üçündür ki, düşmən bütün hiddətini, bütün şiddətini və bütün nifrətini bu zümrəyə, bu orduya tövcih etmişdir.

Fəqət tarixdə əmsalına şahid olmadığımız bütün məzalimlərə rəğmə, Azərbaycan xalqının bu rejimə qarşı müqaviməti artıyor. 27 nisan yalanına aldananların sayı sıfıra eniyor. Sovet federalizminin quru bir lafdan ibarət olduğunu, bu boş bir lafdan ibarət yalançı sovet pərdəsi arxasında ən mənfur bir istila, istismar və istemar rejimi gizləndiyini artıq görməyən yoxdur. Bu, bir həqiqətdir. Bu həqiqət bizcə, yaxında on sənəliyini təsid edəcəyimiz 28 Mayıs həqiqətinin səkkiz sənəlik şəmətini böyük bir qəlb sızısı ilə dərk etdiyimiz 27 nisan yalanına qələbə çalacağını təmin edən ən böyük bir amildir. Bu amil mövcud olduqca bolşeviklər belə nə qədər böyük yalanlarla mücəhhəz olsalar da, böyük həqiqətin bir an əvvəl müzəffər olacağını mən edəməzlər. Biz buna əminiz!

- Dəf olsun yalan, yəni istila!
- Yaşasın həqiqət, yəni istiqlal!

***Rəsulzadə Məhəmməd Əmin***  
***“Azəri Türk”, 27 nisan 1928, №7***

Təsid - təbrik  
Məzalim - zülm  
Mücəhhəz - hazırlanmış

***Red: 27 nisan 1928 - 27 aprel 1928***

## AVROPA MƏKTUBLARI:

### II

## RUSLARIN ƏNDİŞƏSİ

İkinci məktubu da rus məsələsinə təsis ediyoram. Bu məsələ Parisdəki rus mətbuatının bu günlərdə ən ziyadə məşğul olduğu bir mövzudur. Əvvəlki məktubumda təlxis etdiyim “Dni” idarəxanasındaki “mübahisə” xitama irdi. Son ictimada Kerenski kəndisi bəyanatda bulundu. Kerenski biliyormuş ki, hal-hazırda kəndisi ilə mübahisəyə gələn rusdan qeyri-millətlərlə Rusiyadan ayrılmaq istəyən siyasi təşəkküllərin müməssilləri millətçilik “çocuq xəstəliyi” ilə məluldurlar. Kerenski sabiq gürcü nazirlərindən Gekeçqorinin bəzi natiqlərin “tərzi-ifadələrinə” nəzərən bütün mübahisənin nəticəsiz qaldığı haqqındakı mülahizəsini qəbul etmiyor. Ona görə Rusiya nə “cahan məşəli”, nə də Baltik sahilindən Qafqasiya hüduduna qədər kəndisinə qarşı bir ehtiyat çənbəri çəkiləcək “vəhşət səltənəti”dir. Kerenskiyə görə “bizim”lə “onlar”ın anlaşı bilməsi üçün əsas bir şərt var ki, bu da “kiçik millətlərin hürrriyyət və istiqlallarını kəsb-də kəndilərini Rusiyaya düşmən əsgəri əcnəbi təşkilatları ilə ittifaqa sövq edən yola sapmamalarından ibarətdir”.

Kerenski raportor Vişnyakin “ya Rusiya xalqı, ya marşal Pilsudski, ya demokrasi, ya da Mustafa Kamal Paşa” formulu tərzində vəz etdiyi məsələnin digər bir şəklini təşkil edən bu formulunu bəyan edərəkən kəndisinə “millətlərin kəndi müqəddəratlarını təyində səlahiyyətədar olduqlarını qəbul ediyormusunuz?” deyə sormuşlardır. O, bu suala “əvət, qəbul ediyoram” deyə cavab vermişsə də, bu “qəbul”un nədən ibarət olduğununun izahını da unutmamışdır. Anlaşıyor ki, Kerenski bu haqqı yalnız “federasyon” mənasında qəbul və bu şəkli bilxassə tərvic ediyor, fərzən “millətlər cəmiyyətində Gürcüstan müməssilinin səsi rus müməssilinin səsi ilə birlikdə yüksəlsə, şimdindən daha zəif olmaz ya?!..”

“Dni” idarəxanasında cərəyan edən bu mübahisə, heç şübhəsiz, hal-hazırda Rusiya ilə əlaqədar siyasi məhfilləri, bilxassə rus məhfillərini ciddiyyətlə məşğul edən bir mövzu təəllüq ediyor. Rusiya

böhranı gerdikcə vahimləşiyor. Daxili tənəqüslər bir tərəfdən, xarici təzyiqlər də digər tərəfdən Rusiya bünyəsini sarsıyor. Məsələnin həlli yaxlaşıyor. Yaxlaşan bu “həll”də ən böyük və “Böyük Rusiya birliyi” məfkurəsini daşıyan imperialist zehniyyətli ruslar nəzərində ən möhlik bir amil varsa, o da Rusiyadakı milliyyət cərəyanlarıdır. Rus siyasiləri 19-cu əsrdə Avropayı istila edən və nəhayət həllini bulmadıqca heç bir dövlətə rahat verməyən bu müzic məsələnin Rusiyaya da rahat verməyəcəyini görüyorlar. Fəqət ilticaən Avropada yaşadıkları halda bu məsələnin həllini avropalığa deyil, yenə növlərinə məxsus bir qafa ilə, yəni rusca düşünüyorlar. Tarixin cərəyanına uyaraq millətlərin kəndi müqəddəratlarını həllə tərəfdar olmaqdan sa, bu haqqı təhdid edəcək manevra və nəzəriyyələrə qapılıyorlar.

Millətlər haqlarını istiyorlar. Bu istək gündən-günə qüvvətləniyor. Qızıl qalpağın Sovetlər İttihadı üzərindən qalxdığı gün Rusiya imperatorluğu deyil, onun yerində bir çox müstəqil məmləkətlər peyda olacaq. Bu mənzərə dünkü və yarınkı rus imperyalistlərini qorxutuyor. Bu qorxu qarşısında onlardan bir qismi qarşılardakı “bolşevik düşməni” belə unuduyorlar. Məruf Milyukovun “komsomol vətənpərvərliyi” ilə iftixar etdiyi mərufdur. “Dni” mübahisəsinə iştirak edən rus natiqlərin əksərisində rus olmayan millətlərə qarşı “vahid bir cəbhə”nin nəfərlərinə məxsus müştərək bir hiss vardı. Şimdi də general Denikin nəşr etdiyi bir məktubla nəzəri-diqqəti cəlb etmişdir.

General Denikinə “ora”dan (yəni Rusiya daxilindən) bir məktub gəlmiş. Bu məktubu ona əskidən tanıdığı və bəlkə də nəzdində xidmət etdiyi bir zabit yazmışdır. Bu, çar zamanında ərkani-hərb zabitanından imiş. Bu ərkani-hərb sövqi-qədrə qızıl orduda qalmış. “Qızıl komandan” olmuş. Bu komandan vaxtilə istəmişsə də, bəyazlar tərəfinə keçəməmiş. Fəqət şimdi qızıl orduyu qüvvətləndirməyi böyük bir vətən vəzifəsi sayıyor. “Çünki - o diyor, - bəyaz ordular getsə də, Rusiya qalmışdır. Çünki - diyor - şimdiki halda Rusiyayı əcnəbi düşmənlərdən qoruyacaq başqa bir qüvvət yoxdur. Düşmənlər isə çoxdur və qüvvətlidir. Onların istədiyi şey tərtibi-idarə deyil, Rusiyanın zəfidir. Onlar yalnız Sovet Rusiyayı deyil, ələlümüm Rusiyayı

yıxmaq istiyor: şu və ya bu bəhanə ilə bizdən Ukraynayı, Belorusi-  
yayı və sairəyi ayırmaq, ərzaq, kömür və neft yerlərini qoparmaya  
çalışıyolar. Didilmiş, qırılmış Rusiya səfil bir həyat ilə qalır və  
burada ələləbəd komunistlər hökmran olurlarsa, onların tək bir qılı  
da tərənəmz!”

Denikin “ora”ya yazdığı cavabını da nəşr eləmişdir. Məktub kibi  
cavabı da uzundur. Fəqət biz o cavabdan mövzumuza təəllüq edən  
sətirləri nəql ediyoruz. Denikin qızıl orduda qalıb da bəyaz ordu  
tərəfinə keçəməyən rus zabitanının böyük bir faciə yaşadıqlarını və  
bu faciənin artıq tarixə keçdiyini təsbit etdikdən sonra sözü Rusiya-  
nın bugünkü vəziyyətinə nəql ilə diyor ki:

“Əvvəlcə Avropada Rusiyayı xilas etmək planları düşünülürdüsə,  
şimdi açıq surətdə kəndisini bölüşmək fikri ağılları məşğul etməkdə-  
dir. Bu məqsədlə də kabinələrdə və nəzarətlərdə milli şovinizmlərlə  
iqtisadi rəqabətlər üzündən hüsulə gələn çatlaqlar sıvanıyor, intiqam  
planlarının tətbiqi təxir ediliyor, intizarın xaricində qeyri-təbii ra-  
bitələr peyda oluyor. Bu məqsədlə böyük bir dövlətin parasına, digər  
böyük bir dövlətin müvafiqətilə, üçüncü kiçik bir dövlətin ərazisi  
daxilində Rusiyaya düşmən qüvvətlərin təmərküzü və hazırlan-  
maları üçün bir “baza” təşkil olunuyor. Ukraynayı, Krımı, Şimali  
Qafqasiyayı, Mavərayi-Qafqasiyayı, Türküstanı ayıranlara bərəkətli  
əfəndi süfrəsindən bolluca yemək veriliyor. Hətta zavallı kazak qı-  
rıntıları belə “hürri kazaklıq” namilə çıxardıqları vərəqparə ilə vətən-  
lərini təhqirdə başqalarından geri qalmıyorlar. Bunlar da kəndilərinə  
məxsus “istiqlalçı böyük kazak milləti” yaradıyolar. Dünyanın hər  
tərəfindən buraya cəlb olunan dəliqanlılara əsgəri məktəblərdə hər-  
b və zərb fənni öyrədilərək kəndilərinə Rusiyaya qarşı nifrət hissi  
təlqin olunuyor”.

İştə bu şərait daxilində vətənpərvər bir rus zabitinə qızıl ordu tə-  
chizatını qüvvətləndirmək üzərində çalışmaq,Denikinə görə,günün  
görüləcək ən vətənpərvəranə işidir.

Vaxtilə general Brusilov eyni motivlə bolşeviklərə iltihaq eləmiş,  
Rusiyayı qızıl ordu ilə müdafiə etmək istəmişdi. Gərçi onun bu “hə-  
masəti” rus ordusunu Varşava altında yediyi zərbədən xilas edəmə-



mişdi. Fəqət, bizcə, bu hadisədə şayani-diqqət olan cəhət general Denikinin ibraz etdiyi bu “brusilovçuluq” deyil, onun Rusiyadakı milli hərəkatlar haqqında bəslədiyi “kor qənaət”dir. Rus generalına görə Rusiyadan ayrılmaq istəyən millətlərin hərəkatı ancaq Rusiyanı parçalamaq istəyən əcnəbi dövlətlərin bir intriqasıdır. Mövqeyi-iqtidar da bulunan müstəbidlərlə imperyalistlər daima qarşılarında bulduqları hüriyyət və istiqlal hərəkatına bu töhməti vurmuşlardır. Şimdi biz bu töhməti sırf əcnəbi kisəsindən keçinən bir generaldan eşdirsək, qəribmi olur?... Qərabət burasındadır ki, çar generalı Denikin qabaca ifadə etdiyini çar müxalifi rus sosialistləri belə “demokratik bir əda” ilə ifadə ediyor: “ya rus demokrasisi və ya marşal Pilsudski!” deyər qarşımıza bir “dilem” atıyolar (Vişnyakinin raporundan).

Halbuki həddi-zatində böylə bir “dilem” yox, olduqca sərih bir məsələ vardır: millətlər ayrılıyor, istiqlallarını dava ediyolar. Qərbdən Şərqə doğru gedən bu böyük hərəkat şimdi gəlmiş, Rusiya deyilən millətlər küməsini kəndi cərəyanına almışdır. Bu təbii cərəyanə qarşı denikinlərin təsəvvür etdiyi süni çarələrlə durulamaz. Ən doğru çarə Kerenskidən Denikinə qədər bütün rus ricalının “millətlərin kəndi müqəddəratlarını təyinə səlahiyyətdar olduqları haqqını” bilaşərt və qeyd təslim etmələridir.

\* \* \*

Denikin məkətu bu millətçi rus mətbuatında pək böyük bir münaqişəyi tövlid etmişdir. General Denikin qızıl orduyu bugünkü halı ilə bir rus ordusu kibi görmək təmayülündə bulunuşu bəyaz rus zabitlərini quşqulandırmış, bir çox dedi-qoduyu mucib olmuşdur. Bunun üzərinə Qranduq Nikola ərkani-hərbinə mənsub general “Vozrojdeniye” qəzetəsi vasitəsilə “mülaqat”lar nəşr eləmiş, əcnəbi təhlükəsi qarşısında komunist Rusiyanı müdafiə etmək məsələsinin mövzui-bəhs olamayacağını iləri sürmüşlərdir. Bu generallarla bərabər “Vozrojdeniye” qəzetəsinin baş mühərriri ilə “Rossiya” qəzetəsinin mühərrirləri dəxi Rusiya parçalanmaq təhlükəsinə məruz qalsa belə, bugünkü rejimi müdafiə niyyətində olmadıqlarını söyləmişlərdir. Generallar o fikirdədirlər ki, hər şeydən əvvəl şimdiki rejim devrilməli, ondan sonrası isə kolaydır. Yeni təşəkkül edəcək rus ordusu

əcənəbi düşmənlərin haqqından gələcək kibi iftiraqçı milliyyətləri də təkrar tədib edər. Fəqət Milyukov və Kerenski kibi siyasi mühərrirlər bu “bəyaz cərəyan” məfkurəsi ilə razı olamıyolar. Onlarca, şimdiki Rusiyanın daxili məsələsi şəklində olan milliyyət məsələsi ilə Rusiya yarın beynəlmiləl birər məsələ kibi qarşılaşa bilir ki, bu təqdirdə sadə hərəb və istila ilə iktifa olunamaz!

*Paris, 1 nisan 1928*

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*

*“Azəri Türk”, 27 nisan 1928, №7*

Müzic - usandırıcı

Sərih - açıq, aşkar

İktifa - kifayətlənmə

*Red: 27 nisan 1928 - 27 aprel 1928*

## AVROPA MƏKTUBLARI:

### III

#### FRANSADA SEÇKİLƏR

Fransayı intizarlar və həyəcanlar içərisində buraxan seçkilər həftəsi bitdi. Demokrasi kəndi iradəsini bəyan ilə haqq hakimiyyətini işlətdi. Milyonluq əzim bir qələbəliyə malik olan bu böyük şəhərdə intixabat ərəfəsində və əsnasında cərəyan edən həyatı diqqətlə seyr edən müşahid üçün demokrasinin ən yüksək və hürriyyətərvəranə bir sistem olduğu aşkar olur. Fransa mətbuatının da qeyd elədiyi vəchlə bu dəfəki seçkilər çox böyük bir sükut və intizam daxilində cərəyan etdi. Fəqət bu sükut heç də əhalinin həyatı-siyasiyyəyə qarşı qeydsizliyi ilə izah olunamaz. Seçkiçilərdən yüzdə doxsanının haman seçkiyə gəldikləri bu müləhizəyi qəti surətdə rədd ediyor.

İş komunistlər kibi qeyri-məsul demaqoqların arzusuna qalsa idi, ehtimal, seçkilər dolayisilə firqələr arasında cərəyan edən mücadilə sokaka da əks edər, bəzi yerlərdə bəlkə də pək qanlı müsadimələrə

səbəbiyyət verərdi. Bir tərəfdən hökumətin zabitəsi, digər tərəfdən də cümhuriyyət firqələrinin bu zabitəyə riayəti sayəsində bu mücadilə sokaklarda sınınilacaq bazu və silah qüvvətindən saxlanaraq sadə seçki ictimalarında dil münəqişəsi ilə mətbuat səhifələrindəki qələm mücadiləsinə həsr edildi. Buna bir də sokak guşələrində qoyulan propaqanda taxtalarındakı parti elanları ilə karikaturalarını əlavə edərsək, “intixab müharibə meydanlarının bütün cəbhələrini” təsbit etmiş oluruq.

Bu “cəbhə”lərdəki mücadilənin nə surətlə cərəyan etdiyini və nə kibi nəticələrlə bitdiyini qeyd və təsəvvür etməkdən əvvəl möhtərəm qarelərimizə intixabata aid bəzi rəqəmlər vermək istəyirik.

Məlum olduğu üzrə, Fransa cümhuriyyəti təqribən 40.000.000 nüfusu haiz bir məmləkətdir. İyirmi bir yaşına irən hər bir fransızın seçmək, 25 yaşını dərk edən fransızın da seçilməyə haqqı vardır. Bütün Fransada seçmək haqqına malik seçkiçilərin miqdarı təqribən 11.000.000-dur. Qadınlar seçki haqqından məhrumdurlar. Fransa ötədən bəri “majoritar” deyilən seçki üsuluna alışqın bir məmləkətdir. Bu, adətən onun üçün bir ənənədir. Yalnız müharibədən sonrakı sənələrdə bu sistem “proporsional” deyilən mütənasib seçki üsuluna təbdil olunmuşdur. Bu dəfə isə məmləkət təkrar “majoritar” sistemə övdət etdi. “Majoritar” sistemdə məbus vermək haqqı əksəriyyətdir. Zətən “majoritar” demək “əksərilik” deməkdir. Bu sistemin fariq sifətlərindən biri əqəliyyətlərin məbusanlarda təmsil haqqından məhrumiyyətləri, digəri də seçkilərin proqramlar və firqələrdən ziyadə şəxslər və şəxsiyyətlər arasında icra edilməsidir. Böyük Avropa demokrasilərindən Fransanın bilxassə bu sistemə mərbut qalması Fransa cümhuriyyətinin ictimai bünyəsindəki xüsusiyyətdən iləri gəliyor. Fransa nisbətən ufaq məmləkət, digər təbirlə, ufaq burjuazi məmləkətidir. İngiltərədən də, Almaniyaadan da Fransanın sənaye etibarı ilə qeyri-mümkəşif və nisbətən köylü bir məmləkət olduğu məlumdur. Hətta Paris kibi müəzzəm bir şəhərdə belə ufaq mülkiyyətçilik xüsusiyyət və zehniyyətinin təsiratı hiss edilməz deyildir. Bu xüsusiyyətin siyasi firqələr üzərindəki təsiri mühəqqəqdır. Fransada mühafizəkarlarla sosialist cərəyanları arasında mütəvəssit

bir mövqedə bulunan radikalların, digər məmləkətlərdə əmsalı yox bir nüfuz və etibara malik oluşları yalnız Fransanın bir xüsusiyyəti ilə əlaqədardır. Bu dəfəki seçkilərdə nisbətən həzimetə uğrayan bu radikalların son sənələrdə Fransa həyati-ictimaiyyə və siyasiyyəsinə oynadıqları islahatçılıq rolu isə mühümdür. “Majoritar” sistem fransız parlamentarizmində o qədər yerləşmiş bir ənənədir ki, hət-ta keçən iki dövreyi-təşriyyədə tətbiq olunan “proporsional” sistem belə klassik bir şəkildə deyil, qarışıq bir şəkildə düşünülmüş və təcrübə edilmişdir. “Tənasüb” demək olan “proporsional” sistemdə firqələr və qruplar bir listə tərtib edər və seçkiçilər bütün bu listə-yi qəbul və ya rədd edirlər. Halbuki Fransa sistemi verilən listədə müəyyən miqdarda isimlərin mütləqən müqəyyəd olmasını məcburi qılmaqla bərabər, seçkiçiyə müxtəlif listələrdən müxtəlif isimlər intixab etmək şərtilə arzu etdiyi yeni bir listəyi təqdim etməyə də haqq veriyordu. Şu surətlə “proporsional” ünsür dəxi idxal olunuyordu. Fəqət təcrübə bu sistemin fransız əfkari-ümumiyyəsinə şayani-qəbul olmadığını göstərdi. Bundan bilxassə mütəvəssit sinifləri təmsil edən radikallar üz çevirdilər və təkrar ənənəvi fransız üsulu “majoritar” sistemə müraciət etdilər. Məlum olduğu üzrə, tənasüb üsulu bilxassə mütəəzzir və mətin disiplinə tabe firqələrin, bir də əksəriyyətdə ümidi yox kiçik zümrələrin işinə gəlir ki, bu sayədə böyük seçki dairələrindəki pərakəndə qüvvətlərini topluyor, cüzi də olsa, təmsil haqqı qazanıyor, əks təqdirdə bir tək məbus çıxarmaqdan belə məhrum qalıyorlar. Fransada hal-hazırda tənasüb üsulunu böyük bir hərərlə müdafiə edənlər komunistlər, onlardan sonra da sosialistlərdir. Solların tənasüb üsulunu nədən dolayı müdafiə etdikləri şu rəqəmlərdən anlaşıla bilir: bütün Fransada verilən on milyona qərib rəydən milyondan fəzləsini komunistlər toplamış ikən ki yüzdə 10 deməkdir – 612 məbusdan 14-nü qazana bilmişlərdir ki, yüzdə 2,5 belə deyildir. Keçən intixablarda komunistlər 800.000-ə qərib rəy toplamış və buna müqabil 28 məbus qazanmış ikən, bu dəfə milyondan fəzlə rəyə müqabil ancaq 14 məbus çıxara bilmişlərdir. Parisdə verilən 541.000 rəydən 283.000-ni sağlarla mütədillər vermiş və buna müqabil 30 məbus çıxarmış ikən, 258.000 rəy toplayan sollar

isə yalnız 9 məbus verə bilmişlərdir. Birinci rəqəmlər fərqi pək az ikən, bunlardan alınan nəticəyi təsbit edən ikinci rəqəmlərin fərqi çox böyük və çox fahişdir. Bu fahiş fərqi verən şey majoritar sistemdir. Bu sistemə görə ilk dəfədə mütləq əksəriyyət qazanamayan namizədlər arasında ikinci dəfə seçki oluyor və bu dəfə nisbi əksəriyyəti alan namizəd seçilmiş oluyor. Fərzən 8100 rəy alan namizəd məbus oluyor da, 8050 rəy alan birisi ilə 6000 rəy alan digəri və fərzən 5000 rəy alan üçüncü və dördüncü namizəd qaib ediyor. Və faiqiyyət verən bu cüzi ədəd fərqi mütəəddid seçki məntəqələrində müəyyən bir partiyi tutan firqə lehinə olunca təbiəti ilə gördüyümüz tühəf nəticə hasil oluyor.

Bütün məmləkət icrayi-hökm edən seçki nizamnaməsinə görə 612 seçki məntəqəsindən ibarətdir və hər məntəqə bir məbus verər. Sabiqən məbusların miqdarı 584 idi. Şimdiki nizamnaməyə görə hər məntəqədə təqribən 75.000 nüfus təxmin edilmişdir. 612 məntəqədən 9-u 6 milyon nüfusu haiz olan Əlcəzairdədir. Buradakı fransızlarla kəndilərinə fransızlıq haqqı bəxş olunan yerli yəhudilər Fransa parlamənına 9 məbus ilə 3 senator veriyorlar [<sup>1\*</sup>]. Fransız Kadelub kalonisinin 250.000 nüfusu haiz əhalisi 2 məbus və bir senator veriyor. Kəza 50.000 nüfusu haiz Giyan 1 məbus; 4 milyon nüfusu haiz Koşinşin kolonisi ki, Hind-Çində vaqedir, 1 məbus; Fransa Hindistanı deyilən və 6 milyon nüfusu haiz olan koloni 1 məbus və 1 senator; Şərqi Afrikada vaqe 250.000 nüfuslu Martinik 2 məbus ilə 1 senator; 200.000 nüfusu haiz Reünyon 2 məbus ilə 1 senator və 1.300.000 nüfusu haiz Seneqal müstəmləkəsi də 1 məbus veriyorlar. Kolonilərdən verilən məbusları ələlümum oradakı fransızlar və yaxud fransız vətəndaşlığa qəbul edilmiş yerlilərdən mümtaz (yəhudilər kibi) bəzi bir qism əhali veriyor.

Fransa Avropa demokrasiləri miyanında siyasi firqələrinin çoxluğu ilə mərufdur. Bu ayırımla, yenə onun ictimai bünyəsini təşkil edən ufaq mülkiyyət sistemindən iləri gəliyor. İqtisadi və ictimai

<sup>1</sup> [\*] Məlum olduğu üzrə, Fransa Parlamənı məbusandan məəda bir də əyan (senator) məclisinə malikdir. Əyan məclisi 300 kişidən ibarət olub departman şuraları tərəfindən 9 il müddətinə intixab olunuyor və 3 sənədə əzadan üçdə birinin intixabı təcdid olunuyor. Məbusan intixabı bir dərəcəli ikən, əyan məclisinin intixabı iki dərəcəlidir.

məsələlərin əsasında müttəhid bulunan bir çox yekdigərinə qərib firqələr, bilxassə mütəvəssit firqələr var ki, yekdigərindən ancaq müəyyən məsələdə və taktikə təəllüq edən maddələrdə ayrılıyor və bununla ayrı bir fraksiyon halına gəliyorlar. Buna binaən seçki əsnasında mücadilə edən firqələri ayrı-ayrı tədqiq etməkdən isə bu firqələri yekdigərindən bariz bir taqım xətti-fasillərlə ayrılan qruplara bölərək o surətlə mütaliə edərsək, daha əməli davranmış oluruq. Bu metodla bütün Fransa firqələrini aşağıki tərtiblə dörd qismə bölmək mümkündür: 1- sağlar ki, buraya mühafizəkarlarla Mara qrupunu təşkil edən demokrat cümhuriyyətçilər daxil oluyorlar; 2- mötədillər ki, sol radikal, sol cümhuriyyətçi və ittihadçı radikallardan təşəkkül edər; 3- sollar ki, republik-sosyalistlərlə radikal və radikal sosialistlərdən ibarətdirlər və nəhayət, 4- ifrat sollar ki, sosialistlərlə komunistlərdən əmələ gəliyor. Daha qaba bir taslaqla Fransa firqələrini bir tərəfdən mühafizəkar, royalistlər (yəni kral tərəfdarı), digər tərəfdən də müfrit sosialistlərlə komunistlər arasında mövcud cümhuriyyət və demokrasi zümərələrinə bölmək olur. Cümhuriyyət firqələri arasında pək böyük proqram fərqi yoxdur. Bunlar yalnız sosializmə qarşı alınacaq vəziyyət, katolik kilisəsinə olan münasibət, layik məktəb və beynəlmiləl siyasət haqqındakı tərzitələqqi və hərəkatları ilə yekdigərindən seçilə bilirlər. Məsələn, hal-hazırda məbusanın ən mühüm bir fraksiyonunu təşkil edən “cümhuriyyətçi demokratlar” (146 məbus) rəhban təşkilatları haqqındakı qanunun yenidən baxılmasını və onlara məktəb açmaq haqqının iadəsinə mütəmail ikən, radikal-sosyalistlər bu təmayülün qətiyyətlə əleyhindədirlər. Cümhuriyyətçi radikalların mütəvəssit qrupları bu məsələdə ayrılırlar.

Parlamandakı sağ qruplar kilisə haqqında riayətkar olmaq istiyor, müharibə zamanında katolik kilisəsi haqqında göstərilən liberalizmi təkrar təcdid etmək istiyorlar. Onlara görə bu siyasət fransızlar arasındakı daxili sülh və təsanüdü artırır; eyni zamanda Almaniyadan iadə olunan şimal vilayətlərində Alzas-Lorendə hüsni-təsir yaparmış. Bu Alzas-Loren məsələsi həqiqətən də bir məsələdir. Öylə bir məsələ ki, bu dəfəki seçkilərdə mühüm bir təzahürü olmuşdur. Şimal

vilayətləri əksəriyyətlə dindar katolikdir. Fransa cümhuriyyətinin radikalizminə qarşı buradakı katolik zehniyyətini istifadə edən bəzi Alzas-Loren münəvvərləri muxtariyyət davasındadırlar. Bu muxtariyyətçilər seçki əsnasında kəndi məbuslarını keçirmiş, Alzasdan üç muxtariyyətçi məbus seçilmişdir. Muxtariyyətçi məbuslardan doktor Riklen ilə müəllim Hoss hal-hazırda məbusdurlar və digər 18 alzaslı münəvvərlərlə bərabər Alzas-Loreni Fransadan ayırmaq töhmətilə mühakimə olunmaqdadırlar. Vaxtilə Reyxstaqda məbus olan doktor Riklen kəndisinin Fransadan ayrılmaq niyyətində olmadığını söyləməklə bərabər, Alzas-Lorenin Fransa təhti-hakimiyyətində muxtariyyət idarəsini istəməkdə olduqlarını da qətiyyənlə gizlətmir.

Alzas-Loren muxtariyyəti davasını tərvic məqsədi ilə Riklen və arkadaşları “Çokunks” namilə bir də qəzetə nəşr ediyörlərmiş ki, hal-hazırda bu qəzetə Fransa hökumətinin əmri ilə qapanmışdır. Bugünkü qəzetələr Puankarenin Alzas-Loren muxtariyyəti əleyhindəki qəti bəyanatını nəşr etməkdədirlər.

Alzas-Loren məsələsi həddi-zatində mühüm bir məsələ olmaqla bərabər, ümumi Fransa seçkiləri miqyasında bir epizoddur. Nitəkim dörd yüz şu qədər məbus miyanında seçilmə kral tərəfdarı birisinin mövcud olduğu da bir epizoddur.

Mövzui-bəhs seçkilərdə başlıca iki şüar mücadilə ediyordu: frankın etibarını ilə beynəlmiləl əmniyyət. Sağlarca vətəndaşların həll edəcəyi ən mühüm məsələ maliyyə məsələsidir. Etibarını mühafizə olunan və dəyərinə istiqrar verilən frank rəxnəyə uğrar və bu xüsusdakı iqdamat tamamilə qüvvədən fele gəlməzsə, məmləkət təkrar mali böhrana düçar olur, iqtisadi və ictimai nizam pozulur ki, nəticəsi anarşidir. Bunun üçün də onlar Puankareyi düşünüyörlər. Çünki Puankare demək frankın etibarını deməkdir.

Sollar və bilxassə müfrit sollar isə məsələyi başqa nöqtəyi-nəzərdən görüyor, diyörlər ki,cahan sülhü ixlal edilir və Fransa bir hərbe sövq olunursa, sadə frank istiqrarını ilə dərdə çarə olamaz. Puankare isə bütün zehniyyəti və bütün keçmişi ilə hərbe təhlükəsini cəlb edən bir simadır. Onlarca Puankare demək hərbe deməkdir. Bu iki müxasim tez qəzetə məqalələrinin, natiqlərin və karikaturistlərin müxtəlif

surətdə kullandıqları ən məruf mövzu idi. Propaqanda elanlarından birində üzərində frank yazılı böyük bir təkərliyi nərdivan yuxarı qaldıran bir pəhləvanı görürsünüz ki, bu Puankaredir. Eyni zamanda o taxtanın yanı başında iki çəkəsi arasına qan sızan bıçaq almış vəhşi baxışlı birisini görürsünüz ki, bu da Puankaredir. Fransız seçkiçilərini hər b ehtimalı ilə qorxutmaqda komunistlər qədər iləri gedəni yoxdur. Fəqət eyni zamanda hər b və ixtilal çıxarmaq töhmətinə də onlar qədər məruz qalanı yoxdur. Seçkilər əsnasında fransız komunistlərinin Moskva siyasətinə alət olduqlarını isbat edən vəsiqələrin ifşası, həqiqətən də, böyük təsir yapıyordu. Puankare seçkilərə təqəddüm edən nitqində kommunizmin Rusiyayı nə kibi bir vəziyyətə qoyduğunu təsvir eləmiş, burasının bir “cəhənnəm” olduğunu ələnən söyləmişdir.

Fransada disiplini qüvvətli müntəzəm ancaq iki fırqə vardır ki, bunlardan biri sosialistlər, digəri də komunistlərdir. Komunistlərin qüvvəti Moskvanın yardımına bilxassə bağlıdır. Ən şiddətli seçki mücadiləsi də bu iki fırqə arasında davam ediyordu. Nəticədə komunistlər 28 yerlərindən ancaq 14-nü mühafizə etmiş ikən, sosialistlər keçən məclisdəki mövqelərini adətən mühafizə eləmişlərdir. Gərçi Parisin əmələ məhəlləsini təşkil edən 20-ci qismində ən məruf komunist namizədi Doklo ilə mücadiləyə çıxardıqları liderləri Leon Blum məğlub olmuş, məbusana seçilməmişdir. Komunistlərin dəxi ən məruf liderlərindən bir kaçı məğlub olmuşdur.

Fransız seçkilərinin kəndinə məxsus bəzi tühəfliklərinin də burada qeydi bu məmləkətdə seçkilərin nə dərəcəyə qədər sərbəst və hər dürlü qüyud və təsnidən varistə bəzi əsliyyət və xüsusiyyətlərini göstərir zənnindəyiz. Bu dəfə fransız məbusanında iki gözündən ima bir məbus vardır. Bu kor məbus müsyo İskapini Korlar Cəmiyyətinin rəisidir. Kəndisi bir avukatdır. Kor məbusu məbusan dairəsinə götürmək üçün şimdidən xüsusi məmurlar təyin olunmuş və kəndisinə məxsus olmaq üzrə qabartma yazılı kağızlardan məmul rəy puslaları ehzar edilmişdir. Məruf avukatlardan olub hər b əsnasında gözlərini qaib edən İskapini vətəndaşlarının təqdirinə məhzər olduğu kibi, Parisin keyf və işrət məhəlləsini təşkil edən “Monmartı” qismi də



qarmon çalması ilə məruf müsyö Sabatıyayı kəndi müməssilliyinə intixab eləmişdir. Bretan vilayətində intixab olunan Breton nam məbus oxu-yazı bilmədiyi ilə nəzəri-diqqəti cəlb etmişdir. Fəqət heç bir şey, hətta cələb kommunist məbusu belə milyoner məbusu qədər əcib deyildir. Parisdən intixab olunan kommunist məbuslar miyanında Brton nam bir də milyoner vardır.

Nisanın 22-də və 29-da Paris böyük bir həyəcan keçirdi. Bu həyəcanı axşamları saat 9-dan sonra bilxassə “Qran Bulvar” deyilən məruf Paris caddələrində seyr etməli idi. Qəzetə idarəxanalarının qarşısı xıncaxınc əhali ilə dolmuş, elektrik yazısı ilə göstərilən seçki nəticələri tamaşa olunuyor. Qəzetələr hər kaç dəqiqədə yeni nüsxələr nəşr ediyor; “Matn” idarəxanasının balkonuna nəsb olunan borular qalın bir səslə nəticəyi bağırıyorlar. Məruf isimlərin elanı alqışlarla qarşılanıyor, “viyo!” nidası asımanı çınlatıyor! Fransızlar seviniyor, hakimiyyətlərini yaşıyorlar.

1928 sənəsi seçkilərinin nəticəsində fransız məclisi-məbusanının siyasi siması atıdəki şəkli almışdır. Bu şəkil ilə 1924 sənəsindəki şəkil arasındakı fərqi göstərən müqayisəli rəqəmlər bərvəchi-ati nəql ediyoruz:

1924-də 1928-də

Kommunistlər (iki sosialist-kommunist

də daxil olduğu halda) 27 16

Sosyalistlər 104 101

Cümhuriyyətçi sosialistlər 42 47

Radikal-sosyalistlər 141 123

Cümhuriyyətçilər, radikallar və ya müstəqil radikallar 49 55

Sol cümhuriyyətçilər 87 106

Cümhuriyyət demokratik ittihadı 122 148

Mühafizəkarlar 12 12

Muxtariyyətçilər – 3

Məcmui 584 611

Məbuslardan dörd yüzə yaxın Puankare tərəfdarıdır. Bu qədər əzim bir əksəriyyəti ehraz edən Puankare kabinetinin istefasına belə

lüzum görməmişdir. Yalnız seçkilərdə məğlub olan Məsai naziri Fal-yerin təbdili mövzui-bəhsdir.

Şübhəsiz, seçkilərin bu nəticəsi Puankare kabinəsinin əsəri-mü-vəffəqiyyətidir. Bu müvəffəqiyyət frankın istiqrarı üçün başlanan siyasətin davamı deməkdir. Eyni zamanda, bu müvəffəqiyyət pu-ankareçilərin “frankçılığı” ilə bərabər, solların da “əməniyyətçiliyi” deməkdir. Bunun zəmanəti isə Puankare ilə bərabər, Xariciyyə naziri Briyanın da iş başında qalmasıdır.

Seçkilərin müzəffər qəhrəmanı Puankarenin bugünkü qəzetələrlə elan olunan nitqini nəql etməklə müxabirəmizi bitiriyoruz. Puankare diyor ki:

“Məmləkətdə demokratik islahat məsələləri haqqındakı laqeyd-sizliyi təkdir etməklə bərabər, bu islahatın məmləkət maliyyəsinə bər-bad etmək bahasına hasil etməyi də istəmir. O, bu islahatın cəbrlə tətbiqini dəxi arzu etmiyor. O, eyni zamanda kəndi ictimai idealla-rının bolşevik ümdələri ilə müştərək olmadığını elan etdi və əcnə-bi məmləkətlərdən siyasi dərs almaya möhtac olmadığını göstərdi. Fransada təqlid edilməməsi üçün komunist təcrübələri Rusiyada kafi dərəcədə iflas etmişdir. Bütün millətlər kibi biz də daha iyi şəkillərdə və yüksək ideallara doğru tərəqqi etmək məcburiyyətindəyiz. Fəqət bu xüsusda biz alacağımız istiqamətin rəhbərliyini xaricdən deyil, kəndimizdən, kəndi tariximizdən, kəndi ənənəmizdən, milli mənli-yimizə təvafüq edən kəndi xüsusiyyətimizdən bəkləməliyiz. Bu tə-kamül bittəb nə geriləmə ilə müvafiq olur, nə də müəssisələrimizi pozmaqla, bu təkamülün təmini üçün parlamentarizmin təbii surətdə cərəyanı ilə hökumət nüfuzunun təqviyəsi əlzəmdir!”

İştə Fransa seçkilərinin ifadə etdiyi siyasi mənə!

*Paris, 7 mayıs 1928*

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*

*“Azəri Türk”, 10 mayıs 1928, №8*

Müxasim - iki adam arasında düşmənçilik

Təbdil - dəyişdirmə

Övdət - qayıtma, geri dönmə  
Müəzzəm - böyük  
Mütəvəssit - orta, vasitəçi  
Məruf - məşhur, tanınmış

*Red:10 mayıs 1928 – 10 may 1928*

**1918 – 28 MAY – 1928**  
**On sənəlik əzm və cihad**

Türk və islam aləmində ilk cümhuriyyət – iştə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yeni şərq tarixində mövqeyini təyin edən bir cümlə!

1918-1928 – iştə bu tarixi hadisənin ən şanlı dövrünü təyin edən yeni hüdud! Bu hüdud arasına sıxışan on sənəlik bir həyat iştə istiqlalçı Azərbaycan nəslini mədəni millətlərin getdiyi yolda büdrəmədən yürümək üçün tərbiyə edən bir məktəb!

Bu gün biz türk demokrasisinin ilk zəfərini təsid ediyör, islam dünyasında təşəkkül edən ilk türk cümhuriyyətinin elan olunduğu günü xatırlıyörüz.

Bundan tam on sənə əvvəl, mayısın 28-də Azərbaycan Şurayi-Millisi müməssili bulunduğö xalqın ötədən bəri müqəddəs bir ideal olaraq qəlbinin ən səmimi dərinliklərində məmnü bir eşq kibi saxladığı böyük duyğuya tərcüman olaraq məşhur İstiqlal Bəyannaməsini nəşr elədi.

Bu bəyannamə Azərbaycan türk xalqının həyatını yeni bariz səyfəyə ayıran bir xətti-fasildir. Məfkurənin doğub böyüməsinə sərf olunan təşəkkül və hazırlıq dövrü xəttin ötəsində, artıq doğmuş bulunan bu məfkurənin qüvvədən felə tətbiqi üçün başlanan mücadilə dövrü də bərisindədir.

28 Mayıs 1918-dən əvvəl Azərbaycan türk xalqını bir “milliyyət” olaraq tələqqi edəcəkdir olursaq, bu tarixdən sonra o artıq yalnız “milliyyət” deyil, sözüün şamil mənasilə elə bir “millət”dir. “Milliyyət”

kəlməsi ilə “millət” kəlməsi arasında fərq vardır. “Milliyyət” qövmi bir məfhum ikən, “millət” iradi bir məfhumdur. Milliyyət məfhumunu haiz olan bir cəmiyyətin millət olmasını icab etdirən ən böyük amil o cəmiyyətin istiqlal davasında bulunması və bu dava üzərində israr etməsidir. Pol Borjeyə görə “bir millət ancaq kəndinə tabe olduğu, kəndi üçün düşündüyü, yolunu kəndinə aid bildiyi, kəndinə xas fikirləri təsəvvür elədiyi və kəlmənin tam, bəsit və qüvvətli mənası ilə müstəqil olduğu anda mövcuddur”. Bu istiqlalı əldə etmiş bulunan cəmiyyətlər dünyanın ən məsud millətləridir. Fəqət bu istiqlalı elan və onu istehsal etmək əzmində israr edən millətlər də bu səadətə namizəd millətlərdir. Bu namizəd millətlərin başladıkları mücadilədə mətanət və səbat göstərdikcə müvəffəq olduqları tarixi məşhudatdır, nitəkim müvəffəq olacaqları da bu məşhudatdan çıxarılan məntiqi bir qəziyədir.

Əvət, 28 Mayıs Azərbaycan xalqının milliyyət dövründən millət dövrünə keçdiyini təsbit edən bir tarixdir. Bu tarixdən etibarən Azəri türk xalqı ötədən bəri bəslədiyi milli məfkurəyi tamamilə təbəllür etdirmiş, hər nə bahaya olsa da kəndi həyatıyla yaşamaya və ancaq kəndinə tabe olmaya əzm etmişdir. Milli həyatla yaşamaq, işlə istiqlal!

İstiqlal, işlə qaranlıq simamızda parlayan bir yıldız! Bir dan yıldızı! Öylə bir yıldız ki, çarizmin milliyyətimizi təhqir ilə bəşəri hüququmuzu rədd edən qaranlıq idarəsini, vətəni haqlarımızı inkar ilə insani duyğularımızı mən edən mənfur rejimini arxada buraxaraq gözlərimizi doğan hürriyyət günəşinin zərrin şölələrinə, milli həyatın işıqlı günlərinə doğru tövcih ediyor.

Əvət, əziz qarelər, bu gün böyük məfkurənin doğduğu mübəcəllə günün şərəfli ildönümünü təsəd ediyoruz. Fəqət bu, eyni zamanda, yalnız məfkurənin doğduğu etibarı ilə deyil, onun uğrunda başlanan şanlı mücadilənin də müəzziz bir ildönümüdür.

28 Mayıs 1918-də “millətlər zindanı”ndan xilas olan Azərbaycan xalqı kəndi müqəddəs istiqlalı ilə, məəttəəssüf çox qısa bir zaman daxilində yaşaya bildi. Cilveyi-tarix onu yeni imtahanlara sövq etdi.

Azərbaycan ilə bərabər, digər Qafqasiya cümhuriyyətləri üzərindən də qalxan çar Rusiyasının yerində bu dəfə qızıl rəngə boyanmış digər bir Rusiya qaim oldu. Kəndisinə bolşevizm və ya kommunizm namını taxan bu mirasi qüvvət Qafqasiyaya və yalnız Qafqasiyaya deyil, başda Türkiyə olduğu halda digər Şərqi Məmləkətlərinə uyuducu və aldadıcı bir taqım şüarlarla gəliyirdi. O, əmələyə iş, köylüyə topraq vermək, millətlərə də hüriyyət və istiqlal gətirəcəkdi.

Halbuki nə oldu? Sovet tabeiyətində yaşayan məmləkətlərdə olduğu qədər dünyanın heç bir tərəfində əmələ bu qədər səfil və pərişan deyildir. Qismən toprağa malik olan sovet köylüsü tətbiq olunan iqtisadi sistem üzündən kəndi məhsulunun əri deyildir. Bundan dolayı da o, əkin sahəsini əsgəri bir dərəcəyə endiriyor; qüvvəti-layəmət ilə iktifa ediyor. Hüriyyət və istiqlala gəlincə, bu məfhum yalnız sovet natiqlərinin ağzındadır. Fəqət onların kullandıqları “hüriyyət” kəlməsi müasir demokrasilərdə anlaşılan “hüriyyət”dən, onların lisanındakı “istiqlal” da bizim bildiyimiz istiqlaldan tamamilə başqadır. Leninin kəndi tərifi ilə müəyyən bir sinfin istibdad və hakimiyyətini təmin etməyən bir “hüriyyət” yalançı bir məfhumdur. Bu ancaq “burjua”ların düşündüyü bir demaqojidir. Milli istiqlal denən şey də bunun eynidir. Milli istiqlal demək millət içərisində proletariyatın (yəni əmələnin) istiqlalı deməkdir. Proletariatın isə, bolşeviklərə görə, milliyyəti olamaz. O beynəlmiləldir.

28 Mayıs 1918-dən 28 nisan 1920-yə qədər davam edən iki sənəyə qərib qısa bir müddətdən sonra bolşevizm rejimi ilə Sovetlər İttihadına məruz qalan Azərbaycan kəndisi ilə həmdərd olan digər məmləkətlər kibi yeni bir istilaya məruz qalmış və buna qarşı bütün mövcudiyətilə mübarizəyə keçmişdir. Bu mübarizə hər nə qədər rəsmən 28 nisan 1920-dən etibarən başlamışsa da, biz onu – məsələyi daha ziyadə təmiq edəcək olursaq, daha 1918 sənəsindən də başlamış ədd edə biliriz. Həqiqətən də, iki sənəlik qısa bir müddət əsnasında yaşanan istiqlal dövrü bir tərəfdən pək böyük məhrumiyətlər içərisində demokratik bir hökumət quruluşuna səy etməkdən ibarət ikən, digər tərəfdən də bu səy istiqlal və hüriyyət düşməni

qüvvətlərlə müxtəlif vasitələrlə mücadilədən ibarət olmuşdur. Şöylə ki, 28 Mayıs istiqlal elanı on sənəlik ildönümünün başlanğıcını təşkil etdiyi kibi, bu uğurda başlanan mücadilə tarixinin də on sənəlik ildönümünü təşkil etməkdədir.

1918 – 28 May – 1928 – iştə bu on sənəlik əzm və cihad dövrünü göstərən bir müadilə! On sənəlik bir dövr. Milli Azərbaycan tarixinin ən zəngin və ən zəngin bir dövrü. Qanlı, fəqət şanlı bir dövr. Bir dövr ki, bir tərəfdən zəfərlər və səadətlər, digər tərəfdən də həzimetlər və fəlakətlərlə doludur. Fəqət zəfərlərində olduğu kibi həzimetlərində də, səadətlərində olduğu kibi fəlakətlərində də müştərək bir xislət vardır: mücadilə, istiqlal mücadiləsi! Məfkurə və məfkurəçiləri, mübariz və şəhidləri mövcud bir mücadilə! Bir məfkurə ki, mədəni millətlərin məfkurəsidir. Bir məfkurəçilər ki, əsri demokrasilercə məqbul müqəddəs ümdələrə etiqad etmiş, xalqdan yetişmiş və xalqa güvənmişlərdir. Bir mübarizlər ki, şanlı müməssilləri şimalın buzlu tundralarından tutaraq Rusiyanın hicra guşələrində vəqə mənfallarda sürünməyi, Çekanın qaranlıq bodurumlarında çürüməyi, mühacirət və qürbətin ağır şəraiti içində hər dürlü məhrumiyətə qatlanmayı vicdanlarını satmaya və ya susdurmaya tərcih eləmişlərdir. Bir mübarizlər ki:

“O böyük türk elinin oğlu ölər, yeltənməz,  
Çeynənir kəndisi, vicdanı onun çeynənməz!”

- deyən məhbus şairlərinin ağzı ilə “bəlkə mən məhv olaram, sarsılmaz vicdanım!” diyorlar. Bir şəhidlər ki, Azərbaycanın hər tərəfində və bilxassə Xəzərin qanlı dalğaları ilə “ölüm adası” şöhrətini qazanan Nargin adasında sayagəlməz məzarları vardır. Zahirə əlaməti yox məzarlar!

İştə məfkurə və mücadilənin təsid etdiyimiz bu on sənəlik ildönümündə əziz xatirələri hüzurunda böyük bir xüsu və xüzu ilə diz çökmək məcburiyyətini hiss etdiyimiz böyük şəhidlər, böyük məz-lumlar! Sizə bizlərdən min rəhmət, sizə bizlərdən min salam!

Fəqət təsid etdiyimiz mücadilə dövrünün şayani-diqqət xüsusiyyətələrindən birisi də bu dövrdə yetişən istiqlalçı nəsilidir. Bu döv-

rdəki nəsilədən düşmənin şeytani bir şəkildə təşkil etdiyi fitnə və yalan sistemi nəticəsində qeyri-millət təlimatla zəhərlənən bir qismi yanında həyatın təbii iqtizaları ilə sistemin qeyri-təbiiyi arasındakı təzadın afaqi məfkurə sahibi istiqlalçılarının ənfəsi təsirləri ilə yetişən digər bir qisim də vardır ki, bütün istiqbal ümidi ondadır. Bu qisim bolşevizmin, rusçuluğun, istila və kolonizatorluğun sərf etdiyi bütün imkanlarına və icra etdiyi hər dürlü şeytani tədbirlərinə rəğmən, doğru yolda yürüyür, 28 Mayıs Bəyannaməsində müqəyyid böyük ümdələrin birer mürəvvic və partizanı olaraq yetişiyor. Qeyri-müsavivi mücadilədə bilzürurə sinif hərbdən çıxan əziz məfkurəçilərimizin, qəhrəman mücahidlərimizin və müqəddəs şəhidlərimizin yerlərini tutan idealistlər kadrosunu təşkil edən nəsil də budur.

Milli məfkurəsinə sərih istiqlal şəkli verən və bu qayə uğrunda mücadiləyə mühəyya, canından keçən fədailər yetişdirməyə müsa- id gəncliyə malik bulunan bir millət, heç şübhəsiz, günün birində müstəqil olmaya və qaib etdiyi istiqlalı yeni başdan almaya namizəddir! Bu namizəd millətlərdən biri də Azərbaycanlıdır. Bilxassə ki, o, istiqlal uğrunda mücadiləsində yalnız deyildir. Hər şeydən əvvəl əsrin ən hakim bir şüarını təşkil edən “milli istiqlal” şüarının qüvvət və qüdsiyyəti onun bu müvəffəqiyyətinə zamindir. Sonra kəndisinə qarşı mücadilə etdiyi rus istilasına qarşı yalnız deyildir. Yanı başında, kəndisi ilə bilanifaq, eyni yolun yolçuları Qafqasiya cümhuriyyətləri ilə bərabər Ukrayna ilə Türkiyə kimi mühüm qüvvətlər vardır. Daha sonra Şərqdə müzəffəriyyətlə iləriləyən milli istiqlal hərəkatları dəxi onun zəhir və müavinləridir.

İstiqlalımızın on sənəlik ildönümünü mühacirətdə, qərib ölkələrdə təsid etmək kibi əlim bir vəziyyətdə bulunmamız bizi məyus etməsin. Böyük məfkurənin şanlı rəmzini təşkil edən “mavi, qırmızı, yaşıl” boyalı bayrağımızın məmləkət üföqlərində ehtizar etmək imkanında bulunmayışı qətiyyəni bizə fütur verməsin. Bu əziz gündə əhdlərimizi təhdid edəlim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin istiqlalını yeni başdan qazanmaq üçün əlimizdən gələni əsirgəmiyəlim! Biləlim ki, verdiyimiz qurbanları tələfi edəcək bir şey varsa, o da istiqlalımızın iadəsidir!

On sənəlik ildönümü demək on sənəlik istiqlal mücadiləsi deməkdir ki, digər təbirlə bu, iadəsi müqərrər və mövud bulunan istiqlalımıza on sənə daha yaxlaşdığımızı ifadə edər!

Yaşasın Azərbaycan! Yaşasın istiqlal! Yaşasın 28 Mayıs!

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Azəri Türk”, 28 Mayıs 1928, №9*

Məşhud - gözlə müşahidə edilən  
Təbəllür - meydana çıxmaq  
Tövcih - üz döndərmə  
Mübəccəl - möhtərəm, hörmət göstərilən  
Müəzziz - əziz, hörmətli  
Xüşu - vəfalılıq, sədaqət  
Xüzu - təvazö  
Mühəyya - hazırlanmış  
Fütur - süstlük, bezikmə

*Red: 28 Mayıs 1928 - 28 mayıs 1928*

## **AVROPA MƏKTUBLARI:**

### **IV**

## **ALMANİYADA SEÇKİLƏR**

Keçən məktubumuzu Fransa seçkilərinə həsr eləmişdik. Bu dəfə də Almaniya seçkilərindən bəhs etmək istiyoruz. Almaniyada vüqu bulan sonku reyxstaq seçkilərinin ifadə etdiyi siyasi mənanı qeyd etmədən əvvəl, yeni Almaniya qanuni-əsasiyyəsi ilə seçki nizamnaməsi və siyasi firqələri haqqında mücməl məlumat ətasını faydalı buluyoruz.

Alman Cümhuriyyəti 11 ağustos 1919-da Veymarda qəbul olunan təşkilati-əsasiyyə qanunnaməsi ilə surəti-qətiyyədə təşəkkül eləmiş-



dir. “Veymar” ismi bu gündən etibarən Almaniya cümhuriyyətçiliyinin bir ələmi olmuşdur. Şöylə ki, şəkli-idarə haqqındakı münaqişə heyəti-ümumiyyəsi ilə “veymarçılar” ilə “Veymar əleyhdarları” arasında cərəyan edər. Veymarçı demək cümhuriyyətçi deməkdir. “Veymar” qanununa görə 20 yaşını bulan hər alman (erkək, qadın) aktiv, 25 yaşını bulan hər alman da passiv haqqı-rəyə malikdir. Aktiv rəy seçmək passiv rəy də seçilmək haqqını ifadə edir. Almaniya seçkiləri (Fransa seçkiləri xilafında) majoritar deyil, proporsional (mütənasib) sistem üzərinə icra olunur. Bu sistemi almanlar kəndilərinə məxsus bir şəkildə tənzim eləmişlərdir. Bu şəkllə görə bütün Almaniya 35 kiçik, 18 böyük və bir də imperiya seçki məntəqəsindən ibarətdir. Seçkilər ibtida kiçik məntəqələrdə, sonra böyük məntəqələrdə və nəhayət, bütün imperiya daxilində icra olunur. İbtida məcmui 35 kiçik məntəqədən ibarət olan seçki dairələrində siyasi firqələr kəndilərinə məxsus birer seçki listəsi tənzim və seçkiçilərə təqdim edirlər. Seçki nizamnaməsinə görə hər 60 min seçkiçinin bir məbus çıxarmaq haqqı vardır. Almaniya məbusların sayı müəyyən deyildir. Seçkiçilərin seçkilərə nisbət göstərdikləri əlaqə nisbətində məbusların sayı əksilib, çoxala bilir. Kiçik seçki məntəqələrindən artan və 60 mini bulmadığı üçün istifadə ediləmiyən fəzlə rəyləri qaib etməmək üzrə ikinci dəfə olaraq, böyük seçki məntəqələri daxilində rəylərə müraciət olunur. Bu dəfə böyük məntəqəyə daxil olan kiçik məntəqələrdəki firqə rəyləri bir araya gətirilərək mütəmmim məbus seçkisi təmin olunur. Böyük məntəqələr daxilindəki seçkilərdən artan rəyləri qaib etməyərək təkrar istifadə etmək məqsədi ilə üçüncü sırada vahid imperiya seçki məntəqəsində üçüncü dəfə olmaq üzrə rəylərə müraciət olunur [1\*]. Bu sistemdə bir məbus ismini kiçik, yəni məhəlli məntəqələrdə ərz edə bildiyi kibi, böyük, yəni bütün dövlət miqyasında da ərz edə bilir. Şu surətlə bir kaç məqsəd birdən hasil oluyor. Əvvəla, seçkinin mütənasib olması ilə bərabər nisbətən kiçik məntəqələrdə icra olması ilə məhəlli entirelər mütəzərrər olma-

<sup>1</sup> [\*] Məbusların miqdarı ancaq ilk dəfə vüqu bulan seçkilərdə iştirak edən ümumseçkiçilərin seçki qutusu başına gəlmələri ilə təyin olunur. Fərzən ilk dəfə 500 məbus intixab edəcək 30.000.000 rəy verilmiş və bundan fərzən 1.200.000 rəy istifadə ediləməmişsə, mütəaqib seçkilərdə veriləcək rəylərin miqdarından sərf-nəzər ancaq 30 məbus seçilə bilir. M.Ə.

dan əqəliyyətlərin haqqı mühafizə və siyasi proqramların sərbəstcə mübarizəsi təmin olunur. Digər tərəfdən, məhəll listələri ilə bərabər məmləkət listəsi tənzipinə dəxi imkan verildiyindən dövlət miqyasında məşhur və müqtədir bulunan böyük ricalın təsadüfən intixab edilməmək ehtimalı bərtərəf edilmişdir. Nitəkim bugünkü Almaniyanın ən məruf ricalından xarici alman siyasətinin 5 sənədən bəri nazimi bulunan Ştrezman bu surətlə intixab olunmuşdur və nitəkim bunun əksi olaraq Fransa sosialistlərinin lideri Leon Blum məmləkət miqyasındakı bütün şöhrəti-mövqeyinə rəğmən, Paris seçki məntəqələrinin birində məğlub olmuşdur.

Almaniya seçki mexanizminin şayani-qeyd xüsusiyyətlərindən birisi də qadın seçki dairələrinin ayrılığıdır. Qadınlar erkəklərdən ayrı olaraq itasi-rəy edərlər. Yəni onlar üçün ayrı seçki binaları və sandıqları qoyuluyor. Bu tədbirə isə sırf stasistik bir mülahizə ilə müraciət edilmişdir. Qadınların seçkiyə iştiraklarından mütəvəllid nəticəyi sərəhətlə tədqiq edə bilmək üçün alman zehniyyəti burada sırf fənni bir məqsəd gözətmişdir. İstitrad qəbilindən olaraq qeyd etməliyiz ki, 1920-dən etibarən qeyd olunan müşahidələrə görə qadınlar rəylərini əksəriyyətlə mötədil firqələrə vermişlərdir. Nə sağdan, nə də soldan müfrit firqələr qadınları pək o qədər də cəzb edəməmişlərdir. Sonku reyxsstaqda 31 qadın məbusdan 19-u sosialist idi. Yeni məbuslardan 129-u qadındır.

Məlum olduğu üzrə, Almaniya daxili istiqlallarını qismən mühafizə edən müxtəlif hökumətlərdən mütəşəkkil bir növ federasyondur. Reyxsstaq məclisi ümumi seçki üsulu ilə bütün bu federasyon əhalisi tərəfindən seçiliyor. Bundan maəda bir də bundesrat namını daşıyan bir federal məclisi vardır ki, məcmu əzası 59-dur. Bu əzayı xalq deyil, Almaniya ittihadına daxil bulunan hökumətlər göndərir. Bunlar məbus (depute) deyil, birər mürəxxəsdən (delege) ibarətdirlər. Fəqət bu delegələrdən üçdə birisini yalnız Prussiya hökuməti veriyor.

Almaniya seçkilərini tamamilə anlaya bilmək üçün yuxarıda çizili bu seçki çərçivəsini dolduran və Almaniya siyasi həyatının ana cizgilərini təşkil edən əsaslı xətləri də qeyd etməliyiz. Məqsədimizi siyasi firqələrdən:

Sağdan başlayalım: Almaniya Parlamanının sağ cinahını **Milli Alman Xalq Fırqəsi** təşkil edir. Rəisləri qraf Vestarpdır. Bu fırqə Almaniya inqilabından sonra təşkil edilmişdir. Bu, əski reyxstaq-dakı mühafizəkar fırqənin varisidir. İşbu fırqəyi təşkil edən ünsür-lər əski reyxstaqda a) Almaniya imperatorluq fırqəsi; b) antisemit islahat fırqəsi; p) mühafizəkarlar və t) Almaniya xristian sosialist fırqələrindən ibarət idi. İşbu fırqənin kadrosunu əski böyük məmur-lar, əski generallar, böyük çiftlik sahibləri ilə bəzi tüccar və sənaye ərbabı təşkil edirlər. Xarici siyasətdə bu fırqə qüvvətli bir siyasət tərəfdarıdır. Versay müahidəsinin tədilini istər. Versay müahidəsi mucibincə vətəndən ayrılan Almaniya ərazisinin təkrar ana vətənə iadəsini tələb edir; təmirat parası ünvanı altında Almaniya-dan alı-nan təzminat məsələsi ilə Almaniya təslihatının təhdidi xüsusunda müqavimət siyasətini tərviç edir. Şəkli-idarə məsələsində bunlar monarşistdirlər. “Veymar” qanununun əleyhindədirlər. Hohenzol-lern xanədanının iadəyi-səltənətini arzu edərlər. Almaniya fırqələri arasında mövzui-mücadilə olan məsələlərdən birisi də “federalizm” və “unitarizm” məsələsidir. Bir qisim şimdiki Almaniya federaliz-minin ibqasını istər. Almaniya ittihadındakı ayrı-ayrı hökumətlərin daxili istiqlal və muxtariyyətlərinə riayət etməyi tələb edər. Digər qisim isə biləks bu hüddud və xüsusiyyətlərin artıq hökmü qalma-dığına qane olaraq sıx bir mərkəzə doğru gedilməsini tələb edər. Milli alman xalq fırqəsi federalistdir. Ədəmi-mərkəziyyət tərəfda-rıdır. Fəqət bununla bərabər federasyon daxilində Prussiyanın təmi-ni-nüfuzunu daha ziyadə tərviç edərlər. Şayani-diqqətdir ki, bunlar mərkəzi və müştərək hökumətin monarşi olmasını müdafiyə etdikləri halda, məhəlli hökumətlərin idarə şəkilləri haqqında müəyyən bir proqrama malik deyildirlər. Ümumi seçkiyi qəbul edirlər. Reyxstaqa müqəbil məsləki parlaman sisteminə tərəfdardırlar. İctimai proqram sahəsində səkkiz saatlıq iş gününün tətbiqinə pək də tərəfdar deyil-dirlər. Böyük ərazi mülkiyyətini tərviç edirlər, çünki bunu məmləkət iqtisadiyyatının əsası deyə tələqqi edirlər. Maliyyə sistemində sər-vət əhllərinin yalnız müəyyən bir taqım hüddud və qüyud daxilində təhmilinə tərəfdardırlar. Bu şərtlə ki, bu təklif sərmayəyi boğmasın.

Fəqət bu da yalnız nəzəriyyədədir. İşdə isə bunlar hər daim bu kibi təkalifin hər növünə mane olmuşlardır. Məzhəblərin hüriyyətinə tərəfdar olmaqla bərabər, məktəblərdə din tədrisatı ilə məzhəbi məktəblərə də zidd deyildirlər. Vasiteyi-nəşri-əfkarları Berlində müntəşir “Tağes zaytunq” və “Döyçe zaytunq” qəzetələridir.

Bunlardan keçdikdən sonra **Alman Xalq Firqəsi** gəliyor. Bu da inqilabdan sonra təşəkkül etmiş firqələrdəndir. Əvvəlcə reyxstaqda “Milli Əhrar Firqəsi” namıyla mövcud firqə inqilabdan sonra demokrat və xalq firqəsi deyər iki qismə bölünmüşdür. Xarici siyasətdə milli alman firqəsinin müdafiə etdiyi əsasları nəzəriyyatda qəbul etdiyi halda, feliyyatda onlar qədər təəssüb və israr göstərməz. Şəkli-idarə haqqında nəzəriyyatda laqeyd, fəqət feliyyatda monarşistdirlər. 1918 sənəsində nəşr elədikləri bir bəyannamədə bir “xalqçı istərsə monarşist, istərsə cümhuriyyətçi də ola bilir” demişlərdir. Fəqət bununla bərabər bəzi bəyanatlarında “monarşizmin alman ruhiyyatına daha uyğun olduğunu da qeyd eləmişlərdir. Onlara görə, Almaniya xalqı er-gec xətasını dərk edəcək və təkrar monarşizmi təsis edəcəkdir. Yalnız bu xüsusda onlar təşəbbüsü təbiətə və təkamülə təkrar ixtilal əleyhindədirlər. Bunlar milliyyətçilərə rəğmən unitaristdirlər, federalizmi rədd edirlər. Dinin dövlət tərəfindən himayəsini istərlər. Məktəblərdə ilahiyyat tədrisinə və məzhəbi məktəblərə tərəfdardırlar. Eyni zamanda, bunlar vahid məktəb tərəfdarıdırlar ki, Fransada bu tələbin müməssilləri radikallardır. Maliyyə məsələsində zənginlərə müəyyən bir hüdud daxilində vergi təhmilini istərlər. Rəisləri şimdiki Xariciyyə naziri doktor Ştrezmandır. Məşhur Stinnes, Heinze (ki vaxtilə Türkiyədə ədliyyə müstəşarı olmuşdur), fon Kanitz (ki vaxtilə İstanbulda səfir olmuşdur) bu firqənin rəislərindən ədd olunurlar. Kadroları tacir, sənaye əhli və iş adamlarından ibarətdir. Vasiteyi-nəşri-əfkarları “Algemane döyçe zaytunq” ilə “Lokal ançayker” qəzetələridir.

**Mərkəz Firqəsi.** Katoliklərdən ibarətdir. (Məlum olduğu üzrə, Almaniya məzhəb etibarilə iki qismdir. Bir qismi protestan əksəriyyət), bir qismi də katolikdir) Bu firqə əski reyxstaqda da vardı. Xarici siyasətdə müdara tərəfdarıdırlar. Versay müahidəsinin qeyri-qabil

icra olması qənaətindədirlər və bunu isbat üçün ehkamının icrasını istərlər; tainki icra ediləmiyəcəyi felən görülsün. İmkan daxilində fransızlarla etilaf tərəfdarıdırlar. Daxili siyasətdə monarşizm və cümhuriyyət məsələsində fikri-bəyan etməzlər. Çünki klerikal bir məfkurənin mürəvvici bulunan bunlar üçün din nöqtəyi-nəzərindən şəkli-idarənin əhəmiyyəti yoxdur, “iyi monarşiyi fəna cümhuriyyətə tərcih edəriz” diyorlarsa da, felən cümhuriyyət tərəfdarıdırlar. Ehtimal Almaniya sülalənin protestan olduğu da bu xüsusda rol oynuyor. Sonra Almaniya monarşizm katolik Fransa ilə ixtilaf deməkdir. Mərkəz firqəsi veymarçıdır. Federasyon tərəfdarıdır. Maliyyə məsələlərində radikaldir. Əmələdən bir qismi ilə qadınlar və katoliklər arasında tərəfdarları vardır. Eyni zamanda, bu firqə tərəfindən mütəşəkkil katolik əmələ təşkilatı vardır. Fəqət əmələ arasındakı nüfuzu getdikcə azalıyor. Rəisləri Ersberger, Virt, şimdiki hökumət rəisi Marksdir. Mətbuatları “Almaniya” qəzetəsidir.

Mərkəz Firqəsindən sonra **Demokratlar** gəliyor. Bunlar əski reyxtaqda bulunub sonra inqisam edən “Milli əhrrar” firqəsinin sol cinahını təşkil edirlər. Xarici siyasətdə mərkəz kibi, bunlar da Versay müahidəsi ehkamının icrasını istərlər. İngilis siyasəti tərəfdarıdırlar. Qismən Fransa ilə də etilaf istərlər. Biləqeyd və şərt cümhuriyyətçidirlər. Əski rejimi vəzifəsini ifa etməməklə ittiham edirlər. Maliyyə məsələlərində radikaldırlar. Dövləti-monopoli tərəfdarıdırlar. Tərkə üzərinə vergi qoymayı tərvic edirlər. Mətbuatları “Berliner tageblat”, “Fosişe zaytunq”, “Frankfurter zaytunq”; rəisləri məşhur mühərrirlərdən Teodor Volf, Bernhard və daxiliyyə naziri Koxdur. Şimdiki qanuni-əsasının müəllifi Pruys ilə vaxtilə hərbiyyə naziri bulunan Kisler də bu firqəyə mənsubdur. Kadrosu bilxassə münəvvər qism ilə ufaq burjuazidən ibarətdir.

**Sosyal-demokratlar.** Almaniya sosial-demokrat Firqəsi Avropa sosialist firqələrinin ən qədəmlisi və ən müqtədirdir. Sosializmin məşhur nəzəriyyəçiləri bu firqə daxilindən yetişmişdir. Rusiya sosializmi bolşevizm kibi ixtilalçı sosializmin mənfi müməssillərini vermiş ikən, Almaniya sosializmi mütədil sosializmin islahatçı məktəbini müvəffəqiyyətlə təmsil eləmişdir. Almaniya Cümhuriyyəti

yətinin bərqərar olmadan və Almaniya ixtilalının Rusiya şəklinə düşməyərək normal bir şəkildə cərəyan etməsində bu fırqənin pək mühüm rolu olmuşdur. İlk rəisi-cümhur Ebert bir əmələ olub bu fırqəyə mənsub idi. İxtilal əsnasında və əvaqibində ötədən bəri müqtədir bir əmələ fırqəsi olan bu fırqə inqisama uğramış, müstəqil sosialist namını daşıyan hezbi-komunizm taktikinə meyl etmişdi. 1922 sənəsində Turenburq Partay tağında “müstəqillərdən” bir qismi təkrar fırqəyə daxil oldu, digər qismi isə tamamilə komunistlərə iltihaq etdi.

Şöylə ki, hal-hazırda “müstəqil sosialist fırqəsi” yoxdur. Sosial-demokratların daxili məsələsində ötədən bəri cümhuriyyətçi, ictimai və mali məsələlərdə radikal olduqları məlumdur. Xarici siyasətdə sülh və etidal tərəfdarıdır. Fransa ilə anlaşmayı tərviç edirlər. Hər dürlü intiqam siyasətini rədd edirlər. Alzas-Loren məsələsindən bunlar bilaşərt və qeyd vaz keçmişlərdir. Zatən 1871 ilhaqını onlar daima haqsız görüyörlərdi. Təmirat parasının imkan daxilində tədiyəsini qəbul ediyörlər – Sileziya ilhaqı ilə inqisamını protesto edirlər. Ötədən bəri millətlər cəmiyyəti fikrinə tərəfdarıdır və onun istiqbalda bir cahan parlamanı olmasını istərlər. Bədihidir ki, veymarçı olduqları kibi unitaristdirlər. Fəqət içlərindən bəziləri, məsələn, şimdiki Prussiya rəisi-hökuməti Bravon federasyon tərəfdarıdır. Dinin dövlətdən ayrılmasını tələb edirlər. Məsləklərin təmsilini istərlər. Maliyyə siyasətində zənginlərin iradından bir qisminin hökumət tərəfindən müsadirəsini istərlər. Mərkəzi naşiri-əfkarları “Furverç”, liderləri Bravon və Müllerdir. Mərkəzi qəzetələrindən maəda, bütün Almaniya 143 yövmi qəzetəyə malikdirlər. Kadrolarını bittəbii əmələ təşkil ediyör. Əmələ sendikalarının əksərisi bu fırqənin əlindədir.

Ən solda **komunistlər** duruyörlər. Komunist deyincə qəziyə məlumdur. Mərkəzi qəzetələri “Rote fahne”dir (qızıl bayraq). Bundan maəda 42 qəzetələri vardır.

Bu başlıca fırqələrdən maəda bir kaç ufaq fırqələr dəxi vardır ki, onlar haqqında sükut edə bilimiz.

1919 sənəsindən bəri Almaniya 4 dörd dəfə seçki olmuşdur. İlk dəfə məclisi-müəssisan seçkiləri, digər üç dəfə də reyxtaq seçkiləri

vüqu bulmuşdur. Almaniya firqələri arasındakı rəqabətin bu seçki mərhələlərində ərz etdiyi mənzərəyi bərvəchi-ati təsbit edəlim. Bu mənzərə bizə mövzui-bəhs məmləkətdə siyasi həyatın nə yolda inkişaf etdiyini təsvir edəcəkdir.

### **Məclisi-müəssisan seçkiləri (1919-1920)**

Milli alman firqəsi 3.200.000 rəy – 42 məbus  
Almaniya xalq firqəsi 1.200.000 “ ” – 22 “ ”  
Mərkəz katolik firqəsi 6.000.000 “ ” – 89 “ ”  
Demokrat firqəsi 5.600.000 “ ” – 74 “ ”  
Sosial-demokrat firqəsi 11.400.000 “ ” – 165 “ ”  
Müstəqil sosialistlər 2.300.000 “ ” – 22 “ ”  
Digər ufaq firqələr 500.000 “ ” – 9 “ ”  
Məcmui ----- 30.000.000 “ ” – 433 “ ”

### **Reyxstaq seçkisi (1920-1924)**

Milli alman firqəsi 3.736.000 rəy – 66 məbus  
Almaniya xalq “ ” 3.606.000 “ ” – 62 “ ”  
Mərkəz katolik “ ” 3.540.000 “ ” – 68 “ ”  
Demokrat “ ” 2.200.000 “ ” – 45 “ ”  
Sosial-demokrat “ ” 5.614.000 “ ” – 112 “ ”  
Müstəqil sosialistlər 4.895.000 “ ” – 81 “ ”  
Komunistlər 440.000 “ ” – 2 “ ”  
Ufaq firqələr 1.700.000 “ ” – 30 “ ”  
Məcmui ----- 25.739.000 “ ” – 446 “ ”

### **Reyxstaq seçkisi (1924-1928)**

Milli alman firqəsi 93 məbus [<sup>1\*</sup>]  
Almaniya xalq “ ” 44 “ ”  
Mərkəz katolik “ ” 61 “ ”  
Demokrat “ ” 25 “ ”  
Sosial-demokrat “ ” 99 “ ”  
Komunistlər 57 “ ”  
Bavariya əhali 15 “ ”  
Ufaq firqələr 38 “ ”  
Məcmui ----- 432 “ ”

<sup>1</sup> [<sup>\*</sup>] Bu sənəyə aid rəy miqdarına aid bu məqaləyə yazarkən məlumat bulunamadı.

## Şimdiki reyxstaq seçkisi (1928)

Milli alman firqəsi 4.360.000 rəy – 73 məbus

Almaniya xalq “ ” 2.670.000 “ ” – 44 “ ”

Mərkəz katolik “ ” 3.700.000 “ ” – 62 “ ”

Demokrat “ ” 1.500.000 “ ” – 25 “ ”

Sosyal-demokrat “ ” 9.100.000 “ ” – 152 “ ”

İqtisad firqəsi [<sup>1\*\*</sup>] 1.400.000 “ ” – 23 “ ”

Bavariya əhali firqəsi 935.000 “ ” – 16 “ ”

Ufaq firqələr 3.100.000 “ ” – 43 “ ”

Məcmui ----- 26.765.000 “ ” – 438 “ ”

Almaniya inqilabının ibtidasında sosial-demokrat Firqəsi və ələlümum sol firqələr faiq bir vəziyyətdə idilər. Sonra bu faiqiyyətin sağa doğru təvəccöh etdiyini görüyoruz. Şimdi isə ictimai təmayül təkrar sola doğrudur. Fransada iqtidar mövzei sağlarda ikən, Almaniya seçkilərinin sosialistlər və ələlümum mötədil sollar faydasına nəticələnməsi beynəlmiləl sülh və səlah məsələsinin bir müvəffəqiyyəti kibi görülməkdədir. Həddi-zatində istilah fərqiinə baxmadan biz bu iki hadisəyi də mötədil demokrat cərəyanlarının müştərək bir müzəffəriyyəti kibi tələqqi edə bilirik. Çünki Fransadakı sağ firqələr həddi-zatində cümhuriyyətpərvər və demokrat firqələrdir. Bunların sağlığı Almaniya sağlarının sağlığına bənzəməz. Burada monarşizm ideolojisi çoxdan tarixə qarışmışdır. Sonra Fransa seçkiləri Puankarenin olduğu qədər Briyanın da qələbəsidir ki, Almaniyaadakı Ştrezmanın qələbəsi ilə həmahəngdir.

Fransadakı “sağlar”la Almaniyaadakı “sollar”ın iş başında bulunması Avropa sülh və müvazinəsinin bir zəmanətidir. İlk nəzərdə qərib görünən bu qəziyə artıq zəbanzəd bir hala gəlmişdir. Bu, həqiqətən də, böylədir və bunun üçündür ki, cahan sülhündən deyil, iğtişaş və itxilalından zövq duyan bolşeviklər Fransa intixablarının nəticəsindən məmnun qalmadıqları kibi Almaniya seçkilərindən də məmnun deyildirlər.

*Paris, 8 həziran 1928*

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*

*“Azəri Türk”, 1 təmmuz 1928, №11*

<sup>1</sup> [<sup>\*\*</sup>] Bu firqə yeni təşəkkül eləmişdir.



Mütəmmim - tamamlayan, bitirən  
Entire - çoxluq  
İta - vermə  
İstitrad - sözarası demə  
Müdara - zahirdə dost olmaq  
Mötədil - orta, mülayim  
Tələqqi - qiymətləndirmə, alma  
Zəbanzəd - söz arasında təkrarlanan

*Red: 1 təmmuz 1928 - 1 iyul 1928*

## SOLOVKİDƏKİ SÜRGÜNLƏRİMİZ HAQQINDA

Burada Səid Qüreyşi namında hindli birisi vardır, dedilər. Beş sənə Rusiya həbsxanalarında qalmış, enteresan şeylər nəql ediyormuş. Zətən bu zatın bəzi qəzetələrdə qızıl terror diyarında yaşadığı macərələrə aid vüqu bulan nəşriyyatını görmüş bulunuyordum. Məməfiə bütün bunlar məni kəndisi ilə görüşməyə pək o qədər cəzb etmiyordu. Bir təsadüflə görüşsəm bəlkə fəna olmaz, Rusiya haqqında bəzi məlumat edinərəm deyər düşünüyordum. Fəqət Səid Qüreyşiyə aid dinlədiyim təfsilat miyanında təsadüf etdiyim bir fəqərə bu şəxsi nəzərimdə enteresan yaptı. Haman kəndisi ilə görüşməyə qərar verdim. Qüreyşi Solovkidə bulunurkən müsavətçiləri görmüş, kəndilərinə aid bəzi təfsilata malik imiş.

İki gün sonra Qüreyşi ilə qarşılaşdıq. Məmləkətinin tipik bir oğlu olan bu uca boylu, əsmər bənizli hindli ilə rusca görüşdük. Rusiyada bulunduğu müddətcə ifadəyi-məram edər dərəcədə rusca öyrənmişdir. O, vaxtilə Yaponiya ilə “Dalnovostoçnaya respublika” deyilən əqsayi-şərq hökuməti ilə münasibati-ticariyyədə imiş, sonra nə olmuş, nə olmamış, sözün qıyası, bolşeviklərə əsir olmuş, məhbusən Moskvaya, oradan da şimal mənfasını təşkil edən Solovkiyə nəql edilmişdir. Nəhayət, bir icabını bularaq Avropaya çıxmış və bura

mətbuatında Rusiya məhbəslərindəki vəhşətlərə dair təfəsilat nəşri ilə məruf olmuşdur.

Məqsədimiz Qüreyşinin kim olduğunu və nələr gördüyünü izah deyildir. Bu cəhət doğrudan-doğruya bizi əlaqədar etməz. Ondan əlaqədarənə dinlədiyimiz hekayə, onun da təqdir etdiyi vəchlə, qısa bir müqəddimədən sonra hekayəsinə keçdiyi “müsavətçilər”ın həyatıdır. İştə bu həyat:

“Onları 1925 sənəsində 17-18 kişidən ibarət bir qafilə halında gətirdilər. Bunlara müsavətçilər qrupu deniliyordu. Bunlar Azərbaycan Cümhuriyyətinin iadəyi-istiqlalı məqsədi ilə mücadiləyə keçən milliyətpərvərlər idi. Xəfi bir mətbəədə bolşevik əleyhində qəzetə çıxarıyorlarmış, içlərində bu qəzetəyi bizzat tərtib edən mürəttiblər vardı. İsimləri xatirimdə qalanlar bunlardır: Babayev (Babazadə olacaq), Nəsrulla və Əhməd. Bunlar çox dəyərlı gənclərdir. Birisi də vardı, ismi Əlizadəmiydi, nə idi iyi xatırlamıyoram, digər birisi də zəifcə idi. Əsmərdi. Zavallı vərəmli idi. Həpsi də idealist və çox qəhrəman adamlardı.

Solovkidəki məhbuslar iki qismə bölünüyorlar. Bir qismi siyasi, digər qismi də qeyri-siyasidir. Sosialist partilərinə mənsub məhbusları siyasi ədd ediyorlar. Bunlara məxsus rejim vardır. Bu rejim qeyri-siyasilərə tətbiq olunan rejimdən bittəb daha xəfif və nisbətən insanidir. Müsavətçilər də kəndilərinə siyasi rejimin tətbiqini istədilər. Fəqət rədd cavabını alınca aclıq elan etdilər, bir həftə qədər davam edən aclıq nəticəsində qeyrətli məhbuslar istədiklərini aldılar. Kəndilərini siyasi məhbuslar rejiminə tabe tutdular.

Bir az sonra siyasi məhbusları heyəti-ümumiyyəsi ilə başqa bir yerə nəql etdilər. Fəqət müsavətçiləri siyasilərdən ayıraraq təkrar Solovkidə Kem istasyonuna gətirdilər. Fəqət bu dəfə kəndilərinə yenə siyasi rejimi vermədilər. İkinci dəfə aclıq başladı. Zavallılar 15 gün tamam ac qaldılar. Bunlar kəndilərindən yaşlı bulunan Hacıbaba namında birisinin riyasəti altında hərəkət ediyordular. Mən,-Qüreyşi diyor, – Kəmdəki məhbusların “ağsaqqalı” (starosta) olmaq həsbilə Hacıbabaya getdim. Kəndisinə rica etdim. Siz, nasıl olsa da döv-rünü yaşamış bir adamsınız, məhv olursanız, əlbəttə, Azərbaycan

xalqı mütəəssir olur. Fəqət bu gənclər iləridə Azərbaycana lazımdır. Rəhm ediniz, bu gənc və qeyrətli vücudlar məhv olmasın, müsaidə et də “qrev” tamam olsun, dedim. Çünki zalım çekistlərə icrayı-təsir etmək imkanını görmüyordum. Bərəkət versin, sözüüm təsir etdi. Hacıbaba məni dinlədi. Qrev tamam oldu. Bundan sonra hər nə qədər kəndilərinə tamamilə siyasi rejim verilmədisə də, əksəriyyətlə münəvvər zəvətdən ibarət olan bu gənclərə nisbətən xəfif işlər verildi. Bunlardan bir qismi mətbəədə çalışdırılıyordu”.

Bunlardan maəda Qüreyşinin rəvayətinə görə Salovkidə müəyyən firqəyə mənsub olmayan bir çox azərbaycanlılar dəxi varmış.

Qüreyşi Solovkiyi tərək edəli şimdiki bir çox sənədir. Şimdiki halda gördüyü məhbusların hala Kəmdə olub-olmadığını, əlbəttə, biləmiyər.

Hindli müsahibimizin söyləməsinə görə, Solovkidəki müsavətçilər bulduqları bütün məhrumiyyətə rəğmən kəndi-kəndilərinə təhsili-elm və fənn etməkdən də sərfi-nəzər etmiyər. Fərzən kəndisindən ingilis lisanını öyrəniyərmiş.

Qızıl imperializmin şimalın buzlu zəmhərizlərində zəncirbənd etdiyi qəhrəman sürgünlərimizin yaşadıqları həyatdan bizə şəhamət və mətanət nümunələri nəql edən hindli dindaşımıza təşəkkürlə ayrıldım.

*Paris, 30 həziran*  
*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Azəri Türk”, 15 təmmuz 1928, №12*

Vüqu - hadisə, əmələ gəlmə

Vəch - üz, surət, üsul

Zəvat - adamlar

Zəmhəriz - soyuq, şaxta

Şəhamət - igidlik, şücaət

*Red: 15 təmmuz 1928 – 15 iyul 1928*

## PETROL İŞLƏRİ HAQQINDA İFŞAAT (Paris müxabiri-məxsusimizdən)

Bir kaç zamandan bəri petrolçular məhafilində böyük bir fəaliyyət gözüküyördü. Bolşevizm fəlakəti üzərinə vətənlərini tərklə yabançı məmləkətlərdə yaşamaq zərurətində qalan sabiq petrolçulara bir ümid gəlmiş: bu ümidlə onlar görüşüyor, toplaşıyor, birləşiyor, cəmiyyətlər və şirkətlər təsis ediyörlərdi.

Sabiq Rusiya imperatorluğu daxilində bulunan petrol sahiblərini şü və ya bu şəkildə birləşdirən bir kaç birlik vardır. Bunlardan birisi “Beynəlmiləl Petrol Cəbhəsi” namını daşıyor ki, buraya rus təbəəsi petrolçulardan məəda fransızlar, ingilislər, hollandalılar və almanlar da daxilidirlər. Bu “cəbhə”nin rəisi ser Henri Deterdinqdır. Deterdinq,eyni zamanda, “Royal Döçşel Kompani” namı ilə məşhur ingilis-holland petrol trustunun müdiridir.

Bundan məəda bir də Rusiya ticarət və sənaye ərbabı birliyinin “petrol şöbəsi” vardır ki, rəisi Lyanozovun bəyanatına görə, əzasının ticari xüsusatını deyil, sadə mənəvi ehtiyaclarını görməklə iktifa edər.

Sonra sırf iqtisadi və ticari bir birlik olmaq üzrə Bakı mədənçilə-rindən məruf Pitoyevin təşəbbüsü ilə təşəkkül edən “Rus petrolçuları cəmiyyəti” var ki, kəndi davalarına görə və kəndi təbirləri ilə Rusiya neft istehsalatının yüzdə iyirmisini bunlar təmsil ediyörlərmış.

Bunlardan sonra Azərbaycan neft mədənçiləri cəmiyyəti gəliyor ki, rəisi Bakı petrolçularından Möhsün Səlimovdur.

Məlum olduđu üzrə, ingilis “Royal Döçşel Kompani” ilə Amerika “Standart Oyl Kompani” arasında sovet petroлу üzərində şiddətli bir rəqabət və mücadilə vardı. “Standart Oyl Kompani” sovetlərlə ticarət yapıyor. Sovet petroлunu alaraq cahən piyasasında satıyor. Zatən bu kompani petrol münəqilatı və alış-verişi ilə məşğul olur bir şirkətdir. “Royal Döç” böyük ziyanlar vermək surətilə rəqibinə qarşı iqtisadi hərəb yapıyördü. Eyni zamanda “Royal Döç” sovetləərə qarşı da ciddi bir mübarizədə idi. Bolşevik mətbuatının dilinə doladıđı və hər surətlə tərif etdiyi məruf rəsmilərdən birisi də ser Henri

Deterding idi. Hətta İngiltərə-Sovetlər münasibətinin inqitasında bu “ser”in qəti bir rol oynamış olduğu mərufdur.

Parisdə duyulan ümumi təsəvvürə görə ingilis petrolçuları sovet idarəsinin bir an əvvəl süqut edəcəyi qənaətində imişlər. Bu qənaətlə də onlar əsl yer və yurd sahibi olan petrolçulara şu sıxışiq günlərdə yardıma qoşuyor, məhzən lillah bir iş görüyorlarmış. “Məlum a, bu petrolçular kəndi yerlərində birər nüfuz sahibi adamlardır. Yarın üçün işə yararlar. Onların könlünü əldə etmək bir qazanandır”. Könlü əldə ediləcəklərdən bir qismi bəlkə də petrolun bugünkü mövcud istehsalı nöqtəyi-nəzərindən olmasa da, yarınki mütəsəvvir istehsalatı nöqtəyi-nəzərindən (çünki ərazi sahibi olanlar əksəriyyətlə bunlardır) ən mühüm qismi Azərbaycan petrolçuları idi.

Azərbaycan petrolçuları yuxarıda söylədiyimiz vəchlə bir cəmiyyət halına gəlmişlərdir. Cəmiyyət əzası bir əsham şirkəti halında birləşəcəklər və malik olduqları petrol ərazisindən yüzdə on və ya yüzdə beşinə müqabil avans alacaqlarından qətiyyətlə və ümidlə bəhs edib duruyorlar.

Bütün bu rəvayətlər eyni zamanda bir növ siyasi barometro kibi tələqqi olunuyordu. Deyiliyordu: madam ki cahan petrol “hökmdar”-ları Azərbaycan petrolunun yarınki müqəddəratı ilə əlaqədar oluyor və bu əlaqələri üçün şimdindən maddi bir taqım fədakarlığa gediıyorlar, demək ki, pək mühüm bir taqım siyasi imkanlar ərəfəsindəyiz. Demək ki, artıq bolşevik rejiminin son günləri gəliyor.

Bolşevik rejiminin son günləri gəldiyinə şübhə yoxdur. Yalnız kommunist diktatorluğunun yaşadığı bu böhranı cahan petrolçularının istifadə etmək istədikləri ilə qızıl imperialist istilasını altında can çəkişən insanlarca məmul istifadə arasında fərq yoxmudur?

Bu suala böyük Avropa və Amerika petrol şirkətlərinin sabiq petrolçulara qarşı yaptıkları “mülazimət” motivlərini ifşa edən məlumat kafi dərəcədə cavab veriyor. “Poslednaya novosti” qəzetəsinin axirən nəşr elədiyi şayani-diqqət məlumata görə məsələ bundan ibarətdir:

Sovetlər paraya möhtac olduqlarından petrol məhsulunu əcnəbi şirkətlərə satmaq istiyorlar. Bunlar hər nə qədər amerikalı “Standart

Oyl” şirkəti ilə qismən bağlaşmışsalar da, bu, kəndilərini təmin etmiyər. Daha vase miqyasda alış-veriş etmək niyyətindədirlər. Buna isə sovet petrolunun çalınmış və mali-“məğsub” olduğunu dava edib duran ingilis petrolçuları mane təşkil ediyorlar. Yuxarıda qeyd olunduğu vəchlə Bakı və Qroznı petrol ocaqlarında mülkiyyəti olan sabiq petrolçuların yüzdə 75-i Deterdinqin riyasət etdiyi Beynəlmiləl Petrol Cəmiyyəti əlindədir. Bu cəbhəyə sovetlərlə alış-veriş tərəfdarı olan “Standart Oyl” belə daxildir. Binaənileyh bunların sovet petro-lu üzərinə yapılan ticari müamilatı protestosu beynəlmiləl piyasada icrayi-təsir edər. Çünki Amerika daxil olduğu halda bir çox məmləkətlərdə sovet hökuməti daha tanınmış deyildir. Bundan maəda digər Avropa məmləkətlərində dəxi sovetlərə aid altun və sairə kibi əşyanın xüsusi əşxas tərəfindən vüqu bulan dava üzərinə bəzi məhkəmələr tərəfindən müsadirəsinə aid hökmlər verilmişdir. Bu təhlükə mövcud olduqca bittəbii heç bir şirkət sovet petrolları üzərinə milyonlarını yatırdacaq dərəcədə risk edəmər. Bunun üçün də başda “Standart Oyl” olduğu halda vaxtilə bolşeviklərlə sabiq petrolçuları görüşdürmək və halallaşdırmaq fikri doğmuşdur. Fəqət bolşeviklər sabiq petrolçuların ismini anmaq belə istəməmişlərdir. Fəqət sonra paraya əşədd ehtiyacları olan komunistlər məsələnin “hiyleyi-şərisini” bulmuşlardır. Demişlərdir ki, biz sizə təsbit etdiyimiz fiyattan yüzdə beş (şimdi yüzdə ondan bəhs olunuyor) tənzil edəlim. Bunu siz sabiq petrol malikləri tərəfindən gələcək “müşkülətı rəfə” sərif ediniz. Yəni bu surətlə əldə edəcəyiniz məbləğlə sabiq mülkdarları razı salınız, səslərini çıxarmasınlar. Müamiləyi protesto etməsinlər. Anlaşılan bolşeviklərin bu təklifi könülə müvafiq gəlmişdir. Bu vaxta qədər müdhış surətdə yekdigərinə qarşı rəqabət edən iki trust anlaşmaya qərar vermişlər və nəhayət bu planı qurmuşlardır. Sabiq petrolçulardan yüzdə 75-i zatən Deterdinqin riyasət etdiyi və “Standart Oyl”un da iştirak elədiyi “Beynəlmiləl petrol cəbhəsi”nə daxildir. Məşhur “Nobel” firması əmlakının mühüm bir hissəsini (ki Bakı petrol istehsalının yüzdə qırxını təşkil edər) Standarta verdiyi kibi, digər bəzi mühüm petrol firmaları da zatən “Royal Döçşel Kompani”nin əlindədir. O halda bunlar xaricində qalan yüzdə 25-i də şu və

ya bu surətlə ələ keçirməli, tainki sovet petroluna təməllük davasında bulunan hüquqi-şəxsiyyənin kaffəsi bu iki şirkət altında təmərküz etsin. Bunun üçün nə yapmalıdır? Məsələ aşkardır; bütün petrolçular şu və ya bu surətlə gərək qrup halında və gərək isə münfərid surətdə olsun, petrol üzərindəki mülkiyyət haqlarının təmsilini bu şirkətlərin idarəsində bulunan bir müəssisəyə verməlidirlər. Bu məqsədlə bir banka ixtiyar və ya bir banka təşkil olunuyor. Sabiq mədənçilər həqqi-mülkiyyətlərindən yüzdə onunu bu bankaya satıyor. Müqabilində bir miqdar para alıyorlar. Baqi qalan yüzdə doxsan hissəsinin idarəsini də və bolşevik idarəsi düşüb yerinə hüquqi bir hökumət gəlincəyə qədər, bu bankaya həvalə ediyorlar. Şu surətlə hal-hazırda mütəfərriq bir halda bulunan sabiq petrolçulara aid mülkiyyət haqqı yüzdə yüz müəyyən şirkətlərin (yəni “Royal Döç” ingilis kompanisi ilə “Standart Oyl” Amerika kompanisinin) əlinə keçmiş oluyor. Şu təqdirdə əvvəla bu şirkətlər şimdiki düçar olduqları səfalət üzündən hər dürlü müamələyə çabucaq getmək zərurətində olan sabiq petrolçulara nisbətən cüzi bir miqdarda veriləcək olan paraya müqabil bolşeviklərdən yüzdə 10 miqdarında alınacaq “rəfi-müşkülət” parası tamamilə bu iki şirkətin cibinə girəcəkdir.

Məlum a, bu məbləğ hesabından şirkətləri təmsil edəcək banka yalnız bir dəfəyə məxsus olmaq üzrə sabiq petrol sahiblərini tətmin edəcək, ondan sonra isə hər sənə bolşeviklərdən alacağı yüzdə onu cibinə qoyacaqdır. Fəqət məsələ bu qədərlə də qalmıyor. Sovet petrolunun əcnəbi məmləkətlərdə satılmasını təhdid edən xüsusi mülkiyyət hüququnu yüzdə yüz əlində bulunduran bu iki şirkət bolşeviklər üzərində təsir yapacaq kəskin bir silah edinmiş olacaqdır. Bu surətlə onlar sovet petrolunun beynəlmiləl yeganə müştərisi hökümünə girəcəklərdir. Kəndiləri istədikləri fiyatı təsbit edəcək və bunu bolşeviklərə diktə edəcəklərdir. Sovetlər bu fiyata razı gəlməz, petrolu başqa şirkətlərə satmaq niyyətində gəlirlərsə, o zaman əllərindəki hüquqi səlahiyyətlə bu petrolun “mali-məğsub” olduğunu dava ilə kəndilərinə beynəlmiləl hüquqi əngəllər törədəcək və məhkəmələri hərəkətə gətirəcəklərdir. Demək ki, şirkətlər yalnız xüsusi mülkiyyət haqqının tətmini üçün alacaqları iskonto parasından deyil, eyni

zamanda bolşevikləri yeni fiyat tənizatına icbar etmək surətilə də faydalanacaqlardır.

İştə görülüyor ki, beynəlmiləl petrol hökmdarları heç də sədəqə vermiyorlar. Məqsəd qətiyyən şunun və ya bunun könlünü almaq deyildir. Kimsənin ala gözüne aşıq olan yoxdur. Zətən kapitalist dövrü iqtisadiyyatda hissiyata çoxdan vida eləmişdir. Məsələ düşünüldüyündən tamamilə başqa bir şəkil almaqdadır.

Bu vaxta qədər Amerika kompanisi ilə İngiltərə kompanisi arasında rəqabət vardı. Birisi sovetlərlə ticarət, digəri isə onları boykot tərəfdarı idi. Boykot tərəfdarı olanlar həm sabiq petrolçulara münis görünüyor, həm də bolşevik əleyhdarı siyasi zümrələr nəzərində enteresan idilər. Şimdi isə məsələ başqalaşıyor. Bütün söylənənlər doğru isə – ki doğru olmadığını isbat edəcək nəşriyyat daha vüqu bulmadı – o zaman zərurətin acı həqiqəti altında əzilən sabiq petrolçular müvəqqəti bir yardım bulacaq isələr də kəndi mülkiyyət və şəxsiyyətlərini bir dəfəlik satmış olmaq kibi əlim bir vəziyyətə düşəcəklərdir. Bu müamilə, eyni zamanda, siyasətən sovetlərlə mücadilə şəkildən çıxaraq, sovetləri istifadə şəklinə girəcəkdir. Öylə bir istifadə ki, nəticə etibarilə, sovet petrol inhisarının həddi-zatində əcnəbi inhisarçılar əlinə keçməsi demək olacaqdır.

Bu ifşaatın həddi-zatində həqiqətə qərib olduğunu təxmin etmək qabildir. Zətən vüqu bulan bu nəşriyyatdan əvvəl də Paris petrolçuları arasında bunun bir çox təfərrüatına vaqif olmaq qabildi. Yalnız bu ifşaatda sərahətlə meydana çıxan şey satılacaq yüzdə on qismə müqabil digər yüzdə doxsan qismin də təmsil və idarəsinin məzkur bayilərə dövr ediləcəyidir.

Dövrən edən şayiələrə görə Pitoyev qrupu bu xüsusa aid istihzaratını itmamla müdiri Pitoyevi Londraya ezam etmişdir və ya edəcəkdir. Azərbaycan cəmiyyətinə gəldikdə, bu cəmiyyətə intisab edənlər şimdilik yalnız yüzdə on miqdarının satılacağından bəhs ediyorlar. Yüzdə doxsanın nə olacağı haqqında kəndilərində sərih bir məlumat yoxdur.

Məsələ ilə əlaqədar mühüm hadisələrdən birisi də hal-hazırda “Beynəlmiləl qiymət komisyonu”nun mövcudluğuudur. Bu komis-



yon mütəxəssis zəvatdan ibarət olub sabiq petrol sahiblərinin malik olduqları istehsal və ərazi miqdarını təyin etməklə məşğuldur. Azərbaycanlı petrolçular vüqu bulan son ictimalarında kəndi aralarından “mütəxəssis” sifətilə Heydər Bammət bəyi tövkiel eləmişlərdir.

*Paris: 29 həziran 1928*  
*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Azəri Türk”, 15 təmmuz 1928, №12*

Əsham - səhmlər  
Məmul - arzu edilən, ümid edilən  
Mülazimət - qulluq  
Təməllük - yiyələnmə, sahiblənmə  
Tənzil - aşağı salma, endirmə  
İtmam - tamamlamaq, bitirmək  
İntisab - təyin etmə, mənsub olma  
Tövkiel - vəkiel təyin etmə

*Red: 15 təmmuz 1928 – 15 iyul 1928*

## HƏRF İNQİLABI MÜVACİHƏSİNDƏ

Hərbdən sonra zühur edən beynəlmiləl amillər arasında hər gün yeni bir təzahürü ilə vücudlarını isbat edən qüvvətlərdən birisi də, heç şübhəsiz, əsriləşən Şərq hərəkətidir.

Uzaq Şərqdən Yaxın Şərqə qədər bəşəriyyətin əzim bir kütləsini təşkil edən Asiyai qövmlər “şərqli” deyə anılan zamanı keçmiş müəssisələrdən sıyrılaraq “qərbli” deyə adlanan əsri müəssisələrə intibaqla yeni bir həyat uğrunda ölüm-dirim mücadiləsinə girişmişlərdir.

Bu tarixi və böyük mücadilənin ifadə etdiyi mənənin qısa təbiri Şərqin, sözün ən son mənəsi ilə, milliləşmə və demokratikləşməsi deməkdir. Müasir mədəniyyətin mütəssili sifətilə tanınan Avropa ilə Amerikanın 18 və 19-cu əsrlərdə müxtəlif tarixi dövrlərdə yaşa-

dığı hüriyyət və milliyyət mücadilələrini müasir Şərq bir anda yapıyor, xarici istilaya qarşı milliyyət, daxili geriliklərə qarşı da hüriyyət şüarlarını qoyaraq bu iki davayı birdən icra ediyor.

Şərq hərəkatını işbu nöqtədən təmsil edən ən tipik məmləkət, şübhəsiz, mənhus Sevr müahidəsini yırtan müzəffər Türkiyə Cümhuriyyətidir. Türkiyə Cümhuriyyətinin zəfərdən-zəfərə atılan müəzzəm iləri hərəkatını sövq və təmsil edən başbuq vaşinqtonvari bir istiqlal qəhrəmanı olduğu kibi, eyni zamanda böyük Fransa inqilabının ən bənam cümhuriyyətçiləri növündən böyük bir inqilabçıdır.

Şərq milliyyətçiliyi sadə məmləkəti əcnəbi istilasından siyasətən qurtarmaqla vəzifəsini yapmış olamaz. Bəqa haqqına layiq bir millət təmsil edə bilmək üçün o, eyni zamanda istiqlalını müdafiə etdiyi millətin, həqiqətən də, müasir millətlər sırasında bir mövqe tuta bilməsini təmin etməlidir. Bunun üçün də o, istiqlalını müdafiə etdiyi cəmiyyətin bütün müəssisələrini zamanı keçmiş əski məfhumların hər dürlü qeyd və qüyuddan azadə tamamilə əsri və demokratik əsaslar üzərinə qurmaq zərurətindədir. Bu səbəblədir ki, müasir Şərq milliyyətçiliyi sadə siyasi deyil, eyni zamanda iqtisadi, ictimai və mədəni (kültürəl) bir hərəkatdır.

Hərf inqilabı isə bu hərəkatın mədəni cəbhəsinə təəllük edən böyük addımlardan ən mühümüdür. Əski ərəb hərləri ilə yazan türk qövmlərinin haman kaffəsində bu yazılarla ifadəyi-məram qabil olmadığı ötədən bəri hiss edilmiş, türk lisanının ahəng və inkişafını dar çənbərləri arasında boğan və onu sərbəstcə nəfəs alaraq təbiətinə məxsus sədaları izhardan aciz buraxan bu sistemin olduğu kibi ibqasını müdafiə edən adətən yox kibi idi. Birincilər ədəbi ənənəyi qırmamaq və bilxassə türk millətləri arasındakı harsi rabitəyi tamamilə pozmamaq əndişəsi ilə mövcud ərəb əlifbasını türkcəyə məxsus saitlərin idxalı şəkli ilə islah etmək təklifində bulunuyor; ikincilər isə bu yarım tədbiri kafı görməyərək ümumi avropalılışma, digər təbirlə əsriləşmə sisteminin məntiqi bir istitaləsi olmaq üzrə latın hərləri sisteminin tətbiqini tələb ediyordadı.

Biz ötədən bəri vüqu bulan nəşriyyatımızda bu məsələdə islahatçıların nöqtəyi-nəzərini müdafiə etmiş bulunuyorduk. Azərbay-

candan başlayaraq bugünkü Sovetlər İttihadı daxilində qalmaq zərurətində bulunan bütün türk cümhuriyyətlərində tətbiq olunan latın hərflərinə şu nöqtəyi-nəzərdən qarşı gəliyorduk.

Bu xüsusda vüqu bulan nəşriyyatımız diqqətlə tədqiq olunursa, mühakimatımız üzərində müəssir olan ən böyük amilin türk millətləri arasındakı harsi vəhdəti düşünmək əndişəsi olduğu bütün vüzuh və sərahətilə görülür.

Arkadaşlarımızdan Mirzə Bala bəyin qismi-məxsusimizdə mündəric məqaləsindən də görülcəyi vəchlə milli Azərbaycan hökuməti zamanında dəxi məsələ müzakirə edildikdə bu əndişə Azərbaycan siyasilərinin məfkurəsi üzərində hakim bir təsir yapmışdır.

Bu təsir və bu əndişədən ari olaraq tamamilə əks təsir və əndişələrlə hərəkət edən bolşeviklər üçün qaib ediləcək vaxt yox idi. Onlar üçün Azərbaycanda latın hərflərini tətbiq etmək Azərbaycanın hars sahəsindəki milli ehtiyaclarını tətmin etməkdən ziyadə Rusiyadakı türk ellərini Türkiyə ilə harsi münasibətdən alıqoymaq və kommunist cildinə girmiş rus kultürünü milliyyət ümdələrinə qüvvət alan türk kultürü ilə mücadilədə daha müsaid bir şərait daxilində bulundurmaq niyyəti idi. Bununla onlar dəfələrlə vüqu bulan bəyanatlarına görə Türkiyədən gələcək kultür və məfkurə təsirlərinə qarşı mücadilə ediyordular.

Latın hərflərinin Türkiyədə də tətbiqi ilə Azərbaycan “latınçılığının” bu qeyri-milli qərəzi, şübhəsiz, mütəəssir olacaqdır. Azərbaycanın yanı başındakı qardaş Türkiyə dəxi latın hərfləri ilə yazmaya başlayınca kultür sahəsindəki ayırma siyasəti təbiəti ilə sarsılmış oluyor.

İslahatçılıq cərəyanının əməliyyat sahəsində geri qalmış türk ellərindəki hars xadimlərinin və ələlümum müasir həyatın idarəsinə müvəkkil bulunan münəvvər qismin “Avropai kultür” təsirində bulunuşu: siyasi, iqtisadi və ictimai sahələrdə Avropa metod və texnikinin istər-istəməz idealizə edilişi Şərq milliyyətçiliyi sistemində müəyyən bir ruhu hakim qılmışdır ki, vaxtında hərəkət edəmiyən hərf “islahatçılığının” hərf “inqilabçılığına” məğlubiyətini mucib olmuşdur.

Şimdi bizə düşən vəzifə bu tarixi zərurət hökmünü alan hadisəyi olduğu kibi qəbul edərək ona görə vəziyyət almaqdır. Bilxassə bu inqilab, yuxarıda dediyimiz kibi bizə digər faydalarından sərfi-nəzər beynələqvam türk harsı nöqteyi-nəzərindən əməli bir fayda dəxi təmin edə bilir.

Azərbaycanda latın hərfləri tətbiq edilərkən Türkiyənin ərəb hərfləri üzərinə yazı yazmaqda bərdavam oluşu, şübhəsiz, hars birliyi nöqteyi-nəzərindən pək böyük məzərrətləri mucib idi. Bu gün bu məzərrət qismən ortadan qalxmışdır, diyoruz. Şunu izah edəlim:

Azərbaycanda bu gün altı sənədən bəri mövcud və tətbiq olunan latın hərfləri sistemi ilə Türkiyədə dil əncüməni tərəfindən tənzim və bilfel tətbiq olunan sistem arasında fərq vardır. Bu fərqlərin nədən ibarət olduğu ayrı bir tədqiqə möhtacdır. Başqa bir zamanda və digər sütunlarımızda bu ehtiyacın tətmininə çalışılacağı təbii olsa da, şimdilik biz burada yalnız bir şeyi qeyd etməklə iktifa edəcəyiz ki, o da bundan ibarətdir: bir tərəfdən ərəb, digər tərəfdən də latın hərflərinin mövcudluğu harsi nə kibi məhzurları mucib idisə, bir tərəfdə bu, digər tərəfdə də digər bir latın sisteminin mövcudluğu ilə dəxi eyni məhzur qismən bərdavam olacaqdır.

Azərbaycan və digər sovet idarəsindəki türklər kəndi müqəddəratına bizzat sahib və hakim olsaydılar, bu məhzurun bərtərəf edilməsi kolaylıqla qəbil olurdu. Şimdi isə onu təsəvvür etmək adətən mühaldir. Halbuki fərzən Türkiyədə qəbul olunan sistemə Azərbaycan xüsusiyyət və ehtiyaclarını tətmin edəcək bəzi hərf və ya işarətlər əlavəsilə məqsədi təhsil etmək imkanı yox deyildir. Fəqət bu imkanı olsun belə qüvvədən fələ gətirmək üçün azərbaycanlıların Rusiya vəsaitindən qurtulmaq, kəndi-kəndilərinə hakim olmaları və milli harsa təəllük edən xüsusatda hər dürlü təsirdən azadə istiqlal ilə hərəkət edə bilmələri əlzəmdir.

Türk dünyasının yeni hərflərlə yazmaya başlaması, şübhəsiz, türk millətləri arasındakı harsi münasibəti yeni bir taqım əsaslar daxilində tənzim və təsisi mucib olacaqdır. Bu əsasları müvəffəqiyyətlə tətbiq edə bilmək üçün, şübhəsiz, hər şeydən əvvəl türk elləri siyasətən müstəqil olmalıdırlar.

Hərif inqilabının milli həyatımızda icra edəcəyi dərin təhəvvülatı düşünürkən, bizzat, biz azərilər hər böyük islahat müvaciəsinə olduğu kimi, bu dəfə də təkrar Azərbaycan istiqlalını düşünmək məcburiyyətindəyiz!

*İstanbul, 9 təşrini-əvvəl*  
*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Azəri Türk”, 15 təşrini-əvvəl 1928, №18*

Müvaciə - üz-üzə gəlmə  
İntibaq - uyğun gəlmə  
Sərahət - açıq, aydın, dəqiqlik  
Məzərrət - ziyan yetirmə  
İktifa - kifayətlənmə  
Mucib - səbəb, bais

*Red: 15 təşrini əvvəl 1928 - 15 oktyabr 1928*

## BEYNƏLMİLƏL ŞƏRQ BAYRAMI

Siyasi bəzi günlər vardır ki, şümulu yalnız müəyyən millətlərə məxsusdur: dövlətlərin təsisi, istiqlalların elanı, zəfər günlərinin təsidi kimi.

Fəqət millətlərin həyatında öylə günlər də vardır ki, haiz olduqları məfkurəvi şümul və mənalı ilə milli hüdud daxilində qalmaz, beynəlmiləl bir əhəmiyyət kəsb edirlər. Fərzən fransız cümhuriyyətinin zəfərini təşkil edən “Bastil” qalasının zəbti gününü təşkil edən 14 təmmuz bu qəbildəndir.

14 təmmuz (Fransız cümhuriyyət bayramı) Fransanın milli hüdudları daxilində hər sənə bayram edilməkdədir. Bütün xalqın sokaklara tökülərək üç gün, üç gecə boyuna zıplayıb durmaları şəklində ənənəvi və milli bir xalq düynü halına girən bu bayram yalnız Fransayı deyil, vaxtilə bütün liberal Avropayı əlaqədar ediyordu;

beynəlmiləl liberalizm bayramı şəklinə giriyordu. 14 təmmuz kibi, şimdi artıq milli fransız marşı hökmündə bulunan “Marselyoz” çalğısı da eyni motivlə beynəlmiləl bir ixtilal və hürriyyət havası kibi tələqqi olunuyordu.

19-cu əsr xristian qərbində Fransa ixtilalının rolu nə idisə, 20-ci əsr müsəlman şərqində Türkiyə inqilabının rolu odur. Türkiyə Cümhuriyyəti, bu səyflərdə dəfələrlə təkrar etdiyimiz vəchlə, Cahan hərbindən sonra bilxassə əhəmiyyət peyda edən Şərq inqilab hərəkatinin ən tipik bir məhsuludur. Türkiyə Cümhuriyyətinin mənəviyyətini təşkil edən fikirlər mənzuməsi tərəqqipərvər Şərq zümrələrini təhyic edən əsri idealların bir xülasəsindən ibarətdir.

Keçənlərdə də qeyd etdiyimiz vəchlə, Qərbdəki demokrasi hərəkatı milli istiqlal davasına müncər olmuş ikən, Şərqdəki istiqlalçılıq hərəkatı biləks demokrasi hərəkatını doğurmuşdur. Aradakı bu fərq iki cahan arasındakı tarixi inkişaf fərqiindən iləri gəlir. Ötədəki hərəkat kəndi inkişafını təzyiq edən əski müəssisələrə qarşı xalq kütlələrini üsyana sövq üçün ictimai-siyasi şüarları təvəssül etmiş ikən, bəriki hərəkat başındakı əcnəbi qüvvətini atmaq qayəsilə, ibtida, milli-siyasi şüarlara sarılmaq məcburiyyətini hiss eləmişdir. Nəticədə Avropadakı hürriyyət və demokrasi hərəkatı “xalq üçün və xalq vasitəsilə” şüarına mütabiq xalqdan gələn bir ixtilal şəklində ikən, Şərqdə əksəriyyətlə xalqa gedən bir islahat şəklində təzahür eləmişdir!

Fəqət üsula təəllük edən bu fərqlə bərabər, Türkiyə Cümhuriyyətində ən tipik bir nümunəsini gördüyümüz bu Şərq hərəkatı Avropa demokrasisinin qayə edindiği ən yüksək ümdələri istehdaf edər. Türkiyə Cümhuriyyətinin qətiyyət və cəsərlə yekdigəri arxasından tətbiq etdiyi siyasi, ictimai, fikri və mədəni inqilabların, cümhuriyyət şəklini qəbul etmədikləri halda, qonşu İran ilə Əfqanıstan kibi siyasətən müstəqil müsəlman məmləkətlərində dəxi şu və ya bu surətlə inikas etdiyini görüyoruz. Rza şah Pəhləvi ilə Əmanulla həzrətlərinin kəndi məmləkətlərində tətbiq etdikləri islahatın Türkiyədə rəisi-cümhur Qazi Paşanın rəhbərliyi ilə tətbiq olunan böyük ixtilal qayələrinə doğru getdiyi müdəqqiqlərcə sabitdir.

Heç şübhə yoxdur ki, bu gün İranda Rza şah, Əfqanıstanda kral Əmanulla həzrətləri tərəfində birləşən həqiqi liberallar Türkiyə Cümhuriyyətində müzəffəriyyətlə tətbiq olunan böyük ümdələri mə-nimsəməklə mütəmayizdirlər. Şah kəndisi Fransaya göndərdiyi İran tələbəsini təşyi edərkən söylədiyi nitqində “Fransa rejimi cümhuriyət olsa da, fəzilət və tərəqqi ilə mütəmayiz bir məmləkətdir; bizə lazım olan da odur” demişdir ki, davamızı təyid edər.

İran ilə Əfqanıstan kibi müstəqil müsəlman məmləkətlərində icra olunan böyük islahat üçün Türkiyə Cümhuriyyəti mükəmməl bir örnək olduğu kibi, sovetlər daxilində, komunizm istibdadı altında hürriyyət və istiqalları çeynənən türk millətləri üçün də pək böyük bir ümid nöqtəsini təşkil edər.

Başda azərbaycanlılar olmaq üzrə, qızıl rus istilasından xilas olmaq qayəsilə çarpışan milli türk inqilabçıları xalqdan doğan böyük bir hərəkəti təmsil ediyolar. Bu hərəkət milli istiqlal qayəsini istehdam etməklə bərabər, radikalizm və demokratizm məfkurələri ilə də məşbudur. Qızıl komunizm milli istiqlal hərəkətini olduğu qədər əsri radikalizm ilə demokratizmini dəxi çürütmək istəyən şeytani həmlələrinə qarşı ümumi türk milliyyətərpəvrərliyinin, o cümlədən Azərbaycan istiqlalçılarının ilahi istinadgahlarını təşkil edən qüvvət Türkiyə Cümhuriyyətidir.

Türkiyə Cümhuriyyətinin zəfəri milli istiqlal davasının, milli demokrasiinin və Şərq radikalizminin zəfəri deməkdir ki, bu, eyni zamanda yalnız Türkiyə xalqçılarının deyil, bütün türk xalqçıları, bəlkə də bütün Şərq xalqçılarının zəfəri deməkdir. Bunun üçündür ki, 29 təşrin-i-əvvəlin milli Şərq inqilabçılarının nəzərindəki mövqeyi 14 təmmuz demokrat Qərb inqilabçıları nəzərindəkinin eynidir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qəsb olunmuş hüququnu müdafiə edən biz Azəri milliyyətərpəvrərləri üçün Türkiyə Cümhuriyyətinin bəqası mənəviyyətəmizi yüksəldən bir qüvvət, keçdiyimiz qaranlıq yolları parlardan bir məşəldir. Bizim nəzərimizdə o, milli istiqlal və demokrasi yolunda yürüyən mübariz Şərqin bayramıdır. Bunun üçün də biz Türkiyə Cümhuriyyət bayramını sadə milli Türkiyə bayramı

deyil, milli Şərq hərəkatının beynəlmiləl bir bayramı deyə tələqqi edəriz!

Kəndimizi təbrik edəlim!

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Azəri Türk”, 1 təşrini sani 1928, №19*

Şümul - şamil olma, dəlalət etmə  
İstehdaf - əhəmiyyət verməmə  
Mütəmayiz - bir-birindən ayrılan  
Təyid - təkid etmə, qüvvətləndirmə  
Tələqqi - qiymətləndirmə

*Red:1 təşrini sani 1928 - 1 noyabr 1928*

## **ZIYA GÖYALP BƏY VƏFATININ İLDÖNÜMÜ MÜNASİBƏTİLƏ**

Milliyyət fikrinin Türkiyədə ən böyük müzəffəriyyət gününü təşkil edən Cümhuriyyət bayramını şənliklərlə təsid etdiyimiz bu günlərdə mərhum Ziya Göyalp bəyi xatırlamamaq qabil deyildir.

Cümhuriyyət Türkiyəsinin müzəffəriyyətlə tətbiq etdiyi ümdələrin haman kaffəsini mərhumun sənələrdən bəri nəşr etdiyi fikirlərin mütəkamil bir xülasəsindən ibarət olan “Türkçülüyn əsasları”nda mündəric buluruz.

Ziya bəy, əsərlərinə görə bəlkə də tamamilə mötəqid bir cümhuriyyətçi olaraq görülməz. İdarə şəkli mərhum üçün ikinci dərəcədə tali bir məsələ idi. Fəqət cümhuriyyət Türkiyəsinin tətbiq etdiyi əsri milliyyət və demokrasi ümdələri onun ötədən bəri təlim etdiyi əsri prinsiplərin eyni idi, denyilə bilir.

Ziyanın bu nöqtədəki rolunu tərəddüd və şübhə ilə görə bilənlər bulunsa belə, onun Türkiyədə milliyyət eşq və idealının şüurlu bir məfkurə halında təsis etməsindəki hər küllü işini inkar edən kimsə bulunamaz.



Bu sifəti ilə o yalnız burada, bugünkü məsud və müzəffər Türkiyə Cümhuriyyətində deyil, orada, Sovetlər İttihadı daxilindəki əsir və bədbəxt türk ellərində dəxi tanınmışdır.

Ziya bəy Türkiyə üçün irişilmiş bir qayənin, tətbiq edilmiş bir məfkurənin təşəkkür və imtinanlarla xatırlanan bir mübəşşiri isə, başda Azərbaycan olduğu halda hürriyyət və istiqlalları üçün çarpışan bütün türk elləri üçün o, istiqlal mücadiləsini təqviyə edən bir ümid və istiqbal yolunu parladan bir məşəldir.

O, şimdi Sultan Əhməd türbəsi daxilindəki sakin məzarında uyurkən belə qızıl istilaya qarşı həyat və məmat mücadiləsi ilə məşğul olan əməlpərvər türk milliyətçilərinə və əzcümlə Azərbaycan istiqlalı üçün can verən idealist gənclərə rəhbərlik etməkdən xali deyildir!

Millət və vətənə qarşı yapılacak vəzifədə şəxsi haqq və hüququ unudaraq “fəna filmillətən” olmaq kibi fədakarlıq fəlsəfəsini öyrədən böyük müəllimin əziz xatirəsini vətən yolunda kəndindən keçən mücahidlərimiz naminə salamlayalım!

*Azəri*

*“Azəri Türk”, 1 təşrini sani 1928, №19*

Təsidi - təbrik

Mötəqid - etiqad edən, inanan

İmtinan - təşəkkür etmək

Mübəşşiri - müjdələyən, xoşxəbər

Əzcümlə - o cümlədən

*Red: 1 təşrini sani 1928 - 1 noyabr 1928*

## **ON BİRİNCİ SƏNƏDƏ**

Sovetlər on birinci ildönümlərini təsidi etdilər. Bolşeviklər təsis etdikləri qızıl rejimin ikinci on sənəliyinə müzəffəriyyətlə qədəm basdığını daxilə və xaricə propaqanda edib duruyorlar...

Fəqət bu zəfər təranələri içərisində qızıl rejimin əsaslı sarsıntılara məruz bulunan müzmin bir xəstəlik halına gələn çürük və zəif cəhətlərini göstərən hadisələr dəxi ehmal ediləcək bir şəkildə deyildir.

On birinci ildönümünü təsid edən rejimin hakimi mövqeyində bulunanları arasında cərəyan edən çəkişmə bir an üçün olsun sükut bulunmamışdır. Trotskinin sola doğru çəkən müxalifəti iskat edildikdən sonra şindi də Rıkovun sağdan hərəkətə başlayan bir müxalifətinədən bəhs olunuyor; hətta sadə Rıkov deyil, bu müxalifətə Lenindən sonra firqənin ən tanınmış nəzəriyyəçisi olan Buxarinin də iştirak etdiyi rəvayət olunuyor. Bolşeviklərin bugünkü hakimi bulunan Stalinin vəziyyətində zühur edən bu sarsıntıdan olacaq ki, inhilal etdiyi təsəvvür olunan trotskizm yenidən baş qaldırmış, o dərəcədə ki, şiddətli tərəssüd altında bulunmasına rəğmən, Trotski Vernidəki mənfəsindən Almaniyada intişar edən kəndi tərəfdarı bir qəzetə vasitəsilə Stalin məzaliminə qarşı səsinə yüksəltməyə cəsərət etmişdir.

Bolşevik rəisləri arasında zühur edən ixtilafılar əksəriyyətlə məmləkət həyat və idarəsində zühur edib də sovet rejimini müşküllərə soxan siyasi və ictimai böhranların bir ifadəsidir. Bu dəfəki sarsıntılar dəxi sovetlərin gərək daxil və gərək xaricdə düçar olduqları müşkülətlə ahəngdardır.

Komunist diktatorluğu ilə köylülər arasındakı həyati təzad bu gün olduğu qədər, bəlkə heç bir zaman iləriləməmişdir. Şəhərlər qəhət və qəla içində müztərdirlər. Rusiyadan alınan məlumat oradan gələn bitərəf müşahidlərin anlatmaları ilə müəyyəddir. Komunizmin ilk günləri andıran “sıra həyatı” sovet şəhərlərinin ümumi surətdə ərz etdikləri bir mənzərədir. “Sıra həyatı” təbiri əkməkçi, baqqaliyyə dükənləri ilə hər dürlü zəruri məvaddə mütəəlliq müəssisələr qarşısında sıraya duran əhalinin vəziyyətini bir kəlmə ilə ifadə etmək üçün kullanılan bir istilahlardır. Bolşeviziyadakı bugünkü sıra həyatını digər məmləkətlər ancaq hərbi-ümumi sənələrində yaşamışlardır. Gələnlərin söylədiyinə görə əhali sadə ərzaq dükənləri və kooperativləri qarşısında deyil, dəmiryol kassaları qarşısında belə sıra bəkləmək məcburiyyətində imiş.

Əvət, sovet rejimi on birinci ildönümünü təsdiq ediyor. Fəqət bu rejimin fariq sifətini təşkil edən terror hala bərdavamdır. Nəfylər, həbslər, edamlar dəxi sovet idarəsini təşkil edən “sıra həyatına” daxildir. Yalnız bir parça əkməklərini bulmaq üçün deyil, zavallı komunist təbəələri kəndilərini bəkləyən Çeka təqibatına uğramaq üçün də sıra bəkləməkdədirlər. Əksixtilalçılar, əski burjualar, hər dürlü milliyətçilər asılıb kəsildikdən sonra şimdi də sıra komunistlərə gəlmişdir. Komunist firqəsi xaricindəki “müxalif ünsürlər” təmizləndikdən sonra komunist firqəsinin bizzat “təmiz olmadığı” meydana çıxmışdır.

Son nüsxələrimizi və bilxassə işbu nüsxəyi təqib edən qarelərimiz sovet terroru təqibatının Azərbaycan həyatındakı bu qəbildən təzahüratını görürlər. Zəfərlərinin on birinci sənəsində hala milliyətçilik təhlükəsi qarşısında qəti və fəvqəladə tədbirlər almaq zərurətində qalan və bu zərurətlə ardı-arası kəsilməyən məzalimə müraciətdən başqa fəlah çarəsi bulmayan bolşeviklərin vəziyyətlərini pək müzəffəranə görməzsək, əlbəttə, haqq qazanırız.

Baxalım, nə oluyor?

Bir çox tələbə məktəblərdən qovuluyor. Bilməm nəslində bir baqqal varmış deyə zavallı Azəri gənci təhsildən məhrum tutuluyor, çünki müzlim təlimatına intisab etməyən hər hanki gənc onun nəzərində düşməndir. O, kəndisini hər tərəfdə düşmənlərlə mühat görüyor. Milliyətçilik və müsavətçilik şəklində təzahür edən bu düşmən onun kəndi səflərinə qədər soxulmuşdur, komsomollar belə müsavətçi, komisarlar belə milliyətçi imiş!.. O qədər milliyətçi və o qədər müsavətçimişlər ki, komunist olduqlarını unudaraq, Azərbaycanın hər cəhətcə sənayeləşməsinə tələb ediyor; məmləkət sərvətinin məmləkət daxilində qalmasını istiyor; Azərbaycana Rusiyadan mühacirlər gətirilməsinə qarşı gəliyor; bir sözlə, kəndi məmləkətlərində kəndilərinin sahib olmalarını diliyor – yəni sözün həqiqi mənasilə istiqlal tələb ediyormuşlar!..

Kırım müməssili Cəfər Seyid Əhməd bəy əfəndinin qismi-məxsusimizdə mündəric işsaatı bizə qardaş Kırım Cümhuriyyətinin nə surətlə kolonizə edilmək istəndiyini göstəriyor. Bu istimlak siyasə-

tinə qarşı gələn Krım komisarı Vəli İbrahimovun fəci aqibəti məlumdur. Şimdi də görüyoruz, eyni məsələdən dolayı Levon Mirzoyan Azərbaycan Ziraət komissarlığını ittiham ediyor. Oradakı türk kommunistlər Azərbaycana rus deyil, türk (tatar) mühacirlərinin heç deyilsə, qafqasiyalı mühacirlərin gətirilməsini istiyorlarmış, halbuki Mirzoyan – rus bolşevizminin bu yerli müməssili böylə bir siyasəti kommunistə yakışmaz mərdud bir milliyətçilik kibi görməkdə və buna qarşı qəti və amansız bir mücadilə elan etməkdədir!

Bu amansız mücadilənin nəticəsində nə görüyoruz?

Kommunist olmayan münəvvərlər heyəti-ümumiyyəsi ilə sovet düşməni deyə bəlləniyor; bunlar miyanında az-çox kəndi mühit və cəmiyyətlərinə ələnən mərbut olan nə varsa, kamilən həbs və nəfy olunuyorlar. İş bununla da qalmıyor, ötədən bəri kommunist ixtilalına yararlıqları toxunmuş dünkü sovet dostları məruf kommunistlər belə bu gün milliyətçilik töhmətilə yaxalanıyor və rejim əleyhində xəfi qrup təşkil etmişlər deyə “buzlu cəhənnəm”ə göndəriliyorlar.

Kommunizmin yarınki istinadgahını təşkil edən komsomolların yüzdə qırx beşi “müsəvatizm” ilə məlul olduqları təsbit və qapı dışarı edilirlərsə, bu idarənin istiqbala aid nə kibi mənzərələr qarşısında qaldığını artıq siz təsəvvür ediniz!

Daxilən bu kibi infisax və inqisam əlaməti göstərən sovet Rusiyasının xaricən düçar olduğu ədəmi-müvəffəqiyyət dəxi şayanı-diqqətdir. Qismi-məxsusimizdə mündəric təfsilatdan görəcəyiniz vəchlə sovet Rusiyası beynəlmiləl mali bir abluqa altındadır. Ən çox güvəndiyi Almaniya sərmayəsi belə bu abluqayı təşkil edən qüvvətlər daxilindədir. Rusiya alacaqlılarının beynəlmiləl ittihadına bir də cahan petrol şirkətlərinin Rusiya əleyhindəki ittihadlarını əlavə ediniz, o zaman Moskva diktatorlarının göstərdikləri əsəbiyyəti haqqilə təqdir edə bilirsiniz!

Rusiyaya alacaqlılarında əvvəlcə Rusiyanın yekparə bir halda təkrar əski halını iktisab etməsi üçün bir meyl və təmənni vardı. Bu dövrdə Rusiyadakı milli cərəyanlar və iftiraq hərəkatları onları pək o qədər əlaqədar etmiyordu. Halbuki şimdi bir tərəfdən Ukrayna, digər tərəfdən Qafqasiya və bir tərəfdən də Türkiyə kibi məmləkətlərdə

gündən-günə qüvvətlənən və qüvvətləndiyi sovet mənbələrincə də təyid edən milli istiqlal hərəkətləri Avropadakı siyasi və mali məhfil-ləri əlaqədar etməyə başlamışdır. Borclarının tədiyəsi istənilən sabiq Rusiya imperatorluğunun ixracat malını təşkil edən buğda, petrol və pambıq kibi sərvətlər Rusiyadan ayrılmaq istəyən bu məmləkətlərdə-dir. Beynəlmiləl hər dürlü təəhhüdləri inkar edən qızıl rus istilasının yerində milli istiqlal və sərvətinə malik bir Ukrayna, bir Qafqasiya və bir Türkistan olsa idi, o zaman borclar məsələsinin həlli də başqa bir şəkil alır, bu məmləkətlərdə təəssüs edən təbii idarə beynəlmiləl cahan iqtisad dünyası ilə şu və ya bu surətlə anlaşıla bilərdi.

Bu tezin həyati olduğunu sezdiklərindənədir ki, bolşeviklər tə-təbiq etdikləri terror sisteminin şiddətini mərkəzdən qaçış qüvvətlə-rinin birər mütəmənli olan bu məmləkətlərdə, bilxassə Ukrayna ilə Qafqasiyaya tövcih ediyolar. Yaxında Qafqasiya tərifiqlə Rusiyadan gələn möhtərəm bir müsafirin müşahidəsinə görə “kepeo” təqibati Qafqasiyada Rusiyadan daha ziyadə məhsus imiş. İnsan burada hər qədəmdə təqib olunduğunu görüyormuş!

Mirzoyanların qismi-məxsusimizdə gördüyümüz yayğaraları da bunu isbat etməkdədir.

Fəqət qızıl müstəmləkəçilər nə etsələr də, təbiətin önünə keçəməz-lər. Hökmdarlıqlarının on birinci sənəsində komisarlıqlarla komso-mol təşkilatı içərisində yüzdə qırx müsavətçi bulan əfəndilərə pək məşhur bir rus zərb məsəli hazırlatmalıyız:

– Təbiəti istərsəniz qapıdan qovunuz, o isə pəncərədən girər!..

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Azəri Türk”, 15 təşrini-sani 1928, №20*

Tərəssüd - gözləmə, diqqətlə baxma

Müztər - məcbur, çarəsiz

Müəyyəd - sağlam, köməyə ehtiyacı olan

İstimlak - müsadirə

İnfisax - ləğv olunma, xarab olma

İnqisam - bölünmə  
Abluka - mühasirə  
İftiraq - ayrılıq, ayrılma  
Təəhhüd - öhdəsinə almaq  
“Kepeo” təqibatı - “QPU” təqibatı  
(rusca qısdılmış adı - Qosudarstvennoe  
Politiçeskoe Upravlenie-Dövlət Siyasi İdarəsi)

*Red: 15 təşrini sani 1928 - 15 noyabr 1928*

## **BİR BƏYANNAMƏ MÜNASİBƏTİLƏ**

Azərbaycan siyasi mühacirəti arasında təhəddüs edən bir münaqişəyi vəzifələri həsbilə böyüdən bolşeviklər mötadları vəchlə milliyyətəpərvər Azərbaycan mühacirlərini təzyif üçün bir bəhanə etmişlərdi. Ə.H.Qarayevin bulaşiq ağzı ilə milliyyətəpərvər Azərbaycan çalışanlarını çəkişdirən bakılı “komunist” siyasi Azərbaycan mühacirlərinin infisaxını böyük bir müzəffəriyyətlə elan ediyor və bu zəfər tərənəsi ilə kəndilərini istila edən daxili fraksiyon qovğalarını adətən unutturmaq istiyordu.

Bir nüsxəsi keçən sayımızda dərc olunan Parisdə müqim Azərbaycan heyəti-mürəxxəsəsi tərəfindən Azərbaycan mühacirlərinə xitabən nəşr olunan bəyannamə bu düşmən zəhrixəndinə verilmiş bir cavabdır. Bu cavab rus uşaqlığı ilə şöhrət bulan əfəndilərə sevinmək üçün çox əcələ etmiş olduqlarını ixtar edər bir mahiyyətdədir. Qarayevlər siyasi mühacirətin infisaxını xəbər verirkən, bəyannamə biləks bu mühacirətin bir az çəkişmə nəticəsində daha ziyadə bərkişdiyini izhar ediyor.

Bəyannamənin siyasi zamanın əhəmiyyəti və bu zamanda hər zamandakından daha ziyadə ittihad və vifaqa möhtac olduğumuz haqqındakı mütaliəsi Parisdəki Azərbaycan siyasiləri və heyəti-mürəxxəsəyi təşkil edən zəvatın deyil, bilcümlə azərbaycanlıların haqqilə təqdird etdikləri bir həqiqəti təsbit etməkdədir.

Ana vətənin düşmən çizmələri altında inlədiyi bir zamanda onu bu işkəncədən qurtarmaq məqsədi ilə həyatlarını mücadiləyə vəqf edən insanlar üçün hər dürlü mütəqabil incinmələri tərک edərək bərabər bulunmaqdan və ana vətəndən gələn istimdad sədasına qulaq verərək hərəkətlərində ancaq bu ilahi sədanın təsir və ilhamıyla həmahəng olmaqdan başqa yapacaq yoxdur. Azərbaycan heyəti-mürəxxəssi əvvəlcə bu ahəngi xələldar edən müəssif bir hadisənin bərtərəf edildiyini məmnuniyyətlə elan etdiyi kibi, bundan sonrakı hərəkətlərində bu ahəngə uymayan dəxi bütün vətəndaşlara tövsiyə ediyor. Bu tövsiyəyə tərəfimizdən əlavə ediləcək bir şey varsa, o da “çox doğru!” deməkdən başqa bir şey deyildir!

Əvət, bizim mövqeyimizdə bulunanlar üçün dirilik ancaq birlik-dədir!

**M.Ə.**

***“Azəri Türk”, 15 təşrini sani 1928, №20***

Təhəddüs - üzə çıxma, zahir olma

Mötad - alınmış, adət olunmuş

Zəhrxənd - acı gülüş, istehza

İnfisax - ləğv olunma, xarab olma

Vifaq - uyğunluq, həmfikirlik

***Red: 15 təşrini sani 1928 - 15 noyabr 1928***

## **ƏMƏKDAŞ HAQQINDA**

Həmdiyi qaib etdik!...

“İsmailiyyə” binası altındakı “İldırım” mağazasının arxa dükənina sıxışan “Açıq söz” idarəxanasını xatırladım. Həmdiyi ilk dəfə orada gördüm. Batumdanmı, yoxsa Tiflisdənmi yeni gəlmişdi. Dərhal anlaşıdıq. Ruhumuza aşına və çox möhtac olduğumuz xüsusiyyətə malik bir arkadaş bulduq. “Açıq söz”ün çıxar-çıxmaz gürcü qonşularımız arasında və mətbuatında mühüm bir əks-səda oyandıra bilməsi ancaq Həmdi sayəsində olmuşdu...

Onun “İstiqlal” qəzetəsindəki məfkurəçilik rolu da unudulamaz. “İstiqlal” qəzetəsinin başlığı altındakı “İnsanlara hürriyyət, millətlərə müsavət!” şüarını ilk bulub tövsiyə edən odur!

Qafqasiyadakı müsəlman hərəkatına Bakının ötədən bəri mərkəz olduğu məlumdur. Həmdiyi Batumdan Bakıya çəkən cazibə də bu idi. Sonra ümmət dövrünə aid təsəvvürlər millət dövrünə aid xüsusiyyətlərə mövqeyini tərk eləmiş, Bakı Azərbaycan türkçülüyünün mihracı olmuşdu. Bu dövrdə məfkurələri bir tərəfdən dini islamçılıq, digər tərəfdən də rus demokrasisi miqyasında sosialistlik olan bəzi münəvvərlər “Müsavət”in türkçülüyündən və Azərbaycan şüarının elanından diksinmiş ikən, Əhməd Həmdi bu məfkurəyi mənimsəmiş və “İstiqlal” qəzetəsinin məsul mühərriri olacaq qədər bu qayəyə isinmişdir.

Sonra Həmdi ilə Seymə, Şurayi-Millidə, Məbusanda bərabər bulunmuş və bütün bu müəssisələrdə kəndisinin disiplinə tabe bir firqə adamı olduğunu əmsalı ilə müşahidə etmişdir.

Mühacirətdə dəxi Həmdi həmdiliyində qalmışdır. Onun İstanbul mətbuatı vasitəsilə Azərbaycan davasına aid nəşr etdiyi məqalələr Azərbaycan davasına məxsus nəşr vasitələrinin mövcud olmadığı bir zamanda vüqu buluyordu.

Həmdinin çox ağır günlər və ehtiyac içində yaşadığını biliyoram və bu ehtiyacına rəğmən möhtac arkadaşlar üçün ianə toplandığı zamanda kəndisinin şayani-imtisal bir surətdə digərlərinə önayaq olduğunu da xatırlıyoram.

Həmdi milli hökumət zamanında hökumət və ya məbusan əzalığında bulunub, istila üzərinə mücadiləyi davam etdirmək məqsədi ilə xaricə çıxan Azərbaycan milliyətçilərindən tərki-həyat etmiş ilk qurbandır.

Əziz arkadaşım, qiymətdar vətəndaşın və sevgili əməkdaşın şu fəci şəkildə vüqu bulan üfuli qarşısında duyduğum təəssür əziz amallarına qovuşamayıb da kamsız ölən yaxın bir qardaş haqqında duyulan acı bir təəssürdür. Bu təəssür yalnız mənim deyil, Həmdiyi tanıyan bütün arkadaşlarındır!



Bu təəssürü izalə deyil, yalnız tələfi edəcək bir şey varsa, o da Həmdinin təqdis etdiyi ideala sədaqətlə və fərağətlə xidmətdir!

*Rəsulzadə Məhəmməd Əmin*  
*“Azəri Türk”, 15 təşrini sani 1928, №20*

Mihraq - hərəkət mərkəzi

İmtisal - təqlid etmə, tabe olma

Təəssür - bir şeyin təsiri altında

Fərağət - azad olma, sərbəstlik

*Red: 15 təşrini sani 1928 - 15 noyabr 1928*

## “Odlu Yurd” jurnalı (1929-1931)

### ÇÖHRƏMİZ

O sizə yabançı olmasa gərək!

“Odlu Yurd”. Bu iki söz türkcə kəlmənin “Azərbaycan”ın müqabilə olduğunu söylərsək, məsələ yarı-yarıya anlaşılmış olur.

Yarı-yarıya deyirik, çünki hal-hazırda bir deyil, iki Azərbaycan vardır: rus istilasına pərdəlik rolunu oynayan “qızıl Azərbaycan” ilə qəlbində hürriyyət və istiqlalın sönməz odunu daşıyan Milli Azərbaycan!

“Odlu Yurd” - Milli Azərbaycan fırkinin mürəvvici olaraq intişar ediyor. Bu intişar ilə o, kəndisindən əvvəl “Yeni Qafqasiya” ilə “Azəri Türk” məcmuələri tərəfindən gedilmiş ideal yolunu boylamaq əzmindədir.

Qızıl istilanın, tökdüyü məsum qanlarla söndürmək istədiyi bu ideal, bu müqəddəs od Azərbaycan torpaqları altında saqlı bulunan oda bənzər!

Gah yanar bir dağ, gah parlayan bir su, çox kərə atəşdən bir sütün və daima bəyaz şölələri ilə tütən bir nur halında həyata sığaqlıq və işıq verən bu maddi atəş kimi “od yurdu” gənclərinin iztirabla çarpan qəlblərini sığaqlığı ilə isidən və işığı ilə parlardan bu mənəvi atəş dəxi qarartılamaz və söndürələməz bir atəşdir: hürriyyət və istiqlal atəşi!

Qəzetəmizin başında Azərbaycanın əski, yeni - maddi çox bulunan işıq və odlarını göstərən lövhədə bu, hər tərəfə nur saçan bir ulduz şəklində göstərilmişdir. 8 guşəli ulduz Milli Azərbaycan ulduzudur.

Bu ulduz hilal ilə birlikdə mavi, qırmızı və yaşıl rənglər üzərinə gəlincə Milli Azərbaycan bayrağını təşkil edər.

Milli Azərbaycan bayrağı - iştə bizim çöhrəmiz!

\*\*\*

Duyuşumuzu nəql üçün şü sətirlər kafı gəlsə belə, anlayışımızı ifadə üçün fikrimizin aydınlaşdırılması lüzumunu hiss ediyoruz.

Milliyyət və istiqlal davası əsrin ən qüvvətli və ən hakim bir şüadır. Başda Cümhuriyyət Türkiyəsi olmaq üzrə bütün Şərş bu böyük yola girmiş yürüyor. Bu şanlı tarix qafiləsinin ilk yolçularından biri də Azərbaycan türkləridir. Bu türklər 1918-də kəndi istiqlallarını elan eyləmiş və iki qüsur sənə müstəqil bir həyatla yaşadıqdan sonra yalanların ən böyüyünü irtikab edən qəsib bir qüvvət tərəfindən təkrar istila altına alınmışdır. Milli Azərbaycan bu gün işte şü istilayı başından atmaq və çalınmış istiqlalını geriye almaq qayəsile çalışıyor və o ümidlə yaşıyor.

İstiqlal, işte Azərbaycan milliyyətçilərini məşğul edən ən aktual bir məsələ!

Milli Azərbaycan hərəkətinin müdafiə etdiyi istiqlal tezini tamamilə anlaya bilmək üçün müxtəlif zamanlarda müxtəlif mənalar ifadə edə bilən bu kəlməyi bir az daha izah etməliyiz.

Sözün aktual mənası ilə istiqlal, şübhəsiz, başlı-başına bir qayədir. Fəqət bizim üçün bu qayə kəndisindən ayrılmaz digər şüarlardakı ülvi mənaları içərisinə almadıqca bir qayə olamaz. Sözün demokratik mənası ilə, istiqlal milli hakimiyyət xaricində var deyildir. Milli hakimiyyət isə ancaq xalq naminə və xalq vasitəsilə icra olunur. Bunu təmin edən sistem də hürriyyət əsasları üzərinə qurulan demokrasi sistemdir. Bu mənada müstəqil millət demək xalq hakimiyyətinə dayanan milli dövlət deməkdir.

Milli dövlət - işte müstəqil olan hər millət idarəsinin olması zəruri bulunan bir şəkli: kəndi kəndinə bir qayə olmaqla bərabər, bu şəkli, bizim nəzərimizdə, xalqın həqiqi ehtiyaclarını gördüyü zamandır ki, olğundur. Demokratik hökumət dövlət təşəkkülündə qayeyi təşkil edən fərdi hürriyyəti böyük ölçüdə təmin etməklə bərabər, bu hürriyyətin cəmiyyətdəki istehsal qüvvələrini müşkülləşdirəcək dərəcədə həddini keçməsinə təhəmmül edəməz. Dünki liberalların mütələq surətdə müdafiə etdikləri nəzəriyyə ekonomi politikin son sözü olaraq qəbul olunamaz. Nitekim daha ziyadə yarınki deyəcəyimiz

sosyalist-kollektivistlərin müdafiə etdikləri komun nəzəriyyələri də əsri hökumət məfhumu ilə doğru gəlməz. Əsri demokrat hökumətin vəzifəsi cəmiyyəti tüfeyli zümrələrin şərrindən qorumaq surətilə fərdləri himayəsinə almaq və müstəhsil siniflərə hörmətlə də cəmiyyət şirarəsini vəqayə etməkdən ibarətdir. Bu vəzifə isə ancaq ictimai solidarizm və siyasi radikalizm sisteminin tətbiqilə gözəl ifa olunur.

Əsri dövlət quruluşundan məqsəd iqtisadi və mədəni rifahdır. Bizim kibi, harsi və ictimai inkişaf nəticəsində milli şüurunu dərk və əsri metodlarla müstəqil bir dövlət halına gəlmək niyətilə cəhd edən millətlər üçün bilxassə mühümdür. Bu gün “Avropa” sifətilə anılan bəşəri mədəniyyəti almaq, orta zaman mədəniyyətindən sıyrılararaq əsri mədəniyyətə girmək hərəkatində bulunan şərq millətləri üçün həyati bir zərurət hökmündədir. Milli Azərbaycan bu zərurəti çoxdan duymuş və anlamış cəmiyyətlərdəndir. Fəqət o, bəşəri mədəniyyəti alırkən bu mədəniyyətə, milli harsını işləmək surətilə, bir şey də vermək istər. Azəri türk harsının Avropayı bir üsul ilə təzhibini alqışlarkən biz bir tərəfdən xalq, digər tərəfdən də fənnilə səmimi bir irtibat və ünsiyyətdən ayrılmamasını istəriz. Bizcə, demokratik bir milliyətçilikdən ibarət olan bu metodla əsrin mükəmməl texnikini xalqın əsrlərdən bəri bəslədiyi ən səmimi duyğu və ehtiyaclarını tətmin üçün kullanmalıdır.

Milli Azərbaycan mədəniyyət bəhsində müasir cahanla rabitəsini qəviləşdirməklə bərabər, milli hars xüsusunda da bütün türk dünyasılə olan əqrabalığıni ihmial etmək istəməz, bu onun üçün eyni zamanda siyasi bir əhəmiyyətə dəxi haizdir. Qızıl bolşevizm kisvəsindəki rus harsına qarşı milli mövcudiyyət və istiqlalının şu surətlə daha qüvvətlə müdafiə edilə biləcəyi mühəqqəq deyilmidir?!

Hökumətin mədəni və harsi funksiyonunu qəbul etməklə bərabər ictimai funksiyonunu da qeyd etdik. Biz milli davanın yalnız ümumun fəidəsinə yarar ictimai islahat əsaslarının həyata keçirilməsilə qüvvətlənəcəyini və həqiqi istiqlalın ancaq şu surətlə paydar olacağına qaneyiz. Komunistlərin müzür təlimatlarına və müfrit ümdələrinə qarşı mücadilə etdiyimiz kibi, əsrin icab etdiyi şeylərə

qiymət verməyən geri görüşlərə də üsyan edəriz. Sınıf təhəkkümlərinin hər növünü rədd ilə ictimai sülh və milli təsanüd əsasını tərviç eyləriz. Əksəriyyətlə rus məktəblərində hökm sürən utopi və anarşizmdən qaçar, müvazinə və itidalları ilə mümtaz Avropa mütəfəkkirlərinə qoşarız!...

\*\*\*

Məfkurəmiz zamanın ən əsri fikirlərindən mülhəm bir mənzumə halındadır. Taktikamızda dəxi real və metodik olmaq istəriz. Xəyalə bilxassə bu sahədə yer vermək niyyətində deyiliz. Düunki həqiqətlərə nəzərən Rusiyanın dillərdə dastan olan qorxunc “xəyalından” diksinmədiyimiz kibi, onunla say müqaisəsinə qalxınca kəndi başına çox kiçik bir rəqəm təşkil edən Azərbaycanın bu “gövdəyə” tək başına qarşı qoya biləcəyini təsəvvür etmək “xəyalından” da uzağız.

Hesabımız tam başqadır: bir kərə yarınkı Rusiya dünkü Rusiya olmayacaq. Bugünkü Rusiya belə dünkü Rusiya deyildir. 140 milyon!.. Əvət bu doğrudur, fəqət bu qorxunc rəqəm bölünməz bir rəqəm deyildir. İşbu məcmui təşkil edən rəqəmdə 30 milyon Ukrayna, 13 milyon Türkiistan, 12 milyon da Qafqasiya vardır. Xalis rus ünsürü 80 milyonu belə bulmaz. Ümumi hərəb nəticəsində Avropada doğan yeni millətlərlə hal-hazırda müşahidə olunan milli cərəyanlara baxılır və Rusiyadakı milli təşəkkül və hərəkətlər tədqiq olunursa, Rusiyanın cahan tarixində Avstriya və Osmanlı imperatorluqlarının düçar olduğı aqibətə giriftar olmayacağına hökm etmək üçün məqul bir səbəb yoxdur.

Kəndi istiqlallarının geri alınması yolunda hər türlü həqiqi imkanları istifadə etmək zərurətində olan azərbaycanlıların əhəmiyyət verdikləri, təfsilatına pək də lüzum görmədiyimiz siyasi imkanlardan birisini burada bilxassə qeyd etmək istəriz ki, o da Qafqasiya Konfederasyonundan ibarətdir. Haiz olduğı coğrafi, qövmi və bilxassə iqtisadi əhəmiyyətilə Azərbaycanın da daxil olduğı müstəqil bir konfederasyonun Yaxın Şərqdə pək mühüm bir sülhüsəla kamili olaçağı bedihidir. Bu bedəhatın hər yerdən ziyadə Qafqasiyanın qonşuları olub Rusiya imperializmindən ən ziyadə dərbələr yemiş bulunan Türkiyə ilə İranda anlaşılacağı aşikardır.

İştə, ana xətlərilə çöhrəmiz! Milli hakimiyyəti uğrunda çarpışan, çalınmış istiqlalını geriyyə almaq üçün çalışan bir millətin çöhrəsi!

Bu çöhrə eyni zamanda türkdür və Türkiyədədir. Bunun üçün də o, ərz etdiyi irtisamların səmimiyyətlə anlaşılacağına əmindir. Ona bu əmniyyəti verən tarixdir. Həm kəndi tarixi, həm də Türkiyə Cümhuriyyətinin tarixidir!..

*“Odlu Yurd”, 1 mart 1929, il:1, № 1*

Müqabil - əvəz, ekvivalent

Mürəvvic - fikirlər yayan

Maddi - cismani, mənəvi olmayan

İrtikab - pis iş görmə

Şirar - pis, yaman

Vəqayə - qoruma, mühafizə etmək

Harsi - qoruyucu

Təhzi - tərbiyə, təlim, öyrənmə

Haiz - malik olmaq

Kisvə - qiyafə, xarici görünüş

Müfrit - ifrat dərəcədə olan

Təhəkküm - hakim olma, idarə etmə

İrtisam - rəsmli olma

*Qeyd: Bu məqalə imzasız olsa da M.Ə.Rəsulzadəyə məxsusdur.*

## ƏFQANİSTAN FACİƏSİ

İşbu faciənin baş qəhrəmanı Kral Əmanullahı onun Əfqanıstanı hər nəsil olsa da, əsri və mədəni bir məmləkət halına qoymaq istəməsi haqqındakı əzm və təşəbbüslərini bilməyən yoxdur. Kral Əmanullah ilə Kraliça Sürəyya həzrətlərinin o məşhurluq səyahətləri hala xatırlardadır. Bu yükək səyyahlara, bilxassə Kraliça Sürəyya xanıma baxaraq, Şərqdə həqiqi bir tərəqqi və mədəniyyət səviyyəsi görmək istəyənlər ciddən sevinmişlərdi. Bu gün qardaş məmləkəti hərcü-mərc içində buraxan əsəfli hadisələr yalnız əfqan

cədidçilərinin deyil, onların səmimi mühibləri bulunan bizlərin də candan təəssürünə mücib olmuşdur.

Fəqət siyasi və ictimai hadisələri xoşumuza və ya betimizə gəlmələri nöqtəyi-nəzərindən təqdir və ya təkdir ilə qarşılamaq olan-bitən vəqələri anlamaq üçün kafi deyildir. Bu nöqtəyi-nəzərdən yalnız kral və arzularını deyil, onun tədbiqat sahəsini təşkil edən Əfqanıstanı da bilxassə bilməliyiz.

Əfqanıstan əsirlərdən bəri xarici aləmlə münasibəti yox deyəcək dərəcədə mücərrəd bir halda yaşamış və bu üzdən qayət ibtidai halda konservə edilmişdir.

Əksəriyyətlə heyvan bəsləyən göçəbə və qismən ziraətlə keçinən köylüdə ibarət olan bu məmləkətdə şəhər əhalisi çox az, ticarət zümrəsi zəif, əsnaf qismi isə qayətlə məhdud və qeyri mütəşəkkil bir haldadır.

Qəbilə həyatı ilə yaşayan və feodalitə üsulu ilə idarə olunan bu məmləkətdə mütləq monarşi ilə yaşayan məmləkətlərdəki münəvvər məmur sinfi belə yoxdur.

Bu kibi məmləkətlərdə bir qəbilə rəislərinin beynəldüvəl və beynəlxəbail bir taqım kombinezonlara istinadən digər qəbilələr üzərində hakimiyyətlərini təsis etmələri daima məşrut, hər zaman həssas və mütəzəlzəl olur. Xarici bir hadisə, daxili bir vəqəə siyasi müvazinəyi yıxmağa həmən kafi gəlir.

Bir tərəfdən ümumi hərbin, digər tərəfdən də Rusiya ixtilalının doğurduğu müsəid şəraiti təqdirlə, cahan vəziyyətinə aşına məhdud bir qism münəvvərlərin yardımı ilə bir saray hadisəsi nəticəsində əfqan səltənət ənənəsinə rəğmən məqtul Həbibullahın 3-cü oğlu ikən taxta çıxan, tərəqqi və islahat tərəfdarı cəsur Əmanullah xan Əfqanıstanın həm İngiltərə, həm də Rusiya tərəfindən istiqlalının tanınmasına müvəffəq olmuş və bu müvəffəqiyyətini daha sonra əfqan istiqlalını bütün mədəniyyət dünyasına parlaq surətdə tanıtmayla ikmal etmişdir.

Bu hadisə Əmanullaha mənəvi bir nüfuz bəxş eyləmişdi. Əmanullah xan bu nüfuzu Əfqanıstanı bir an əvvəl Avropayı bir məmləkət halına gətirmək məqsədilə girişdiyi islahat icrası üçün istifadə etmək istədi.

Əfqanıstanda islahat - yuxarıda məzkur patriarxal ictimai şərait daxilində yaşayan bir məmləkətdə - bir məmləkətdə ki, hala ziraət dövrünə belə kafi dərəcədə girməmişdir. Şübhəsiz deyil, Türkiyədə, İranda tətbiq olunan islahata belə bənzəməz. Türkiyədə Qazi Paşanın, H.Sübhi bəyin “Dağ yolunda” qeyd etdiyi çox mənidar bir tərifinə görə “ətdən və kəmik”dən yapılmı fani Mustafa Kamaldan maəda bir də “mən” deyil, “biz” ədədi cəm ilə ifadə olunur. Əbədi Mustafa Kamal vardı. Birinci Mustafa Kamala tarixin müvəffəq və unudulmaz uca bir şəxsiyyət və qəhrəmanı şərafını bəxş edən qüvvət şu ikinci qoca təcəddüd tarixinin xülasəsini təşkil ilə müştərək bir mənəviyyəti ifadə edən Mustafa Kamallığı kəndi şəxsiyyət-lərində əzəmi qüvvət və mükəməliyyətlə təmsil edə bilməsidir.

Tənziat hərəkətinin tarixi 200 sənəyi buluyor. Bundan kaç sənə əvvəl Türkiyə tibb fakültəsinin 100 sənəlik ildönümünü təsəit eləmişdir. Keçənlərdə 200 sənəlik təsis ildönümünü təsvib etdiyimiz Türkiyə mətbəələrində basılan əsərlərdə bu gün tətbiq olunan islahatın şu və ya bu şəkildə fikriyyatına təsadüf etmək müşkül deyildir.

Bütün bunlardan maəda Türkiyədə əsri həyat və fikirləri mənim-səmiş bir münəvvər zümərə vardır ki, bunların ən aktiv qismini zabitan təşkil ediyor.

İranda kəza islahat hərəkətinin kəndinə məxsus bir tarixi, bu hərəkəti təşkil edən münəvvər bir zümərə, onu müdafə edən mütəşəkkil bir sinif, ticarət burjuaziyası vardır. Rza şahın yapıdığı islahat, yarım əsrdən bəri başlanan və mətbuatı, firqələri, zümərəvi təşəkkülləri, bir sözlə müsəsei əfkarı ümumiyyəsilə, 20 sənədən bəri təəssüs etmiş məşrutiyətçilik proqramını tətbiqdən ibarətdir.

Əfqanıstanda nə Türkiyədəki mühəvvər zabitan zümərəsi, nə də İrandakı ticarət burjuaziyası vardır. Orada başlıca olaraq iki sinif görülyor: zəif əkinçilərlə qüvvətli köçəbelər. Qəbilə həyatı ilə yaşayan Əfqanıstanda mərkəziyyəti idareyi tutacaq nə əskəri təşkilat, nə idari təsisat, nə də mədəni rabitə vardır. Qılcai və Şinvari kibi qüvvətli qəbilələrin Əmanullahın mənsub olduğı Dürrani qəbiləsi kibi nisbətən zəif bir qəbilə mütəməssillərinə təbiiyyətləri tarixi bir kombinezon nəticəsində hasil və nominal bir şəkildə idi. Əfqanıstandakı



rəsmi lisan belə çöl və dağ əhalisindən pək fərqli olan şəhərli ta-ciklərin konuşduqları farsidir. Əksəriyyətlə puştu, qismən də türkçə qonuşan əfqanlılar bu lisandan anlamazlar.

Bu şərait daxilində məmləkət fikriyyat və mənəviyyatı üzərində hakim olan qüvvət orta zaman fikriyyatı və klerikal zehniyyəti-dir. Mollalar, şeyxlər və mütəəssiblər, əlbətdə ki, qüvvətlidirlər.

Böylə bir mühitdə islahat hər şeydən əvvəl mərkəzin nominal deyil, həqiqi hakimiyyətini təmin edəcək müntəzəm bir ordu təşkili-ni və onunla bərabər maarif tərivicilə məktəblər təsisini istihdaf və məmləkət iqtisadiyyatını fəlcə uğratan qəbilə təşkilatılə feodalite müəssisələrini tədricən ilğa edəcəkdə. Mədəni həyatın digər cəhətləri isə bu xüsuslardakı tətbiqatdan sonra kəndi- kəndinə təbiətilə gəlmiş olacaqdı.

Bugünkü faciənin ən böyük amillərindən biri işte bu tədric üsuluna riayət edilmədən və əsri islahatı həzm edəcək ictimai bir qüvvət hazırlamadan Əfqanıstanın təhəmmülə qeyri-mütənasib bir təcürübəyə girişmək olmuşdur.

İşbu keyfiyyəti - burjuasız burjua islahatına qalxışmaq - təbiri-lə qeyd edən sovetlərin sabiq Əfqanıstan səfiri Roskolnikov “Pravda” qəzetəsində yazdığı bir məqalədə kiral Əmanullaha təkrar müəffəq olursa, nələr yapmaq lazım gəldiyini tövsiyə edərək diyor ki:

“İctimai məsnədini qəti surətdə genişləndirməli, köylülərə istinad etməli, topraqları mülkədarlardan alaraq çiftçilərə verməli, vergiləri azaldaraq feodallarla mollalara qarşı amansız surətdə cidal açmalıdır”.

Feodallarla mollalara qəti surətdə cidal açmaq üçün sadə köylülərə istinadən burjuazi və ya əmələ kibi surət və intizamla hərəkətə keçə bilən mətin bir zümrəyə dayanmadan pək də ümidli bir tabiye olmadığını, əlbəttə, Roskolnikov dəxi bilməz deyildir. O da biliyor ki, Rusiyada belə muavin digər ictimai bir sinif mövcud olmadığıca sadə köylüyə istinadla cəzri hərəkətlərdə bulunmaq şübhəli bir hərəkətdir və müvəffəqiyyətsizliyə məhkumdur, məgər ki bu tövsiyədə bulunan Roskolnikov şu muavin və rəhbər sinfin Rusiyanın yardım üçün göndərməyə mühəyya olduğu qızıl orduyu düşünə. Fəqət bu təqdir-

də Sucu oğlunun ingilis lehinə yapmaq istədiyini Əfqanıstan islahatçıları da Rusiya lehinə yapmaq məcburiyyətində qalmazlarmı?!

Hər halda qardaş Əfqanıstanın nəticəsi məchul anarşiyyə tutulduğu olmuş bir işdir. Bu faciələrin Əfqanıstan islahatçıları lehinə xitam bulmasını canı könüldən arzu edəriz.

Şu sırada Əmanullah xanın ətrafında birləşən islahatçıların təqib edəcəkləri taktik, şübhəsiz, əcnəbi müdaxiləsinə imkan vermədən təkrar vəziyyətə hakim olmayı bacarmaqdır!

Bu müvəffəqiyyəti əldə etdikdən sonra nə yapmaları lazım gəldiyi haqqında Roskolnikov kibi tövsiyədə bulunmaq istəməyiz, sadə müvəffəqiyyətlərini təmənna ilə iktifa edərək şu qədər qeyd edə biliriz ki:

Şərqi kəndinə məxsus inkişaf yolu və hər məmləkətində kəndi ictimai bünyəsi və tarixi mərhələsilə mütənasib islahat yolları vardır.

*M.Ə.Rəsulzadə*

*“Odlu Yurd”, mart 1929, il:1, № 1*

Mühib - sevən, dost

Məşrut - şərtli, şərt edilmiş

Təcəddüd - yenilənmə, təzələnmə

İstihdaf – hədəf alma

İlqa –ləğvetmə

Məsnəd – dayaq

Mühəyya - hazırlanmış

İktifa - kifayətlənmə

## TROTSKİ İSTANBULDA

Əvət, o, Leninlə bərabər cahən tarixində əmsalı yox qanlı diktatorluğun əvvəlcə nəzəriyyəsini yapan, sonra da iqtibar və hakimiyyətin baş döndürücü şahibələrinə çıxaraq, o müdhiş nəzəriyyənin qanlı tətbiqatını doqmatik bir inad və huşunətlə icra edən Trotski bu gün İstanbuldadır.

Trotski İstanbula kəndi ixtiyarilə gəlmiş deyildir. “**Jurnal**” qəzetində nəşr olunan bir yazısına görə, İstanbula çıxar-çıxmaz Qazi P.H.-nə göndərdiyi bir məktubda qeyd etdiyi vəchilə o, buraya sürgün bir vəziyyətdə gəlmişdir.

Bir an əvvəl dışarıya çıxarılan Trotski İstanbulda müvəqqəti bir müsafir vəziyyətindədir. O, buradan “dilini bildiyi və kəndisini tanıdığı” bir məmləkətə getmək üçün viza istəməklə məşğuldur. Almaniya getməyi bilxassə arzu ediyorsa da, hələ viza alamamışdır. Çexoslovakiya, Vyana kibi yerlər gedəcəyi ehtimallarından da bəhs olunmaqdadır.

Trotski “tanıdığı və lisanını bildiyi” məmləkətlərdən birində yerləşmək imkanını bulacaqmıdır? Bu, əlbəttə, ikinci dərəcədə bir məsələdir. Şübhəsiz, şu və ya bu şəkildə olsa da, kəndi təbirincə, bir dəfə İspaniyadan, ikinci dəfə Avstriyadan, üçüncü dəfə də Rusiyadan sürülməkdə olan bu adam, əlbəttə, yenə dünyanın bir köşəsində barınacaq bir yer bulur. Şu sırada, bizcə şayanı qeyd olan məsələ həyatın müxtəlif səyflərini yaşamış, dünyanın sıcağını, soyuğunu görmüş, ixtilal yolunun yoxuş-enişlərini çıxmış, enmiş və hələ də “ixtilal sovet və marksizm prinsiplərinə sadıq qaldığından bəhs” edən bu adamın iləridə nə yapıb yapmayacağı deyil, əsl mühüm olan Rusiyadakı “rejimin” onu hüddud xarici etməsidir.

Milli Azərbaycan nəşriyatını təqib edən oxucularımız Komunist Firqəsi içərisində daha Leninin vəfatından sonra başlayan müdhiş bir çəkişmənin şiddətlə davam etdiyini biliyorlar. Köylü dəryası içərisində sosializm cəmiyyəti təsisinə qalxışan xəyalçıların başa qəddər müttəhid qalacaqları qabil deyildi: bütün ixtilal və diktatorlar tarixində göründüyü kibi, bunlar da, hizblərə ayrılaraq biri-birinin qafalarını yeyəcəklərdi. Bu dəfə də öylə oldu. Trotski sözdə kommunizm diktatorluğu prinsiplərini bütün səfiyyətlə müdafiə edərək işdə firqə daxilində demokrasi əsaslarına tətbiqini tələb etdi. Buna müqabil firqə makinasını əlinə alan Stalin isə Lenin zamanında liderin, daha ziyadə mənəvi nüfuzu ilə ayaqda duran diktatorluğu bürokra-si təşkilatilə təmin edərək həddi zatində kommunist müxalifi ictimai zümrələrə qarşı ibarəyi məsləhət yolunu tutdu. Qələbə Rusiya şəraiti

daxilində daha reyalsız bir taktik təmsil edən Stalin tərəfində qaldı. Komunist ixtilalının onuncu ildönümündə firqənin ikiyə ayrıldığı olmuş bir iş idi. Başda Trotski, Zinoviyev, Radek və Kamenev kimi liderlər olmaq üzərə bir çox trotskiçilər firqədən tərđ olunmuş və uzaq vilayətlərə sürülmüşlərdi. Bir az sonra Zinoviyev, Radek və sairləri təkrar Stalinə iltica edərək vəziyyətlərlə barışmış ikən, Trotski qənaətlərində israr etmiş və bundan dolayı Qırğızıstan mərkəzi Almataya sürülmüşdü. Trotski Almatada rahat durmamış və təfəsilatı, qismən “beynəlmiləl həyatdan” qismimizdə yazılan hadisələr nəticəsində Moskvaya gətirilərək bir daha siyasətlə iştiqal etməyəcəyi haqqında kəndisindən qəti surətdə tələb olunmuş və rədd cavabı verincə hüdud xaricinə çıxarılması qərarlaşdırılmışdır.

Vaxti kəndisinin də sərđ etdiyi şeytani fəaliyyət nəticəsində qurulan istibdad rejimi üzündən məmləkətlərini tərđ etmək iztirarında qalan siyasi mühacirlər kafiləsinə şimdiki artıq Trotski kəndisi də qovuşmuş buluyor.

Leninlə bərabər Trotski “əmələ diktatorluğunun teorisini yapmış və bir teoriyə görə demokrasiyi və onun əsasını təşkil edən bütün hüryətləri” inkar etmişdi. Şimdiki isə bu teorinin tətbiq olunduğu “ideal” məmləkətdən qoğulan bu “teoretik” iqtidarda ikən üzünə tüpürdüyü demokrasi məmləkətlərində kəndisinə bir məlcə aramaqla məşğuldur.

“Əmələ hakimiyyəti” namına idarə olunan bir “Vətən”in, müxalif olsa da, ən böyük vətəndaşını təşkil edən bu məğzab rəcəülün yaşayacağı ruhi haləti bir kərə düşününüz! Onun tərəfdarları Puankarenin məmləkətində, Hindenburgun cumhuriyyətlərində, kral Corcun səltənətində böyük bir hüriyyətlə çalışa bildikləri, yazı, söz və təşkilat hüriyyətində parlamənlarda xitabət kürsüsünü işğal edəcək dərəcədə istifadə edə bildikləri halda, onunla tərəfdarları Sovet Rusiyasında sadə yaşamaq haqqına belə malik deyildirlər.

Trotski sürgün! İştə sovet diktatorluğu ilə demokrasi sistemi arasındakı fərqi görmək istəməyənlərin qafasına dank edən bir hadisə!

Ötdə, hətta eyni firqənin bir az fərqli düşünən kəndi cinsindən siyasilərə qarşı mücadilə metodu edam, həbs, nəfy və hüdud barıcına

sürməkdən ibarət ikən, bəridə iki yekdigərini inkar edən müxtəlif rejimləri müdafiə edən daban-dabana zidd olan məfkurə adamlarının bir arada yaşaması və sərbəstcə fikir mübadiləsində bulunmaları mümkün: o dərəcədə ki, müasir mədəniyyəti ta kökündən yıxmaq istəyən mücərrəb ixtilalçılara belə mültəci haqqı mövcuddur.

Sosyalist bir rus qəzetinin qeyd etdiyi vəchilə, bu hadisənin eyni zamanda “əski Rusiya kibi yeni Rusiyanın da üz qarası” olduğu mühəqqəqdir.

Çar Rusiyası kibi ixtilal Rusiyasında da idarə metodu kiraç və təhəkkümdən ibarətdir.

Bu “üz qarası”nın üçüncü bir mənası da vardır ki, o bizə kəndi-kəndini yeməkdə olan qızıl rejimin çökmək üzrə bulunduğunu bildirməsidir.

Stalin Trotskinin təmsil etdiyi sol cərəyanı təpələmişsə də, bununla o, sağdakı Kalinin-Rikov cərəyanını zımnən qüvvətləndirmişdir. Trotski bütün idealistliyinə rəğmən Stalin ilə mücadiləsində istinadsız idi, çünki müdafiə etdiyi əsaslar inkişaf etməkdə olan ictimai qüvvətlərlə müxalifət halında idilər. Sağ cərəyan isə biləkis müdafiə etdiyi əsasların daha həyati olmasilə qüvvətlidir.

Qeyri həyati bir cərəyanı təmsil edən trotskizmi, liderinin bütün əhatə və etibarına rəğmən məğlub edən stalinizmin o qədər məruf bir liderə malik olmasa da, daha həyati ümdələri müdafiə edən sağ cinah qarşısında durmayacağı şübhəsizdir!

**M.Ə.**

**“Odlu Yurd”, mart 1929, il:1, № 1**

Huşunət - sərtlik, kobudluq

Vəchilə - belə şəkildə, bu sürətdə

Tərd - qovma, uzaqlaşdırma

İltica - sığınma

İştiqual - uğraşma

Məğzub - qəzəbə gəlmiş

Rəcül - kişi

Dank - anlam, bilgi  
Nəfy - sürgün etmə  
Mültəci - qaçqın, köçkün  
Mücərrəb - sınıanmış, təcrübədən çıxmış  
Kiraç - faydasız  
Təhəkküm - hakim olma  
Zımnən - qapalı

## KİTABİYAT QİSMİ TÜRK İLİ

“Türk Ocaqları” mərkəzi heyəti tərəfindən Türkiyə Cümhuriyyətilə bərabər bütün türk dünyasının əhvalını xülasə etmək üzrə təsis olunan “Türk Səlnaməsi”nin keçən sənə martda çıxması bəklənilən ilk nüsxəsi ancaq şimdiki nəşr edilə bildi.

Türkçülüyn əməkdar xadimlərindən möhtərəm Y.Akçura bəy tərəfindən toplanılan “Türk İli” namını daşıyan və ərəb hərflərilə bəlkə də ən son basılmış olan bu mühüm əsər türk milliyyətpərvərliyin mənşəi, tarixi və fikri amillərini qeyd və təsbit etməsi həsbilə çox böyük bir ehtiyacı tətmin eyləməkdədir. Əsasən məlum olsalar da, türkçülük hərəkətinə aid bir çox materialları, daha toplu surətdə ustada məxsus metodik tərzdə daha canlı olaraq verən bu qalın cildə (650 əski “Türk-Yurdu” səyfəsi) Lehistan mültəcilərindən milli türk şüuruna hörmət etmiş Mustafa Cəlaləddin Paşa kibi bilmədiyimiz yeni kəşflərlə, az məlumatdar olduğumuz tərcümeyi-hal vəqələri də vardır.

“İl”in ən canlı səyflərini təşkil edən bu qismi türkçülüyn tarixi, bizzat Y.B. tərəfindən qələmə alınmış və bu “tarix” məşrutıyyətdövrünə qədər yazılmışdır. Bu dövrdən sonrakı qismin yazılacağı isə 1930-da çıxacağı möhtəməl ikinci cildə buraxılmışdır.

Bu qismidən maəda “İldə” Türkiyə Cümhuriyyətinin tarixi, Cümhuriyyət müəssisi Qazi Paşanın tərcümeyi-hallarilə məşhur nitqlərinin gəncliyə xitab edən qismi, Cümhuriyyət müəssisləri haqqında

pək zəruri və statistik məlumat dərc olunduğu kibi Türkiyə ədəbiyyatı, iqtisadiyyatı və sair xüsusatına aid dəxi ixtisas əhli tərəfindən yazılmış məqalələr vardır.

“İl” yalnız Türkiyədən bəhs etməz. Cildin üçüncü qismi “Türkiyə Cümhuriyyəti xaricində bulunan türklərə təhsis edilmişdir. Bu qismə girməsi mütəsəvvir məqalələrin həpsi texnik səbəblərdən dolayı, mətəəssüf dərc edilməmişdir. “Türkistan” məqaləsilə “İran türkləri” məqaləsi bu cümlədəndir. Bununla bərabər, bu qisim dəxi 200 səyfəyi ehtiva etməkdədir ki, bundan 80 səyfəsi Rəsulzadə M.Ə. bəyin qələmilə yazılmış “Qafqasiya türkləri”nə təxsis edilmişdir.

“Qafqasiya türkləri” Əmin bəyin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” nam kitabındakı məlumatı ixtisarən ehtiva etməklə bərabər Azərbaycan tarixinə aid müfəssəl və metodik məlumatla məmləkətin iqtisadiyyatına və bugünkü vəziyyətinə aid dəxi epeyi məlumat vardır. Ayrıca Dağıstana da məqalədə bir fəsil ayrılmışdır.

Azərbaycandan maəda bu qismdə Qərbi Trakya türkləri, Kırım türkləri, Kazan türkləri və sairləri haqqında da C.Seyid Əhməd, A. Seyid Battal bəylər kibi səlahiyyətədar zəvatın məqalələri vardır.

Türk məmləkətlərindəki milliyyət və istixlas hərəkətləri ilə əlaqədar olan zəvatə işbu əsəri oxumalarını hərərətlə tövsiyə edərəkən bu əsəri vücuda gətirən möhtərəm müəllifilə “Türk Ocaqları” mərkəzi heyətinə də təşəkkür etməyi ehmal edəməyiz.

*Azəri*

*“Odlu Yurd”, 1 mart 1929,il:1, № 1*

Tətmin - təminat vermə

Möhtəməl - ehtimal olunan

Təxsis - həsr etmə

Epey - olduqca çox, xeyli

Zəvat - adam

## HARAM MAL TİCARƏTİ

Beynəlmiləl cahan petrol rəqabəti yeni bir hadisəylə zənginləşdi. Müttəhid İngilis – Amerikan petrol şirkətilə sovetlər arasında Azərbaycan petrollarına aid bir müqavilə əqd edildi.

Mətbuata keçən məlumatlara görə, sənədə 1.000.000 ton petrol alacaqmış. Mühəribədən əvvəlki petrol fiyatını nəzərə alırsaq, bu müamələ nəticəsində Sovetlər İngiltərədən sənəvi azı 30. 000.000 rublə miqdarında bir para təhsil edəcəklərdir.

Amerikalı “İstandart-Oyl” (niyocersi) şirkətilə bilitilaf işbu müamələyi icra edən ingilis trestinə bu işi idarə edən məruf ser Henri Diterdinqin təmsil etdiyi İngilis-Holand petrol şirkəti “Royal-Doç-Sel” ilə “Anqlo-Perşen” və “Anqlo-Amerikan” şirkətləri də daxildir. “Anqlo-Perşen” şirkətinin nim rəsmi bir hökumət şirkəti olduğunu nəzərə alırsaq, bu ticarətdə bizzat ingilis hökumətinin də iştirak etdiyini qəbul etməliyiz.

“Royal-Doç” şirkətilə bilxassə sovetlərdən aldığı Azərbaycan nefti sayəsində Hindistan, Misir də daxil olduğu halda, Yaxın Şərqdə və hətta İngiltərə adalarında belə rəqabət edən “İstandart-Oyl”ə qarşı mücadilə halında ikən ser Diterdinq sovet petroluna “haram” mal namını taxmışdı, şimdiki isə bu “haram” mal ticarətinə sadə “ser” deyil, yuxarıdakı mülahizə ilə İngiltərə hökuməti də bir növ iştirak etmiş oluyor. Zətən “R. Doç” müdiri vaxtiylə “haram” deyər elan etdiyi “qanlı” və “çalınmış” bolşevik petrollarını sonradan bizzat olmaya başlayınca, dünkü “haramı” bu gün “halal” edən şeyin İngiltərə hökumətinin əmri olduğunu ələnən söyləmişdi.

Bu dəfəki təbiyəsində ser Diterdinq “haramı” “halala” çevirmək üçün “hökumətin əmrindən” maid, bir də sabiq mülk sahiblərilə “halallaşmaq” üsulunu kəş eyləmişdir. Alınan petrolun fiyatından yüzdə beşi bolşeviklər tərəfindən tənzil olunacaq və bundan hasil olan para ilə petrolun sabiq sahibləri razı salınacaqdır! Bolşeviklər vüqu bulan bəyanatlarında sabir sahiblər üçün qətiyən bir haq tanımadıqlarını elan ediyorsalar da, yüzdə beş “tücarı” bir iskonto yapıdıqlarını inkar edəmiyorlar. Diterdinq isə əvvəlcə verdiyi söz mucibincə



mülk sahiblərinin bu tənzilət hesabından razı ediləcəklərini rəsmi bir təbliğlə təyid etməkdədir. Sabiq xüsusi petrol istehsalının yüzdə 75-i “Royal-Doç” ilə “İstandart” şirkətləri əlində olduğuna nəzərən, bu “halallaşma”dan dəxi “serlər” pək o qədər ziyan görməzlər. Bu müamələdə bir təhlükə varsa, o da yüzdə beşlə halallaşayım derkən, sabiq petrol ərazisinin yüzdə yüz bütün mülkiyyət haqlarını əldən verə bilmək ehtimalıdır.

İngilis şirkətləri daha şimdiden əqd olunan müqavilənin faydasını Müqavilə əqd olunur-olunmaz İngiltərədə hər “qalana” 2,25 pen artırılmışdır ki, bu, sənəlik petrol satışının məcmuunda 5, 625,000 İng. lirəlik bir artırma deməkdir.

Görülüyor ki, möhtərəm ser üçün ”harama” tənəzzül o qədər də dəyərsiz deyildir. Bu hadisə eyni zamanda bolşevik demaqqojisinin də mahiyyətini meydana çıxarmışdır. Bu vaxta qədər onlar ingilis əmələsinə ucuz yandırım yetişdirmək üçün İngiltərəyə petrol gətirdiklərini propaqanda edib diyorlardı.

Bir kaç xüsusi mülk sahiblərinin müşkül vəziyyətlərindən istifadə ilə az bir para müqabilində, kəndilərinin “rizası” alınmaqla Azərbaycan xalqının çalınmış malını kimsə “halal” bir mal halına qoyamaz. O mal haramdır, çünki əksəriyyətlə hökumət topraqlarının məhsulu olan Bakı petrollarına bilfeil malik olan bolşevik rus hökuməti bil-hüquq qasibdir. Qasibin hər bir müamələsini qəsbə uğrayan zat daima protesto etmək haqqındadır.

Siyasi istiqlal və mülkü tamamiylə bərabər, iqtisadi istiqlalını dəxi təkrar əldə etmək məqsədilə mücadilə edən Azərbaycan xalqı Moskva qasiblərini əlindən haram mal almaqdan çəkinməyən Londra serlərinə bu gün söz eşitdirəcək bir vəziyyətdə deyilsə də, kəndi millətədaşlarından olan xüsusi mülk sahiblərinin vətənpərvərliklərinə müraciət edə bilər.

Əfəndilər, diqqətli olunuz! Bolşevik diktatorluğunun günləri sayılı olan bu zamanda kiçik mənfəətlər müqabilində həm kəndi hüququnuzu, həm də milli iqtisad mənfəətlərini təhlükəyə uğratmayınız! Haram mal ticarətinə halallıq verməyiniz!

*Azəri (!)*

---

<sup>1</sup> Parisdə mükim azərbaycanlılardan biri dəxi yazılarına (Azəri) deyə imza atıyor və bu imza

**B.T.** Qismi məxsusumuzda yazıldığı vəchilə xüsusi mülk sahiblərinə verilən 5%-ə müqabil kəndilərindən heç bir təəhhüd istənilmiyəcəkmiş. Şu təqdirdə məqaləmizdə mütəsəvvir təhlükə atlatılmış oluyor deməkdir.

*“Odlu Yurd”, nisan 1929, il:1, №2*

Müttəhid - birləşmiş

Müamələ - davranış

Maid - xidmətçi

Tənzil - aşağı salma, endirmə

İskonto - endirim

Qasib - qəsb edən, qazanan

Təəhhüd - öhdəsinə alma

Mütəsəvvir - təsvir olunan

Mükim – bir yerdə, bir evdə yaşayan

*Red: nisan 1929 - aprel 1929*

## MİLLİYYƏT MƏSƏLƏSİ TƏZAHÜRLƏRİNDƏN

Keçən aylar əsnasında Avropada şayani-diqqət hadisələrə şahid olduq. Bu hadisələr bizə milliyyət məsələsi cərəyanının mənidar birer təzahürü kibi göründü. Milli dava üzərində israr edən bizim üçün bu “hadisə”ləri tədqiq fəidəsiz deyildir.

### I

Bu təzahürlü hadisələrdən birisi Yuqo-Slovakiyadakı vəqəədir. Yuqo-Slavya müharibədən əvvəlki Serbistan krallığının müharibədən sonra aldığı ismdir. Bunun digər bir ismi də Serb-Xarvat-Sloven krallığıdır. Serb radikal fırqəsinin müəssisi ixtiyar Paşiçin siyasi əməylə parçalanan Avstriya imperatorluğundan ayrılan Xırvatstandan, Slovaniyadan, Bosna-Hersekədən və Qaradağ ərazisindən ibarət

---

ilə burada intişar edən bir məcmuəyə məqalə vermişdir. İştibahı mucib olmasın deyə orada yazan Azərinin məndən başqa birisi olduğunu qeydinə zərurət hasil olmuşdur.

olaraq təşəkkül edən bu krallıq “Cənubi slav milləti”nin müxtəlif qismlərini toplamış bir növü “milli vəhdət” tipi kibi göstərilirdi.

Halbuki həqiqət bu rəsmi görüşlə pək də müvafiq gəlmirdi. Serblər, kəndilərini qan qardaşlarının xilaskarı kibi görüyor və bunun üçün də onların kəndilərinə qarşı minnətdarlıq hissi duymalarını umuyordular.

Halbuki həqiqət heç də bu mərkəzdə deyildi. Serb krallığına yeni rəbt olunan məmləkətlərdə mərkəzdən qaçma və ayrılma hərəkətləri meydan alıyordu. Böyük serb krallığının bir növü “Bismarkı” bulunan Paşiç zamanında belə, olduqca iləriləmiş olan bu hərəkət onun vəfatından sonra Yuqo-Slavya birliyini təhlükəyə qoyacaq ələni bir hərəkət şəklinə girdi. Avstriya imperatorluğundan ayrılıb da Serbistana birləşdirilən vilayətlərdə Belqrad siyasətinə qarşı şiddətli bir müxalifət başladı. Bu müxalifətin başında xarvatlar və onlar arasında təşəkkül edən köylü firqəsi duruyordu. Bu firqənin rəisi məmləkətdə pək böyük bir nüfuz və etibara malik bulunan Radiç idi. Radiçin firqəsi Serbistan mərkəziyyətçiliyinə qarşı cidal açmış bulunuyordu. O, bu cidalında yalnız xarvatları deyil, yeni ilhaq olunmuş məmləkətlərdən slavonyalılarla, bosna-hersiklilərdən mühüm bir qismini dəxi kəndisilə bərabər buluyordu. Bosnalı müsəlmanlar da serb siyasətinə müxalif olan bu cərəyanla ittifaq halında idilər.

Yeni təşəkkül edən Cənubi Slav krallığında zübur edən siyasi dava serb-xarvat duellosu şəklini almışdı. Xarvatlar məmləkətin sıxı bir mərkəziyyət və əskəri metodlarla idarəsini müstəlxim “dovidən” qanuni əsasının dəyişdirilərək məmləkət idarəsinin federasyon əsası üzərinə tədil olunması kibi, Xırvatıstan üçün də muxtariyyət istiyorlardı.

Bir tərəfdən sentralist və vəhdətçi serblər, digər tərəfdən də federalist və iftirakey xarvatlar arasında gündən-günə alovlanan bu mücadilə, nəhayət, Belqrad skupçinasındakı qanlı hadisələrə münəcər oldu. Bu hadisələr nəticəsində Radiç ilə arkadaşları öldürüldü. Bu fəci hadisə üzərinə Xırvatıstan mərkəzi Zaqrebdə toplanan xarvat məbusları kəndi başlarına bir Məbusan Məclisi təşkil etdilər. O zaman Almaniyada yığılan beynəlmiləl parlaman əzaları konqresinə

müraciətlə Belqrad hökumətinin və parlaməninin Xırvatstanı təmsil edəməyəcəyini elan edəcək qədər ilərilədilər.

Xırvatistan istiqlalının elanına adətə bir rəməq qalmışdı. Serbistan krallığı bilqüvvə olmasa da, bilfeil parçalanmış bulunuyordu. Anarşi başlamışdı. “Bəyaz əldivən” namını daşıyan əskəri saray təşkilatına istinadla qanuni-əsəsiyi ləğv edərək, kəndi diktatorluğunu təşkil etmək surətilə kral Aleksandr şimdilik bu dağılma hərəkatının önünə keçmiş kibi görünüyorsa da, serb-xarvat münəqişəsinin bu kibi tədbirlərlə həll ediləcəyinə ümid etmək doğru olmaz. Hadisələri doğuran amilləri bir azacıq tədqiq edəcək olursaq, bu hökmün nə dərəcədə doğru olduğunu təqdir edəriz.

İkisi də slav, həm də cənubi slav irqindən və məruf vəcihlə bir millətdən olduqları halda və hərbi ümumi kibi tarixi bir fürsət nəticəsində, milli bir səltənət içərisində birləşmiş ikən xarvatları bu “geriləmə” hərəkatına bu qədər şiddət və israrla sövq edən səbəb nədir?

Tədqiqə dəgər bu suala məqtul İ.Radiç tərəfindən nəşr olunan bir məqalədən aldığımız cavab, xülasətən bundan ibarətdir:

Serblər bütün tarixlərində daima hərbi və zərblə məşğul olmuşlar, hürriyyət və istiqlallarını da ancaq şu surətdə əldə etmişlərdir. Serbistanı idarə edən iki sülalənin tarixində daxili islahat, vətəni hürriyyət və mədəniyyət üçün mübarizəyə təsadüf olunamaz. Serb ədəbiyyatının ən böyük motivi türklər və müsəlmanlara qarşı nifrət saçan kuyı şovinizmdən ibarətdir. Bu ədəbiyyatda böyük ictimai islahat prinsiplərini müdafiə edən bəşəri mövzulara rast gəlinməz.

Türk idarəsində bulunduğu zaman Serbistan şəhərləri serbli ünsürdən məhrumdu. Belqrad da daxil olduğu halda, serb şəhərlərindəki əhali yunanlı, erməni və türklərdən ibarət bulunuyordu. Türklər çəkildikdən sonra şəhərlərə gələrək yerləşən bəzi serb ağaları isə daha mənfi birer tip təşkil ediyordular. Serb münəvverləri əksəriyyətlə sıyrılmış rum papaslarından və “papoviç” namını daşıyan bu nəsil evladından ibarətdir. Mədəni mərkəzlərinin (şəhərlər) möhtəkir, mütəğəllib və qeyri-milli ünsürlərdən mürəkkəb olduğuna nəzərən, serb zübterilə xalqı arasında Radiçə görə dərin bir uçurum vardır. Köylü Belqraddan qorxarmış, milli sülalədən çəkdiyini serb köylüsü

bəlkə müstəvli türklərdən belə çəkməmişdir. Türk idarəsi zamanında serb xalqı kəndi kəndini idarəyə yarar bəzi ictimai müəssisələrə malik bulunuyordu. Krallar onu bundan da məhrum etmişlərdir. Rus çarı I Aleksandr Serbistan istiqlalının elanından sonra Rudofinikin adında bir yunanlıyı tədqiq üçün Belqrada göndərmiş. Çara təqdim etdiyi raporunda Rudofinikin serb kralının idarəsini “burada gördüklərimi bu vaxta qədər bildiyim heç biri ilə tərif edəməm. Bu nə mütərəqqiyyətdir, nə də istibdad. Burası nə Türkiyə, nə də Əfqanıstana bənzər. Bu daha əmsalı dünyada görülməmiş bir məmləkətdir, bir məmləkət ki, orada bir adam nə adət, nə din, nə qanun, nə də kəndi təbəəsindən qorxu hissilə hesablaşmaz və hər istədiyini bilatərəddüd yapar” sözləri ilə anlatmışdır.

Bu halatı-ruhiyyə serb sarayı ətrafında hala yaşamaqda imiş. Serb parti politiklərini ictimai islahat proqramından ziyadə əlaqədar edən şey hökumət iqtidarına və millət xəzinəsinə sahib olmaq qayəsidir. Boyuna hər b və zərblə keçinən və bu keşməkeşdə ictimai islahat əndişəsinə vaxt bulamıyan Serbistan Cahan hərbində tarumar oldu. Serb köylüsü soyularaq soğana döndü. Bu köylünün müzəffər hər b nəticəsindəki ruhi-haləti də soğana döndü. Bu köylünün müzəffər hər b nəticəsindəki ruhi-haləti də qərirdir. Milyardlarla alınacaq hər b təzminatı köylülərə dağıdılacaq və bununla o, qeyb etdiklərini tələfi edəcəkmış. Bəklədig i milyardları almamışsalar da, əksəriyyətlə əskər və məmur keçinən serblər böyüyən Serbistanı kəndi malikanələri kibi görürlər. Zabitlik, hüdud mühafizliyi, polis məmurluğu, jandarma xizməti və sairə, adəta onlara münhəsirdir. Yuqo-Slavyadakı nüfusun ancaq 30%-ni təşkil etdiklərindən məmuriyyət almaq üçün pək o qədər müşkülət da görmürlər.

Xarvatlara gəlincə, bunlar tamamilə başqa bir tarix və tərzi-həyat məhsuludurlar. Bir kərə Xırvatıstan mərkəzini təşkil edən Zaqreb ilə həvalisi nə Venedik, nə Türk, nə də Macar idarəsində bulunmamış. Avstriya imperatorluğu zamanında dəxi sadə bir vilayət hökmündə deyil, muxtar bir şəkildə idarə olunmuşdur. O dərəcədə ki, kəndisinə məxsus ordusu ilə sikkəsi belə varmış. XII əsrdən etibarən Şimali

Xırvatstan mədəni bir həyatla yaşadığı kibi, ondan əvvəldə Dalmaçya Xırvatstanı olduqca mütəna bir mədəniyyətlə yaşamışdır.

Xarvatlar çalışqan və əksəriyyətlə köylü bir xalqdır. Milli burjua və milli münəvvər zümrəsinə malik olan bu xalq serb xalqına nisbətlə daha mütərəqqidir. Oxuma-yazma bilməyən xarvatlarda 33 %-ikən, serblərdə 93%-dir. Xarvat münəvvərlərindən bir çoxu ya almanca və yaxud italyanca bilirlər. Serblərdə monarşist və dini bir ənənə yaşadığı halda, bunlarda biləks demokrasi ənənəçisi və cümhuriyyət meyilləri yaşıyor. Ümumi hərəkət əsnasında Amerikadan gələrək Serbistan ordusu kadrolarına girən xarvatlar oradan buraya cümhuriyyət qayələrini gətirmişlərdir. Radiçin təşkil etdiyi Xarvat Köylü Firqəsi radikal fikirlərlə məşbu bir firqədir.

Əksəriyyətlə müstəhlik məmurlar zümrəsindən ibarət olub komanda etməyə alışqan serblərə müqabil, əlinin məhsulu ilə yaşayan müstəhsil xarvat köylüsünün durduğunu görüyoruz ki, ixtilafın əsil səbəbini də burada aramalıyız. Xarvat köylüsü yeni dövlətin siyasi vəhdətini pozmamlaqla bərabər istiyor ki, kəndi həyatına bizzat kəndisi hakim olsun. Milli idarənin yabançı Avstriya səltənətindən daha muziyə və qeyri- mədəni olması onu müxalifətə çəkiyor, o muxtariyyət tələbinə qalxışıyor. Bu muxtariyyəti verməzlərsə o, Serb-Xarvat-Sloven krallığından ayrılmağa belə hazırdır.

Bütün bunlara xarvatların katolik, serblərin ortodoks olduqlarını da əlavə edəlim. Xarvatlar latın hərflərilə, serblər isə kiril hərflərilə yazıyorlar. Birincilər nə olsa da, alman mədəniyyətinin, ikincilər isə genə Radiçin təbirilə Osmanlı idarəsinin təsiri altında yetişmişlərdir. Demək ki, aralarında mədəniyyət və zehniyyət fərqi də vardır.

Sonra xarvatlar Belqradda tətbiq olunan xarici siyasətdən də məmnun deyildirlər. Məsələ, İtaliya ilə münasibətini serb sarayı Xırvatistan hesabına tənzim eyləmişdir. Belqrad kabinəsi tərəfindən İtalyaya təslim olunan Fiyume, Cənubi Xırvatistan və yaxud Dalmaçyanın ən mühüm limanını təşkil edər. Xarvatlar Fiyumenin tərkilə həyati mənfəətlərinə mühüm bir dərbə endirildiyinə qanedirlər. Nütəkim İskupçanın bu xüsusdakı müahideyi xarvat məbusların şiddətli və nümayişkarənə protestolarına rəğmən təsdiq eyləmişdir və

bu protestonun serb-xarvat qavqasının alovlanmasında çox böyük təsiri olmuşdur.

Arada bu dərəcədə həyati və əsaslı mənfəət, zehniyyət və hissiyyət fərqi varkən bu iki cəmiyyəti vahid bir millət kimi tələqqi edərək, bir mərkəzdən və bir tərzdə idarə etmək üçün serb imperializminin “bəyaz əldivənli” istibdadı zənn etməyiz ki, kafi gəlsin!

*M.Ə.Rəsulzadə*  
*”Odlu Yurd”, nisan 1929, il:1, №2*

Rəbt - bağlama, ilişdirmə  
Ələni - aşkar, meydanda olan  
Cidal - savaşıma, cəng  
Müstəlzim - səbəb olan, səbəbkar  
Rəməq - bir az  
Məqtul - qətl edilmiş  
Kuyu - istiqaməti( bir mənası-çuxur)  
Mütəğəllib - qalib  
Zübte - qaymaq, üzde olan  
Tərif - ətraflı izah edib anlatma  
Müstəhlik - istehlak edən  
Muziyə - usandırıcı  
Tələqqi - qiymətləndirmə

*Red: nisan 1929 - aprel 1929*

## ABDİN MİR-QASIM

Paris postası fəna həvadis gətirdi: Abdin Mir-Qasım kəndi həyatına qıymış!

Buna kim inanardı? Kim inanardı ki, Abdin kibi sakit, bütün koloni arasında nəzakət, iffət və səlaməti-nəfsilə məruf olan Abdin gü-

nün birində mütəvaze odasının içində qanına qəltan olaraq bulunsun?!

Əvət buna kimsə inanmazdı, inanamazdı!... Fəqət bu bir həqiqət, çox fəci bir həqiqətdir. Bu acı həqiqət müvacihişində duyduğumuz təəssürü izah etməkdən aciziz. Abdin bəyi namuskar bir gənc olaraq tanırıd. İşbu aqibəti kəndisinə rəva görməsi dəxi dütiş bir şərəf hiss və idrakının nəticəsi olsa gərəkdir.

Abdin təqribən 42-43 yaşlarında həyata vida etmişdir. Qismi-məxsusumuzda tərcümeyi-halına aid məlumat verilmişdir. Bu məlumatdan görülcəyi vəchilə milli Azərbaycan hərəkəti onun şəxsinə çalışqan, mütəvaze, lisanlara aşina, qiymətli bir əməkdarını qeyb etmişdir.

“Odlu Yurd” bu dəyərlə əməkdaşının üfulünü çox acı bir təəssür və təəssüflə qeyd edər!

Abdin bəy milli nəşriyyat işlərində (“Yeni Qafqasiya”, “Azəri türk”, “Azərbaycan” və “Promete”də) 4 sənədən bəri çalışıyordu. Fəqət bizim onunla muafirəmiz çox əskidir. Bir məktəbdə oxumuşuz. Kəndisini və ailəsini ta çocuqluqdan tanırım.

Məfkurə etibarilə mərhum səmimi bir demokrat, milliyətçi və istiqlalçı idi. Bundan bir sənə əvvəl “Müsavət” fırqəsinə intisab etmişdi. Bu intisabilə o təbiətindəki çəkingənliyi bir növü yenmiş, rəsmi furmaliteyi ifa etmişdi, yoxsa kəndisini daha əski bir müsavətçi kibi də qəbul edə bilirik.

Mərhumun bolşevik istilasını üzərinə Avropadan Bakıya dönüşü və oradan təkrar Avropaya gələrək bolşevik məzalimi haqqında qələmə aldığı rapor Azərbaycan tarixinin bu dövrünə aid vəsiqələrdən biridir.

Milli Azərbaycan davasını Avropa mühitində populyar etmək fəaliyyətinin artması zəruri olan böylə bir zamanda mərhum Abdin bəy kibi təlafisi müşkül münəvvər və mücəhhəz bir zati qeyb etmək ayrıca möcibi-təəssürdür.

Bir münəvvər, bir mühərrir, bir mütərcim, bir vətənsəvən, bir məsləkdaş və nəhayət, bir arkadaşın şu aqibəti qarşısında bizə təsəlli verən şey yalnız fərdlərə nisbətə daha baqi və ölməz bulunan qayənin, milli davanın yaşayacağı və müzəffər olacağıdır.



Yazıq ki, Abdin bu günü görmədən getdi. Onu əff edəlim, ona rəhmət deyəlim!

**M.Əmin**

*“Odlu Yurd”, nisan 1929, il:1, № 2*

Mütəvaze - təvazökar  
Müvacihə - üz-üzə gəlmə  
Dütiz - iki qat kəskin  
Üful - qürub  
Tələfi - qisas alma  
Nisan - aprel

*Red: nisan 1929- aprel 1929*

## **ÖYRƏDƏN BİR MÜSİBƏT**

Min öyütdən bir müsibət yekdir...

Xalqın sınınmış təcrübələr nəticəsində söylədiyi vəcizələrdən birisi də budur! Bu vəcizədəki böyük həqiqəti biz azərbaycanlılardan dərk etməyənlər var idisə, böyük nisan müsibətindən sonra onun ifadə etdiyi hikməti anlamayan qalmadı, zənn edəriz.

Bundan doqquz sənə əvvəl, 27 nisana təsadüf edən bir gündə Azərbaycan xalqı müsibətin ən böyüyünə və faciələrin ən fəciinə məruz qaldı. İstiqlalını qeyb etdi. Sənələrdən bəri bəklilərək hənz qovuşduğu hürriyyət və hakimiyyətinə təkrar həsrət qaldı.

İstiqlalını qeyb etmək, hürriyyət və hakimiyyətinə həsrət qalmaq... bundan da böyük bir müsibət olurmu?!

Sözdən anlayanlara bu müsibətin Azərbaycana verdiyi maddi və mənəvi təxribatı uzun-uzadıya saymaq ehtiyacı yoxdur. Hələ dörd gün əvvəli Qurtuluş gününü təsid etməklə məsud olmalarına rəğmən, istila nə olduğunu unutmamış bulunan Türkiyə vətəndaşlarına bu xüsusda fəzlə təfsilat verməyə lüzum belə yox!

Sevr müahidəsini doğuran müsibət bir az sonra Türkiyəyi müəyyən şərait nəticəsində 23 nisan zəfərinə gətirdi. Sevr müahidəsinin Türkiyə Cümhuriyyətinin təsisində oynadığı rolu 27 nisan hadisəsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurtuluşunda görə biləcəkdir?

Bu suala cavab verə bilmək üçün istila sənələrinin Azərbaycan cəmiyyəti üzərinə icra etdiyi təsirlərlə bunların inkişafındakı hərəkət və istiqaməti seyr etmək lazım!

Bu seyr bizə nə göstərir? Onu tədqiq edəlim.

Budəfəki rus istilasını, məlum olduğu üzrə, ələlədə bir istila deyildir. Komünizm prinsiplərini tətbiq şüarı ilə gələn bu qüvvət eyni zamanda bir ixtilal qüvvəti idi. Bu qüvvət kəndinə məxsus bir surətlə Azərbaycandakı ictimai münasibəti alt-üst etdi. Həddi-zatında hərəkətdə ağır bulunan və əlavə olaraq kəndisinə hərəkət vermək üçün çar idarəsi tərəfindən heç bir şey görülməyən Azərbaycan köylüsü istər-istəməz hərəkətə gəldi. Bu hərəkət istila qüvvətinin yabançı olması etibarilə, bir komünist olması etibarilə də iki dəfə yağmaçı bir qüvvət olduğunu köylüyə göstərdi. Komünistlərin kəndi təbircinə “köylü Azərbaycan” “proletar (oxu rus) Bakı”ya qarşı “qafa tutmaya” başladı. Öylə bir tutuş ki, təfsilatı keçən nüsxələrimizdə olduğu kibi, qismi məxsusumuzda dəxi qeyd edilmişdir.

Azərbaycan köylüsü artıq yalana inanmıyor, o mülkiyyət, hüriyyət və istiqlal müdarilə bu ümdələri tərviç edənləri arıyor. Yabançı və müstəvli gördüyü bolşeviklərə könülxoşluğu ilə ərzaq satmamaq və vergi verməməklə müqabilə ediyor. Bu müqabilə iqtisadi passif sahədən çıxaraq şindi siyasi aktiv bir şəklə girmişdir. Şöylə ki, sovet seçkiləri əsnasında köylünün bu fəaliyyəti bizə zəbt olunan komisyonlar, yıxılan “sovxozlar”, öldürülən komünistlərdən bəhs ediyor.

Xalqın əsl kütləsini təşkil edən köylünün bu ruhi haləti bolşeviklərin “ufaq burjuva” dedikləri mütəvəssid şəhər xalqı ilə bu xalqdan yetişən milli münəvvər zümrə üzərinə də təsir yapıyor. Azərbaycan gəncliyi istila idarəsinin müdhiş təkibatına rəğmən mücadilə səflərinə yeni-yeni qəhrəmanlar veriyor. O dərəcədə ki, keçəndə ictima edən komünist konqrasında məruf rus uşağı Qarayev Azərbaycanda komünist gənclər arasında “Müsavət” təşkilatı açıldığını acı bir li-

sanla etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Köylülər kəndi əkdiklərinə bizzat sahib olmaq istiyorlar, bunların kəndi əkinləri üzərindəki istiqlal istəmələrinə müqabil münəvvər gənclik sadə əkin yerinin deyil, bütün vətənin hürriyyət və istiqlalını tələb ediyor.

Qarayev köylülərin bu müxalifətinə qarşı onların Komunist firqəsindən “təmizlənmələrini” tələb etdiyi kibi, Mirzoyan da “komsomolları” 40% “müsavətçi” olduqları üçün təmizləmişdir”.

Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai bünyəsində istilanın 9-cu sənəsində görülən bu müqavimət o cəmiyyətin ruhi qivamını təmin etməkdir. Artıq 27 nisan dərbəsinin təsirilə gözlərindəki yaşlara yol verən passiflər deyil, mübariz Azərbaycan nəslinin ruhiyyətinə hökm edən zümrə göz yaşlarını toplayaraq bunu günün birində dəhşətli bir tərəkeylə partlayacaq milli xilas hərəkatı halına qoymaq istəyən idealist, aktiv zümrədir!

27 nisan müsibətinin Azərbaycana qazandırdığı bir şey varsa, o da bu fədakar zümrəyə sahib oluşudur!

Komunist rejiminin və qızıl rus istilasının həpimizcə məlum yaşadığı bu böhranlı günlərdə biz milliyyətçilərə düşən vəzifə bu zümrə ətrafında birləşmək, onu qüvvətləndirmək, onun zəfər və qələbəsini təmin etməkdir.

Bunu etmək iqtidarında olanlar tarixi müsibətdən öyüt ala bilmiş olanlardır.

Bir müsibəti daha həqq etmək istəmiyorsa, 27 nisan müsibətinin verdiyi öyüti iyicə xatırlayalım!..

*M.Ə.Rəsulzadə*  
*”Odlu Yurd”, nisan 1929, il:1, № 3*

Vəcizə - qısa deyim

Tərvic - dəstəkləmək, rəvac vermək

Mütəvəssid - vasitəçi araçı

Qivam - duruş, var olma

Həqq - doğru, gerçək

*Red: nisan 1929 - aprel 1929*

## İSTİLA QURBANLARI

### **Yusifbəyli Nəsib bəy**

Bu mənhus günün nəticəsində Azərbaycan istiqlal hərəkatının verdiyi ən mühüm qurbanlardan birisi Yusifbəyli Nəsib bəydir.

İstilanın vüqu bulduğu günlərdə, müstəfid bir halda olsa da, baş vəkalət mövqeyində bulunan Nəsib bəy Bakının qızıl rus ordusu tərəfindən işğalı üzərinə saxlanaraq, hüdud xaricinə çıxmaq məqsədilə, yaxın arkadaşlardan İbrahimli Yusif bəylə bərabər Gürcüstan yolunu tutmuş, Siqnaq qəzasında təfsilatı şimdilik məchulatla dolu fəci bir qəzaya qurban getmişlərdir.

Nəsib bəyin Azərbaycan istiqlal hərəkatındakı rolu sadə nazirlikdə və baş vəkalətdə bulunduğunu söyləməklə ifadə ediləməz. Onun hərəkatdakı həqiqi rolu sonra tutduğu bu rəsmi mövqelərdən çox daha əvvəl başlamışdır. Bu rol onun Gəncədə 1917-də “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Xalq Fırqəsi” namilə təsis edilən siyasi Azərbaycan fırqəsinin təşkilinə təşəbbüs etməsilə başlar. Azərbaycan ideyasını siyasi bir tələb maddəsi şəklində formula etmək şərəfi mərhum Nəsib bəyindir.

Nəsib bəylə məarifəmiz bu tarixdən daha əvvəl idi. Hərbi-ümmi sənələri idi. O, Gəncədə Bələdiyyə idarəsi əzalığında, mən də Bakıda 1915-də təsis etdiyim “Açıq söz” qəzetəsinin başında bulunuyorduk. Nəsib bəy idarə işləri üçün Bakıya sıx-sıx gəliyordu. Və hər gəlişində ilk ziyarətini “Açıq söz” idarəxanasinə verirdi. Daha ilk görüşümüzə rəhmətliklə aramızda kəndisindən ayrıldığımız son mayıs 1920 günlərində zərrə qədər xələldar olmayan bir səmimiyyətlə davam edən bir dostluq təəssüs etmişdi.

Bu dostluğu şu qədər mətin bağlarla bir görüşmədə bağlayan şey, şübhəsiz, müştərək bir qayə, müştərək bir ruh daşdığımızı mütəqabilən kəşf edişimiz idi. Bu ruhu müştərək Gəncədə Nəsib bəyə siyasi bir fırqə maddəsinin yazılmasını tələq etdiyi zamanlarda, mənə də Bakıda “Açıq söz” qəzetəsinə eyni tezi müdafiə edən bir baş məqalə yazdırtmışdı.

Nəsib bəy mərhumda onun əqranında ali təhsil görmüş Azərbaycan münəvvərlərində əndər bulunan bir xüsusiyyət vardı. O, ədəbi türkcədə eyni mükəmməliyyətlə yazar və söylərdi. Vaxtilə Gəncədə açılan “Mədrəsəyi-ruhaniyyə” müəllimlərindən olub, eyni zamanda, Gəncədə türkcə kitablara məxsus bir kitabxanə təsis edən Nəsib bəy sonra Odessada hüquq fakültəsinə davam etmiş və bu surətlə ali təhsil görmüşdü.

Nəsib bəy, məşhur İsmayıl bəy Qasprinski mərhum kəriməsi Şəfiqə xanım əfəndi ilə evlənərək, bu ailə ilə qərabət peyda etmiş və bir müddət Baxçasarayda qalaraq “Tərcüman” qəzetəsini dəxi idarə etmişdir.

Nəsib bəy qəzetəçilikdən maəda “Təslim” namində yazdığı, mövzusu əski üsul məktəb müəlliminin üsuli-cədid müəlliminə məğlubiyyətini hekayə edən məfkurəvi bir romanı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında dəxi bir iz buraxmışdır.

1917 sənəsinin nisanında Bakıda toplanan Birinci Müsəlman Qafqasıya Qurultayı sonradan Azərbaycan siyasi fəaliyyət sahəsində şu və ya bu şəkildə mövcudiyət göstərən qüvvətləri bəlixtən bir məşhər hökmünü almışdı. Bu məşhərin ən qüvvətli və bariz şəxsiyyətlərindən birini də bizim Nəsib bəy təşkil ediyordu. Onun Qafqasıya qövmi xəritəsini açaraq yuxarıda qeyd etdiyimiz qurultayda çox müəssir bir səsle “Kim dava edə bilər ki, biz kəndini idarəyə səlahiyyətədar bir millət deyiliz!” - dediyi hala qulaqlarımda çinliyor!

Bu qurultayda Nəsib bəy Gəncədə təsis etdiyi “Ədəmi-Mərkəziyyət” firqəsinin mətbu proqramını tövzi ilə əsaslarını müdafiə etmişdi. Bu müdafiətində o, milliyyətçilik, türkcülük, xalqçılıq və modernizasyon prinsiplərinə istinad eyləmişdi. Nəsib bəyin zəkası yalnız bu müdafiətlə də qalmamış, o, qurultayda eyni əsasları müdafiə edən Müsavat Xalq Firqəsi müməssilləri və “Açıq söz” qəzetəsini təmsil edən cərəyanla da anlaşıaraq, bu yekdigərinə yaxın axıntılıların böyük bir nəhr halında birləşmələrini təmin lüzumunu da görmüş və həməən tətbiqinə təşəbbüs etmişdi.

Bir tərəfdən Nəsib, digər tərəfdən Məhəmmədəli Rəsulzadə ilə A.Kazımzadə tərəfindən təmsil olunan Gəncə və Bakı milliyyətçi

Azərbaycan cərəyanlarının kəndi aralarında əqdi-ittihad etdiklərinə aktif bir dəlil və şahid olmaq sifətilə milli Azərbaycan istiqlalçılıq hərəkatında çox mühüm əsərləri sonradan meydana çıxan bu “ittihadın” hüsulunda Nəsim bəyin zəka və səmimiyyətinin qəti rol oynadığını burada təsbit etməliyəm. Bu “ittihad” üzərinə idi ki, Qafqasiya qurultayını mütəaqib “Türk Federalist Müsavat Xalq Firqəsi”nin ilk qurultayı Bakıda toplanmış və bu toplanış siyasi Azərbaycan həyatında pək mühüm bir hadisə təşkil etmişdir.

Firqə qurultayında olduğu kibi, bundan sonrakı Azərbaycan siyasi həyatının müxtəlif səyfiələrində dəxi Nəsim bəyi biz fəal bir xalq siyasisi olaraq görüyoruz. Gərək Rusiya Müəssisan Məclisi intixablarında, gərək Tiflisdə təşəkkül edən Mavərayi-Qafqaz Seymində Nəsim bəy milli siyasətin ən çətin və ən məsuliyyətli vəzifələrini ifa ediyor. Azərbaycan istiqlalının təəssüs etdiyi dövrdə dəxi Nəsim bəy əvvəla maarif nəzarətində bulunmaq, sonra da iki dəfə baş vəkalətə gəlmək surətilə aktif idarə işlərində bulunmuşdur.

Nəsim bəy Azərbaycan istiqlal hərəkatının ən müşkül zamanlarında istiqlalçılıq tezini hər dürlü tərəddüdlərdən ari olaraq, bütün səmimiyyətilə müdafiə edən milliyyətçi zümərənin daima səmimi və imanlı ərkanından olmuşdur.

Nəsim bəyin xatirəsi istiqlalçı Azərbaycan nəslinin zehmində səmimi bir milliyyətərpərvər, demokrat və həqiqi bir radikal olaraq qalmışdır. Müasir Avropa kultürü ilə bərabər türkcədəki iqtidarı və milli həyat, ədəbiyyat və tarixi haqqındakı mərbutiyyət və əhatəsilə ərkanı arasında mümtaz bir mövqə tutan bu mücahidin üfulu bütün Azərbaycan gənclərini dərin-dərinə mütəəssir etmiş, hər kəsin qəlbini ciddən qanatmışdır.

Mütəvazi bir xalq adamı, idealist bir siyasət əri, mütəqid bir demokrat, kəndi prinsiplərinə sadıq bir liberal, disiplinə tabe bir təşkilatçı olan Nəsim,eyni zamanda, müsahibləri üzərində iyi təsir yapan, xalq ruhiyyatına aşına bir adamdı.

Bununla bərabər, Nəsim bəyi sevməyənlər də çox idi. Bu sevimsizlik üçün o, şübhəsiz, müdafiəsində israr etdiyi prinsiplərə mədyun idi. Müəyyən prinsipləri müəyyən bir istiqamətlə müdafiə edənle-

rin dostlar kibi, düşmənlər dəxi qazanmaları qədər təbii bir şey olamaz! Fəqət bu düşmənlər belə Nəsib bəyin şəxsini eqoizm şayibəsilə ittiham edəməmişlərdir. Bolşeviklər belə bir gün əvvəl atdıqları ittihamı ikinci gün bizzat təkzib etmək məcburiyyətində qalmışlardır.

Nəsib bəyin şəxsiyyətini, onu yetişdirən mühitin xüsusiyyətini kamilən təhlil etmək və nəticədə mərhumun tutduğu həqiqi mövqei olduğu kibi təsbit etmək üçün məqaləmizin həcmi müsaid deyildir. Bu qədər söyləyə biləriz ki, o, milli Azərbaycan demokrasisinin yetişdirdiyi ən tipik mütəmüllərindən biridi. Öylə bir mütəmüll ki, milli Azərbaycan hərəkatının istiqlala mütəmüll olan qayəsini formula etmək onun ismilə mərbutdur.

Sadə bu mərbutiyyət Nəsib ismini Azərbaycan tarixində ölməz və unudulmaz bir isim halına qoymaq üçün kafidir.

Nisan matəmində intiqam əhdini təcdid edən milli istiqlal nəslinin qeyrətini təhririk edən böyük amillərdən biri də,heç şübhəsiz, Nəsib bəyin şəhadətidir.

Müzəffər istiqlal nəslinin ilk yapacağı şükran vəzifələrindən birincisi siyasi azərbaycançılığın ilk mütəmüllərindən Nəsib bəy namını əbədiləşdirmək və Bakı ilə Gəncədə ona birər abidə tikməkdən ibarət olmalıdır.

*M.Əmin*

### **İbrahimli Yusuf**

Mərhum Nəsib bəyə talesiz səfərində yoldaşlıq edən İbrahimli Yusuf Bakı civar köylərindən keşləli idi. Yusuf əfəndi əmələdən yetişmə bir firqə adamı idi. Müsavat Firqəsinin Bakı komitəsinə mənsub olan bu vətəndaş təşkilatçılığı ilə məruf olub, əmələ arasında sözükeçən çalışqan bir işçi idi.

*M.Ə.*

### **Fətəli Xan**

Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk rəisi vükəlası və son xariciyə vəkili bulunan mərhum Fətəli Xan Milli Cümhuriyyətin təsisi və istiqlalının müdafiəsində parlaq hizmetləri keçmiş, xatirəsi istiqlal-

çı Azərbaycan nəslinin qəlbində əbədiyyən hörmət və məhəbbətlə saxlanacaq şəxis simalardandır. 1920-də Tiflisdə düşmənlərin göndərdiyi xain qatillər tərəfindən öldürülmüşdür (Tərcümeyi-halı üçün M.E.Rəsulzadə - Azərbaycan Cümhuriyyəti və “Azəri Türk” il 1, sayı 10-a müraciət oluna).

### **Ağa oğlu Həsən bəy**

Azərbaycan Məbusanı ikinci rəisi Ağa oğlu Həsən bəy dəxi mərhum Fətəli Xan kibi Tiflisdə xain düşmənlər tərəfindən qətl edilmişdir (Tərcümeyi-hal üçün “Azərbaycan Cümhuriyyəti” nam kitabla, “Azəri Türk” il 1, sayı 13-ə müraciət oluna).

### **Məhəmməd Bağır bəy**

İstilanın həməən ikinci günü kəndi ailəsi nəzdindən alınaraq “Çeka”ya götürülən və oradan bir daha övdət etməyən mərhum Məhəmməd Bağır bəyin ismi istila qurbanları sırasında ən mütəna mövqə tutmağa layiq isimlərdən biridir.

Müstövlilər onu ilk sırada təqib etmək haqqındaydılar, çünki onların xainanə məqsədlərinə qarşı onun qədər canla və imanla mücahilə edən və bu mücahiləyi bacaran digər birisi yoxdu.

Məclisi Məbusan əzasında ikən mərhum, digərləri kibi, bu vəzifəyi sadə söz söyləmək və sırası gəldikcə tənqidatda bulunmaqdan ibarət bilənlərdən degildi. Məfkurənin tətbiqatında praktik bir mücahid xilqətində yaradılmış olan Məhəmməd Bağır bəy türkçülüynün bütün səfvəti, demokratiğının bütün səmimiyyəti, istiqlalçılığının bütün eşqi və azərbaycançılığının bütün hərərətilə daima təhlükəli və məsuliyyətli işlərə atılırdı. İştə bu xüsusiyyəti idi ki, onu qızıl qüvvət nəzərində aman verilməz bir düşmən halına qoymuşdu. Öylə ya, dəfalarla rus-bolşevik komplolarını açan, Moskva hesabına çalışan xainlərə göz verib də işiq verməyən Məhəmməd Bağır xain istilanı əfv edə bilərdimi?

Məhəmməd Bağır bəy Gəncənin məruf Şeyxzadə ailəsinə mənsub idi. Bu ailə milli ənənəyi, Azərbaycan xüsusiyyətini mühafizə etmiş bir ailəydi. Məhəmməd Bağır bəy mərhumda mənsub olduğı ailənin qeyd etdiyimiz şu müsbət cəhətləri əzəmi surətdə mühafizə edilmişdi.



M.Bağır bəy idealist bir müsavətçi idi. Bütün mövcudiyəti, ruhu və varlığı ilə böyük ideala bağlı bir istiqlalçı olan bu vətəndaş, eyni zamanda əqidəli bir demokrat idi. Kəndisi, mülk və topraq sahiblərindən ikən, firqə konqresində toprağın bədəlsiz olaraq mülkədarlardan alınaraq köylülərə verilməsini hərarətlə müdafiə etmişdir.

M.Bağır bəyi yaxından tanıyanlar onun şəxsində istiqlal mücahiləsinin nə kibi aktiv bir mücahid və fədakar bir iş adamını qeyb etdiyini bilirlər. İntiqam günləri yaxınlaşdıqca Məhəmməd Bağırın yeri daha ziyadə görünür və bu açıqlıq verdiyi təsirlə intiqam almaq vəzifəsində bulunan istiqlalçı nəslin qeyrətini artırıyor!

Gündən-günə artan bu qeyrət, əziz şəhid əmin ol ki, ruhunu sevindirəcək, bu gün zəfər təranəsilə sərməst olan düşmənləri yerlərə göməcək və onun üzərində Məhəmməd Bağırlara şükran abidələri tikiləcəkdir!

*Azəri*

*“Odlu Yurd”, nisan 1929, il:1, № 3*

Təəssüs - əsas

Əqrən - eyni yaşda, eyni rütbədə olanlar

Əndər - nadir

Qərabət - qohumluq

Maəda - başqa

Məşhər - göstərmə

Müəssir - təsirli

Üful - yoxluq

Mütəqid - bir şeyə inanan, etiqad edən

Mərbutiyyət - bağlılıq

Şayibə - ləkə, nöqsan, qüsür

Müməssil - nümayəndə

*Red: nisan 1929 – aprel 1929*

## BU GÜNÜN İLHAMI

### **28 Mayıs!.. İştə idealist Azərbaycan nəslinə ilham verən bir gün! Hürriyyət və İstiqlal günü!**

Əsrin ən qüvvətli şüarını təşkil edən milliyət prinsipi və milli istiqlal haqqından bilistifadə bundan on bir yıl əvvəl kəndi istiqlalını elan edən Azərbaycan xalqı, 28 Mayıs Bəyannaməsilə bir milliyət olaraq əsrlərdən bəri təəzüb edən və sənələrdən bəri genişləyərək nəhayət siyasi şüur və milli ehtiyac halına gələn davasını təsbit ilə mədəni millət olaraq yaşamaq əzmində olduğunu bütün cahana elan etdi.

Bu gündən etibarən 28 Mayıs Azərbaycan xalqının həyatında siyasi ən mühüm bir amil oldu.

Hər hanki bir müəssisədə olduğu kibi, fikir müəssislərinin də sənəlik bilanço günləri vardır. On bir sənədən bəri milli Azərbaycan fikri yaşadığı həyat bilançosunu 28 Mayıda yoxlar və kəndi ilhamını bu tarixi gündən alır.

28 Mayıs müasir Azərbaycan cəmiyyətinin daha Mirzə Fətəli ilə başlayan milli tərəqqiyət və harsi inkişaf seyrini icmal edərək, ona yaşadığımız milli istiqlal məfkurəsilə məşbu böyük dövr ilə mütənəsisib bir şəkil və istiqamət vermişdir.

Bu şəklin hanki ümdələrə istinad etdiyi ilə bu istiqamətin hanki hədəflərə doğru getdiyini bilmək istəyənlər ilk səyfəmizdəki bəyannaməni oxusunlar. Bu bəyannamə milliyət, cumhuriyyət, demokrasi və müasirlik kibi dörd böyük rükün üzərinə qaim bir fikir mənzuməsindən mülhəmdir.

Öylə bir ilham ki, bu gün ən Uzaq Şərqdəki Çindən tutaraq, Qərbin ən son nöqtəsindəki İrlandiya, cənubdakı Hindistandan alaraq şimaldakı Fin qövmələrinə qədər dünyanın hər tərəfində böyük hərəkətlər yaradır, insan kümələrini xatır və xəyala gəlməyən bir enerji ilə tərəqqi və inkişaf yoluna sövq ediyor.

18-ci əsrin sonları və 19-cu əsrin ibtidalarından etibarən mədəniyyət dünyası tarixində ən böyük rol oynayan bu ilham verən fikir, milliyət ümdəsi, iyirminci əsrin hülulu ilə daha ziyadə qüvvət almış,

Avropa və Amerika hüdudunu aşaraq, yaxın və uzaq şərq məmləkətlərini dəxi kəndi təsirilə sarmışdır.

Cahanı içindən gəmirən təzadların zəruri çarpışmasından vücuda gələn böyük müharibə əsnasında bu böyük qüvvətin icra etdiyi təsiri gördük. Cahan hərbi kəndisini doğuran böyük təzadları tamamilə həll edəmədi bu, tamamilə həll edilməyən məsələlər meyanında milliyət məsələsi də vardır. Fəqət bu məsələ tamamilə həll edilməmişsə də, qismən həll olunmuş, qismən də həlli önünə keçilməz bir inad və israrla vəzedilmişdir.

Bu üzərində israr edilən məsələlərdən biri də 28 Mayısa vəz olunan Azərbaycan məsələsidir.

İslam dünyasında ilk dəfə olaraq təəssüs edən bir türk cumhuriyyətinin istiqlalını təsbit edən 28 Mayıs Bəyannaməsi Böyük Millət Məclisinin Türkiyə Cumhuriyyətinin hürriyyət və istiqlalını təzəmmün edən “misaqi milli” növindən bir vəsiqədir. Bu vəsiqə, böyük Fransız ixtilalı, böyük Amerika istiqlal hərbi, böyük Almaniya istixlası, böyük İtalyan ittihadı kibi hürriyyət və milliyət hərəkətlərində əsas təşkil edən və nəhayət Vilsonun 14 maddəsində yer bulan və Millətlər Cəmiyyəti fikrinin əsasını təşkil edən böyük fikir müqəzizatının Azərbaycan xüsusiyyəti ilə imtizaç etdiyini göstərən bir vəsiqədir.

**Milli istiqlal davası** – mədəni millətlər ailəsi meyanında kəndinə məxsus bir evə, bir yuvaya malik olmaq davası deməkdir. Cahan millətlərindən mühüm bir qismi bu sərih haqqına daha malik deyildir. Bunlardan bir qismi bu haqqını qazanmaq, bir qismi də onu iadə etməklə məşğuldur. Azərbaycan xalqı bu ikinci növə daxildir.

Əvət, on bir sənə əvvəl biz bu haqqımızı iqtisab etmiş, kəndi yuvamızı qurmuş, kəndi həyatımızı kəndimiz idarəyə başlamışdıq. Bizim böylə bir haqqa malik olduğumuzu və kəndi kəndimizi idarəyə layiq olduğumuzu mədəniyyət dünyası da qəbul eyləmiş, Azərbaycan Cumhuriyyətinin İstiqlalı böyük dövlətlər tərəfindən dəxi tanınmışdı.

Fəqət sözdə millətlərin kəndi müqəddəratlarını bizzat həllə haqlı olduqlarını qəbul edən bolşeviklər, iştə təvarüs etdikləri rus impe-

rializminin ənənəsinə sadıq qalaraq – o zamankı siyasi vəziyyətdən bilistifadə – böyük bir qüvvətlə Azərbaycan hüduunu keçərək hürriyyət və istiqlalımıza təcavüz etdilər: milliyyət, cumhuriyyət və demokrasi ümdələrini təhqir ilə milli müqəddəsətimizi kirli ayaqları altında çeynədilər.

Onlar bu ani zərbə ilə həyatı durdurmaq, tarixi çevirmək istədilər. Fəqət bihudə!..

Tətbiq olunan bütün məzalimə, təcrübə olunan şeytani sistemlərə rəğmən, Azərbaycan həyatı müstövli bolşevizmin deyil, xilaskar milliyyətçiliyin hədəfi üzərində inkişaf etməkdədir. Komunizm ixtilalının iğfal edici şuarlarilə ovudaraq, mücadilə həyatına cəlb etdiyi xalq kütlələri həqiqi əsasdan ari olub xəyallar üzərində qurulan sistemin iflası nisbətində tarixin təbii yolundan getməyi bolşeviklərə rəğmən öyrəniyor, milli müqavimət gündən-günə qüvvətləniyor. Qismi məxsusumuzda təsbit edildiyi kibi, millət, başına çökən bu kabusa müsəlləh qiyamlar, siyasi mücadilələr və harsi müqavimətlərlə qarşı gəliyor.

Şöylə ki, müqəddəs cidəlin on birinci yıl dönümünə aid bilançoynu yaparkən bax nələr qeyd edə biliyoruz:

Köylülər əkin sahələrini azaldıyor, hökumətə ərzaq satmaq istəmiyorlar; sovet seçkiləri bolşevizyada hökmüfərma olan o müdhis terrora rəğmən, sovet əleyhində bir nümayiş şəklinə giriyor. Komunistləri öldürüyorlar, komisyonları basıyorlar, köylü, komunistlərin verdiyi listəyi deyil, kəndi adamlarını seçdirmək istiyor.

Gəncələr milliyə ruhu ilə mütəxəssisdir. Bu ixtisas gəncliyə qarşı tətbiq olunan təqibat sistemilə məkusən mütənasib olaraq artiyor. Komsomollar belə milliyyətçi oluyorlar. Nə nəfilər, nə həbslər, nə də qətlər bu gəncliyi milli məfkurəyə mərbutiyətdən alıkoyamıyor. Böyük kafilələr şəklinə şimali Rusiyaya sürülən mücahidlər “Yaşasın Azərbaycan!” deyə vaqonlara atılıyor və arxasından ağlayan gəlinə “türk qızı ağlamaz!” bağıriyorlar!..

İstila qüvvəti gün keçdikcə sisteminin həyatın canlı qüvvətlərilə mücadilədə məğlub olduğunu görüyor və kəndi istinad etdiyi qüvvətlərdən də şübhələnməyə başlıyor. Nəticədə biz qızıl ordu nəfərlə-

ri arasında dəxi həbslər, nəfylər və qətlər icra edildiyini xəbər alıyuruq, duyuyuruq ki, kommunistlər belə silahlarından təcrid olunuyorlar.

Əvət, zaman milli istiqlal fikrinin lehinə işliyor. Qəlblərini bu qayəyə bağlayan və cəhdlərini bu uğurda sərf edən azərbaycanlılar hər sənə 28 Mayıda keçdikləri cidal yolunu seyr edər, hədəfə vurucaq məsafəyi tədqiq edər, hərəkətin aktiv və passivini ölçərək yıllık bilançoyu yapıqdan sonra yeni bir qüvvət və ilham ilə mücadiləyi davam etdirirlər!

Bu gün bizə nə ilham ediyor? On bir sənəlik mücadilə nəticəsində nə görüyoruz?

Mücadilə əzm və iradəsi mətinləşən bir millət görüyoruz ki, hər dürlü maneələrə rəğmən bir dəfə təsbid olunan böyük hədəfə doğru durmadan yürüyor! Cahan tarixinin təcrübəsindən, milliyət fikrinin qüvvətindən və türkün əzəli qabiliyyətindən mülhəm olan bu yürüyüş mütləqə zəfərə nayil olacaq, bu gün Çekanın qanlı bodrumlarında, Sibiryanın günəş görməyən tundralarında, mühacirətin səfalət və məhrumiyətlə dolu şəraiti daxilində hürriyyət, istiqlal və məmləkət eşq və həsrətilə çarpan həzin qəlblər çox çəkməz vətənin ağışında yerləşər, istiqlal və hürriyyət bayramını müzəffər bir surətdə təsid edərler!

Hər 28 Mayısı dərk etdikcə, biz məvut günə bir az daha yaxlaşdığımızı hiss edər, bu böyük gündə çarpan qəlblərin müştərək duyğusundan qüvvət və ilham alaraq yeni həmlələrlə yolumuza davam edəriz!

Əvət, vətəndaşlar, yürüyəlim, durmadan, yorulmadan, sarsılmadan yürüyəlim, məqsədə irəcəyimiz gün yaxlaşıyor!..

İştə bu günün ilhamı, onu təhəqqüq etdirəlim!

**M.Ə.RƏSULZADƏ**

*“Odlu Yurd”, təmmuz 1929, il:1, № 4-5*

Bilanço - bir şirkətə məxsus gəlir tablosu

Təzəmmün - əhatə etmə, özündə yerləşdirən

İstixlası - xilasolma

Müqtəziyat - lazımı şeylər  
İqtisab - əldə etmə  
Təvarüs - bir kimsədən miras qalma  
İmtizaç - qaynaşma, uyğunluq  
Müqəddəsətımız - müqəddəs və uca bilinən  
Müstövli - işğalçı  
Məkus - uğursuz, tərs  
Nəfylər - sürgünlər  
Mülhəm - ilhama gəlmiş  
Bodrum - zirzəmi  
Məvut - söz verilmiş, vəd edilmiş  
Təhəqqüq - gerçəkləşdirmək

*Red: təmmuz 1929 - iyul 1929*

## “MİLLİ GECƏ” HAQQINDA

Milli Azərbaycan gecəsi!..

Təfsilatı qismi məxsusumuzda verilmişdir. Fəqət bu təfsilat ancaq gecənin texniki “həvadisini” qeyd edən bir müxbir raporundan ibarətdir. Gecəyə gəlməmiş bulunanlar bu rapor üzərinə onun haqqında məlumat alır, fəqət hazır olanların o gecə duyduqları fəvqəladə həyəcan haqqında qabil deyil, həqiqi bir fikir edinəməzlər.

Milli qiymətlərlə, xüsusiyyətlərin nə böyük bir yaradıcılıq qüvvətinə malik olduğunu “Unyon Fransez” salonunda təmsil edilən o gecəki Azərbaycan həyatı nə parlaq bir müvəffəqiyyət və qüdrətlə göstəriyordu.

Bu gecə isbat ediyordu ki, yabancı istila üzərinə vətənlərindən ayrı düşən azərilər vətənin ancaq cismindən ayrılmışlardır, yoxsa vətənin əsil özəyini təşkil edən mənəviyyatından heç də ayrı deyildirlər.

Qarşımızda gərək proqram, gərək “aktyor və akterisləri” etibarilə çox mütəvənni bir səhnə vardı. Mini mini yavrulardan tutaraq,

dəliqanlılar və gənc qızlara qədər, böyüklü-kiçikli bir könüllüdən ibarət olan bu səhnə, Azərbaycanın harsı və mədəni həyatından ayrılımış və bizə nümunə kibi göstərilmiş bir parça idi. Əvət, bu bir səhnə deyil, həyat kəndisidi. Milli Azərbaycan həyatı!

Məmləkətinin səadət və fəlakətini tərənnüm edən şairlərini unudan, çocuqluğundan bəri alışdığı doğma nəğmələrindən yadırqayan, mühitinin bədii zövqlərini oxşayan mövzun hərəkətlərdən nəşələnmiyən - bir sözlə, milli hars və mənliyindən mənən uzaqlaşan bir mühacir, məmləkət və vətən nöqtəyi-nəzərindən qeyb edilmiş bir insandır.

Kəndini qeyb etdirməmək - işlə Azərbaycan mühacirətinə hər şeydən əvvəl tərəttüb edən mühüm bir vəzifə Azərbaycan türk xalqının milli haqq və istiqlalının mədəniyyət dünyası qarşısında davası bulunan siyasi Azərbaycan mültəcilərinə düşən vəzifə sadə kəndilərindən olmayanları kəndi məsələlərilə aşına etməkdən ibarət olamaz. Onların ən böyük vəzifələrindən biri də oradakı maddi mənələri yehmək, məmləkətlə çox sıxı bir əlaqə və ruhi mərbutiyyət təsis etməkdir. Bunun ən doğru yolu isə toplu halda məmləkət mənəviyyəti ilə yaşamaq, vətənin ruhi həyatilə səmimi ünsiyyətdə bulunmaqdır.

Milli Azərbaycan gecəsi - işlə böylə bir proqramı tətbiq eyliyor, böylə bir ehtiyacı həqqilə tətmin ediyordu. Ürəklərin ta təkindən gələn bir həyəcanla qopan o coşqun alqışlar arasında Sürəyya xanım tərəfindən söylənən “məsəl” məsələ uydurulmaq istəndiyi üçün, sırf ədəbi şəklə rəayətlə, məsəllərdəki ənənəyi pozmayaraq bir “şahzadə”dən bəhs ediyordu, yoxsa gecə Azərbaycan istiqlal və səmimiyyətinin istiqbalə malik dəyərlə bir mütəssili bulunan Dilşad xanımın müəssir ləhnilə söylənib də salonu canladan bir alqış tufanı arasında “kəndilərini kəsmək üçün enən xəncərə hürriyyət istəriz! - deyə yazan ”milli qəhrəmanların yapıdığı şanlı mücadilə nəticəsində “gözəl qızın belindən çalınan göy, qırmızı və yaşıldan ibarət üç rəngli kəmə” mütləqa bulunacaq və təkrar “Azərbaycan” gözəlinin belinə bağlanacaqdır.

Bu vədi həqiqiləşdirən, bu ümidi qüvətləşdirən o gecədə nə qədər vaxət, nə qədər səmimiyyət, nə qədər həyəcan, nə qədər ruh, nə qədər əzm və iman vardı!!.

Musiqinin də, şeirin də, təğənninin də, rəqsin də bu gecə ayrı bir xüsusiyyəti vardı: qütsi məfkurə xüsusiyyəti. Mövzular həp vətən, millət və istiqlal ətrafında dolaşıyordu. Kiçik çocuqların belə tansları “bayrağa dua” idi. “Şamilin duası” rəqs olduğu kibi.

Sadə istiqlal bayramı deyil, milli Azərbaycan türk kultürünün də bayramını təşkil edən “gecənin” bir xüsusiyyəti də qeydə şayandır. Azərbaycan mühacirləri mədəni məmləkət rəbitələrini sadə böyükler arasında saxlamaqla iktifa etməyib, onlar bu ruhu burada böyüyən yeni nəslə də aşıyorlar, çünki milli məfkurənin nəsillər arasında bir ənənə halına keçmək surətilədir ki, yenilməz bir qüvət olduğunu bilirlər. Kiçiklərin bu gecə göstərdikləri sevimli müvəffəqiyyətləri bu xüsusda nə böyük ümidlər verməkdədir. Bütün ənat və təfsilatını təsvirdən aciz olduğum “gecə”nin istixdam etdiyi iki böyük qayəi əzəmi surətdə hasil oldu. Həm İstanbuldakı azəri kolonisi ruhən çox möhtac olduğu bir məmləkət havası içində candan bir gecə yaşayaraq mənəvi vətəninə qovuşdu, həm də möhtərəm müsafirlər Azərbaycanın nə kibi ruhi xüsusiyyətlərə malik bir türk məmləkəti olduğu haqqında bir fikir edinmiş oldular.

“Bir sənəlik nəşriyyatın işini bu gecə bir gecədə gördü” - deyənlər bizcə heç də yanılmamışlardır.

Azərbaycan mütəşəbbüsləri bu kibi milli kultür nümayişlərini daha ziyadə ümumiləşdirir və genişləndirilərsə, çox böyük bir ehtiyacı rəf edəcəkləri kibi, çox müəssir bir propağanda silahını da kullanmış olacaqlardır!

*Azəri*

*“Odlu Yurd”, təmmuz 1929, il:1, №4-5*

Tərəttüb - sıralanma

Mültəci - pənah gətirən



Ləhn - gözəl, ahəngdar səs  
Təğənni - oxuma  
İktifa - kifayətlənmə  
İstixdam - xidmət  
Təmmuz - iyul

*Red: təmmuz 1929 - iyul 1929*

## TƏMMUZ HADİSƏSİ MÜNASİBƏTİLƏ

“Pravda” qəzetinin İzmir mühakiməsi münasibətilə yaptığı nəşriyyatın Türkiyə mətbuatında doğurduğu inikaslar bir hadisə şəklini aldı.

Sovet hökumətinin bolşevik fırqəsi diktatorluğuna verilmiş hüquqi bir isimdən ibarət olduğunu bilməyən yoxdur. “Pravda” isə bolşevik fırqəsi mərkəz heyətinin fikirlərini nəşr edər rəsmi bir qəzetədir. Böylə rəsmi bir qəzetənin Türkiyənin daxili işlərinə bu qədər açıqdan müdaxiləsi və Türkiyə komunistlərini bu qədər əlaqə və hərarətlə müdafiəsi, başda “Milliyət” qəzeti olmaq üzrə Türkiyə mətbuatının pək haqlı olaraq müqabiləsini cəlb etdi.

Gündəlik mətbuat moskvalı qəzetənin “həzəyanlarından” bəhs edərkən “düşmən ağzından çox dinlədikləri sözlərin eynini dost bildikləri ağızlardan da eşitdiklərini qərib” buluyorlar.

Onlarca qərib görülən bu “həzəyan” bizə görə heç də qərib deyildir. Cumhuriyyət Türkiyəsilə Sovet Rusiya siyasətçə dost ola blər, mənfəətləri bir qaldıqca, bu dostluq ta varlığını mühafizə edə bilər. Fəqət unutmamalıdır ki, Türkiyə Cumhuriyyətilə sovetlərin siyasi mənfəətləri bir zaman üçün bir olsa da, bu iki təşəkkülü canlandırın əsl əsaslar arasında dərin bir müxalifət vardır. Milliyətçiliklə komünizmin yekdigərinə dost bir qüvvət olduğunu kim iddia edə bilər?..

Bolşevizm, məlum olduğu vəchilə, burjua sisteminin düşmənidir. Milliyətçilik isə onun görüşündə burjua sinfinin məfkurəsidir. Onun bütün dünyaya yaymaq istədiyi ixtilalın yıxacağı qüvvət bu

milliyət qüvvətidir. Doğrudur, kapitalizmə, burjua aləminə bir küll olaraq hər b elan etmiş olan bu qızıl qüvvət daha yeni toparlanmaqda olan Şərq milliyətçiliyi ilə ara milliyətçiliyi arasında fərq gözətir, birincinin ikinciyə qarşı almış olduğu vəziyyətə görə onu kəndisinə müəyyən bir zaman üçün yol yoldaşı görüyor. Fəqət ancaq müəyyən bir zaman üçün.

Bu zaman hankisidir? Nə zamana qədər milliyətçi Şərq kommunist Rusiyanın dostudur?..

Buxarinin bu xüsusdakı klassik tərifi H.Sübhi bəyin işbu nüsxə-mizdə nəqlən dərc olunan məqaləsində qeyd olunmuşdur <sup>1</sup>.

Uzaq Şərqdən tutaraq Yaxın Şərqə qədər bütün təcrübələri ilə sabit olduğu kimi, sovet hökumətinin müəyyən bir şərq məmləkəti və milliyət hərəkəti ilə münasibəti o məmləkətdəki kommunist hərəkətinin vəziyyəti və o məmləkət hökumətinin beynəlmiləl Moskva siyasətinə qarşı “sədaqəti”nə bağlıdır.

Kəndisilə dostluqda bulunan bir Şərq məmləkəti Avropa dövlətləri ilə əlaqəsində fəzlə istiqlal göstərdimi – Moskva o istiqlalı mütləqə şübhə gözlə görəcək və buna qarşı dərhal tədbirlər alacaqdır. Bu tədbir isə o məmləkət kommunistlərinin Üçüncü İnternasyonalın bir işarətilə qiyama hazır olmasıdır və bunun üçündür ki, “kəndi daxilində kommunistləri təqib edən milli bir şərq hökumətinin Avropa kapitalistlərindən heç də fərqi yoxdur”.

Çində, İranda, Hindistanda olduğu kimi Türkiyədə də bolşeviklərin tətbiq etdikləri “şərq dostluğu” bu ikiüzlülüklə məlumdur. Bu illət onu bu gün milliyətçi Çin hökumətilə qanlı-bıçaq etmişdir. Leninin varisləri Sun-Yat-Senin müəqiblərinə qarşı silah çəkiorlar, halbuki Çan-Kay-Şekin komanda etdiyi bu günkü sovet xəsmi Çin, dün adətə bolşevik sayılan “Ko-min-dan” fırqəsi tərəfindən idarə olunmaqdadır.

Türk-Rus dostluğunun Rusiyaya təmin etdiyinə çox böyük faydaları görməyib də sadə Türkiyənin bu qarşılıqlı muamələdən gördüyü faydaları hesablayanlara xəbər verəlim ki, ən romantik zaman-

---

<sup>1</sup> Daha çox məlumat üçün müraciət olunan “Milliyət və bolşevizm”. M.Ə.Rəsulzadə. İstanbul 1928.

larda belə bu dostluq kölgəli səyfələrdən boş qalmamışdır. Moskva bir tərəfdən Anadolunun milli istiqlal mücadiləsinə yardım etmişsə də, o biri tərəfdən bu mücadilənin kəndindən müstəğni müstəqil bir siyasətə malik olacağı əndişəsilə Anadoluda Moskva direktivlə çalışın təşəkküllər vücuda gətirmək fikir və təşəbbüsündən vaz keçməmişdir.

Milliyətçi “Cumhuriyyət” beynəlmiləl ədəbinə fəzlə riayətlə, Rusiyanın daxili işlərinə qarışmasın deyə qızıl rus çekalarında Nerona rəhmət oxutduracaq işgəncələrə məruz qalan “irqdaşların”, milliyət, cumhuriyyət və demokrasi idealları qəhrəmanlarının müqəddəratlarına laqeyd qalmaq imkanını bulur. Fəqət onun təsəvvür etdiyi kibi aləladə bir qəzet deyil, bolşevizmin rəsmi orqanı olan “Pravda” Türkiyə kommunistlərinin başından bir tük əskik olmasını istəməz. Bunun üçün də o, kəndi təcrübələrinə qiyasla mühakimə olunan kommunistlərin işgəncə edildiklərini təsəvvürlə hayharay qoparıyor.

Fəqət bunu da qeyd edəlim ki, “Pravda”nın hayharayı sadə bir kommunist arkadaşlıq hissindən ziyadə, sovet hökumətinin Türkiyə siyasəti haqqında son zamanlarda görülən bir müxalifətdən iləri gəlməkdədir. Türkiyə kommunistlərinin hərəkata keçmələri, Türkiyə tacirlərinə qarşı yapılan fahiş haqsızlıq, TAS ajansının qərəzkar nəşriyatı ilə sovet mətbuatının Türkiyə Xarici siyasəti haqqında axirən nəşr etdikləri yazılarla ahəngdardır.

“Pravda” məhud məqaləsində Türkiyə ilə Fransa arasında əqd olunan etilafdan məmnun olmadığını gizlətmiyor. “220 milyon lirəlik dövlət büdcəsinin 32 milyon lirəsi devrilən səltənət hökumətinin borclarını ödəmək üçün təxsis edilmişdir” - deyə etilafı müaxizə ediyor.

Bundan daha əvvəl “Türkiyə, Avropa və Şərq” ünvanı altında bir məqalə nəşr edən “Zarya Vostok”a (bolşevik firqəsinin Qafqasiya komitəsi qəzeti) 13 həziran tarixli nüsxəsində Xariciyə vəkili Təvfik Rüştü bəyin İtaliyaya səyahətini, bu səyahət əsnasındakı təzahüratı; Ser Çemberlaynın “Milliyət” qəzetəsi müxbirinə verdiyi “mənidar” müləqatı, bu müləqatda İngilis Xariciyə nazirinin “Türkiyə - İngiltərə münasibətinin sadə dostanə deyil, həttə səmimi olduğundan

əhəmiyyətlə bəhs edişini...” və bunun kibi digər bəzi vəqaları bir araya sıralayaraq Türkiyənin Avropa üzrə anlaşımaq üzrə olduğu nəticəsinə gəliyor və bu nəticədən adətə canını qorxu alaraq “Milliyət” baş mühərriri Siirt məbusu Mahmud bəyin bir cümləsi üzərində epiyi duruyor. 9 mayıs nüsxəli “Milliyət”də Mahmud bəy yazmış imiş ki: “Ağ dənizdə, Qara dənizdə, Balkanlarda və ələlümüm bütün Avropada Türkiyənin beynəlmiləl bir sülhü səlah amili olmaqdan başqa bir məqsədi yoxdur. **Türkiyə, bir vaxt təsəvvür olunduğu kibi, Qərb və Şərq dövlətləri arasında heç bir fərq gözləmədən, bütün dövlətlərlə iyi münasibət təsisinə çalışmaqdadır** (italik “Z.V.” –ındur). Türkiyə dostluğunun ən əsli sifəti bu dostluğun üçüncü bir dövlət əleyhində olmayışıdır.

“Z.Vostoka” mühərriri bu “Şərq ilə Qərb arasında” fərq göstərməmək “nəzəriyyəsi”ni” şaşqınca bir hərəkət tələqqi edərək, bu şaşqınlığı o, Cenevrədəki tərki silah konqresində iştirak edən Türkiyə delegələrinin hərəkətlərində də görüyor, şöylə ki, Türk delegələri “Şərq ilə Qərbə eyni surətdə baxaraq gah sovet, delegələrilə bərabər rəy veriyor, əksəriyyətdə ən mühüm və qəti hərəkət ediləcək zamanlarda müstənkif qalıyorlar”mış.

Bütün bu vəqaları zikr edən qəzetə Türkiyənin görölən bu Avropa təmayülatından nə əldə edə bilmək istədiyini diplomatcasına “Sürix-Saytunq” nam almanca qəzetənin 29 nisan tarixli nüsxəsindən aldığı bir cümləylə ifadə ediyor. Alman qəzetəsi diyormuş ki:

“Türkiyə ibtida əsgəri, sonra da Lozannada siyasi bir müzəffəriyyə qazandı, fəqət iqtisadən o, oyunu adətə qeyb etmiş kibidir”. Türkiyə xaricdən borc almalıdır, başqa imkanı yoxdur.

“Şimdiki halda olduğu kibi, sovetlərlə ancaq uzaqdan bir münasibətdə bulunmaq və eyni zamanda da Balkanlarla Ağ dənizin şərq qismindəki mətin sistemə daxil olması nisbətində Türkiyə bu borcu əldə edə bilir”.

Şübhəsiz, bolşevik qəzetəsi Mahmud bəyin Şərq ilə Qərb arasındakı “bitərəfli” və “Ağ dəniz, Qara dəniz, Balkanlar və ələlümüm bütün Avropa dövlətləri arasında bir sülhi-səlah amili olmaq, nəzə-

riyyəsilə bu alman qəzetəsinin təhlili arasında orqanik bir münasibət buluyor və kəndi ağılınca Türkiyə ricalinə nəsihətə qalxışaraq “avropalılarca sülhi-səlah demək sovetlərə qarşı hər b deməkdən ibarət imiş” kibi qərib bir nəticəyə gəliyor.

Rus komunizmilə anarşizm arasında rus ruhuna məxsus nihilizm kibi gizlidən-gizliyə səmimi bir yaxınlıq vardır. “Mənimlə getməyən düşmənimdir” şüarı bu ruhun ən sevdiyi bir düsturdur. Bu düstura görə bütün Şər q millətləri kibi, Türkiyənin də Şərqlə, (anla: Rusiya ilə) birlikdə getməkdən başqa çarəsi yoxdur. Əks təqdirdə onun, Buxarinin məruf tərifinə görə, Avropa kapitalistlərindən heç də fərqi yoxdur.

O halda yapılacak şey - Türkiyə əmələsini təşkil ilə komandasını üçüncü İnternasyonala bağlayan Türkiyə Komunist Firqəsinə verməkdir. “Pravda”ya baxılırsa, bu iş yoluna girmiş gediyor. “Türk əmələ hərəkəti komunizm bayrağı altında yürüyormuş və o bayraq altında kəndi burjuazisini yenincəyə qədər mücadilə edəcəkmış!”...

Əvət, Türkiyənin həqiqi mənfəətləri deyil, Moskvanın xüsusi direktivləri ilə siyasət çevirəcək bir Türkiyə ancaq bu surətlə təmin edilə bilər. Fəqət H.Sübhi bəyin də dediyi kibi, daha dün yüz minlərcə övladını istiqlalı uğrunda qurban verən bir millətin böylə bir zillətə qatılacağını kimsə təsəvvür edəməz!

Yetişər ki, “dostluq pərdəsi altında oynanan oyun görülsün və bu oyuna qarşı, “Hakimiyyəti Milliyyə”nin dediyi kibi, sadə polis və məhkəmə ilə deyil, düşmənin kullandığı silahların heç biri ihmal edilməsin! Və hər şeydən əvvəl hökumətlər arasındakı siyasi ixtilafın ideyalar arasındakı fikri ixtilafı qaldırmayacağı həqiqəti daima göz önündə bulundurularaq bu rejimlərdən birinin müməssili rus, digərininki də türk olduğu dəxi unudulmasın!

*M.Ə.Rəsulzadə*  
*“Odlu Yurd”, ağustos 1929, ul:1, №6*

Təmmuz - iyul

Həzəyan - sayaqlama, mənasız

Qərib - qəribə, təəccüblü  
Tələqqi - qiymətləndirmə, almaq  
İtalik - kursiv  
Müzəffəriyyə - qalibiyyət  
Məruf - məşhur  
Müməssil - nümayəndə

*Red: ağustos 1929 - avqust 1929*

## KEÇMİŞ OLSUN!

### *Cənubi İran üsyanının yatırılması münasibətilə*

Əfqanıstan irticainin qara müzəffəriyyətinəndən sonra Cənubi İrandə zühur edən Qaşqai üsyanı İrandakı Şah Pəhləvi həzrətlərinin təşəbbüs etdiyi islahat hərəkatını səmimi bir təvəccöhlə təqib edən bütün Şərq hüriyyətpərvərləri kibi bizi də əndişəyə düşürmüşdü.

Cənubi İranın sadə yeganə türk əşirətini təşkil edən Qaşqai elini deyil, eyni zamanda Lor, Bəxtiyari, Zor, Fars, Derşuli kibi, Fars və Xuzistan kibi ərəb əşirətlərilə bərabər Şirazın bir növü “yarım Allahı” olub, ötədən bəri Fars vilayətinin hökumətini kəndi ailələri əlində tutan Qəvamilərin də bu “suriş”də rolları olduğunu nəzərə alırsaq, bu hadisədə milli bir hərəkat və ya əksüləmə mənası aramaq əsassız olur. Zətən bu dəfə cənubda təsviyə edilən bu hərəkatın Pəhləvi rejiminin bundan əvvəl Şimali İranda, Kürdüstanda, Loristanda və Belucistan hüdudunda təsviyə və tənkil etdiyi hərəkatlardan fərqi yoxdur. Bütün bu hərəkatlar isə feodalitənin təmərəküz etməkdə bulunan dövlətə qarşı üsyan və müqavimətinəndən ibarətdir. Bu müqavimət Türkiyədə və Əfqanıstanda olduğu kibi, eyni zamanda irtica təmsil ilə geri fikirlərə istinad və əsgimiş müəssisələri idealizə edər.

Bu hərəkatın Türkiyədəki müməssili Şeyx Səid Cümhuriyyətin qahir qüvvətilə təpələndi və türk radikalizmi bir həmlədə irticanın yeddi başlı əjdahasını öldürmüş oldu. Türkiyədə məğlub olan bu

qara qüvvət Əfqanıstandakı müsaid şəraitdən bilistifadə mənəvi bir vəhdət halında olan Şərqi radikalizminə böyük bir dərbə endirmək imkanını buldu. Əfqanıstan hadisələrindən sonra Cənubi İranda zühur edən üsyan ortaya atdığı tələblərilə irticai bir qüvvət olduğu haqqında şübhə buraxmıyordu. Hərəkatın başına keçmiş bulunan Əli xan Beççəyi Sakka ilə müqayisə ediyordular. Ümumi əskər tutmanın, Avropa tərzində geyinmənin, ədliyyə təşkilatındaki islahatın, xürafata qarşı açılan mücadilənin tətbiqatından mütəəssir olan mollalarla, feodallar və bunların təsiri altında qalan bəsirət və ürfandan məhrum mütəəssib zümrələr Əli xanın şəxsinə “İrana müsəllət olan bidata qarşı cidal açmış bir qəhrəman” görüyor, beş vaxt namaz üstündə onun müzəffəriyyəti üçün dua ediyordular.

Pəhləvi həzrətlərinin, Əmanullah xandan fərqli olaraq şəniiyyətləri ölçərək ehtiyatla hərəkət edən metodu, bu dəfə də kəndisinə yardım etdi və nisbətən az bir müddətdə mürtəceləri sevindirən bu üsyan çox qan tökməyə fürsət verilmədən təsviyə edilmiş oldu. Şu surətlə yapılan təsviyənin radikal olmadığını söyləyənlər vardır. Çünki asilər tamamilə silahdan təcrid edilməmişlər və boylə qaldıqca günün birində yenə baş qaldıra bilərlərmiş.

Şübhəsiz, tərəqqi və əsrilik yolunda olan bugünkü İranın İran hüriyyətpərvərlərinin ötədən bəri bəslədikləri ideali tamamilə tətbiq etmək daha bir çox zamana və fədakarlıqlara bağlıdır. İran dövlətçiliyi feodalizmi tamamilə ilğa etmək və orta zaman müəssisələrini kökündən yıxmaq üçün, şübhəsiz, daha çox əmək sərf edəcəkdir. Fəqət son zəfəri təmin üçün əzimlə yürüyən “pəhləvizm” kəndi metoduna ki, bir növü ənənəvi İran metodu deməkdir, sadıq qalaraq ehtiyatlıca hərəkət ilə bərabər, şübhəsiz, müzəffər olacaqdır.

Onun bu zəfərini təmənni etmək, Şərqdəki demokrasi və hüriyyət hərəkətinin müştərək mənfəətlərə malik olduğuna qane olan bizlərə fərzdır.

Qaşqayı elinin mənşə etibarilə türk olduğunu görüb də Cənub üsyanının feodalizm irticai şüarları ilə hərəkətdə bulunduğunu ehmal etməyə gəlməz!..

Molla-feodal-köçəbə etilafından mürəkkəb Qaşqai üsyanının zəfəri yalnız İran üçün deyil, bütün Şərqlə üçün bir fəlakət olurdu, nitəkim Şeyx Səid hadisəsi də bu mahiyyətdə idi.

Buna görədir ki, “Cənub üsyanı”nın önünə keçilməsi münasibətilə yalnız iranlı hüriyyəçilərə deyil, bütün Şərqlə liberallarına kəmalisəmimiyyətlə keçmiş olsun deriz!..

*M.Ə.Rəsulzadə*  
*“Odlu Yurd”, birinci təşrin 1929 il 1 №8*

Təvəccöh - rəğbət göstərmə

Təsviyə - aradan qaldırma, bağlama, ləğv etmə

Tənkil - rədd etmə

Qahir - üstün gələnlə, qalib

Şəni - pis, xəbis

*Red: birinci təşrin 1929 - oktyabr 1929*

## NADİR XANIN ZƏFƏRİ

Əmanullah xanın süqutilə başlayan Əfqanıstan faciəsi, nəhayət, Nadir xanın zəfərilə qapanıyor.

Əmanullahın Əfqanıstanı tərkindən sonra da müzəffər zənn olunan “Suçu oğlu” Həbibullaha qarşı mücahidədə səbat göstərən Nadir xan, nəhayət, Kabilə tutmaya müvəffəq olmuş və bu zəfərinin şükranı olmaq üzrə el böyükləri ilə ordu rəisləri tərəfindən Əfqan padşahı elan edilmişdir.

Həbibullahın süqutilə, heç şübhəsiz, Əfqanıstanın koyu təəssübünü təmsil edən qara bir qüvvət yenilmişdir. Həbibullah Əmanullahın əleyhinə nəşr etdiyi bəyannamələrdə kəndi rejimini siyah peçeli bir qadın şəklində təsvir ediyordu. Bu zülmət pərdəsi yalnız əfqan qadınlığının üzünə deyil, tərəqqi və istiqlal məfkurəsini tərvic edən bütün əfqan zümrə və müəssisələrini qaplamış bulunuyordu. Əfqanıstan hadisələri haqqında daha iyi məlumat ala bilən



bəzi İran qəzetləri Həbibullah idarəsini ən koyu bir vəhşət və zülm idarəsi deyərək tərifi edirlər. Suçunun oğlu lüzumsuz vəhşətlər icrasından adətən zövq alır kibi imiş. Onun bu xüsusda göstərdiyi şiddət bir an əvvəl süqutunu yaxınlaşdırən səbəblərdən mühümünü təşkil etmişdir. Fərzən Xəzər qəbiləsindən əsir qadınları bazara çıxardaraq kənd deyərək satdığı və Əmanullah ailəsinə mənsub ixtiyarlara belə aman vermirərək həpsini öldürdüyü yalnız Xəzər ellərini deyil, bütün əfqan qəbilələrinin namussevənliklərinə ağır gəlmiş və bu tüğyanlara qarşı kəndisindən üz çevirmiş, üsyan bayrağı qaldırmışlardır. Əlavə olaraq, başına topladığı cəngavərləri son zamanda doymaqdan aciz qalan Beçeyi Saqqa kəndinə məxsus ünf və şiddətlə əhaliyi soymağa başlamış və bu sürətlə bilxassə şəhər əhalisinin nifrətini üzərinə cəlb etmişdir.

İşbu səfehliyi üzündən son zamanlarda əfqan üləması dəxi Həbibullahdan üz çevirmiş bulunuyormuş. Nadir xan siyasi əfqan simalarından iqtidarını əvvəlcədən isbat etmiş bir rəcəül və bir komandandır. O, Əfqanıstan istiqlalının ingilislər tərəfindən tanınması ilə nəticələnən 1919 səfərinin məşhur komandanı olduğu kibi, eyni zamanda, Paris səfərinə də iştirak etmiş siyasi bir mütəəssil idi. Nadir xan vaxtilə Hindistanda nəşr etdiyi qəzetəsilə tərəqqi və istiqlal fikirlərini yaymış bir idealistdir də.

Nadir xan ilə Əmanullah arasında vaxtilə bəzi görüş ixtilafı var olmuşdu. Nadir xan əsasda islahat tərəfdarı olmaqla bərabər, Əmanullahın müfrit metodlarını tərviç etməmiş və bundan dolayı səfəri belə tərki etmişdir.

Əmanullahın metoduna müxalif olan bu vətənsəvən Həbibullahın tərəqqi əsaslarını yıxan təcavüzünə qarşı laqeyd qalmamış, göstərdiyi əzimi səbat sayəsində kəndi məmləkətini koyu təəssübün zəfərindən, eyni zamanda da, təkrar əsarət düşmək təhlükəsindən qurtarmaq həmləsini göstərə bilmişdir.

Nadir xan tərəfindən təşkil olunan hökumət ilk olaraq əcnəbi dövlətlərə göndərdiyi təbliğində Əfqanıstan istiqlalı ilə islahat əsasları üzərində durduğunu bilxassə qeyd etmişdir.

Heç şübhəsiz, Nadir xan əfqan taxtına çox müstəsna bir şərait daxilində çıxmış bulunuyor. Bu şərait daxilində yenə ələ keçirdiyi iqtidar mövqeyini möhkəmləşdirmək üçün kəndisinə yapılacak daha çox işlər vardır.

Bu çox məsuliyyətli və müşkül işlərdə kəndilərinə hər türlü müvəffəqiyyəti təmənnə edəriz. Bu təmənnamızda səmimiyyətimiz, çünki yeni təəssüs edən bu idarənin çox ehtiyatlı, etidallı, fəqət mətin bir əzmlə istiqlal, islahat və tərəqqi yolunda yürüyəcəyini ümid edirik.

Nadir xanın zəfəri bizcə Əmanullahın süqutu ilə Əfqanıstan cəbhəsində çox müdhiş bir zərbəyə uğramış bulunan Şərq radikalizmini tələfi edəcək böyük bir hadisədir. Bu böyük hadisədən dolayı Əfqan tərəqqi sevənlərini təbrik edəriz.

*M.Ə.Rəsulzadə*  
*“Odlu Yurd”, ikinci təşrin 1929, il:1, №9*

Tərvic - rəvac vermə

Tərif - nadir

Fərzən - tutaq ki

Ünf - sərtlik

Təbliğ - xəbəri yetirmə

*Red: ikinci təşrin 1929 - noyabr 1929*

## RUSİYA KÖLƏLİYİNDƏ

Qafqasiyalı mühərrirlərindən biri rus imperializmini tərvic edən erməni siyasilərinə pək yerində bir isim vermişdir - rus imperializminin könüllüləri! Böylələrinə, bizcə, eyni haqq və eyni müvəffəqiyyətlə “Rusiyanın kölələri” demək də caizdir.

Bu köləliyin parlaq bir misalını erməni mühərrirlərindən A.Hondkaryan vermişdir. Ukraynalı rəfiqimizin nüktəli bir təbirincə<sup>1</sup> “həqiqi

---

<sup>1</sup> Mətbuat və kitabiyat qisminə müraciət oluna.

rus” olan bu erməni sabiq Rusiya ixtilal hökuməti rəisi Kerenski tərəfindən nəşr olunan “Dni” qəzetəsində “Türkiyə xidmətində” ünvanı altında bir məqalə yazmışdır.

Məqalə Rusiyada yaşayan məhkum millətlərin mütəəvvür konqreyə findən imza olunaraq Cenevrədə toplanacağı mütəəvvür konqreyə aid verilən bəyannamə<sup>1</sup> münasibətilə yazılmışdır.

Parisdə intişar edən “Prometey” məcmuəsi ətrafında birləşən Rusiyadan xilas olmaq istəyən millətlərin bu “separatçı” təşəbbüsü ruslardan ziyadə rus kecinən hondkaryanların həmiyyətəlinə toxunmuşdur.

Bir kərə baxınız!! Bu təhəmmül edilir bir haye isimidir?! Olurmu ki, Ukrayna, Qafqasiya, Türkistan, Kuban, Krım, Kazan və sairə kibi məmləkətlər Rusiya əsarətində qalmaq istəmədiklərini, çıxsınlar da bütün cahana qarşı elan etsinlər?! İstiqlal istəsinlər?!

İstiqlal! Nə qədər kölə ruhlu olsalar, içlərindən “millətlər məhbəsində” qalmayı nə qədər canlarına minnət bilsələr də, hondkaryanlar bu şüara cəbhədən hücum etmənin məzərrətini biləcək qədər kurnazdırlar. Bunu yapmazlar, çünki o zaman əsrin ən məqbul və ən yüksək məfhumuna qarşı çıxmış olurlar. Eyni zamanda, bu tərzdə bir çıxış kəndisinə, nə olsa da, sosialist süsü verən Kerenski qəzetəsinin zahiri məfkurəçiliyinə də uymaz! Sonra istiqlalçılığa cəbhədən hücum - Hondkaryanın mənsub olduğu milli məhafildə dəxi o qədər xoş görünməz. Çünki sözdə olsa da, bir Ermənistan istiqlalından bəhs olunuyor!

İştə bu kibi müləhizələrdir ki, Hondkaryan, bir çevirmə hərəkatilə işi müğalitəyə təkərək Rusiyadakı “separatizmin” səmimi olmadığını isbata çalışıyor. Bu məqsədlə də o, bəzi erməni müğalitəçilərinin ötədən bəri devirib-çevirməyə alışqan olduqları “panturanizm” mövzunu yaxalıyor və silah arkadaşlarından Zarevand namilə birisinin yaxında nəşr ediləcək “Türkiyə və panturanizm” adlı əsərindən istifadə ediyor.

Bu əsərdən iqtibas etdiyi bəzi parçalarla o, isbata çalışıyor ki, “Prometey” ətrafında birləşən separatistlərin kökünü təşkil edən

---

<sup>1</sup> “Odlu Yurd”, № 8-ə baxıla.

türk-tatar milliyyətçilərinin istədikləri istiqlal deyil, sadəcə Rusiyadan ayrılmaq və ondan sonra Türkiyəyə qovuşmaqdır.

Bu davasını təyid etmək üçün köləlik ruhu Hondkaryana əcib bir metod kullandırıyor. Məgərsə qazanlı bir “tatar” mühərririn “ədəbi zövqünü türkcə ədəbiyyat və mətbuat oxumaq sayəsində inkişaf etdirməsi” kəbairdən imiş... Öylə ha! Hondkaryanca dünyada yalnız bir ilham mənbəyi və yalnız bir zövq örnəyi vardır - Rusiya! Məgərsə “Türkiyədə məşrutıyyətlərinin bütün türk-tatar məmləkətlərində sevinc və əlaqə ilə qarşılandığı, kəza, əfvi caiz olmayan bir günah imiş”. Öylə ya, əlaqədər olmaq üçün rus məşrutıyyəti, rus nihilizmi, rus anarşizmi, rus komunizmi varkən bu türk məşrutıyyəti, bu türk cümhuriyyəti də nərədən çıxdı!..

İstanbulda çıxan qəzetələri oxumayı, Türkiyədə zühur edən hürriyyət hərəkətləri ilə sadə əlaqədər olmayı belə Rusiya vətənsəvərliyinə qarşı ihanət tələqqi edən bir adamın artıq Rusya imperializminə qarşı görülən düşmənənə vəqeləri nə surətdə qarşılayacağı təsəvvür edilsin!

Sizmidiniz müharibə əsnasında Rusiya hüduqlarını candan müdafiə etməyənlər! Sizmisiniz rusofil olanları Qafqasiya birliyi xaricində sayanlar?! O halda görürsünüz nəticəyi! Türklərin ermənilərə yapıdığını, rusların da sizə yapacaqlarını bəkləyiniz!

Hondkaryan köləcə yapıdığı bu təhdid qarşısında yolunu şaşıracaq adamlar təsəvvür ediyorsa, yanılıyor. Biz, istiqlalçılar davamızı əsrin ən qüvvətli şüarına istinad etdiriyoruz. Rusiya imperializminin qəsb və istila nəticəsində təəssüs edən hüduqlarını müdafiə bizim üçün bir qayə olamazdı. Bizi bu qayeyə sədaqətsizliklə ittiham edəcək Rusiya imperatorluğu tarixə keçdiyi halda hondkaryanların bu füzüli davada israrları kölə ruhlu olduqlarını isbat üçün nə parlaq bir dəlildir!

Papadan ziyadə katolik buna deyərlər işlə!

Bizim kəndi hüduqları daxilində qalan rus millətinə qarşı ədavətimiz yoxdur. Biləks ona bu xüsusda hər dürlü iyi təmənnilərdə bulunuruz. Fəqət bununla bərabər bizi istədigimiz şəkildə həyatımızı qurtarmaqdan və mədəni həyatımıza istədiyimiz istiqaməti vermək-

dən mən ilə kəndi gərdunəsinə taxaraq, istismar və istila əməlinə bulunan hər hansı rus imperializminə bütün varlığımızla düşmə-  
niz. Bunu biz imperializmin keçmişinə və halına olduğu kibi gələ-  
cəyinə də təşmil etməkdən zərrə qədər çəkinməyiz! Və əminiz ki,  
cahan əfkari-ümumiyyəsilə bərabər, tarix dəxi Avstriya imperator-  
luğuna qarşı “ihənət”lə Rusiya cəbhəsinə iltica edən rexoslavakları  
ittiham etmədiyi kibi, bizi də ittiham etməz!

\*\*\*

Pantürkizm məsələsinə gəlincə, fürsətdən bilistifadə müğalitə-  
çilərin iğfal etmək istədikləri zümrəyə bir dəfəlik anlatalım ki, islav  
millətlərində olduğu kibi, türk irqinə mənsub millətlərdə dəxi bir bir-  
lik məfkurəsi doğmuş və bu doğuş müəyyən bir zaman romantik bir  
dövr yaşayaraq, o vaxta qədər dini-islami düşüniş etiyadında bulu-  
nan siyasi türk-tatar əfkari üzərində daha əsri və tərəqqi sevrəcəsinə  
bir təsir yapmışdır.

Fəqət panslavizmdən daha az real şərait və imkana malik olan  
panturanizm panslavizmin gəldiyi nəticəyə nisbətən daha az bir za-  
manda gəlmiş və bu gün ən kuyi panturanistlər belə sadə bir kultür  
birliyini mümkün mərtəbə mühafizəyə qeyrət etməklə iktifa etmiş-  
lərdir.

Ayaz İshaki bəyin türk birliyinə və bu birliyə qarşı Türkiyə  
Cümhuriyyətinin vəzifələrindən bəhs edən məqaləsini qərəzkarənə  
surətdə istifadə edən erməni rusçuları o məqalə münasibətilə yenə  
Ankarada intişar edən “İnqilab” qəzetəsində yazılan hiddətli yazı-  
ları da görməlidirlər. Və zənn etməyiz ki, görməmişlərdir. Ötədən  
bəri türkçü olaraq yazı yazan mühərrirlərin iştirakı ilə çıxdığı halda,  
bu qəzetədə Əli Heydər Əmirə bəyə rəğmən, Ayaz bəyin Türkiyə  
Cümhuriyyətindən digər türk məmləkətlərinin mənafeini müdafiə  
haqqındakı təmənnisinə qarşı şiddətli müahizələr vardı.

Ton etibarı ilə bu qədər şiddətli olmamaqla bərabər, türk millətçi-  
liyini irq nəzəriyyəsi sistemindən nasyonalite nəzəriyyəsi sisteminə  
keçirən Türkiyə məfkurəçilərinin müvəffəqiyyəti sadə nəzəriyyə-  
çilik sahəsində qalmamışdır<sup>1</sup>. Türkiyə Cümhuriyyətinin yeni hə-

<sup>1</sup> “Prometey” məcmuəsinin 1928 mayıs nüsxəsinə müraciət.

yat əsasları qurularkən təqib olunan siyasət müasir demokrasilərdə mövcud milliyyət məfhumuna tamamilə uyğundur. Dünkü panturanizm düşüncəsi ilə bugünkü türkizm arasında çex məfkurəçilərindən Palatskinin anladığı panslavizm ilə Çavliçekin anladığı panslavizm arasında olduğu qədər böyük bir fərq vardır. Palatski böyük qardaş Rusiyanın idarəsi altında böyük bir islav imperatorluğu təsəvvür ediyor və çexlərin xilasını ancaq Rusiyadan bəklüyordu. Halbuki Çavliçekin bu yüksəkdən uçan bu xəyalə təlim etdiyi məfkurə islavlığa sadıq qalmaqla bərabər, bir realist olmaq üzrə, çexlərin bizzat kəndi qüvvətlərilə xilas olacaqları ümdəsini ortaya qoydu ki, bugünkü Çexo-Slovak Cümhuriyyəti işlə bu realist məfkurənin təhəqqüqü deməkdir.

İslav birliyi fikri Çexo-Slovak dövlətinin təşəkkülünə mane olmadığı kimi, türk birliyi fikri də Azərbaycanın Qafqasya Konfederasyonuna girməsinə mane olamaz. Palatski əyarında bir idealist, bəlkə də, günün birində Çexo-Slovakiya da daxil olduğu halda bütün islav dövlətlərinin bir siyasi birlik vücuda gətirəcəklərini düşünməkdədir. Fəqət böylə bir düşüncənin mövcudluğu, şübhəsiz, Çexo-Slovak Cümhuriyyətinin bir həqiqət olduğunu inkar edəməz!

Türk birliyi üçün də böylədir. Eyni irqi qərabət nəticəsində yekdigərinə yaxın hars məhsullarına malik olan türk ellərindəki müştərək qiymətləri mühafizə etməklə bərabər, ayrı-ayrı türk millətlərinin birər dövlət və cümhuriyyət halında istiqlal qazanmaq yolundakı hərəkətlərini şübhə altına alanlar ancaq rus imperializminin könlüləri və yaxud kölələri ola bilərlər!

Azərbaycan istiqlalçılığının türk birliyi fikrindən əzəmi surətdə mühüm olduğunu inkar etməməklə bərabər, siyasətdə realizm mütaqidi olan Azərbaycan milliyyətçiləri üçün bu fikrin sadə hars sahəsində qabili-tətbiq olacağı aşıkardır. Buna görə də biz müstəqil Qafqasiya Konfederasyonu fikrini zamanın ən aktual bir tezi olaraq müdafiə ediyoruz.

Qafqasiya Konfederasyonunu əldə etmək üçün çalışan təşəkkül-lərin ancaq Rusiya imperializminə müariz qüvvələrdən ibarət olaraq vücuda gəlməsi haqqındakı mütalimimizi Türkiyəyə iltihaq niyəti

daşdıgımıza ətf etmək üçün ancaq Hondkaryan qədər Rusiya düşgünü və Türkiyə düşməni olmaq lazım!

“Rusofilliyini”, yəni rus imperializminin dostu olduğunu etiraf edən Hondkaryan bu “pərəstişin” istiqlalçılığı layiqli olmadığına dava ediyor və gülünc olmaq əndişəsini göstərmədən, “rus ixtilalı Lehistana istiqlal verdi ya!” - diyor. Söyləmək lazımdır ki, Lehistan istiqlalçılığının rus düşmənliliyi üzərinə qurulduğunu bilməyən beynəlmiləl hərəkatlar tarixinə az-çox aşına tək bir münəvvər bulunamaz.

Əvət, Hondkaryan əfəndi panturanizmin dünkü romantik müməssillərinə Qafqasiya Konfederasyonunun türk fikri üçün maneə təşkil etmədiyini söylədiyimiz kibi, sizə də ruspərəstliyin Qafqasiya istiqlalçılığı ilə təlifi qabil olmadığını söyləməliyiz. Və sizin bir “günahlı” kibi göstərdiyiniz türk dostluğu isə buna qətiyyə bənzəməz. Rus imperializmi ilə mücadilə halında ikən siz də qəbul ediniz ki, qafqasiyalılar üçün “rusofillik” pək də müsbət bir dəstək olmasa gərək! Halbuki Rusiyanın kəndi milli hüdudu daxilində qalmasına candan tərəfdar olmaları lazım gələn qonşu dövlətlərə Türkiyə ilə İrana qarşı qafqasiyalılar tərəfindən göstəriləcək təvəccöhün mənası tamamilə başqa və müsbətdir. Hondkaryanların istədiyi kibi, Türkiyə düşmənliliyi üzərinə təəssüs edən Qafqasiya birliyinin bugünkü Sovetlər İttifaqına daxil Mavərayi-Qafqaz federasyonundan başqa bir mənası olamaz! Bu məna Hondkaryan düşüncəsindəki bəzi erməni siyasilərinə təzmin və onun rus əfəndilərini məmnun edərsə də, xəta etməyiz ki, qafqasiyalı digər millətlərə mənsub siyasi təşəkkülləri, hətta erməni millətinin həqiqi və həyati mənəfətlərini dərk edən ağıl başında mütəfəkkirləri belə məmnun etsin!

\*\*\*

Qeyd etdiyimiz kibi, şimdiki artıq sırf hars sahəsinə çəkilərkən mövqeyini tamamilə türk millətləri realistinə tərək edən siyasi panturanizm həyatı üzərində rusçuluq taktiki naminə inspeksiyaçı yapan “həqiqi rus” erməniləri, nədənsə, daşnaksütyun mətbuatının meydana atdığı yeni çıxan “panarmyanizm”dən heç də bəhs etmiyorlar. Daşnaksütyun Firqəsinin rəsmi nəşiri-əfkarı bulunan “Dro-

şak”ın “aryan ocağı” və “aryan mərkəzi” təşkili haqqındakı məruf təklifini A.Hondkaryan hər halda görmüş olsa gərəkdir. İşbu “ocak” və “mərkəz” ətrafında “Droşakin” rəyincə, “nəcib farslar, cəngavər kürdlər, cəsur beluclar, cəngəlli giləklər və açıq göz ermənilər, hətta əfqan və hindlilər aryan cinsindən bütün millətlər toplanmalı və birləşməlidirlər”. Bu birliyin qayəsi nədir? “Aryan qövmlərinin qanıçici düşmənləri (?) turanilərə qarşı aryan millətlərindən mütəşəkkil bir birlik təsis, öylə bir birlik ki, Yegikiyanın, əlbəttə, İrani sevdiyi üçün deyil, məhza hiyləli bir manevra kollanmaq üçün bəyan etdiyi təcəvvürüncə “İrannın bu birlikdəki rolu Prusyanın Almaniya birliyində oynadığı roldur”.

(Bu xüsusdakı nöqtəyi-nəzərimiz mühərrirlərimizdən M.B.Məmmədzadə bəy tərəfindən yazılan “Ermənilər və İran” namında risalədə izah və təsbit edilmişdir. İstanbul, 1927).

Daşnaksütyun təqdisyenləri arien birliyindən bəhs edərkən bu böyük planın Rusiyaya şamil olacağından heç də bəhs etməmişlərdir. Əcəba bu sükut, Hondkaryanın bizə tətbiq etdiyi metod üzrə, Ermənistanın Rusiyadan ayrıldıqdan sonra İranla qovuşmasını icab etməzmi?

Etməz! Çünki “Droşaçılar”ın da, hondkaryanların da məluf olduqları müştərək bir xəstəlik vardır ki, o da təqib etdikləri yanlış yol nəticəsində üzərində inad göstərdikləri türk düşmanlığı və qonşu bədxahlığından ibarətdir.

Arien birliyindən bəhsləri dəxi bu xəstəliyin müzmün avarizindən başqa bir şey deyildir. İrannıları kəndi qonşuları, əzcümlə qafqasiyalı azərbaycanlılar əleyhinə təhrik məqsədilə uydurulan bu nəzəriyyəyə, zənn etməyiz ki, kəndiləri dəxi müsbət bir qiymət verirlər. Qonşu bədxahlığının burada yeganə müəssir amil olduğu, bizcə, uzun boylu izaha möhtac deyildir.

Fəqət bu yolun erməni millətinə çox bahaya mal olduğu artıq bütün cahana məlumdur. Yanlış yolun nərəsindən dönülürsə kardır!..

Millətlərdən ziyadə kəndi zövq və mənəfətləri saiqi ilə hərəkət edən erməni siyasilərindən bir qismi millətdeşlərini, bərabər yaşamaq məcburiyyətində bulduğu qonşuları əleyhində macərəcuyana



çıxmazlara sövq etməkdən saqınılarsa, bizcə, kəndi irqdaşları hesabına çox ağıllı və çox həmiyyətli bir hərəkətdə bulunmuş olurlar!..

*M.Ə.Rəsulzadə*  
*“Odlu Yurd”, birinci qanun 1929, ıl:1, №10*

Mühərrir - müxbir  
Tərvic - rəvac vermək  
Caiz - icazəli, haqlı  
Mütəsəvvir - təsvir olunan  
Müməssill - nümayəndə  
İntişar edən - yayılan  
Təhəmmül - dözümləsi  
Məzərrət - zərər vermə  
Kurnaz - hiyləgər, bic  
Müğalitə - müzakirə  
Namilə - adı ilə  
Təyid etmək - təkid etmək  
Metod - üsul  
Kullandmaq - istifadə etmək  
İğfal - aldatma  
Təvəccöh - üzçevirmə, diqqət

*Red: birinci qanun 1929 - dekabr 1929*

### **NƏ “KÜBRƏ”, NƏ DƏ “MƏLZƏMƏ”** **(KERENSKİLƏRƏ CAVAB)**

Nə “kübrə”, nə də “məlzəmə”!..

Böyük Cahan hərbi müxtəlif siyasi sistemlərin bünyəvi qüdrətlərini sınayan pək böyük bir imtahan oldu. Bu imtəhandan parlaq müvəffəqiyyətlə çıxan siyasi bünyələr ancaq milli vücuda malik

təşəkküllərə, milliyyət məsələsinə şü və ya bu şəkildə qiymət verən dövlətlər olmuşlar.

Rusiya, Avstriya və Osmanlı imperatorluqlarının bu böyük çəkişmədə inqiraza uğradıqları, əlbəttə, tarixi bir təsadüf əsəri deyildir! Qaliblərin başında bulunan İngiltərə sistemində belə müharibədən əvvəlki qiymətlərə nisbətən milliyyət məsələsi nöqtəyi-nəzərindən çox böyük dəyişikliklər hüsula gəlmişdir.

Kəndi arzularına rəğmən millətləri cəbrən kəndi idarəsi altında tutan bir imperializmin bundan sonra təəssüs edəmiyəcəyi artıq hər kəscə mühəqqəddir.

Fəqət nə yaparsınız ki, tarixin hər kəs tərəfindən anlaşılmış olan bu təbii seyrini dərk etməyən və onun sürətlə dönən çarxına dəyənək soxmaq istəyən bir taqım xəyalçılar hala mövcuddur.

Bu xəyalçıların kimdən ibarət olduğunu bəlkə də təxmin ediyorsunuz. Rusiya əhvalına aşına və əzcümlə bəyaz rus mühacirləri arasındakı siyasi ümid və cərəyanlarla əlaqədar olanlar, heç şübhəsiz, bu xəyalçıları kəşifdə pək də müşkülət çəkməzlər.

Bu növdən rus siyasilərinə baxılırsa, cahan tarixi seyrinin ümumi qanunlarına Rusiya tabe deyildir. Onun kəndinə məxsus yolu vardır! Hər millətin kəndi müqəddəratını təyində bizzat səlahiyyətdar olduğunu müdafiə edən müasir şüar sosialist məfkurəçiləri tərəfindən dəxi qəbul edilmiş ikən kəndilərinə sosialist deyən rus firqələri bu prinsipin eynilə Rusiyaya tətbiqini qətiyyənlə qəbul etmiorlar. Bu xüsusda ən ziyadə təəssüb göstərən sabiq Rusiya müvəqqəti ixtilal hökuməti rəisi Kerenski ilə onun qrupudur. Kerenski bu təəssübünün kəskin tərəfini bilxassə Sovetlər İttihadındakı türk cümhuriyyətləri və ələlxüsus milli Azərbaycan istiqlalçılığına qarşı tövcih etməkdədir.

Kerenski yalanından Hondkaryanın bu xüsusda nə kibi bir provakasyona müraciət etdiyi keçən nüsxəmizdə qeyd olunmuşdu. Bu dəfə də Kerenskinin imzası ilə vüqu bulan bir çıxışdan <sup>1</sup> bəhs etmək məcburiyyətindəyiz.

---

<sup>1</sup> "Dni" № 64-də basılmış Kerenski məqaləsi.

Kerenski qismi məxsusumuzda dərc olunan kazanlı türk komunistləri arasında açılan “Milli fırqə” təşkilatından, Sultan Əliyevçilikdən tutaraq “pantürkizmə” gəliyor və bütün bu “təhlükələr” qarşısında qara basan bir adam kibi sayaqlıyor. Məgərsə “Sultan Əliyevçilər” Sovetlər İttihadı bayrağı altında daimi olmayan “Rusiya topraqlarını sabiqdə məhkum və məğdur deyə adlanan millətlər arasında böləcəklərmiş”.

Kəndisinə demokrat, radikal və sosialist deyən Kerenskinin düşdüyü şovenlik dərəcəsinə görünüz ki, Rusiya monarşisində məğdur millətlər mövcud olduğunu belə məşrut olaraq kinayə ilə qəbul ediyor. “Məğdur deyə adlanan” və böyük bir tədəhhüslə “Rusiyayı bölüşmək istiyorlar!” - deyə fəryad qoparıyor. Şöylə ki: “Qafqasiya - gürcü, dağlı və azərbaycanlılara. Kiçik Rusiya - ukraynalılara. Sibirya - yakut, buryat və sair qeyri-cinslərə. Volğa nəhri maverasındakı bütün Rusiya Orenburğ və Sibirya çöllərindən tutaraq Türkistanda vaqə Pamir yaylalarına qədər - pantürkistlərə, yəni Kazan tatarları ilə kəmalistlərdən mütəşəkkil bir ittihadə” keçəcəkdir. Rusiya parçalanacaqdır.

“Pamir yaylaları - kazanlılarla kəmalistlərdən mütəşəkkil bir ittihadə!”. Bu, hər dürlü siyasi və coğrafi mənadan məhrum bir cümlənin altında insan vaxt ilə qoca bir məmləkətin başında bulunmuş və şimdiki də bu sövdadan daşınmamış bir zatın imzasını görünəcə, həqiqətən də, kerenskilərə ariz olan siyasi kabusun nə müdhiş bir xəstəlik olduğunu təsəvvür edə biliyor.

Kerenskidəki fikir şəşqınlığı bu qədərlə qalmıyor, ona görə bolşevizm ruslarda milliyyət fikir və hissini hər dürlü vasitələrlə öldürdüğü halda, rus olmayan millətlərdə, biləks bu hissi təşviq ediyormuş ki, hal-hazırda qüvvətlənən “separatizm hərəkəti” da bu siyasətin “təbii nəticəsi” imiş!

Kerenskilər həyatdan və zamanın istəklərindən nə qədər uzaqlaşmışlardır. Sanki nə Cahan hərbi olub-keçmiş, nə mozayik imperatorluqlar çökmüş, o cümlədən nə də Rusiya çarlığı yıxılmışdır! Tipqi çar rejimi dövründə hər dürlü milli hərəkətdə bir “yabançı əli” və

hər türlü siyasi hərəkətdə bir “yəhudi intiriqası” görən reaksioner rus şovenləri kibi kerenskilər də “seperatizm” namilə tövsif etdikləri milli hərəkətləri yabançı əllərin əsərilə hərəkət edər birər qüvət kibi göstəriyorlar. Kerenskiyə görə “Rusiya daxilindəki seperatistlər bila istina şü və ya bu əcnəbi dövlətlərlə mərbutdurlar”.

Eyni görüş kəndi hakimiyyətlərinin məhkum millətlər üzərində zəifləməsinə zərrə qədər təhəmmül etməyən bütün imperialistlərin görüşü deyilmədir? Və bu gün Kerenskinin ağzında təsərif olunan “pantürkizm” vaxtilə “Novoye Vremya” mühərriri Menşikovun ağzından düşməyən “panislamizm” arasında nə fərq vardır?

Şovenlikdə deyil Menşikov, məruf reaksionerlərdən Markova belə daş çıxardacaq qədər hərarət kəsb edən Kerenski “seperatistlərin Rusiyanı parçalamaq təşəbbüsləri” qarşısında təcəllüt göstəriyor və “inanmalıdır ki, Momzenin dediyi kibi, rus xalqı heç bir zaman əcnəbi kultürlər üçün kübrə və yabançı dövlətlərin binası üçün məlzəmə rolunu oynamayacaqdır” - diyor. Böylə olması üçün də o, rus xalqını “Sovetlər İttihadındakı digər bütün millətlərin tutuşmuş olduqları milli etiraz atəşilə yanmaya” davam ediyor.

Kerenskilərə deməliyiz ki, bir kərrə nə “seperatizm”, nə də “Rusiyanı parçalamaq” mövzu bəhsi deyildir. Bizcə bu kəlimələr heç də yerində kullanılmamışdır.

Bir kərrə cahanın və demokrasinin ən yüksək məfhumuna mütabiq kəndi istiqlalını elan etmiş ikən yabançı bir qüvvət tərəfindən istilayı uğrayan bir millətin kəndi hürriyyət və istiqlalını istirdad yolundakı hərəkətdə “seperatizm” demək caiz olamaz. Fərza cahan hərbi əsnasında alman istilasını altından qurtarmaq üçün vuruşan Belçika hərəkətini kimsə seperatist bir hərəkət kibi tələqqi etmək haqqında deyildir. Bunun kibi bir Azərbaycan, bir Gürcüstan, bir Ukrayna hərəkətləri dəxi Rusiyaya qarşı seperatist bir hərəkət mahiyyətində tələqqi ediləməz! Avstriya imperatorluğuna qarşı kəndi istiqlalları üçün cidala girişən Çeko-Slovakiya, Xırvatstan və sairə kibi hərəkətləri Kerenskiçilər heç də mənfi bir ayrılma hərəkəti kibi görməmişlərdi, o halda nədən Şimali Qafqasiya, Türkistan, Kazan, Kırım və sairə kibi hərəkətlər mənfi bir seperatizm kibi görülüyor!

Biz seperatizm deyil, bütün mənasilə bir istiqlal davasında olan bu millətlər qətiyyəən Rusiyayı parçalamaq niyyətində də deyildirlər. Biləks, Rusiyanın kəndi milli hüdudları daxilində mülki tamamiyyətini tamamilə mühafizə edərək, tərəqqi etməsini təmənni edəriz. Fəqət kerenskilər də bu həqiqəti qəbul etməlidirlər ki, Qafqasiyanın gürcü, dağlı və azərbaycanlılara keçməsi qətiyyəən Rusiyayı parçalamaq deyildir, nitəkim Ukrayna ilə Türkiistanın dəxi Rusiya ilə əlaqəsi yoxdur. Bu millətlərin təbii haqları olan istiqlallarına qovuşmaları ilə kəndi topraqlarına bizzat sahib olmaları, bilməliyiz nədən Rusiyayı parçalamaq olsun! Böylə bir fikir ancaq sabiq Rusiya imperatorluğu daxilində yaşayan qeyri-rus millətlər üzərində rus millətinin mütləq bir hakimiyət haqqına malik olduğu haqsızca dava edilmək surətilə bəyan edilə bilir.

Şübhəsiz, kimsəyə istədiyi fikri bəyan etmək mən edilməmişdir. Bu cümlədən münqəriz rus imperializmini ənqaz altından çıxararaq təkrar ayaqda tutmaq istəyənlər dəxi istədikləri fikri bəyan edə bilirlər. Etsinlər! Fəqət nə olur, bir az da münsif olsunlar! Kamalizmdən və onun mütəcaviz bir siyasət fikri daşdığından bəhs ediliyor. Halbuki nə görüyoruz: Kamalizm “Misaqi milli” xaricində qalan bilcümlə Osmanlı ərazisindən qəti surətdə və səmimiyyətlə əlaqəsini kəsmiş, bu tarixi zərurəti olduğu kibi qəbul etmişdir. Ona istinad olunan mütəcaviz “panturanizm” davaları dəxi “panrusizm” əkməyinə yağ sürtənlərin hiyləli taktikindən başqa bir realiteyə malik deyildir. Bugünkü realist türkiizm Sovetlər İttihadına məhkum türk cümhuriyyətlərindəki istiqlalçılıq və milliyyətçilik hərəkatlarını qüvvətləndirən bir fikir həmləsi olmaq etibarilə, şübhəsiz, “panrusizm”in düşmənidir.

Avstriya imperatorluğunun ənqazında panslavizmin oynadığı rolu, ehtimal, pantürkiizm də Sovetlər İttihadı şəklindəki rus imperiazminə qarşı oynar, yəni müstəqil türk cümhuriyyətlərinin təşəkkülünü mucib olur.

Fəqət bir Avstriyanın parçalanması ilə əski romantik panslavistlərin bəklədikləri “Böyük Slavya” təəssüs etmədi. Daha az real imkan və şəraitə malik olan dünkü romantik pantürkiizmin də təhəqqüq

etmək niyyətində və imkanında olmadığını pək əla bilən Hondkaryan-Kerenski ittihadının çevirdikləri manevranın mənası məlumdur. Qafqasiyadakı türk olmayanları qorxutmaq və rus xalqında milli şövenlik qeyrətini qıcıqlamaq!

“Prometee” rəfiqimizin dediyi kibi millətləri təhdid məqsədilə rus xalqına təcavüzkar fikirlər təlqin edən kerenskilər bilməlidirlər ki, sadə bizləri deyil, Rusiyadan daha yeni ayrılmış millətlərlə birlikdə daima rus imperializminin təhdidi altında bulunan bütün millətləri dəxi yarınki Rusiyaya qarşı mütəyəqqiz və ehtiyatlı bulunmaq zərurətində bulundurur, çünki bunlardan heç biri “rus kultürünə kübrə və rus dövlətinə məlzəmə” olmaq istəməzlər!

*M.Ə.Rəsulzadə*

*“Odlu Yurd”, ikinci qanun 1930, il:1, №11*

Məlzəmə - zəruri olan şeylər

Bünyəvi - təbii halı

Tövcih - üzdöndərmə

Məşrut - şərtli

Tədəhhüslə - təşvişlə

Təhəmmül - dözmək

İstirdad - geri alma, geri istəmə

Fərza (fərzən) - fərz edək ki, tutaq ki

Tələqqi - qiymətləndirmə, almaq

Münqəriz - nəslə kəsilmə

Mütəcaviz - təcavüzkar

Ənqaz - sökülmüş binanın qalıqları

Təhəqqüq - həqiqi olduğu meydana çıxma

Mütəyəqqiz - oyanmış, ayıq-sayıq

*Red: ikinci qanun 1930 – yanvar 1930*

## NAKAMLARDAN BİRİ

Ağrı söyləyən azərbaycanlı bir ana ağzında ən yanıqlı söz “nakam” kəlməsidir.

“Nakamım oğul!” Bilsəniz bu cümləyi söyləyən bir ana nələr çəkiyor, nə yanıqlı hislərlə qısılib qovruluyor!

Əskişəhərdə vəfat edən Azərbaycan münəvvərlərindən Hacı Ağa Nuri bəy sözün xalq növhəsində söylənən mənasilə “nakam” deyildi, o evli idi. Kəndindən sonra dağidar bir rəfiqə tərək edərək bu dünyayı buraxmışdır.

Fəqət buna rəğmənlər Hacı Ağa “nakam”dır. Əvət, nakam! Çünki bir gənc üçün evlənmək, sevgilisinə qovuşmaq nə isə, vətənsəvən bir mültəci mühacir üçün hürr və müstəqil vətəninə qovuşmaq odur, bəlkə ondan daha ziyadədir. Bu etibarla ölümü ilə kədərləndiyimiz Hacı Ağa “nakamdır”.

Vətənin xilasını görmədən aramızdan gedən arkadaş şüurlu millətçilərdən, hərəratlı vətənsəvərlərdən biri idi. Daha məktəb sırasında ikən Bakıda Müsavat Firqəsinə intisab etmiş və 15 sənədən bəri türk milliyyətçiliyinə və Azərbaycan istiqlalçılığına sədaqətdən ayrılmamışdır.

Kəndisini tanıyanlar vətənin pək dəyərlı bir gənc qeyb etdiyinə qanədirlər. Kəndisini ibtida Azərbaycan Məclisi Müəssisənə intixab komisiyonunda katib olaraq çalışdığı andan etibarən tanıdığı bu arkadaş kəndisinə güvənilir istiqbala malik ciddi bir gənc idi. Bilgi sahibi, xarakterə malik, məfkurəçi bir gənc!

Yazıq ki nakam öldü!

Ey “kam” bəkləyən digər gənclər! Nakam önlənlərin intiqamı alınmalı, vətənin xilasını yolunda yapılan cidal bir an üçün olsun unudulmamalıdır!

Nakamların məzarlarına qoyacağımız ən münasib çələng vətən və istiqlal fikrinə göstərəcəyimiz əlaqədən başqa nə ola bilər?

*M.Ə.Rəsulzadə*

*”Odlu Yurd”, mart 1930, il:2, №13*

Dağidar - üzüntülü, kədərli  
İntisab - mənsub olma  
İntixab - seçmək

## ÜSYANLAR HAQQINDA

Xalqdakı səbir və təhəmmül kasası daşdı. Başqasının məbədinə kəndilərinə məxsus qanlı ayinlərlə soxulan qızıl imperialistlərin rus xüsusiyyətindən mülhəm iştirak sisteminin “köy iqtisadiyatını kollektivizə” adilə məruf çıxınca tətbiqatı Azərbaycanda və ümumiyyətlə, Qafqasiyada qanlı hadisələrlə qarşılandı.

Artıq milli bir xalq üsyanı, qanlı bir istixlas hərbi şəklini alan bu hadisələrin bilxassə Azərbaycanda nə kibi məhşər mənzərəsi göstərdiyini burada təkrar edəcək deyiliz. Kaç nüsxədir “Odlu Yurd” bu “mənzərəyi” bütün böyüklüyü ilə təsvir etməkdədir.

Bu mənzərə, həqiqətən, böyükdür, çünki bir millətin diri bir vücud olduğunu göstərən, onu hər dürlü təcrübəyə təhəmmül edər bir heyvan olmadığını isbat edən bir lövhədir. Müqavimət edəməz bir hala gətirildiyi zənn olunan xalqın qiyamı və üsyanı Kremlin tiranlarının belə təsəvvür edəmədikləri bir dərəcəyi bulmuşdur. Moskvadan vaqifanə yazılar yazması ilə məruf “S.Vestnik” müxbirinin söylədiyinə görə hadisələri tədqiq üçün Moskvadan Qafqasiyaya göndərilən Molotov səyahətindən dönüşdə panik bir surətdə belə dəlicəsinə “bir sovet düşmənliliyinin mövcud ola biləcəyini heç bir zaman təsəvvür etməmişdir” diyormuş. Onunca dağlarda üsyan hələ davam ediyor, digər səmtlərdə üsyan yoxsa, bunu hər halda əhalinin istəmədiyilə izah etmək doğru olmamış.

Həqiqətən də, təsəvvür olunsun: beş-altı aydan bəri məmləkət üsyan halındadır. Dağlar atəşlər içərisində, nehirlərdə də su deyil, kan axıyor. Şəhərlər asilər tərəfindən tutuluyor, qızıllar tərəfindən bombardman olunuyor. Əsgərlər üzə duruyor, kəndi millətimə kurşun atmam diyor! Tam müharibə! Toplar, metralyozlar, təyyarələr, zirehli



qatarlar. Hətta... hətta zəhərli qazlar! Körpülər atılıyor, yollar duruyor. Fabrikalar yandırılıyor, köylər yerlə-yeksan oluyor! Miqdarı on minə varan asilər! O miqdardan azalmayan tutulanlar, sürülənlər, qurşuna düzülənlər! Başını götürüb gözü gördüyü tərəfə qaçanlar da başqa!

İştə bütün dəhşətlərilə bir hərbi, bir istixlas hərbi, bir millət qiyamı! Məmləkətin düşməndən boşaldılması, milli hakimiyyət və istiqlalın geri alınmasını mülkiyyət və hürriyyətin köklənməsini Qafqasiyanın qafqasiyalılara qalmasını istəyən bir mücadilə!

Bu mücadilənin böyüklüyünü onunla ölçəlim ki, sovetlər ona sadə qüvvət və həm də məhəlli qüvvətlə faiq gələmədilər! Hər şeydən əvvəl bu müdhiş qiyam qarşısında Moskva “kollektivizasyon” siyasətinin “qəbahətini” məhəllələrdəki arkadaşların “müvəffəqiyyətdən gicələni” başlarına atdı, elan etdiyi proqramı durdurdu. Sonra Qafqas ordusu komandanlığında dəyişmələr yapıdı. Və Rusiyanın hər tərəfindən Qafqasiyaya yeni, kəndinə sadıq əsgər qitələri çəkdi. Başqa çıxarı yoxdu. Yerli əsgərlər sözbə baxmıyor, azərilər asilərə iltihak ediyor, ermənilərlə gürcülər də hərəkət etmək istəmiyorlardı. Nasıl istərlər ki, erməni, gürcü partizanları da azərbaycanlılarla omuz-omuzla hərbi ediyorlardı. Qafqasiya birləşmişdi.

Qafqasiyanın istilaçı rus əleyhində birləşməsi – iştə hürriyyət və istiqlalın millətimizə tarixcə vəd olunmuş günü yaxlaşdırən bir hadisə. Bir hadisə ki, düşmənləri ən həssas nöqtəsindən vuruyor. Bundan bir az əvvəl məruf Kerenski Parisdə nəşr etdiyi “Dni” namında məcmuəsində Azərbaycan üsyanlarına aid bir vəkadən yana-yaxıla bəhs ediyordu. Göyçay hadisəsi əsnasında çəkist Martinovun imdadına göndərilən 500 qızıl ordu nəfərlərindən türk, erməni, gürcü kibi yerlilərin qitələrindən ayrılıb ta azərbaycanlı asilərlə birləşmiş və onlarla birlikdə geri qalan 400 rus nəfərini kəsmişlərdi. Bunu yanıqlı bir lisanla qeyd etdikdən sonra Kerenski Qafqasiyalı köylülərə qarşı rus köylüsü göndərən Stalin siyasətini tənqid ediyor, bax, bolşeviklər işi nəərəyə vardırıdılar ki, şimdiki “erməni köylüsü belə türk köylüsü ilə birləşərək rus köylüsünü kəşiyor!” – deyə fəryadı qoparıyor.

Kerenskiyə görə, Qafqasiyada Rusiya ilə birlikdə qalmaq istəyən münəvvərlər az deyilmiş, yalnız bu münəvvərlərdə xalqda mövcud qüvvətli ayrılma cərəyanına qarşı kürək çəkmək imkanı yox! Köylü qiyamını basdırmaya rus qızıl ordusu köylülərini göndərməklə Stalin Rəsulzadələrin qafqasyalılara vüqu bulan xitabını qüvvətləndiriyormuş. Bu xitab nəymiş? “Panrusizm təhlükəsinə qarşı birləşiniz!”

Rus istilasına qarşı birləşmək! Velikorusları kəndi milli hüduurları daxilində tutmaq! Kerenski buna separatizm proqramı diyor. Onunca Velikorus deyilən bir mövcud yoxdur. Var olan Rusiyadır. Millətlərin səadəti bu varlığı tanımaqda, onun daxilində qalaraq, bir otonomilə qənaətlənməkdə imiş.

Kerenski rus sosial-demokratları qədər olsun iləriliyəmiyor. Onlar heç olmazsa, sözdə millətlər üçün istərlərsə Rusiyadan ayrılmağa varıncaya qədər “bir haqq tanıyurlar”, fəqət bu haqdan istifadə etməməyi onlara tövsiyə ediyor və haqlarını almaq üçün hər bə əcnəbi müdaxiləsinə müraciət taktikini isə qətiyyənlə təcviz etmiyorlar. Onlarca bolşevizm diktatorluğu tədriclə likvidə edilməlidir, çünki əks təqdirdə “ixtilal müktəbəsatinin qeyb edilməsi təhlükəsi vardır”. Kerenski ikinci internasyonalın bolşevik rejiminə qarşı göstərdiyi bu etidali əsasən rədd etmələ bərabər, bu taktikin milliyət və Rusiyadan ayrılma hərəkətlərinə aid olan qismindən məmnundur. Çünki istixlası reyel vasitələrlə müraciət etməmək şərtlərinə bağlanan bir haqqı tanımaqda tanınamamaq arasında fərq olmadığını bilməz deyildir.

Fəqət bizim Kerenski zehniyyətində anlıyamadığımız bir nöqtə vardır. Əcəba Qafqasiyanı Sovetlər İttihadı daxilində tutmaq üçün rus mujiklərinin qüvvətinə müraciət edən Stalini tənqid edən bu zati şərif Rusiyadan başqa məfhum anlamadığı təqdirdə və “ayrılma cərəyanının əsasən əleyhində bulunduğul halda, nə zənn ediyor, nərdənsə möcudiyətlərini xəbər aldığı və çift bir tək rusofil münəvvər qüvvətiləmi istiqlal eşkilə cuşu huruştə bulunan Qafqasiyanı Rusiya daxilində tutacaqdır? Əcəba bu zehniyyətdə qaldıqca zənn etmiyormu ki, o da Stalin kibi istər-istəməz rus köylüsünü Qafqasiya köylüsünə qarşı sövq etmək və Tambotlu anaları gözü ağlar vəziyyətdə buraxmaq zərurətində qalsın?!

Ermənilərin azəri türklərlə birlik edib rus istilaçılarına qarşı bərabər hərbi etdiklərini Kerenski Təbrizdəki erməni mühabirindən alaraq yuxarıya qeyd etdiyimiz yarıqlı məqaləsini yazmışdı...

Bizim bilavasitə aldığımız məlumat da kerenskiləri güldürəcəkdir. Erməni köylüsünün qonşu türk köylüsü ilə birlikdə Moskva qüvvətinə qarşı mücadilə etdiyi olmuş bir işdir. Aldığımız məlumatlara görə, sadəcə köylülər deyil, bilavasitə onların və kütləvi hərəkətin təsirində bulunan Təbrizdəki bəzi erməni muhatilində belə macərə siyasətindən əl çəkərək kibi yox, rus oriyantasyonundan göz çevirərək Qafqasiya birliyinə və qafqasiyalılarla təşriki məsəi siyasətinə təvəssül etmək meyli görülüyor və Qafqasiya Konfederasyonu fikrinə qarşı bir əlaqə oyanıyormuş. Hali-hazırda bu təsir altında bulunanlarla Qafqasiya xaricində bəxt arayan rəsmi macərə siyasətinin müməssilləri arasında münaqişələr davam ediyormuş.

Fəqət bu münaqişələrin rəsmi daşnaksütyun taktiki üzərində çarçabıyuk bir təsir yapmayacağını, erməni kütləsinin belə rus əleyhdarlığı tərəfinə təvəccüh göstərdiyini təəssüflə xəbər verən “Dni” qəzetəsindən öyrəniyoruz. “Erməni mətbuatının istiqlalçı “Prometey”ə cavabı” ünvanı altında Kerenskinin qəzetəsi 92 nömrəli nüsxəsində Parisdə intişar edən erməni qəzetəsi “Araç”ın bir məqaləsini iktibas ediyor. Bu iktibasa görə Daşnaksütyun firqəsinin orqanı erməni köylüsünün üsyanlardakı iştirakından erməni haqqında, “Dni”nin təbirincə, “Rus əleyhdarı cəbhədə” olduğu mənasını çıxarmamanın doğru olmadığına işarət ediyor.

Kerenski məmnun! Qafqasiyadakı istiqlalçılıq cərəyanına qarşı zəif də olsa, kürək çəkənlər var.

Fəqət bu kürəyin nə qırıq bir kürək olduğunu hadisələrdən anlayanlara sor!..

Parisdə, Rusiyada milliyət məsələsi üzərinə cərəyan edən bir münaqişə əsnasında natiqlərdən Fişer Sovetlər İttihadında hali-hazırda iki inkişafın bərabər getdiyini qeyd etmişdir. Bu inkişafardan birisi idari mərkəziyyətdir ki, kommunist diktatorluğundan doğar, digəri də milli kultür istiqlaliyyətçiliyindən ibarətdir ki, hər gün yeni bir qüvvətlə böyüyən milli hərəkətlərin mövcudiyətindən və onların dərin-

ləşməsindən gəlir. Birinci inkişafın qüvvətlənməsi, şübhəsiz, inkişafı sıkışdırıyor ki, bu da rus olmayan milli xalq kütlələrində ümumi dövlət mərkəzinə qarşı bir etimadsızlıq və onun yürütdüyü milliyət siyasətinin səmimiliyinə qarşı bir şübhə doğuruyor.

Sovetlər İttihadı seyrinin hər iki tipik inkişafı hadisəsinə gözəl rəmz təşkil edən bir hadisə keçənlərdə “O.Y”da qeyd olunmuşdu: İki rus tələbə “nə yapacayıq biz bu türkcəyi, Bakı Azərbaycan deyildir” demiş, qapıları vuraraq imtahan odasını tərk etmişlər. İki türk tələbə də “burası türk məmləkətidir, nədən bizə elmləri türkcə okutmazlar!” deyər eyni şiddətlə qapıları vurmuş getmişlərdir.

Darülfünun idarəsi hər iki tərəfində milliyətçilik və şövenliyinə hökm edərək fakültələrdən tərqlərinə qərar vermişdir.

Bu qərarilə darülfünun məhkəməsi, bircə, təbiətin səsini boğma-ya yeltənmişdir. Bakıda intişar edən sovet qəzetələri böylə düşünən tələbələrin həyatda bol olduğu, yəni hadisənin tipikliyinə qeyd ediyorlar.

Tələbələrin bu qavğası Fişerin tərif etdiyi iki inkişafın zəruri təsadümlərini canlandıran tipik bir hadisədir. Hadisə də bir tərəfin rus, digər tərəfin türk olduğu ona daha canlı və daha ifadəli bir əda veriyor.

Diqqətimizi darülfünun sıraları arasında cərəyan edən bu hadisədən sovet rejimi altında yaşayan “ittihadın” bütün xüsusatına çevirirsək, görəcəyimiz həyat qavğası səhnələrinin ifadə edəcəkləri məna aydındır. Həyatın hər sahəsində harsi, iqtisadi və siyasi hər bu qarıya çarpan iki zümrə tələbənin ədaları hakim!

Komunizm-rus hakimiyyətinə qarşı milli demokrasi istiqlalçılığı! İştə hadisələrin yeganə mənası!

Bu həqiqəti kerenskilərin isterik avazları təsirindən daha kurtulmayan Parisdəki “Araç” muhərrirlərindən Qarabağ, Gədəbəy, Naxçıvan və Vədi tərəflərində kəndisinə həmdərd türk köylüsü ilə bərabər bulunan erməni köylüsü qalibə daha ziyadə anlamaqdadır!..

Komunist diktatorluğu böhranı inkişaf etdikcə, heç şübhəsiz, bu iki inkişaf arasındakı təsadüm həmlələri qüvvətlənəcək və molotovları panikə düşürən “Qafqasıya üsyanları” gündən-günə artacaqdır

və o zaman şimdiki halda “dağların xaricində arzularına rəğmən sakin qalan ovalar da içərisindəki qiyam ehtiyacını tətmin edəcəklərdir! Veyl düşməyə qarşı o gündən ki dağ ilə ova birləşsin!

Bu birləşmənin səadətli zamanını bizə kim xəbər verir?

Bu mübəşşirin bir şəxs deyil, bir ruh və bir psixoloji olduğunu müsaidənizlə xəbər verəyim. Qafqasiyalıların ümumi düşməyə qarşı ümumi mücadilələri qüvvətləndikcə siyasi müqəddərat birliyindən doğan bir ruhun tərbiyəsilə müştərək düşməyə qarşı müştərək mücadilə qənaəti bütün ağıllarda yer tutacaq və get-gedə bu qənaət hər dürlü iğtalləri yenən bir şüur halına gələcəkdir!

Bu xilaskar şüuru tərbiyə - işlə hadisələrin bizə tələq etdiyi vəzifə!

*Azəri*

*“Odlu Yurd”, tammuz 1930, il:2, №18(6)*

Təhəmmül - dözümlü

Məruf - məşhur

İstixlas - xilas olma

likvidə - ləğv etmək

Müktəbəsət - iqtibas etmək

Reyel - real, gerçək

*Red: tammuz 1930 - iyul 1930*

## **AÇILAN PARLAMENTARİZM DÖVRÜ**

Rəisi Cümhur Qazi Paşa həzrətlərinin müvafiqətləri ilə Fəthi bəy əfəndi tərəfindən təsis olunan Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsinin fəaliyyət sahəsinə atılması ilə Türkiyə Cümhuriyyətinin həyatında yeni bir dövr açılıyor - parlamentarizm dövrü!

Demokrasinin fikri və ictimai iki cəbhəsi vardır. Cümhuriyyət, milliyət və layiqlik kibi ümdələr bunun fikri cəbhəsini, başqa təbirlə, mənəviyyatını təşkil edirlər. Fəqət bunun bir də idari, başqa tə-

birlə, tətbiqat cəhəti vardır ki, bu da ancaq parlamentarizm üsulunun yerləşməsi surətilə təmin oluna bilər.

Parlamentarizm siyasi relativ sistemi olmadan, qabil deyil, tətbiq olunamaz! Siyasi relativ, digər təbirlə, siyasi müsahilə heç bir zaman tək firqə sistemi ilə təmin olunamaz! Məruf cahən demokrasilərinin hakim olduđu yerlərdəki, eyni zamanda, parlamentarizm sisteminin cari olduđu yerlərdir - tək firqə sisteminə qətiyyəən təhəmmül olunmaz! Bu ancaq demokrasiyə rəsmən inkar edən məmləkətlərdə, məsələn Rusiyada caridir.

Hər zaman böyük bir əlaqə ilə təqib etdiyimiz nitqlərində böyük lider Qazi Paşa həzrətlərinin demokratizm ümdəsi üzərində isar etdiklərini görmüşüzdür. Hər zaman eyni səmimiliklə təkrar olunan bu nitqlərlə Türkiyədəki “tək firqə sistemi” arasında bir ünsiyyətsizlik görülyordu. Bu təzad iki türlü izah oluna bilirdi: ya demokrasi haqqında söylənən sözlər səmimi deyildir, yaxud yalnız bir firqənin mövcudluğu, zaman icabı olaraq müvəqqəti.

Yeni firqə rəisi Fəthi bəy əfəndiyə göndərdikləri cavabı məktublarında Qazi həzrətləri bu məsələyə kəndilərinə xas bir vüzuh və sərahətlə izah buyurmuşlardır. Bu böyük inqilabçı üçün “Siyasi həyatda birtərəfli olaraq daima aranan təməl” ancaq layiq prinsiplərə dayanan bir cümhuriyyət idarəsidir, yoxsa “Böyük Millət Məclisində və millət müvacihəsində millət işlərinin sərbəst münaqişəsi və hüsni-niyyət sahibi zətlərin və firqələrin ictimadlarını ortaya qoyaraq millətin ali mənfəətlərini aramaları” kəndilərinin “ta gəncliklərinədən bəri aşıq və tərəfdar olduqları” bir sistemdir.

Qəzetələr, eyni zamanda, yeni firqənin 11 maddədən ibarət proqramını da nəşr etdilər. Proqram “layiqlik və milliyətçilik əsasına bağlı qalmaqla” bərabər liberal və demokrat bir zehniyyət məhsulu əsaslar dərmian ediyor. Bu maddələr miyanında iqtisadi fəaliyyət sahəsində şəxsi təşəbbüsə vüsət edərək “Avropa sərmayəsinin cəlbinə səy etmək, çiftçiyə krediti asanlaşdırmaq təşviqi sənaye” qanununun ciddiyətlə tətbiq etmək, bütün ağırlığı ancaq bir nəsil üzərinə yüklənən nafiə planını tədil etmək, vergiləri xəfiflətmək kibi, mali və iqtisadi, qadınlara siyasi intixab haqqı vermək, kəlam və söz hürriyyəti

yətini tətbiq etmək kibi, daxili siyasətə və “Cəmiyyəti Əqvam müəssisəsi ilə daha sıxı surətdə təşriki-məsaiyə əhəmiyyət vermək” kibi xarici siyasət istiqamətini təyin edər maddələri vardır.

Bu şəkildə təşəkkül edən yeni firqə Türkiyə siyasi məhfillərilə mətbuatında həyəcanlı təzahürlərlə gözəl surətdə qarşılanmışdır. Eyni zamanda, bu hadisə cahan əfkari ümumiyyəsinə də iyi bir intiba hasil etmişdir.

Halı-hazırda bir tərəfdən Şərq vilayətlərində cərəyan edən əsəfli hadisənin vücudu, digər tərəfdən də iqtisadi vəziyyətin müşküllüyü dolayısı ilə Türkiyə Cümhuriyyət rejiminin böhrana məruz qaldığı haqqında əndişələr doğduğu bir zamanda, biz əsl şimdiki cümhuriyyət tradisionuna keçildiyini görüyoruz ki, bu, “kamalizmin” son qayəsini təşkil edən “layiq milliyyətçiliklə demokrasi”nin əsaslı surətdə yerləşdiyini isbat edər.

Əvət, bütün maniyə və müşküllərə rəğmən, Türkiyə Cümhuriyyəti hədəf ittixaz etdiyi demokratisiyi təkmil etmək qayəsinə doğru yürüyür. Bu günə qədər “birtərəfli qalan” böyük rəis bu taktiklə demokrasiyin mənəvi təməlini təşkil edən böyük ümdələri müxalif dərbəzlərlə yıxılmaq təhlükəsindən qorumuş oldu. Şimdi isə bu fikirlərin mühafizəsini təmin edən cümhuriyyət və demokrasiyin mexanizmi, yəni parlamentarizmi qurmağa əhəmiyyət veriyor!

İnqilab, digər təbirlə, daxili hərbi deməkdir. Hərbi dövrünün kəndinə məxsus üsulları və qanunları olduğu kibi, daxili hərbin də kəndinə məxsus istisnai qayda və qanunları vardır. Tək firqə sistemi işte bu daxili hərbi dövrünə məxsus bir zərurət sistemidir.

Yeni doğan ikinci firqənin zühuru bizə Türkiyədə “daxili hərbin” artıq inqilabın tam bir müzəffəriyyətlə bitdiyini elan edər.

Əvət, şu andan etibarən Türkiyədə cümhuriyyət uğrunda cidal dövrü qapanmış, cümhuriyyət ənənələrini təsis və tərbiyə dövrü başlanmışdır!

Bu hadisəyə biz azərilər iki sifətlə məmnunuz: türkün, Türkiyənin zəfərinə seviniyoruz. Cümhuriyyətçi və demokratız - cümhuriyyət ənənəsinin kökləşdiyini bizi sevindiriyor. Sevindiriyor, çünki

məmləkətimizi istila edən rus qüvvətinə qarşı bir tərəfdən milliyyət ümdəsilə çıxıyor, digər tərəfdən də demokratizm prinsipi ilə qarşı gəliyoruz!

*M.Əmin*  
*“Odlu Yurd”, eylül 1930, il:2, №20(8)”*

Müvafiqət - razılıq vermək  
Ümdə - dayanacaq, əsas  
Relatif - müxtəlif fikirlilik  
Müsahilə - ağıla, məqsədə müvafiq  
Təhəmmül - dözmək  
Vüzuh - aydın, aşkar  
Sərahət - açıq söyləmə  
Müvacihə - üz-üzə dayanma  
Dərmiyan - arada, aralıqda  
Nafiə - işlərə baxan dövlət idarəsi  
Əsəfli - təəssüblü

*Red: eylül 1930 - sentyabr 1929*

## QAFQAS BİRLİYİ ŞÜARİ ALTINDA

### I

Yeddi aydan bəridir ki, məmləkət fəvqəladə hadisələrlə çalxalanıyor. Azərbaycanda kəndisilə həmcivar Ermənistan və Gürcüstan vilayətlərində və Şimali Qafqasiyada mövcud bütün dağlar üsyan alovları ilə tutuyor! Vətənin ən qeyrətli övladı Moskva tiranları tərəfindən şeytanca tətbiq olunan təcrübələrə boyun əyərək bir kölə kibi şəərəfsiz ölməkdən isə, kəndi namus və şəərəflərilə mücadilədə məhv olmayı tərcih eyləmişlərdir.

Azərbaycan və ümumiyyətlə Qafqasiya şəraitini daxilində bolşeviklərcə “qoluçomaq” təbir edilir, sinifi məhvetmənin bütün bir millətin ən mühüm qismini tamamilə imha etməkdən başqa bir şey olmadığı



məlumdur. Azərbaycandakı köylü sinfinin yüzdə altmışı işlə imhasına qərar verilmiş bu “qolçomaq” qisminə daxildir. Burada yalnız ziraətin deyil, heyvan bəsləmə işinin də kollektivizə edildiyini unutmayalım!

Qafqas heç bir zaman müştərək ziraət üsulunu görməmişdir. Bu, Rus həyatına məxsus bir müəssisədir. Bundan maədə, kollektivizasyon təcrübəsinin 70%-i azərbaycanlı olmayan sovet məmurları tərəfindən tətbiq olunuyor. “İnqilabı” təyin edən qüvvətin də işğal qüvvəti qızıl rus saldatı olduğunu göz önünə gətirəlim.

Şu vəziyyət daxilində köylünün “müştərək ziraət” müəssisəsinə qarşı olan hərəkəti sadə sovet əleyhinə deyil, eyni zamanda, işğal qüvvəti, başqa təbirlə rus əleyhinə çevrilmiş bir hərəkətdir. Burada ictimai motivlə milli motiv tamamilə birləşmişdir. Asilərin sadə kollektivizasyonun qaldırılmasını deyil, milli hökumətin də yenidən qurulmasını istədikləri öyrənilmişdir. Yerli əhalidən olan qızıl ordu əsgərlərinin sovet hökumətinə qarşı sədaqətsizlikləri, hətta yerli kommunistlərin belə partizanlara qoşulduqları bu davamızın doğru olduğunu isbat etməzmi?!.. Qafqasyada, firqə konqreslərində söz söyləyən sovet natiqləri bu “esefli” hadisədən dəfələrlə bəhs etmişlərdir. Bunlardan Çaplin namında birisi Komunist Firqəsinin “Köylü kadrolarından” bəhs edərkən bunların sonki hadisələr əsnasında aldıkları vəziyyəti “şayanı hiddət” bulmuşdur. “Şəkiddə hadisələr dolayısıyla meydana gələn ağır günlərdə kommunistlərlə komsomolların bizə ihanətlə, açıqdan-açığa, düşmən tərəfinə keçməsi bizi köydəki firqə kadrosunun sınıanmış və mətanətli adamlardan təşkili lüzumunun bir daha ciddiylə qeyd etmək zərurətində bulunduruyor” demişdir. Sovet natiqləri tərəfindən qeyd olunan bu “ihanət” bizim muhabirlərin komsomollar haqqında verdikləri xəbərləri təyin edər mahiyətdədir. “On komsomolun” dağa çıxaraq kəndilərini təqib edən çekistlərlə qəhrəmanca vuruşduqları və son qurşunları ilə də təslim olmamaq məqsədilə kəndilərini vurdular şü səyfələrdə xəbər verilmişdir.

Şu Qızıl əsgərləri, milisləri, fağır köylüləri, orta halliləri, kommunistləri, hətta komsomolları “qoluçomaq”la birlik olub”sinif düşməni” ilə birləşdirən və onları partizanlara, sovet qəzetələrinin dililə

“şakilərə” qovuşduran amil, əcəba, nədir? “Yodaş” Gikalonun Tiflisdə söylədiyi nitqə baxılırsa, bu amilin Müsavat Firqəsi olduğuna hökm etmək lazım. “Müsavatçılıq”dır ki, bu üsyan hərəkətlərini canlandırıyor.

Azərbaycan milliyətçiliyinin bir mütərədifliyi olmaq üzrə, şübhəsiz ki, “müsavatçılığın” bu hərəkətdə pək mühüm bir rolu vardır. Fəqət məsələ kəndiliyindən də aşıkardır. Ümumi və milli bir fəlakət, işlə əsl amil! Ümumi və milli bir protesto, işlə bu amilin doğurduğu nəticə!

Məlum olduğu vəchilə, partizanlar milli Azərbaycan bayrağı qaldırmışlardır!

## II

Üsyan edənlər yalnız Azərbaycanlılar deyildir. Mücadilə sadə Azərbaycan namına icra olunmıyor. Sovet istibdadının qızıl kabusu hər şeyi əzən ağır siqlətilə bütün Qafqasiya millətlərini çiyiyor. Tarixin ağır müqəddəratı kəndilərini birləşdiriyor. Həyatın şiddətli məktəbi onları təsanüdə uğratıyor. Milli və həyati şüur kəndilərinə siyasi mənəfətlərinin müştərək olduğunu təlqin ediyor. Nəticədə qarşımızda Qafqas millətlərinin qardaşlaşdıqlarını seyr ediyoruz. Naxçıvanda, vaxtilə kəndi hürriyyətini Ermənistan Cumhuriyyətinə qarşı əlində silah müdafiə edən Vedi-Basarda şimdi türk partizanları erməni müdafilərilə bərabər hərbi ediyorlar. Gərək muhabirlərimizdən bilavasitə aldığımız məlumat və gərək sovet mətbuatının, dolayısıyla vüqu bulan nəşriyyatından öyrəndiyimizə görə, Qafqasiyada hərəkət halında olan bütün partizanlar arasında təbiyevi bir rabitə vardır. Zaqatala dağlarında Qafqas millətlərinə mənsub bütün partizan qrupları delegelərindən ibarət bir konqrenin toplandığı şaiyəsi əsildən ari deyildir. Bu konqredə Azərbaycan, Şimali Qafqasiya, Gürcüstan və Ermənistan delegeləri iştirak etmişlərdir. Azərbaycandan aldığımız mevsuk məlumat Qafqas millətləri arasındakı təsanüdü göstərən bir çox parlaq vəqaları qeyd etməkdədir.

Şayanı diqqətdir ki, erməni qaçqınları türklərdə, türk qaçqınları da ermənilərdə saxlanıyorlar. Öylə zamanlar olmuş ki (Vedi-Basarda vəki Aynaroz köyü kibi) kommunist – daşnaksakan daxili hərblərin-

dən qalan etimadsızlığa görə, bəzi erməni köyləri erməni partizanlardansa, türk partizanları ilə münasibətə gəlməyi kəndi hesablarına da uyğun bulmuşlardır.

Qafqasiya millətlərinə arız olan ümumi fəlakət, ümumi düşməne qarşı müştərək surətdə icra etdikləri ağır mücadilənin Qafqasiya millətlərinin tarixi müqəddəratları müştərək olduğu şüurunu bütün akıllara yerləşdirməkdə olduğunu fahiş edən Qafqasiya İstiqlal Komitəsinin qərarı həqiqətə mütabiqdir. Son zəfəri təmin edən “müştərək Qafqasiya ixtilal ruhunun təəzzüv etməkdə olduğu doğrudur. Qafqasiya birliyi! – işlə hal-hazırda bütün Qafqasiya millətlərini ruhlandıran bir şüar! Xalq kütlələrinin sadə müdafiəni nəfis hissilə anlayıb ta fələn bürüzə verdiyi bu həqiqəti Qafqasiyanı idarə edən təşəkküllər nəzəri surətdə təsbit ediyolar. “Müstəqil Qafqas Konfederasyonu şüarını bilxassə qüvvətləndirərək məmləkətdə təəzzüv və propaqanda fəaliyyətini artırmaq” – işlə eyni Qafqas Komitəsinin sonki hadisələr münasibətilə aldığı qərara görə təsbit olunan istiqamət!

Milli Azərbaycan Mərkəzilə Müsavat Firqəsi mərkəz heyəti tərəfindən Azərbaycandakı hadisələr münasibətilə alınan qərar-təşkilata mənsub zəvata və bütün vətəndaşlara “Azərbaycan istiqlalından Müstəqil Qafqasiya Konfederasyonu ilə bərabər bəhs etməyi” əs-kidən tevsiyə etməkdədir. Çünki “Azərbaycanın xilasını ancaq bütün Qafqasiyanın xilas ilə birlikdə təsəvvür oluna bilər!”

Milli Azərbaycan hərəkatının bu iki məsul müəssisəsi tərəfindən xalqa xitabən nəşr olunan bəyannamələrdə də bu fikir olduqca qüvvətli təbir və cümlələrlə qeyd olunmuşdur.

Qafqasiya İstiqlal Komitəsinin bəyannaməsi də bu ruhda tənzim edilmişdir.

### III

Qafqasiyada üsyanlar olduğunu bir çox zaman sükutla keçirən bolşeviklər, ən son, açıqdan-açığa “üsyan hərəkatlarının” mövcud olduğunu etiraf etdilər. “Açıqdan-açığa” diyoruz. Çünki son günlərə qədər sovet ricalı kəndi bəyanatlarında məhəllələrdə vüqu bulan hadisələrdən bəhs edərkən, sadə “sovet əleyhdarı”, “kolxoz əley-

hdarı” və “firqə əleyhdarı” kibi sifətlərlə iktifa edərək, tamam bir diqqətlə “üsyandır” kəlməsini dilə gətirmiyorlardı. Bu yasaq söz artıq söylənmişdir. Mavərayı Qafqas Sovet Federasyon hökuməti rəisi Eliava kommunist firqəsi Mavərayı Qafqas vilayət konqresi hüzurunda Mavərayı Qafqas siyasi vəziyyəti haqqında müfəssəl bir raport vermişdir. Bu raporta görə “vəziyyət heyəti ümumiyyəsilə fəvqəladə gərgin, fəvqəladə hədd bir haldadır; öylə bir halda ki, bunun bir eşi Sovetlər İttihadının digər heç bir bucağında yoxdur.

Vəziyyətin fəcaatı ən çox köylərdə görülməyir. Sovet rəcəlü köylərdəki vəziyyət haqqında məlumat verirkən Qafqasiya Cumhuriyyətlərini müəyyən bir təsnifə tabe tutuyur. Bu təsnifdən anlaşılıyor ki: “Gürcüstanda, ümumiyyətlə, intizar vəziyyəti var. Tiflis vilayətinin türklər oturan qismində isə vəziyyət ağırcaadır. Ermənistandakı vəziyyət daha qarışıqdır: bilxassə Zəngəzur, Qarayazı və qismən də Dilican və Loru-Bambak qəzalarının halı fənadır. Ən fəna vəziyyət isə Azərbaycandadır: Naxçıvan, Zaqatala, və Şəki məhəllələri üsyandır hərəkətilə çalxalanmaqdadır. Köylülər üzə durmuşlardır. “Bütün bu hərəkətlər” Azərbaycandakı qüvvətli qolçomaq sinfilə xaricdən gələn bir təsir tərəfindən idarə olunmaqda imiş”. Hal-hazırda belə **“Zaqatala, Şəki, Naxçıvan, Qarabağ və Gəncə tərəflərində son dərəcədə gərgin bir vəziyyət varmış”**.

Sovet işğal hökumətinə qarşı davam edən üsyanda əhalinin bütün təbəqələri ilə Qafqasiyanın bütün millətləri birləşmişdir. Eliava bu hadisədən pək hiddət və təlaşlı bir lisanla bəhs ediyir: “Orta hallı köylüləri kəndi nüfuz və təsiri altına almadıqca, qolçomaq deyilən zümrə kəndiliyindən pək də təhlükəli deyildir. Fəqət köylülərin fağır və orta hallı kütlələrini bu qolçomaq zümrəsinə qarşı qoymaq üçün biz mətəəssüf çox az çalışmışızdır”.

Daha sonra əlavə ediyir ki: “Köylərdə hal-hazırda papas, molla, menşevik, daşnak, müsəvatçı ittihadçı və sairə kibi bütün sovet əleyhdarı zümrələr arasında şayanı heyrət bir ittihad vardır”.

Bütün bunlara o, bir də “sovetlər əleyhində hüddud xaricində olan ciddi bir mücadiləni...” əlavə ediyir. Bu “xaricdən gələn təhlükənin” başında da, Eliavaya görə, “son günlərdə yeni fəaliyyət keçən”

Qafqasiya İstiqlal Komitəsi durmaqda imiş, həm də “İngilislərdən yardım alaraq”. Məlum a! Hadisələri təhlil edərkən bolşevik siyasiləri sovetlər əleyhinə çevrilmiş hərhangi bir hərəkətdə “ingilis əli” kəşf etmədən duramazlar. Anlaşılan bolşevik adamlarının “müvəffəqiyyətdən sərsəmləşən başları” belə Britaniya adalarında çevrilən desisə təsirlə dönməkdədir.

Şu Qafqas Komitəsinə mənsub “ingilis ajanları”nın dedikləri əcəba nəymiş? Eliavanın təsdiqincə, onlar diyormuşlar ki: “Quran ilə İncil arasında fərq olmadığı kibi, ortodoks kilsəsilə qriqoryan arasında da fərq yoxdur”. Və nəticədə görüyoruz ki, “Naxçıvanda türk şakilərinin (oxu: partizanlarının) başında erməni papası duruyor və Dərələyəzdə də erməni şakiləri türk komandasında hərəb ediyorlar”.

Qızıl imperializm müməssilinin bu mənzerə qarşısında keyfi qaçıyor. Çünki milliyət və din fərqinə baxmadan qafqasiyalıları eyni surətlə əzən bu mənfur qüvvətə qarşı bütün mücadilə qüvvətlərinin birləşdirilməsi lüzumunu qafqaslı millətlər artıq anlamışlardır.

#### IV

Komunistləri məşğul edən şey bittəbii nə tökülən insan qanları, nə də vücudu çeynənən məmləkətdir. İştə onların əndişəsi.

“Azərbaycan – unutmayaalım ki, bütün Mavərayi Qafqasiya və bütün Sovetlər İttihadının pambıq üssül hərəkəsidir. Azərbaycan petrolunun, Azərbaycan heyvan bəsləməçiliyinin əhəmiyyəti və rolu böyükdür. Buradakı sovet cəbhəsi yarılırsa, bunun başqa cəbhələrə də təsiri mühəqqəqdır” (Eliavanın eyni nitqindən).

Bu müvəffəqiyyətsizliyin, əcəba baysi kimlər? Şübhəsiz, bundan nə Mavərayi Qafqas vilayət komitəsi, nə də Moskva məsul deyildi. Kremlin diktatorları lahutidirlər. Qızıl müstəmləkə rejiminin də buraya dəxli yoxdur. Bütün qəbahət bir tərəfdən “xaricdən gələn təsirdə”, digər tərəfdən də “yerli Azərbaycan komunistlərinin” boyunda!.. Bu “Azərbaycan firqə təşkilatlarıdır ki, məsələni çabuk qavrayamıyorlar”. Mərkəz komitəsinin köylərə çabuk adamlar çıxarmalıdır deyə göndərđiyi təlimata rəğmən, Azərbaycan komunist firqəsi Mərkəz heyəti bu təlimatı icra etmişdir! İştə bir ittihamnamə ki,

onu Eliava konqre ictimaində ələnən Azərbaycan komunistlərinin üzlərinə vurmışdır.

Əks edilən bu şüarın təsiri ilə Azərbaycan delegeləri iki qismə ayrılmışlardır. Qəbahət Azərbaycan firqə təşkilatlarına həddindən fəzlə istiqlal əsiri göstərmələrində deyil, “fəzlə mərkəziyyətdə”dir, deyə Y.Qasımov etiraz etmişdir.

Onunca daha iyi olurdu ki, ümumi mərkəz komitəsi sadə təvsiyələrlə iktifa edərək, digər xüsusda yerlilərin kəndi bacarıqlarına və mülahizələrinə buraxaydı.

Münaqişə qızğınlığı ilə Dadaş Bünyadzadəyə “Müsavət uşağı” deməkdən çəkinməyən Qarayev kibi ruspərəstlikdən zövq alan bəzi delegelərin uşaqa dalkavuklarına rəğmən Azərbaycandakı geniş sovet təbəqələri daxilində “Qasımov ruhunun” hökmfərma olduğu görülməkdədir. Bakı qəzetləri Zülfəliyev namında bir əmələnin pək cəsuranə bir hərəkətindən bəhs ediyolar. Əmələ məhəlləsində toplanan bir nitqində Zülfəliyev köylünün şimdiki vəziyyətilə əski zaman Moskva çarlığında qul kibi çalışdırılan əsir köylülər arasında bir müqayisə yapmış və bunların halını bir-birindən fərqsiz görmüşdür. Bu nitqdən dolayı onu kürsüdən almış, götürmüşlərdir. Nəyəyə, bunu sezmək zor olmazsa gərəkdir. Mərkəzin Qafqasiya işlərinə fəzlə müdaxiləsini tənqiddən Bakı Darülfünunu tələbəsindən bir qrup da alamamışdır. Cəsur tələbələr darülfünundan tərd edilmişdir. Digər tələbə ilə professorlar da bu kibi irticai nitqləri “müqavimət göstərmədən” dinlədikləri üçün müahzəyə məruz qalmışlardır.

Görüyorsunuz ki, “üsyən ruhu” başda bir takım məsul “arkadaşlar” olmaq üzrə hətta “hakim sinfi” də istila etmişdir. Eyni nitqində Eliava buna zimmən işarət etməkdədir. “Son zamanlarda,- Eliava diyor,-bilxassə Azərbaycanla Ermənistanda firqə daxilində bəzi qruplaşmalar görülüyor”. O, bu kibi ixtilafı bərtərəf etməyə dəvət ediyor: “Təşkilatlarımızı öylə hazırlamalıyız ki, o, Mavərayi Qafqasiyanın hər tərəfində – istər Gürcüstan, istər Azərbaycan, istər Ermənistan olsun, eyni ciddiyət və eyni məsuliyyət, bir adam kibi çalışsın!”

## V

“Katibi ümuminin qazandığı parlaq müzəffəriyyətə” rəğmən kommunist rejiminin böhranı şəfa bulmaz müzmin bir xəstəlik halında davam etməkdədir. Sovet rejimi mövcudiyətini içindən gəmirən təzadlar gündən-günə qüvvətlənməkdədir. Bu təzadlar sistemində əskisi kibi, yekdigərinə müxalif bir istiqamətdə inkişaf edən iki mühüm amil kəndi təsirini göstərməkdədir. Bunlardan biri gündən-günə daha məhdud bir şəkil alan sovet diktatorluğunun mövcudiyətilə ayaqda duran sentralizm, digəri də milli hərəkətlərin qüvvətlənməsilə məşrut milli cümhuriyyətlərdəki istiqlalçılıqdan ibarətdir.

Sovet mövcudiyətinin bu iki mütəqabil təmayülü artıq təsadüm halına gəlməkdədir. Təhlil etdiyimiz üsyan hadisələri bu təsadümün entresan mərhələlərindən biridir. Bu təsadümün qurbanları saysızdır. Bu məsələlərdə vətənin ən dəyərlı övladı məhv oluyor. Millət olmazın fəlakətlərə məruz qalıyor, təsəvvürü qabil olmayan məhrumiyətlərə qatlanıyor. Quduzca hücum edən vəhşi işğal qüvvətlərinin hücumlarını, mədəniyyət dünyasından təcrid edilmiş bir halda heç bir tərəfdən yardım görməyən partizanlar sadə kəndi qüvvətlərilə qəhrəmanca dəf ediyorlar. Kəndilərinə bəlkə daha ağır günlər də mükəddərdir. Kəndi imkanlarına tərک edilən bunlar, bəlkə də, məğlub olurlar. Fəqət bu məğlubiyət sadə maddi və müvəqqəti bir məğlubiyət olur. Mənən isə onlar şimdi belə qalibdirlər. Gələcək və tam bir qələbə də onlarındır. Çünki onlar yenilməyən hürriyyət, haqq və milli istiqlal ümdələrini müdafiə ediyorlar!

Bəşəri mədəniyyətin ən yüksək feyzlərini təşkil edən bu ümdələri Qafqasiya millətlərinə təmin edəcək qüvvət bütün Qafqasiyanın siyasi müştərək bir mənfəətə malik olduğu şüurdan ibarətdir ki, sanki həvadis dolayısıyla bu şüurun böyük ölçüdə tərəqqi etdiyi zikr etdiyimiz vəqalarla sabitdir!

Əvət, omuz-omuza hərб edən partizanların şəxsində Qafqasiya millətləri tarixi doğru bir yola girmişlərdir. Qafqasiya istiqlal hərəkətini idarə edən milli-demokrat təşəkküllər tərəfindən sudür edən vəsiqələrin mütaliəsi bizə göstəriyor ki, bu doğru yolu yürüməkdə

Qafqas hərəkətinin fikriyatilə əməliyatı arasında tam bir ahəng vardır. Bu istiqamət üzərində Qafqasiyaya tam bir müvəffəqiyyət təməni edəlim və biləlim ki, mücadilə qəti bir səyfəyə girməkdədir və iləridə iktiham ediləcək bir çox müşkülət vardır. Bu müşküləti yenmək və son zəfəri əldə etmək üçün gərək şimali-cənubi və gərək şərq-qərbi bütün Qafqasiyanın birləşməsi və bir adam kibi hərəkət etməsi əlzəmdir.

Bütün Qafqasiyanın birləşməsi və Müstəqil Qafqasiya Konfederasyonu fikrinin tətbiqi zərurətini kamilən fərq və qəbul etmək işlə nıhai zəfərin ən doğru zamanı!

Şu halda, qafqasiyalı millətlər, birləşiniz, səflərinizi doğruldunuz, milli bayraqlarınızla bərabər Qafqas birliyinin bayrağını da yüksəldiniz! Bir daha təkrar ediyorum, xilasınız bundadır!

**2/8/30.**

*M.Ə.Rəsulzadə*  
*“Odlu Yurd”, eylül 1930, il 2, №20(8)*

Tərcih - seçmə, üstün tutma

Saldat - əsgər

Mevsuk - inanılan

İktifa - kifayətlənmə

Rəcül - adamlar, yetişmiş kişilər

Dəsis - hiylə, biclik

Lahuti - Allah tərəfində olan

Dalkavuk - liderin ətrafında önəmsiz işlər edən

Müahəzə - qınamaq

Müzmin - uzun sürən

Məşrut - qanuni

Təsadüm - toqquşma

Sudür - meydana gəlmə

Həvadis - hadisələr, ətraflı

*Red: eylül 1930 - sentyabr 1930*



# MİLLİ MOTİV SAIQİLƏ BEYNƏLMİLƏLİYYƏT

## I

Hər hanki beynəlmiləl bir məsələ meydana atılırsa atılsın, gərək bu məsələnin qoyulmasında və gərək o məsələ haqqında müxtəlif zümrələrin bəyan etdikləri mütalizələrdə milli saiqi görməmək mümkün deyildir.

Bəşəriyyət nə qədər ilərilərsə iləriləsin, ictimaiyyət, iqtisadiyyat və fənn nə qədər bütün cahanı yeknəsək bir şəkllə qoymaq təmayülünü göstərsə göstərsin, beynəlmiləl məsələ və mənfəətlərin istə-istəməz bəzən şüurlu, bəzən şüursuz, bəzən çox açıq, çox kərrə də qapalı həmən milli ehtiyac və mənfəət təsiri altında qalmaqda və həlli şəklini ancaq bu müxtəlif mənfəətlərin rəyə təmasları və mütəqabil təsirləri nəticəsində olmaqdadır.

Misalmı? İştə, son günlərdə hərç aləm bir mövzu halında bulunan “Avropa Birliyi”!

Avstriyalı qraf Kudenhave-Kalergiyi bu fikrin hərarətli surətdə müdafiəsinə sövq edən səbəb hərbdən sonrakı Avstriyanın bulunduğu biçarə vəziyyət olduğu kibi, bu fikrin digər Avropa məmləkətlərində gördüyü rəğbət dəxi cahən hərbi nəticəsində Avropanın heyəti ümumiyyəsilə, “biçarə bir vəziyyətə” düşdüyü və bu vəziyyətdən çıxmaq üçün “əlbirliylə” bir yol bulmaq qeyrətidir.

Fransa xariciyyə naziri Biriyan bu məsələyi nəzəriyyət sahəsindən feliyyət sahəsinə çıxardı. Onun dövlətlərə göndərdiyi nota və aldığı cavablar, məsələyi təqib edənlərə, bəllidir. Bu cavablar müxtəlifdir. Heyəti-ümumiyyəsilə təklif əsasən qəbul olunuyorsa da, tətbiqatına aid mülahizələr fəqlidir. Bu fərq, ümumiyyətlə, iki qismə ayrılmışdır. Diqqətə dəyər bir ayrılış: başda Fransa kəndisi olmaq üzrə Versal müahidənaməsi ehkaminin əbədiləşdirilməsində mənfəəti olan millətlər bir, bu dəyiştirilən şu və ya bu şəkildə əlaqədar olan millətlər də digər bir zümrə təşkil etmişlərdir.

Fransanın məqsədi hazırki vəziyyəti saxlamaq üzrə Avropa Birliyi ikən, Almaniya görə, Avropa Birliyini təsis edə bilmək üçün Versal sülhü yeni başdan baxılmalıdır. İştə milli dərd saiqilə beynəlmilliyət!

Bunun bir misalı da Rusiyada milliyyət məsələsinin müzakirəsində görülməkdədir. Bu “müzakirə” son zamanlarda Sovetlər İttihadına daxil məmləkətlərə mənsub sosialist partiləri və onların daxil bulunduğu 2-ci Sosialist İnternasyonalı məhəvilində cərəyan etməkdədir.

Keçən mayıs ayında Berlində bir ictimai əqd edən II İnternasyonal kongresi Rusiya Sosial-Demokrat fırqəsinin raporunu dinlədikdən sonra bolşevik diktatorluğu altında inləyən əmələyi bu rejimə qarşı mücadiləyə dəvət etmişsə də, şimdiki rejimin bərtərəf edilməsini tədrici təəzzüb və demokrasi qüvvətlərini təşkil şəklində təsəvvür və tövsiyə etmişdir. Rejimi cəbr və ixtilal surətilə devrilməsi Rusiyada Bonapartizmi mücbib olub inqilabın bütün müktəsəbatını əldən çıxarmaya vəsilə olur və nəticədə beynəlmiləl macərə və müharibə ünsürlərini təkviyə edilmiş olurmuş! Rusiya əmələsini “hürriyyət kəsbinə” dəvət edərkən ona böylə “beynəlmiləl hərbi istilzam etdirməyən “müslihanə bir tədric üsulu” İnternasyonal, eyni zamanda, Sovetlər İttihadında mövcud milliyyət məsələsini də “həll etmişdir”. Bu surəti hala görə Sovetlər İttihadına daxil millətlər siyasi müqəddəratlarının həllində bizzat kəndiləri səlahiyyət sahibi olub, tam müstəqil olmaq və ya federasyonda qalmaq cəhətini ancaq kəndiləri qərarlaşdırırlar. Şübhəsiz, bu formul həddi-zatında mühümdür. Və “birtərəfli” ayrılma haqqını daima inkar edən rus sosialistlərini cərh edən bir qəziyyədir. Fəqət o qədər. Çünkü əmələyə verilən tövsiyə kibi burada da rusdan olmayan milli sosialist partilərinə “milli istiqlalın təhsili məqsədilə ümumi demokrasi hərəkətini işğal ilə daxili hərbi müstəlzim üsullardan və bilxassə müqabil ixtilal qüvvətlərilə ittifaqdan həzər etmək əskidən təklif ediyor, çünkü bu “beynəlmiləl hərbi” mücbib olurmuş.

“Beynəlmiləl hərbi!”. İştə, Avropa sosialist partilərilə Avropa əmələsi ruhiyyəti üzərində ən ziyadə təsir yapan bir cümlə! Bu cümlədə səqli bulunan haləti ruhiyyəyi rus sosialistləri əzəmi surətdə istifadə etmiş, internasyonalı böylə “qeydü-quyudla” bir rezalusion almaya sövq etmişlərdir.

Sovetlərin inqirazı Avstriyanın mənfəətindən deyildir. Bura sosialistlərinin lideri Otto-Bauer ötəndən bəri bolşeviklərə simpatisi ilə mərufdur. Almaniyanın dəxi şu sırada Sovetlər İttihadının siyasi hesab xaricində qalması işinə gəlməyir, bir və erkən çıxacaq hərbdən istifadə edəmiyəcəyini dəxi hesaba alıyır – iki. İngilis şöbəsi sovetlərin daxili işinə müdaxilə olur deyə, əsasən, bu məsələnin müzakirəsində iştirak belə etməmişdir. Belçika Şərqi Avropada çıxacaq hər hankı hərbin nəticədə ümumi bir hərbi intaç edə biləcəyi və bundan da təkrar Belçikanın “bulduyu yiyəcəyi” ehtimalı qarşısında hirsən! Digərləri də bu minval...

İştə bir sürü “milli Avropa dövlətləri” Rusiya sosialist partilərinin “böyük və vahid Rusiyanın” parçalanması ehtimalından gələn “milli dövlətlərilə” birləşərək “xüsusi milli mənfəəti ümumi beynəlmiləl əmələ, sülh və demokrasi mənfəətlərinə tabe qılan” böylə bir qərar çıxarmaya sövq eyləmişdir.

Əvət, hər türlü milli və məhəlli hissələrdən mücərrəd sırf insani qayələr naminə saf bir idealizmlə hərəkət edən sosializm çoxdan qeyb olmuşdur. Onun son baqiyəsi dəxi hərbi ümumi nairəsində yanmış bitmişdir. Hərb əsnasında və ondan sonra mövcud sosialist partiləri təmsil etdikləri geniş xalq kütlələrinin həyati mübrəm ehtiyaclarına cavab vermək və günün “murdar” məsələlərini həll etmək məcburiyyətində bulunan firqələrdir. Qismən hökumətə gəlmiş, qismən də gəlməyə namizəd firqələr qeyri- məsul müxalifət halında ikən Hindistana istiqlal vəd edən İngiltərə Leybor partisi bu gün iqtidar mövqeyində ikən Hindistanda qan tökmək “məcburiyyətindədir”. Çünkü Hindistanın ayrıldığı günü İngiltərə əmələsi kəndisinin ac qaldığı gün kibi görüyor, milli realite onu beynəlmiləl romantizmi qəbul edən sərfi-nəzər etdiriyor. Və bu “realite” onu eyni zamanda “Rusiya məsələsinə iştirakdan” belə mən ediyor. Düşünüyor ki, mən məsələyə bu surətlə iştirak edərsəm, o zaman Moskva Hindistan işlərinə daha pərdəsiz olaraq müdaxilə edər.

Sosyalist internasyonalının əski məruf idealizminin müharibədən sonra bolşeviklərə və III İnternasyonala keçdiyi təsəvvür olunmuş-

du. Bu təsəvvürün nə qanlı yalanlarla boşa çıxdığı bu səyflərdə çox yazılmışdır.

Əvət gərək hərbi-ümumi, gərək “böyük ixtilal” və gərək şimdiki sülh məsələləri görəbi enlərə tarixin seyri üzərində hakim olan bir qüvvəti göstərilmişdir ki, o da realitələrin daima xəyallar üzərinə faiq olmasından ibarətdir. Ən böyük realite isə milliyyət və onun interesidir.

## II

Bu məsələnin ümumi cəhəti ondan, əlbəttə, lazım gələn nəticəyi alır, hissəmənd oluruz. Fəqət burada nəzəriyyətdən ziyadə bizi əlaqədar edən bəzi əməli cəhətlər vardır. Bu internasyonala, məlum olduğu üzrə, Gürcü mənşevikləri daxildir. Bu qərardan sonra onların vəziyyəti nə olacaqdır. Məlum olduğu üzrə, qafqasiyalılar birlikdə Müstəqil Qafqasiya konfederasyonu davasındadırlar və bu davayı müştərəkən icra ediyorlar.

Rus sosialistlərinin və II İnternasyonalın “müsaidə etdiyi” metodla milli Qafqasiya namına icra olunan mücadilə metodları arasındakı təzad barizdir. Orada milliyyət məsələsi ümumi demokrasi məsələsinə tabedir. Bolşeviklərdə “əmələ məsələsinə” tabe olduğu kibi. Burada isə, demokrasiyin ayrılmaz məzəməsini təşkil edən aktual məsələ milli istiqlal məsələsinin kəndisidir.

Baxalım, bu məsələdə milli Gürcüstan dərdi nə kibi “beynəlmiləl” bir formulla ifadə olunmuşdur və ələlümüm ifadə olunmuşmudur?

Parisdə gürcü Sosial-Demokrat Firqəsinin nəşri-əfkarı olaraq gürcüçə intişar edən “Mücadilə Sədəsi” nam qəzetənin 7 nömrəli nüsxəsindəki baş məqalənin tərcüməsi əlimdədir. Burada internasyonalın məhud qərarı tənqid ediliyor. Bu tənqiddə məsələnin əsası cəhətində internasyonalca bir addım iləri atıldığı qeyd olunuyorsa da, əməli cəhətdən bu addımın tamamilə əhəmiyyəti qeyb etdirildiyi meydanə çıxarılıyor. İləri atılmış addım nə imiş? Bu vaxta qədər internasyonal Rusiya təbiyyətindəki millətlərdən ancaq Gürcüstanla Ermənistan üçün istiqlal tanıyor, digər məsələləri sükut və mübhəmiyyətə keçiriyordu. Şimdi isə bütün millətlər üçün istiqlal haqqını tanımış, həm də bu haqqı Rusiyanın rizasilə məşrut tutmamışdır.

Gerilən addım hankısı? Bu, əsasən, qəbul edilən haqqın ixtisabi yolunda vəz olunan süni və mübhəm qeydlərdən ibarətdir. Məqalə şübhəsiz, milli istiqlal məsələsinin beynəlmiləl hərbi təvəllüd etmədən, irticanın qələbəsinə fürsət vermədən həll edilməsinin ideal bir şey olduğunu qəbul etməklə bərabər, hadisələrin arzulara görə deyil, kəndi məntiqlərinə görə cərəyan etdiyinə işarət edərək firqənin zühur edəcək fəvqəladə hadisələri bizzərur istifadə məcburiyyətində olduğunu qeyd edir. Və deyir ki, “iqtisadi anarşi, daxili infilyak və beynəlmiləl ixtilaf kimi fürsətlərdən” istifadə etməyib də bütün ümidi ancaq “demokrasinin zəfərinə” bağlamayı tövsiyə edirlər, mütləqə bu əsası yanlış anlıyorlar! “Demokrasi milliyyət məsələsinin həllini təsiri etsə də, onu həddi-zatında həll edəməz, nitəkim İngiltərədə demokrasi hakimiyyətinin vücudu İrlanda ilə Hindistan məsələsini həllə mədar olmamışdır”.

II İnternasional rezalyusyonun “Sovet İttihadı”nı xaricə qarşı müdafiəsindən bəhs sonuncu maddəsinə gəlincə, məqalə deyir ki:

“Rezalyusyonun 4-cü maddəsi bizim deyildir. Biz onu qəbul etmiyoruz və bu xüsusda Marsel konqresində olduğu kimi, şimdi də komiyon ictimaində alınan bəyanatda bulunmuşuzdur.

Sovetlər İttihadını hər hankı bir təcavüzə qarşı gürcü sosial-demokratlarınca müdafiəsi qəbulu qabil olmayan bir təklifdir”.

Əlavə olaraq, qəzetə Otto-Bauerin “qədrə uğramış Gürcüstandan böylə “tarixi bir obyektivizmi tələblə etmək olmaz” dediyinə kinayə ilə “tarixi obyektivizm əsl məğdurların xislətidir. Kadrere edənrlə uzaqdan seyr edənrlə böylə xisləti qətiyyəən ibraz edəməzlər, toxlar acları anlamazlar!” deyir.

Əvət, gürcü sosial-demokratlarının II İnternasionala mənsub Sosialist firqəsinin “ac” bulunduqları “idealist” zamanlara aid xatirələri vardır. O zaman ki, “həmdərdliyin” kəndisində bəzi intibaları yaşıyor. Bu xatirələr şimdi belə onu bu “tox”lar arasında qalmağa icbar edir.

Milli istiqlal mücadiləsi üzərində müasir və aktual məsələ olaraq, istilaya uğramış vətəninin davası ilə məşğul “məğdur” Gürcüstan sosialistləri üçün “qədr edən və uzaqdan seyrçi bulunanlardan”

mütəşəkkil bir cəmiyyətdəki mövqei, şübhəsiz, ağırdır. Öylə isə nə oturuyor? - deyə bilərsiniz.

Ən məsul gürcü sosialistlərindən biri “böylə gedərsə, nə qədər acı da olsa, internasionali tərək etmək məcburiyyətində bulunacağız” diyordu.

### III

Ələlümüm beynəlmiləl mahiyyətdə olub, bir çox mücadilə sənələrilə bağlı bulunan gürcü menşeviklərinə pisixoloji, bu təşəkküldən rəbb deyə ayrılmanın müşkül olduğunu bilməz deyil. Sadə internasionaldan deyil, Rusiya menşeviklərindən belə daha tamamilə qəti-əlaqə etmək istəməyən münfərid də olsa, Seretelli kibi bəzi gürcü sosial-demokratları vardır.

Seretelli Rusiya miqyasında rol oynamış bir menşevik lideri olur. Rusiya Menşevik firqəsinin 1924 sənəsində nəşr etdiyi bir proqramda “işğal qüvvətinin Gürcüstandan qaldırılması tələbi” qeydindən müllhəm olaraq onun” madam ki, Gürcüstan istiqlalını Rusiya Sosialist Demokratları tanıyırlar, o halda bununla iktifa edərək başqa milli təşəkküllərlə nədən “bağrı-badaş” olalım, nədən beynəlmiləl irticai mubare və əcnəbi müdaxiləsincə arzu ehtiyac edəlim” deyə kəndi mənsub olduğu firqə daxilində bir davası vardı. Bu xüsusata gürcü Menşevik firqəsinin tanınmış piri Jordaniya ilə aralarında daxili bir mücadilə davam ediyordu. Bu mücadilə keçən sənə Seretelinin bütün məsul mövqelərindən, əzcümlə internasionalda firqəyi təmsil sifətindən nəza qədər vardı.

Bu pozisyonundan dolayı bütün Sosialist rus firqəsi, hətta sosialist olmayan Milyukov belə, sırası gəldikcə, kəndisini təmcid və təşviqdən geri qalmıyordular. Fəqət şimdiki, bütün ümidlərinə rəğmən, Sereteli son dərəcədə müşkül və gülünc olacaq qədər məhcub bir vəziyyətə düşmüşdür.

Keçənlərdə Parisdə rus menşeviklərinin lideri Danın Rusiya siyasi vəziyyəti haqqında verilmiş olduğu bir raporun münəqişəsi əsnasında, Dan “sadə Gürcüstanın istiqlalını müdafiə etmək belə Rusiyanın inhilalını istəmək deməkdir” demiş və bittəbii bu inhilalı istəmənin irticai bir arzu olduğunu ifham eyləmişdir.

Bundan mütəəssir olan Sereteli rus menşeviklərinin nəşri-əfkəri “S.Vestnik” qəzetəsinə müfəssil bir məktub yazmış və bu məktubunda Danın, firqə platformuna rəğmən, Gürcüstan istiqlalı tələbini, digər millətlərin istiqlalını tələb növündən Rusiyanın inhilalını istəmək kibi tələqqi etdiyini protesto etmiş və rus menşeviklərinin kəndi liderlərinin bu şəxsi mütaləəsilə razı olmiyacaqları ümidini dəxi izhar eyləmişdir. Nə olsa iyidir? Rus menşevik firqəsinin əcnəbi bürosu təklifi müzakirə ilə məktubun dərc ediləcəyini və liderləri Danın nəşriyatında, firqə mükərrirətilə hərəkət etdiyini Sereteliyə rəsmi bir məktubla təbliğ eyləmişdir. Heç bəslənmiyən bu hadisədən duyduğu təəssürlə Sereteli bu məktubunu Prağda çıxan “Volya Rossi” məcmuəsində nəşr etdirmişdir.

Sereteli min menşevik sufizmini bir araya gətirib də isbat etmək istiyor ki, “Gürcüstanın Rusiyadan ayrılması Rusiyanın parçalanması demək deyildir”. Bittəbii “nədən Gürcüstanın ayrılması Rusiyanın parçalanması deyil də, fərzən Ukraynanın ayrılması parçalanmasıdır” qəziyyəsinə salim bir məntiqə uyduramıyor. Konfuz böyükdür, Sereteli son dərəcədə mütəəssir, adəta ağıyor. “Danın söylədiklərinin Gürcüstan mühitində icra edəcəyi təsiri bir düşünün” deyə “dostlarına” xitab ediyor və “qana qəltan olmuş bir məmləkətdə bolşevik qüvvətləri tərəfindən cəbrən istila edilmiş bir yerdə, bir məmləkətdə ki, rus demokrasilə yol yoldaşı olmanın caiz olub olmadığı məsələsi belə bu qədər mübahisə və münaqişələrə mucib oluyor. Dan tərəfindən sərf olunan bu sözlərin, bu yoldaşlığın imkanını isbat etmək istəyənlər yəni Sereteli əleyhində nə kəskin bir silah olaraq kullanaçağı nəzərə alınmıyormu?” deyə dərd töküyor. Və yanılmıyor.

“Mücadilə Sədasi”nın 6 nömrəli nüsxəsində Jordaniyanın qələmindən çıxdığına şübhə olmayan bir baş məqalə, həqiqətən də, bu münaqişəyə həsr edilmişdir. Məqalədə bütün rus sosialistlərinin milliyyət məsələsində qeyri səmimi və imperyalistik bir zehniyyət daşdıqları qeyd olunmaqda və həpsinin “parçalanmaz vahid Rusiya” şüarına mərbut imperyalistlər olduğu dərin təhlillərlə təsbit olunmaqdadır. Məqalə zehniyyətinin əsasına görə, Sereteliyi də bu

“həqiqi sosializm və qüsursuz demokratizm yolundan sapmış”-  
lar sırasında saymaqdadır.

Rus menşeviklərinin milliyyət məsələsini Rusiyada demokrasi  
interesinə tabe etmək istədiklərini təhlil edərək məqalə bu tabeyənin  
ancaq Rusiya birliyini qorumaq üçün düşünülmüş bir “manevrə” ol-  
duğuna işarət edərək, deyir ki:

“... Dan və tərəfdarları da belə siyasət sahəsində mücadilə edi-  
yorlarsa da, xarici siyasət sahəsində onunla kafiyən mücadilə etmək  
niyyətində deyildirlər. Biləks Rusiyanın birliyi şüarını digər bütün  
rus firqələri kibi, onlar da müdafiə edirlər. Xarici siyasət cəbhə-  
si daxili siyasət cəbhəsinə fəiq gəlmişdən, aşikardır ki, bir kəlimə  
oyunlarından başqa, Danın, Kerenski, Patresov, Milyukov və sairə  
ilə fərqi çox azdır. Onların bir-birinin kəndinə məxsus motivləri və  
təsəvvürləri vardır. Fəqət mühüm olan əməli nəticədir ki, bu xüsüs-  
da aralarında heç bir fərq yoxdur. Şayani-diqqətdir ki, bunlar İngilis  
burjuaları qədər olsun yüksələmiyor, məhkum millətlər üçün, qis-  
mən olsun, dominyon haqqı belə tanıyamıyorlar!”

Millətlər Rusiyadan gedərsə, bu hadisə, arada irticay və itibdadın  
övdətinə mucib olarmış!.. Gürcü qəzetəsi bu məntiqində morallığı-  
nı, o deyilsə belə rus xalqına etimadsızlığı ifadədən gəlmişini qeydlə,  
pək haqlı olaraq, əlavə deyir ki, “millətlərin kəndilərindən ayrılma-  
sı nə Avstriyada, nə də Türkiyədə irticaya mucib olmadı!”

Bu münaqişədə dəxi beynəlmiləliyyət formulları altında milliyyət  
motivinin saqlı olduğu bütün çıplıqlığı ilə meydandadır. Bunu gör-  
məyənlərin və ya görməməzliyə gələnlərin nəsibi Sereteli kibi, heç  
olmazsa məhcubiyyətdir!...

*18 ağustos 1930*

*Azəri*

**B.T.** Məqaləyi imza etmiş heyəti-təhriziyəyə göndərmişdim ki,  
rus sosial demokratlarının nəşri-əfkəri “S.Vestnik” qəzetəsinin 16-cı  
nüsxəsi gəldi. Bu nüsxədə Seretelinin “Volya Rossii” məcmuəsində  
çıxan məktubuna cavab verilməkdədir. Seretelinin Rus Sosial De-  
mokrat Partisi bürosu əsasında kəndisilə bərabər Jordaniya və Dan



əleyhinə çıxmağı xüsusundakı təklifini” mükəməl bir analitik sifətilə təvsib etdikdən sonra məqalə mühərriri Danın Sereteli pozisyonunun fantazidən və realiteylə işi olmayan təzadlarla dolu süni bir fikir kombinezonundan ibarət olduğunu dava və isbat ediyor.

“S.Vestnik”cə, “Rusiyayı parçalamadan Gürcüstana istiqlal Seretelinin milliyyət məsələsinə baxışı uydurma və yapmadır. Bu pozisyon qeyri-müəyyən, bu siyasət qeyri-vazehdir. Onun Gürcüstan istiqlalını günün aktual məsələsi olmaqla bərabər, eyni zamanda, Şərqi Avropada olan böyük məsələnin həllində əsgəri metodları rədd edışı yekdigərini çürüdür bir mahiyyətdədir, xəyalidir”.

Məcmuəyə Seretelinin digər milli məsələləri iğmaz edərək sadə Gürcüstanın halisini mümkün görməsi haqqındakı israrı, pək haqlı olaraq, tuhaf gözücüyor. Yalnız bir Gürcüstanın ayrılması ilə hadisələrin təvəqqüf edəmiyyəciyini rus sosialistləri pək əla dərk ediyorlar. Onlar “biz rəsmi gürcü sosial-demokrat görüşünü anlarız” diyorlar. Bu görüş üçün Rusiyada demokrasimi, irticamı bütün bu məsələlər mühüm olsa da, Gürcüstan istiqlalı məsələsinə nisbətə ikinci dərəcədə qalır. Digər bütün məsələlər onunca milli iftizaq əsasına tabe tutuluyor. Dərhal və bilatəxir ayrılmaq şüarını vəz edərəkən o nə yapıdığını kamilən anlayır və nəyə getdiyini biliyor. O, əsgəri ixtilafılar və müharibə dəxi daxil olduğu halda, hər şeyi qəbul ediyor”.

Məcmuəyə görə, Sereteli sadə ənai və utopist deyil, eyni zamanda internasyonalizmin fariq sifətlərindən olan sinif ideolojisini şaşırımışdır. “7-8 sənə əvvəl milli istiqlal hətta prinsip belə deyil, sadə şahmat gedişi və taktik bir addım ikən şimdı, Sereteliyə görə, xalqın qayəsi hökmünü almışdır. Həm də öylə bir hökm ki, icrası heç bir vəchilə təxir etdiriləməz”!

Gürcü sosial-demokratlarınca “naiv” Sereteli “rusca” internasyonalizmin nə olduğunu şimdı anlıyor, rus sosial-demokratlarınca da bu “naiv” adam adətə milliyyətçiliklə ittiham olunuyor.

Farsların “Əz onca randə, vəz inca mandə” dedikləri işte budur!

A.

*“Odlu Yurd”, eylul 1930, il:2, №20 (8)*

Hərc - qarışıqlıq  
Saiq - sövq edən, səbəb  
Səkli - ağır  
Müktəsəb - qazanılan  
İstilzam - lüzumluluğunu göstərən  
Quyud - bağlar, bəndlər  
İnqiraz - məhv olma  
Hərasan (hirasən) - qorxaq, ürəkək  
Nairə - alov  
Mübrəm - mütləq icra edilməli  
Hissəmənd - hissə yiyəsi  
İxtisab - rəngləmə, boyama  
Nəza - çəkib qoparma  
Məhud - öhdəyə götürülmüş  
Mədar - özü, təməl  
Məhcub - utanan  
İfham - anlama, dərkətmə  
İnhilal - ayrılma  
Mükərrir - təkrarlayan  
Məhcubiyyət - utanma, ar etmə

*Red: eylul 1930 - sentyabr 1930*

**RƏSULZADƏ M.ƏMİN BƏY ƏFƏNDİNİN**  
**Gürcüstan ricalindən Parisdə öldürülən**  
**N.Ramişvilinin məzarı başında söylədiyi nitq**

Düşmən qurşunu böyük bir adamı, sayğılı bir hüriyyət mücahidini öldürdü. N.Ramişvilinin həyatına nəhayət verdi.

Bu əsəfli hadisə münasibətilə qonşularımıza üz verən müsibətin ağırlığını haqqilə dərk edirik. Bu, onlar üçün milli bir matəmdir.

Fəqət bu matəm sadə gürcüləri deyil, eyni zamanda, biz azərbaycanlıları və bütün Qafqasiya vətənsəvərlərini də mütəəssir etməkdədir.

Bütün mühacirəti sarsıdan bu qara xəbərin Gürcüstanla bərabər, bütün Qafqasiyada da eyni hüzn və təəssürlə əks-əndaz olacağı şübhəsizdir.

Düşmən sevinə bilir. Atdığı qurşun hədəfinə dəymişdir. Ramişvili vurulmuşdur. Fəqət pək də sevinməsin, çünki öldürülən sadə maddi Ramişvilidir. Bir də mənəvi Ramişvili vardır ki, o öldürüləməz. O yaşar! Əvət heç bir ihanət, heç bir qüvvət, heç bir qurşun ictimai və tarixi haqq və həqiqətə dayanan bir fikri öldürəməz! Mərhum işlə böylə bir fikrin xizmətçisi idi. Milli istiqlal fikri bəşərin istiqbalına hakim olacağı mühəqqəq bulunan demokrasi fikirləri silsiləsində pək mühüm bir halqadır.

Həqiqi bir mücahid və inqilabçı sifətilə N.Ramişvili, əlində bayrağı olaraq ölümünü dərk etdi. Ta ölüncəyə qədər yüksək tutduğu bu bayraq üzərində şu sözlər yazılı idi: Gürcüstan istiqlalı!

İşlə bu şüar ki, idealist Ramişvilinin yaşayışdakı yeganə məqsədini təşkil ediyordu. Fəqət bir gürcü inqilabçısının bu idealizmini o, eyni zamanda, bir dövlət adamının realizmilə ahəngdar bir surətdə məzc edə biliyordu. O, anlıyordu ki, qüvvətli düşmənə qarşı kiçik Gürcüstan kəndi başına qarşı qoyamazdı. Qafqasiya millətlərinin müştərək mənfəət və müqəddərata malik olduqlarını o, gözəlcə dərk ediyordu.

Gürcüstan xilasını o, bütün Qafqasiyanın xilasilə birlikdə təsəvvür ediyordu. Müstəqil Qafqasiya Konfederasyon fikrinin bütün əhəmiyyət və aktuallığı onunca müsəlləm idi. O, eyni zamanda, məhkum millətlər arasındakı ittifaqa böyük əhəmiyyət veriyordu. Qafqasiyanı, Ukraynanı, Türkistan ilə sair milli cumhuriyyətləri işğal altında tutan düşmənə qarşı bu millətlərin bir cəbhə halında bulunmalarındakı faideyi haqqilə təqdir ediyordu.

*(Tabuta xitabla)*

Əziz dostum, sən şanlı vəzifə başında ikən öldürüldün. Xain düşmən sənə nəfəsini qüdsi bir əlaqəylə vəqf etdiyin böyük işdən ayırdı. Şu açıq məzarının başında əhd ediyən bərabər gördüyümüz müştərək işi sonuna qədər götürmək üçün sənə söz veriyoruz. Nəfəsini vəqf etdiyin böyük qayələrə mərbut qalacağımıza əmin ola bilirsən!

Əvət əfəndilər, böyük qayələrin zəfərini təmin üçün böyük də qurbanlar vermək lazım. Qurbanlarımız çoxdur. Onların saysız məzarları Solovkinin buzlu çöllərini, Qafqasiyanın dağlarını, dərələrini, mühacirətin yaşadığı yabançı məmləkətləri doldurmuşdur.

İştə bu qurbanlar silsiləsindən böyük bir mücahidin daha qapanmamış bulunan bu məzarı başında intiqam üçün əhd edəlim! Mücahidin qüdsi hisslərlə mənimsəmiş olduğu qayələri təhəqqüq etdirməkdən daha qiymətli onun üçün hanki intiqam təsəvvür edilə bilər? Ona yapıla bilən ən iyi abidə ancaq müstəqil Gürcüstan ilə Müstəqil Qafqasiya Konfederasyonu fikrinin həqiqət olacağıdır. Paris torpaqlarına əmanət etməkdə olduğumuz vücudunun qurtulmuş vətənə nəqli, həyatda qalan bizlər, iştə bu abidəni kəndisinə təmin etməliyiz!

Ramişvili hürriyyət və istiqlal üçün cəhd edən bir millətin əzm və iradəsini kəndi nəfəsində təmsil edən bir şəxsiyyət idi. O, milli bir mücahid idi. Bu mücahid öldü isə də, onu doğuran xalq ölmədi, onu həyata keçirməklə məşğul olduğu milli iradə də ölməmişdir. Bu iradə müzəffər olmalıdır və olacaqdır!

(Bundan sonra Milli Azərbaycan Mərkəzi namına Milli Gürcüstan Hökumətini, Müsavat Firqəsi namına Gürcü Sosial-Demokrat Firqəsini təziyyət edərək, eyni zamanda, mütəvəffanın fəal bir şəkildə iştirak etdiyi müttəhid Qafqasiya təşkilatlarının da təsliyətini bəyan ilə nətiq atidəki cümlələrlə sözünü bitiriyor):

Əvət, əziz qonşularımız! Sizə gələn müsibət bizə gələn müsibətdir. Biz müştərək bir matəmdəyiz. Ramişviliyə sizinlə birlikdə ağlayuruq: böyük mücadiləyi sizinlə birlikdə davam etdirəcək və müştərək qayələrin zəfərini birlikdə təsid edəcəyiz! O qayələr ki, mərhum onların qurbanı olmuşdur! Ona bizdən əbədi hörmətlər!

***“Odlu Yurd”, ikinci qanun 1930, il 2, №24(12)***

Əks - əndaz - çarpıb duran, bir yana atan

Məzc - qarışmaq

Müsəlləm - inkar edilməyən

Mərbut – bağlanmış  
Mütəvəffa - köhnəlmiş

*Red: ikinci qanun 1930 - yanvar 1930*

*Qeyd: Bu çıxış “Bildiriş” qəzetinin 1931-ci ilin yanvarın 8-də nəşr edilmiş 23-cü sayında təkrar çap olunmuşdur.*

## TARIXÇIYƏ QARŞI SİYASİ

Sovetlər İttihadında cərəyan edən vəqayı bütün dünyanın nəzər diqqətini cəlb etməkdədir. Çılğın “təcrübə” bütün sürətilə kəndi məntiqi nəticəsinə yaxlaşıyor. Sovet rejimi olduğu kibi kommunizm diktatorluğu dəxi tarixçə məhkum olduqları uçuruma doğru yuvarlanıyor.

Köylü Rusiyanı bir həmlədə sənayeləşdirmək kibi müəzzəm planilə Stalin diktatorluğu bu içtinabı qabil olmayan aqibətin önünə keçə biləcəkmidir?

İxtisas və fənn əhilləri obyektiv məlumata istinad edərək Stalin “beş sənəliği”nin çökəcəyini qəti surətdə elan ediyolar.

Şu halda Sovet rejimilə birlikdə kommunist diktatorluğunun inqirazi da mühəqqəqdir. Gərçi başqa dürlü düşünənlər də yox deyildir. Az da olsa “bolşevik təcrübəsinin” müvəffəq ola biləcəyini təxmin edənlər də vardır. Fəqət bu təqdirdə belə “kapitalist dünyasılə sosialist aləmi” arasında qanlı bir toqquşmanın zühuru təxmin olunuyor ki, bu dəxi Sovetlər İttihadının hər bə nəticəsi olaraq parçalanmasına mucib ola bilir.

Siyasi rus mühacirliyinin müməssilləri sovet rejiminin möhtəməl aqibəti haqqında birinci görüşdə iştirak ediyolar. Keçənlərdə Parisdə vüqu bulan ümumi konfranslarından birində rus liberalizminin müməssili P.Milyukov, sovet industrializasyonunun təxis olunan beynəlmiləl müəlliflərə aid əsərləri təhlil edərək bunlardan bu təşəbbüsün əqamətə uğrayacağını dava edənlərə haqq veriyordu.

Bolşeviklərin yaxın bir gələcəkdə düşəcəklərinə inandıqdan sonra bolşevik əleyhdarı rus qüvvətləri üçün, istər-istəməz, aşağıdakı sualı qoymaq zərurəti vardır. O halda şimdiki hökuməti dəyişəcəkmi?

“Cümhuriyyətçi Demokratlar İttihadı”nın lideri Milyukov yuxarıda məzkur konfransında bu canlı məsələyə dəxi təmas etmişdir. Rusiya daxilində bolşeviklərə qarşı fəal bir surətdə mücadilə edən qüvvələr varmıdır? Kəndisi tərəfindən bu şəkildə qoyulan suala onun verdiyi cavab olduqca mübhəmdir. Böylə bir mücadilənin mövcudiyətini bildirən həvadisın ələlümum, Minsk (Belorusiya paytaxtı), Xarkov (Ukrayna), Tiflis və Bakı (Qafqasiya) kibi mərkəzlərdən xəbər verildiklərindəki məna üzərində “məlum səbəblərə görə” Milyukov o zaman, “Pək də durmaq istəməmişdi”.

Fəqət Parisdə bu mövzu üzərində təfsilata girmək istəməyən Milyukov Prağda daha cəsarətlə hərəkət etmişdir.

“Cümhuriyyətçi Demokratlar İttihadı”nın Prağ şöbəsi naminə Meysner tərəfindən verilən “Rusiyadakı vəziyyət və mühacirliyin vəzifələri” nam konferansın münaqişəsi əsnasında Milyukov pək mühüm bir bəyanatda bulunmuşdur.

“Rus kultürü” ilə münəvvərlərinin kırbaç altında vücuda gəldiyini söylədiyi üçün dinləyənlərin protestosunu cəlb edən beloruslu bir tələbəyi himayəsinə alan Milyukov kəndi tərəfdarlarını “Rusiya millətlərinə diqqət və etina ilə yanaşmaya” dəvət etmiş. “Çünkü bolşevik hakimiyyətinin düşəcəyi sırada millətlərin alacaqları vəziyyət pək mühüm bir rol oynayacaq: ehtimal ki, kənar vilayətlər daha əvvəl təşəkkül edəcəklərdir” demişdir. Daha sonra rus lideri demiş ki: “Rus cəmiyyəti millətlərə ümumi lisan bulmaya bəclüdür, çünkü yenidən həyat bulacaq Rusiyanın tutacağı istiqamət əzəmi dərəcədə bu keyfiyyətdən asılıdır”<sup>1</sup>

Milyukov məruf bir siyasi olduğu qədər, bəlkə daha ziyadə məruf bir tarixçidir. Yuxarıya aldığımız bəyanatda tarixçi Milyukovu görməmək qabil deyildir. Biz tarixçi olmaq həsəbilə, o başqalarından daha iyi görüyor ki, əsrimizdəki ictimai və siyasi amillərin inkişafı “Vozrojdenya” qəzetəsindəki rus imperialist-monarxistlərinin qoru-

<sup>1</sup> “Posledniye Novosti”, №3572.

maq istədikləri “tarixi Rusiyayı” müdafiə etməyə qətiyyəni imkan vermiyor.

Siyasi qüvvələrin ümumi cərəyan və istiqamətlərini təhlil ilə tarixi vəqəələr arasında yapılan qiyas tarixçi Milyukovu millətlərlə anlaşımaq tərəfinə sövq ediyor: o millətlərlə ki daha keçən sənə eyni Prağda, eyni C.D.İ. tərəfindən təşkil olunan bir konferans əsnasında siyasi-Milyukov tamamilə başqa bir lisanla qonuşmuşdu.

Hazirundan birisinin “milliyyətlərlə nədən anlaşımazsanız?” deyə verdiyi suala Milyukov o zaman “onlarla bizim müştərək lisanımız olamaz!” deyə cavab vermişdi.

Siyasi-Milyukov zatən şimdiki halda dəxi tarixçi-Milyukova müxalifdir. Millətlərin tam istiqlala haqlı olduqlarını tarixçi Milyukov müdrikdir, o, eyni zamanda, “Rusiya millətlərinin” bolşevizmin düşəcəyi əsnada rus millətindən daha əvvəl təşəkküldə edəcəkləri imkanını da qəbul ediyor.

Bununla bərabər siyasi Milyukov demokrasiyin ən böyük və müqəddəs deyə elan etdiyi milli istiqlal haqqını tam bir şəkildə qəbul edəmiyor. Onun təmsil etdiyi Cümhuriyyətçi Demokratlar İttihadı “millətlərin tam istiqlalları ilə Rusiyadan ayrılmaq haqqını” şimdiki belə həzm edəmiyor.

Fəqət nə olsa da, “siyasi” “tarixçi”yi təskin ediyor. “Əvvəlcə millətlərlə anlaşımaq onların almış olduqları inadçı vəziyyətdən dolayı müşküldü...”, şimdiki isə, Milyukova görə, “əvvəlcə inad göstərən seperatistlərə mənsub bəzi məhafilin haləti-ruhiyyələrində bəzi təbədülat təmayülləri” varmış.

İştə bu “təmayülləri” “iyi surətdə qarşılamağı və təşviq etməyi” siyasi-Milyukov tarixçi-Milyukova sərih surətdə təmin ediyor.

Hankı məhafil və hankı “təmayüllərdən” bəhs olunduğu Milyukova məxsus diplomatik bir sirr olaraq qalıyor. Fəqət biz vəqət ikən tarixçi-Milyukova anlatmaq istəriz ki, siyasi-Milyukovun məxəzi məchul şübhəli xəbərlərinə gönül verməsin. Kəndi istiqlalları üçün cəhd edən millətlərin haləti-ruhiyyələrində “təyini müqəddərat haqqının tamamiyyətindən” zərrə qədər inhiraf etmək meylili və təmayülü bizim bildiyimiz heç bir məhafildə nə var, nə də mütəsəvvürdür.

Qızıl imperializmin zəvalə məhkum olduğu böylə bir zamanda, bir zamanda ki, millətlər kəndi insani haqq və hüriyyətlərini qazanmaq üçün qəhrəmanca çarpışıyorlar və böylə bir zamanda ki, millətlər kəndi dövlətlərini daha əvvəl və daha müvəffəqiyyətlə təşkil edəcəkləri hiss və etiraf olunuyor - kəndi müqəddəratlarını, ən təbii hüriyyət və istiqlal haqlarını inkar edən bir siyasətin müməssillərilə bağlamaq meyil və arzusunu millətlər qətiyyəən ibraz etməzlər!

Biz kəndi tərəfimizdən “tarixçi”yə “siyasi”nin hisslərinə qapılmamayı təvsiyə edəriz. Hüriyyətlərini əldə etmək üçün çalışan millətlər boyunlarındakı qızıl əsirlik zəncirini atdıqdan sonra onu yeni bir zəncirlə təbdil etmək istəməzlər!

*M.Ə.Rəsulzadə*

*9.I.1931*

*“Odlu Yurd”, şubat 1931, il 2, №25(13)*

Müəzzəm - böyük

İçtinab - çəkinmə

İnqiraz - sonu kəsilmə, məhv olma

Əqamət - yaşamaq

Məruf - məşhur

Qiyas - müqayisə

Hazirun - iştirak edənlər

Məhafil - məclislər, toplanmış heyətlər

İnhiraf - dönmə, sapma

İbraz - təzahür etdirmə

Təbdil - dəyişdirmə

*Red: şubat 1931 - fevral 1931*

*Qeyd: Bu məqalə “Bildiriş” qəzetinin 1931-ci ilin yanvarın 25-də nəşr edilmiş 25-ci sayında təkrar çap olunmuşdur.*



## BUGÜNKÜ MATƏMİN ACISI

Azərbaycan istiqlalının yabançı istila tərəfindən fasiləyə uğradığı günün bu gün on birinci matəmimi dərk ediyor.

On bir sənəlik bir fəraq – bu, az bir müsibət, on bir sənəlik bir əsarət – bu kolay bir fəlakət deyildir. Şunu da qeyd etməliyiz ki, kəndisindən bəhs etdiyimiz sənələr əlalədə sənələr və çəkdiyimiz fəlakətlər əlalədə fəlakətlər deyildir.

On bir sənədir məmləkət tarixin qeyd etmədiyi cəhənnəmi bir rejimin insan taqətinin fəvqündə şeytani təcrübələrə qatlanaraq hər dürlü məhrumiyəti içində, insanlıq hiss və heysiyyətini və ən qüdsi və əziz hissləri xırpalayan qanlı bir idarəni qəbul etmək kibi əlim bir məcburiyyətə qalmışdır. Bu məcburiyyərin Azərbaycan türklüyünə verdiyi maddi və mənəvi xəsarət və fəlakətlərin nədən ibarət olduğunu burada sizə, “Odlu Yurd” və ələlümüm “Milli Azərbaycan Nəşriyyatı” qarilərində söyləməyi zait buluruz. Buna ehtiyac hiss edənləri nəşriyyat kolleksionlarımız və qismən işbu nüsxənin digər sütunları dəxi az-çox təxmin edə bilir zənnindəyiz.

Bizcə, məsələnin aktual əhəmiyyəti millətin 27 nisan əsirliyinə qarşı duyduğu aksüləməl hissinin mövcudiyəti dərəcəsindədir!

27 Nisan təshihə qabil olmayan əziz bir ufulün sənələr keçdikcə quru bir adət hökmünə girən matəmimi, yoxsa çalınan hürriyyətin geri alınacağı ümidini həyəcana gətirmək vəzifəsini görən bir acıdır?

Bakı sokaklarında zəfər tərənəsi elan edən qızıl müstəvilərə və onların zavallı bəndələri bulunan satılıq kəlmələrlə vicdansız ağızlara baxılırsa, bu günün matəmimi tutan “müsavətçi” mühacirlərin yaşadıkları haləti ruhiyə birinci nevidən bir hadisədir. Fəqət biz onlara sözlə deyil, vəqalarla, həm də burada mühacirətdə deyil, orada onların bizzat hakim bulunduları ərazi daxilində cərəyan edən hadisələrlə cavab verə bilirik.

Bu gün Azərbaycanın hər tərəfini istila edən milli üsyan və partizan hərəkətlərinin və bununla mütənasib olaraq sovet həyatının hər qismində, yenə sovet mətbuatı tərəfindən təsbit edilən siyasi, ictimai və fikri müqavimət hadisələrinin ifadə etdiyi mənə əcəba nədir?

Hanki qüvvət saiqilərdir ki, sovet rejiminin tətbiq olunduğu on ikinci sənəsində belə Azərbaycan əmin və asayış üzü görmədən hələ qanlı hadisələrə səhnə olmaqdadır?!

On bir sənədən bəri şu və ya bu surətlə davam edərək iki sənədən bəri bilxassə əhəmiyyət qazanan Azərbaycan qiyamlarını təhrik edən qüvvətin xalq tərəfindən duyulan və bir dürlü unudulmayan 27 Nisan acısından başqa bir şey deyildir.

Bugünkü matəmin acısı! İştə bir qüvvət ki, bütün şiddət və hid-dətlərinə rəğmən, qızıl bolşevik qüvvətini 1931-ci sənədə tıpkı 1920-ci sənədə vuqu bulan eyni növdən hadisələr qarşısında bulun-duruyor. Bundan on bir sənə əvvəl cərəyan edən Gəncə, Qarabağ, Quba, Zaqatala, Lənkəran, Kürdəmir və sairə üsyanları ilə şimdiki Şəki, Zaqatala, Qarabağ, Gəncə, Naxçıvan, Ağdaş, Samux, Maşanlı və sairə hadisələri arasında nə fərq vardır?!..

– Heç!..

O zaman da, şimdi də xalq kəndi mövcudluğu, kəndi hüriyyəti, kəndi mülkiyyəti və kəndi milliyyəti – bir sözlə, kəndi milli istiqlali üçün hər b ediyor!.. Eyni acının təsiri ilə hərəkətə gəlir!

On bir sənə əvvəlki mücadilə ilə şimdiki mücadilə arasından fərqi ararkən “heç!..” dedik. Fəqət bu cavab şəkli aiddir. Mənaya gəlincə cavab başqalaşır. Fərq çoxdur!

On bir sənə əvvəl şimaldan gələn təhlükəyə qarşı yapılan müqavimətlərdə bütün Azərbaycan və bütün Qafqasiya namına təcavüzü müştərəkən yapmaq duyğusu kafi deyildi. Şimdi isə mücadilə və fəlakət sənələri bu duyğuyu, bu ideali yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Qafqasiyada tərbiyələndirmiş, sabit fikir halına gətirilmişdir. Azərbaycanda, Gürcüstanda, Şimali Qafqasiyada, hətta Ermənistan-da zühur edən hadisələr, milli xilas və hüriyyət namına hərəkət edən partizanların, eyni zamanda müştərək Qafqasiya hüriyyət və xilası namına hərəkətdə bulduqları bu ideal ilə canlandıqları vəqielərlə təsbit edilmişdir. Günün şüarı Azərbaycan və digər milli Cümhuriyyətlər deyil, Azərbaycan ilə bərabər bütün Qafqasiya və Qafqas konfederasyonudur!

Hadisələrin bu makul tezə uyğun olaraq inkişaf etdiyi rəsmi bolşevik muxafilində təsbit edilmişdir. Bu fikir eyni zamanda milli Qafqas təşkilatlarınca da təyid olunmuşdur.

Nisan zərbəsinə qarşı göstərdikləri aksüləməllərlə hələ zində və yaşamaya namizəd olduğunu isbat edən millətimiz bu gün yaşadığı acı matəm gününü dadlı bayram gününə təbdil edə biləcək bir qüvvətdədir. Bu qüvvəti o, bir tərəfdən kəndisindəki hürriyət eşqinə, digər tərəfdən də kəndisilə həmdərd olan əsir millətlərdəki yaşamaq əzmi və həmləsinin aktiv bir halda bulunduğundan alır. Yəni başındakı qonşu Qafqaslı millətlərlə eyni cəbhə təşkil edən Azərbaycan qızıl rus istilası cəbhəsinə qarşı vahid bir cəbhə halında bulunan Ukrayna-Qafqasya-Türkistan-Kırım, Edil-Ural kibi mühüm qüvvətlərə malik böyük cəbhənin bir parçasıdır.

Böylə bir cəbhə içində tarixin ən haqlı davasına istinad edən Azərbaycan qızıl imperializmin yalanlarına rəğmən, bugünkü əsarətdən qurtulacaq, yaxın tarixdə əmsalı çox bulunan millətlər kibi bu gün acısını duyduğu bu matəm gününü milli mücadilə tarixində şimdiki müsafiri bulduğumuz bu böyük millətin keçənlərdə təhətdür etdiyi qara günlər qəbilindən bir gün kibi xatırlayacaq ki, artıq bir matəm deyil, bir bayram olacaqdır!..

Bu müqəddər gələcəyin yaxınlaşmasını təmin isə bir az da əlimizdə, kəndi vəzifəşünaslığımızdadır. İştə bunu ihmal etmiyəlim, əziz vətəndaşlar!..

*M.Ə.Rəsulzadə*

*Varsava*

*“Odlu Yurd”, 27 nisan 1931, il 3, №:2(27)*

Zait - artırmaq

Aksüləməl - qarşı hərəkət, əks təsir

Makul - məntiqə uyğun olan

Təbdil - dəyişmə

Təhətdür - xatırlama

*Red: 27 nisan 1931 - 27 aprel 1931*

## MAYIS GÜNLƏRİ

**Azərbaycan istiqlalının 13-cü yıl dönümünü təşkil edən bu mübarək gündə** biz mötad tradisyonumuzu bir az dəyişərək sadə 28 Mayısdan deyil, aləlümum Mayıs günlərindən bəhs etmək istərik.

Azərbaycan istiqlalı uğrunda davam edən şanlı mücadilənin Qafqasiyanın müştərək xilasilə birlikdə davam etməsindəki zərurət artıq günün şüarını təşkil etmişdir, Bütün Qafqasiya xilas olmadıqca Qafqasiya cümhuriyyətlərinin ayrı-ayrı xilas olacaqlarındakı əndişəni artıq hər kəs anlamağa başlamışdır. Bu anlayışın zehinlərdə əsaslı surətdə yerləşməsi milli mücadiləmizin müvəffəqiyyəti nöqtəyindən nəzərdən pək mühümdür.

İştə bu əhəmiyyətin qiymətini ayrıca təqdir etdirmək üçün biz bugünkü ənənəvi məqaləmizi sadə 28 Mayısa deyil, aləlümum Mayıs günlərinə təxsis edirik!

**Mayıs günləri. Bunların sayı üçdür: 11, 26 və 28 Mayıs!**

Mayıs münasibətilə nəşr etdiyi bəyannamələrindən birində Qafqasiya İstiqlal Komitəsi bu günlərdən bəhs edərkən şöylə bir tərif yapmışdı:

“11, 26 və 28 Mayıs iştə yekdigərini təqib edən üç gün ki, bizcə mayıs ayına yalnız təbiətin deyil, tarixində həyatbəxş bir mövsümi hökmünü verməkdədir.

Əvət, 1918 sənəsində 11 Mayısa Şimali Qafqasiya, 26 Mayısa Gürcüstan, 28 Mayısa da Azərbaycan ilə Ermənistan Cümhuriyyətləri istiqlallarını elan eyləmişlərdir.

Aşağı-yuxarı bir əsr sürən çar idarəsi afaqi surətdə müxtəlif qövmlərlə məskun Qafqasya üzərində bu ənasırın birər milli vəhdət təşkilinə səbəb oldu. Tarixin müqəddər cərəyanilə Rusiya İmperatorluğu çökü verincə Qafqasya səhnəsində başlıca dörd millət zühur və birər müstəqil cümhuriyyət elanilə kəndi mövcudiyətlərini bütün cahana qarşı təsbit etdilər.

Çar idarəsi altında milli birliklərini və dövlət həyatilə yaşamaq əzmlərini bulan Qafqasiya millətləri bu dəfə qızıl çarizmin hər şeyə təzyiq edən məzalimi altında Qafqasiyanın su və hava qədər möhtac olduğu bir məfhumu – Qafqasiya birliyi məfhumunu dərk etdilər.

Bu sətirləri yazarkən qarşımızda Qafqasiya İstiqlal Komitəsi tərəfindən nəşr olunan “Bülleten”in 13-cü nömrəsi duruyor. Bu nüsxə Qafqasiya Konfederasyonu fikrinin tənvirinə təxsis edilmiş məxsus bir nüsxədir. Burada dərc olunmuş materiallar hər dürlü təfsir və mütaliədən ari olaraq bir taqım vəqayi zikrilə vəsiqələr, rəsmi və nim rəsmi bəyanat ilə yazılardan ibarətdir. Tərtib etibarilə milli qisimlərə ayrılmış bulunan “Bülleten”in Azərbaycan qismi Milli Azərbaycan Mərkəzinin bir qərarnameşilə başlayır. Azərbaycandakı üsyan hərəkətinin təhlilinə təxsis olunan bu rezalyusyon mövzuu bəhs hadisələrə ümumi Qafqasiya miqyasında bir mənə verərək əzcümlə diyor ki:

“...Azərbaycan istiqlalından bəhs edərkən Müstəqil Qafqasiya Konfederasyonilə birlikdə bəhs etməlidir, çünki Azərbaycanın xilasını ancaq bütün Qafqasiyanın xilasilə birlikdə mümkündür!”

Azərbaycan qismində dərc olunmuş digər bütün materiallar dəxi eyni fikri daha sarıh və vazıh bir surətdə, müxtəlif şəkillərdə ifadə etməkdədir.

Gürcüstan qismindəki materiallar da eyni mahiyyətdədir. Gürcü Sosial-Demokrat Fırqəsinin gizli kongresində qəbul olunmuş rezalyusyondan iqtibasla dərc olunmuş parçada xaricdə çalısan fırqə müəssisələrinə müstəqil Qafqasiya Konfederasyonunun konstitusyon projesini tənzim etmək təklifinə aid qisim dərc edilmişdir. Eyni zamanda, Gürcü Sosial-Demokrat Fırqəsi əcnəbi məmləkətlər bürosu naşiri əfkari “Mücadilə sədəsi” qəzetinin bu rezalyusyonundan bəhs edən məqaləsinin aşağıdakı sətirləri nəql edilmişdir. Bu sətirlərdə deniliyor ki: “...Qafqasiya Konfederasyonu artıq fırqənin rəsmi bayrağını təşkil ediyor. Bu bayrağa hizmət etmək, onun altında mücadilə edərək məqsədə doğru yürümək fırqənin ən şanlı vəzifəsidir!”

Şimali Qafqas qismi də bu fikri təyit ediyor. Qafqasiya Konfederasyonu fikrinin ötədən bəri dağlılar tərəfindən tərvic olunan bir qayə olduđu təsbit edildikdən sonra “dörd tərəfdən muhat bulduğumuz şərait bütün qafqasiyalıların müttəhid olaraq hərəkət etmələrini bizə ciddiylə hökm etməkdədir” diyor!

Qafqasiya təşkilatları namına nəzəri olaraq təyit olunan bu fikrin Qafqasiyada mücadilə halında bulunan xalq tərəfindən filən nümayiş etdirməkdə olduğunu nəşriyyatımızı təqib edənlər bilirlər. Sovet hökumətinin Qafqasiyada vahid bir cəbhə qarşısında qaldığı, başda Eliyava olaraq, keçənlərdə boşevik mətbuatilə komunist komissarların kəndi bəyanatlarına binaən nəşr edilmişdi.

Həddi zatında coğrafi bir vəhdət təşkil edən Qafqasiyanın,eyni zamanda, iqtisadi bir vəhdət ərz etdiyini nəzərə alarsaq, Qafqasiya millətlərinin siyasi bir ittihad haqqındakı bu əzmlərinin nə böyük bir qiyməti haiz olduğu anlaşılır.

Qafqasiyadakı milli hərəkətlər haqqında mənfi rəy bəsləyən bədbinlər əksərən buradakı fərqlərinə işarət edərək, bunların bir vəhdət təşkil edəməyəcəklərini və bu üzdən də ayrı-ayrı qalacaqlarından, müxtəlif qafqasiyalı cümhuriyyətlərin payidar olmayacaqları kibi mənfi nəticələrə gəliyorlar.

Siyasi vəhdətin və ya ittihadın təmini üçün milli vəhdət və ya irqi karabətin əhəmiyyəti aşıkardır. Fəqət cahan tarixi bizi milliyətçə fərqli olan cəmiyyətlərin siyasi bir vəhdət və müştərək bir dövlət təsis etdiklərini göstərməkdədir. İştə İsveçrə!

İsveçrə Konfederasyonunu başlıca üç millət təşkil edir: fransız, italyan və alman. Böylə ikən bu kiçik məmləkət Cahan hərbi kibi müdhiş bir sarsıntıda kəndi şirazəsini heç də sarsıtmadı. Saydığımız üç millətə mənsub və İsveçrəyə qonşu olaraq böyük Avropa dövlətlərinin Cahan hərbində yekdigərinə düşmən olduqlarına rəğmən kiçik İsveçrə kəndi bitərəfliyini mühafizəyə müvəffəq oldu. Bu müvəffəqiyyəti ona təmin edən qüvvət nə idi?

Siyasi və həyati mənfiyyətlərin ortaqlığı, bu ortağ mənfiyyətlərin müdafiəsi uğrundakı bərabər mücadilə və bərabər olaraq yaşaması tarixi müqəddərat. İştə o qüvvət ki, bütün İsveçrə millətlərində kəndi hürriyyətlərini müştərəkən müdafiə ruh və iradəsini doğurmuşdur!

Qafqasiyadakı milli və qövmi ənasirin aralarındakı fərqlərə rəğmən yaşadıkları tarixi müqəddəratdakı eynilik də o dərəcədədir ki, onlarda müştərək siyasi bir iradə doğmasını mucib oluyor.

Sovet rejiminin çəkilməz məzalimi altında bütün qafqasiyalılarda hürr və müstəqil bir həyat ilə məsud olmaq üçün sarsılmaz bir iradə vücud buluyor. Kəndilərində siyasi istək əzm birliyi doğuyor. Qeyb olmuş hürriyətlərinin iadəsi üçün vuruşrkən onlar bu cidalın əlbirliyi ilə faydalı olacağına qanedirlər!

Coğrafi və iqtisadi birliklə bərabər konfederasyon fikrinin gələcək müvəffəqiyyətini təmin edən üçüncü amil dəxi təkəvvün ediyor – siyasi hədəflər birləşiyor!

Tarixi vəqiələrin cərəyanı əqabində, təbii olaraq, gələn şüurdur ki, bir fikir -qüvvət ( idefors) olaraq ictimai hərəkətlərin nihai zəfərini təmin edər.

Qafqasiya cümhuriyyətləri tarixlərilə müvazi bir tarixə malik olan müstəqil Qafqasiya Konfederasyonu fikrinin şu andakı qüvvəti əsl orasındadır ki, on sənədən bəri qızıl rus istilasına qarşı Qafqasiya millətləri tərəfindən yürüdüln mücadilə, qafqasiyalı zişüür ünsürlərin sabit bir fikri (idefiks) halına gəliyor. Bu qəziyyə sadə nəzəri mahiyyətdə olan vəsiqələrlə deyil, məzlum vətənin dağlarilə ovalarında tökülən al qanlarla dəxi feilən isbat olunmaqdadır.

İştə istiqlal mücadiləmizin bu şanlı yıldönümündə, buradan- bu Vətəndən, uzaq mühacirətdən oraya- o həpimizin hürriyəti üçün qanlara qəltan cananımız diyara candan gələn atəşin salamlarımızı göndərirəkən hər dürlü məzlumluqlara qatlanan yılmaz mücahidlərimizə tutduqları doğru yolda sarsılmadan iləriləmək üçün kəndilərinə müvəffəqiyyət təmənni edəriz!

Əvət, vətəndaşlar, 28 Mayısı yaşadırkən biz aləlümum Mayıs günlərini yaşatmış olduğumuzu unutmayalım, biləlim ki, “sadə təbiətin deyil, tarixin də həyatbəxş bir mövsümü olan Mayıs” bizim üçün bir külldür.

**Yaşasın 28 Mayıs, yaşasın Mayıs günləri!..**

*M.Ə.Rəsulzadə*  
*15.5.1931, Varsava*  
*“Odlu Yurd”, 28 Mayıs 1931, il 3, №3(28)*

Tradisiyomuz - ənənəmiz  
Mötad - ənənəvi, adət edilmiş  
Afaqi - gərəksiz  
Məzalim - zülm  
Nim - yarı, yarım  
Tənvir - işıqlandırma  
Sarih - bəlli, aydın  
Vazih - açıq, aşkar  
Muhad - məhdudlaşdırılmış  
Tərvic - rəvac vermə  
Təyit - sübut, təsdiq  
Payidar - daima  
Karabət - yaxınlıq  
Ənasir - ünsür  
Təkəvvün - var olma  
Nihai - sonuncu  
Zişüur - şüur sahibi, canlı varlıq  
Küll - bütün

## **XALQ FIRQƏSİNİN PROQRAMI**

Fövqəladə əhəmiyyətə haiz tarixi bir vəsiqə... Türkiyə Cümhuriyyəti Xalq Firqəsinin yeni proqramı!..

Həddi-zatında yeni deyil, Türkiyə Cümhuriyyətinin fəvqəladəliklər və pək müstəsna hadisələrlə dolu fəaliyyət həyatında amil olmuş bir firqənin mötad konqresi tərəfindən tədilən qəbul olunan bir proqram nədən fəvqəladə bir hadisə kibi təbəqqi edilsin? -deyə etiraz edə bilər.

Fəqət biz bu nöqtədə müsiriz. Xalq Firqəsi müəddil proqramına milli və siyasi hədudlar xaricinə çıxan yeni Türkiyədəki böyük islahat hadisələrinə aid digər vəqəələr qədər bir qiymət verməkdə tərəddüd etməyiz.



Qəbul etmək gərəkdir ki, məzkur proqram bu vaxta qədər Türkiyədə gəlmiş- keçmiş siyasi fırqələrin heç birində görülməmiş bir şeydir, daha ziyadə söyləyə biləriz ki, sözün Avropayı mənası ilə, Türkiyədə ilk dəfə olaraq siyasi bir fırqə proqramı şimdiki təsbit olunuyor. Bir proqram ki, müdafiə etdiyi rejimin derli toplu bir sistemini təyin etməkdədir.

Heç şübhəsiz, bu keyfiyyət gələcəyin tarixçiləri nəzərində, şərqdə siyasi fikir sistemləri ilə demokrasi inkişafının bəlli-başlı və pək mühüm bir tarix ayrıcısı görülməyə və ona kamalizm yenilikləri arasında etinalı bir yer verəcəkdir.

Hadisəyə verdiyimiz bu şümul qiyətdən dolayıdır ki, ondan bu səfərlərdə bəhsə lüzum görüyoruz. Türkiyə daxilində beynəlmiləl şümul və qiyətdə olan hadisələrdən bəhs etməkdə olduğumuzu nəşriyyat üsulumuza vəqif olanlar bilirlər zənnindəyiz.

Əlbəttə, bu məqalə ilə biz məcmui səkkiz qisim və bir çox maddələrdən ibarət Türkiyə həyatının bütün ehtiyaclarına cavab verən bir proqramı kamilən, bütün təfərrüat və cüziyyətilə təhlil və tədqiq edəcəkdir deyil. Zətən buna nə məqaləmizin həcmi, nə də yuxarıda qeyd etdiyimiz üsul müsaids deyildir.

Proqramın sırf cari həyata və münhəsirən Türkiyə Cümhuriyyətinin xüsusi və daxili işlərinə aid tətbiqi qisimləri mövzumuz xaricindədir. Bəhs etmək istədiyimiz xüsuslar isə ümumi və şümul qisimlər digər təbirlə, müdafiə etdiyimiz prinsiplər və ya məlum istilahlı ilə ideoloji sistemidir.

Proqrama şu nöqtədən baxılınca görülüyor ki, Cümhuriyyət Xalq Fırqəsi beynəlmiləl demokrasiinin qəbul etdiyi bütün ana prinsipləri mənimsəmişdir. Vətən və millət məfhumlarına əsri bir məna verən proqram hakimiyyətin şərtsiz və qeydsiz millətə aid olduğunu qəbul ilə, amma hüquqi nöqtəyi-nəzərindən vətəndaşlar arasında cins, sinif və cəməat fərqi gözətmədən tam bir müsavət əsasını qoruyur. Felən bələdiyyə seçkilərində iştirak etməkdə olan türk qadınının ələlümum siyasi haqq və həyatda türk erkəyi ilə tamamilə müsavi olduğunu qəti surətdə təsrih eyləmişdir.

Siyasi sahədə fərdi hüriyyəti, ictimai quruluşda ailəi, iqtisadi fəaliyyətdə də mülkiyyəti müdafiə etdiyi sistemin ana prinsipləri olaraq qəbul edən Xalq Fırqəsi bununla bugünkü modern demokrasi sisteminə intibaq eyləmiş, eyni zamanda, layiq bir idarə əsasını təvcihlə bu sistemin ən canlı nöqtəsini dəxi ehmal etməmişdir. Əsl bu nöqtəyə verdiyi əhəmiyyətlədir ki, proqram şərq aləmi fikriyatında və şərqdə həqiqi hüriyyət zehniyyəti təsisində mühüm bir rol oynayacaq, beynəlmiləl bir fikir amili olacaqdır. “Din tələqqisi vicdani olduğundan din fikirlərini dövlət və dünya işlərindən və siyasətdən ayrı tutmağı müasir tərəqqidə başlıca müvəffəqiyyət amili görən” Xalq Fırqəsinin bu görüşü ilə bütün şərq tərəqqi sevənlərinə mürşidlik rolu oynadığı aşikardır.

Məfkurəvi sistemində açıqca qərbçi, daha doğru təbirlə əsriçi (modernist) olan fırqənin bu əsası ilə milliyyətçilik vasiflərini nasil təlif etdiyini də təsbit etmək, görüşümüzə, fəidsiz deyildi. “Fırqə tərəqqi və inkişaf yolunda və beynəlmiləl təmas və münasibətlərdə bütün müasir millətlərə müvazi və onlarla bir ahəngdə yürüməklə bərabər, Türk ictimai heyətinin xüsusi səciyyələrini məhfuz tutmağı əsas sayar” (qisim 2, maddə 1, qeyd B). “Türk ictimai heyətinin xüsusi səciyyəsinə mühafizəyə” aid daha müəyyən düşünüş tədbirinə misal bulmaq ehtiyacını proqramın milli təlim və tərbiyyəyə aid qisimində də bulmaq mümkündür. Milli təlim və tərbiyə düsturları miyanında (C) qeydində şunları buluyoruz: “Fırqəmiz vətəndaşların türkün dərin tarixini bilməsinə fəvqələdə əhəmiyyət verir. Bu bilgi türkün qabiliyyət və qüdrətini nəfsə etimad hislərini və milli varlıq üçün zərər verəcək hər cərəyan önündə yıxılmaz müqaviməti bəsləyən müqəddəs bir cəvhərdir”. Bunun kibi “Türk dilinin milli, mükəmməl və məzbut küll halına gəlməsi haqqında” proqramca göstərilən ehtimam dəxi bu milli xüsusiyyəti mühafizə tədbirlərinin başlıcalarındandır.

Dini fərdin xüsusi malı olaraq elan edən bu fikir sistemi Şərq aləmindəki mötəd zehniyyətdə radikal bir inqilab yaparaq bu aləmin əskidən heç də kale olmadığı, dili isə milli qiymətlərin başına ke-

çirərək ona, həqiqətən də, malik olduğu ictimai əhəmiyyətilə mütənasib milli bir qiymət vermişdir.

Hüriyyət və mülkiyyət prinsiplərini qəbul etməklə bərabər, proqram yaşadığımız əsrin hərbələr və ixtilallardan doğan təcrübələri üzərinə demokrasi və hüriyyət sistemində yapılan revizionlardan və bu revizion nəticəsində zühur edən yeni nəzəriyyələrdən də mülhəmdir. Mülkiyyət və fərdi təşəbbüs prinsipini qəbul etməklə bərabər, firqə mümkün olduğu qədər az zaman içində milləti rifaha, məmləkəti məmuriyyətə irişdirmək üçün millətin ümumi və yüksək mənfəətlərini icab etdirdiyi işlərdə, bilxassə iqtisadi sahədə dövləti felən əlaqədar etməyi mühüm əsaslarından ədd edər” (qisim 2, maddə 1, qeyd D).

Əski hüriyyət məfhumuna, klassik liberalizmdən fərqli olaraq, əsri radikalizmin caiz və lazım gördüyü şu “müdaxiləyi” (dövlətin iqtisadi münasibətə müdaxiləsi) qeyd etməklə bərabər, Xalq firqəsi siniflər arasındakı münasibət məsələsində də yeni cərəyanlardan mütəəssir olmuşdur. İkinci qismin ikinci maddəsində deniliyor ki: “Türkiyə Cümhuriyyəti xalqın ayrı-ayrı siniflərdən mürəkkəb deyil, fəqət fərdi və ictimai həyat üçün iş bölümü etibarilə müxtəlif məsai ərbabına ayrılmış bir camiə tələqqi etmək əsas prinsiplərimizdəndir”.

Şu surətlə sinifləri əsasından inkar edən Xalq firqəsi, bittəbii, sinif mücadiləsini də rədd edir və bu mücadilə yerinə Türkiyədə başlıca olaraq 5 qismə ayırdığı çalıışma zümreləri arasında ümumi ahəng və təsanüd təsisini tərvic ediyor.

Milli demokrat bir firqənin idarəsinə gəlidiyi cəmiyyət daxilində, xalq təbəqələri arasında mücadilə və hərb deyil, ahəng, təsanüd və sülh təmininə çalıışması və bunu kəndisinə prinsip olaraq alması qədər təbii bir şey olamaz. Fəqət mənafeət ixtilafından doğan mücadiləyi bərtərəf etmək üçün siniflərin, əsasən, qeyri mövcud olduğunu dava etməkmi, yoxsa bu mövcudiyyətləri qəbul ilə aradakı mücadilə mövzularını bərtərəf və ya tədil etmək surətilə siniflər arasında bir barışma təsisinə doğru getməkmi daha xeyirlidir?! İştə burada nəzərə ilk gələn bir mülahizə ki, proqramın bu qismindəki nəzəri

əsasın nə dərəcəyə qədər isabətli olub- olmadığı haqqında bir ləhzə durmayı mucib oluyor...

Proqram Xalq Fırqəsinin “etatist” olduğunu elan ediyor. Bu zehniyyətlə onun böyük milli mənfəətlər naminə, bilxassə iqtisadi təşəbbüslərdə dövlətin müdaxiləsini əlzəm görməsi iş zümrələri arasındakı ahəng və intizam təsisinə qeyrət etmək fikrinə uyar bir arzu-dur. Hər iki şəkildə də, sosialist doktrinalarına rəğmə, mülkiyyət prinsipini tanıyan və sinif mücadiləsini tərviç etməyən təsanüdçü radikal demokratların müdafiə etdikləri əsasa müvafiqat edildiyi halda, proqramda vətəndaşların fərdi hürriyət və haqlarından sərəhətlə bəhs edilməkdə ikən korporasyonlar, ictimai-iqtisadi təşəkkül və zümrələrin haqq və hüquqları sükutla keçilmişdir. Bu sükut, bizzə, proqramın calibi-tənqid bir nöqtəsidir. Bu xüsusdakı “boşluğu” birinci qismində ammə hüququnu təyin edən 4-cü maddədəki formulun doldurmaqda olduğunu dava etmək qabil olsa da, yenə də məsələnin mübhəmiyyətdən ari olmadığı inkar olunamaz.

Proqramda fırqənin ana vəsfləri sayılarkən Cümhuriyyət Xalq Fırqəsi: a) cümhuriyyətçi; b) milliyyətçi; c) xalqçı; d) dövlətçi; e) layiq; f) inqilabçıdır deyilmişdir.

Şu sonuncu vəsfin üzərində bir az durmaq istəriz: Şübə yoxdur ki, Xalq Fırqəsi Şərqdə ən feyzli bir inqilabı başarmışdır. Kəndi zamanında Fransa inqilabının qərbdə yapıdığını Türkiyə inqilabı şərqdə yapmışdır. Hal-hazırda dəxi Xalq Fırqəsinin kullandığı icraat metodu “inqilabçı” bir metoddur. Fəqət bütün bunlarla bərabər, bugünkü terminolojiyə görə, millət, hürriyət və milli təsanüd bir prinsiplərini məfkurəçiliyinin əsaslarından sayan fırqəyi “inqilabçı” deyə qəbul etmək caizmidir?

İnqilabçı fırqə məfhumu ictimai nizamı kökündən devirmək istəyən ixtilalçı sosialistlər, komunistlər və anarşistlərdir ki, onlarca mülkiyyət mərdud, sinif mücadiləsi məmduhdur.

Şübəsisiz, Xalq Fırqəsinin inqilabçılıqdan qəsd etdiyi məna bu deyildir. Burada sadə bir istilah məsələsi olduğunu sezməmək zətən qeyri-mümkündür. Proqramın işbu təbir ilə nə qəsd etdiyini kəndi

izahı ilə də anlamaq qabildir. Burada “Firqə millətimizin bir çox fə-dakarlıqlarla yaptığı inqilablardan doğan və inkişaf edən prinsiplərə sadıq qalmağı və onları müdafiə etməyi əsas tutar” deyilməkdədir.

Bu sətirlərlə aşikardır ki, Xalq firqəsinin inqilabçılığı ilə beynəlmiləl məruf “inqilabçı firqə” məfhumu arasında qətiyyəən bir bənzə-yiş yoxdur. Milliyyətçi, dövlətçi və təsanüdü bir firqənin “inqilab-çılığı” ilə milləti, dövləti və ictimai təsanüdü ta kökündən inkar edən komunistlərin “inqilabçılığı” arasındakı fərq yerlə-göy fərqudir. Bi-rincilər üçün inqilab müəyyən məqsədə götüren bir vasitə ikən, o birilər üçün adəta bir məqsəddir.

Buna görə də hər dürlü yanlışığa və iltibasa meydan verməmək üçün bu yerdə “inqilabçı” yerinə “radikal” deyilsə, bizcə, məqsədə daha mütabiq olur. Xalq firqəsinin, bizcə, bariz vəsfi onun radikalizmidir.

“Vəsiqə”nin və hadisənin haiz olduğu tarixi əhəmiyyətə hörmətən şu nöqtələri qeyd etməklə bərabər, proqramın müsəlman şərqçi fikriyyətçiliğində oynayacağı böyük rolun qiymətini təqdirdə qətiyyəən tərəddüdümüz yoxdur.

Candan təmənni etdiyimiz bir şey varsa, o da işbu qiymətdar və-siqədə muciz surətdə müqəyyəd bulunan prinsiplərin xalq arasında təmininə yardım edəcək populyar nəşriyyatın da bir an əvvəl vücu-da gəlməsidir.

*Varşava, 22/5/31*

*M.Ə.Rəsulzadə*

*”Odlu Yurd”, həziran 1931, №4(29)*

Mötad - adət edilmiş  
Müsirr - israr edən  
Müaddil - qiymətcə bərabər  
Vaqe - hadisə  
Məzkur - yuxarıda adı çəkilmış  
Etina - çox diqqət etmə  
Şümul - şamil olma  
Təsrih - açıq söyləmə  
İntibaq - uyğun gəlmə  
Ehmal - səhlənkarlıq

Məhfuz - mühafizə olunmuş  
Məzbut - möhkəmləndirilmiş  
Mülhəm - ilhama gəlmiş  
Ammə - xalq, kütlə  
Vəsif - izah, vəsf edən  
Mərdud - rədd edilmiş  
Məmduh - mədh edilmiş  
Vəsif - sifəti, keyfiyyəti  
Müqəyyəd - yazılmış

*Red: həziran 1931- iyun 1931*

# “AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ” (1932-1934) JURNALI

## MİLLİ AZƏRBAYCAN HƏRƏKATININ XARAKTERİ <sup>1</sup>

İdeoloji mənşəyi etibarilə Milli Azərbaycan hərəkatı, Şərqdəki milli qurtuluş ideyaları ilə Qərbdəki kültür və demokrasi cərəyanlarını kəndi növində birləşdirmiş bir hərəkatdır.

Müsəlman və türk məmləkəti olması etibarı ilə Qafqas Azərbaycanı nə din, nə irq, nə də kültür baxımından kəndisi ilə qətiyyənlə əlaqəsi olmayan Rusiya tərəfindən, ancaq silah gücü ilə tutulmuşdur və məlum olduğu üzrə, tarixi ənənəsi türk və islam düşmənliyinə dayanan bu dövlətə heç bir zaman isinəmədiyindən gərək türkçülük və gərəksə islamçılıq ideyaları burada daima canlı inikaslar bulmuşdur.

Zamanın keçməsi və ictimai qüvvələrin açılması sayəsində, cəmiyyət hərəkatına geniş xalq təbəqələrinin daha ziyadə qovuşması nisbətində, Müsəlman Şərqlin digər hərhangi bir məmləkətindən daha əvvəl Azərbaycandakı milli hərəkat avropayı bir şəkil almışdır.

Kəndi dairəsində türk dünyasının ən böyük şairi Füzuli kibi ustadlara malik bulunan Azərbaycan ədəbiyyatı 19-cu əsrin başlarından etibarən əsriləşməyə başlamışdır.

Böyük mücəddid Mirzə Fətəli Axundzadə, ümumi xalq lisanında yazdığı ölməz əsərləri ilə Azərbaycan cəmiyyətinə yeni bir istiqamət vermişdir. O, şəkilcə də yeni olan – müsəlman dünyasında ilk pyes yazan odur – əsərlərində 18-ci əsrin liberal məktəbindən alınmış yeni fikirlər tərvic etmişdir.

Mirzə Fətəlidən başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı Avropa ideyalarına alışıaraq, həyat hadisələrini tədqiq və tənqid gözü ilə görməyə başlamışdır.

---

<sup>1</sup> Bu məqalə müəllifin ingiliscə olaraq basılmaqda olan “Azərbaycan” adlı əsərindən eynən iqtibas edilmişdir.

Mirzə Fətəlidən sonra liberal məktəbinə mənsub bir sıra şairlər mühərrirlər və dramaturqlar yetişərək, xalqı Avropa məfhumlarına alışdırmağı və ona cəmiyyətçilik ruhunu aşılamağı kəndilərinə qayə edinmişlərdi.

1875 yılında Bakıda ilk dəfə olaraq Azərbaycan qəzetəsi təsis olunmuşdur. “Əkinçi” adını daşıyan bu qəzetə Rusiya müsəlmanları arasında çıxan ilk qəzetə idi. Mirzə Fətəlinin oyandırıcı fikirləri Zərdablı Həsən bəyin bu qəzetəsində davamlı bir surətdə müdafiə olunuyordu.

Mirzə Fətəli ilə “Əkinçi”dən əvvəlki müəkkiblərdə bu oyandırıcı fikirlər müəyyən siyasi bir məqsəddən ari olaraq, mücərrəd bir şəkildə tərvic olunduğu halda, ilk dəfə Azərbaycan qəzetəsində isə o fikirlər artıq müəyyən siyasi bir məqsədə xizmət ediyordu. Mərhum Həsən bəy “Azərbaycanlılar müasir mədəniyyəti edinməli və Avropa elmlərini almalıdırlar, yoxsa həmişə başı qapazlı qalacaqdırlar...” deyirdi.

Mirzə Fətəlinin mücərrəd yazılarına təhəmmül edən çar hökuməti ilk siyasi qəzetənin təmayüllərinə laqeyd qalmadı. Və “Əkinçi” qapandı.

1905 sənəsinə qədər Azərbaycan cəmiyyətçiliyi təzyiqdə və Azərbaycan fikri çarlığın sıx senzoru altında qaldı. Yalnız Mancuriyada uğradığı məğlubiyət nəticəsində gələn ilk rus ixtilalından sonra Azərbaycanın ictimai həyatında yeni bir dövr başladı. Gündəlik qəzetələr və digər vaxitli nəşriyyat təsis olundu. Ədəbiyyat dal-budaq ataraq çiçəkləndi, musiqi və teatr sahəsi inkişaf etdi, mətbəələr açıldı, bir çox maarif cəmiyyətləri, siyasi qruplar və firqələr quruldu.

Ayaqları altındakı zəmini möhkəm bularaq, cəmiyyət hərəkəti bütün sərahətilə milli bir şəkil və mahiyyət aldı. İmperatorluq daxilində cərəyan edən liberal və istiqlalçı cərəyanlarla həmahəng olaraq yürüyən bu hərəkət bir tərəfdən də bütün Rusiyadakı müsəlmanlara məxsus olmaq üzrə, milli mədəni haqların təminini istətiyordu. Eyni zamanda bu hərəkətdə başlıca iki cərəyan gözə çarpıyordu: yaş etibarlı ilə daha böyük nəsələ mənsub, Rusiyada ali təhsil görən əksəriyyətə əski zadəgan siniflərindən çıxan münəvvərlər rus liberalizmi

ilə bərabər getdikləri halda, daha ziyadə milli tərbiyəni görən gənc nəsil Rusiya cəmiyyətçiliyinin radikal və inqilabçı cərəyanlarına təmayül göstərirdi. Müsəlman əleyhdarlığı ilə mütəmayiz bulunan Rusiya İmperatorluğunun ümumi sıxıntısı altında bulduqlarından Rusiyadakı türk ölkələrinin siyasi fəaliyyətləri eyni istiqamətdə yürüyərək, gərək ideoloji və gərək təşkilat hesabı ilə sıxı sıxıya bağlı bulunuyorlardı. Rusiyadakı bu ümumi Müsəlman hərəkatında Azərbaycan cəmiyyətçiliyinin müməssilləri şu və ya bu şəkildə müdür rolunu oynuyordu.

İki tarixi hadisə Rusiya müsəlmanlarının siyasi həyatlarındakı inkişafın iki mühüm mərhələsini təsbit edər: 1905 yılında Nijni-Novqorod şəhərində toplanan Müsəlman konqresi ilə 1917 yılında Moskvada toplanan konqre. Bu iki konqredə rusiyalı müsəlmanların siyasi istəkləri şəkilləşmişdir.

Nijni-Novqorod konqresi taktik etibarını ilə, rus liberalizmi ilə təşriqi məsai şüarı altında gedərək siyasətən milli kültür, mədəni və hüquqi mahiyyətdə birtəqim metalıblə iktifa ediyordu. Moskva konqresi isə Rusiyanın milli teritoriyal otonomiləri üzərinə parçalanması tələbində bulundu. Gərək birinci, gərəkəcə ikinci konqrelərdə olsun, siyasi müqərrəratın formulunu Azərbaycan müməssilləri vermişlərdir<sup>1</sup>.

Nijni-Novqorod konqresi zamanında əksəriyyət sadə konqredə deyil, mahallarda və o cümlədən Azərbaycan da daxil liberallarda idi. Moskva konqresində isə liberallardan əsər belə qalmamışdı. Fəqət, buna müqabil ixtilalçı rus demokrasisi ilə təşriqi məsəyi tərəfdarları vardı, bunlar da əqalliyətdə qaldılar. Əksəriyyəti isə İmperatorluq içindəki bütün məhkum millətlərin kəndi torpaqları üzərində siyasətən milli bir varlıq halına gəlməsini tələb edən inqilabçı milliyətçilər idi.

Moskva konqresində qəti rol oynamış bulunan inqilabçı Azərbaycan milliyətçiləri “Müsəvat” Firqəsi ilə təmsil edilmiş ki, daha

---

<sup>1</sup> İlk Konqredə Rusiya Duması Müsəlman Fraksiyasının lideri A.M.Topçubaşı, ikinci konqredə isə A.T.F. “Musavat” Xalq Firqəsi rəisi M.Ə.Rəsulzadə bəylərin təqirrləri eynən qəbul edilmişdir.



1917 yılının nisanında Bakıda toplanan Qafqasiya müsəlmanları kongresində kəndi proqramını elan etmiş idi. Bu proqrama görə sadə Azərbaycan deyil, Rusiyaya daxil digər türk ellərinin də birər siyasi təşəkkül halına gəlmələri zərurəti elan olunmuşdu.

“Müsavət” fırqəsində çalışanlar ilk Rus inqilabı əsnasında böyük nəslə rəğmən Rusiya cəmiyyətçiliyinin ixtilalçı cinahına meyl edən gənc nəsil içindən çıxanlardan ibarətdi. Çarizmə qarşı mücadilədə ixtilalçı sosializmi, onlar ən sadıq olmasa da, ən münasib bir müttəfiq olaraq görüyorlardı.

Məmləkətlərini istila və istismar edən Rusiyaya qarşı bəslədikləri kinlə, onlar, pozğunçu hərəkatları daha iləri gedən ifratçı fırqələrin taktikini bittəbi daha makul buluyor, daha kolaylıqla qəbul ediyorlardı.

Əsriləşmiş türkçülük və islamçılıq tradisionlarını mühafizə edən milli ideolojinin, xalqçı sosialist nevindən ictimai bir proqramın və Azərbaycan ilə bütün Qafqasiyanın Rusiyadan ayrılması mənasında anlaşılan inqilabçı bir taktikin təlifindən ibarət bulunan Müsavatçılıq, qısa bir zamanda Azərbaycan xalqı arasında geniş bir etibara malik oldu. Rusiya məclisi müəssisən seçkilərində, Mavərayi Qafqasiya Seymində, Azərbaycan məbusanında və hətta Bakı əmələ Şurasında “Müsavət” Fırqəsi və kəndisi ilə bərabər gedən müstəqil qrup daima əksəriyyət təşkil etmişdir. Bu andan etibarən “Müsavətçilik” Azərbaycan milliyyətçiliyinin mütərədifi olmuşdur.

Milli Azərbaycan ədəbiyyatı tərəfindən tərvic, siyasi və ictimai bir çox təşəkküllər tərəfindən müdafiə və nəhayət siyasi formulunu “Müsavət” fırqəsinin proqramında bulan Azərbaycanın milli dövlət halında kəndi müqəddəratına sahib bulunması fikri bütün xalqın ümumi istəyi halına gələrək təhəqqüq etmişdir.

Milli idarəyə tövfiqən Azərbaycan Şurayı Millisi, 1918 yılının 28 Mayısında Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalını elan etmişdir.

*M.Ə.Rəsulzadə*  
*“Azərbaycan Yurd Bilgisi”, 28 Mayıs 1934, il 3, sayı: 29*

Tərvic - rəvac vermə  
Təhəmmül - dözmək  
Təhəqqüq - həqiqi olduğu meydana çıxan  
Tövfiqən - uyğunlaşdıraraq  
Mütəradifi - eyni mənalı sinonim sözlər  
Təlifi - yazma, tərtib etmə  
Makul - ağıla, məntiqə uyğun olan  
İktifa - kifayətlənmə  
Mütəmayiz - seçilən, fərqlənən  
Sərahət - aydınlıq, açıqlıq  
Müəkkib - ardınca gedən, davam etdirən  
Edinmək - əldə etmək  
Əqəlliyyət - azlıq  
Metalıb - istəklər, arzular

## ADLAR, İZAHLAR

**1. Abdulla Battal Taymas (1883-1969)** - Kazan türklərinin liderlərindəndir. 1925-ci ildə Türkiyəyə gedib. 1927-ci ildə Mətbuat Ümumi müdirliyində rusca tərcüməçi olaraq çalışıb. Qəzet və jurnallarda Kazan türkləri və digər tarixi mövzularda çoxlu sayda məqalələr, əsərlər yazıb çap etdirib.

**2. Ayaz İshaqi (1878-1954)** - Tatar milli hərəkatının tanınmış xadimi, yazıçı, publisist, nasir, siyasətçi, Rusiya Dövlət Dumasının III və IV çağırışlarının üzvü. Rusiya Müsəlmanları Qurultayının iştirakçısı və İdil-Ural muxtariyyətinin qurucularından biri. Sonradan Avropaya gedir, “Prometey” hərəkatında fəallıq göstərir. Mühacirətdə “Milli Yol”, “Yana Milli Yol”, “Milli Bayraq” kimi jurnal və qəzetlərin təsisçilərindən olur. Ayaz İshaqi bəy İdil-Ural adlanan Kazan, Türk tatarlarının dünyada tanınmış lideridir.

**3. Aleksandr Kerenski (1881-1970)** - Çar Rusiyasında IV Dövlət Dumasının deputatı, 1917-ci ilin Fevral Burjua İnkilabından sonra Ədliyyə naziri (mart-may), Hərbi və Dəniz naziri (may-avqust), həmin ilin iyulundan isə Müvəqqəti Hökumətin nazir-sədri, Ümumrusiya Müəssislər Məclisinin sədri. Mühacirətdə M.Ə.Rəsulzadə ilə ciddi fikir ayrılıqlarında olub.

**4. Abbas Atamalıbəyov (1895-1971)** - Azərbaycan Parlamentində sosialist fraksiyasının və Versal Sülh Müqaviləsində nümayəndə heyətinin üzvü.

**5. Aristid Briand (1862 - 1932)** - fransız siyasi xadimi, Fransanın 73-cü (1906 - 1909) Baş naziri.

**6. Artur Çemberlen (1869-1940)** - Böyük Britaniyanın dövlət xadimi, 1937-1940-cı illərdə Baş naziri, Konservativ partiyanın lideri.

**7. Aleksey Rıkov (1881-1938)** - Xalq Komissarları Sovetininin sədri, Rusiya bolşevik inqilabçısı və sovet siyasətçisidir.

**8. Anton Denikin (1872-1947)** - rus hərbiçisi, general, siyasi və ictimai xadim. Rus - yapon müharibəsinin və Birinci Dünya müharibəsinin iştirakçısı. ABŞ-da vəfat etmiş, sonradan gətirilib Moskvada dəfn edilmişdir.

**9. Aleksandr İvanoviç Xatisyan (Xatisov) - (1874 - 1945)** - erməni siyasətçisi və ictimai xadimi. 1919-cu ilin avqustundan 1920-ci ilin mayına qədər Ermənistan Respublikasının Baş naziri olub.

**10. Avetisov** - erməni polkovniki. 1918-ci ildə erməni və ruslardan ibarət hərbi dəstənin başçısı. 1918-ci ilin martında Göytəpə (Pişib) ilə Astaranı birləşdirən Poçt yolu ətrafındakı kəndləri qarət və talan edib.

**11. Azərbaycan Milli Şurası** - 1918-ci il mayın 27-də Zaqafqaziya seyminin müsəlman fraksiyasının bütün üzvləri Azərbaycanın istiqlaliliyyətini elan etmək və müstəqil dövlət yaratmaq məqsədilə Tiflisdə toplaşaraq Azərbaycanın idarəsini öz üzərinə götürmək qərarına gəldilər və Azərbaycan Milli Şurasının yarandığını elan etdilər. M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri (bu zaman o, Batumda türklərlə danışıqlar aparırdı), doktor H.Ağayev isə onun müavini seçildi. 1918-ci il dekabrın 7-də AXC-nin qanunverici orqanı olan parlamentin işə başlaması ilə Milli Şuranın fəaliyyətinə xitam verildi.

**12. Azərbaycan Kommunist Partiyası** - 1920-ci ilin fevralın 20-də “Hümmət”, “Əhrrar”, “Ədalət” partiyalarının və Bakı bolşeviklərinin bir araya gəlməsi ilə təsis edilib. Mirzə Davud Hüseynov, Qriqori Kaminski, Sergey Kirov, Ruhulla Axundov, Mir Cəfər Bağırov və digərləri müxtəlif illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci katibləri olub. Fəaliyyətinə 1991-ci ilin 16 sentyabrında xitam verilib.

**13. “Azərbaycan” qəzeti** - ilk sayı 1918-ci ilin sentyabrın 15-də Gəncədə çıxıb. 5-ci sayından Bakıda yayımlanıb. Azərbaycan və rus dillərində nəşr edilib. C.Hacıbəyli və Ş.Rüstəmbəyli redaktorları olub. Sonradan isə Ü.Hacıbəyli, X.İbrahim də qəzətdə redaktorluq

ediblər.1920 ci ilin aprelin 27-də -Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal edildikdən sonra fəaliyyətini dayandırır.

**14. Anastas Mikoyan (1895-1978)** - rus inqilabçısı, sovet dövlət və partiya xadimi.1935-1966-cı illərdə Sov.İKP MK Siyasi Büronun üzvü. Bakıda bolşevik ideyalarının yayılmasında iştirak edib. 1920-ci ildə XI Qızıl Ordunun Hərbi İnqilab Sovetinin səlahiyyətli olaraq Bakıya gəlib. Bakıda çalışdığı illərdə Azərbaycan xalqına qarşı qəddarlıqlar edib.

**15. Aleksandr Pavloviç Serebrovski (1884-1938)** - rus inqilabçısı, 1903-cü ildən RSDFP-nin üzvü,neft mühəndisi, Azərbaycan neft sənayesinin ilk rəhbərlərindən biri.

**16. “Açıq söz”** qəzeti - ictimai-siyasi, ədəbi, gündəlik nəşr olaraq çap edilib. 1915-ci ilin oktyabrın 2-dən 1918-ci ilin sentyabrınadək çap edilib. Qəzetin redaktoru M.Ə.Rəsulzadə olub.Qəzet ilk dəfə olaraq türk ədəbi ləhcəsi ilə nəşr edilib. “Açıq söz” qəzetinin bütövlükdə 724 sayı buraxılıb. 1918-ci ilin mart hadisələrindən sonra qəzetin nəşri dayandı. Yalnız həmin ilin ortalarından Abdulla Şaiqin redaktorluğu ilə (M.Ə.Rəsulzadə o zaman Bakıda deyildi) yenidən nəşrini davam etdirdi. 1918-ci ilin sentyabrında (Bakının azad edilməsi dövründə) qəzetin 24 sayı çıxdı. “Açıq söz” qəzetində M.Ə.Rəsulzadənin imzalı məqalələrinin sayı 259-dan çoxdur. 200-ə qədər də imzasız məqaləsinin olduğu bildirilir.

**17. I Aleksandr Pavloviç (1777-1825)** - 1801-ci ildən Rusiya imperatoru və mütləq hakimi.

**18. Adam Smit (1723-1790)** - şotland əsilli Böyük Britaniya filosof və iqtisadçısı. “Əxlaqi münasibətlər nəzəriyyəsi” və “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında traktak” əsərlərinin müəllifi. Əsərlərində iqtisadiyyatda və təbiət hadisələrində nizam olduğunu və bunun müşahidə və əxlaq hissi ilə müəyyən oluna biləcəyini qeyd etmişdir.

**19. Avqust Bebel (1840-1913)** - alman sosial-demokratı, Almaniya Sosial-Demokrat partiyasının və II İnternasionalın qurucularından biri.

**20. Alfred Adler (1870-1937)** - avstriyalı həkim, psixoterapevt, neofreydizmin nümayəndələrindən biri, individual psixologiya məktəbinin yaradıcısı.

**21. “Bednota”** (Füqara) - kəndlilər üçün gündəlik nəşr edilən sovet qəzeti. 1918-ci ilin 27 martından 1931-ci ilin 31 martına qədər Moskvada nəşr edilib. Ümumittifaq Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin mətbu orqanı olub.

**22. Benito Amilkare Andrea Mussolini (1883 - 1945)** - İtaliya mənşəli siyasətçi, faşist partiyasının başçısı, diktator, 1922-1943-cü illərdə İtaliyanın rəhbəri.

**23. Bakinski Raboçi (“Bakı fəhləsi”) qəzeti** - 1906-cı ilin mayından rus dilində çap edilir. Birinci Rus inqilabından sonra bu qəzet bolşeviklərin ideyalarını yayırdı. Müxtəlif dövrlərdə N. Nərimanov, S. Kirov, Q. Orcenikidze kimi bolşeviklər bu qəzetlə əməkdaşlıq ediblər. Hazırda bu qəzet Bakıda fəaliyyətini davam etdirir.

**24. Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsi (Müsəlman Şurası)** – Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra baş verən proseslərdə müsəlmanların fəallığını təmin etmək, Azərbaycan milli qüvvələrini birləşdirmək məqsədi ilə təsis olunmuş qurum. 1917-ci ilin martın 29-da yaradılıb. Komitənin sədri M.Hacınski, müavini M.Ə.Rəsulzadə idi. Komitə 1917-ci ilin aprelindən Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Şurasına çevrildi.

**25. Bakı Soveti** - 1917-ci ildə Rusiyada bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra erməni bolşeviklər Bakıda hakimiyyəti ələ keçirib Şaumyanın başçılığı altında Bakı Soveti formalaşdırdılar: 1917-ci ilin noyabrın 2-də Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsi yaradıdı.

**26. Bitərəf qrup** - Azərbaycan Parlamentində 4 nəfərlə təmsil edilirdi: Bəhram bəy Axundov, Behbud xan Cavanşir, Əbdülməli bəy Əmircanov, Əhməd bəy Ağayev.

**27. “Budaqovçuluq”** - 1920-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyasında yaranmış cərəyan. Əsas rəhbərləri Mahmud və Eyyub Xanbudaqovlar idi. M. Xanbudaqov (1898-1937) Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin katibi idi (1922-1923). E. Xanbudaqov (1893-1937) isə Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədri, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin ikinci katibi idi. Onlar (hər iki qardaş) Moskvanın ciddi təsirinə, milli məsələnin həyata keçirilməsinin düzgün aparılmadığına, mədəni quruculuqda nöqsanlara yol verdiyinə və digər məsələlərə etiraz edirdilər.

**28. Cəfər Cabbarlı (1899-1934)** - Azərbaycanın tanınmış yazıçı və dramaturqu. C. Cabbarlı “Müsavət” Partiyasının üzvü və 1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonra M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyində yaradılan Gizli Müsavat təşkilatının ümumi katibi olub.

**29. Cəfər Seyidəhməd Kırımər (1889-1960)** – Kırım türklərinin liderlərindəndir. Yaltada doğulub. 1917-ci ilin 26 noyabrından Kırım Cümhuriyyətində Hərb və Xarici İşlər naziri olub. Kırımın işğalından sonra Türkiyə və Avropada Kırımın istiqlalı mücadiləsini aparıb.

**30. Cüzeppe Mazzini (1805-1872, Piza, İtaliya)** - Gənc İtaliya (*Giovine Italia*) adlı gizli inqilabçı təşkilatın (1832) qurucusu və Risorgimento hərəkatının öndəri, İtalyan milliyyətçi və inqilabçısı. Alovlu bir cumhuriyyətçi olaraq, İtalyanın birliyinin və müstəqilliyinin təmin olunmasının (1861) ardından Savoyya sülaləsi rəhbərliyində qurulan konstitutsiyalı monarxiya idarəçiliyinə qatılmağı rədd etmişdir.

**31. Ceyhun Hacıbəyli (1891-1962)** - tanınmış ictimai-siyasi xadim və jurnalist. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə “Azərbaycan” qəzetinin redaktoru olub. Sonradan isə mühacirətdə yaşayarkən M.Ə. Rəsulzadə ilə məktublaşıb, görüşüb sovet rejiminə qarşı birgə mübarizə aparıb, azərbaycanlıları təşkilatlandırıb.

**32. Ceyms Ramsey Makdonald (1866-1937)** - Britaniya siyasətçi və dövlət xadimi, Leyboristlər Partiyasının qurucusu və əsas liderlərindən biri. Müxtəlif vaxtlarda Böyük Britaniyanın Baş naziri olmuşdur.

**33. “Cumhuriyyət” qəzeti** - 1924-cü ilin mayın 7-dən Türkiyədə yayınlanan gündəlik qəzet. O illərdə Qurtuluş savaşını dəstəkləyən ilk qəzet olan “Yeni Gün”ü nəşr edən Yunus Nadi (Abalioğlu) iki ortağı ilə birgə (Həmdi Nəbizadə və Zəkəriyyə Sertel ) hazırda “Pəmbə Qonaq” adı ilə tanınan keçmiş İttihad və Tərəqqi Partiyasının binasında bu qəzeti yaratdı. Qəzetin ilk baş redaktoru Zəkəriyyə Sertel oldu. Bu qəzet hazırda Türkiyədə 53 minə yaxın tirajla yayınlanmaqdadır.

**34. David Emil Dürkheyim (1858 - 1917, Paris)** - fransız sosioloq və filosofu, Fransa sosiologiya məktəbinin və struktur-funksional analizin banisi, sosiologiyanın müstəqil elm kimi əsasını qoyanlardan biri.

**35. Dekret-13** - burada 1917-ci ilin dekabrın 18-də Xalq Komissarları Sovetinin sədri V. İ. Leninin və Milli İşlər Komissarı Stalinin imzaladıqları 4 bəndlik dekret nəzərdə tutulur. Bu dekretlə S. Şaumyana səlahiyyət verilir ki, “Türkiyə Ermənistanı”nın müvəqqəti idarəsi üçün erməni komitəsi və erməni XKS yaratsın, ermənilərlə qonşu olan müsəlman və digər əhali ilə münaqişələrin həllində iştirak etsin.

**36. Daşnaksütun(“İttifaq”) Partiyası** - erməni siyasi partiyası. 1890-cı ildə Tiflisdə yaranıb. 1918 - 1920-ci illərdə Ermənistanda hakimiyyətdə olub. Milliyyətçidir, Türkiyədə və Azərbaycanda yerli əhaliyə qarşı qətliaamlar törədib.

**37. Döyçland Über Alles** - Almaniya milli birliyin əldə edilməsi üçün düstur halına gələn söz, nasistlərin ali irq davası üçün istifadə etdikləri söz; Almaniya Milli Marşı.



**38. “Ekonomiçeskaya jizn” (İqtisadi həyat) qəzeti** - əsası 1918-ci ilin noyabrın 6-da qoyulub. Rusiyanın Xalq Təsərrüfatı Ali Şurasının qəzeti olaraq yayınlanmağa başlayıb. 1921-ci ildən qəzet Müdafiə və Əmək Şurasının, 1931-ci ildən isə Dövlət Plan Komitəsinin və Xalq Maliyyə Komissarlığının orqanına çevrilib. Rusiyada baş verən 1991-ci ilin 19-20 avqust hadisələrindən sonra qəzet “Ekonomiçeskaya jizn” adı ilə nəşrini davam etdirməkdədir.

**39. Eduard Bernşteyn (1850-1932)** - alman sosial-demokratı, reformizm və sosial-revizionizm cərəyanının qurucusu.

**40. Əhməd Cavad (1893-1937)** - tanınmış istiqlal şairi, Azərbaycan dövlət himninin müəllifi.

**41. Əlimərdan bəy Topçubaşov (1862-1934)** - Azərbaycan Parlamentinin ilk sədri, Versal Sülh Konfransına göndərilmiş nümayəndə heyətinin rəhbəri.

**42. Əlixan Qantəmir (1886-1963)** - milliyətçə osetindir. Sankt-Peterburq Universitetini bitirib. 1921-ci ildən sonra Türkiyəyə mühacirətə gedib. 1934-cü ildən Almaniyada yaşayıb. Şimali Qafqaz Milli Komitəsinin yaradılmasında fəallıq göstərib. Münhendə nəşr edilən “Qafqasya” jurnalının redaktoru olub.

**43. Əli Nazim (1906-1941)** - Azərbaycan sovet tənqidçisi və ədəbiyyatşünası. 1906-cı ildə Cənubi Azərbaycanın Təbriz şəhərində dünyaya gəlmişdir. Bakıda Pedaqoji Texnikumu bitirib Leninqrad İnstitutuna daxil olmuşdur (1925). Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutu ədəbiyyat şöbəsinin müdiri və Ali Pedaqoji İnstitutda kafedra müdiri vəzifələrində çalışmışdır. O, «Ədəbiyyat ensiklopediyası»nın redaktoru olmuşdur. 1937-ci ildə həbs olunmuş, 1941-ci il avqustun 23-də həbsxanada vəfat etmişdi.

**44. Əmanullah xan (1892-1960)**- 21 fevral 1919-cu ildən Əfqanıstanın əmiri, 1926 -1929-cu illərdə isə Əfqanıstan şahı.

**45. Əhməd Cəfəroğlu (1899-1975)** - tanınmış dilçi alim, türkoloq, İstanbul Universitetinin professoru. Gəncədə doğulub, Nuru Paşanın

xilaskar ordusuna qoşulub Bakıya gəlib, 1920-ci ildən sonra mühacirətdə yaşayıb. Almaniyada Berlin və Breslau Universitetlərində təhsil alıb. İstanbul Universitetinin professoru olub, “Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalını nəşr edib. Dünyanın məşhur millətlərarası elmi cəmiyyətlərinin üzvü seçilib. Türkiyədə fəaliyyət göstərən Türkölogiya İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışıb. M.Ə.Rəsulzadə ilə yaxın məslək və mücadilə dostu olub.

**46. “Əkinçi” qəzeti-** Azərbaycan milli mətbuatının ilk nümunəsi. 1875-ci ilin 22 iyulunda ilk sayı nəşr edilib. Əsası Həsən bəy Zərda bəi tərəfindən qoyulub. Azərbaycan dilində nəşr edilən bu qəzetin son sayı 1877-ci ilin 29 sentyabrında nəşr olunub.

**47. Ənvər Paşa (1881 – 1922)** - 1914 - 1918-ci illərdə Osmanlı imperiyasının Hərbi naziri olub. Bütün Qafqaz və Türküstandakı Türk xalqlarının müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. Qafqaz İslam Ordusunun Bakını azad etməyə göndərilməsinin təşəbbüsçüsüdür. M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci ildə İstanbulda konfransda olarkən onunla görüşmüşdü. Bakının azad edilməsi xəbərini də M.Ə.Rəsulzadəyə ilk dəfə Ənvər Paşa çatdırıb.

**48. Əliheydər Qarayev (1896-1938)** - əvvəl menşevik, sonradan isə bolşevik olub. Azərbaycan SSR-nin dövlət xadimi, Bakı Müvəqqəti İnkilab Komitəsinin sədri. Xalq Əmək Komissarı, Hərbi Dəniz İşləri Komissarı. Bakı şəhər Sovetinin sədri olub. Onun redaktorluğu ilə “Zəhmət”, “Zəhmət sədası”, “Füqərə sədası”, “Məşəl” qəzet və jurnalı buraxılıb.

**49. Fətəli xan Xoyski (1875-1920)** - Azərbaycanın ilk Baş Naziri. M. Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan Parlamentində başçılıq etdiyi ən böyük fraksiya olan “Müsavat” Fətəli xanın iki dəfə Baş nazir seçilməsini məqbul sayıb.

**50. “Füyuzat” jurnalı** - 1906-cı ilin sentyabrından 1907-ci ilə qədər nəşr edilib. Baş redaktoru Əli bəy Hüseynzadə olub. Ümumilikdə, jurnalın 38 sayı çap edilib.

**51. Feliks Edmuandoviç Dzerjinski (1877-1926)** - 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin iyununa qədər VÇK-nın (Ümumrusiya Fövqəladə Komissiyası), 1921-1922-ci illərdə SSRİ QPU-nun (Xüsusi Dövlət Siyasi İdarəsi) sədri, 1923-1924-cü illərdə RSFSR-in Xalq Daxili İşlər Naziri, 1923-1926-cı illərdə isə Ümumittifaq Fövqəladə Komissiyasının sədri.

**52. Ferdinand Lassal (1825-1864)** – alman filosofu, iqtisadçısı, hüquqşünas və siyasi xadimi. “Qazanılmış hüquqlar sistemi” əsərinin müəllifi.

**53. Fridrix Engels (1820-1895)** – XIX əsr alman filosofu, marksizmin yaradıcılarından biri, Karl Marksın yaxın dostu, köməkçisi və bir çox əsərlərinin həmmüəllifi.

**54. Fridrix List (1789-1846)** – alman iqtisadçısı, siyasətçisi və publisisti. XIX əsrin birinci yarısında alman burjuaziyasının görkəmli ideoloqu, XIX əsrin 40-cı illərində Almaniyada yaranmış alman siyasi iqtisad tarixi məktəbinin əsasında məhz onun baxışları dururdu.

**55. Filip Şeydeman (1865-1939)** – alman siyasət adamı, sosial-demokrat, Veymar Respublikasının ilk Baş naziri.

**56. Georq Vilhelm Fridrix Hegel (1770-1831)** - obyektiv idealist, klassik alman fəlsəfəsinin nümayəndəsi, “Hüquq fəlsəfəsi”, “Fəlsəfə tarixinə dair mühazirələr”, “Estetikaya dair mühazirələr”, “Tarix fəlsəfəsinə dair mühazirələr” əsərlərinin müəllifi.

**57. Hacı Zeynalabdin Tağıyev (1838-1924)** - tanınmış Azərbaycan milyonçusu və xeyriyyəçisi, ictimai xadim, maarif və mədəniyyət himayəçisi.

**58. Həmdullah Sübhi Tanrıövər (1885-1916)** – “Türk Ocaqları”na uzun müddət başçılıq edib, Antalya millət vəkili olub. Mətbuat və İstihbarat Ümumi Müdirliyi və Milli Təhsil naziri vəzifələrində çalışıb, Türkiyənin Rumınıyada Böyükəlcisi olub.

**59. Hüseyn Cavid (1882-1941)** – Azərbaycanın tanınmış şair və dramaturqu.

**60. Havas agentliyi** - 1835-ci ildə Garez Lui Havas tərəfindən Fransada əsası qoyulub. 1930-cu illərdə dünyanın əksər bölgələrində nümayəndəlikləri yaranıb. İkinci Dünya müharibəsi illərindən yeni adla - Frans Press agentliyi olaraq fəaliyyət göstərir.

**61. Həsən bəy Zərdabi (1837 - 1907)** - Milli Azərbaycan mətbuatının banisi, “Əkinçi” qəzetinin yaradıcısı, ilk xeyriyyə təşkilatının əsasını qoyan görkəmli şəxsiyyət.

**62. “Həyat” qəzeti** – 1905-ci ilin iyun ayının 7-də Bakıda Əli bəy Hüseynzadənin və Əhməd bəy Ağayevin(Ağaoğlunun) redaktorluğu ilə nəşr edilib. 1905- ci ilin dekabrından isə Ə.Hüseynzadənin redaktorluğu ilə çıxıb.

**63. “Həblül-Mətin”**- Hindistanda nəşr edilmiş qəzet.

**64. Herbert Spenser (1820-1903)** – ingilis filosofu və sosioloqu. İngiltərədə sosiologiyanın əsasını qoyanlardan biridir. Pozitivizimin təşəkkülündə əvəzsiz rolu olmuşdur. 1860-1893-cü illərdə yaratdığı sintetik fəlsəfə sistemi ilə məşhurdur.

**65. Henri Sen-Simon (1760-1825)** – fransız filosof və sosioloqu, tanınmış sosial inqilabçı, utopik sosializm məktəbinin yaradıcısı.

**66. “İqdam” qəzeti** - 1914 cü ilin dekabr ayından 1915-ci ilə qədər nəşr edilib.

**67. “İrşad” qəzeti** – 1905 ci ilin dekabrın 17-dən Əhməd bəy Ağayevin (Ağaoğlunun redaktorluğu ilə nəşr edilib.”İrşad” sözünün mənası “işıqlı ,yol göstərən” deməkdir.M.Ə.Rəsulzadə,Ü.Hacıbəyli kimi şəxslər qəzetlə əməkdaşlıq etmişlər.

**68. İsmailiyə binası** - binanı Bakı milyonçusu Musa Nağıyev gənc yaşında dünyasını dəyişən oğlu İsmayılın adına tikdirib. Bakıdakı xeyriyyə təşkilatlarının çoxu burada fəaliyyət göstərib. Hazırda bu binada Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yerləşir.

**69. İttihad Partiyası** - 1918-ci ilin yanvarında Bakıda fəaliyyət göstərən Rusiyada Müsəlmanlıq Partiyası ilə Gəncədəki İttihadi-İs-

lam Cəmiyyətinin birləşməsi nəticəsində yaradılıb. Həkim Qara bəy Qarabəyov təşkilatın sədri idi. Azərbaycan Parlamentində “Musa-vat”dan sonra ən böyük fraksiya idi.. Partiyanın rus və azərbaycan dillərində “İttihad”adlı qəzeti çap olunurdu.

**70. İbrahim Əbilov (1881-1923)** - Azərbaycan Sovet Respublika-sının Türkiyədəki diplomatik nümayəndəsi olub. Tiflisdə menşevik Hümmət Təşkilatının tanınmış xadimi kimi fəaliyyət göstərmiş. AXC dövründə parlament üzvü olub və sosialist fraksiyasına başçılıq edib.

**71. İran Kommunist Partiyası** - 1920-ci ildə yaranıb. Məqsədi İrandakı inqilabi qüvvələri birləşdirmək olub. Partiyanın 1920-ci ilin iyununda Ənzəlidə keçirilən birinci qurultayında S.C.Pişəvəri ideo-loji işlər üzrə katib seçilib. Baş katib isə Məşrutə inqilabının liderlə-rindən olan Heydər xan Əmioğlu idi.

**72. “İstiqlal” məcmuəsi** - 1919-cu ildə Azərbaycan İstiqlalının 1 illik yubileyi münasibəti ilə M.Ə.Rəsulzadənin ümumi redaktorluğu ilə bir sayı nəşr edilib.

**73. İosif Vissarionoviç Stalin (Cuqaşvili) (1879-1953)** – Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının liderlərindən biri, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Baş Katibi, 1941-ci ildən isə SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri, 31 il Sovet dövlətinə başçılıq etmiş şəxs. M.Ə.Rə-sulzadə onunla 1904-1905-ci illərdə tanış olub, eyni təşkilatda fəa-liyyət göstərmiş, sonra ideoloji yolları ayrılıb. M.Ə.Rəsulzadə Stali-nin həbsxanadan qaçmasına kömək göstərmiş, bəzi məlumatlara görə hətta onu bir neçə dəfə həbs olunmaqdan xilas edib. 1920-ci ildə isə Stalin onu Bakıda həbsxanadan azad etdirib özü ilə Moskvaya aparıb.

**74. İvan Andreyeviç Krılov (1769 – 1844)** – rus şairi, publisisti və təmsilçisidir. 236-dan çox təmsilin müəllifidir.

**75. “İzvestiya” (Xəbərlər)** - Rusiyanın və Sovetlər Birliyinin bu ictimai - siyasi qəzeti 1917-ci ilin martından təsis edilib. Sovetlər Birliyi dövründə isə SSRİ Ali Sovetinin orqanı olub. 1991-ci ildə

Rusiyada baş verən avqust hadisələrindən sonra müstəqil qəzet olaraq fəaliyyətə başladı və hazırda nəşrini davam etdirir.

**76. İmmanuel Kant (1724-1804)** – görkəmli alman filosofu, neoklassik alman fəlsəfəsinin banisi, müasir Avropa fəlsəfə tarixinin ən nüfuzlu nümayəndələrindən, Qərbi Avropada İntibah dövrünün son böyük filosoflarından biri.

**77. III İnternasional** - 1919-cu ilin martında Moskvada kommunistlərin beynəlxalq qurultayı keçirildi. Bu qurultay III Beynəlxalq İnternasionalı- bütün ölkələrdə sovet hakimiyyətini qurmaq istəyən dünya fəhlələrinin birliyini yaratdı.

**78. Jozef Pilsudski (1867-1935)** – Polşanın görkəmli siyasi və dövlət xadimi, 1918-ci ildə bərpa edilmiş Polşa dövlətinin başçısı, Polşanın marşalı. Onun ciddi dəstəyi ilə mühacir təşkilatları sovet rejiminə qarşı böyük mübarizə aparıb. J.Pilsudski azərbaycanlı zabitlərin də Polşa ordusunda müqavilə əsasında xidmətinə icazə verib. M.Ə.Rəsulzadənin bu mövzuda Marşal Pilsudski ilə yazışmaları mövcuddur.

**79. Jozef Furye (1768-1830)** – fransız riyaziyyatçısı və fiziki. Onun “İstiliyin analitik nəzəriyyəsi” əsəri triqonometrik sıralar nəzəriyyəsi və analizin bəzi ümumi məsələlərinin işlənilməsi üçün istinad mənbəyi hesab olunur.

**80. Jan Jak Russo (1712-1778)** – fransız filosofu, XVIII əsr Fransada Maarifçilik hərəkatının ən görkəmli nümayəndəsi, 1789-1794-cü illərdə Fransa Burjua inqilabı zamanı onun əsərləri yakobinlərin əsas ideya dayağı olmuşdur.

**81. Karl Marks (1818-1883)** – alman filosofu, siyasətçisi, marksizm-leninizm nəzəriyyəsinin banisi. “Kommunist Manifesti” və “Kapital” əsərlərinin müəllifi.

**82. Karl Kautski (1854-1938)** – alman sosial-demokratı, alman iqtisadçısı, tarixçi və publisistidir. “Proletar diktatorluğu” əsərinin müəllifi. Klassik marksizmin nəzəriyyəçisidir. K. Marksın “Kapital” əsərinin IV cildinin redaktorudur.

**83. Karl Libkinext (1871-1919)** - alman və beynəlxalq fəhlə və sosialist hərəkatı xadimi, Almaniya Kommunist Partiyasının banilərindən biri.

**84. “Kommunist” qəzeti** - ilk sayı 1919-cu ilin avqustun 29-da buraxılıb. Gizli olaraq nəşr edilən bu qəzeti Ruhulla Axundov redaktə etmişdi. 1920-ci ildə Azərbaycan işğal edildikdən sonra aprelin 30-dan “Kommunist” qəzeti Əliheydər Qarayevin redaktorluğu ilə leqal şəkildə nəşrinə başladı. Hazırda bu mətbuat orqanı “Xalq” qəzeti adı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi və qəzetin redaksiya heyəti tərəfindən çap olunur.

**85. “Kaspi”qəzeti (1881-1919)** - Bakıda rus dilində çap edilib.1897-ci ildə H.Z.Tağıyev qəzeti alıb və Əlimərdan bəy Topçubaşov da həmin ildən Baş redaktor olaraq fəaliyyət göstərüb.

**86. “Kəşkül” (1883 - 1891)** - Cəlal Ünsizadə tərəfindən Tiflisdə yayınlanıb.11sayı jurnal olaraq çap edildikdən sonra qalan sayları qəzet olaraq nəşr olunub.Qəzətdə fars və rus dilində də məqalələr çap olunurdu.

**87. Qara bəy Qarabəyov (1874-1953)** - həkim, ictimai xadim. AXC Parlamentinin üzvü. Tartu Universitetinin tibb fakültəsini bitirib. “Yeni Həyat” qəzetinin (1918) redaktoru olub. “İttihad” Partiyasının sədri idi.

**88. Qriqori Konstantinoviç Orconikidze (1886-1937)** - sovet dövlət və partiya xadimi. 1907-ci ildə Bakıya gizli işə göndərilib. Bakı Komitəsinin tapşırığı ilə bir qrup bolşeviklə Cənubi Azərbaycan Milli - Azadlıq hərəkatına (1905-1911) köməyə gedib. XI Qızıl Ordunun rəhbərlərindən olub.

**89. Levon İsayeviç Mirzoyan (1897-1939, Moskva)** - sovet dövlət və partiya xadimi, Azərbaycan SSR Kommunist Partiyasının Birinci katibi (1926-1929).

**90. Leonid Borisoviç Krasin (1870-1926)** - Rusiyada sosial - demokrat hərəkatının iştirakçısı, sovet dövlət və partiya xadimi. RS-FRSR-in Xalq Sənaye və Ticarət Komissarı (1918-1920). SSRİ Xalq

Xarici Ticarət Komissarı (1923-1925). V. İ. Leninin cəsədinin Moskvadakı Qızıl Meydanda mavzoley yaradılıb, orada saxlanılmasının əsas təşəbbüskarlarından biri. Ömrünün sonlarında SSRİ-nin Böyük Britaniyada səlahiyyətli nümayəndəsi olub.

**91. Lev Davidoviç Trotski (1879-1940)** - inqilabçı,marksizmdə trotskişilik cərəyanının ideoloqu.Kominternin ideoloqlarından biri. Sovet dövründə Xarici İşlər üzrə Xalq Komissarı, Hərbi və Dəniz İşləri üzrə Komissar.

**92. Lloyd Corc (1863-1945)** - ingilis siyasi və dövlət xadimi, Liberrallar partiyasının lideri olub. 1916-cı ilin sonundan 1922-ci ilədək Böyük Britaniyada Koalisiya hökumətinin Baş naziri olub. O, Paris Konfransının (1919-1920) təşkilatçılarından və Versal sülh müqaviləsinin (1919) müəlliflərindəndir. L. Corc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyini müdafiə edib.

**93. Lev Borisoviç Kamenev (Rozenfeld, 1883- 1936)** - rus inqilabçısı, sovet partiya və dövlət xadimi.V.İ.Leninin yaxın silahdaşı.

**94. Le Bon Qustav (1841-1931)** - fransız həkimi, sosioloqu və psixoloqu, sosial psixologiyanın yaradıcılarından biri.

**95. Mirzə Bala Məmmədzadə (1898-1959)** - Azərbaycanın ictimai-siyasi və mətbuat xadimi. 1915-ci ildən “Açıq söz” qəzeti ilə əməkdaşlıq edib, M.Ə.Rəsulzadə ilə tanış olub. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Parlamentində çalışıb. Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonra M.Ə.Rəsulzadənin məsləhəti ilə Bakıda Gizli Müsavat təşkilatının rəhbəri olub. Sonradan mühacirətdə yaşayıb və M.Ə.Rəsulzadənin nəşr etdiyi mətbuat orqanlarında çalışıb. M.Ə.Rəsulzadənin vəfatından sonra Müsavat Partiyasının Başqanı olub.

**96. Məhəmməd Həsən Hacinski (1875-1931)** - Sankt-Peterburq Texnoloji İnstitutunu bitirib. 1904-cü ildən siyasi fəaliyyətə başlayıb. M. Ə. Rəsulzadə ilə birgə Batumda Azərbaycan dövləti ilə Osmanlı Türkiyəsi arasındakı ilk rəsmi sənədi imzalayıb. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ilk Xarici İşlər naziri olub



**97. Məhəmməd Sadıq Aran (1895-1972)** - Azərbaycan mühacirət mətbuatının görkəmli xadimlərindən biridir. “Azəri Türk” jurnalının məsul redaktoru olub. Türkiyədə nəşr edilən “Ulus” və “Şərq yolu” qəzetlərində müxtəlif yazılarla çıxış edib. “Türkün altun kitabı” və digər əsərlərin müəllifidir.

**98. Musa Cərullah Bigiyev (1875-1949)** - tanınmış tatar maarifçisidir. Sankt-Peterburqda yaşayıb. M.Ə.Rəsulzadənin Rusiyadan gətməsinə əsas kömək edənlərdən olub.

**99. Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878)** - Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, şair, yazıçı, tənqidçi və filosof.

**100. Müsavat Partiyası (ilk adı Müsəlman Demokratik Partiyası Müsavat)** - Azərbaycanın 1911 - 1920-ci illərdə aparıcı siyasi partiyası. Əsası 1911-ci ildə M. Ə. Rəsulzadə və onun yaxın dostları olan Abbasqulu Kazımzadə, Tağı Nağıoğlu və Məhəmməd Əli Rəsulzadə tərəfindən qoyulub. 1917-ci ildə Nəsim bəy Yusifbəylinin Gəncədə yaratdığı Türk Ədəmi Mərkəziyyət Partiyası ilə birləşib. 1918-ci ilin 28 Mayında Azərbaycan istiqlalının qazanılmasında və ilk demokratik dövlət quruculuğu prosesində Müsavatın böyük rolu olub.

**101. Mavərayi - Qafqaz Seymi (Zaqafqaziya Seymi)** - 1918-ci ilin 10 (23) fevralında Zaqafqaziyanın qanunverici orqanı kimi Tiflisdə yaradılıb. Seymin sədri menşevik N. S. Çxeidze olub. Seymdə ən çox sayda Müsəlman fraksiyası təmsil edirdi (50-ə qədər üzv). 1918-ci ilin mayın 26-da Müstəqil Cənubi Qafqaz Respublikalarının yaranması ilə əlaqədar Seym fəaliyyətini dayandırdı.

**102. “Molla Nəsrəddin”** - 1906-cı ilin aprelin 7-də Cəlil Məmmədquluzadənin baş redaktorluğu ilə Tiflisdə nəşr edilib. Fəaliyyəti üç dövrə bölünür: Tiflis, Təbriz, Bakı. 1922-ci ildən Bakıda nəşrini davam etdirib.

**103. Məclisi-Məbusan** - Azərbaycan Parlamenti. 1918-ci ilin dekabrın 7-dən 1920-ci ilin aprelin 27-nə qədər fəaliyyət göstərib. Bu müddət ərzində 270-ə qədər qanun layihəsini müzakirəyə çıxarıb və

230-nu qəbul edilib. Ə.M.Topçubaşov parlamentin sədri olsa da, iclasları onun müavini Həsən bəy Ağayev aparıb (Ə.M.Topçubaşov Versal Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri idi). Parlamentdə ən böyük fraksiya M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi “Müsavət” idi (38 nəfər).

**104. Mustafa Kamal Paşa Atatürk (1881-1938)** - Türkiyənin dövlət, hərbi və siyasi xadimidir. Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi və ilk prezidenti (1923-1938) olub. Atatürk İtaliya - Türkiyə (1911-1912) və İkinci Balkan müharibəsində iştirak edib. 1916-cı ildə general rütbəsi və Paşa adına layiq görülüb. 1919-cu ildə Anadoluda başlayan **“Kamalçılar hərəkatı”** adlanan anti -imperialist milli - azadlıq mübarizəsinə rəhbərlik edib.

**105. Məhəmməd Əmin Yurdaqlı (1869-1944)** - tanınmış türk şairidir. “İttihad və Tərəqqi”nin üzvü idi. 1913-cü ildə Osmanlı Məclisi - Məbusanında Mosul millət vəkili oldu. 1921-ci ildə milli mücahidləyə qatıldı. Xalqın və ordunun mənəvi gücünü artırdı. “Türk şairi”, “Milli şair” olaraq çağırıldı. Beş dəfə Türkiyə millət vəkili olub. “Türk sözü”, “Ey Türk oyan!” “Zəfər yolunda”, “Cəngə gedərkən” və s. əsərlərini, şeirlərini yazıb.

**106. Nəsim bəy Yusifbəyli (1881-1919)** - Azərbaycanın Baş Naziri və Maarif naziri olub. Gəncədə yaratdığı Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyasının M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Müsavat Partiyası ilə birləşdirilməsinin təşəbbüsçülərindən olub.

**107. Nuru Paşa Killigil (1889-1949)** - tanınmış Türkiyə hərbiçisi, Qafqaz İslam Ordusunun komandiri.

**108. Nəriman Nərimanov (1870-1925)** - tanınmış ictimai-siyasi xadim, yazıçı-dramaturq. RSDFP-nin (Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyası) Bakı Komitəsinin nəzdində yaradılan Hümmət təşkilatının (bu təşkilatın yaradıcılarından biri də M.Ə.Rəsulzadə idi) fəallıqlarından olub.

**109. Noy Vissarionoviç Ramişvili (1881-1930)** - hüquqşünas, menşevik, Ümumrusiya Müəssislər Məclisinin deputatı, Gürcüstan Respublikasının Daxili İşlər naziri (1918-1921-ci illər).

**110. Nadir şah Əfşar (1688-1747)** - Azərbaycan, Türküstan və Hindistanın şahı (1736-1747) və türk-soylu əfşarlar sülaləsinin banisi, böyük sərkərdə, dövlət xadimi. Azərbaycan tarixinin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri.

**111. Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926)** - yazıçı və dramaturq. Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının genişlənməsində yaxından iştirak edib. "Müsbəti-Fəxrəddin", "Pəhləvani-zəmanə" kimi klassik əsərlərin müəllifidir.

**112. "Nəşri - Maarif" cəmiyyəti** - məktəbin, təhsilin inkişafında, teatr tamaşalarının oynanılmasında ciddi rol oynayıb. Fəaliyyət göstərdiyi 1906-1917-ci illərdə Bakıda çoxlu sayda məktəblər açıb.

**113. Nikolay İvanoviç Buxarin (1888 -1938)** - rus inqilabçısı, sovet dövlət xadimi. 1924-1929-cu illərdə Ümumittifaq Kommunist (Bolşevik) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun üzvü.

**114. Noy Jordaniya (1867- 1953)** - Gürcüstanın ilk prezidenti və müstəqil Gürcüstan hökumətinin başçısı. Gürcüstanda doğulan N. Jordaniya Varşavada və İsveçrədə ali təhsil alıb. 1893-cü ilin fevralında gənc marksistlərin ilk dərnəyi olan "Mesame Dase"ni yaradıb. RSDFP-nin Gürcüstanda ilk bölməsini təşkil edib. 1906-cı ildə Rusiyada I Dövlət Dumasının üzvü seçilib. 1918-1921-ci illərdə Müstəqil Gürcüstan dövlətinə başçılıq edib. 1921-ci ilin 19 martında sovet ordusu Gürcüstanı işğal etdikdən sonra Fransaya gedib, mühacirətdə yaşayıb, bolşevik rejiminə qarşı mücadilə edib.

**115. Otto Bauer (1881- 1938)** - Avstriya siyasi xadimi, inqilabçı və publisist, Sosial-Demokrat partiyasının Baş katibi.

**116. Ovannes Kaçaznuni (1868-1938)** - erməni siyasətçisi və 1918-ci ilin mayından qurulan Ermənistan Cümhuriyyətinin ilk Baş naziri.

**117. Ogüst Kont (1798-1857)** - fransız sosioloqu, pozitivizmin banisi. Sosiologiyanın bir elm kimi formalaşmasında, onun tarix və fəlsəfədən ayrıca fəaliyyət göstərməsində rolu böyükdür.

**118. Pavel Nikolayeviç Milyukov (1859-1943)** - rus siyasi xadimi, tarixçi və publisist. Konstitusiyalı Demokratiya (Xalq Azadlıq Partiyası, Kadet Partiyası) Partiyasının sədri. 1917-ci ildə (2(15) mart - 5(18) may) Müvəqqəti Hökumətin Xarici İşlər naziri. III və IV Dövlət Dumasının deputatı. 1921-1940-cı illərdə Parisdə Rus mühacirətinin mətbuat orqanı olan “Posledniye novosti” (Sonuncu xəbərlər) qəzetinin redaktoru olub.

**119. “Prometey” jurnalı** - 1926-cı ildən Parisdə fransız dilində nəşrə başlayıb. İlk baş redaktoru gürcü G.Qvazava olub. Sovet rejiminə qarşı mücadilə edən mühacirlərin əsas təbliğat orqanı olub. 1939-cu ilə qədər nəşrini davam etdirib. Son sayları “Yeni Prometey” adı ilə çap olunub.

**120. “Pravda” (Həqiqət)** - 1912-ci ilin mayın 5-də yayımlanmağa başlayıb. Bolşevik yönümlü qəzet olub. Sovetlər Birliyi dönəmində Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin rəsmi yayım orqanı idi. 1991-ci ilin 22 avqustunda fəaliyyətini dayandırır. Hazırda Rusiyada bu adla iki qəzet nəşr edilir. Biri özəl media quruluşuna aiddir, digər isə Rusiya Federasiyası Kommunist Partiyasının rəsmi yayım orqanıdır.

**121. Pyer Jozef Prudon (1809-1865)** - fransız siyasətçi, iqtisadçı, publisist, filosof və sosioloqu. Fransa Parlamentinin üzvü, tarixdə özünü “anarxist” adlandıran ilk şəxs, anarxizm nəzəriyyəçilərindən biri.

**122. Raymon Puankare (1860-1954)** - Fransa dövlət xadimi, 3 dəfə Fransanın Baş Naziri və Fransanın Prezidenti (1913-1920-ci illər), Konservatorlar Partiyasının lideri.

**123. Rza şah Pəhləvi (1878-1944)** - İran şahı (1925-1941), Pəhləvilər sülaləsinin banisi. Əhməd şah Qacarı devirib Pəhləvi xanədanını

qurmuşdur. Onun qurduğu Pəhləvi rejimi sekulyarist, milliyyətçi, militarist və anti-kommunist rejimdir.

**124. Ruhulla Axundov (1897-1938)** - Azərbaycan sovet dövlət və partiya xadimi, publisist, alim, 1919-cu ildən Azərbaycan Kommunist Partiyasının üzvü, Azərbaycan Kommunist Partiyasının I katibi (1925-1926). Latın əlifbasına keçidin qızğın tərəfdarlarından və təşkilatçılarından biri olub. Leninin və Marksın əsərlərini Azərbaycan dilinə ilk dəfə Ruhulla Axundov tərcümə edib.

**125. Robert Ouen (1771-1858)** - ingilis filosof, pedaqoq və utopik sosialisti, XIX əsrin ilk sosial inqilabçılarından biri.

**126. “Raboçaya qazeta” (Fəhlə qəzeti)** - Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin orqanı olaraq 1922-ci ilin martın 1-dən 1932-ci ilin 30 yanvarına qədər Moskvada nəşr edilib. Bu qəzet fəhlə - kəndli müxbirlərinin çoxalmasına, fabrik - zavod mətbuatının inkişafına kömək edib. Qəzetin nəzdində “Krokodil”, “Ekran”, “Xoçu vse znat” (Hər şeyi bilmək istəyirəm) kimi jurnallar da çap edilirdi.

**127. Stepan Georgiyeviç Şaumyan (1878-1918)** - XX əsrin əvvəllərində Qafqazda fəaliyyət göstərmiş erməni əsilli inqilabçı və siyasi xadim. 16 dekabr 1917-ci ildə Lenin tərəfindən Qafqaz üzrə Fövqəladə komissar təyin edilib. Berlindəki Humboldt Universitetini bitirib. 1900-cü ildən RSDFP-nin üzvü olub. 1917-ci ilin noyabrından Bakı Sovetinin, 1918-ci ilin aprelin 25-dən isə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri olub. 31 Mart 1918-ci ildə Bakı qırğınlarında azərbaycanlıların kütləvi şəkildə öldürülməsinin əsas səbəbkarlarından biridir.

**128. Simon Qurgenoviç Mdivani (1876-1937)** - Gürcüstanın İnkilabçı Sosial Federalistlər Partiyasının liderlərindən və Gürcüstan Respublikasının rəhbərlərindən biri (1918-1921), gürcü mühacirlərinin tanınmış lideri, 1924-1928-ci illərdə Gürcü Milli Mərkəzinin İstanbuldakı nümayəndəsi, publisist.

**129. Seyid Tahir Əfəndi** - dağıstanlı din xadimi, “Yeni Qafqasiya”-nın məsul katibi (1923-1925).

**130. “Sədayi-Həqq”** qəzeti - 1912-1915-ci illərdə S.Tahirov tərəfindən nəşr edilib, baş yazarı N.Vəzirov olub.

**131. Səmədağa Ağamalıoğlu (1867-1930)** - sovet dövlət xadimi, publisist, AXC Parlamentinin üzvü. Vladiqafqaz Progimnaziyasını bitirib. 1918-ci ilin fevralında Tiflisə gedib, yerli menşevik hümmət Təşkilatının görkəmli xadimlərindən olub, həmin təşkilatın orqanı “Gələcək” və “Pobujdeniye” qəzetlərinin redaktoru işləyib. Sovet Azərbaycanı dövründə ilk Xalq Torpaq Komissarı, 1922-1929-cu illərdə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri.

**132. Sevr Müqaviləsi - Antanta və Osmanlı Türkiyəsi arasında bağlanan Sülh müqaviləsi** - 1920-ci il yanvarın 10-da imzalanıb. Bu müqavilə Osmanlı imperiyası ilə Avropa dövlətlərinin ərəb və Avropa regionuna təsir imkanlarını müəyyənləşdirir, Türkiyəni parçalayır, onun üzərində yarımmüstəmləkə rejimi yaradırdı.

**133. Sosialist bloku** - Azərbaycan Parlamentində 13 nəfərlə təmsil edilirdi. Socialist – demokrat (menşevik), qismən də xalqçı sosialistlərdən ibarət olan bu qrupa Səmədağa Ağamalı oğlu və İbrahim Əbilov, xalqçı sosialistlərdən ibarət olan qrupa isə Aslan bəy Səfikürdski başçılıq edirdi.

**134. Semyon Alekseyeviç Pankratov (? - ?)** - Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti yanında Fövqəladə Komissiyanın sədri (-may1920 – iyun1920).Azərbaycanda ilk kütləvi qırğınların, represiyaların təşkilatçılarından biri.

**135. Sergey Mironoviç Kirov (1886-1934)** - tanınmış kommunist. 1904-cü ildən Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının üzvü olub. 1921-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyasına başçılıq edib. 1926-cı ildən Rusiya Kommunist Partiyası Leninqrad Vilayətinin başçısı olub.

**136. “Şərqi - Rus” qəzeti** - 1903-cü ilin martın 30-da Tiflisdə nəşr edilməyə başlayıb. Baş redaktoru Məhəmməd Ağa Şahtaxtinski olub. Qəzet fəaliyyətini 1905-ci ilin 15 yanvarına qədər davam etdirib.

**137. Şarl Jid (1847-1932)** - fransız iqtisadçı, Nim məktəbi – Fransa kooperativ hərəkatının yaradıcısı.

**138. “Təzə Pir” məscidi** - 1905-1914-cü illərdə Bakıda inşa edilib.

**139. Təvfik Rüşdü Aras (1883- 1972)** – 1925-1938-ci illərdə Türkiyənin Xarici İşlər naziri olub.”İttihad və Tərəqqi”nin tanınmış xadimlərindəndir.

**140. Tomas Vudro Vilson (1856-1924)** - Amerika Birləşmiş Ştatlarının 28-ci prezidenti (1913-1921). 1919-cu il Nobel Sülh Mükafatı laureatı. ABŞ tarixində elmlər doktoru elmi dərəcəsinə malik olan yeganə prezidentdir

**141. “Trud” qəzeti** - sovet dövlətinin və Rusiyanın həftəlik qəzeti.1921-ci ilin 21 fevralından Moskvada nəşr edilir.1990-cı ilin əvvəllərinə qədər Ümumittifaq Həmkarlar Təşkilatının mətbu orqanı olaraq yayınlanıb.

**142. “Türk Ocaqları”** - türkçülük düşüncəsinə bağlı olan bu cəmiyyət 1912-ci ildə İstanbulda yaradılıb. 1925-ci ildən sonra Cümhuriyyət dəyərlərinin qorunmasına,müasirləşmə düşüncəsinin və türkləşmə siyasətinin bir hissəsinə çevrildi.

**143. Türkiyə Kommunist Firqəsi (partiyası)** - 1920-ci ildə qurulub. Yaradıcısı Mustafa Sübhidir. 1987-ci ildə fəaliyyətinə xitam verilib.

**144. Uilyam Layon Makenzi Kinq (1874-1950)** - kanadalı siyasətçi, Kanadanın 10-cu Baş naziri.

**145. Ünsizadə qardaşları** - 1) Səid Əbdürrəhman oğlu Ünsizadə (Hami) - 1845 ci ildə Şamaxıda doğulub. 1890-cı ildə Türkiyəyə köçüb. “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetlərinin nəşiri və redaktoru olub. 2) Cəlaləddin Ünsizadə - 1854 cü ildə Şamaxıda doğulub. “Kəşkül” jurnal və qəzetinin redaktoru olub.1892-ci ildə Türkiyəyə gedib.3) Kamal Ünsizadə- 1857-ci ildə Şamaxıda doğulub. “Məzhər” qəzetinin nəşiri və redaktoru olub

**146. VÇK (rusca - Vserossiyskaya Çrezviçaynaya Komissiya). Ümumrusiya Fövqəladə Komissiyası** - 1917-ci ilin dekabrında əksinqilabçılarla mübarizə məqsədi ilə yaradılıb. İlk sədri Feliks Edmundoviç Dzerjinski olub. Dövlət təhlükəsizliyini qorumaq üçün yaradılan bu təşkilat sovet hökumətinin və Bolşevik Partiyasının qəddar cəza aparatı olub. Bəzən qısa olaraq “Çeka” da adlanıb.

**147. Vladimir İliç Lenin (1870 - 1924)** - Rusiyanın və Sovet dövlətinin görkəmli xadimi, Bolşeviklər Partiyasının yaradıcısı. Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabının təşkilatçılarından və rəhbərlərindən biri. Xalq Komissarları Sovetinin ilk sədri.

**148. Vyacheslav Mixayloviç Molotov (1890-1986)** - 1921-1930-cu illərdə ÜİK(b)P MK katibi, 1930-1941-ci illərdə isə SSRİ XKS sədri, Xarici İşlər naziri vəzifəsində çalışıb.

**149. Yusif Akçuraoğlu (1876-1935)** - böyük türkçü, tarixçi alim. O, Kırımdan Kazana köçmüş kübar tatar ailəsinə mənsubdur. Əsli Kazandandır. “Türk Dərnəyi”, “Türk Yurdu”, “Türk Ocaqları” kimi cəmiyyətlərin qurucusu olub. “Türk Dərnəyi”, “Türk Yurdu” dərgilərini çıxarıb. “Üç tərzi-siyasət” (1904), “Türkçülüynün tarixi” (1928) kimi məşhur məqalə və əsərin müəllifidir.

**150. “Yeni yol”** - ictimai, ədəbi qəzet. Əvvəllər Yeni Əlifba Komitəsinin, 1925-ci ildən isə Azərbaycan K(b)P MK-nin orqanı olmuşdur. İlk nömrəsi 1922-ci ilin sentyabrın 21-də, sonuncu nömrəsi isə 1939-cu ilin fevralın 28-də çıxmışdır. «Yeni yol» qəzeti yeni əlifbanı təbliğ etmiş, savadsızlığın ləğvi və mədəni inqilabın qələbəsində mühüm rol oynamışdır. 1924 il mayın 1-də Cəlil Məmmədquluzadə öz xahişi ilə redaksiya heyəti üzvlüyündən azad edilmişdir.

**151. “Yeni Türkiстан” dərgisi** - 1927-1931-ci illərdə İstanbulda nəşr edilib.

**152. “Yeni Dünya” qəzeti** - 1919-cu ilin dekabrından 1920-ci ilin yanvarınadək 59 sayı çıxıb, nəşri müvəqqəti dayanıb. Qəzet sovet dövründə Azərbaycan K(b)P MK-nın və Bakı şəhər Partiya Komitəsinin orqanı idi.



**153. Yohan Qotlib Fixte (1762-1814)** - klassik alman fəlsəfəsinin əsas nümayəndələrindən və subyektiv idealizm cərəyanının yaradıcılarından biri.

**154. Ziya Göyalp (1876-1924)** - türk dünyasının tanınmış mütəfəkkiri. “Türkcülüyn əsasları” kitabını yazan tanınmış şəxsiyyət.

**155. Zəki Vəlidı Toğan (1890-1970)** - Başqırdıstan Respublikasının ilk rəhbəri olub (1917-ci il noyabr), bolşevizmə qarşı əsası qoyulan Prometey hərəkatının təşəbbüskarlarından biri kimi fəaliyyət göstərmiş.

**156. “Ziyayi - Qafqasiya” (1880-1884)** - Hacı Səid Ünsizadə və Cəlal Ünsizadə qardaşları tərəfindən Tiflisdə yayımlanan qəzet.

M.Ə.Rəsulzadənin “Əsərləri”(mühacirət dövrü) 10 cildə nəşrə hazırlanır. Nəşrə hazırlayan: tarix elmləri doktoru, professor Nəsiman Yaqubludur.

1) “Əsərləri”(mühacirət dövrü) I cild 2016-cı ildə nəşr edilib - 600 səh.

2) “Əsərləri”(mühacirət dövrü) II cild 2021-ci ildə nəşr edilib - 680 səh.

3) “Əsərləri”(mühacirət dövrü) III cild nəşrə hazırlanır. Bu cildə M.Ə.Rəsulzadənin Avropa ölkələrində nəşr etdirdiyi yazılar daxil ediləcək.

I və II cildlərdə M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədəki mətbuat orqanlarında nəşr edilmiş yazıları və kitabları Azərbaycan türkcəsinə çevrilərək çap olunub.